

A-58
S-2

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

Anis B. B. Binding
Karachi
JAWALAPUR

Anis B. B. Binding
Karachi
JAWALAPUR

Anis B. B. Binding
Karachi
JAWALAPUR

आदिस्था

(पृथि-

त ॥१॥

यश्च युं-

र्थ वि-

पमा दि-

य प्र-

त्प्र का-

नि

३॥

) उन

स्वरूप

पदार्थ-

स्वस्य

म

जो-

प्रपेन

॥

ति

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उक्त विषय ही अगले मंत्र में कहा है ॥

युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे । स्वर्ग्या-
य शक्त्या ॥ २ ॥

युक्तेन । मनसा । वयम् । देवस्य । सवितुः । सवे ।
स्वर्ग्यायेति स्वःऽग्याय । शक्त्या ॥ २ ॥

पदार्थः—(युक्तेन) कृतयोगाभ्यासेन (मनसा) विज्ञानेन (व-
यम्) योगिनः (देवस्य) सर्वद्योतकस्य (सवितुः) अखिल-
जगदुत्पादकस्य जगदीश्वरस्य (सवे) जगदाख्येऽस्मिन्नेश्वर्ये
ज्ञानवर्ग्याय) स्वः सुखं गच्छति येन तद्भावाय (शक्त्या) सा-
ति ॥ २ ॥

न च अन्वयः—हे योगं तत्त्वविद्यां च जिज्ञासवा मनुष्या यथा
युक्तेन मनसा शक्त्या च देवस्य सवितुः सवे स्वर्ग्याय ज्योति-
तथा यूयमप्याभरत ॥ २ ॥

युक्तवार्थः—अत्र वाचकलु०—यदि मनुष्याः परमेश्वरस्य सृष्टौ
हेताः सन्तो योगं तत्त्व विद्यां च यथाशक्ति सेवेरस्तेषु प्रका-
शतात्मानः सन्तो योगं पदार्थविज्ञानं चाभ्यस्येयुस्तर्हि सिद्धिः
कथं न प्राप्नुयुः ॥ २ ॥

पदार्थः—हे योग और तत्त्वविद्या को जानने की इच्छा करने वाले मनुष्यो
जैसे (वयम्) हम योगी लोग (युक्तेन) योगाभ्यास किये (मनसा) विज्ञान और
(शक्त्या) सामर्थ्य से (देवस्य) सब को चिताने तथा (सवितुः) समग्र संसार को
उत्पन्न करने वाले ईश्वर के (सवे) जगत् रूप इस ऐश्वर्य में (स्वर्ग्याय) सुख

प्राप्ति के लिये प्रकाश की अधिकारि से धारण करें वैसे तुमलोग भी प्रकाश को धारण करो ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु० जो मनुष्य परमेश्वर की इस सृष्टि में समाहित हुए योगाभ्यास और तत्त्वविद्या को यथाशक्ति सेवन करें उन में सुन्दर आत्मज्ञान के प्रकाश से युक्त हुए योग और पदार्थविद्या का अभ्यास करें तो अवश्य सिद्धियों को प्राप्त हो जावें ॥ २ ॥

युक्त्वायेत्यस्य प्रजापितर्ऋषिः । सविता देवता । निचृदनुष्टुप् छन्दः गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उक्त विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

युक्त्वाय सविता देवान्त्स्वर्यतो धिया दिवम् ।
बृहज्ज्योतिः करिष्यतः सविता प्रसुवाति तान् ॥३॥
युक्त्वाय । सविता । देवान् । स्वः । यतः । धिया ।
दिवम् । बृहत् । ज्योतिः । करिष्यतः । सवि-
ता । प्र । सुवाति । तान् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(युक्त्वाय) युक्त कृत्वा (सविता) योगपदार्थ-
ज्ञानस्य प्रसविता (देवान्) दिव्यान् गुणान् (स्वः) सुखस्य
(यतः) प्रापकान् (धिया) प्रज्ञया (दिवम्) विद्याप्रकाशम्
(बृहत्) महत् (ज्योतिः) विज्ञानम् (करिष्यतः) ये करिष्य-
न्ति तान् (सविता) प्रेरकः (प्र) (सुवाति) उत्पादयेत् (तान्) ॥३॥

अन्वयः—यान् सविता परमात्मनि मनो युक्त्वाय धिया दिवं
स्वर्यतो बृहज्ज्योतिः करिष्यतो देवान् प्रसुवाति तानन्योऽपि सविता
प्रसुवेत् ॥ ३ ॥

भावार्थः—ये योग पदार्थविधे अभ्यस्यन्ति तेऽविद्यादिक्लेशानां निवारकान् शुद्धान् गुणान् जनितुं शक्नुवन्ति । य उपदेशकाद्योगं तत्त्वज्ञानं च प्राप्यैवमभ्यस्येत्सोऽप्ये तान्प्राप्नुयात् ॥ ३ ॥

पदार्थः—जिन को (सविता) योग के पदार्थों के ज्ञान के चरने हारा जन परमात्मा में मन को (युक्त्वाय) युक्त करके (धिया) बुद्धि से (दिवम्) विद्या के प्रकाश को (स्वः) सुख को (यतः) प्राप्त कराने वाले (बृहत्) बड़े (ज्योतिः) विज्ञान को (करिष्यतः) जो करेंगे उन (देवान्) दिव्य गुणों को (प्रसुवाति) उत्पन्न करे (तान्) उन को अन्य भी उत्पादक जन उत्पन्न करे ॥ ३ ॥

भावार्थः—जो पुरुष योगाभ्यास करते हैं वे अविद्या आदि क्लेशों को हटाने वाले शुद्ध गुणों को प्रकट कर सकते हैं । जो उपदेशक पुरुष से योग और तत्त्वज्ञान को प्राप्त होके ऐसा अभ्यास करे वह भी इन गुणों को प्राप्त होवे ॥ ३ ॥

युञ्जतइत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सविता देवता जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

योगाभ्यासं कृत्वा मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ॥

योगाभ्यास करके मनुष्य क्या करें यह वि० ॥

युञ्जते मनं उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः । वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥ ४ ॥

युञ्जते । मनः । उत । युञ्जते । धियः । विप्राः । विप्रस्य । बृहतः । विपश्चितइति विपःचितः । वि । होत्राः । दधे । वयुनावित् । वयुनाविदिति वयुनऽवित् ।

एकः । इत् । मही । देवस्य । सवितुः । परिष्टुतिः । परि-
स्तुतिरिति परिऽस्तुतिः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(युजते) परमात्मानं तत्त्वविज्ञाने वा समादधते (मनः)
चित्तम् (उत्) अपि (युंजते) (धियः) बुद्धीः (विप्राः) मेधाविनः
(विप्रस्य) सर्वशास्त्रविदो मेधाविनः (बृहतः) महतो गुणान् प्राप्तस्य
(विपश्चितः) अखिलविद्यायुक्तस्याप्तस्येव वर्त्तमानस्य (वि) (होत्राः)
दातुं ग्रहीतुं शीलाः (दधे) (वयुनावित्) यो वयुनानि प्रज्ञानानि
वेत्ति सः । अत्रान्येषामपीति दीर्घः (एकः) असहायः (इत्) एव
(मही) महती (देवस्य) सर्वप्रकाशकस्य (सवितुः) सर्वस्य जगतः
प्रसवितुरीश्वरस्य (परिष्टुतिः) परितः सर्वतः स्तुवन्ति यथा सा ॥ ४ ॥

अन्वयः—ये होत्रा विप्रा यस्य बृहतो विपश्चित इव वर्त्त-
मानस्य विप्रस्य सकाशात्प्राप्तविद्याः सन्तो या सवितुर्देवस्य जग-
दीश्वरस्य मही परिष्टुतिरस्ति तत्र यथा मनो युंजते धियो युजते
तथा वयुनाविदेकोऽर् विदधे ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्र नाचकलु० ये युक्ताहारविहारा एकान्ते दे-
शे परमात्मानं युंजते । तत्त्वविज्ञानं प्राप्य नित्यं सुखं यान्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—जो (होत्राः) दान देने लेने के स्वभाव वाले (विप्राः) बुद्धिमान
पुरुष जिस (बृहतः) बड़े (विपश्चितः) सम्पूर्ण विद्याओं से युक्त प्राप्त पुरुष के
समान वर्त्तमान (विप्रस्य) सब शास्त्रों के जानने हारे बुद्धिमान् पुरुष से विद्याओं को
प्राप्त हुए विद्वानों से विज्ञान युक्त जन (सवितुः) सब जगत् को उत्पन्न और (दे-
वस्य) सब के प्रकाशक जगदीश्वर की (मही) बड़ी (परिष्टुतिः) सब प्रकार की
स्तुति है उस तत्त्वज्ञान के विषय में जैसे (मनः) अपने चित्त को (युंजते) समा-
धान करते और (धियः) अपनी बुद्धियों को युक्त करते हैं वैसे ही (वयुनावित्)

प्रकृष्टज्ञान वाला (एकः) अन्य के सहाय की अपेक्षा से रहित (इत्) ही मैं (विदधे) विधान करता हूँ ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु० जो नियम से आहार विहार करने होर जितेन्द्रिय पुरुष एकान्त देश में परमात्मा के साथ अपने आत्मा को युक्त करते हैं वे तत्त्वज्ञान को प्राप्त होकर नित्य ही सुख भोगते हैं ॥ ४ ॥

युजेवामित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सविता देवता । विराडाधी
त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्याः परब्रह्मप्राप्तिं कथं कुर्युरित्यु० ॥

मनुष्य लोग ईश्वर की प्राप्ति कैसे करें इस वि० ॥

युजे वां ब्रह्मं पूर्व्यं नमोभिर्विश्लोकं एतु पथ्येव
सूरेः । शृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्रा आये धामा-
नि दिव्यानि तस्थुः ॥ ५ ॥

युजे । वाम् । ब्रह्मं । पूर्व्यम् । नमोभिरिति नमः-
ऽभिः । वि । श्लोकः । एतु । पथ्येवेति पथ्याऽइव
सूरेः । शृण्वन्तु । विश्वे । अमृतस्य । पुत्राः । आ-
ये । धामानि । दिव्यानि तस्थुः ॥ ५ ॥

पदाथः—(युजे) आत्मनि समादधे (वाम्) युवयोर्यो-
गानुष्ठानपदेशकयोः सकाशाच्छ्रुतवन्तौ (ब्रह्म) बृहदयापकम्
(पूर्व्यम्) पूर्वैर्योगिभिः प्रत्यक्षीकृतम् (नमोभिः) सत्कारैः (वि)
विविधेऽर्थे । (श्लोकः) सत्यवाक्संयुक्तः (एतु) प्राप्नोतु (प-
थ्येव) यथा पथि साध्वी गतिः (सूरेः) विदुषः (शृण्वन्तु)
(विश्वे) सर्वे (अमृतस्य) अविनाशिनो जगदीश्वरस्य (पुत्राः)

सुसन्ताना आज्ञापालका इव (आ) (ये) (धामानि) स्थानानि (दिव्यानि) दिवि सुखप्रकाशो भवानि (तस्थुः) आस्थितवन्तः ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे योगजिज्ञासु जना भवन्तो यथा श्लोकोऽहं नमोभिर्घृत्पूर्व्यं ब्रह्म युजे तद्वां सूरैः पथ्येव व्येतु । यथा विश्वे पुत्राः प्राप्तमोक्षा विद्वांसोऽमृतस्य योगेन दिव्यानि धामान्यातस्थुस्तेभ्य एतां योगविद्यां शृण्वन्तु ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालंकारः । योगं जिज्ञासुभिराप्ता योगारूढा विद्वांसः संगन्तव्याः । तत्संगेन योगविधिं विज्ञाय ब्रह्माभ्यसनीयम् । यथा विद्वत्प्रकाशितो धर्ममार्गः सर्वान् सुखेन प्राप्नोति तथैव कृतयोगाभ्यासानां संगद्योगविधिः सहजतया प्राप्नोति नहि काश्चिदेतत्संगमकृत्वा ब्रह्माभ्यासेन विनाऽऽत्मा पवित्रो भूत्वा सर्वं सुखमश्नुते । तस्माद्योगविधिना सहैव सर्वं परं ब्रह्मोपासताम् ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे योगशास्त्र के ज्ञान की इच्छा करने वाले मनुष्यो आप लोग जैसे (श्लोकः) सत्य वाणी से संयुक्त मैं (नमोभिः) सत्कारों से जिस (पूर्व्यम्) पूर्व के योगियों ने प्रत्यक्ष किये (ब्रह्म) सब से बड़े व्यापक ईश्वर को (युजे) अपने आत्मा में युक्त करता हूँ वह ईश्वर (वाम्) तुम योग के अनुष्ठान और उपदेश करने हारे दोनों को (सूरैः) विद्वान् को (पथ्येव) उत्तम गति के अर्थ मार्ग प्राप्त होता है वैसे (व्येतु) विविध प्रकार से प्राप्त होवे । जैसे (विश्वे) सब (पुत्राः) अच्छे सन्तानों के तुल्य आज्ञाकारी मोक्ष को प्राप्त हुए विद्वान् लोग (अमृतस्य) अविनाशी ईश्वर के योग से (दिव्यानि) सुख के प्रकाश में होने वाले (धामानि) स्थानों को (आतस्थुः) अच्छे प्रकार प्राप्त होते हैं वैसे मैं भी उन को प्राप्त होऊँ ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—योगाभ्यास के ज्ञान को चाहने वाले मनुष्यों को चाहिये कि योग में कुशल विद्वानों का सङ्ग करें । उन के सङ्ग से योग को

विधिको ज्ञान के ब्रह्मज्ञान का अभ्यास करें जैसे विद्वान् का प्रकाशित किया हुआ मार्ग सब को सुख से प्राप्त होता है वैसे ही योगाभ्यासियों के संग से योग विधि सहज में प्राप्त होती है । कोई भी जीवात्मा इस संग और ब्रह्मज्ञान के अभ्यास के बिना पवित्र हो कर सब सुखों को प्राप्त नहीं हो सकता इस लिये उस योगविधि के साथ ही सब मनुष्य परब्रह्म की उपासना करें ॥ ५ ॥

मनुष्याः कस्योपासनं कुर्युरित्याह ॥

मनुष्य किस की उपासना करें यह वि० ॥

यस्य प्रयाणमन्वन्य इद्युर्देवा देवस्य महिमा-
नमोजसा । यः पार्थिवानि विममे स एतशो रजां
शंसि देवः सविता महित्वना ॥ ६ ॥

यस्य । प्रयाणम् । प्रयानमिति प्रयानम् । अ-
नु । अन्ये । इत् । ययुः । देवाः । देवस्य । महि-
मानम् । ओजसा । यः । पार्थिवानि । विममइति
विममे । सः । एतशः । रजांशंसिदेवः । सविता ।
महित्वनेति महित्वना ॥ ६ ॥

पदार्थः—(यस्य) परमेश्वरस्य (प्रयाणम्) प्रयान्ति सर्वा-
णि सुखानि येन तत्प्रकृष्टं प्राणम् (अनु) पश्चात् (अन्ये)
जीवादयः (इत्) एव (ययुः) प्राप्नुयुः (देवाः) विद्वांसः (दे-
वस्य) सर्वसुखप्रदातुः (महिमानम्) स्तुतिविषयम् (ओजसा)
पराक्रमेण (यः) परमेश्वरः (पार्थिवानि) पृथिव्यां विदितानि
(विममे) विमानयानवनिर्मिमीते (सः) (एतशः) सर्व जगदितः

स्वव्याप्त्या प्राप्तः । इणस्तशतसुनौ उ० ३ । १४७ (रजांसि) सर्वान् लोकान् (देवः) दिव्यस्वरूपः (सविता) सर्वस्य जगतो निर्माता (महित्वना) स्वमहिम्ना । अत्र बाहुलकादौणादिक इत्वनिः प्रत्ययः ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे योगिनो युष्माभिर्घस्य देवस्य महिमानं प्रयाणमन्वन्येदेवा ययुः । एतशः सविता देवो भगवान् महित्वनौजसापार्थिवानी रजांसि सद्देव सततमुपास्यो मन्तव्यः ॥ ६ ॥

भावार्थः—ये विद्वांसः सर्वस्य जगतोऽन्तरिक्षेऽनन्तबलेन धर्तारं निर्मातारं सुखप्रदं शुद्धं सर्वशक्तिमन्तं सर्वान्तर्यामिणामीश्वरमुपासते तएव सुखयन्ति नेतरे ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे योगी पुरुषो तुम को चाहिये कि (यस्य) जिस (देवस्य) सब सुख देने हारे ईश्वर के (महिमानम्) स्तुति विषय को (प्रयाणम्) कि जिस से सब सुख प्राप्त होवे उस के (अनु) पीछे (अन्ये) जीवादि और (देवाः) विद्वान् लोग (ययुः) प्राप्त होवें (यः) जो (एतशः) सब जगत् में अपनी व्याप्ति से प्राप्त हुआ (सविता) सब जगत् का रचने हारा (देवः) शुद्धस्वरूप भगवान् (महित्वना) अपनी महिमा और (ओजसा) पराक्रम से (पार्थिवानी) पृथिवी पर प्रसिद्ध (रजांसि) सब लोकों को (विममे) विमान आदि यानों के समान रचता है वह (इत) ही निरन्तर उपासनीय मानो ॥ ६ ॥

भावार्थः—जो विद्वान् लोग सब जगत् के बीच २ पोल में अपने अनन्त बल से धारण करने, रचने और सुख देने हारे शुद्ध सर्वक्तिमान् सब के हृदयों में व्यापक ईश्वर की उपासना करते हैं वेही सुख पाते हैं अन्य नहीं ॥ ६ ॥

देवसवितरित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सविता देवता । आर्षो त्रिष्टुप्छन्दः धैवतः स्वरः ॥

अथ किमर्थं परमेश्वर उपास्यः प्रार्थनीयश्चास्तीत्याह ॥

अब किस लिये परमेश्वर की उपासना और प्रार्थना करनी चाहिये यह वि० ॥

देव सवितुः प्र सुव यज्ञं प्र सुव यज्ञपतिं भगाय ।
दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतन्नः पुनातु वाचस्पति-
र्वाचं नः स्वदतु ॥ ७ ॥

देव । सवितुरितिसवितः । प्र । सुव । यज्ञम् । प्र ।
सुव । यज्ञपतिमिति यज्ञस्पतिम् । भगाय । दि-
व्यः । गन्धर्वः । केतपूरिति केतस्पूः । केतम् । नः ।
पुनातु । वाचः । पतिः । वाचम् । नः । स्वदतु ॥ ७ ॥

पदार्थः—(देव) दिव्य विज्ञानप्रद (सवितः) सर्वसिद्-
ध्युत्पादक (प्र) (सुव) उत्पादय (यज्ञम्) सुखानां संगमकं
व्यवहारम् (प्र) (सुव) (यज्ञ पतिम्) पुनस्तस्य यज्ञस्य पाल-
कम् (भगाय) अखिलैश्वर्याय (दिव्यः) दिवि शुद्धगुणकम् साधुः
(गन्धर्वः) यो गां पृथिवीं धरति सः (केतपूः) यः केतेन वि-
ज्ञानेन पुनाति (केतम्) विज्ञानम् (नः) अस्माकम् (पुनातु)
पवित्रीकरोतु (वाचः) सत्यविद्यान्विताया वेदवाण्याः (पतिः)
प्रचारेण रक्षकः (वाचम्) वाणीम् (नः) अस्माकम् (स्वदतु)
स्वदतां स्वादिष्टां करोतु अत्र व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे देव सत्ययोगविद्ययोपासनीय सवितर्भगवैस्त्वं

नो भगाय यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं प्रसुव । गन्धर्वो दिव्यः केतुर्भवा-
नोऽस्माकं केतुं पुनातु । वाचस्पतिर्मवान्नो वाचं स्वदतु ॥ ७ ॥

भावार्थः—ये सकलैश्वर्योपपन्नं शुद्धं ब्रह्मोपासते योगप्राप्तये
प्रार्थयन्ते तेऽखिलैश्वर्यं शुद्धात्मानं कर्तुं योगं च प्राप्तुं शक्नुवन्ति ।
ये जगदीश्वरवाग्वत्स्ववाचं शुन्धान्ति ते सत्यवाचः सन्तः सर्वक्रि-
याफलान्याप्नुवन्ति ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे (देव) सत्ययोग विद्या से उपासना के योग्य शुद्ध ज्ञान देने (स-
वितः) और सब सिद्धियों को उत्पन्न करने हारे परमेश्वर आप (नः) हमारे (यज्ञम्)
सुखों को प्राप्त कराने हारे व्यवहार को (प्रसुव) उत्पन्न कीजिये तथा (यज्ञपतिम्) इ-
स सुखदायक व्यवहार के रक्षक जन को (प्रसुव) उत्पन्न कीजिये (गन्धर्वः) पृथिवी
को धरने (दिव्यः) शुद्ध गुण कर्म और स्वभावों में उत्तम और (केतुः) विज्ञान से
पवित्र करने हारे आप (नः) हमारे (केतम्) विज्ञान को (पुनातु) पवित्र कीजिये
और (वाचस्पतिः) सत्य विद्याओं से युक्त वेदवाणी के प्रचार से रक्षा करने वाले आप
(नः) हमारी (वाचम्) वाणी को स्वादिष्ट अर्थात् कोमल मधुर कीजिये ॥ ७ ॥

भावार्थः—जो पुरुष सम्पूर्ण ऐश्वर्य से युक्त शुद्ध निर्मल ब्रह्म की उपासना
और योग विद्या की प्राप्ति के लिए प्रार्थना करते हैं वे सब ऐश्वर्य को प्राप्त अपने आ-
त्मा को (यज्ञपतिम्) प्राप्त कीजिये (प्रसुव) प्रार्थना को सिद्ध कर सकते हैं वे सत्यवादी हो के सब क्रिया-
ओं के फलों को प्राप्त होते हैं ॥ ७ ॥

इमं न इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सविता देवता । शकरी छ-
न्दः धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मंत्र में कहा है ॥

इमं नो देव सवितर्यज्ञं प्रणय देवाव्य १० सखिवि-
दे १० सत्राजितं न्वनजितं १० स्वर्जितं । ऋचा स्तोम-

ॐ समर्धय गायत्रेण रथन्तरं बृहद्गायत्रवर्त्तनि
स्वाहा ॥ ८ ॥

इमम् । नः । देव । सवितः । यज्ञम् । प्र । नय ।
देवाव्युमिति देवऽव्युम् । सखिविदमिति सखि-
ऽविदम् । सत्राजितमिति सत्राऽजितम् । धनजि-
तमिति धनऽजितम् । स्वर्जितमिति स्वऽजि-
तम् ऋचा । स्तोमम् । सम् । अर्धय । गाय-
त्रेण । रथन्तरमिति रथम्ऽतरम् । बृहत् । गायत्र-
वर्त्तनीति गायत्रऽवर्त्तनि । स्वाहा ॥ ८ ॥

पदार्थः—(इमम्) उक्तं वक्ष्यमाणं च (नः) अस्माक-
म् (देव) सत्यकामनाप्रद (सवितः) सवितृर्गामिरूपेण प्रेरक
(यज्ञम्) विद्याधर्मसंगमयितारम् (प्र) (नय) ना...
व्यम्) देवान् दिव्यान् विदुषो गुणान् वाऽवन्ति येन स देवावी-
स्तम् । अत्रौणादिक ईप्रत्ययः । (सखिविदम्) सखीन् सुहृदो
विन्दति येन तम् (सत्राजितम्) सत्रा सत्यं जयत्युत्कर्षति येन
तम् (धनजितम्) धनं जयत्युत्कर्षति येन तम् (स्वर्जितम्) स्वः
सुखं जयत्युत्कर्षति येन तम् (ऋचा) ऋग्वेदेन (स्तोमम्) स्तूयते
यस्तम् (सम्) (अर्धय) वर्धय (गायत्रेण) गायत्रीप्रभृतिछन्दसैव
(रथन्तरम्) रथैरमणीयैर्यानैस्तरन्ति येन तत् (गायत्रवर्त्तनि)

गायत्रस्य वर्त्तनिर्मार्गो वर्त्तनं यस्मिन् तत् (बृहत्) महत् (स्वा-
हा) सत्यक्रियया वाचा वा ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे देव सवितर्जगदीश त्वं न इमं देवाव्यं सखि-
विदं सत्राजितं धनजितं स्वर्जितमृचा स्तोमं यज्ञं स्वाहा प्रणय गा-
यत्रेण गायत्रवर्त्तनि बृहद्रथन्तरं च समर्धय ॥ ८ ॥

भावार्थः—ये जना ईर्ष्याद्वेषादिदोषान्विहायेश्वर इव सर्वैः सह
सुहृद्भावमाचरन्ति ते सम्बर्धितुं शक्नुवन्ति ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे (देव) सत्य कामनाओं को पूर्ण करने और (सवितः) अ-
न्तर्यामि रूप से प्रेरणा करने वाले जगदीश्वर आप (नः) हमारे (इमम्) पीछे
कहे और आगे जिस को कहेंगे उस (देवाव्यम्) दिव्य विद्वान् वा दिव्य गुणों की
जिस से रक्षा हो (सखिविदम्) मित्रों को जिस से प्राप्त हों (सत्राजितम्) सत्य
को जिस से जीतें (धनजितम्) धन की जिससे प्रवृत्ति होवे (स्वर्जितम्) सुख को
जिस से बढ़ावें । और (अृचा) अग्नेवद से जिस की (स्तोमम्) स्तुति हो उस
(यज्ञम्) विद्या और ~~संयोग~~ ^{संयोग} कराने वाले यज्ञ को (स्वाहा) सत्य क्रिया
के ~~संयोग~~ ^{संयोग} प्राप्ति के लिये (गायत्रेण) गायत्री आदि छन्द से (गायत्रवर्त्तनि)
गायत्री आदि छन्दों की गान विद्या (बृहत्) बड़े (रथन्तरम्) अच्छे २ यानों
से जिस के पार हों उस मार्ग को (समर्धय) अच्छे प्रकार बढ़ाइये ॥ ८ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य ईर्ष्या द्वेष आदि दोषों को छोड़ ईश्वर के समान सब
जीवों के साथ मित्र भाव रखते हैं । वे संपत्को प्राप्त होते हैं ॥ ८ ॥

देवस्येत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । साविता देवता । भुरिगति-
शक्करी छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

मनुष्या भूमितत्त्वादिभ्यो विद्युतं स्वीकुर्युरित्याह ॥

मनुष्य भूमि आदि तत्त्वों से बिजुली का ग्रहण करें यह वि० ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो-
हस्ताभ्याम् । आददे गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वत्पृ-
थिव्याः सधस्थादग्निपुरीष्यमङ्गिरस्वदाभर त्रैष्टु-
भेन छन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ ९ ॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसवइतिप्रऽसवे । अ-
श्विनोः । बाहुभ्याम् । पूष्णः । हस्ताभ्याम् । आ ।
ददे । गायत्रेण । छन्दसा । अङ्गिरस्वत् । पृ-
थिव्याः । सधस्थादिति सधऽस्थात् । अग्निम् ।
पुरीष्यम् । अङ्गिरस्वत् । आ । भर । त्रैष्टुभेन ।
त्रैस्तुभेनेति त्रैऽस्तुभेन । छन्दसा । अङ्गिर-
स्वत् ॥ ९ ॥

पदार्थः—(देवस्य) सूर्यादिजगते प्रदीपकस्य (त्वा) त्वाम्
(सवितुः) सर्वेषामैश्वर्यव्यवस्थां प्राति प्रेरकस्य (प्रसवे) निष्पन्नै-
श्वर्ये (अश्विनोः) प्राणोदानयोः (बाहुभ्याम्) बलाकर्षणाभ्याम्
(पूष्णः) पुष्टिकर्त्र्या (हस्ताभ्याम्) धारणाकर्षणाभ्याम् (आ) (ददे)
स्वीकरोमि (गायत्रेण) गायत्रीनिर्मितेनार्थेन (छन्दसा) (अङ्गिर-
स्वत्) अङ्गिरोभिरङ्गारैस्तुल्यम् (पृथिव्याः) (सधस्थात्) सहस्थाना-
त्तलात् (अग्निम्) विद्युदादिस्वरूपम् (पुरीष्यम्) पुरीषउदके सा-

धुम् । अत्र पृधातोरौणादिकर्षन्किञ्च । पुरीषमित्युदकना० निघं
१ । १२ । (अङ्गिरस्वत्) आङ्गिरोभिः प्राणैस्तुल्यम् (आ) (भर)
धर (त्रैष्टुभेन) त्रिष्टुभा निर्मितेनार्थेन (छन्दसा) स्वच्छन्देन (अ-
ङ्गिरस्वत्) अङ्गिरोभिरङ्गैः स्तुल्यम् ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् हं यं त्वा देवस्य सवितुः प्रसवेऽअश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामंगिरस्वदाददे स त्वं गायत्रेण छन्दसा
पृथिव्याः सधस्थादाङ्गिरस्वत् त्रैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वत्पुरीष्यम-
ग्निमाभर ॥ ९ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः—मनुष्यैरीश्वरसृष्टिगुणाविदं विद्वां-
सं संसेव्य पृथिव्यादिस्थाऽग्निः स्वीकार्यः ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् पुरुष मैं जिस (त्वा) आप को (देवस्य) सूर्य आदि सब जगत्
के प्रकाश करने और (सवितुः) सब ऐश्वर्य में (अश्विनोः) प्राण और उदान के (बाहुभ्याम्)
बल और आकर्षण से तथा (पूष्णः) पुष्टि कारक बिजुली के (हस्ताभ्याम्) धारण और
आकर्षण (अङ्गिरस्वत्) अंगारों के समान (आददे) ग्रहण करता हूँ सो आप (गायत्रेण)
गायत्री मंत्र से निकले (छन्दसा) आनन्द दायक अर्थ के साथ (पृथिव्याः) पृथिवी
के (सधस्थात्) एकस्थान से (अङ्गिरस्वत्) प्राणों के तुल्य और (त्रैष्टुभेन) त्रिष्टुप् मंत्र
से निकले (छन्दसा) स्वतंत्र अर्थ के साथ (अङ्गिरस्वत्) चिन्हों के सदृश (पुरीष्यम्)
जल को उत्पन्न करने वाले (अग्निम्) बिजुली आदि तीन प्रकार के अग्नि को (आभर)
धारण कीजिये ॥९॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालङ्कार है । मनुष्यों को चाहिये कि ईश्वर की
सृष्टि के गुणों को जानने होर विद्वान् की अच्छे प्रकार सेवा करने और पृथिवी आ-
दि पदार्थों में रहने वाले अग्नि को स्वीकार करें ॥९॥

अभिरसीत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः सविता देवता । भुरिगनुष्टुप्
छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

मनुष्यैः कथं भूम्यादेः सुवर्णादीनि प्राप्तव्यानीत्याह ॥

मनुष्य लोग भूमि आदि से सुवर्ण आदि पदार्थों को
कैसे प्राप्त होवें यह वि०॥

अभिरसि नार्यसि त्वयावयमग्निं शकेम खनितु-
सधस्थआ जागतेन छन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ १० ॥
अग्निः । असि । नारी । असि । त्वया । वयम् ।
अग्निम् । शकेम् । खनितुम् । सधस्थइति सधस्थे ।
आ । जागतेन । छन्दसा । अङ्गिरस्वत् ॥ १० ॥

पदार्थः—(अग्निः) अयोमयं खननसाधनम् (असि) अ-
स्ति (नारी) नरस्य स्त्रीव साध्यसाधिका (असि) अस्ति(त्व-
या) यया (वयम्)(अग्निम्) विद्युदादिम् (शकेम्) शक्नुयाम(ख-
नितुम्) (सधस्थे) समानस्थाने (आ) (जागतेन) जगत्या
विहितेन साधनेन (छन्दसा) (अङ्गिरस्वत्) प्राणैस्तुल्यम् ॥ १० ॥

अन्वयः—हे शिल्पिस्त्वया सह सधस्थे वर्तमाना वयं या-
ऽभिरसि नार्यसि यां गृहीत्वा जागतेन छन्दसाऽङ्गिरस्वदग्निं
खनितुं शक्नुयाम तां त्वं निर्मिमीष्व ॥ १० ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सुसाधनैः पृथिवीं खनित्वाऽग्निना संयो-

ज्य सुवर्णादीनि निर्मातव्यानि । परन्तु पूर्वं भूगर्भतत्त्वविद्यां प्रा-
प्यैवं कर्तुं शक्यमिति वेदितव्यम् ॥ १० ॥

पदार्थः—हे कारीगर पुरुष जो (त्वया) तेरे साथ (सधस्थे) एकस्था-
न में वर्तमान (वयम्) हमलोग जो (अभिः) भूमि खोदने और (नारी) विवा-
हित उत्तम स्त्री के समान कार्यों को सिद्ध करने हारी लोहे आदि की कसी (असि)
है जिस से कारीगर लोग भूगर्भ विद्या को जान सकें उस को ग्रहण करके (जागतेन)
जगती मंत्र से विधान किये (छन्दसा) सुखदायक स्वतन्त्र साधन से (अङ्गिरस्वत्)
प्राणों के तुल्य (अग्निम्) विद्युत् आदि अग्नि को (खनितुं) खोदने के लिये (आ-
शकेम) सब प्रकार समर्थ हों उस को तू बना ॥ १० ॥

भावार्थः—मनुष्यों को उचित है कि अच्छे खोदने के साधनों से पृथिवी
को खोद और अग्नि के साथ संयुक्त कर के सुवर्ण आदि पदार्थों को बनावें । परन्तु
पहिले भूगर्भ की तत्त्व विद्या को प्राप्त हो के ऐसा कर सकते हैं ऐसा निश्चित जान-
ना चाहिये ॥ १० ॥

हस्तइत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सविता देवता । आर्षो छ-
न्दः । पंचमः स्वरः ॥

पुनः सएव विषय उच्यते ॥

फिर भी उसी उक्त वि० ॥

हस्त आधाय सविता बिभूदभिः० हिरण्ययीम् ।

अग्नेज्योतिर्निचाय्यं पृथिव्या अध्याभरदानुष्टु-
भेन छन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ ११ ॥

हस्तै । अधायेत्याऽधायं । सविता । बिभूत् । अ-
भिम् । हिरण्ययीम् । अग्नेः । ज्योतिः । निचाय्येति-

निचाय्येतिनिऽचाय्यं । पृथिव्याः । अधि । आ ।
अभरत् । आनुष्टुभेन । आनुस्तुभेनेत्यानुऽस्तुभेन ।
छन्दसा । अङ्गिरस्वत् ॥ ११ ॥

पदार्थः—(हस्ते) करे (आधाय) (सविता) ऐश्वर्य-
वान् (विभ्रत) धरन् (अभ्रिम्) खननसाधकं शस्त्रम् (हिर-
ण्ययीम्) तेजोमयीम् (अग्नेः) विद्युदादेः (ज्योतिः) द्योतमा-
नम् (निचाय्य) (पृथिव्याः) (अधि) (आ) (अभरत्)
धरेत् (आनुष्टुभेन) अनुष्टुप्विहितार्थयुक्तेन (छन्दसा) (अ-
ङ्गिरस्वत्) अङ्गिरसा प्राणेन तुल्यस्य ॥ ११ ॥

अन्वयः—सविता ऐश्वर्यप्रसावकः शिल्प्यानुष्टुभेन छन्दसा
हिरण्ययीमभि हस्ते आधाय विभ्रत्सज्जङ्गिरस्वदग्नेज्योतिर्निचाय्य
पृथिव्या अध्याभरत् ॥ ११ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्यथाऽयसि पाषाणे च विद्युर्हर्तते तथैव स-
र्वत्र पदार्थेषु प्रविष्टास्ति तद्विद्यां विज्ञाय कार्येषूपयुज्य भूमावा-
ग्नयेयादीन्यस्त्राणि विमानादीनि यानानि वा साधनीयानि ॥ ११ ॥

पदार्थः—(सविता) ऐश्वर्य का उत्पन्न करने हारा कारीगर मनुष्य (आ-
नुष्टुभेन) अनुष्टुप् छन्द में कहे हुए (छन्दसा) स्वतंत्र अर्थ के योग से (हिरण्य-
यीम्) तेजोमय शुद्ध धातु से बने (अभ्रिम्) खोदने के शस्त्र को (हस्ते) हाथ में
लिये हुए अङ्गिरस्वत् प्राण के तुल्य (अग्नेः) विद्युत् आदि अग्नि के (ज्योतिः)
तेज को (निचाय्य) निश्चय करके (पृथिव्याः) पृथिवी के (अधि) ऊपर (आ-
भरत्) अच्छे प्रकार धारण करे ॥ ११ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि जैसे लोहे और पत्थरों में बिजुली रहती है वैसे ही सब पदार्थों में प्रवेश कर रही है। उस की विद्या को ठीकरे जान और कार्यों में उपयुक्त कर के इस पृथिवी पर आग्नेय आदि अस्त्र और विमान आदि यानोंको सिद्ध करें ॥ ११ ॥

प्रतूर्त्तमित्यस्यनाभानेदिष्टऋषिः । वाजी देवता । आस्तारपङ्क्तिश्छन्दः । पंचमःस्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि०॥

प्रतूर्त्तं वाजिन्ना द्रव वरिष्ठामनु सम्बतम् । दिवि
ते जन्म परमम् । अन्तरिक्षे तव नाभिः पृथिव्यामधि
योनिरित् ॥ १२ ॥

प्रतूर्त्तमिति प्रतूर्त्तम् । वाजिन् । आ । द्रव ।
वरिष्ठाम् । अनु । सम्बतमिति समुच्चतम् । दिवि ।
ते । जन्म । परमम् । अन्तरिक्षे । तव । नाभिः ।
पृथिव्याम् । अधि । योनिः । इत् ॥ १२ ॥

पदार्थः—(प्रतूर्त्तम्) अतितूर्णम् (वाजिन्)प्रशस्तज्ञानयुक्त विद्वन् (आ) (द्रव) आगच्छ (वरिष्ठाम्) अतिशयेन वरां गतिम् (अनु) (सम्बतम्) सम्यग्विभक्ताम् (दिवि) सूर्यप्रकाशे (ते) तव (जन्म) प्रादुर्भावः (परमम्) (अन्तरिक्षे) अवकाशे (तव) (नाभिः) (पृथिव्याम्) (अधि) उपरि (योनिः) निमित्तं प्रयोजनम् (इत्) एव ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे वाजिन् यस्य ते तव शिल्पविद्यया दिवि परमं जन्म तवाऽन्तरिक्षे नाभिः पृथिव्यां योनिरस्ति स त्वं विमानान्यधिष्ठाय वरिष्ठां सम्बतं गतिं प्रतूर्तमिदन्वाद्रव ॥ १२ ॥

भावार्थः—यदा मनुष्या विद्या हस्तक्रिययोर्मध्ये परमप्रयत्नेन प्रादुर्भूत्वा विमानादीनि यानानि विधाय गतानुगतं शीघ्रं कुर्वन्ति तदा तेषां श्रीः सुलभा भवति ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे (वाजिन्) प्रशंसित ज्ञान से युक्त विद्वान् जिस (ते) आप का शिल्प विद्या से (दिवि) सूर्य के प्रकाश में (परमम्) उत्तम (जन्म) प्रसिद्धि (तव) आप का (अन्तरिक्षे) आकाश में (नाभिः) बन्धन और (पृथिव्याम्) इस पृथिवी में (योनिः) निमित्त प्रयोजन है सो आप विमानादि यानों के अधिष्ठाता होकर (वरिष्ठाम्) अत्यन्त उत्तम (सम्बतम्) अच्छे प्रकार विभाग की हुई गति को (प्रतूर्तम्) अतिशीघ्र (इत्) ही (अनु) पश्चात् (आ) (द्रव) अच्छे प्रकार चलिये ॥ १२ ॥

भावार्थः—जब मनुष्य लोग विद्या और क्रिया के बीच में परम प्रयत्न के साथ प्रसिद्ध हो और विमान आदि यानों को रच के शीघ्र जाना आना करते हैं तब उन को धन की प्राप्ति सुगम होती है ॥ १२ ॥

युजाथामित्यस्य कुश्रिऋषिः । वाजी देवता । गायत्री छंदः ।
षड्जः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः किं क योजनीयमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को क्या कहां जोड़ना चाहिये यह वि० ॥

युजथा० रासभं युवमस्मिन् यामै वृषणवसू । अग्निं भरन्तमस्मयुम् ॥ १३ ॥

युजाथाम् । रासभम् । युवम् । अस्मिन् । यामै । वृषणवसू इति वृषणवसू । अग्निम् । भरन्तम् । अस्मयुमित्यस्मयुम् ॥ १३ ॥

पदार्थः—(युंजाथाम्) (रासभम्) जलाग्नयोर्बेगगुणा-
ख्यमश्वम् (युवम्) युवां शिल्पितत्स्वामिनौ (अस्मिन्) (यामे)
यान्ति येन यानेन तास्मिन् (वृषणवसू) वर्षकौ वसन्तौ च (अ-
ग्निम्) प्रसिद्धं विद्युतं वा (भरन्तम्) धरन्तम् (अस्मयुवम्)
अस्मान् यापयितारम् । अत्रास्मदुपपदाद्याधातौरोणादिकः कुः ।
छान्दसो वर्णलोपो वेति दलोपः ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे वृषणवसू सूर्यवायुइव शिल्पिनौ युवमास्मिन्
यामे रासभमस्मयुं भरन्तमग्निं युंजाथाम् ॥ १३ ॥

भावार्थः—यैर्मनुष्यैर्यस्मिन् याने यंत्रकलाजलाग्निप्रयोगाः
क्रियन्ते ते सुखेन देशान्तरं गन्तुं शक्नुवन्ति ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे (वृषणवसू) सूर्य और वायु के समान सुख वर्षाने वा सुख
में वसने होर कारीगर तथा उस के स्वामी लोगो (युवम्) तुम दोनों (अस्मिन्)
इस (यामे) यान में (रासभम्) जल और अग्नि के बेगगुणरूप अश्व तथा (अयु-
स्मम्) हम को लेचलने तथा (भरन्तम्) धारण करने होर (अग्निम्) प्रसिद्ध वा
बिजुली रूप अग्नि को (युंजाथाम्) युक्त करो ॥ १३ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य इस विमान आदि यान में यंत्र कला जल और अ-
ग्नि के प्रयोग करते हैं वे सुख से दूसरे देशों में जाने को समर्थ होते हैं ॥ १३ ॥

योगेयोगइत्यस्य शुनःशेष ऋषिः क्षत्रपतिर्देवता गायत्रीछ-
न्दः । षड्जः स्वरः ॥

प्रजाजनाः कीदृशं राजानमङ्गीकुर्युरित्याह ॥

प्रजाजन कैसे पुरुष को राजा मानें यह वि० ॥

योगे योगे त्वस्तरं वाजैवाजे हवामहे । सखाय
इन्द्रमूतये ॥ १४ ॥

213
७८१)

७२१२५७

यजुर्वेदभाष्ये ॥

६८३

योगेयोगइति योगेऽयोगे । तवस्तरमिति तवऽ-
तरम् । वाजेवाजइतिवाजेऽवाजे । हवामहे । स-
खायः । इन्द्रम् । ऊतये ॥ १४ ॥

पदार्थः—(योगेयोगे) युंजते यस्मिन् यस्मिन् (तवस्तरम्)
अत्यन्तं बलयुक्तम् । तवइति बलना० निधं० २ । १ । ततस्तरम्
(वाजेवाजे) सङ्ग्रामे सङ्ग्रामे (हवामहे) आह्वयामहे (सखायः)
परस्परं सुहृदः सन्तः (इन्द्रम्) परमैश्वर्ययुक्तं राजानम् (ऊतये)
रक्षणाद्याय ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे सखायो यथावयमूतये योगेयोगे वाजेवाजे तव-
स्तरमिन्द्रं हवामहे तथा यूयमप्येतमाह्वयत ॥ १४ ॥

भावार्थः—ये परस्परं मित्रा भूत्वाऽन्योन्यस्य रक्षार्थं बलिष्ठं धा-
र्मिकं राजानं स्वीकुर्वन्ति ते निर्विघनाः सन्तः सुखमेधन्ते ॥ १४ ॥

पदार्थः—ह (सखायः) परस्पर मित्रता रखने हारे लोगो जैसे हमलोग (ऊत-
ये) रक्षा आदि के लिये (योगेयोगे) जिस २ में (वाजेवाजे) हों सङ्ग्राम २ के बीच
(तवस्तरम्) अत्यन्त बलवान् (इन्द्रम्) परमैश्वर्य युक्त पुरुष को राजा (हवामहे) मानते
हैं वैसे ही तुमलोग भी मानो ॥ १४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य परस्पर मित्र हो के एक दूसरे की रक्षा के लिये अत्य-
न्त बलवान् धर्मात्मा पुरुष को राजा मानते हैं वे सब विघ्नों से अलग हो के सुख की
उन्नति कर सकते हैं ॥ १४ ॥

प्रतूर्वनित्यस्य गुणःशेष ऋषिः । गणपतिर्देवता । आर्षी ज-
गती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनाराजा किं कृत्वा किं प्राप्नुयादित्याह ॥

फिर राजा क्या करके किस को प्राप्त हो यह वि० ॥

प्रतूर्वन्नेह्यवक्रामन्नशस्तीरुद्रस्य गाणपत्यं मयोभू-
रेहि । उर्वन्तरिक्षं व्रीहि स्वस्तिगव्यूतिरभयानि
कृण्वन्पूष्णा सयुजा सह ॥ १५ ॥

प्रतूर्वन्निति प्रतूर्वन् । आ । इहि । अवक्रामन्नि-
त्यवक्रामन् । अशस्तीः । रुद्रस्य । गाणपत्यमि-
तिगाणपत्यम् । मयोभूरिति मयःऽभूः । आ ।
इहि । उरु । अन्तरिक्षम् । वि । इहि । स्वस्तिग-
व्यूतिरितिस्वस्तिगव्यूतिः । अभयानि । कृण्वन् ।
पूष्णा । सयुजेतिसयुजा । सह ॥ १५ ॥

पदार्थः—(प्रतूर्वन्) हिंसन् (आ) (इहि) आगच्छ (अव-
क्रामन्) देशदेशान्तरानुल्लंघयन् (अशस्तीः) अप्रशस्ताः शत्रु-
सेनाः (रुद्रस्य) शत्रुरोदकस्य स्वसेनापतेः (गाणपत्यम्) गणानां
सेनासमूहानां पतित्वम् (मयोभूः) मयः सुखं भावयन् (आ) (इहि)
(उरु) (अन्तरिक्षम्) आकाशम् (वि) (इहि) विविध-
तया गच्छ (स्वस्तिगव्यूतिः) स्वस्ति सुखेन सह गव्यूतिर्मार्गो
यस्य सः (अभयानि) स्वराज्ये सेनायां चाविद्यमानं भयं येषु
तानि (कृण्वन्) सम्पादयन् (पूष्णा) पुष्टेन स्वकीयेन सैन्ये-
न (सयुजा) यत्समानं युनक्ति तेन सहितः (सह) साकम् ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे राजन् स्वस्तिगव्यूतिस्त्वं पूष्णा सयुजा सहा-
शस्तीः प्रतूर्वन्नेहि शत्रुदेशानवक्रामन्नेहि मयोभूस्त्वं रुद्रस्य गाणपत्य
मेहि । अभयानि कृण्वन् सन्नन्तरिक्षमु रु वीहि ॥ १५ ॥

भावार्थः—राजा सदैव स्वसेनां सुशिक्षितां हृष्टां पुष्टां रक्षे-
त् । यदाऽरिभिः सह योद्धुमिच्छेत्तदा स्वराज्यमनुपद्रवं संरक्ष्य यु-
क्त्या बलेन च शत्रून् हिंसेत् वा श्रेष्ठान् पालयित्वा सर्वत्र स-
त्कीर्तिं प्रसारयेत् ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे राजन् (स्वस्तिगव्यूतिः) सुख के साथ जिस का मार्ग है ऐसे
आप (सयुजा) एक साथ युक्त करने वाली (पूष्णा) बल पुष्टि से युक्त अपनी सेना
के (सह) साथ (अशस्तीः) निन्दित शत्रुओं की सेनाओं को (प्रतूर्वन्) मारते हुए
(एहि) प्राप्त हूजिये । शत्रुओं के देशों का (अवक्रामन्) उल्लङ्घन करते हुए (एहि)
आइये (मयोभूः) सुख को उत्पन्न करते आप (रुद्रस्य) शत्रुओं को रूलाने होर
अपने सेनापति के (गाणपत्यम्) सेना समूह के स्वामी पन को (एहि) प्राप्त हूजिये ।
और (अभयानि) अपने राज्य में सब प्राणियों को भय रहित (कृण्वन्) करते हुए (अ-
न्तरिक्षम्) (उरु) परिपूर्ण आकाश को (वीहि) विविध प्रकार से प्राप्त हूजिये ॥ १५ ॥

भावार्थः—राजा को अति उचित है कि अपनी सेना को सदैव अच्छी शि-
क्षा हर्ष उत्साह और पोषण से युक्त रखे । जब शत्रुओं के साथ युद्ध किया चाहे तब
अपने राज्य को उपद्रव रहित कर युक्ति तथा बल से शत्रुओं को मोरे और सज्जनों की
रक्षा करके सर्वत्र सुन्दर कीर्ति फैलावे ॥ १५ ॥

पृथिव्या इत्यस्य शुनः शेष ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदार्षी
त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्यैः कस्माद्द्विद्युत्स्वीकार्येत्याह ॥

मनुष्य किस पदार्थ से बिजुली का ग्रहण करें यह वि०॥

पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्युमद्भिरस्वदाभरा-

ग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेमोऽग्निं पुरीष्यमङ्गिर-
स्वद्वरिष्यामः ॥ १६ ॥

पृथिव्याः । सधस्थादिति सधऽस्थात् । अग्निम् ।
पुरीष्यम् । अङ्गिरस्वत् । आ । भर । अग्निम् ।
पुरीष्यम् । अङ्गिरस्वत् । अच्छ । इमः । अग्निम् ।
पुरीष्यम् । अङ्गिरस्वत् । भरिष्यामः ॥ १६ ॥

पदार्थः— (पृथिव्याः) भूमेरन्तरिक्षस्य वा (सधस्थात्)
सहस्थानात् (अग्निम्) भूमिस्थं विद्युतं वा (पुरीष्यम्) यः
सुखं पृणाति स पुरीषस्तत्र साधुम् (अङ्गिरस्वत्) अङ्गिरसा सू-
र्येण तुल्यम् (आ) (भर) धर (अग्निम्) अन्तरिक्षे वायु-
वादिस्थम् (पुरीष्यम्) (अङ्गिरस्वत्) (अच्छ) उत्तमरीत्या
(इमः) प्राप्तुमः (अग्निम्) (पुरीष्यम्) (अङ्गिरस्वत्)
(भरिष्यामः) धरिष्यामः ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यथा वयं पृथिव्याः सधस्थादङ्गिरस्वत्पु-
रीष्यमग्निमच्छेमः । यथा चाऽङ्गिरस्वत्पुरीष्यमग्निं भरिष्यामस्तथा
स्वमप्याङ्गिरस्वत्पुरीष्यमग्निमाभर ॥ १६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलुप्तोपमालं०—मनुष्यैर्विदुषामेवा-
ऽनुकरणं कर्तव्यम् नाऽविदुषाम् । सर्वदोत्साहेनाग्न्यादिपदार्थविद्यां
गृहीत्वा सुखं वर्द्धनीयम् ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् जैसे हम लोग (पृथिव्याः) भूमि और अन्तरिक्ष के
(सधस्थात्) एक स्थान से (अङ्गिरस्वत्) प्राणों के समान (पुरीष्यम्) अच्छा
सुख देने हारे (अग्निम्) भूमि मण्डल की बिजुली को (अच्छ) उत्तम रीति

से (इमः) प्राप्त होते और जैसे (अङ्गिरस्वत्) प्राणों के समान (पुरीष्यम्) उत्तम सुख दायक (अग्निम्) अन्तरिक्षस्थ बिजुली को (भरिष्यामः) धारण करें वैसे आप भी (अङ्गिरस्वत्) सूर्य के समान (पुरीष्यम्) उत्तम सुख देनेवाले (अग्निम्) पृथिवी पर वर्तमान अग्नि को (आभर) अच्छे प्रकार धारण कीजिये ॥ १६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि विद्वानों के समान काम करें मूर्खवत् नहीं । और सब काल में उत्साह के साथ अग्नि आदि की पदार्थविद्या का ग्रहण करके सुख बढ़ाते रहें ॥ १६ ॥

अन्वग्निरित्यस्य पुरोधा ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदार्षी
त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

विद्वांसः किंवत्किं कुर्युरित्यु० ॥

विद्वान् लोग किस के समान कचा करें यह वि० ॥

अन्वग्निरुषसामग्रमरूयदन्वहानि प्रथमो जात-
वेदाः । अनु सूर्यस्य पुरुत्रा च रश्मीननु द्यावापृ-
थिवि आतंतन्थ ॥ १७ ॥

अनु । अग्निः । उपसाम् । अग्रम् । अरूयत् ।
अनु । अहानि । प्रथमः । जातवेदाइति जातः-
वेदाः । अनु । सूर्यस्य । पुरुत्रेति पुरुत्रा । च ।
रश्मीन् । अनु । द्यावापृथिवी इति द्यावापृथिवी
आ । ततन्थ ॥ १७ ॥

पदार्थः—(अनु) (अग्निः) पावकः (उपसाम्) (अग्रम्)

पूर्वम् (अख्यत्) प्रख्यातो भवति (अनु) (अहानि) दिनानि
(प्रथमः) (जातवेदाः) यो जातेषु विद्यते स सूर्यः (अनु)
(सूर्यस्य) (पुरुत्रा) बहून् (च) (रश्मीन्) (अनु) (द्यावा)
पृथिवी) (आ) (ततन्ध) तनोति ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् त्वं यथा प्रथमो जातवेदा अग्निरुपसाम-
ग्रमहान्यन्वख्यत् । सूर्यस्याग्रं पुरुत्रा रश्मीन्वाततन्ध । द्यावापृ-
थिवी च तथा विद्याव्यवहारानन्वातनुहि ॥ १७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा कारणकार्यारूपो विद्युद-
ग्निरनुपूर्व सवित्रुषो दिनानि कृत्वा पृथिव्यादीनि प्रकाशयति तथा
विद्वद्भिः सुशिक्षां कृत्वा ब्रह्मचर्यविद्याधर्माऽनुष्ठानमुशीलानि सर्वत्र
प्रचार्य सर्वे ज्ञानानन्दाभ्यां प्रकाशनीयाः ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् आप जैसे (प्रथमः) (जातवेदाः) उत्पन्न हुए पदार्थों
में पहिले ही विद्यमान सूर्य लोक और (अग्निः) (उपसाम्) उषःकाल से (अग्रम्)
पहिले ही (अहानि) दिनों को (अन्वख्यात्) प्रसिद्ध करता है (सूर्यस्य) सूर्य
के (अग्रम्) पहिले (पुरुत्रा) बहुत (रश्मीन्) किरणों को (अन्वाततन्ध) फैलाता
तथा (द्यावापृथिवी) सूर्य और पृथिवी लोक को प्रसिद्ध करता है । वैसे विद्या के व्यवहारों
की प्रवृत्ति कीजिये ॥ १७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे कारण रूप विद्युत् और कार्य रूप
प्रसिद्ध अग्नि क्रम से सूर्य, उषःकाल और दिनों को उत्पन्न करके पृथिवी आदि पदा-
र्थों को प्रकाशित करते हैं । वैसे ही विद्वानों को चाहिये कि सुन्दर शिक्षा दे ब्रह्मचर्य
विद्या धर्म के अनुष्ठान और अच्छे स्वभाव आदि का सर्वत्र प्रचार करके सब मनुष्यों
को ज्ञान और आनन्द से प्रकाश युक्त करें ॥ १७ ॥

आगत्येत्यस्य मयोभूवर्द्धभिः । अग्निर्देवता । निचृदनुष्टुप्छन्दः ।
गान्धारः स्वरः ॥

अथ समेशः किंवत्किंकुर्ग्यादित्याह ॥

अब समापति राजा किस के समान कचा करें यह वि०

आगत्य वाज्यध्वान् सर्वा मृधो वि धूनुते । अ-
ग्निं सधस्ये महति चक्षुषा निचिकीषते ॥ १८ ॥

आगत्येत्यागत्य । वाजी । अध्वानम् । सर्वाः ।
मृधः । वि । धूनुते । अग्निम् । सधस्यइति सध-
स्ये । महति । चक्षुषा । नि । चिकीषते ॥ १८ ॥

पदार्थः—(आगत्य) (वाजी) बेगवानश्वः (अध्वानम्)
मार्गम् (सर्वाः) (मृधः) सङ्ग्रामान् (वि) (धूनुते) कम्प-
यति (अग्निम्) (सधस्ये) सहस्थाने (महति) विशाले (च-
क्षुषा) नेत्रेण (नि) चिकीषते चेतुमिच्छति ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे विद्वन्राजन् भवान् यथा वाज्यश्वोऽध्वानमाग-
त्य सर्वा मृधो विधूनुते यथा गृहस्थश्चक्षुषा महति सधस्येऽग्निं
निचिकीषते तथा सर्वान्संग्रामान् विधूनुतु । गृहे गृहे विद्यानिचयं
च करोतु ॥ १८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—गृहस्था अश्ववदुत्वागत्य श-
त्रून् जित्वाग्नेषास्त्रादिविद्यां संपाद्य बलावलं पर्यालोच्य रागद्वेषा
दीन् शमित्वाऽधार्मिकान् शत्रून् जयेयुः ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे राजन् आप जैसे (वाजी) बेगवान घोड़ा (अध्वानम्) अपने
मार्ग को (आगत्य) प्राप्त हो के (सर्वाः) सब (मृधः) सङ्ग्रामों को (विधूनुते)

कंपाता है और जैसे गृहस्थ पुरुष (चक्षुषा) नेत्रों से (महति) सुन्दर (सधस्थे) एक स्थान में (अग्निम्) अग्नि का (निचिकीषते) चयन किया चाहता है । वैसे सब सङ्ग्रामों को कंपाइये और घर २ में विद्या का प्रचार कीजिये ॥ १८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—गृहस्थों को चाहिये कि घोड़ों के समान जाना आना कर, शत्रुओं को जीत, आग्नेयादि अस्त्रविद्या को सिद्ध कर, अपने बलाऽबल को विचार और राग द्वेष आदि दोषों की शान्ति करके अधर्मी शत्रुओं को जीतें ॥ १८ ॥

आक्रमयेत्यस्य मयोभूक्तृषिः । अग्निर्देवता । निचृदनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

मनुष्यजन्म प्राप्य विद्याअधीत्यातः किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

मनुष्य जन्म पा, और विद्या पढ़ के पश्चात् क्या करे यह वि० ॥

आक्रम्यं वाजिन्पृथिवीमग्निमिच्छ रुचा त्वम् ।

भूम्यां वृत्वायं नोब्रूहि यतः खनेम तं वयम् ॥ १९ ॥

आक्रम्येत्याऽक्रम्यं । वाजिन् । पृथिवीम् । अग्नि-

म् । इच्छ । रुचा । त्वम् । भूम्याः । वृत्वायं । नः ।

ब्रूहि । यतः । खनेम । तम् । वयम् ॥ १९ ॥

पदार्थः—(आक्रम्य) (वाजिन्) प्रशस्तविज्ञानवान् (पृथिवीम्) भूमिराज्यम् (अग्निम्) अग्निविद्याम् (इच्छ) (रुचा) प्रीत्या (त्वम्) (भूम्याः) क्षितेर्मध्ये (वृत्वाय) स्वीकृत्य । अत्र क्षौयगिति यगागमः (नः) अस्मान् (ब्रूहि) भूगर्भाग्नि विद्यामुपदिश (यतः) (खनेम) (तम्) भूगोलम् (वयम्) ॥ १९ ॥

अन्वयः—हे वाजिन् विद्वन्समेश राजैस्त्वं रुचा शत्रूनाक्रम्य पृथिवीमग्निं चेच्छ भूम्या नो वृत्वाय ब्रूहि यतो वयं तं खनेम ॥ १९ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्भूगर्भाग्निविद्यया पार्थिवान् पदार्थान् सुपरीक्ष्य सुवर्णादीनि रत्नान्युत्साहेन प्राप्तव्यानि । ये खनितारो भृत्याः सन्ति तान् प्रति तद्विद्योपदेष्टव्या ॥ १९ ॥

पदार्थः—हे (वाजिन्) प्रशंसित ज्ञान वाले सभापति विद्वान् राजा (त्वम्) आप (रुचा) प्रीति से शत्रुओं को (आक्रम्य) पादाक्रान्त कर (पृथिवीम्) भूमि के राज्य और (अग्निम्) विद्या की (इच्छ) इच्छा कीजिये । और (भूम्याः) पृथिवी के बीच (नः) हमलोगों को (वृत्वाय) स्वीकार करके हमारे लिये (ब्रूहि) भूगर्भ और अग्नि विद्या का उपदेश कीजिये (यतः) जिस से (वयम्) हमलोग (तम्) उस विद्या में (खनेम) प्राविष्ट होवें ॥ १९ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि भूगर्भ और अग्नि विद्या से पृथिवी के पदार्थों को अच्छे प्रकार परीक्षा करके सुवर्ण आदि रत्नों को उत्साह के साथ प्राप्त होवें । और जो पृथिवी को खोदने वाले नौकर चाकर हैं उन को इस विद्या का उपदेश करें ॥ १९ ॥

द्यौस्तइत्यत्य मयोभूर्ऋषिः । क्षत्रपतिर्देवता । निचृदार्षी वृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

मनुष्याः किं साध्नुयुरित्याह ॥

मनुष्य कचा करके कचा सिद्ध करें यह वि० ॥

द्यौस्तै पृष्ठं पृथिवीसधस्थमात्मान्तरिक्षं समुद्रो योनिः । विख्याय चक्षुषा त्वमभितिष्ठ पृतन्यतः ॥ २० ॥

द्यौः । ते । पृष्ठम् । पृथिवी । सधस्थमिति सध-

ऽस्थम् । आत्मः । अन्तरिक्षम् । समुद्रः । यो-
निः । विख्यायेति विख्याय । चक्षुषा । त्वम् ।
अभि । तिष्ठ । पृतन्यतः ॥ २० ॥

पदार्थः—(द्यौः) प्रकाश इव विनयः (ते) तव (पृष्ठम्)
अर्वाग्व्यवहारः (पृथिवी) भूमिरिव (सधस्थम्) सहस्थानम्
(आत्मा) स्वस्वरूपं (अन्तरिक्षम्) आकाश इवाक्षयोऽक्षोभः
(समुद्रः) सागर इव (योनिः) निमित्तम् (विख्याय) प्रसिद्धी-
कृत्य (चक्षुषा) लोचनेन (त्वम्) (अभि) आभिमुख्ये (तिष्ठ)
(पृतन्यतः) आत्मनः पृतनामिच्छतो जनस्य ॥ २० ॥

अन्वयः—हे विद्वन् राजन् यस्य ते तव द्यौः पृष्ठं पृथिवी
सधस्थमन्तरिक्षमात्मा समुद्रो योनिरस्ति स त्वं चक्षुषा विख्याय
पृतन्यतोऽभितिष्ठ ॥ २० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यो न्यायपथानुगामी दृढोत्सा-
हस्थानात्मा यस्य प्रयोजनानि विवेकसाध्यानि सन्ति तस्य वीरसे-
ना जायते स ध्रुवं विजयं कर्तुं शक्नुयात् ॥ २० ॥

पदार्थः—हे विद्वन् राजन् जिस (ते) आप का (द्यौः) प्रकाश के तुल्य
विनय (पृष्ठम्) इधर का व्यवहार (पृथिवी) भूमि के समान (सधस्थम्) साथ स्थि-
ति (अन्तरिक्षम्) आकाश के समान अविनाशी धैर्य युक्त (आत्मा) अपना स्वरूप
और (समुद्रः) समुद्र के तुल्य (योनिः) निमित्त है सो (त्वम्) आप (चक्षुषा)
विचार के साथ (विख्याय) अपना ऐश्वर्य प्रसिद्ध कर के (पृतन्यतः) अपनी सेना
को लड़ने की इच्छा करते हुए मनुष्य के (अभि) सन्मुख (तिष्ठ) स्थित हूजिये ॥ २० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो पुरुष न्याय मार्ग के अनुसार उत्साह
स्थान, और आत्मा जिस के दृढ़ हों विचार से सिद्ध करने योग्य जिस के प्रयोजन हो
उस की सेना वीर होती है वह निश्चल विजय करने को समर्थ होवे ॥ २० ॥

उत्क्रामेत्यस्य मयोभूर्कषिः । द्रविणोदा देवता । आर्षी प-
क्षिशब्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

मनुष्यैरिह परमपुरुषार्थेनैश्वर्यं जनितव्यमित्याह ॥

मनुष्यों को योग्य है कि इस संसार में परम पुरुषार्थ से ऐश्वर्य
उत्पन्न करें यह वि० ॥

उत्क्राम महते सौभगायस्मादास्थानाद् द्रविणोदा
वाजिन् । वयमस्याम सुमतौ पृथिव्या अग्निं
खनन्त उपस्थे अस्याः ॥ २१ ॥

उत् । क्राम । महते । सौभगाय । अस्मात् । आ-
स्थानादित्याऽस्थानात् । द्रविणोदा इति द्रविणः
ऽदाः । वाजिन् । वयम् । स्याम् । सुमताविति सु-
ऽमतौ । पृथिव्याः । अग्निम् । खनन्तः । उप-
स्थइत्युपऽस्थे । अस्याः ॥ २१ ॥

पदार्थः—(उत्) (क्राम) (महते) (सौभगाय) शोभ-
नैश्वर्याय (अस्मात्) (आस्थानात्) निवासस्थानस्य सका-
शात् (द्रविणोदाः) धनप्रदः (वाजिन्) प्राप्तेः श्वर्य (वयम्)
(स्याम्) (सुमतौ) शोभनप्रज्ञायाम् (पृथिव्याः) भूमेः (अ-
ग्निम्) (खनन्तः) (उपस्थे) साम्राज्ये (अस्याः) ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे वाजिन् विद्वन् यथा द्रविणोदा अस्याः पृथि-
व्या अस्मादास्थानादुपस्थेऽग्निं खनन्तो वयं महते सौभगाय सुम-
तौ प्रवृत्ताः स्याम तथा त्वमुत्क्राम ॥ २१ ॥

भावार्थः—मनुष्या इहैश्वर्यप्राप्तये सततमुत्तिष्ठेरन् । पर-
स्परं सम्मत्या पृथिव्यादेः सकाशाद्रित्थानि प्राप्नुयुः ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे (वाजिन्) ऐश्वर्य को प्राप्त हुए विद्वन् जैसे (द्रविणोदाः)
धन दाता (अस्याः) इस (पृथिव्याः) भूमि के (अस्मात्) इस (आस्थानात्)
निवास के स्थान से (उपस्थे) समीप में (अग्निम्) अग्नि विद्या का (खनन्तः)
खोज करते हुए (वयम्) हम लोग (महते) बड़े (सौभगाय) सुन्दर ऐश्वर्य के
लिये (सुमतौ) अच्छी बुद्धि में प्रवृत्त (स्याम) होवें वैसे आप (उत्क्रामः) उन्नति
को प्राप्त हूजिये ॥ २१ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को उचित है कि इस संसार में ऐश्वर्य पाने के लिये
निरन्तर उद्यत रहें । और आपस में हिल मिल के पृथिवी आदि पदार्थों से रत्नों को
प्राप्त होवें ॥ २१ ॥

उदक्रमोदित्यस्य मयोभूर्ऋषिः । द्रविणोदा देवता । निचृदार्षी
त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्या इह किंवदूत्वा किं प्राप्नुयुरित्याह ॥

मनुष्य इस संसार में किस के समान हो के किस को प्राप्त हों यह वि० ॥

उदक्रमोदद्रविणोदा वाज्यर्वाकः सुलोकश्च सुकृतं पृ-
थिव्याम् । ततः खनेम सुप्रतीकमग्निश्च स्वो रु-
हाणा अधिनाकमुत्तमम् ॥ २२ ॥

उत् । अक्रमीत् । द्रविणोदा इति द्रविणः ऽदाः । वा-
जी । अर्वा । अकरित्यकः । सु । लोकम् । सुकृत-
मिति सु ऽकृतम् । पृथिव्याम् । ततः । खनेम् । सु-
प्रतीकमिति सु प्रतीकम् । अग्निम् । स्वीतति स्वीः ।

रुहाणाः । अधिनाकम् । उत्तममित्युत्तमम् ॥२२॥

पदार्थः—(उत्) (अक्रीत्) उत्तमतया क्रमणं कुर्यात्
(द्रविणोदाः) धनदाता (वाजी) वेगवान् (अर्वा) अश्वइव
(अकः) कुर्यात् (सु) (लोकम्) द्रष्टव्यम् (सुकृतम्) धर्मा-
चरोण प्राप्यम् (पृथिव्याम्) (ततः) (खनेम) (सुप्रतीकम्)
शोभना प्रीतिर्यस्य तम् (अग्निम्) व्यापकं विद्युदाख्यम् (स्वः)
सुखम् (रुहाणाः) प्रादुर्भवन्तः (अधि) (नाकम्) अविद्यमा
नदुःखम् (उत्तमम्) अतिश्रेष्ठम् ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे भूगर्भविद्याविद्विद्वन् द्रविणोदा भवान् यथा
वाज्यर्वा तथा पृथिव्यामध्युदक्रीत् सुलोकं सुकृतमुत्तमं नाकम-
कः सिद्धं कुर्यात् । ततःस्वो रुहाणा वयमप्यस्यां सुप्रतीकमग्निं
खनेम ॥ २२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्याः सर्वे वयं मिलित्वा
यथा पृथिव्यामश्वोविक्रमते तथा पुरुषार्थिनो भूत्वा पृथिव्यादि
विद्यां प्राप्य दुःखान्युत्क्राम्य सर्वोत्तमं सुखं प्राप्नुयामः ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे भूगर्भ विद्या के जानने हारे विद्वान् (द्रविणोदाः) धन दाता
आप जैसे (वाजी) बल वाला (अर्वा) घोड़ा ऊपर को उछलता है वैसे (पृथि-
व्याम्) पृथिवी के बीच (अधि) (उदक्रीत्) सब से अधिक उन्नति को प्राप्त हूजिये
(सुकृतम्) धर्माचरण से प्राप्त होने योग्य (सुलोकम्) अच्छा देखने योग्य (उत्त-
मम्) अतिश्रेष्ठ (नाकम्) सब दुःखों से रहित सुख को (अकः) सिद्ध कीजिये
(ततः) इस के पश्चात् (स्वः) सुख पूर्वक (रुहाणाः) प्रकट होते हुए हम लोग
भी इस पृथिवी पर (सुप्रतीकम्) सुन्दर प्राति का विषय (अग्निम्) व्यापक बिजुली
रूप अग्नि का (खनेम) खोज करें ॥ २२ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो जैसे पृथिवी पर घोड़े अच्छीर चाल चलेते हैं वैसे हम तुम सब मिल कर पुरुषार्थी हो पृथिवी आदि की पदार्थ विद्या को प्राप्त हो और दुःखों को दूर करके सब से उत्तम सुख को प्राप्त हों ॥ २२ ॥

आत्वेत्यस्य गृत्समदक्रुषिः । प्रजापतिर्देवता । अपार्थी त्रिष्टुप्
छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्या व्यापिनं वायुं केन जानीयुरित्याह ॥

मनुष्य व्यापक वायु को किस साधन से जानें यह वि० ॥

आ त्वां जिघर्षि मनसा घृतेन प्रतिक्षियन्तं भुव-
नानि विश्वा । पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन् व्य-
चिष्ठमन्नैरभसं दशानम् ॥ २३ ॥

आ । त्वा । जिघर्षि । मनसा । घृतेन । प्रति-
क्षियन्तमिति प्रतिक्षियन्तम् । भुवनानि । विश्वा ।
पृथुम् । तिरश्चा । वयसा । बृहन्तम् । व्यचिष्ठम् ।
अन्नैः । अभसम् । दशानम् ॥ २२ ॥

पदार्थः—(आ) (त्वा) त्वाम् (जिघर्षि) (मनसा) (घृतेन)
आज्येन (प्रतिक्षियन्तम्) प्रत्यक्षं निवसन्तं (भुवनानि) भवन्ति
येषु तानि वस्तूनि (विश्वा) सर्वाणि (पृथुम्) विस्तीर्णम् (तिरश्चा)
येन तिरोऽञ्चति तेन (वयसा) जीवनेन (बृहन्तम्) महान्तम्
(व्यचिष्ठम्) अतिशयेन विचितारं प्रक्षेपारम् (अन्नैः) यवादिभिः
(अभसम्) वेगवन्तम् (दशानम्) संप्रेक्षणीयम् ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे जिज्ञासो यथाऽहं मनसा घृतेन सह विश्वा भुवनानि प्रतिलिखन्तं तिरश्चा वयसा पृथुं बृहन्तमनैः सह रभसं व्यचिष्टं दृशानं वायुमाजिघर्षिं तथा त्वामप्येनं धारयामि ॥ २३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्या अग्निहारा सुगन्ध्यादीनि द्रव्याणि वायौ प्रक्षिप्य तेन युक्तसुगन्धेनारोगीकृत्य दीर्घं जीवनं प्राप्नुवन्तु ॥ २३ ॥

पदार्थः— हे ज्ञान चाहने वाले पुरुष जैसे मैं (मनसा) मन तथा (घृतेन) घी के साथ (विश्वा) सब (भुवनानि) लोकस्थ वस्तुओं में (प्रतिलिखन्तम्) प्रत्यक्ष निवास और निश्चय कारक (तिरश्चा) तिरछे चलने रूप (वयसा) जीवन से (पृथुम्) विस्तार युक्त (बृहन्तम्) बड़े (अनैः) जौ आदि अन्नों के साथ (रभसम्) बल वाले (व्यचिष्टम्) अतिशय करके फेंकने वाले (दृशानम्) देखने योग्य वायु के गुणों को (आजिघर्षिं) अच्छे प्रकार प्रकाशित करताहूं वैसे (त्वाम्) आप को भी इस वायु के गुणों का धारण कराता हूं ॥ २३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—मनुष्य अग्नि के द्वारा सुगन्धि आदि द्रव्यों को वायु में पहुंचा उस सुगन्ध से रोगों को दूर कर अधिक अवस्था को प्राप्त होवें ॥ २३ ॥

आविश्वतइत्यस्य गृत्समद ऋषिः । अग्निर्देवता । आर्षीप-
ङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनः कीदृशौ वाय्वग्नी स्त इत्याह ॥

फिर वायु और अग्नि कैसे गुण वाले हैं इस वि० ॥

आ विश्वतः प्रत्यञ्चं जिघर्म्य रक्षसामनसा तज्जु-
षेत । मर्त्यश्रीः स्पृहयद्वर्णो अग्निर्नाभिमृशे तन्वा
जर्भराणः ॥ २४ ॥

आ । विश्वतः । प्रत्यञ्चम् । जिघमि । अरक्षसा ।
मनसा । तत् । जुषेत । मर्त्यश्रीरिति मर्त्यश्रीः ।
स्पृहयद्वर्ण इति स्पृहयत्स्वर्णः । अग्निः । न । अभि-
मृश इत्यभिः मृशे । तन्वा । जर्भुराणः ॥ २४ ॥

पदार्थः—(आ) (विश्वतः) सर्वतः (प्रत्यञ्चम्) प्रत्यगञ्चतीति
शरीरस्थं वायुम् (जिघमि) (अरक्षसा) रक्षोवद्दुष्टतारहितेन
(मनसा) चित्तेन (तत्) तेजः (जुषेत) (मर्त्यश्रीः) मर्त्याणां
मनुष्याणां श्रीरिव (स्पृहयद्वर्णः) यः स्पृहयद्विर्वर्ण्यते स्वीक्रियते
स इव (अग्निः) शरीरस्था विद्युत् (न) इव (अभिमृशे) अभिमुख्येन
मृशन्ति सहन्ते येन तस्मै (तन्वा) शरीरेण (जर्भुराणः)
भृशं गात्राणि विनामयत् । अत्र जृभीधातोसौषादिक उरानन्
प्रत्ययः ॥ २४ ॥

अन्वयः—मनुष्यो न यथा विश्वतोऽग्निर्वापुश्चाभिमृशेऽस्ति
यथा तन्वा जर्भुराणः स्पृहयद्वर्णो मर्त्यश्रीरहं यं प्रत्यञ्चमरक्षसा मन-
साऽऽजिघमि तथा तज्जुषेत ॥ २४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु ०—हे मनुष्या यूयं लक्ष्मीप्रा-
पकैरग्न्यादिपदार्थैर्विदितैः कार्येषु संयुक्तैः श्रीमन्तो भवत ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य (न) जैसे (विश्वतः) सब ओर से (अग्निः) बिजुली
और प्राण वायु शरीर में व्यापक होके (अभिमृशे) सहने वाले के लिये हितकारी
हैं जैसे (तन्वा) शरीर से (जर्भुराणः) शीघ्र हाथ पांव आदि अङ्गों को चलाता
हुआ (स्पृहयद्वर्णः) इच्छा वालों ने स्वीकार किये हुए के समान (मर्त्यश्रीः)

मनुष्यों की शोभा के तुल्य वायु के समान बेग वाला होके मैं जिस (प्रत्यञ्चम्) शरीर के वायु को निरन्तर चलाने वाली विद्युत् को (अरक्षसा) राक्षसों की दुष्टता से रहित (मनसा) चित्त से (आजिघर्मे) प्रकाशित करता हूँ वैसे (तत्) उस तेज को (जुषेत) सेवन कर ॥ २४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वाचकुल० । हे मनुष्यो तुम लोग लक्ष्मी प्राप्त कराने हारे आग्नि आदि पदार्थों को जान और उन को कार्यों में संयुक्त कर के धनवान् होओ ॥ २४ ॥

परिवाजपतिरित्यस्य सोमक ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृद्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनर्गृहस्थः कीदृशो भवेदित्याह ॥

फिर वह कैसा होवे यह वि० ॥

परि वाजपतिः कविरग्निर्हव्यान्यक्रमीत् । दधत् रत्नानि दाशुषे ॥ २५ ॥

परि । वाजपतिरिति वाजपतिः । कविः । अग्निः । हव्यानि । अक्रमीत् । दधत् । रत्नानि । दाशुषे ॥ २५ ॥

पदार्थः—(परि) सर्वतः । (वाजपतिः) अनादिस्तको गृहस्थ इव (कविः) क्रान्तदर्शनः (अग्निः) प्रकाशमानः (हव्यानि) होतुं गृहीतुं योग्यानि वस्तूनि (अक्रमीत्) क्रामति (दधत्) धरन् (रत्नानि) सुवर्णादीनि (दाशुषे) दातुं योग्याय विदुषे ॥ २५ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यो वाजपतिः कविर्दाता गृहस्थो दाशुषे रत्नानि दधदिवग्निर्हव्यानि पथ्यक्रमति त्वं जानीहि ॥ २५ ॥

१०००

एकादशोऽध्यायः ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—विद्वानग्निना पृथिवीस्थं पदार्थं धनं प्राप्य सुमार्गे सत्पात्रेभ्यो दत्त्वा विद्याप्रचारेण सर्वान् सुखयेत् ॥ २५ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् जो (वाजपतिः) अन्न आदि की रक्षा करने हारे गृहस्थों के समान (कविः) बहु दर्शी दाता गृहस्थ पुरुष (दाशुषे) दान देने योग्य विद्वान् के लिये (रत्नानि) सुवर्ण आदि उत्तम पदार्थ (दधत्) धारण करते हुए के समान (अग्निः) प्रकाशमान पुरुष (हव्यानि) देने योग्य वस्तुओं को (परि) सब ओर से (अक्रमीत्) प्राप्त होता है उस को तू जान ॥ २५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—विद्वान् पुरुष को चाहिये कि अग्नि विद्या के सहाय से पृथिवी के पदार्थों से धन को प्राप्त हो अच्छे मार्ग में खर्च कर और धर्मात्माओं को दान दे के विद्या के प्रचार से सब को सुख पहुंचावै ॥ २५ ॥

परित्वेत्यस्य पायुर्ऋषिः । अग्निर्देवता । अनुष्टुप् छन्दः ।
गान्धारः स्वरः ॥

कीदृशः सेनापतिः कार्य्यइत्याह ॥

कैसा सेनापति करना चाहिये इस वि०

परित्वाग्नेपुरं वयं विप्रं सहस्य धीमहि । धृष-
द्वर्णं दिवेदिवे हन्तारं भङ्गुरावताम् ॥ २६ ॥

परि । त्वा । अग्ने । पुरम् । वयम् । विप्रम् । स-
हस्य । धीमहि । धृषद्वर्णमिति धृषत्स्वर्णम् । दि-
वेदिवदिति दिवेऽदिवे । हन्तारम् । भङ्गुरावताम् ।

भङ्गुरवतामिति भङ्गुरऽवताम् ॥ २६ ॥

पदार्थः—(परि) (त्वा) त्वाम् (अग्ने) विद्यया प्रकाशमान (पुरम्) येन सर्वान् पिपत्ति तत् (वयम्) (विप्रम्) विद्वांसम् (सहस्य) य आत्मनः सहो बलमिच्छति तत्सम्बुद्धौ (धीमहि) धरेम । अत्र डुधात्र् धातोर्लिङ् आर्धधातुकत्वाच्छ्रबभावः (धृषद्वर्णम्) धृषत्प्रगल्भो दृढो वर्णो यस्य तम् (दिवेदिवे) प्रतिदिनम् (हन्तारम्) (भङ्गुरावताम्) कुत्सिता भङ्गुराः प्रहताः प्रकृतयो विद्यन्ते येषां तेषाम् ॥ २६ ॥

अन्वयः—हे सहस्याऽग्ने यथा वयं दिवेदिवे भङ्गुरावतां पुरमग्निमिव हन्तारं धृषद्वर्णं विप्रं त्वा परिधीमहि तथा त्वमस्मान्धर ॥ २६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—राजप्रजाजनैर्न्यायेन प्रजारक्षकोऽग्निवच्छत्रुहन्ता सर्वदा सुखप्रदः सेनेशो विधेयः ॥ २६ ॥

पदार्थः—हे (सहस्य) अपने को बल चाहने वाले (अग्नि) अग्निवत् विद्या से प्रकाशमान विद्वान् पुरुष जैसे (वयम्) हम लोग (दिवेदिवे) प्रतिदिन (भङ्गुरावताम्) छोटे स्वभाव वालों के (पुरम्) नगर को अग्नि के समान (हन्तारम्) मारने (धृषद्वर्णम्) दृढ़ सुन्दर वर्ण से युक्त (विप्रम्) विद्वान् (त्वा) आप को (परि) सब प्रकार से (धीमहि) धारण करें वैसे तू हम को धारण कर ॥ २६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—राजा और प्रजा के पुरुषों को चाहिये कि न्याय से प्रजा की रक्षा करने अग्नि के समान शत्रुओं को मारने और सब काल में सुख देने हारे पुरुष को सेनापति करें ॥ २६ ॥

त्वमग्नइत्यस्य गृत्समद ऋषिः । अग्निर्देवता पङ्क्तिश्छन्दः ।
पञ्चमः स्वरः ॥

१००२

एकादशोऽध्यायः ॥

पुनः समेशः कीदृशो भवेदित्याह ॥

फिर समाध्यक्त कैसा होना चाहिये यह वि० ॥

त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिस्त्वमश्मनरुपरि ।
 त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे
 शुचिः ॥ २७ ॥

त्वम् । अग्ने । द्युभिरिति द्युऽभिः । त्वम् । आशुशु
 क्षणिः । त्वम् । अद्भ्य इत्युत्सभ्यः । त्वम् । अ-
 श्मनः । परि । त्वम् । वनेभ्यः । त्वम् । ओषधी-
 भ्यः । त्वम् । नृणाम् । नृपत इति नृपते । जायसे ।
 शुचिः ॥ २७ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (अग्ने) अग्निवत्प्रकाशमान न्याया-
 धीश राजन् (द्युभिः) दिनैरिव प्रकाशमानैर्यायादिगुणैः (त्वम्)
 (आशुशुक्षणिः) शीघ्रं २ दुष्टान् क्षणोति हिनस्तीव (त्वम्)
 (अद्भ्यः) वायुभ्यो जलेभ्यो वा (त्वम्) (अश्मनः) मेघा-
 त्पाषाणाद्वा । अश्मेति मेघना० निघं० १ । १० (परि) सर्व-
 तोभावे (त्वम्) (वनेभ्यः) जङ्गलेभ्यो रश्मिभ्यो वा (त्वम्)
 (ओषधीभ्यः) सोमलतादिभ्यः (त्वम्) (नृणाम्) मनुष्या-
 णाम् (नृपते) नृणां पालक (जायसे) प्रादुर्भवसि (शुचिः)
 पवित्रः ॥ २७ ॥

इमं मन्त्रं यास्कमुनिरेवंव्याचष्टे । त्वमग्ने द्युभिरहोभिस्त्वमाशु-
 शुक्षणिराशु इति च शुं इति च क्षिप्रनामनी भवतः क्षणिरुत्तरः

क्षणोतेराशु शुचा क्षणोतीति वा सनोती वा शुक् शोचतेः पञ्चम्य-
र्थे वा प्रथमा तथाहि वाक्यसंयोग आइत्याकार उपसर्गः पुरस्ताच्चि-
कीर्षितेऽनुत्तर आशुशोचयिषुरिति शुचिः शोचतेर्ज्वलतिकर्मणोऽय-
मपीतरः शुचिरेतस्मादेव निष्पिक्तमस्मात्पापकमिति नैरुक्ताः ।
निरु० ६ । १ ॥

अन्वयः—हे नृपते अग्ने सभाध्यक्ष राजन् यस्त्वं द्युभिः सूर्य-
इव त्वमाशुशुक्ताणिस्त्वमद्भ्यस्त्वमश्मनस्त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधी-
भ्यस्त्वं नृणां मध्ये शुचिः परिजायसे तस्मात्त्वामाश्रित्य वयमप्ये-
वं भूता भवेम ॥ २७ ॥

भावार्थः—यो राजा सभ्यः प्रजाजनो वा सर्वेभ्यः पदार्थेभ्यो
गुणग्रहणविद्याक्रियाकौशलाभ्यामुपकारान् ग्रहीतुं शक्नोति धर्मा-
चरणेन पवित्रः शीघ्रकारी च भवति स सर्वाणि सुखानि प्राप्नोति
नेतरोऽलसः ॥ २७ ॥

पदार्थः—हे (नृपते) मनुष्यों के पालने हारे (अग्ने) अग्नि के समान
प्रकाशमान न्यायाधीश राजन् (त्वम्) आप (द्युभिः) दिनों के समान प्रकाशमान
न्याय आदि गुणों से सूर्य के समान (त्वम्) आप (आशुशुक्ताणिः) शीघ्र २ दुष्टों
को मारने हारे (त्वम्) आप (अद्भ्यः) वायु वा जलों से (त्वम्) आप (अ-
श्मनः) मेघ वा पाषाणादि से (त्वम्) आप (वनेभ्यः) जङ्गल वा किरणों से (त्व-
म्) आप (ओषधिभ्यः) सोमलता आदि ओषधियों से (त्वम्) आप (नृणाम्)
मनुष्यों के बीच (शुचिः) पवित्र (परि) सब प्रकार (जायसे) प्रसिद्ध होते हो
इस कारण आप का आश्रय लेके हम लोग भी ऐसे ही होंगे ॥ २७ ॥

भावार्थः—जो राजा सभासद वा प्रजा का पुरुष सब पदार्थों से गुण ग्रहण
और विद्या तथा क्रिया की कुशलता से उपकार ले सकता धर्म के आचरण से पवित्र तथा

१००८

एकादशोऽध्यायः ॥

शक्तिकारी होता है वही सब सुखों को प्राप्त होसकता है अन्य आलसी पुरुष नहीं ॥२७॥

देवस्य त्वेत्यस्य गृत्समदक्त्रषिः । अग्निर्देवता । भुरिक् प्रकृ-
तिश्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्याः किं कृत्वा कस्माद्विद्युतं गृहीयुरित्याह ॥

मनुष्य क्या करके किस पदार्थ से विजुली का ग्रहण करें यह वि० ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्याम् । पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यम-
ङ्गिरस्वत्खनामि । ज्योतिष्मन्तं त्वाग्ने सुप्रतीक-
मजस्रेण भानुना दीद्यतम् । शिवं प्रजाभ्योऽहिं
सन्तं पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वत्ख-
नामः ॥ २८ ॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसव इति प्रऽसवे । अ-
श्विनोः । बाहुभ्याम् । पूष्णः । हस्ताभ्याम् ।
पृथिव्याः । सधस्थादिति सधऽस्थात् । अग्निम् ।
पुरीष्यम् । अङ्गिरस्वत् । खनामि । ज्योतिष्मन्तम् ।
त्वा । अग्ने । सुप्रतीकमिति सुऽप्रतीकम् । अजस्रेण ।
भानुना । दीद्यतम् । शिवम् । प्रजाभ्य इति प्रऽजाभ्यः ।

अहिं१०सन्तम् । पृथिव्याः । सधस्थादिति सधऽस्था-
ता । अग्निमापुरीष्यम् । अङ्गिरस्वत् । खनामः ॥ २८ ॥

पदार्थः—(देवस्य) प्रकाशमानस्य (त्वा) त्वाम् (सवितुः)
सर्वस्योत्पादकस्येश्वरस्य (प्रसवे) प्रसूतेऽस्मिन् संसारे (अश्विनोः)
द्यावापृथिव्योराकर्षणधारणाभ्यामिव (बाहुभ्याम्) (पूष्णः) प्रा-
णस्य बलपराक्रमाभ्यामिव (हस्ताभ्याम्) (पृथिव्याः) (सधस्थात्)
सहस्थानात् (अग्निम्) विद्युतम् (पुरीष्यम्) सुखैः पुरकेषु भवम्
(अङ्गिरस्वत्) वायुवद्वर्त्तमानम् (खनामि) निष्पादयामि (ज्यो-
तिष्मन्तम्) बहूनि ज्योतींषि विद्यन्ते यस्मिन्तम् (त्वा) त्वाम्
(अग्ने) भूगर्भादिविद्याविद्विहन् (सुप्रतीकम्) सुष्ठुप्रतियन्ति
सुखानि यस्मात्तम् (अजस्रेण) निरन्तरेण (भानुना) दीप्त्या (दी-
द्यतम्) देदीप्यमानम् (शिवम्) मङ्गलमयम् (प्रजाभ्यः) प्र-
सूताभ्यः (अहिंसन्तम्) अताडयन्तम् (पृथिव्याः) अन्तरिक्षात्
(सधस्थात्) सहस्थानात् (अग्निम्) वायुस्थं विद्युतम् (पुरीष्यम्)
पालकेषु साधनेषु साधुम् (अङ्गिरस्वत्) सूत्रात्मवायुवद्वर्त्तमानम्
(खनामः) विलिखामः ॥ २८ ॥

अन्वयः—हे अग्ने शिल्पविद्याविद्विहन् यथाऽहं सवितुर्देवस्य
प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां त्वा पुरस्कृत्य पृथिव्याः स-
धस्थात्पुरीष्यं ज्योतिष्मन्तमजस्रेण भानुना दीद्यतं पुरीष्यमाग्निम-
ङ्गिरस्वत्खनामि तथा त्वामाश्रिता वयं पृथिव्याः सधस्थादङ्गिरस्वद-
हिंसन्तं पुरीष्यं प्रजाभ्यः शिवमग्निं खनामस्तथा सर्वं आचरन्तु ॥ २८ ॥

भावार्थः—ये राजप्रजाजनाः सर्वत्र स्थितं विद्युद्रूपमग्निं स-

वैभ्यः पदार्थैभ्यः साधनोपसाधनैः प्रसिद्धीकृत्य कार्येषु प्रयुञ्जते ते
 शंकरमैश्वर्यं लभन्ते । नहि किञ्चिदपि प्रजातं वस्तु विद्युद्व्या-
 त्या विना वर्तत इति विजानन्तु ॥ २८ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) भूगर्भ तथा शिल्प विद्या के जानने हारे विद्वान्
 जैसे मैं (सवितुः) सब जगत् के उत्पन्न करने हारे (देवस्य) प्रकाशमान ईश्वर के
 (प्रसवे) उत्पन्न किये संसार में (अश्विनोः) आकाश और पृथिवी के (बाहुभ्याम्)
 आकर्षण तथा धारण रूप बाहुओं के समान और (पूष्णः) प्राण के (हस्ताभ्याम्)
 बल और पराक्रम के तुल्य (त्वा) आप को आगे करके (पृथिव्याः) भूमि के
 (सधस्थात्) एक स्थान से (पुरीष्यम्) पूर्ण सुख देने हारे (ज्योतिष्मन्तम्) बहुत
 ज्योति वाले (अजस्त्रेण) निरन्तर (भानुना) दीप्ति से (दीद्यतम्) अत्यन्त प्रका-
 शमान (पुरीष्यम्) सुन्दर रक्षा करने (अग्निम्) वायु में रहने वाली बिजुली को
 (अङ्गिरस्वत्) वायु के समान (खनामि) सिद्ध करता हूं । और जैसे (त्वा) आप
 का आश्रय लेके हम लोग (पृथिव्याः) अन्तरिक्ष के (सधस्थात्) एक प्रदेश से
 (अङ्गिरस्वत्) सूत्रात्मवायु के समान वर्तमान (अहिसन्तम्) जो कि ताड़ना न
 करे ऐसे (पुरीष्यम्) पालनेहारे पदार्थों में उत्तम (प्रजाभ्यः) प्रजा के लिये (शि-
 वम्) मङ्गल कारक (अग्निम्) अग्नि को (खनामः) प्रकट करते हैं वैसे सब लोग किया
 करें ॥ २८ ॥

भावार्थः—जो राज्य और प्रजा के पुरुष सर्वत्र रहने वाले बिजुली रूपी
 अग्नि को सब पदार्थों से साधन तथा उपसाधनों के द्वारा प्रसिद्ध करके कार्यों में प्र-
 युक्त करते हैं वे कल्याण कारक ऐश्वर्य को प्राप्त होते हैं । कोई भी उत्पन्न हुआ
 पदार्थ बिजुली की व्याप्ति के बिना खाली नहीं रहता ऐसा तुम सब लोग जानो ॥२८॥

अपांष्टमिष्यस्य गृत्समदक्कषिः । अग्निर्देवता । स्वराट्प
 क्षिश्चन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्याः कीदृशं गृहीयुरित्याह ॥
 फिर मनुष्य कैसी बिजुली का ग्रहण करें यह वि० ॥

अपां पृष्ठमसि योनिरग्नेः समुद्रमभितः पिन्व-
मानम् । वर्धमानो महौ २ आ च पुष्करे दिवो
मात्रया वरिम्णा प्रथस्व ॥ २९ ॥

अपाम् । पृष्ठम् । असि । योनिः । अग्नेः । समु-
द्रम् । अभितः । पिन्वमानम् । वर्धमानः । महा-
न् । आ । च । पुष्करे । दिवः । मात्रया । वरि-
म्णा । प्रथस्व ॥ २९ ॥

पदार्थः—(अपाम्) जलानाम् (पृष्ठम्) आधारः (अ-
सि) (योनिः) संयोगविभागवित् (अग्नेः) सर्वतोऽभिव्याप्त-
स्य विद्युद्रूपस्य सकाशात्प्रचलन्तम् (समुद्रम्) सम्यगूर्ध्वं द्रव-
न्त्यापो यस्मात्सागरात्तम् (अभितः) सर्वतः (पिन्वमानम्)
सिञ्चन्तम् (वर्धमानः) यो विद्यया क्रियाकौशलेन नित्यं वर्धते (म-
हान्) पूज्यः (आ) (च) सर्वमूर्तद्रव्यसमुच्चये (पुष्करे)
अन्तरिक्षे वर्तमानायाः । पुष्करमित्यन्तरिक्षता ० निघं ० १ । ३ (दि-
वः) दीप्तेः (मात्रया) विभागेन (वरिम्णा) उरोर्वहोर्भावेन
(प्रथस्व) विस्तृतसुखो भव ॥ २९ ॥

अन्वयः—हे विहन् यतोऽग्नेर्योनिर्महान् वर्धमानस्त्वमसि त-
स्मादभितः पिन्वमानमपां पृष्ठं पुष्करे दिवो मात्रया वर्धमानं समुद्रं
तत्स्थान् पदार्थांश्च विदित्वा वरिम्णाऽऽप्रथस्व ॥ २९ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यूयं यथा मूर्तेषु पृथिव्यादिषु पदार्थेषु

विद्युहर्त्तते तथाऽप्स्वपि मत्वा तामुपकृत्य विस्तृतानि सुखानि संपादयत ॥ २९ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् जिस कारण (अग्नेः) सर्वत्र अभिव्याप्त बिजुली रूप अग्नि के (योनिः) संयोग वियोगों के जानने (महान्) पूजनार्थ (वर्धमानः) विद्या तथा क्रिया की कुशलता से नित्य बढ़ने वाले आप (असि) हैं । इस लिये (अभितः) सब ओर से (पिन्वमानम्) जल वर्षाते हुए (अपाम्) जलों के (पृष्ठम्) आधार भूत (पुष्करे) अन्तरिक्ष में वर्तमान (दिवः) दीप्ति के (मात्रया) विभाग बड़े हुए (समुद्रम्) अच्छे प्रकार जिस में ऊपर को जल उठते हैं उस समुद्र (च) और वहां के सब पदार्थों को जान के (वरिष्णा) बहुत्व के साथ (आप्रथस्व) अच्छे प्रकार सुखों को विस्तार करने वाले हूजिये ॥ २९ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग पृथिवी आदि स्थूल पदार्थों में बिजुली जिस प्रकार वर्तमान है वैसे ही जलों में भी है ऐसा समझ और उस से उपकार ले के बड़े २ विस्तार युक्त सुखों को सिद्ध करो ॥ २९ ॥

शर्मचेत्यस्य गृत्समद ऋषिः । दम्पती देवते । विराडापर्यनु
ष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ स्त्रीपुरुषाभ्यां गृहे स्थित्वा किं साधनीयमित्याह ॥

अब स्त्री और पुरुष घर में रह के क्या २ सिद्ध करें यह वि० ॥

शर्मं च स्थो वर्मं च स्थोऽर्द्धिद्रे बहुले उभे । व्य-
चस्वती संवसाथां भूतमग्निं पुरीष्यम् ॥ ३० ॥

शर्मं । च । स्थः । वर्मं । च । स्थः । अर्द्धिद्रे इत्य-
र्द्धिद्रे । बहुले इति बहुले । उभे । इत्युभे । व्यच-
स्वती इति व्यचस्वती । सम । वसाथाम् । भूतम् ।

अग्निम् । पुरीष्यम् ॥ ३० ॥

पदार्थः—(शर्म) गृहम् (च) तत्सामग्रीम् (स्थः) भवतः (वर्म) सर्वतो रक्षणम् (च) तत्सहायान् (स्थः) (अ-
च्छिद्रे) अदोषे (बहुले) बहूनर्थान् लान्ति याभ्यां ते (उभे)
हे (व्यचस्वती) सुखव्याप्तियुक्ते (सम्) (वसाथाम्) आच्छा-
दयतम् (भृतम्) धृतम् (अग्निम्) (पुरीष्यम्) पालनेषु सा-
धुम् ॥ ३० ॥

अन्वयः—हे स्त्रीपुरुषौ युवां शर्म च प्राप्तौ स्थः वर्म चो-
भे बहुले व्यचस्वती अच्छिद्रे विद्युदन्तरिक्षद्वय स्थः । तत्र गृहे
भृतं पुरीष्यमग्निं गृहीत्वा संवसाथाम् ॥ ३० ॥

भावार्थः—गृहस्थैर्ब्रह्मचर्येण सत्करणोपकरणक्रियाकुशलां वि-
द्यां संगृह्यबहुद्वाराणिसर्वर्तुसुखप्रदानि सर्वतोभिरक्षान्वितान्यग्न्या-
दिसाधनोपेतानिगृहाणि निर्माय तत्र सुखेन वसितव्यम् ॥ ३० ॥

पदार्थः—हे स्त्री पुरुषो तुम दोनों (शर्म) गृहाश्रम (च) और उस की
सामग्री को प्राप्त हुए (स्थः) हो (वर्म) सब ओर उस के सहायकारी पदार्थों को
(उभे) दो (बहुले) बहुत अर्थों को ग्रहण करने हारे (व्यचस्वती) सुख की व्या-
प्ति से युक्त (अच्छिद्रे) निर्दोष बिजुली और अन्तरिक्ष के समान जिस घर में धर्म
अर्थ के कार्य (स्थः) हैं । उस घर में (भृतम्) पोषण करने हारे (पुरीष्यम्)
रक्षा करने में उत्तम (अग्निम्) अग्नि को ग्रहण करके (संवसाथाम्) अच्छे प्रका-
र आच्छादन करके वसो ॥ ३० ॥

भावार्थः—गृहस्थ लोगों को चाहिये कि ब्रह्मचर्य के साथ सत्कार और
उपकार पूर्वक क्रिया की कुशलता और विद्या का ग्रहण कर बहुत द्वारों से युक्त सब
अटुओं में सुखदायक सब ओर की रक्षा और अग्नि आदि साधनों से युक्त घरों को
बना के उन में सुख पूर्वक निवास करें ॥ ३० ॥

संवसाथामित्यस्य गृहसमदृष्टिः । जायापती देवते । निचु-
दनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेवविषयमाह ॥

फिर भी वही उक्त वि० ॥

सं वसाथाऽस्वविदा समीचीउरसात्मना । अ-
ग्निमन्तभरिष्यन्ती ज्योतिष्मन्तमजस्रमित् ॥ ३१ ॥
सम् । वसाथाम् । स्वविदेति स्वऽविदा । समी-
चीइति समीची । उरसा । त्मना । अग्निम् । अ-
न्तः । भरिष्यन्तीइति भरिष्यन्ती । ज्योतिष्म-
न्तम् । अजस्रम् । इत् ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(सम्) सम्यक् (वसाथाम्) आच्छादयतम्
(स्वविदा) यौ सुखं विन्दतस्तौ (समीची) यौ सम्यगञ्चतो
विजानीतस्तौ (उरसा) अन्तःकरणेन (त्मना) आत्मना (अ-
ग्निम्) विद्युतम् (अन्तः) सर्वेषां मध्ये वर्त्तमानम् (भरिष्य-
न्ती) सर्वान् पालयन्तौ (ज्योतिष्मन्तम्) प्रशस्तज्योतिर्युक्तम्
(अजस्रम्) निरन्तरम् (इत्) एव ॥ ३१ ॥

अन्वयः—हे स्त्रीपुरुषौ युवां यदि समीची भरिष्यन्ती स्व-
विदा सन्तौ ज्योतिष्मन्तमन्तरगुनिमित् त्मनोरसाऽजस्रं संवसाथां
तर्हि श्रियमश्नुवाताम् ॥ ३१ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या विद्युतमुत्पाद्य स्वीकर्तुं शक्नुवन्ति न
च ते व्यवहारे दरिद्रा भवन्ति ॥ ३१ ॥

पदार्थः—हे स्त्री पुरुषो तुम दोनों जो (समीची) अच्छे प्रकार पदार्थों को
जानने (भरिष्यन्ती) और सब का पालन करने हारे (स्वविदा) सुख को प्राप्त हो-
ते हुए (ज्योतिष्मन्तम्) अच्छे प्रकार से युक्त (अन्तः) सब पदार्थों के बीच व-
र्त्तमान (अग्निम्) बिजुली को (इत्) ही (त्मना) उरसा) अपने अन्तः करण
से (अजस्रम्) निरन्तर (संवसाथाम्) अच्छीतरह आच्छादन करो तो लक्ष्मी
को भोग सको ॥ ३१ ॥

भावार्थः—जो गृहस्थ मनुष्य विजुली को उत्पन्न करके ग्रहण कर सकते हैं वे व्यवहार में दरिद्र कभी नहीं होते ॥ ३१ ॥

पुरीष्यइत्यस्य भारद्वाज ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप्छन्दः ।
धैवतः स्वरः ॥

विद्वान्विद्युतं कथमुत्पादयेदित्याह ॥

विद्वान् पुरुष विजुली को कैसे उत्पन्न करे यह वि० ॥

पुरीष्योऽसि विश्वभरा अथर्वा त्वा प्रथमो निर-
मन्थदग्ने । त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थत ।
मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः ॥ ३१ ॥

पुरीष्यः । असि । विश्वभरा इति विश्वभराः । अथ-
र्वा । त्वा । प्रथमः । निः । अमन्थत् । अग्ने ।
त्वाम् । अग्ने । पुष्करात् । अधि । अथर्वा । निः ।
अमन्थत । मूर्ध्नः । विश्वस्य । वाघतः ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(पुरीष्यः) पुरीषेषु पशुषु साधुः (असि) (विश्वभराः)
यो विश्वं विभर्ति सः (अथर्वा) अहिंसको विद्वान् (त्वा) त्वाम्
(प्रथमः) आद्यः (निः) नितराम् (अमन्थत्) (अग्ने)संपादित
क्रियाकौशल (त्वाम्) (अग्ने) विद्वन् (पुष्करात्) अन्तरिक्षात्
(अधि) (अथर्वा) हिंसादिदोषरहितः (निः) (अमन्थत)
(मूर्ध्नः) मूर्धेव वर्त्तमानस्य विश्वस्य समग्रस्य संसारस्य (वाघतः)
मेधावी । वाघतइति मेधाविना० निघं० ३ । १५ । ३२ ॥

अन्वयः—हे अग्ने विद्वन् यो वाघतो भवान् पुरीष्योऽसि-

१०१२

एकादशोऽध्यायः ॥

तं त्वाऽथर्वा प्रथमो विश्वभरा विश्वस्य मूर्ध्नो वर्त्तमानात्पुष्करा-
दध्यग्निं निरमन्थत्सप्तेष्वर्घ्यमाप्नोति ॥ ३२ ॥

भावार्थः—येऽस्मिन् जगति विद्वांसो भवेयुस्ते सुविचारपु-
रुषार्थाभ्यामग्न्यादिविद्यां प्रसिद्धीकृत्य सर्वेभ्यः शिक्षेरन् ॥ ३२ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) क्रिया की कुशलता को सिद्ध करने हारे विद्वन्
जो (वाघतः) शास्त्रवित् आप (पुरीष्यः) पशुओं को सुख देने हारे (असि) हैं
उस (त्वा) आप को (अथर्वा) रक्षक (प्रथमः) उत्तम (विश्वभराः) सब का
पोषक विद्वान् (विश्वस्य) सब संसार के (मूर्ध्नः) ऊपर वर्त्तमान (पुष्करात्) अन्त-
रिक्षसे (अग्नि) समीप अग्नि को (निरमन्थत्) नित्य मन्थन करके ग्रहण करता है
वह ऐश्वर्य्य को प्राप्त होता है ॥ ३२ ॥

भावार्थः—जो इस जगत् में विद्वान् पुरुष होवें वे अपने अच्छे विचार
और पुरुषार्थ से अग्नि आदि की पदार्थ विद्या को प्रसिद्ध करके सब मनुष्यों को
शिक्षा करें ॥ ३२ ॥

तमुत्वेत्यस्य भारद्वाज ऋषिः । अग्निदेवता । निचूद्गायत्री
छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उक्त वि० ॥

तमुं त्वा दध्यङ्दृषिः पुत्र ईधे अथर्वणः । वृत्र-
हणं पुरन्दरम् ॥ ३३ ॥

तम् । ऊइत्थूं । त्वा । दध्यङ् । ऋषिः । पुत्रः । ई-
धे । अथर्वणः । वृत्रहणम् । वृत्रहनमिति वृत्रऽहनम् ।
पुरन्दरमिति पुरमऽदरम् ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(तम्) (उ) वितर्के (त्वा) त्वाम् (दध्यङ्) यो
दधीन् सुखधारकानग्न्यादिपदार्थानञ्चति सः (ऋषिः) वेदार्थवित्
(पुत्रः) पवित्रः शिष्यः (ईधे) प्रदीपयेत् । अत्र लोपस्तत्रा-
त्मनेपदेष्विति तकारलोपः (अथर्वणः) अहिंसकस्य विदुषः (वृ-
त्रहणम्) यथा सूर्यो वृत्रं हन्ति तथा शत्रुहन्तारम् (पुरन्दरम्)
यः शत्रूणां पुराणि दणाति तम् ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे राजन्यथाऽथर्वणः पुत्रो दध्यङ्गपिरु सकलवि-
द्याविद्वत्त्रहणं पुरन्दरमीधे तथैतं सर्वे विद्वांसो विद्याविनयाभ्यां वर्द्ध-
यन्तु ॥ ३३ ॥

भावार्थः—ये याश्च साङ्गोपाङ्गान् वेदानधीत्याविद्वांसो विदुष्य-
श्च भवेयुस्ते ताश्च राजपुत्रादीन् राजकन्यादींश्च विदुषो विदुषीश्च
संपाद्य ताभिर्धर्मेण राजप्रजाव्यवहारान् कारयेयुः ॥ ३३ ॥

पदार्थः—हे राजन् जैसे (अथर्वणः) रक्षक विद्वान् का (पुत्रः) पवित्र
शिष्य (दध्यङ्) सुख दायक अग्नि आदि पदार्थों को प्राप्त हुआ (ऋषिः) वेदार्थ
जानने हारा (उ) तर्क वितर्क के साथ संपूर्ण विद्याओं का वेत्ता जिस (वृत्रहणम्)
सूर्य के समान शत्रुओं को मारने और (पुरन्दरम्) शत्रुओं के नगरों को नष्ट कर-
ने वाले आप को (ईधे) तेजस्वी करता है वैसे उन आप को सब विद्वान् लोग विद्या
और विनय से उन्नति युक्त करें ॥ ३३ ॥

भावार्थः—जो पुरुष वा स्त्री साङ्गोपाङ्ग सार्थक वेदों को पढ़ के विद्वान् वा
विदुषी होवें वे राजपुत्र और राजकन्याओं को विद्वान् और विदुषी करके उन से धर्मा
नुकूल राज्य तथा प्रजा का व्यवहार करवावें ॥ ३३ ॥

तमुत्वेत्यस्य भारद्वाज ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृद्गायत्री
छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

१०१४

एकादशोऽध्यायः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उक्त वि० ॥

तम् त्वा पाथ्यो वृषा समीधे दस्युहन्तमम् । धन-
ञ्जयंरणैरणे ॥ ३४ ॥

तम् । ऊइत्थू । त्वा । पाथ्यः । वृषा । सम् । ईधे ।
दस्युहन्तममिति दस्युहन्तमम् । धनञ्जयमिति ।
धनम्ञ्जयम् । रणैरणइति रणैरणे ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(तम्) पूर्वोक्तं पदार्थविद्याविदम् (उ) (त्वा)
त्वाम् (पाथ्यः) पाथस्सु जलानादिपदार्थेषु साधुः (वृषा) वीर्य-
वान् (सम्) (ईधे) राजधर्मशिक्षया प्रदीप्यताम् (दस्युहन्तमम्)
अतिशयेन दस्यूनां हन्तारम् (धनञ्जयम्) यः शत्रुभ्यो धनं जय-
ति तम् (रणैरणे) युद्धेयुद्धे ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे वीर यस्त्वं पाथ्यो वृषा रणैरणे विद्वान् शौ-
र्यादिगुणयुक्तोऽसि तं धनञ्जयमुदस्युहन्तमं त्वा त्वां वीरसेनया स-
मीधे ॥ ३४ ॥

भावार्थः—राजादयो राजपुरुषा आत्मेभ्यो विद्वद्भ्यो विनयं
शुद्धविद्यां प्राप्य प्रजारक्षायै चोरान् हत्वा शत्रून् विजित्य परमैश्व-
र्यमुन्नयेयुः ॥ ३४ ॥

पदार्थः—हे वीर पुरुष जो आप (पाथ्यः) अन्न जल आदि पदार्थों की
सिद्धि में कुशल (वृषा) पराक्रमी शूरता आदि युक्त विद्वान् हैं (तम्) पूर्वोक्त पदार्थ

विद्या जानने (धनंजयम्) शत्रुओं से धन जीतने (उ) और (दस्युहन्तमम्) अतिशय करके डाकुओं को मारने वाले (त्वा) आप को वीरों की सेना राज धर्म की शिक्षा से (समीधे) प्रदीप्त करें ॥ ३४ ॥

भावार्थः—राजा तथा राज पुरुषों को चाहिये कि आप धर्मात्मा विद्वानों से विनय और युद्ध विद्या को प्राप्त हो प्रजा की रक्षा के लिये चोरों को मार शत्रुओं को जीत कर परम ऐश्वर्य की उन्नति करें ॥ ३४ ॥

सीदेत्यस्य देवश्रवोदेववातावृषी । होतादेवता । निचृत्तिष्ठु-
पछन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्विदुषः किं कृत्यमस्तीत्याह ॥

फिर विद्वान् का क्या काम है यह वि० ॥

सीदं होतः स्वउं लोके चिकित्वान्त्सादया यज्ञ-
सुकृतस्येति० । देवावीर्देवान् हविषा यजास्य-
ग्ने बृहद्यजमाने वयोधाः ॥ ३५ ॥

सीदं । होतरिति होतः । स्वे । ऊँइत्यूं । लोके ।
चिकित्वान् । सादयं । यज्ञम् । सुकृतस्येति सुकृ-
तस्य । योनौ । देवावीरिति देवऽअवीः । देवान् ।
हविषा । यजासि । अग्ने । बृहत् । यजमाने ।
वयः । धाः ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(सीद) अवस्थितो भव (होतः) दातृर्गृहीतः (स्वे)
सुखे (उ) (लोके) लोकनीये चिकित्वा विज्ञानयुक्तः (सादय) ग-
मय । अत्र अन्येषामपीति दीर्घः (यज्ञम्) धर्म्यं राजप्रजाव्यवहारम्

(सुकृतस्य) सुष्ठुकृतस्य धार्मिकस्य (योनौ) कारणे (देवावीः)
 देवैरक्षितः शिक्षितश्च (देवान्) विदुषो दिव्यगुणान्वा (हविषा)
 दानग्रहणयोग्येन न्यायेन (यजासि) याजयेः (अग्ने) विद्वन् (बृहत्)
 महत् (यजमाने) राजादौ जने चिरंजीविनम् (वयः) दीर्घ जी-
 वनम् (धाः) धेहि ॥ ३५ ॥

अन्वयः—हे अग्ने होतश्चिकित्वाँस्त्वंस्वेलोके सीद । सुकृ-
 तस्य योनौ यज्ञं सादय । देवावीः सँस्त्वं हविषा देवान् यजासि
 यजमाने वयोधाः ॥ ३५ ॥

भावार्थः—विद्वाद्भिरस्मिन् जगति हे कर्मणी सततं कार्ये।
 आद्यं ब्रह्मचर्यजितेन्द्रियत्वादिशिक्षया शरीरारोग्यबलदियुक्तंचिरं-
 जीवनमुत्तरं विद्याक्रियाकौशलग्रहणेनात्मबलं च संसाध्यम् यतः
 सर्वे मनुष्या शरीरात्मबलयुक्ताः सन्तः सर्वदानन्देयुः ॥ ३५ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) तेजस्वी विद्वन् (होतः) दान देने वाले (चिकित्वा-
 न्) विज्ञान से युक्त आप (लोके) देखने योग्य (स्वे) सुख में (सीद) स्थित हू-
 जिये (सुकृतस्य) अच्छे करने योग्य कर्म करने हारे धर्मात्मा के (योनौ) कारण में
 (यज्ञम्) धर्म युक्त राज्य और प्रजा के व्यवहार को (सादय) प्राप्त कराइये (हविषा)
 देने लेने योग्य न्याय से (देवान्) विद्वानों वा दिव्य गुणों को (यजासि) सत्कार से-
 वा संयोग कीजिये (यजमाने) राजा आदि मनुष्यों में (वयः) बड़ी उमर को (धाः)
 धारण कीजिये ॥ ३५ ॥

भावार्थः—विद्वान् लोगों को चाहिये कि इस जगत् में दो कर्म निरन्तर करें।
 प्रथम ब्रह्मचर्य और जितेन्द्रियता आदि की शिक्षा से शरीर को रोग रहित बल से यु-
 क्त और पूर्ण अवस्थावाला करें। दूसरे विद्या और क्रिया की कुशलता के ग्रहण से
 आत्मा का बल अच्छे प्रकार साधें कि जिस से सब मनुष्य शरीर और आत्मा के ब-
 ल से युक्त हुए सब काल में आनन्द भोगें ॥ ३५ ॥

यजुषदभाष्ये ॥

१०१७

निहोतेत्यस्य गृत्समद ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप्छन्दः । धै-
वतः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यकृत्यमाह ॥

फिर मनुष्यों का कर्त्तव्य अग० ॥

निहोतां होतृषदने विदानस्त्वेषोदीदिवाँ २ अ-
सदत्सुदक्षः । अदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठः सहस्रम्भ-
रः शुचिंजिह्वो अग्निः ॥ ३६ ॥

नि । होता । होतृषदने । होतृसदनइति होतृ-
ऽसदने । विदानः । त्वेषः । दीदिवानिति दीदिऽ-
वान् । असदत् । सुदक्षइतिसुदक्षः । अदब्धव्र-
तप्रमतिरित्यदब्धव्रतऽप्रमतिः । वसिष्ठः । सहस्र-
म्भरइतिसहस्रम्भरः । शुचिंजिह्वइतिशुचिंजि-
ह्वः । अग्निः ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(नि) नितराम् (होता) शुभगुणग्रहीता (हो-
तृषदने) दातृणां विदुषां स्थाने (विदानः) विविदिषुः सन् (त्वेषः)
शुभगुणैर्दीप्यमानः (दीदिवान्) धर्म्यं व्यवहारं चिकीर्षुः (असदत्)
सीदेत् (सुदक्षः) सुष्ठुदक्षो बलं यस्य सः (अदब्धव्रतप्रमतिः)
अदब्धैरर्हिसनीयैर्वैतैर्धर्माचरणैः प्रकृष्टामतिर्मैधा यस्य सः (वसिष्ठः)
अतिशयेन वसिता (सहस्रम्भरः) यः सहस्रमसंख्यं शुभगुणसमूहं
विभक्तिं सः (शुचिजिह्वः) शुचिः पवित्रा सत्यभाषणेन जिह्वा
वाग् यस्य सः (अग्निः) पावकइव वर्त्तमानः ॥ ३६ ॥

अन्वयः—यदि नरो मनुष्यजन्म प्राप्य होतृषदने दीदिवान् त्वेषो विदानः शुचिजिह्वः सुदत्तोऽदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठः सहस्रम्भरो होता सततं न्यसदत्तार्हं समग्रं सुखं प्राप्नुयात् ॥ ३६ ॥

भावार्थः—यदा मातापितरः स्वपुत्रान् कन्याश्च सुशिक्ष्य पुनर्विदुषो विदुष्यश्च समीपे चिरं संस्थाप्याध्यापयेयुस्तदा ताः सूर्य्यइव कुलदेशोदीपकाः स्युः ॥ ३६ ॥

पदार्थः—जो जन मनुष्यजन्म को पा के (होतृषदने) दान शील विद्वानों के स्थान में (दीदिवान्) धर्म युक्त व्यवहार का चाहने (त्वेषः) शुभ गुणों से प्रकाशमान (विदानः) ज्ञान बढ़ाने की इच्छा रखने (शुचिजिह्वः) सत्य भाषण से पवित्रवाणी युक्त (सुदत्तः) अच्छे बल वाला (अदब्धव्रतप्रमतिः) रक्षा करने योग्य धर्माचरण रूपी व्रतों से उत्तम बुद्धि युक्त (वसिष्ठः) अत्यन्त वसने (सहस्रम्भरः) असंख्य शुभगुणों को धारण करने वाला (होता) शुभगुणों का ग्राहक पुरुष निरन्तर (न्यसदत्तः) स्थित होवे तो वह संपूर्ण सुख को प्राप्त होजावे ॥ ३६ ॥

भावार्थः—जब माता पिता अपने पुत्र तथा कन्याओं को अच्छी शिक्षा देने पीछे विद्वान् और विदुषी के समीप बहुत काल तक स्थिति पूर्वक पढ़ावें तब वे कन्या और पुत्र सूर्य्य के समान अपने कुल और देश के प्रकाशक हों ॥ ३६ ॥

संसीदस्वेत्येतस्य प्रस्करणं ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदार्षी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथेहाध्यापकः कीदृशः स्यादित्याह ॥

इस पठन पाठन विषय में अध्यापक कैसा होवे यह वि० ॥

संसीदस्व महौ २ असिशोचस्व देववीतमः ॥

विधूममग्ने अरुपं मियेध्य सृजप्रशस्त दर्शतम ॥३७॥

सम् सीदस्व । महान् । असि । शोचस्व । देववी-

तमइति देवऽवीतमः । वि । धूमम् । अग्ने । अरु-
पम् । मियेध्य । सृज । प्रशस्तेति प्रशस्त ।
दर्शतम् ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(सम्) (सीदस्व) अध्यापने आस्व (महान्)
महागुणविशिष्टः (असि) (शोचस्व) पवित्रो भव (देववी-
तमः) देवैर्विद्वद्भिः कमनीयतमः (विधूमम्) विगतमलम् (अग्ने)
विद्वत्तम (अरुपम्) शोभनस्वरूपम् । अरुपमिति रूपना० निधं०
३ । ७ । (मियेध्य) मिनोति प्रक्षिपति दुष्टान् तत्सम्बुद्धौ ।
अत बाहुलकादौणादिक एध्य प्रत्ययः किच्च (सृज) निष्पद्यस्व
(प्रशस्त) श्लाघ्य (दर्शतम्) द्रष्टव्यम् ॥ ३७ ॥

अन्वयः—हे प्रशस्त मियेध्याग्ने देववीतमस्त्वं विधूमं दर्शत-
मरुपं सृज शोचस्व च यतस्त्वं महान् विद्वानसि तस्मादध्यापने
संसीदस्व ॥ ३७ ॥

भावार्थः—यो मनुष्यो विदुषां प्रियतमः सुरूपगुणलावण्य-
संपन्नः पवित्रोपचितो महानाप्तो विद्वान् भवेत्स एव शास्त्राण्यध्या-
पायितुं शक्नोति ॥ ३७ ॥

पदार्थः—हे (प्रशस्त) प्रशंसा के योग्य (मियेध्य) दुष्टों को पृथक् करने
वाले (अग्ने) तेजस्वी विद्वान् (देववीतमः) विद्वानों को अत्यन्त इष्ट आप (विधू-
मम्) निर्मल (दर्शतम्) देखने योग्य (अरुपम्) सुन्दर रूप को (सृज) सिद्ध की-
जिये तथा (शोचस्व) पवित्र हूजिये । जिस कारण आप (महान्) बड़े २ गुणों में यु-
क्त विद्वान् (असि) हैं । इस लिये पढ़ाने की गद्दी पर (संसीदस्व) अच्छे प्रकार
स्थित हूजिये ॥ ३७ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य विद्वानों का अत्यन्त प्रिय अच्छे रूपगुण और लावण्य से युक्त पवित्र बड़ा धर्मात्मा आप विद्वान् होवे वही शास्त्रों के पढ़ाने को समर्थ होता है ॥ ३७ ॥

अपोदेवीरित्यस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः । आपो देवताः । न्यङ्कु-
सारिणी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथ जलादिपदार्थशोधनेन प्रजासु किं जायतइत्याह ॥

आगे जल आदि पदार्थों के शोधने से प्रजा में क्या होता है इस वि० ॥

अपो देवीरुपं सृज मधुमतीरयक्ष्माय प्रजाभ्यः ।

तासामास्थानादुज्जिहतामोषधयः सुपिप्पलाः ॥ ३८ ॥

अपः । देवीः । उप । सृज । मधुमतीरिति मधु-

मतीः । अयक्ष्माय । प्रजाभ्यइतिप्रजाभ्यः ।

तासाम् । आस्थानादित्याऽस्थानात् । उत् । जि-

हताम् । ओषधयः । सुपिप्पला इति सुऽपिप्प-

लाः ॥ ३८ ॥

पदार्थः—(अपः) जलानि (देवीः) दिव्यानि पवित्राणि
(उप) (सृज) निष्पादय (मधुमतीः) प्रशस्ता मधवो म-
धुरादयो गुणा विद्यन्ते यासु ताः (अयक्ष्माय) यक्षमादिरोगनिवा-
रणाय (प्रजाभ्यः) पालनीयाभ्यः (तासाम्) अपाम् (आ-
स्थानात्) आस्थायाः (उत्) (जिहताम्) प्राप्नुवन्तु (ओष-
धयः) सोमादयः (सुपिप्पलाः) शोभनानि पिप्पलानि फलानि
यासां ताः ॥ ३८ ॥

अन्वयः—हे सदैव त्वं मधुमतीर्देवीरप उपसृज यतस्तासा-
मास्थानात्सुपिप्पला ओषधयः प्रजाभ्योऽयक्ष्मायोजिहताम् ॥ ३८ ॥

भावार्थः—राज्ञा विविधा वैद्याः संरक्षणीयाः । एके सुगन्धा-
दिहांमेन वायुष्टयोषधीः शुद्धाः संपादयेयुः । अपरे सन्तो भिष-
जो विद्वांसो निदानादिद्वारा सर्वान् प्राणिनोऽरोगान् सततं रक्षे-
युः । नैतत्कर्मणा विना समष्टिसुखं कदाचित्संपद्यते ॥ ३८ ॥

पदार्थः—हे श्रेष्ठ वैद्य पुरुष आप (मधुमतीः) प्रशंसित मधुर आदि गुण
युक्त (देवीः) पवित्र (अपः) जलों को (उपसृज) उत्पन्न कीजिये जिस से (तासाम्)
उन जलों के (अस्थानात्) आश्रय से (सुपिप्पलाः) सुन्दर फलों वाली (ओषधयः)
सोमलता आदि ओषधियों को (प्रजाभ्यः) रक्षा करने योग्य प्राणियों के (अयक्ष्माय)
यक्ष्मा आदि रोगों की निवृत्ति के लिये (उज्जिहताम्) प्राप्त हूजिये ॥ ३८ ॥

भावार्थः—राजा को चाहिये कि दो प्रकार के वैद्य रखे । एक तो सुगन्ध
आदि पदार्थों के होम से वायु वर्षा जल और ओषधियों को शुद्ध करें । दूसरे श्रेष्ठ
विद्वान् वैद्य होकर निदान आदि के द्वारा सब प्राणियों को रोग रहित रखें । इस कर्म
के बिना संसार में सार्वजनिक सुख नहीं होसकता ॥ ३८ ॥

सन्तइत्यस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः । वायुर्देवता । विराट्त्रिष्टुप्-
छन्दः, धैवतः स्वरः ॥

अथ स्त्रीपुरुषयोः कर्त्तव्यकर्माह ॥

अब स्त्रीपुरुष का कर्त्तव्य कर्म अगले मन्त्र में कहा है ॥

सन्ते वायुर्मातरिश्वा दधातूत्तानाया हृदयं यद्विक-
स्तम् । यो देवानां चरसि प्राणथैनकस्मै देव
वषट्स्तु तुभ्यम् ॥ ३९ ॥

सम् । ते । वायुः । मातरिश्वा । दधातु । उत्ताना-

याः । हृदयम् । यत् । विकस्तमिति विकस्तम् ।
 यः । देवानाम् । चरसि । प्राणथेन । कस्मै । देव
 । वषट् । अस्तु । तुभ्यम् ॥ ३९ ॥

पदार्थः—(सम्) (ते) तव (वायुः) पवनः (मातरिश्वा)
 यो मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति सः (दधातु) धरतु पुष्पातु वा (उ-
 त्तानायाः) उत्कृष्टस्तानः शुभलक्षणविस्तारो यस्या राज्ञ्यास्त-
 स्याः (हृदयम्) अन्तःकरणम् (यत्) (विकस्तम्) विविध-
 तथा कस्यते शिष्यते यत् तत् (यः) विद्वान् (देवानाम्) धा-
 मिकाणां विदुषाम् (चरसि) गच्छसि प्राप्नोसि (प्राणथेन) ये-
 न प्राणान्ति सुखयन्ति तेन (कस्मै) सुखस्वरूपाय (देव) दि-
 व्यसुखप्रद (वषट्) क्रियाकौशलम् (अस्तु) (तुभ्यम्) ॥ ॥ ३९

अन्वयः—हे पत्नि उत्तानायास्ते यद्विकस्तं हृदयं तद्यज्ञ शो-
 धितो मातरिश्वा वायुः संदधातु हे देवपते स्वामिन् यस्त्वं प्राण-
 थेन देवानां यद्विकस्तं हृदयं चरसि तस्मै कस्मै तुभ्यं मत्तो वष-
 टस्तु ॥ ३९ ॥

भावार्थः—पूर्णयुवा पुरुषो ब्रह्मचारिण्या सह विवाहं कुर्या-
 तस्या अप्रियं कदाचिन्नाचरेत् । या स्त्री कन्या ब्रह्मचारिण्या स-
 होपयमं कुर्यात्तस्यानिष्टं मनसापि न चिन्तयेत् । एवं प्रमुदितौ
 सन्तौ परस्परं संप्रीत्या गृहकृत्यानि संसाधयेताम् ॥ ३९ ॥

पदार्थः—हे पत्नि राणी (उत्तानायाः) बड़े शुभलक्षणों के विस्तार से यु-
 क्त (ते) आप को (यत्) जो (विकस्तम्) अनेक प्रकार से शिक्षा को प्राप्त हुआ

(हृदयम्) अन्तःकरण हो उस को यज्ञ से शुद्ध हुआ (मातरिश्वा) आकाश में चलने वाला (वायुः) पवन (संदधातु) अच्छे प्रकार पुष्ट करे हे (देव) अच्छे सुख देने हारे पति स्वामी (यः) जो विद्वान् आप (प्राणथेन) सुख के हेतु प्राण वायु से (देवानाम्) धर्मात्मा विद्वानों का जिस अनेक प्रकार से शिक्षित हृदय को (चरसि) प्राप्त होते हो उस (कस्मै) सुखस्वरूप (तुभ्यम्) आप के लिये मुझ से (वषट्) क्रिया की कुशलता (अस्तु) प्राप्त होवे ॥ ३६ ॥

भावार्थः—पूर्ण जवान पुरुष जिस ब्रह्मचारिणी कुमारी कन्या के साथ विवाह करे उस के साथ विरुद्ध कभी न करे । जो कन्या पूर्ण युवती स्त्री जिस कुमार ब्रह्मचारी के साथ विवाह करे उस का अनिष्ट कभी मन से भी न विचारे इस प्रकार दोनों परस्पर प्रसन्न हुए प्रीति के साथ घर कार्य्य संभालें ॥ ३६ ॥

सुजातइत्यस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उक्त विषय का उपदेश अ० ॥

सुजातो ज्योतिषा सह शर्म वरूथ मासदत्स्वः ।

वासो अग्ने विश्वरूपं संव्ययस्व विभावसो ॥४०॥

सुजातइति सुजातः । ज्योतिषा । सह । शर्म ।

वरूथम् । आ । असदत् । स्वरिति स्वः । वासः ।

अग्ने । विश्वरूपमिति विश्वरूपम् । सम् । व्य-

यस्व । विभावसो इति विभावसो ॥ ४० ॥

पदार्थः—(सुजातः) सुष्ठुप्रसिद्ध (ज्योतिषा) विद्याप्रकाशेन (सह) (शर्म) गृहम् (वरूथम्) वरम् (आ) (अस-

१०२४

एकादशोऽध्यायः ॥

दत्) सीदं (स्वः) शुखम् (वासः) वस्त्रम् (अग्ने) अग्निरिव
प्रकाशमान (विश्वरूपम्) विविधस्वरूपम् (सम्) (व्ययस्व)
धरस्व (विभावसो) विविधया भया दीप्त्या सहितं वसु धनं यस्य
तत्सम्बुद्धौ ॥ ४० ॥

अन्वयः—हे विभावसोऽग्ने ज्योतिषा सह सुजातस्त्वं स्वर्व-
रूपं शर्मासदत्सीद विश्वरूपं वासो संव्ययस्व ॥ ४० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—विवाहितो स्त्रीपुरुषौ यथा सूर्यो
भास्वरतया सर्वं प्रकाशते तथा सुवस्त्रालंकारैरुज्ज्वलौ भूत्वा गृहा-
दीनि वस्तूनि सदा पवित्राणि रक्षेताम् ॥ ४० ॥

पदार्थः—हे (विभावसो) प्रकाश सहित धन से युक्त (अग्ने) अग्नि के
तुल्य तेजस्वी (ज्योतिषा) विद्या प्रकाश के साथ (सुजातः) अच्छे प्रसिद्ध आप
(स्वः) सुखदायक (वस्त्रम्) श्रेष्ठ (शर्म) घर को (आसदत्) अच्छे प्रकार
प्राप्त हूजिये (विश्वरूपम्) अनेक चित्र विचित्ररूपी (वासः) वस्त्र को (संव्ययस्व)
धारण कीजिये ॥ ४० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—विवाहित स्त्री पुरुषों को चाहिये कि
जैसे सूर्य अपने प्रकाश से सब जगत् को प्रकाशित करता है वैसे ही अपने सुन्दर वस्त्र
और आभूषणों से शोभायमान हो के घर आदि वस्तुओं को सदा पवित्र रखें ॥ ४० ॥

उदुतिष्ठेत्यस्य विश्वमना ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगनुष्टुप्
छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्विद्वत्कृत्यमाह ॥

फिर भी विद्वानों का कृत्यअगले मन्त्र में कहा है ॥

उदु तिष्ठ स्वध्वरावा नो देव्या धिया । दृशे च

भासा बृहता सुशुक्कनिराग्ने याहि सुशस्तिभिः ॥ ४१ ॥
 उत् । ऊँ इत्यूँ । तिष्ठ । स्वध्वरेति सुअध्वर । अवं ।
 नः । देव्या । धिया । दृशे । च । भासा बृहता ।
 सुशुक्कनिरिति सुशुक्कनिः । आ । अग्नेः । या-
 हि । सुशस्तिभिरिति सुशस्तिभिः ॥ ४१ ॥

पदार्थः—(उत्) (उ) (तिष्ठ) (स्वध्वर) शोभना
 अध्वरा अहिंसनीया माननीया व्यवहारा यस्य तत्सम्बुद्धौ (अ-
 व) रक्त । अत्र ह्यचोतस्तिष्ठ इति दीर्घः (नः) अस्मान् (देव्या)
 शुद्धविद्या । शिक्षापन्नया (धिया) प्रज्ञया क्रियया वा (दृशे)
 द्रष्टुम् (च) (भासा) प्रकाशेन (बृहता) महता (सुशुक्कनिः)
 सुष्ठु शुचां पवित्राणां वनिः संभक्ता (आ) (अग्ने) विद्वन्
 (याहि) प्राप्नुहि (सुशस्तिभिः) शोभनैः प्रशंसितैर्गुणैः ॥ ४१ ॥

अन्वयः—हे स्वध्वर सज्जन विद्वन् गृहस्थ त्वं सततमुत्तिष्ठ
 सर्वदा प्रयतस्व । देव्या धिया नोऽव । हे अग्ने अग्निवत्प्रकाशमान
 सुशुक्कनिस्त्वमु दृशे बृहता भासा सूर्य्येव सुशस्तिभिः सर्वा विद्या
 याहि । अस्मोऽश्च प्रापय ॥ ४१ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—विद्वद्भिः शुद्धविद्याप्रज्ञादानेन
 सर्वे सततं संरक्ष्याः । नहि सुशिक्षामन्तरा मनुष्याणां सुखायान्यत्
 किञ्चिच्छरणमस्ति तस्मादालस्यकपटादीनि कुकर्माणि विहाय वि-
 द्याप्रचाराय सदा प्रयतितव्यम् ॥ ४१ ॥

पदार्थः— हे (स्वध्वर) अच्छे माननीय व्यवहार करने वाले सज्जन विद्वान् गृहस्थ आप निरन्तर (उत्तिष्ठ) पुरुषार्थ से उन्नति को प्राप्त हो के अन्य मनुष्यों को प्राप्त सदा किया कीजिये (देव्या) शुद्ध विद्या और शिक्षा से युक्त (धिया) बुद्धि वा क्रिया से (नः) हम लोगों की (अव) रक्षा कीजिये हे (अग्ने) अग्नि के समान प्रकाशमान (सुशुक्निः) अच्छे पवित्र पदार्थों के विभाग करने हारे आप (उ) तर्क के साथ (दृशे) देखने को (बृहता) बड़े (भासा) प्रकाश रूप सूर्य के तुल्य (सुशस्तिभिः) सुन्दर प्रशंसित गुणों के साथ सब विद्याओं को (याहि) प्राप्त हूजिये । और हमारे लिये भी सब विद्याओं को प्राप्त कीजिये ॥ ४१ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में वाचकलु०—विद्वान् लोगों को चाहिये कि शुद्ध विद्या और बुद्धि के दान से सब मनुष्यों की निरन्तर रक्षा करें । क्यों कि अच्छी शिक्षा के बिना मनुष्यों के सुख के लिये और कोई भी आश्रय नहीं है । इस लिये सब को उचित है कि आलस्य और कपट आदि कुकर्मों को छोड़ के विद्या के प्रचार के लिये सदा प्रयत्न किया करें ॥ ४१ ॥

ऊर्ध्वइत्यस्य कएवञ्चपिः । अग्निर्देवता । उपरिष्ठाद्बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनर्विद्वत्कृत्यमाह ॥

फिर भी उक्त विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

ऊर्ध्व ऊषुण ऊतये तिष्ठा देवो न संविता ।

ऊर्ध्वो वाजस्य सनितायदञ्जिभिर्वाघदभिर्विहव-
यामहे ॥ ४२ ॥

ऊर्ध्वः । ऊँइत्यूँ । सु । नः । ऊतये । तिष्ठ । देवः ।

न । संविता । ऊर्ध्वः । वाजस्य । सनिता ।

यत् । अञ्जिभिरित्यञ्जिऽभिः । वाघदभिरिति

वाघत्ऽभिः । विह्वयामह इति विह्वयामहे ॥४२॥

पदार्थः—(ऊर्ध्वः) उपरिस्थः (उ) (सु) (नः) अस्माकम् (ऊतये) रक्षाणां च (तिष्ठ) दृढोऽतस्तिष्ठ इति दीर्घः (देवः) द्योतकः (न) इव (सविता) भास्करः (ऊर्ध्वः) उत्कृष्टः (वाजस्य) विज्ञानस्य (सनिता) संभाजकः (यत्) यः (अञ्जिभिः) व्यक्तिकारकैः किरणैः (वाघद्भिः) युद्धविद्याकुशलैर्मैधाविभिः (विह्वयामहे) विशेषेण स्पृहामहे ॥ ४२ ॥

अन्वयः—हे विह्वन्ध्यापक त्वमूर्ध्वः सविता देवो न न ऊतये सुतिष्ठ सुस्थिरो भव । यद्यस्त्वमञ्जिभिर्वाघद्भिः सह वाजस्य सनिता भव तमु वयं विह्वयामहे ॥ ४२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु० अध्यापकोपदेशका जना यथा सविता भूमिचन्द्रादिभ्य उपरिस्थः सन् स्वज्योतिषा सर्वं संरक्ष्य प्रकाशयति तथोत्कृष्टगुणैर्विद्यान्यायं प्रकाशय सर्वा प्रजाः सदा सुशोभयेयुः ॥ ४२ ॥

पदार्थः—हे अध्यापक विद्वान् आप (ऊर्ध्वः) ऊपर आकाश में रहने वाले (देवः) प्रकाशक (सविता) सूर्य के (न) समान (नः) हमारी (ऊतये) रक्षा आदि के लिये (सुतिष्ठ) अच्छे प्रकार स्थित हूजिये (यत्) जो आप (अञ्जिभिः) प्रकट करने हारे किरणों के सहश (वाघद्भिः) युद्ध विद्या में कुशल बुद्धिमानों के साथ (वाजस्य) विज्ञान के (सनिता) सेवन हारे हूजिये (उ) उसी को हम लोग (विह्वयामहे) विशेष करके बुलाते हैं ॥ ४२ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु० अध्यापक और उपदेशक विद्वान् को चाहिये कि जैसे सूर्य भूमि और चन्द्रमा आदि लोकों से ऊपर स्थित होके अपनी कि.

१०२८

एकादशोऽध्यायः ॥

रणों से सब जगत्की रक्षा के लिये प्रकाश करता है । वैसे उत्तम गुणों से विद्या और न्याय का प्रकाश करके सब प्रजाओं को सदा सुशोभित करें ॥ ४२ ॥

सजात इत्यस्य त्रित ऋषिः । अग्निर्देवता । विराट्तिष्ठुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ जनकापत्यव्यवहारमाह ॥

अत्र पिता पुत्र का व्यवहार अगले मन्त्र में कहा है ॥

सजातो गर्भो असिरोदस्योऽग्नेचारुर्विभृत ओषधीषु । चित्रः शिशुः परितमांस्यक्तून् प्रमातृभ्यो अधि कनिक्रदद्गाः ॥ ४३ ॥

सः । जातः । गर्भः । असि । रोदस्योः । अग्ने । चारुः । विभृतइति विभृतः । ओषधीषु । चित्रः । शिशुः । परि । तमांसि । अक्तून् । प्र । मातृभ्यइति मातृभ्यः । अधि । कनिक्रदत् । गाः ॥ ४३ ॥

पदार्थः—(सः) (जातः) प्रसिद्धः (गर्भः) यो गीर्यते स्वीक्रियते सः (असि) (रोदस्योः) द्यावापृथिव्योः (अग्ने) विहन् (चारुः) सुन्दरः (विभृतः) विशेषेण धृतः पोषितो वा (ओषधीषु) सोमादिषु (चित्रः) अद्भुतः (शिशुः) बालकः (परि) (तमांसि) रात्रीः (अक्तून्) अन्धकारान् (प्र) (मातृभ्यः) मान्यकर्त्रीभ्यः (अधि) (कनिक्रदत्) गच्छन् (गाः) गच्छति । अत्राऽऽभावः ॥ ४३ ॥

अन्वयः—हे अग्ने यस्त्वं यथा रोदस्योर्जातश्चारुरोषधीषु विभृ-
तश्चितो गर्भोऽर्को मातृभ्यस्तमांस्यक्तून् पर्यधिकनिक्रदत्सन् गा
गच्छति तथाभूतः शिशुर्गा विद्याः प्राप्नुहि ॥ ४३ ॥

भावार्थः—यथा ब्रह्मचर्यादिसुनियमैर्जनितः पुत्रो विद्या अ-
धीत्य पितरौ सुखयति तथैव जनकौ प्रजाः सुखयेताम् ॥ ४३ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन् जो आप जैसे (रोदस्योः) आकाश और पृ-
थिवी में (जातः) प्रसिद्ध (चारुः) सुन्दर (ओषधीषु) सोमलतादि ओषधियों में
(विभृतः) विशेष करके धारण वा पोषण किया (चित्रः) आश्चर्य्य रूप (गर्भः)
स्वीकार करने योग्य सूर्य्य (मातृभ्यः) मान्य करने वाली माता अर्थात् किरणों से (त-
मांसि) रात्रियों तथा (अक्तून्) अन्धेरो को (पर्यधिकनिक्रदत्) सब ओर से अधि-
क करके चलता हुआ (गाः) चलाता है वैसे ही (शिशुः) बालक (गाः) विद्या
को प्राप्त होवे ॥ ४२ ॥

भावार्थः—जैसे ब्रह्मचर्य्य आदि अच्छे नियमों से उत्पन्न किया पुत्र विद्या
पढ़ के माता पिता को सुख देता है वैसे ही माता पिता को चाहिये कि प्रजा को सु-
ख देवे ॥ ४३ ॥

स्थिरो भवेत्यस्य त्रित ऋषिः अग्निर्देवता विराडनुष्टुप्छन्दः
गान्धारः स्वरः ॥

अथ पितरौ स्वापत्यानि कथं शिक्षेयातामित्यु० ॥

अब मात पिता अपने सन्तानों को किस प्रकार शिक्षा करें यह वि० ॥

**स्थिरो भव वीड्वद्ग आशुर्भव वाज्यर्वन् । पृथुर्भ-
वसुषदस्त्वमग्नेः पुरीषवाहणः ॥ ४४ ॥**

स्थिरः । भव । वीड्वद्गतिं वीडुऽअङ्गः । आशुः ।

भव । वाजी । अर्वन् । पृथुः । भव । सुषदः ।
 सुसदइति सुसदः । त्वम् । अग्नेः । पुरीषवाहणः ।
 पुरीषवाहनइति पुरीषऽवाहनः ॥ ४४ ॥

पदार्थः—(स्थिरः) निश्चलः (भव) (वीड्वङ्गः) वीडूनि
 दृढानि बलिष्ठान्यङ्गानि यस्य सः (आशुः) शीघ्रकारी (भव) (वा-
 जी) प्राप्तनीतिः (अर्वन्) विज्ञानयुक्त (पृथुः) विस्तृतसुखः (भ-
 व) (सुषदः) यः शोभनेषु व्यवहारेषु सीदति सः (त्वम्)
 (अग्नेः) पावकस्य (पुरीषवाहणः) यः पुरीषाणि पालनादी-
 नि कर्माणि वाहयति प्रापयति सः ॥ ४४ ॥

अन्वयः—हे अर्वन् पुत्र त्वं विद्याग्रहणाय स्थिरो भव वा-
 जी वीड्वङ्ग आशुर्भव । त्वमग्नेः सुषदः पुरीषवाहणः पृथुर्भव ॥ ४४ ॥

भावार्थः—हे सुसन्ताना युष्माभिर्ब्रह्मचर्येण शरीरबलं विद्या
 सुशिक्षाभ्यामात्मबलं पूर्णं दृढं कृत्वा स्थिरतया रक्षा विधेया । आ-
 ग्नेयाऽस्त्रादिना शत्रुविनाशश्चेति मातापितरः स्वसन्तानान् सुशि-
 क्षेयुः ॥ ४४ ॥

पदार्थः—हे (अर्वन्) विज्ञान युक्त पुत्र तू विद्या ग्रहण के लिये (स्थिरः)
 दृढ (भव) हो (वाजी) नीति को प्राप्त होके (वीड्वङ्गः) दृढ़ अति बलवान् अ-
 वयवों से युक्त (आशुः) शीघ्र कर्म करने वाला (भव) हो तू (अग्नेः) अग्नी सं-
 बन्धी (सुषदः) सुन्दर व्यवहारों में स्थित और (पुरीषवाहणः) पालन आदि शु-
 भ कर्मों को प्राप्त कराने वाला (पृथुः) सुख का विस्तार करने हारा (भव) हो ॥ ४४ ॥

भावार्थः—हे अच्छे सन्तानों तुम को चाहिये कि ब्रह्मचर्य सेवन से शरीर
 का बल और विद्या तथा अच्छी शिक्षा से आत्मा का बल पूर्ण दृढ़ कर स्थिरता से

रक्षा करो और आग्नेय आदि अस्त्र विद्या से शत्रुओं का विनाश करो इस प्रकार माता पिता अपने सन्तानों को शिक्षा करें ॥ ४४ ॥

शिवइत्यस्य चित्र ऋषिः । अग्निर्देवता । विराट्पथ्या बृह-
ती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तैः प्रजासु कथं वर्तितव्यमित्याह ॥

फिर उन को प्रजा में कैसे वर्तना चाहिये इस वि० ॥

शिवो भव प्रजाभ्यो मानुषीभ्यस्त्वमाङ्गिरः । मा
द्यावापृथिवी अभि शोचीरन्तरिक्षं मा वनस्पतीन्
॥ ४५ ॥

शिवः । भव । प्रजाभ्यइति प्रजाभ्यः । मानुषी-
भ्यः । त्वम् । अङ्गिरः । मा । द्यावापृथिवीइति-
द्यावापृथिवी । अभि । शोचीः । मा । अन्तरि-
क्षम् । मा । वनस्पतीन् ॥ ४५ ॥

पदार्थः—(शिवः) कल्याणकरो मङ्गलमयः (भव) (प्रजाभ्यः)
प्रासिद्धाभ्यः (मानुषीभ्यः) मनुष्यादिभ्यः (त्वम्) (अङ्गिरः)
प्राणइव प्रिय (मा) निषेधे (द्यावापृथिवी) विद्युद्गुमी (अभि)
आभ्यन्तरे (शोचीः) शोकं कुर्याः (मा) (अन्तरिक्षम्) अवका-
शम् (मा) वनस्पतीन् वटादीन् ॥ ४५ ॥

अन्वयः—हे अङ्गिरस्त्वं मानुषीभ्यः प्रजाभ्यः शिवो भव द्या-
वापृथिवी माभिः शोचीरन्तरिक्षं माभिः शोचीर्वनस्पतीन् माभिः शोचीः
॥ ४५ ॥

भावार्थः—सन्तानैः प्रजाः प्रति मङ्गलाचरणेन भूत्वा पृथिव्या-
दीनां मध्ये निशोकैः स्थातव्यम् । किन्त्वेतेषां रक्षां विधायोपका-
रायोत्साहतया प्रयतितव्यम् ॥ ४५ ॥

पदार्थः—हे (अङ्गिरः) प्राणों के समान प्रियसुसन्तान तू (मानुषीभ्यः) मनुष्य
आदि (प्रजाभ्यः) प्रसिद्ध प्रजाओं के लिये (शिवः) कल्याणकारी मङ्गलमय (भ-
व) हो (द्यावापृथिवी) बिजुली और भूमि के विषय में (मा) मत (अभिशोचिः)
अतिशोच मत कर (अन्तरिक्षम्) अवकाश के विषय में (मा) मत शोच कर और
(वनस्पतीन्) बट आदि वनस्पतियों का शोच मत कर ॥ ४५ ॥

भावार्थः—सुसन्तानों को चाहिये कि प्रजा के प्रति मङ्गलाचारी हो के पृथिवी
आदि पदार्थों के विषय में शोक रहित हों । किन्तु इन सब पदार्थों की रक्षा विधान कर
उपकार के लिये उत्साह के साथ प्रयत्न करें ॥ ४५ ॥

प्रेतुवाजीत्यस्य त्रित ऋषिः । अग्निर्देवता । ब्राह्मी बृहती
छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनः स एव विषय उपदिश्यते ॥

फिर भी उक्त वि० ॥

प्रेतुं वाजी कर्निक्रदन्नानन्दद्रासंभः पत्वा । भरन्न-
ग्निं पुरीष्युं मा पाद्यायुधः पुरा । वृषाग्निं वृषणं
भरन्नपां गर्भं समुद्रियम् । अग्न आयाहि वि-
तये ॥ ४६ ॥

प्र । एतु । वाजी । कर्निक्रदत् । नानन्दत् । रासं-
भः । पत्वा । भरन्न । अग्निम् । पुरीष्युम् ।

मा । पादि । आयुषः । पुरा । वृषा । अग्निम् ।
 वृषणम् । भरन् । अपाम् । गर्भम् । समुद्रियम् ।
 अग्ने । आ । याहि । वीतये ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(प्र) (एतु) गच्छतु (वाजी) अश्वः (क-
 निकदत्) गच्छन् (नानदत्) भृशं शब्दं कुर्वन् (रासभः) दा-
 तुं योग्यः (पत्वा) पतति गच्छतीति (भरन्) धरन् (अग्नि-
 म्) विद्युतम् (पुरीष्यम्) पुरीषेषु पालनेषु साधुम् (मा) (पादि) ग-
 च्छ (आयुषः) नियतवर्षाञ्जविनात् (पुरा) पूर्वम् (वृषा) वलिष्ठः
 (अग्निम्) सूर्य्याख्यम् (वृषणम्) वर्षयितारम् (भरन्) (अपा-
 म्) जलानाम् (गर्भम्) (समुद्रियम्) समुद्रे भवम् (अग्ने)
 विद्वन् (आ) याहि प्राप्नुहि (वीतये) विविधसुखानां व्याप्तये ॥ ४६ ॥

अन्वयः—हे अग्ने सुसन्तान भवान् कनिकदन्नानदद्रासभः प-
 त्वा वाजीवायुषः पुरा मा प्रैतु । पुरीष्यमग्निं भरन्मा पादि । इतस्त-
 तो मागच्छ वृषापां गर्भं समुद्रियं वृषणमग्निं भरन् सन् वीतय आ-
 याहि ॥ ४६ ॥

भावार्थः—मनुष्या विषयलोलुपताद्यागेन ब्रह्मचर्येण पूर्ण
 जीवनं धृत्वाऽग्न्यादिपदार्थविज्ञानाद्धर्म्यं व्यवहारमुन्मयेयुः ॥ ४६ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन् उत्तम सन्तान तू (कनिकदत्) चलते और (ना-
 नदत्) शीघ्रशब्द करते हुए (रासभः) देने योग्य (पत्वा) चलने वाले वा (वाजी)
 घोडा के समान (आयुषः) नियत वर्षों की अवस्था से (पुरा) पहिले (मा) न (प्रै-
 तु) मेरे (पुरीष्यम्) रक्षा के हेतु पदार्थों में उत्तम (अग्निम्) बिजुली (भरन्) धारण

करता हुआ (मापादि) इधर उधर मत भाग जैसे (वृषा) अतिबलवान् (अपाम्) जलों के (समुद्रियम्) समुद्र में हुए (गर्भम्) स्वीकार करने योग्य (वृषणम्) वर्षा करने हारे (अग्निम्) सूर्य को (भरन्) धारण करता हुआ (बीतये) सुखों की व्याप्ति के लिये (आयाहि) अच्छे प्रकार प्राप्त हो ॥ ४६ ॥

भावार्थः—राजा आदि मनुष्यों को योग्य है कि अपने सन्तानों को विषयों की लोलुपता से छुड़ा के ब्रह्मचर्य के साथ पूर्ण अवस्था को धारण कर अग्नि आदि पदार्थों के विज्ञान से धर्म युक्त व्यवहार की उन्नति करावें ॥ ४६ ॥

ऋतामित्यस्य त्रितऋषिः । अग्निर्देवता । विराड्ब्राह्मी त्रिष्टु-
पञ्चन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्यैः किं किमाचरणीयं किं किं च त्यक्तव्यमित्याह ॥

मनुष्यों को क्या २ आचारण करना और क्या २ छोड़ना चाहिये यह वि० ॥

ऋत० सत्यमृत० सत्यमग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्-
भरामः । ओषधयः प्रतिमोदध्वमग्निमेत० शिव-
मायन्तमभ्यत्रं युष्माः । व्यस्यन् विश्वा अनिरा-
अमीवा निषीदन्तो अप दुर्मतिं जहि ॥ ४७ ॥

ऋतम् । सत्यम् । ऋतम् । सत्यम् । अग्निम् । पु-
रीष्यम् । अङ्गिरस्वत् । भरामः । ओषधयः । प्र-
ति । मोदध्वम् । अग्निम् । एतम् । शिवम् । आ-
यन्तमित्याऽयन्तम् । अभि । अत्र । युष्माः । व्य-
स्यन्नितिं विऽअस्यन् । विश्वाः । अनिराः ।

अमीवाः । निषीदन् । निसीदन्निति निसीदन् ।

नः । अप । दुर्मतिमिति दुःसतिम् । जहि ॥४७॥

पदार्थः—(ऋतम्) यथार्थम् (सत्यम्) अविनश्वरम् (ऋतम्) अव्यभिचारी (सत्यम्) सत्सु पुरुषेषु साधु सत्यं मानं भाषणं कर्म च (अग्निम्) विद्युतम् (पुरीष्यम्) पालनसाधनेषु भवम् (अङ्गिरस्वत्) वायवत् (भरामः) धरामः (ओषधयः) यवादयः (प्रति) (मोदध्वम्) सुखयत (अग्निम्) (एतम्) पूर्वोक्तम् (शिवम्) मङ्गलकारिणम् (आयन्तम्) प्राप्नुवन्तम् (अभि) आभिमुख्ये (अत्र) (युष्माः) युष्मान् । अत्र वाच्छन्दसीति शसो नादेशाभावः (व्यस्यन्) विविधतया प्रक्षिपन् (विश्वाः) सर्वाः (अनिराः) नितरां दातुमयोग्याः (अमीवाः) रोगपीडाः (निषीदन्) अवस्थितः सन् (नः) अस्माकम् (अप) दूरीकरणे (दुर्मतिम्) दुष्टां मतिम् (जहि) नाशय ॥ ४७ ॥

अन्वयः—हे सन्ताना यथा वयमृतं सत्यमृतं सत्यं पुरीष्यमग्निमङ्गिरस्वद्भरामः । एतमायन्तं शिवमग्निं भूत्वा यूयमप्यभिमोदध्वम् । या ओषधयो युष्माः प्रति प्राप्नुवन्ति ता वयं भरामः । हे वैद्य त्वं विश्वा अनिरा अमीवा व्यस्यन्नत्र निषीदन्नो दुर्मतिमपजहि दूरीकुर्वित्येनं प्रार्थयत ॥ ४७ ॥

भावार्थः—मनुष्या ऋतं सत्यं परं सत्यं कारणं ब्रह्मापरमृतं सत्यमव्यक्तं जीवाख्यं सत्यभाषणादिकं प्रकृतिजमग्न्योषधिसमूहं च

विद्यया शरीरस्य ज्वरादिरोगानात्मनोऽविद्यादींश्च निरस्य मादकद्र-
व्यत्यागेन सुमतिं संपाद्य सुखं प्राप्य नित्यं मोदन्तां मा कदाचिदे-
तद्विपरीताचरणेन सुखं हित्वा दुःखसागरे पतन्तु ॥ ४७ ॥

पदार्थः—हे सुसन्तानो जैसे हम लोग (ऋतम्) यथार्थ (सत्यम्) नाश
रहित (ऋतम्) अव्यभिचारी (सत्यम्) सत्पुरुषों में श्रेष्ठ तथा सत्य मानना बोलना
और करना (पुरीष्यम्) रक्षा के साधनों में उत्तम (अग्निम्) बिजुली को (आङ्गि-
रस्वत्) वायु के तुल्य (भ्रामः) धारण करते हैं (एतम्) इस पूर्वोक्त (आयन्तम्)
प्राप्त हुए (शिवम्) मङ्गल कारी (अग्निम्) बिजुली को प्राप्त हो के तुम लोग
भी (अभिमोदध्वम्) आनन्दित रहो जो (ओषधयः) जौ आदि ओषधि (युष्माः)
तुम्हारे (प्रति) लिये प्राप्त होवें उन को हम लोग धारण करते हैं वैसे तुम भी करो ।
हे वैद्य आप (विश्वाः) सब (अनिराः) जो निरन्तर देने योग्य न हों (अमीवाः)
ऐसी रोगों की पीड़ा (व्यस्यन्) अनेक प्रकार से अलग करते और (अत्र) इस
आयुर्वेद विद्या में (निषीदन्) स्थित हो के (नः) हम लोगों की (दुर्मतिम्)
दुष्ट बुद्धि को (अपजहि) सब प्रकार दूर कीजिये इस प्रकार इस वैद्य की प्रार्थना
करो ॥ ४७ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो तुम लोगों को उचित है कि यथार्थ अविनाशी परका-
रण ब्रह्म दूसरा कारण यथार्थ अविनाशी अव्यक्त जीव सत्य भाषणादि तथा प्रकृति
से उत्पन्न हुए अग्नि और ओषधि आदि पदार्थों के धारण से शरीर के ज्वर आदि
रोगों और आत्मा के अविद्या आदि दोषों को छुड़ा के मद्य आदि द्रव्यों के त्याग से
अच्छी बुद्धि कर और सुख को प्राप्त हो के नित्य आनन्द में रहो । और कभी इस
से विपरीत आचरण कर सुख को छोड़ के दुःख सागर में मत गिरो ॥ ४७ ॥

ओषधय इत्यस्य त्रित ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगनुष्टुप्
छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

स्त्रियोपि किं किमाचरेयुरित्याह ॥

स्त्रियों को क्या २ आचरण करना चाहिये यह वि० ॥

ओषधयः प्रतिगृह्णीत पुष्पवतीः सुपिप्पलाः ।
 अयं वो गर्भं ऋत्वियः प्रत्नं सधस्थमासदत् ॥ ४८ ॥
 ओषधयः । प्रति । गृह्णीत । पुष्पवतीरिति पु-
 ष्पवतीः । सुपिप्पलाइति सुपिप्पलाः । अय-
 म् । वः । गर्भः । ऋत्वियः । प्रत्नम् । सधस्थ-
 मिति सधस्थम् । अ । असदत् ॥ ४९ ॥

पदार्थः— (ओषधयः) सोमादयः (प्रति) (गृह्णीत)
 गृह्णीत (पुष्पवतीः) श्रेष्ठानि पुष्पाणि यासां ताः (सुपिप्पलाः)
 शोभनफलाः (अयम्) (वः) युष्माकम्) (गर्भः) (ऋ-
 त्वियः) ऋतुः प्राप्तोऽस्य सः (प्रत्नम्) पुरातनम् (सधस्थम्)
 सहस्थानम् (आ) (असदत्) प्राप्नुयात् ॥ ४८ ॥

अन्वयः—हे स्त्रियो यूयं या ओषधयः सन्ति याभ्योऽयम्-
 त्वियो गर्भो वः प्रत्नं सधस्थं गर्भाशयमासदत्ताः पुष्पवतीः सुपि-
 प्पला ओषधीः प्रति गृह्णीत ॥ ४८ ॥

भावार्थः—मातापितृभ्यां कन्याभ्यो व्याकरणादिकमध्याप्य
 वैद्यकशास्त्रमप्यध्यापनीयम् । यत इमा आरोग्यकारिका गर्भसंपा-
 दिनीरोषधीर्विज्ञाय सुसन्तानान्युत्पाद्य सततं प्रमोदेन् ॥ ४८ ॥

पदार्थः—हे स्त्रियो तुम लोग जो (ओषधयः) सोमलता आदि ओषधि हैं
 जिन से (अयम्) यह (ऋत्वियः) ठीक ऋतु काल को प्राप्त हुआ (गर्भः) ग-
 र्भ (वः) तुम्हारे (प्रत्नम्) प्राचीन (सधस्थम्) नियत स्थान गर्भाशय को प्राप्त

होवे उन (पुष्पवतीः) श्रेष्ठ पुष्पों वाली (सुपिप्पलाः) सुन्दर फलोंसे युक्त ओषधियों को (प्रतिगृम्णीत) निश्चय करके ग्रहण करो ॥ ४८ ॥

भावार्थः—माता पिता को चाहिये कि अपनी कन्याओं को व्याकरण आदि शास्त्र पढ़ा के वैद्यक शास्त्र पढ़ावें । जिस से ये कन्या लोग रोगों का नाश और गर्भ का स्थापन करने वाली ओषधियों को जान और अच्छे सन्तानों को उत्पन्न करके निरन्तर आनन्द भोगें ॥ ४८ ॥

विपाजसेत्यस्योत्कील ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप्छन्दः ।
धैवतः स्वरः ॥

विवाहसमयं स्त्रीपुरुषौ किं किं प्रतिजानीयातामित्यु० ॥

विवाह के समय स्त्री और पुरुष क्या २ प्रतिज्ञा करें यह वि० ॥

विपाजसा पृथुना शोशुचानो बाधस्व द्विषो रक्ष-
सो अमीवाः । सुशर्मणो बृहतः शर्माणि स्याम-
ग्नेरहसुहवस्य प्रणीतौ ॥ ४९ ॥

वि । पाजसा । पृथुना । शोशुचानः । बाधस्व ।
द्विषः । रक्षसः । अमीवाः । सुशर्मण इति सु-
शर्मणः । बृहतः । शर्माणि । स्याम । अग्नेः । अ-
हम् । सुहवस्येति सुहवस्य । प्रणीतौ । प्रणीता-
विति प्रणीतौ ॥ ४९ ॥

पदार्थः—(वि) विविधेन (पाजसा) बलेन । पातेर्बले जुट्च
उ० ४ । २१० । इत्यसुन् पाजइति बलना० निध० २ । ९ (पृथुना)
विस्तीर्णेन (शोशुचानः) भृशं शुचिः सन् (बाधस्व) (द्विषः)

शत्रुभूता व्यभिचारिणीर्विषलीः (रक्षसः) दुष्टाः (अमीवाः) रोगइव प्राणिनां पीडकाः (सुशर्मणः) सुशोभितगृहस्य (बृहतः) महतः (शर्मणि) सुखकारके गृहे (स्याम्) वर्त्तेय (अग्नेः) अग्निवद्देदीप्यमानस्य (अहम्) पत्नी (सुहवस्य) शोभनो हवो ग्रहणं दानं वा यस्य तस्य (प्रणीतौ) प्रकृष्टायां धर्म्यायां नीतौ ॥ ४९ ॥

अन्वयः—हे पते यदि त्वं पृथुना विपाजसा बलेन सह शो-
शुचानः सदा वर्त्तेथा अमीवारक्षसो द्विषो बाधस्व तर्हि बृहतः सु-
शर्मणः सुहवस्याग्नेस्ते शर्मणि प्रणीतौ चाहं पत्नी स्याम् ॥ ४९ ॥

भावार्थः—विवाहसमये पुरुषेण स्त्रिया च व्यभिचारत्यागस्य प्रतिज्ञां कृत्वा व्यभिचारिणीनां स्त्रीणां लम्पटानां पुरुषाणां च स-
र्वथा संगं त्यक्त्वा परस्परमप्यतिविषयासक्तिं विहाय ऋतुगामिनौ
भूत्वान्योऽन्यं प्रीत्या वीर्यवन्त्यपत्यान्युत्पादयेताम् । नहि व्यभिचारेण
तुल्यं स्त्रियाः पुरुषस्य चाप्रियमनायुष्यमकीर्तिकरं कर्म विद्यते त-
स्मादेतत्सर्वथा त्यक्त्वा धर्माचारिणौ भूत्वा दीर्घायुषौ स्याताम् ॥ ४९ ॥

पदार्थः—हे पते जो आप (पृथुना) विस्तृत (वि) विविध प्रकार के
(पाजसा) बल के साथ (शोशुचानः) शीघ्र शुद्ध सदा वर्त्ते और (अमीवाः)
रोगों के समान प्राणियों की पीड़ा देने हारी (रक्षसः) दुष्ट (द्विषः) शत्रु रूप व्यभि-
चारिणी स्त्रियों को (बाधस्व) ताड़ना दें तो मैं (बृहतः) बड़े (सुशर्मणः) अ-
च्छे शोभायमान (सुहवस्य) सुन्दर लेना देना व्यवहार जिस में हो ऐसे (अग्नेः)
अग्नि के तुल्य प्रकाश मान आप के (शर्मणि) सुख कारक घर में और (प्रणीतौ)
उत्तम धर्म युक्त नीति में आप की स्त्री (स्याम्) होऊं ॥ ४९ ॥

भावार्थः—विवाह समय में स्त्री पुरुष को चाहिये कि व्यभिचार छोड़ने की
प्रतिज्ञा कर व्यभिचारिणी स्त्री और लम्पट पुरुषों का संग सर्वथा छोड़ आपस में भी

१०४०

एकादशोऽध्यायः ॥

अति विषया सक्ति को छोड़ और ऋतुगामी होके परस्पर प्रीति के साथ पराक्रम वाले सन्तानों को उत्पन्न करें । क्योंकि स्त्री वा पुरुष के लिये अप्रिय आयु का नाशक निन्दा के योग्य कर्म व्यभिचार के समान दूसरा कोई भी नहीं है इस लिये इस व्यभिचार कर्म को सब प्रकार छोड़ और धर्माचरण करने वाला हो के पूर्ण अवस्था के सुख को-भोगें ॥ ४९ ॥

आपोहिष्ठेत्यस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः । आपो देवता । गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ कृतविवाहाः स्त्रीपुरुषा अन्योन्यं कथं वर्तेरन्नित्याह ॥

अब विवाह किये स्त्री और पुरुष आपस में कैसे वर्ते यह वि० ॥

आपो हिष्ठा मयोभुवस्तानं ऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे ॥ ५० ॥

आपः । हि । स्थ । मयोभुव इति मयःऽभुवः । ताः । नः । ऊर्जे । दधातन । महे । रणाय । चक्षसे ॥ ५० ॥

पदार्थः—(आपः) आपइव शुभगुणव्यापिकाः (हि) खलु (स्थ) भवत । अत्रान्येषामपीति दीर्घः (मयोभुवः) सुखं भावुकाः (ताः) (नः) अस्माकम् (ऊर्जे) बलयुक्ताय (दधातन) धरत (महे) महते (रणाय) संग्रामाय (चक्षसे) ख्यातुं योग्याय ॥ ५० ॥

अन्वयः—हे जलवर्द्धमाना आपइव याः स्त्रियो यूयं मयो-भुवः स्थ ता ऊर्जे महे रणाय चक्षसे नो दधातन ॥ ५० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा स्त्रियः स्वपतीन् प्रीणयेयु-स्तथैव पतयः स्वस्यस्त्रियः सदा सुखयन्तु । एतेयुद्धकर्मण्यपि पृथङ् न वसेयुरर्थात्सहैव सदा वर्तेरन् ॥ ५० ॥

पदार्थः—हे (आपः) जलों के समान शुभ गुणों में व्याप्त होने वाली श्रेष्ठ स्त्रियो जो तुम लोग (मयोभुवः) सुख भोगने वाली (स्थ) हो (ताः) वे तुम (ऊर्जे) बलयुक्त पराक्रम और (महे) बड़े २ (चक्षुसे) कहने योग्य (रणाय) संग्राम के लिये (नः) हम लोगों को (हि) निश्चय करके (दधातन) धारण करो ॥ ५० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे स्त्री अपने पतियों को रखें वैसे पति भी अपनी २ स्त्रियों को सदा सुख दें। ये दोनों युद्ध कर्म में भी पृथक् २ न बसें। अर्थात् इकट्ठे ही सदा वर्त्ताव रखें ॥ ५० ॥

योवइत्यस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः । आपो देवताः । गायत्रीछन्दः
षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही उक्त विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उश-
तीरिव मातरः ॥ ५१ ॥

यः । वः । शिवतमइति शिवस्तमः । रसः । तस्य ।
भाजयत । इह । नः । उशतीरिवेत्युशतीःइव ।
मातरः ॥ ५१ ॥

पदार्थः—(यः) (वः) युष्माकम् (शिवतमः) अति-
शयेन सुखकारी (रसः) आनन्दः (तस्य) (भाजयत) सेव-
यत (इह) अस्मिन् गृहाश्रमे (नः) अस्माकमस्मान् वा (उश-
तीरिव) यथा कामयमानाः (मातरः) जनन्यः ॥ ५१ ॥

अन्वयः—हे स्त्रियो वो न इह यः शिवतमो रसोऽस्ति तस्य
मातरः पुत्रानुशतीरिव भाजयत ॥ ५१ ॥

भावार्थः—स्त्रीभिर्मतापितरौ पुत्रानिव स्वंस्वं पतिं स्वा स्वा पत्नी प्रीत्या सेवताम् । एवमेव स्वां स्वां स्त्रियं पतिश्च यथा जलानि तृषातुरान् प्राणिनस्तृप्यन्ति तथैव सुशीलतयानन्देन तृप्ताः सन्तु ॥ ५१ ॥

पदार्थः—हे स्त्रियो (वः) तुम्हारा और (नः) हमारा (इह) इस गृहा-श्रम में जो (शिवतमः) अत्यन्त सुखकारी (रसः) कर्तव्य आनन्द है (तस्य) उस का (मातरः) (उशतीरिव) जैसे कामयमान माता अपने पुत्रों को सेवन करती हैं वैसे (भाजयत) सेवन करो ॥ ५१ ॥

भावार्थः—स्त्रियों को चाहिये कि जैसे माता पिता अपने पुत्रों का सेवन करते हैं वैसे अपने २ पतियों की प्रीति पूर्वक सेवा करें । ऐसे ही अपनी २ स्त्रियों की पति भी सेवा करें । जैसे प्यासे प्राणियों को जल तृप्त करता है वैसे अच्छे स्वभाव के आनन्द से स्त्री पुरुष भी परस्पर प्रसन्न रहें ॥ ५१ ॥

तस्मादित्यस्य सिन्धुद्विपि ऋषिः । आपो देवताः । गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उक्त विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

तस्मा अरंभमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपो जनयथा च नः ॥ ५२ ॥

तस्मै । अरम् । गमाम् । वः । यस्य । क्षयाय । जिन्वथ । आपः । जनयथ । च । नः ॥ ५२ ॥

पदार्थः—(तस्मै) वक्ष्यमाणाय (अरम्)अलम् । अत्र कपिल-कादित्वालुत्वम् (गमाम्) गच्छेम (वः) युष्मान् (यस्य) जन-स्य (क्षयाय) निवासार्थाय गृहाय (जिन्वथ) प्रीणयत (आपः)

जलानीव (जनयथ) उत्पादयत । अत्रान्येषामपीति दीर्घः (च)
सुखादीनांसमुच्चये (नः) अस्माकम् ॥ ५२ ॥

अन्वयः—हे आपो जलवद्भर्त्तमानाः या यूयं नः क्षयाय जि-
न्वथ जनयथ च ता वो युष्मान्वयमरं गमाम यस्य प्रतिज्ञातस्य ध-
र्म्यव्यवहारस्य पालिका भवत तस्यैव वयमपि भवेम ॥ ५२ ॥

भावार्थः—पुरुषो यस्याः स्त्रियः पतिर्यस्य पुरुषस्य या स्त्री पत्नी
भवेत्स सा च परस्परस्यानिष्टं कदापि न कुर्यात् । एवं सुखस-
न्तानैरलंकृतौ भूत्वा धर्मेण गृहकृत्यानि कुर्याताम् ॥ ५२ ॥

पदार्थः—हे (आपः) जलों के समान शान्त स्वभाव से वर्त्तमान स्त्रियो जो
तुम लोग (नः) हम लोगों के (क्षयाय) निवासस्थान के लिये (जिन्वथ) तृप्त
और (जनयथ) अच्छे सन्तान उत्पन्न करो उन (वः) तुम लोगों को हम लोग (अ-
रम्) सामर्थ्य के साथ (गमाम) प्राप्त होवें । जिस धर्म युक्त व्यवहार की प्रतिज्ञा
करो उस का पालन करने वाली होओ और उसी का पालन करने वाले हम लोग
भी होवें ॥ ५२ ॥

भावार्थः—जिस पुरुष की जो स्त्री वा जिस स्त्री का जो पुरुष हो वे आ-
पस में किसी का अनिष्ट चिन्तन कदापि न करेंऐसे ही सुख और सन्तानों से शोभा-
यमान हो के धर्म से घर के कार्य करें ॥ ५२ ॥

मित्रइत्यस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः । मित्रो देवता । उपरिष्ठाद्बृ-
हती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

मित्रः स॒ष्ट्सृज्यं पृथि॒र्वी भूमिं च॒ ज्योतिषा सह ।
सुजा॑तं जा॒तवै॒दसम॒यन्मा॑य त्वा स॒ष्ट्सृजा॑मि प्र-
जाभ्यः ॥ ५३ ॥

मित्रः । संसृज्येति समसृज्यं । पृथिवीम् । भू-
मिम् । च । ज्योतिषा । सह । सुजातमिति सु-
जातम् । जातवेदसमिति जातवेदसम् । अय-
क्ष्माय । त्वा । सम् । सृजामि । प्रजाभ्यइतिप्रजा-
भ्यः ॥ ५३ ॥

पदार्थः—(मित्रः) सर्वेषां सुहृत्सन् (संसृज्य) संसर्गी
भूत्वा (पृथिवीम्) अन्तरिक्षम् (भूमिम्) क्षितिम् (च) (ज्यो-
तिषा) विद्यान्यायसुशिक्षाप्रकाशेन (सह) (सुजातम्) सुप्र-
प्रसिद्धम् (जातवेदसम्) उत्पन्नं वेद विज्ञानम् (अयक्ष्माय)
अरोग्याय (त्वा) त्वाम् (सम्) (सृजामि) निष्पादयामि (प्र-
जाभ्यः) पालनीयाभ्यः ॥ ५३ ॥

अन्वयः—हे पते यस्त्वं मित्रः प्रजाभ्योऽयक्ष्माय ज्योतिषा स-
ह पृथिवीं भूमिं च संसृज्य मां सुखयसि । तं सुजातं जात वेदसं
त्वाऽहमप्येतदर्थं संसृजामि ॥ ५३ ॥

भावार्थः—स्त्रीपुरुषाभ्यां सद्गुणविहदासंगाच्छ्रेष्ठाचारं कृत्वा
शरीरात्मनोरारोग्यं संपाद्य सुप्रजा उत्पादनीयाः ॥ ५३ ॥

पदार्थः—हे पते जो आप(मित्रः) सब के हो के मित्र (प्रजाभ्यः) पालने योग्य
प्रजाओं को (अयक्ष्माय) आरोग्य के लिये (ज्योतिषा) विद्या और न्याय को अ-
च्छ्रेष्ठी शिक्षा के प्रकाश के (सह) साथ (पृथिवीम् अन्तरिक्ष (च) और (भूमिम्) पृ-
थिवी के साथ (संसृज्य) सम्बन्ध करके मुझ का सुख देते हो । उस (सुजातम्) अ-
च्छ्रेष्ठी प्रकार प्रसिद्ध (जातवेदसम्) वेदों के जानने हारे (त्वा) आप को मैं (संसृजामि)
प्रसिद्ध करती हूँ ॥ ५३ ॥

भावार्थः—स्त्रीपुरुषों को चाहिये कि श्रेष्ठ गुणवान् विद्वानों के संग से शुद्ध आचार का ग्रहण कर शरीर और आत्मा के आरोग्य को प्राप्त हो के अच्छे २ सन्तानों को उत्पन्न करें ॥ ५३ ॥

रुद्रा इत्यस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः । रुद्रा देवताः । अनुष्टुप् छन्दः ।
गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

रुद्राः स॒सृज्यं पृथि॒वीं बृहज्ज्योतिः॑ समी॒धिरे ।
तेषां भानुरज॑स्र इच्छु॒क्रो दे॒वेषु॑ रोचते ॥ ५४ ॥
रुद्राः । स॒सृज्येति॑ सम्सृज्यं । पृथि॒वीम् । बृह-
त् । ज्योतिः॑ । सम् । ई॒धिरे । तेषा॑म् । भानुः ।
अज॑स्रः । इत् । शुक्रः । दे॒वेषु॑ । रोच॑ते ॥ ५४ ॥

पदार्थः— (रुद्राः) यथा प्राणरूपा वायवः (संसृज्य)
सूर्यमुत्पाद्य (पृथिवीम्) भूमिम् (बृहत्) महत् (ज्योतिः)
प्रकाशम् (सम्) (ईधिरे) दीपयन्ति (तेषाम्) वायूनां स-
काशादुत्पाद्य (भानुः) सूर्यः (अजस्रः) बहुरजस्रं प्रकाशो
निरन्तरः विद्यते यास्मिन् सः । अत्र अर्शआदित्वादच् (इत्)
इव (शुक्रः) भास्वरः (देवेषु) दिव्येषु प्रथिव्यादिषु (रोचते)
प्रकाशते ॥ ५४ ॥

अन्वयः—हे स्त्रीपुरुषा यथा रुद्राः सूर्यं संसृज्य पृथिवीं बृ-
हज्ज्योतिः समीधिरे तेषां सकाशादुत्पन्नः शुक्रो भानुर्देवेष्वज-

१०४६

एकादशोऽध्यायः ॥

स्रो रोचतइदिव विद्यान्यायार्कमुत्पाद्य प्रजाजनान् प्रकाशयते तेभ्यः
प्रजासु दिव्यानि सुखानि प्रचारयत ॥ ५४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा वायुः सूर्यस्य सूर्यः प्रकाशस्य
प्रकाशश्चाक्षुषव्यवहारस्य च कारणमस्ति तथैव स्त्रीपुरुषाः परस्परस्य
सुखस्य साधनोपसाधनकारिणो भूत्वा सुखानि साधयेयुः ॥ ५४ ॥

पदार्थः—हे स्त्रीपुरुषो (इत्) जैसे (रुद्राः) प्राण वायु के अवयव रूप
समानादि वायु (संसृज्य) सूर्य को उत्पन्न कर के (पृथिवीम्) भूमिको (बृहत्)
बड़े (ज्योतिः) प्रकाश के साथ (समीधिरे) प्रकाशित करते हैं (तेषाम्) उन से
उत्पन्न हुआ (शुक्रः) कान्तिमान् (भानुः) सूर्य (देवेषु) दिव्य पृथिवी आदि
में (अजस्रः) निरन्तर (रोचते) प्रकाश करता है वैसे ही विद्या रूपी न्याय सूर्य
को उत्पन्न कर के प्रजा पुरुषों को प्रकाशित और उन से प्रजाओं में दिव्य सुख का
प्रचार करो ॥ ५४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जैसे वायु सूर्य का सूर्य प्रकाश का
प्रकाश नेत्रों से देखने के व्यवहार का कारण है वैसे ही स्त्री पुरुष आपस के सुख के
साधन उपसाधन करने वाले हो के सुखों को सिद्ध करें ॥ ५४ ॥

संसृष्टामित्यस्य सिन्धुद्वीपऋषिः । सिनीवाली देवता । वि-
राडनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

स्त्रीभिः किं भूताः सेविका रक्षणीयाइत्याह ॥

स्त्रियों को कैसी दासी रखनी चाहिये यह वि० ॥

सं० सं० वसुंभी रुद्रैः धीरैः कर्मण्यां मृदम् । ह-
स्ताभ्यां मृद्वीं कृत्वा सिनीवाली कृणोतु ताम् ॥ ५५ ॥
सं० सं० मिति सम्सृष्टाम् । वसुंभिरिति वसुं०

रुद्रैः । धीरैः । कर्मण्याम् । मृदम् । हस्ता-
भ्याम् । मृद्वीम् । कृत्वा । सिनीवाली । कृणोतु ।
ताम् ॥ ५५ ॥

पदार्थः—(संसृष्टाम्) सम्यक् सुशिक्षया निष्पादिताम् (व-
सुभिः) कृतेन चतुर्विंशतिवर्षब्रह्मचर्येण प्राप्तविधैः (रुद्रैः) से-
वितेन चतुश्चत्वारिंशद्वर्षब्रह्मचर्येण विद्याबलयुक्तैः (धीरैः) सु-
संयमैः (कर्मण्याम्) या कर्मभिः संपद्यते ताम् । अतः कर्मवेषा-
द्यत् । अ० ५ । १ । १०० इति कर्मशब्दात् संपादिन्यर्थे यत्
(मृदम्) कोमलाङ्गीम् (हस्ताभ्याम्) (मृद्वीम्) मृदुगुणस्वभा-
वाम् (कृत्वा) (सिनीवाली) या सिनीः प्रेमबद्धाः कन्या बलय-
ति सा (कृणोतु) करोतु (ताम्) ॥ ५५ ॥

अन्वयः—हे पते भवान् शिल्पी हस्ताभ्यां कर्मण्यां मृदामिव
धीरैर्वसुभीरुद्रैर्या शिक्षया संसृष्टां मृद्वीं कृणोतु या सिनीवाली वर्त्त-
ते तां स्त्रियं कृत्वा सुखयतु ॥ ५५ ॥

भावार्थः—अतः वाचकलु०—यथा कुलालादिभिः शिल्पिभि-
र्जलेन मृत्तिकां कोमलां कृत्वा तत्संभूतान् घटादीन् रचयित्वा
सुखकार्याणि साध्नुवन्ति तथैव विद्वद्भिर्मातापितृभिः शिक्षिता
दृष्टाः कन्याः ब्रह्मचारिणो विवाहाय संगृह्य गृहकृत्यानि साध्नु-
वन्तु ॥ ५५ ॥

पदार्थः—हे पते आप जैसे कारीगर मनुष्य (हस्ताभ्याम्) हाथों से (कर्म-
ण्याम्) क्रिया से सिद्ध की हुई (मृदम्) मृद्वी को योग्य करता है वैसे (धीरैः) अच्छा

१०४८

एकादशोऽध्यायः ॥

संयम रखने (वसुभिः) जो चौबीस वर्ष ब्रह्मचर्य के सेवन से विद्या को प्राप्त हुए (रुद्रैः) और जिन्होंने चत्वारिंश वर्ष ब्रह्मचर्य के सेवन से विद्या बल को पूर्ण किया हो उन्होंने से (संसृष्टम्) अच्छी शिक्षा को प्राप्त हुई हो उस ब्रह्मचारिणी युवती को (मृद्वीम्) कोमल गुण स्वभाव वाली (कृणोतु) कीजिये और जो स्त्री (सिनीवाली) प्रेमबद्ध कन्याओं को बलवान् करने वाली है (ताम्) उस को अपनी स्त्री करके सुखी कीजिये ॥ ५५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे कुम्हार आदि कारीगर लोग जल मट्टी को कोमल कर उस से घड़े आदि पदार्थ बना के सुख के काम सिद्ध करते हैं वैसे ही विद्वान् माता पिता से शिक्षा को प्राप्त हुई हृदय को प्रिय ब्रह्मचारिणी कन्याओं को पुरुष लोग विवाह के लिये ग्रहण कर के सब काम सिद्ध करें ॥ ५५ ॥

सिनीवालीत्यस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः । अदितिर्देवता । विराडनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर भी पूर्वोक्त वि० ॥

सिनीवाली सुकपर्दासुकुरीरा स्वौपशा । सा तुभ्यं-
मादिते मह्योखादधातु हस्तयोः ॥ ५६ ॥

सिनीवाली । सुकपर्देति सुकपर्दा । सुकुरीरेति
सुकुरीरा । स्वौपशेति सुश्रौपशा । सा । तुभ्यं-
म् । अदिते । महि । आ । उखाम् । दधातु ।
हस्तयोः ॥ ५६ ॥

पदार्थः—(सिनीवाली) प्रेमास्पदाढ्या (सुकपर्दा) सुकेशी
(सुकुरीरा) शोभनानि कुरीराण्यलंकृतान्याभूषणानि यथा सा

यजुर्वेदभाष्ये ॥

१०४६

कृत्र उच्च । उ० ४ । ३४ इति । ईरन्प्रत्ययः (स्वौपशा) उप-
समीपे श्यति तनूकरोति यथा पाकक्रियया सोपशा तस्या इदं क-
र्मत्रौपशं तच्छोभनं विद्यते यस्याः सा (सा) (तुभ्यम्) (अ-
दिते) अखण्डितानन्दे (महि) पूज्ये (आ) (उखाम्) सू-
पादिसाधनीं स्थालीम् (दधातु) (हस्तयोः) ॥ ५६ ॥

अन्वयः—हे मह्यदिते या सिनीवाली सुकपर्दा सुकुरीरा स्वौ-
पशा यस्यै तुभ्यं हस्तयोरुखां दधातु सा त्वया संसेव्या ॥ ५६ ॥

भावार्थः—सतीभिः स्त्रीभिः सुशिक्षिताश्चतुराः परिचारिका
रक्षणीयाः । यतः सर्वाः पाचकादिसेवा यथाकालं स्युः ॥ ५६ ॥

पदार्थः—हे (महि) सत्कार के योग्य (अदिते) अखण्डित आनन्द
भोगने वाली स्त्री जो (सिनीवाली) प्रेम से युक्त (सुकपर्दा) अच्छे केशों वाली
(सुकुरीरा) सुन्दर श्रेष्ठ कर्मों को सेवने वाली और (स्वौपशा) अच्छे स्वादिष्ट भो-
जन के पदार्थ बनाने वाली जिस (तुभ्यम्) तेरे (हस्तयोः) हाथों में (उखाम्)
दाल आदि रांधने की बटलोई को (दधातु) धारण करे (सा) उस का तू
सेवन कर ॥ ५६ ॥

भावार्थः—श्रेष्ठ स्त्रियों को उचित है कि अच्छी शिक्षित चतुर दासियों को
रखें कि जिस से सब पाक आदि की सेवा ठीक २ समय पर होती रहे ॥ ५६ ॥

उखामित्यस्य सिन्धुर्हीप ऋषिः । अदितिर्देवता । भुरिगृह-
हती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

उखां कृणोतु शक्त्या बाहुभ्यामादितिर्विया । माता

१०५०

एकादशोऽध्यायः ॥

पुत्रं यथोपस्थे साग्निं बिभर्तुगर्भेऽत्रा मखस्य शि-
रोऽसि ॥ ५७ ॥

उखाम् । कृणोतु । शक्त्या । बाहुभ्यामिति बाहुभ्याम्
। आदितिः । धिया । माता । पुत्रम् । यथा । उ-
पस्थे इत्युपस्थे । सा । अग्निम् । बिभर्तु । गर्भे ।
आ । मखस्य । शिरः । असि ॥ ५७ ॥

पदार्थः—(उखाम्) पाकस्थालीम् (कृणोतु) (शक्त्या)
पाकविद्यासामर्थ्येन (बाहुभ्याम्) (आदितिः) जननी (धिया)
प्रज्ञया कर्मणा वा (माता) (पुत्रम्) (यथा) (उपस्थे) स्वा-
ङ्के (सा) पत्नी (अग्निम्) अग्निमिव वर्त्तमानं वीर्यम् (बि-
भर्तु) (गर्भे) कुक्षौ (आ) (मखस्य) यज्ञस्य (शिरः)
उत्तमाङ्गवद्वर्त्तमानः (असि) ॥ ५७ ॥

अन्वयः—हे गृहस्थ यतस्त्वं मखस्य शिरोऽसि तस्माद्भवान्
धिया शक्त्या बाहुभ्यामुखां कृणोतु । याऽदितिस्ते स्त्री वर्त्तते सा
गर्भे यथा मातोपस्थे पुत्रं धरति तथाऽग्निमाबिभर्तु ॥ ५७ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—कुमारौ कन्यावरौ ब्रह्मचर्येण वि-
द्यासुशीले पूर्णे कृत्वाबलबुद्धिपराक्रमयुक्तसन्तानोत्पादनाय विवाहं
कृत्वा वैद्यकशास्त्ररीत्या महौषधिजं पाकं विधाय विधिवद्गर्भाधानं
कृत्वोत्तरपथ्यं विदध्याताम् । परस्परं सुहृत्तया वर्त्तित्वाऽपत्यस्य ग-
र्भाधानादिकर्माणि कुर्याताम् ॥ ५७ ॥

पदार्थः—हे गृहस्थ पुरुष जिस कारण तू (मखस्य) यज्ञ के (शिरः)

उत्तमाङ्ग के समान (अग्नि) है इस कारण आप (धिया) बुद्धि वा कर्म से तथा (शक्त्या) पाक विद्या के सामर्थ्य और (बाहुभ्याम्) दोनों बाहुओं से (उखाम्) पकाने की बटलोई को (कृणोतु) सिद्ध कर जो (अदितिः) जननी आप की स्त्री है (सा) वह (गर्भे) अपनी कोख में (यथा) जैसे माता (उपस्थे) अपनी गोद में (पुत्रम्) पुत्र को सुख पूर्वक बैठावे वैसे (अग्निम्) अग्नि के समान तेजस्वी वीर्य को (विभर्तु) धारण करे ॥ ५७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं—कुमार स्त्रीपुरुषों को योग्य है कि ब्रह्मचर्य के साथ विद्या और अच्छी शिक्षा को पूर्ण कर बल बुद्धि और पराक्रम युक्त सन्तान उत्पन्न होने के लिये वैद्यकशास्त्र की रीति से बड़ी २ ओषधियों से पाक बना के और विधिपूर्वक गर्भाधान करके पीछे पथ्य से रहें । और आपस में मित्रता के साथ वर्त के पुत्रों के गर्भाधानादि कर्म किया करें ॥ ५७ ॥

वसवस्त्वेत्यस्य सिंधुर्दीप ऋषिः । वसुरुद्रादित्यविश्वेदेवा देवताः । पूर्वार्द्धस्योत्तरार्द्धस्य चोत्कृती छन्दसी । षड्जः स्वरः ॥

पुनर्दम्पती किङ्कृत्वा किङ्कुर्ध्यातामित्यु० ॥

फिर स्त्री पुरुष क्या कर के क्या करें यह वि० ॥

वसंवस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेण छन्दसाऽङ्गिरस्वह्-
रुवासिं पृथिव्यासि धारया मयि प्रजा१०रायस्पो-
षङ्गौपत्य१०सुवीर्यं१०सजातान् यजमानाय रुद्रा-
स्त्वा कृण्वन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाऽङ्गिरस्वह् रुवास्य-
न्तरिक्षमसि धारया मयि प्रजा१०रायस्पोषङ्गौप-
त्य१०सुवीर्यं१०सजातान् यजमानायाऽऽदित्या-
स्त्वा कृण्वन्तु जागतेन छन्दसाऽङ्गिरस्वह् रुवासि
द्यौरसि धारया मयि प्रजा१०रायस्पोषङ्गौपत्य१०

सुवीर्य्यं सजातान् यजमानाय विश्वे त्वा देवा
 वैश्वानराः कृण्वन्त्वानुष्टुभेन छन्दसा अङ्गिरस्वत्
 सि दिशोऽसि धारया मयि प्रजा रायस्पोष-
 ङ्गौपत्यं सुवीर्य्यं सजातान् यजमानाय ॥ ५८ ॥

वसवः । त्वा । कृण्वन्तु । गायत्रेण । छन्दसा ।
 अङ्गिरस्वत् । ध्रुवा । असि । पृथिवी । असि । धारय ।
 मयि । प्रजामिति प्रजाम् । रायः । पोषम् । गौ-
 पत्यम् । सुवीर्य्यमिति सुवीर्य्यम् । सजातानिति-
 सजातान् । यजमानाय । रुद्राः । त्वा । कृण्व-
 न्तु । त्रैष्टुभेन । त्रैस्तुभेनेति त्रैस्तुभेन । छन्दसा ।
 अङ्गिरस्वत् । ध्रुवा । असि । अन्तरिक्षम् । असि ।
 धारय । मयि । प्रजामिति प्रजाम् । रायः । पोषम् ।
 गौपत्यम् । सुवीर्य्यमिति सुवीर्य्यम् । सजातानि-
 तिसजातान् । यजमानाय । आदित्याः । त्वा ।
 कृण्वन्तु । जागतेन । छन्दसा । अङ्गिरस्वत् ।
 ध्रुवा । असि । द्यौः । असि । धारय । मयि ।
 प्रजामिति प्रजाम् । रायः । पोषम् । गौपत्यम् ।

सुवीर्यमिति सुवीर्यम् । सजातानिति सजातान् ।
 यजमानाय । विश्वे । त्वा । देवाः । वैश्वानराः ।
 कृण्वन्तु । आनुष्टुभेन । आनुष्टुभेनेत्यानुष्टुभे-
 न । छन्दसा । अङ्गिरस्वत् । ध्रुवा । असि । दिशः ।
 असि । धारय । मयि । प्रजामिति प्रजाम् । रायः ।
 पोषम् । गौपत्यम् । सुवीर्यमिति सुवीर्यम् । स-
 जातानिति सजातान् । यजमानाय ॥ ५८ ॥

पदार्थः—(वसवः) वसुसंज्ञका विद्वांसः (त्वा) त्वाम्
 (कृण्वन्तु) (गायत्रेण) वेदविहितेन (छन्दसा) (अङ्गिरस्वत्)
 धनंजयप्राणवत् (ध्रुवा) निश्चला (असि) (पृथिवी) पृथु-
 सुखकारिणी (असि) (धारय) स्थापय । अप्रान्येषामपीति
 दीर्घः (मयि) त्वत्प्रीतायां पत्न्याम् (प्रजाम्) सुसन्तानम्
 (रायः) धनस्य (पोषम्) पुष्टिम् (गौपत्यम्) गोर्धनोः पृथि-
 व्या वाचो वा पतिस्तस्य भावम् (सुवीर्यम्) शोभनं च तद्दी-
 र्घ्यं च तत् (सजातान्) समानात्प्रादुर्भावादुत्पन्नान् (यजमा-
 नाय) विद्यासंगमयित्राचार्याय (रुद्राः) रुद्रसंज्ञका विद्वांसः
 (त्वा) (कृण्वन्तु) (तैष्टुभेन) (छन्दसा) (अङ्गिरस्वत्)
 आकाशवत् (ध्रुवा) अनुब्धा (असि) (अन्तरिक्षम्) अ-
 क्षयप्रेमयुक्ता (असि) (धारय) (मयि) (प्रजाम्) सत्य-
 बलधर्मयुक्ताम् (रायः) राजश्रियः (पोषम्) (गौपत्यम्)

अध्यापकत्वम् (सुवीर्यम्) सुष्ठुपराक्रमम् (सजातान्)
 (यजमानाय) साङ्गोपाङ्गवेदाध्यापकाय (आदित्याः) पूर्ण-
 विद्याबलप्राप्त्या विपश्चितः (त्वा) (कृण्वन्तु) (जागतेन)
 (छन्दसा) (अङ्गिरस्वत्) (ध्रुवा) निष्कम्पा (असि)
 (द्यौः) सूर्यइव वर्त्तमानः (असि) (धारय) (मायि) (प्र-
 जाम्) सुप्रजाताम् (रायः) चक्रवर्तिराज्यलक्ष्म्याः (पोषम्)
 (गौपत्यम्) सकलविद्याधिस्वामित्वम् (सुवीर्यम्) (सजातान्)
 (यजमानाय) क्रियाकौशलसहितानां सर्वासां विद्यानां प्रवक्षे
 (विश्वे) सर्वे (त्वा) (देवाः) उपदेशका विद्वांसः (वैश्वानराः)
 ये विश्वेषु नायकेषु राजन्ते (कृण्वन्तु) (आनुष्टुभेन) (छन्दसा)
 (अङ्गिरस्वत्) सूत्रात्मप्राणवत् (ध्रुवा) सुस्थिरा (असि) (दिशः)
 सर्वासु दिक्षु व्याप्तकीर्तिः (असि) (धारय) (मायि) (प्रजाम्)
 (रायः) समग्रैश्वर्यस्य (पोषम्) (गौपत्यम्) वाक्चातुर्धर्म
 (सुवीर्यम्) (सजातान्) (यजमानाय) सत्योपदेशकाय ॥ ५८ ॥

अन्वयः—हे ब्रह्मचारिणि कुमारिके या त्वमङ्गिरस्वद्ध्रुवासि
 पृथिव्यासि तां त्वा गायत्रेण छन्दसा वसवो मम स्त्रियं कृण्वन्तु ।
 हे कुमार ब्रह्मचारिन् यस्त्वमङ्गिरस्वद्ध्रुवोऽसि भूमिवत् क्षमावा-
 नसि यं त्वा वसवो गायत्रेण छन्दसा मम पतिं कृण्वन्तु स त्वं मायि
 प्रजां रायस्पोषं गौपत्यं सुवीर्यं च धारय । आवां सजातान् संता-
 नान् सर्वान्यजमानाय विद्याग्रहणार्थं समर्पयेव । हे स्त्रिय या त्वम-
 ङ्गिरस्वद्ध्रुवास्यन्तरिक्षमसि तां त्वा रुद्रास्त्रैष्टुभेन छन्दसा मम पत्नी
 कृण्वन्तु । हे वीर यस्त्वमङ्गिरस्वद्ध्रुवोऽस्यन्तरिक्षमसि यं त्वा

रुद्रास्त्रैष्टुभेन छन्दसा मम स्वामिनं कृण्वन्तु । स त्वं मयि प्रजां
 रायस्पोषं गौपत्यं सुवीर्यं च धारय । आवां सजातान् सुशिक्ष्य
 वेदशिक्षाध्ययनाय यजमानाय प्रदद्याव । हे विदुषि या त्वमङ्गिर
 स्वद्भ्रुवाऽसि द्यौरसि तां त्वादित्या जागतेन छन्दसा मम भार्य्या
 कृण्वन्तु । हे विद्वन् यस्त्वमङ्गिरस्वद्भ्रुवोऽसि द्यौरसि यं त्वादित्या
 जागतेन छन्दसा ममाधिष्ठातार कृण्वन्तु । स त्वं मयि प्रजां रायस्पो-
 षं गौपत्यं सुवीर्यं च धारय । आवां सजातान् जन्मतः सूपदिश्य
 सर्वविद्याग्रहणार्थं यजमानाय समर्पयेव । हे सुभगे या त्वमङ्गिर-
 स्वद्भ्रुवासि दिशोऽसि तां त्वा वैश्वानरा विश्वे देवा आनुष्टुभेन छ-
 न्दसामदधीनां कृण्वन्तु । हे पुरुष यस्त्वमङ्गिरस्वद्भ्रुवोऽसि दिशो-
 ऽसि यं त्वा वैश्वानरा विश्वे देवा मदधीनं कृण्वन्तु स त्वं मयि
 प्रजां रायस्पोषं गौपत्यं सुवीर्यं च धारय । आवां सूपदेशार्थं स-
 जातान् यजमानाय समर्पयेव ॥ ५८ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यदा स्त्रीपुरुषौ परस्परं परीक्षांकृ-
 त्वाऽन्धेन्यं दृढप्रीतौ स्याताम् । तदा वेदविधिना यज्ञं प्रतप्य वेदो
 क्तनियमान् स्वीकृत्य विवाहं विधाय धर्मेण संतानान्युत्पाद्य यावद-
 ष्टवार्षिकाः पुत्राः पुत्र्यश्च भवेयुस्तावन्मातापितरौ तान् सुशिक्ष-
 येतामत ऊर्ध्वं ब्रह्मचर्य्यं ग्राहयित्वा विद्याध्ययनाय स्वगृहादतिदूरे
 आप्तानां विदुषां विदुषीणां च पाठशालासु प्रेषयेताम् । अत्र यावतो
 धनस्य व्ययः कर्तुं योग्योऽस्ति तावन्तं कुर्याताम् । नहि संताना-
 नां विद्यादानमन्तरा कश्चिदुपकारो धर्मश्चास्ति । तस्मादेतत्सततं
 समाचरेताम् ॥ ५८ ॥

पदार्थः—हे ब्रह्मचारिणी कुमारी स्त्री जो तू (अंगिरस्वत्) धनंजय प्राण वा

यु के समतुल्य (ध्रुवा) निश्चल (असि) है और (पृथिव्यासि) विस्तृत सुख करने वाली है उस (त्वा) तुम्ह को (गायत्रेण) वेद में विधान किये (छन्दसा) गायत्री आदि छन्दों से (वसवः) चौबीसवर्ष ब्रह्मचर्य्य रहने वाले विद्वान् लोग मेरी स्त्री (कृण्वन्तु) करें। हे कुमार ब्रह्मचारी पुरुष जो तू (अंगिरस्वत्) प्राण वायु के समान निश्चल है और (पृथिवी) पृथिवी के समान क्षमा युक्त (असि) है जिस (त्वा) तुम्ह को (वसवः) उक्त वसु संज्ञक विद्वान् लोग (गायत्रेण) वेद में प्रतिपादन किये (छन्दसा) गायत्री आदि छन्दों से मेरा पति (कृण्वन्तु) करें। सो तू (मयि) अपनी प्रिय पत्नी मुझ में (प्रजाम्) सुन्दर सन्तानों (रायः) धन की (पोषम्) पुष्टि (गौपत्यम्) गौ पृथिवी वा वाणी के स्वामीपन और (सुवीर्य्यम्) सुन्दर पराक्रम को (धारय) स्थापन कर। मैं तू दोनों (सजातान्) एक गर्भाशय से उत्पन्न हुए सब सन्तानों को (यजमानाय) विद्या देने हारे आचार्य्य को विद्या ग्रहण के लिये समर्पण करें। हे स्त्री जो तू (अङ्गिरस्वत्) आकाश के समान (ध्रुवा) निश्चल (असि) है और (अन्तरिक्षम्) अविनाशी प्रेम युक्त (असि) है उस (त्वा) तुम्ह को (रुद्राः) रुद्र संज्ञक चवालीशवर्ष ब्रह्मचर्य्य सेवने हारे विद्वान् लोग (त्रैष्टुभेन) वेद में कहे हुए (छन्दसा) त्रिष्टुप्छन्द से मेरी स्त्री (कृण्वन्तु) करें। हे वीर पुरुष जो तू आकाश के समान निश्चल है और दृढ़ प्रेम से युक्त है जिस तुम्ह को चवालीसवर्ष ब्रह्मचर्य्य करने हारे विद्वान् लोग वेद में प्रतिपादन किये त्रिष्टुप्छन्द से मेरा स्वामी करें। वह तू (मयि) अपनी प्रिय पत्नी मुझ में (प्रजाम्) बल तथा सत्य धर्म से युक्त सन्तानों (रायः) राज्यलक्ष्मी की (पोषम्) पुष्टि (गौपत्यम्) पढ़ाने के अधिष्ठातृत्व और (सुवीर्य्यम्) अच्छे पराक्रम को (धारय) धारण कर मैं तू दोनों (सजातान्) एक उदर से उत्पन्न हुए सब सन्तानों को अच्छी शिक्षा देकर वेद विद्या की शिक्षा होने के लिये (यजमानाय) अङ्ग उपाङ्गों के सहित वेद पढ़ाने हारे अध्यापक को देवें। हे विद्वान् स्त्री जो तू (अंगिरस्वत्) आकाश के समान (ध्रुवा) अचल (असि) है (द्यौः) सूर्य के सदृश प्रकाशमान (असि) है उस (त्वा) तुम्ह को (आदित्याः) अड़तालीशवर्ष ब्रह्मचर्य्य कर के पूर्ण विद्या और बल की प्राप्ति से आस सत्यवादी धर्मात्मा विद्वान् लोग (जागतेन) वेद में कहे (छन्दसा) जगती छन्द से मेरी पत्नी (कृण्वन्तु) करें। हे विद्वान् पुरुष जो तू आकाश के तुल्य दृढ़ और सूर्य के तुल्य तेजस्वी है उस तुम्ह को अड़तालीशवर्ष ब्रह्मचर्य्य सेवने वाले पूर्ण विद्या से युक्त धर्मात्मा विद्वान्। लोग वेदोक्त

जगती छन्द से मेरा पति करें। वह तू (मयि) अपनी प्रिय भार्या मुझ में (प्रजाम्) शुभ गुणों से युक्त सन्तानों (रायः) चक्रवर्त्ति राज्य लक्ष्मी को (पोषम्) पुष्टि (गौपत्यम्) संपूर्ण विद्या के स्वामीपन और (सुवीर्यम्) सुन्दर पराक्रम को (धारय) धारण कर। मैं तू दोनों (सजातान्) अपने सन्तानों को जन्म से उपदेश करके सब विद्या ग्रहण करने के लिये (यजमानाय) क्रिया कौशल के सहित सब विद्याओं के पढ़ाने होर आचार्य को समर्पण करें। हे सुन्दर ऐश्वर्य युक्त पति जो तू (अङ्गिरस्वत्) सूत्रात्मा प्राण वायु के समान (ध्रुवा) निश्चल (असि) है और (दिशः) सब दिशाओं में कीर्त्तिवाली (असि) है। उस तुझ को (वैश्वानराः) सब मनुष्यों में शोभायमान (विश्वे) सब (देवाः) उपदेशक विद्वान् लोग (आनुष्टुमेन) वेद में कहे (छन्दसा) अनुष्टुप्छन्द से मेरे आधीन (कृण्वन्तु) करें। हे पुरुष जो तू सूत्रात्मा वायु के सदृश स्थित है (दिशः) सब दिशाओं में कीर्त्तिवाला (असि) है जिस (त्वा) तुझ को सब प्रजा में शोभायमान सब विद्वान् लोग मेरे आधीन करें। सो आप (मयि) मुझ में (प्रजाम्) शुभ लक्षण युक्त सन्तानों (रायः) सब ऐश्वर्य की (पोषम्) पुष्टि (गौपत्यम्) वाणी की चतुराई और (सुवीर्यम्) सुन्दर पराक्रम को (धारय) धारण कर। मैं तू दोनों जने अच्छा उपदेश होने के लिये (सजातान्) अपने सन्तानों को (यजमानाय) सत्य के उपदेशक अध्यापक के समीप समर्पण करें ॥ ५८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालंकार है। जब स्त्री पुरुष एक दूसरे की परीक्षा करके आपस में दृढ़ प्रीति वाले होवें। तब वेदोक्त रीति से यज्ञ का विस्तार और वेदोक्त नियमानुसार विवाह करके धर्म से सन्तानों को उत्पन्न करें। जब कन्या पुत्र आठ वर्ष के हों तब माता पिता उनको अच्छी शिक्षा दें। इसके पीछे ब्रह्मचर्य धारण करा के विद्या पढ़ने के लिये अपने घर से बहुत दूर आस विद्वान् पुरुषों और आस विद्वान् स्त्रियों की पाठशालाओं में भेज दें। वहां पाठशाला में जितने धन का खर्च करना उचित हो उतना करें। क्योंकि सन्तानों को विद्या दान के बिना कोई उपकार वा धर्म नहीं बन सकता। इस लिये इस का निरन्तर अनुष्ठान किया करें ॥ ५८ ॥

अदित्या इत्यस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः । अदितिर्देवता । आर्षी
त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किं भी वही वि० ॥

अदित्यै रास्नास्यदितिष्टे बिलं गृभ्णातु । कृत्वा-
यसा महीमुखामृन्मयीं योनिमग्नये । पुत्रेभ्यः
प्रायच्छदादितिः श्रपयानिति ॥ ५९ ॥

अदित्यै । रास्ना । अस्मि । अदितिः । ते । बिल-
म् । गृभ्णातु । कृत्वाय । सा । महीम् । उखाम् ।
मृन्मयीमिति मृत्मयीम् । योनिम् । अग्नये । पुत्रेभ्यः ।
प्र । अयच्छत् । अदितिः । श्रपयान् । इति ॥ ५९ ॥

पदार्थः—(अदित्यै) दिवे विद्याप्रकाशाय (रास्ना) दात्री
(अस्मि) (अदितिः) पुत्रः पुत्री च (ते) तव सकाशात् (बिलम्)
भरणं धारणम् । बिलं भवं भवति विभर्तेः । निरु० २ । १७
(गृभ्णातु) गृह्णातु (कृत्वाय) (सा) (महीम्) महतीम्
(उखाम्) पाकस्थालीम् (मृन्मयीम्) मृदिकाराम् (योनिम्)
मिश्रिताम् (अग्नये) अग्निसम्बन्धे स्थापनाय (पुत्रेभ्यः) स-
न्तानेभ्यः (प्र) (अयच्छत्) दद्यात् (अदितिः) माता (श्र-
पयान्) श्रपयन्तु परिपाचयन्तु (इति) अनेन प्रकारेण ॥ ५९ ॥

अन्वयः—हे अध्यापिके विदुषि यतस्त्वमदित्यै रास्नासि त-
स्मा ते तव सकाशाद्बिलं ब्रह्मचर्यधारणं कृत्वायादितिर्विद्या गृ-
भ्णातु साऽदितिर्भवती मृन्मयीं योनिं महीमुखामग्नये पुत्रेभ्यश्च

प्रायच्छत् । विद्यामुशिक्षाभ्यां युक्ता भूत्वोस्यामिति श्रपयानन्ना-
दि पाकं कुर्वन्तु ॥ ५९ ॥

भावार्थः—कुमाराः पुरुषशालां कुमार्यश्च स्त्रीशालां गत्वा
ब्रह्मचर्यं विधाय सुशीलतया विद्याः पाकविधिं च गृह्णीयुः । आ-
हारविहारानपि सुनियमेन सेवयेयुः । न कदाचिद्विषयकथां शृणुयुः ।
मद्यमांसालस्यातिनिद्रां विहायाध्यापकसेवानुकूलताभ्यां वर्त्तित्वा सु-
व्रतानि धरेयुः ॥ ५९ ॥

पदार्थः—हे पढ़ाने वाली विद्वान् स्त्री जिस कारण तू (अदित्यै) विद्या
प्रकाश के लिये (रास्ना) दानशील (असि) है इस लिये (ते) तुझ से (बिलम्)
ब्रह्मचर्य को धारण (कृत्वाय) करके (अदितिः) पुत्र और कन्या विद्या को (गृ-
भ्णातु) ग्रहण करें सो (सा) तू (अदितिः) माता (मृन्मयीम्) मट्टी की (यो-
निम्) मिली और पृथक् (महीम्) बड़ी (उखाम्) पकाने की बटलोई को (अग्नये)
अग्नि के निकट (पुत्रेभ्यः) पुत्रों को (प्रायच्छत्) देवे विद्या और अच्छी शिक्षा
से युक्त हो कर बटलोई में (इति) इस प्रकार (श्रपयान्) अन्नादि पदार्थों को
पकाओ ॥ ५९ ॥

भावार्थः—लड़के पुरुषों और लड़कियां स्त्रियों की पाठशाला में जा ब्रह्म-
चर्य की विधिपूर्वक सुशीलता से विद्या और भोजन बनाने की क्रिया सीखें और आहार
विहार भी अच्छे नियम से सेवें । कभी विषय की कथा न सुनें । मद्य मांस आलस्य
और अत्यन्त निद्रा को त्याग के पढ़ाने वाले की सेवा और उस के अनुकूल वर्त के
अच्छे नियमों को धारण करें ॥ ५९ ॥

वसवस्त्वेत्यस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः । वस्वादयो मन्त्रोक्ता देवता ।
स्वराट् संकृतिश्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥
पुनर्विद्वांसोऽध्येतृनुपदेश्यान्मनुष्यान् कथं २ शोधयेगुरित्याह ॥

फिर विद्वान् लोग पढ़ने वाले और उपदेश के योग्य मनुष्यों
को कैसे शुद्ध करें यह वि० ॥

वसंवस्त्वा धूपयन्तु गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वद्रुद्रा-
 स्त्वा धूपयन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वदादि-
 त्यास्त्वा धूपयन्तु जागतेन छन्दसाङ्गिरस्वत् ।
 विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा धूपयन्त्वानुष्टुभेन छ-
 न्दसाङ्गिरस्वदिन्द्रस्त्वा धूपयन्तु वरुणस्त्वा धूपयन्तु
 विष्णुस्त्वा धूपयन्तु ॥ ६० ॥

वसवः । त्वा । धूपयन्तु । गायत्रेण । छन्दसा ।
 आङ्गिरस्वत् । रुद्राः । त्वा । धूपयन्तु । त्रैष्टुभेन ।
 त्रैस्तुभेनेति त्रैस्तुभेन । छन्दसा आङ्गिरस्वत् ।
 आदित्याः । त्वा । धूपयन्तु । जागतेन । छन्दसा ।
 आङ्गिरस्वत् । विश्वे । त्वा । देवाः । वैश्वानराः ।
 धूपयन्तु । आनुष्टुभेन । आनुस्तुभेनेत्यानुस्तुभे-
 न । छन्दसा । अङ्गिरस्वत् । इन्द्रः । त्वा । धूप-
 यन्तु । वरुणः । त्वा । धूपयन्तु । विष्णुः । त्वा ।
 धूपयन्तु ॥ ६० ॥

पदार्थः—(वसवः) आदिमा विहासः (त्वा) त्वाम् (धूपयन्तु)
 सुगन्धानादिभिः संस्कुर्वन्तु (गायत्रेण) वेदस्थेन (छन्दसा) (आङ्गि-

रस्वत्) प्राणैस्तुल्यम् (रुद्राः) मध्यमा विपश्चितः (त्वा) (धूपयन्तु)
 विद्यासुशिन्नाभ्यां संस्कुर्वन्तु (त्रैष्टुभेन) (छन्दसा) (अङ्गिरस्वत्)
 विज्ञानवत् (आदित्याः) उत्तमाविद्वांसोऽध्यापकाः (त्वा) (धूप-
 यन्तु) सत्यव्यवहारग्रहणेन संस्कुर्वन्तु (जागतेन) (छन्दसा)
 (अङ्गिरस्वत्) ब्रह्माण्डस्थशुद्धवायुवत् (विश्वे) सर्वे (त्वा)
 (देवाः) सत्योपदेशका विद्वांसः (वैश्वानराः) सर्वेषु मनुष्ये
 ष्विमे सत्यधर्मविद्याप्रकाशकाः (धूपयन्तु) सत्योपदेशेन संस्कु-
 र्वन्तु (आनुष्टुभेन) (छन्दसा) (अङ्गिरस्वत्) विद्युहत् (इ-
 न्द्रः) परमैश्वर्यवान् राजा (त्वा) (धूपयतु) राजविद्यया सं-
 स्करोतु (वरुणः) वरो न्यायाधीशः (त्वा) (धूपयतु) राजनी-
 त्या संस्करोतु (विष्णुः) सकलविद्यायोगाङ्गव्यापी योगिराजः
 (त्वा) (धूपयतु) योगाविद्याङ्गैः संस्करोतु ॥ ६० ॥

अन्वयः—हे ब्रह्मचारिन् हे ब्रह्मचारिणि वा ये वसवो गात्र
 त्रेण छन्दसा त्वाङ्गिरस्वद् धूपयन्तु । रुद्रास्त्रैष्टुभेन छन्दसा त्वाङ्गि-
 रस्वद् धूपयन्तु । आदित्या जागतेन छन्दसा त्वाङ्गिरस्वद् धूपय-
 न्तु । वैश्वानरा विश्वे देवा आनुष्टुभेन छन्दसा त्वाङ्गिरस्वद् धूप-
 यन्तु । इन्द्रस्त्वा धूपयतु । वरुणस्त्वा धूपयतु । विष्णुस्त्वा धूपय-
 त्वेतौस्त्वं सततं सेवस्व ॥ ६० ॥

भावार्थः—सर्वेऽध्यापका अखिला अध्यापिकाश्च सर्वाभिः
 सत्क्रियाभिर्ब्रह्मचारिणो ब्रह्मचारिणिश्च विद्यासुशिन्नाभ्यां युक्ताः
 सद्यः संपादयेयुः । यतएते कृतपूर्णब्रह्मचर्या गृहाश्रमादीन् यथा-
 कालमाचरेयुः ॥ ६० ॥

पदार्थः—हे ब्रह्मचारिणि जो (वसवः) प्रथम विद्वान् लोग (गायत्रेण) वेद के (छन्दसा) गायत्री छन्द से (त्वा) तुझ को (अङ्गिरस्वत्) प्राणों के तुल्य सुगन्धित अन्नादि पदार्थों के समान (धूपयन्तु) संस्कार युक्त करें (रुद्राः) मध्यम विद्वान् लोग (त्रैष्टुभेन) वेदोक्त (छन्दसा) त्रिष्टुप्छन्द से (अङ्गिरस्वत्) विज्ञान के समान (त्वा) तेरा (धूपयन्तु) विद्या और अच्छी शिक्षा से संस्कार करें । (आदित्याः) सर्वोत्तम अध्यापक विद्वान् लोग (जागतेन) (छन्दसा) वेदोक्त ज गती छन्द से (अङ्गिरस्वत्) ब्रह्माण्ड के शुद्ध वायु के सदृश (त्वा) तेरा (धूपयन्तु) धर्म युक्त व्यवहार के ग्रहण से संस्कार करें (वैश्वानराः) सब मनुष्यों में सत्य धर्म और विद्या के प्रकाश करने वाले (विश्वे) सब (देवाः) सत्योपदेश विद्वान् लोग (आनुष्टुभेन) वेदोक्त अनुष्टुप् (छन्दसा) छन्द से (अङ्गिरस्वत्) बिजुली के समान (त्वा) तेरा (धूपयन्तु) सत्योपदेश से संस्कार करें (इन्द्रः) परम ऐश्वर्य युक्त राजा (त्वा) तेरा (धूपयतु) राजनीति विद्या से संस्कार करे । (वरुणः) श्रेष्ठ न्यायाधीश (त्वा) तुझ को (धूपयतु) न्याय क्रिया से संयुक्त करे । और (विष्णुः) सब विद्या और योगाङ्गों का वेत्ता योगी जन (त्वा) तुझ को (धूपयतु) योग विद्या से संस्कार युक्त करे तू इन सब की सेवा किया कर ॥ ६० ॥

भावार्थः—सब अध्यापक स्त्री और पुरुषों को चाहिये कि सब श्रेष्ठ क्रियाओं से कन्या पुत्रों को विद्या और शिक्षा से युक्त शीघ्र करें । जिस से ये पूर्ण ब्रह्मचर्य ही कर के गृहाश्रम आदि का यथोक्त काल में आचरण करें ॥ ६० ॥

अदितिष्टेत्यस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः । अदित्यादयो लिंगोक्ता देवताः । भुरिकृतिश्छन्दः । निषादः स्वरः । उखेवरुषीत्युत्तरस्य प्रकृतिश्छन्दः । धैवत स्वरः ॥

विदुष्यः स्त्रियः कन्याः सुशिक्ष्य धार्मिकीर्विदुषीः

कृत्वैहिकपारलौकिकसुखे प्रापयेयुरित्याह ॥

विद्वान् स्त्रियों कन्याओं को उत्तम शिक्षा से धर्मात्मा विद्या युक्त कर के इस लोक और परलोक के सुखों को प्राप्त करावें यह वि० ॥

अदितिष्ट्वा देवी विश्वदेव्यावती पृथिव्याः सध-
स्थे अङ्गिरस्वत्खनत्ववट देवानां त्वा पत्नीर्देवी-
विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे अङ्गिरस्वदध-
तूखे ॥ धिषणास्त्वा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः
सधस्थे अङ्गिरस्वदभीन्धतामुखे वरून्त्रीष्ठा देवी-
विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे अङ्गिरस्वच्छ-
पयन्तूखे गनास्त्वा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः
सधस्थे अङ्गिरस्वत्पंचन्तूखे जनयस्त्वाऽर्ध्विन्नपत्रा
देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे अङ्गिर-
स्वत्पंचन्तूखे ॥ ६१ ॥

अदितिः । त्वा । देवी । विश्वदेव्यावती । विश्वदे-
व्यवतीतिविश्वदेव्यऽवती । पृथिव्याः । सधस्थइ-
ति सधऽस्थे । अङ्गिरस्वत् । खन्तु । अवट । देवा-
नाम् । त्वा । पत्नीः । देवीः । विश्वदेव्यावतीः ।
विश्वदेव्यवतीरिति विश्वदेव्यऽवतीः । पृथिव्याः ।
सधस्थइतिसधऽस्थे । अङ्गिरस्वत् । दधतु । उखे ।

धिषणाः । त्वा । देवीः । विश्वदैव्यावतीः । विश्व-
 दैव्यवतीरिति विश्वदैव्यऽवतीः । पृथिव्याः । सध-
 स्थेइतिसधऽस्थे । अंगिरस्वत् । अभि । इन्धता-
 म् । उखे । वरून्त्रीः । त्वा । देवीः । विश्वदैव्या-
 वतीः । विश्वदैव्यवतीरिति विश्वदैव्यऽवतीः । पृ-
 थिव्याः । सधस्थेइतिसधस्थे । अंगिरस्वत् । श-
 पयन्तु । उखे । ग्नाः । त्वा । देवीः । विश्वदैव्या-
 वतीः । विश्वदैव्यवतीरिति विश्वदैव्यऽवतीः । पृ-
 थिव्याः । सधस्थेइतिसधस्थे । अंगिरस्वत् । पच-
 न्तु । उखे । जनयः । त्वा । अच्छिन्नपत्रा इत्यच्छि-
 न्नऽपत्राः । देवीः । विश्वदैव्यावतीः । विश्वदैव्या-
 वती रिति विश्वदैव्यऽवतीः । पृथिव्याः सधस्थेइ-
 तिसधऽस्थे । अंगिरस्वत् । पचन्तु । उखे ॥ ६१ ॥

पदार्थः—(अदितिः) अध्यापिका (त्वा) त्वाम् (देवी)
 विदुषी (विश्वदैव्यावती) विश्वेषु देवेषु विहत्सु भवं विज्ञानं प्रशस्तं
 विद्यते यस्यां सा । अत्र सोमाश्चन्द्रियविश्वदैव्यस्य मतौ । अ०
 ६ । १ । १३१ इति दीर्घत्वम् (पृथिव्याः) भूमेः (सधस्थे)
 सहस्थाने (अङ्गिरस्वत्) अग्निवत् (खनतु) भूमिं खनित्वा

कूपजलवद्विद्यायुक्तानिष्पादयतु (अवट) अपरिभाषितानिन्दित
 (देवानाम्) विदुषाम् (त्वा) (पत्नीः) स्त्रीः (देवीः) विदुषीः
 (विश्वदेव्यावतीः) (पृथिव्याः) (सधस्थे) (अङ्गिरस्वत्)
 प्राणवत् (दधतु) (उखे) ज्ञानयुक्ते (धिषणाः) प्रशंसितवा-
 ग्युक्ता धियः (त्वा) (देवीः) विद्यायुक्ताः (विश्वदेव्यावतीः)
 (पृथिव्याः) (सधस्थे) (अङ्गिरस्वत्) (अभि) आभिमु-
 ख्ये (इन्धताम्) प्रदीपयन्तु (उखे) विज्ञानमिच्छुके (वरूनीः)
 वराः (त्वा) (देवीः) कमनीयाः (विश्वदेव्यावतीः) (पृथि-
 व्याः) (सधस्थे) (अङ्गिरस्वत्) आदित्यवत् (श्रपयन्तु)
 पाचयन्तु (उखे) अनाधारास्थालीव विद्याधारे (ग्नाः) वेद-
 वाचः । ग्नाइति षाड्ना० निघं० १ । ११ (त्वा) (देवीः)
 दिव्यविद्यासम्पन्नाः (विश्वदेव्यावतीः) (पृथिव्याः) अन्तिरि-
 क्षस्य (सधस्थे) (अङ्गिरस्वत्) विद्युद्वत् (पचन्तु) परिपक्वां
 कुर्वन्तु (उखे) ज्ञानयुक्ते (जनयः) शुभगुणैः प्रसिद्धाः (त्वा)
 (अच्छिन्नपत्ताः) अखण्डितानि पत्राणि वस्त्राणि यानानि वा या-
 सां ताः (देवीः) दिव्यगुणप्रदाः (विश्वदेव्यावतीः) (पृथिव्याः)
 (सधस्थे) (अङ्गिरस्वत्) ओषधिरसवत् (पचन्तु) (उखे)
 जिज्ञासो ॥ ६१ ॥

अन्वयः—हे अवट शिशो विश्वदेव्यावत्यदितिर्देवी पृथिव्याः
 सधस्थे त्वाङ्गिरस्वत्स्वनतु । हे उखे कन्ये देवानां पत्नीर्विश्वदेव्या-
 वतीर्देवीः पृथिव्याः सधस्थे त्वाङ्गिरस्वदधतु । हे उखे विश्वदेव्याव-
 तीर्धिषणा देवीः पृथिव्याः सधस्थे त्वाङ्गिरस्वदभीन्धताम् । हे उखे

विश्वदेव्यावतीर्वरूचीर्देवीः पृथिव्याः सधस्थे त्वाङ्गिरस्वच्छपयन्तु ।
हे उखे विश्वदेव्यावतीर्देवीर्माः पृथिव्याः सधस्थे त्वाङ्गिरस्वत् पच-
न्तु । हे उखे विश्वदेव्यावतीरच्छिन्नपत्रा जनयो देवीः पृथिव्याः
सधस्थे त्वाङ्गिरस्वत् पचन्तु । हे उखे त्वमेताभ्यः सर्वाभ्यो ब्रह्मच-
र्येण विद्यां गृहाण ॥ ६१ ॥

भावार्थः—मातापित्राचार्यातिथिभिर्यथा चतुराः पाचकाः स्था-
व्यादिष्वन्नादीनि संस्कृत्योत्तमानि संपाद्यन्ते तथैव वात्यावस्था-
मारभ्य विवाहात् पूर्वं कुमाराः कुमार्यश्चात्युत्तमा भावयन्तु ॥ ६१ ॥

पदार्थः—हे (अष्ट) बुराई और निन्दा रहित बालक (विश्वदेव्यावती)
सम्पूर्ण विद्वानों में प्रशस्त ज्ञानवाली (अदितिः) अखण्ड विद्या पढ़ाने हारी (देवी)
विद्वान् स्त्री (पृथिव्याः) भूमि के (सधस्थे) एक शुभस्थान में (त्वा) तुम्ह को
(अङ्गिरस्वत्) अग्नि के समान (खन्तु) जैसे भूमि को खोद के कूप जल निष्पन्न
करते हैं वैसे विद्यायुक्त करे । हे (उखे) ज्ञानयुक्त कुमारी (देवानाम्) विद्वानों की
(पत्नीः) स्त्री जो (विश्वदेव्यावतीः) सम्पूर्ण विद्वानों में अधिक विद्यायुक्त (देवीः)
विदुषी (पृथिव्याः) पृथिवी के (सधस्थे) एक स्थान में (अङ्गिरस्वत्) प्राण के स-
दृश (त्वा) तुम्ह को (दधतु) धारण करें । हे (उखे) विज्ञान की इच्छा करने
वाली (विश्वदेव्यावतीः) सब विद्वानों में उत्तम (धिषणाः) प्रशंसित वाणीयुक्त बु-
द्धिमती (देवीः) विद्यायुक्त स्त्री लोग (पृथिव्याः) पृथिवी के (सधस्थे) एक स्थान
में (त्वा) तुम्ह को (अङ्गिरस्वत्) प्राण के तुल्य (अभीन्वताम्) प्रदीप्त करें । हे
(उखे) अन्न आदि पकाने की बटलोई के समान विद्या को धारण करने हारी कन्ये
(विश्वदेव्यावतीः) उत्तम विदुषी (वरूचीः) विद्या ग्रहण के लिये स्वीकार करने
योग्य (देवीः) रूपवती स्त्री लोग (पृथिव्याः) भूमि के (सधस्थे) एक शुद्ध स्थान
में (त्वा) तुम्ह को (अङ्गिरस्वत्) सूर्य के तुल्य (अपयन्तु) शुद्ध तेजस्विनी करें ।
हे (उखे) ज्ञान चाहने हारी कुमारी (विश्वदेव्यावतीः) बहुत विद्वानों में उत्तम
(देवीः) शुद्ध विद्या से युक्त (ग्नाः) वेदवाणी को जानने वाली स्त्री लोग (पृथिव्याः)
भूमि के एक (सधस्थे) उत्तम स्थान में (त्वा) तुम्ह को (अङ्गिरस्वत्) विजुली

के तुल्य (पचन्तु) दृढ़ बलधारिणी करें । हे (उखे) ज्ञान की इच्छा रखने वाली कुमारी (विश्वदेव्यावतीः) उत्तम विद्या पढ़ी (अचिञ्चपत्राः) अखण्डित नवीन शुद्ध वस्त्रों को धारने वा यानों में चलने वाली (जनयः) शुभगुणों से प्रसिद्ध (देवीः) दिव्य गुणों की देने हारी स्त्री लोग (पृथिव्याः) पृथिवी के (सधस्थे) उत्तम प्रदेश में (त्वा) तुझ को (अङ्गिरस्वत्) ओषधियों के रस के समान (पचन्तु) संस्कार युक्त करें । हे कुमारि कन्ये तू इन पूर्वोक्त सब स्त्रियों से ब्रह्मचर्य के साथ विद्या ग्रहण कर ॥ ६१ ॥

भावार्थः—माता पिता आचार्य और अतिथि अर्थात् भ्रमणशील विरक्त पुरुषों को चाहिये कि जैसे रसोइया बटलोई आदि पात्रों में अन्न का संस्कार कर के उत्तम सिद्ध करते हैं । वैसे ही बाल्यावस्था से लेके विवाह से पहिले २ लड़कों और लड़कियों को उत्तम विद्या और शिक्षा से सम्पन्न करें ॥ ६१ ॥

मित्रस्येत्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । मित्रो देवता । निचृद्गायः
त्रीछन्दः । षड्जः स्वरः ॥

या यस्य स्त्री भवेत्सा तस्यैश्वर्यं सततं रक्षेदित्याह ॥

जो जिस पुरुष की स्त्री होवे वह उस के ऐश्वर्य की निरन्तर
रक्षा करे यह वि० ॥

मित्रस्य चर्षणीधृतोऽवो देवस्य सानसि । द्युम्नं
चित्रश्रवस्तमम् ॥ ६२ ॥

मित्रस्य । चर्षणीधृतइतिचर्षणिऽधृतः । अरवः । देव-
स्य । सानसि । द्युम्नम् । चित्रश्रवस्तममितिचि-
त्रश्रवःस्तमम् ॥ ६२ ॥

पदार्थः—(मित्रस्य) सुहृदः (चर्षणीधृतः) साशिक्षया मनु-
ष्याणां धर्तुः (अरवः) रत्न (देवस्य) कमनीयस्य पत्न्युः (सानसि)
संभक्तव्यं पुराणम् (द्युम्नम्) धनम् (चित्रश्रवस्तमम्) चित्राण्या-

१०६८

एकादशीऽध्यायः ॥

श्रद्धर्षभूतानि श्रवांस्यन्नादीनि यस्मात् तम् ॥ ६२ ॥

अन्वयः—हे स्त्री त्वं चर्षणीधृतो मित्रस्य देवस्य पत्युश्चित्र-
श्रवस्तमं सानसि द्युम्नमधः ॥ ६२ ॥

भावार्थः—गृहकृतकुशलया स्त्रिया सर्वाण्यन्तर्गृहकृत्यानि
स्वाधीनानि रक्षित्वा यथावदुन्नेयानि ॥ ६२ ॥

पदार्थः—हे स्त्री तू (चर्षणीधृतः) अच्छी शिक्षा से मनुष्यों का धारण क-
रने हारे (मित्रस्य) मित्र (देवस्य) कमनीय अपने पति के (चित्रश्रवस्तमम्) आ-
श्चर्य्य रूप अन्नादि पदार्थ जिस से हों ऐसे (सानसि) सेवने योग्य प्राचीन (द्युम्नम्)
धन की (अधः) रक्षा कर ॥ ६२ ॥

भावार्थः—घर के काम करने में कुशल स्त्री को चाहिये कि घर के भीतर
के सब काम अपने आधीन रख के ठीक २ वड़ाया करे ॥ ६२ ॥

देवस्त्वेत्यस्य विद्वामित्र ऋषिः । सविता देवता । भुरिग्वृ-
हतीछन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

देवस्त्वां सवितोद्वपतु सुपाणिः स्वङ्गुरिः सुबाहु-
रुत शक्त्या । अव्यथमाना पृथिव्यामाशा दिशः
प्रापुण ॥ ६३ ॥

देवः । त्वा । सविता । उत । वपतु । सुपाणिरि-
तिसुपाणिः । स्वङ्गुरिरिति सुङ्गुरिः । सुबा-
हुरिति सुबाहुः । उत । शक्त्या । अव्यथमाना ।
पृथिव्याम् । आशाः । दिशः । आ । पृण ॥ ६३ ॥

पदार्थः—(देवः) दिव्यगुणकर्मस्वभावः पतिः (त्वा) त्वाम् (सविता) सूर्यइवैश्वर्यप्रदः (उत्) उत्कृष्टतया (वपतु) बीजवत् संतनोतु (सुपाणिः) प्रशस्तहस्तः (स्वङ्गुरिः) शोभनाः अङ्गुलयो यस्य सः । कपिलकादित्वाल्लत्वम् (सुबाहुः) शोभनभुजः (उत) अपि (शक्त्या) सामर्थ्येन सह वर्त्तमानो वर्त्तमाना वा (अव्यथमाना) अभीताऽचलिता सती (पृथिव्याम्) पृथिवीस्थायाम् (आशाः) इच्छाः (दिशः) काष्ठाः (आ) (पृण) पिपूद्धि ॥ ६३ ॥

अन्वयः—हे स्त्रि सुबाहुः सुपाणिः स्वङ्गुरिः सवितेव देवः पतिः शक्त्या पृथिव्यां त्वोद्वपतु शक्त्याऽव्यथमाना सती त्वं पत्युः सेवनेन स्वकीया आशा यशसा दिशश्च आपृण ॥ ६३ ॥

भावार्थः—स्त्रीपुरुषौ परस्परं प्रीतौ हृद्यौ सुपरीक्षितौ स्वेच्छया स्वयम्बरं विवाहं कृत्वाऽतिविषयासक्तिं विहाय ऋतुगामिनौ सन्तौ सामर्थ्यहानिं कदाचिन्न कुर्व्याताम् । नहि जितेन्द्रिययोः स्त्रीपुरुषयो- रोगप्रादुर्भावो बलहानिश्च जायते । तस्मादेतदनुतिष्ठेताम् ॥ ६३ ॥

पदार्थः—हे स्त्रि (सुबाहुः) अच्छे जिस के भुजा (सुपाणिः) सुन्दर हाथ और (स्वङ्गुरिः) शोभायुक्त जिस की अंगुली हों ऐसा (सविता) सूर्य के समान ऐश्वर्य दाता (देवः) अच्छे गुण कर्म और स्वभावों से युक्त पति (शक्त्या) अपने सामर्थ्य से (पृथिव्यां) पृथिवी पर स्थित (त्वा) तुझ को (उद्वपतु) वृद्धि के साथ गर्भवती करे । और तू भी अपने सामर्थ्य से (अव्यथमाना) निर्भय हुई पति के सेवन से अपनी (आशाः) इच्छा और कीर्ति से सब (दिशः) दिशाओं को (आ-पृण) पूरण कर ॥ ६३ ॥

भावार्थः—स्त्रीपुरुषों को चाहिये कि आपस में प्रसन्न एक दूसरे को हृदय से चाहने वाले परस्पर परीक्षा कर अपनी २ इच्छा से स्वयम्बर विवाह कर अत्यन्त

१०७०

एकादशोऽध्यायः ॥

विषयासक्ति को त्याग ऋतु काल में गमन करने वाले हो कर अपने सामर्थ्य की हानि कभी न करें । क्योंकि इसी से जितेन्द्रिय स्त्री पुरुषों के शरीर में कोई रोग प्रगट और बल की हानि भी नहीं होती । इस लिये इस का अनुष्ठान अवश्य करना चाहिये ॥ ६३ ॥

उत्थायेत्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारःस्वरः ॥

पुनः सा कीदृशीत्यु०

फिर वह कैसी होने यह वि० ॥

उत्थायं बृहती भवोदुतिष्ठ ध्रुवा त्वम् । मित्रैतां
तुखां परि ददाम्यभित्या एषा मा भेदि ॥ ६४ ॥
उत्थायं । बृहती । भव । उत् । ऊदुत् । तिष्ठ ।
ध्रुवा । त्वम् । मित्रं । एताम् । ते । उखाम् । परि
ददामि । अभित्यै । एषा । मा भेदि ॥ ६४ ॥

पदार्थः—(उत्थाय) आलस्यं विहाय (बृहती) महापुरुषार्थयुक्ता (भव) (उत्) (उ) (तिष्ठ) (ध्रुवा) मङ्गलकार्येषु कृतनिश्चया (त्वम्) (मित्र) सुहृद् (एताम्) (ते) तुभ्यम् (उखाम्) प्राप्तव्यां कन्याम् (परि) सर्वतः (ददामि) (अभित्यै) भयराहित्याय (एषा) प्रत्यक्षप्राप्ता पत्नी (मा) निषेधे (भेदि) भिद्यताम् ॥ ६४ ॥

अन्वयः—हे विदुषि कन्ये त्वं ध्रुवा बृहती भव दिवाहा-
योत्तिष्ठ । उत्थायैतं पतिं स्वीकुरु । हे मित्र त एतामुखामभित्यै
परिददामि । उत्त्वयैषा मा भेदि ॥ ६४ ॥

भावार्थः—कन्या वरश्च स्वाप्रियं पुरुषं स्वकान्तां कन्यां च

स्वयं परीक्ष्य स्वीकर्तुमिच्छेत् । यदा द्वयोर्विवाहकरणे निश्चयः
स्यात् तदैव मातापित्राचार्यादय एतयोर्विवाहं कुर्युरेतौ परस्परं
भेदभावं व्यभिचारं च कदाचिन् कुर्याताम् । किं तु स्वस्त्रीव्रतः
पुमान् स्वपतिव्रता स्त्री च संगतौ स्याताम् ॥ ६४ ॥

पदार्थः—हे विदुषि कन्ये तू (ध्रुवा) मङ्गल कार्यों में निश्चित बुद्धिवाली
और (बृहती) बड़े पुरुषार्थ से युक्त (भव) हो । विवाह करने के लिये (उत्तिष्ठ)
उत्तिष्ठ उद्यत हो (उत्थाय) आलस्य छोड़ के उठ कर इस पति का स्वीकार कर ।
हे (मित्र) मित्र (ते) तेरे लिये (एताम्) इन (उत्तम्) प्राप्त होने योग्य क-
न्या को (अभित्यै) भयरहित होने के लिये (परिदामि) सब प्रकार देता हूँ (उ)
इस लिये तू (एतां) इस प्रत्यक्ष प्राप्त हुई स्त्री को (मा भेदि) भिन्न मत कर ॥ ६४ ॥

भावार्थः—कन्या और वर को चाहिये कि अपनी २ प्रसन्नता से कन्या पुरु-
ष की और पुरुष कन्या की आप ही परीक्षा कर के ग्रहण करने की इच्छा करें जब
दोनों का विवाह करने में निश्चय होवे तभी माता पिता और आचार्य आदि इन दोनों
का विवाह करें और ये दोनों आपस में भेद वा व्यभिचार कभी न करें । किन्तु अप-
नी स्त्री के नियम में पुरुष और पतिव्रता स्त्री हो कर मिल के चलें ॥ ६४ ॥

वसवस्त्वेत्यस्य विश्वामित्रऋषिः । वस्वादयो लिङ्गोक्ता
देवताः । धृतिश्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तौ स्त्रीपुरुषौ प्रति विद्मःसः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर उन स्त्री पुरुषों के प्रति विद्वान् लोग क्या करें इस वि० ॥

वसवस्त्वा छन्दन्तु गायत्रेण छन्दसा ऽङ्गिरस्वद्रुद्रा-
स्त्वा छन्दन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसा ऽङ्गिरस्वद्विदित्या-
स्त्वा छन्दन्तु जागतेन छन्दसा ऽङ्गिरस्वद्विद्विषे त्वा
देवा वैश्वानरा आ छन्दन्त्वानुष्टुभेन छन्दसा ऽङ्गिर-
स्वत् ॥ ६५ ॥

वसंवः । त्वा । आ । छृन्दन्तु । गायत्रेण । छन्द-
 सा । अङ्गिरस्वत् । रुद्राः । त्वा । आ । छृन्दन्तु ।
 त्रैष्टुभेन । त्रैस्तुभेनेति त्रैस्तुभेन । छन्दसा । अङ्गि-
 रस्वत् । आदित्याः । त्वा । आ । छृन्दन्तु । जागतेन ।
 छन्दसा । अङ्गिरस्वत् । विश्वे । त्वा । देवाः । वैश्वा-
 नराः । आ । छृन्दन्तु । आनुष्टुभेन । आनुस्तुभे-
 नेत्यानुस्तुभेन । छन्दसा । अङ्गिरस्वत् ॥ ६५ ॥

पदार्थः—(वसवः) आदिमा विद्वांसः (त्वा) त्वां पुमांसं
 स्त्रियं च (आ) समन्तात् (छृन्दन्तु) प्रदीप्यन्ताम् (गायत्रेण)
 गायन्ति सद्विद्यां येन तेन वेदस्थाविभक्तेन स्तोत्रेण (छन्दसा)
 (अङ्गिरस्वत्) अग्निवत् (रुद्राः) मध्यमा विद्वांसः (त्वा) (आ)
 (छृन्दन्तु) (त्रैष्टुभेन) त्रीणि कर्मोपासनाज्ञानानि स्तोमन्ते स्थिरी
 कुर्वन्ति येन (छन्दसा) (अङ्गिरस्वत्) प्राणवत् (आदित्याः)
 उत्तमा विप्रश्चितः (त्वा) (आ) (छृन्दन्तु) (जागतेन) जगद्
 विद्याप्रकाशकेन (छन्दसा) (अङ्गिरस्वत्) सूर्यवत् (विश्वे) सर्वे (त्वा)
 (देवाः) सदुपदेशप्रदातारः (वैश्वानराः) सर्वेषु नरेषु राजन्तः (आ)
 (छृन्दन्तु) (आनुष्टुभेन) विद्यां गृहीत्वा पश्चादुत्त्वानि स्तम्भु-
 वन्ति येन तेन (छन्दसा) अङ्गिरस्वत् समस्तौषधिरसवत् ॥ ६५ ॥

अन्वयः—हे स्त्रि पुरुष वा वसवो गायत्रेण छन्दसा यां यं त्वा-
 ऽङ्गिरस्वदाछृन्दन्तु रुद्रात्रैष्टुभेन छन्दसा त्वाऽङ्गिरस्वदाछृन्दन्तु । आ-

यजुर्वेदभाष्ये ॥

१०७३

दित्या जागतेन छन्दसा त्वाऽङ्गिरस्वदाच्छन्दन्तु । वैश्वानरा विश्वे-
देवाः आनुष्टुमेन छन्दसा त्वाऽङ्गिरस्वदाच्छन्दन्तु ॥ ६५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०— हे स्त्रीपुरुषौ युवां ये याश्च विद्वांसः
विदुष्यश्च शरीरात्मबलकारोपदेशेन सुशोभयेयुस्तेषामेव सेवास-
ङ्गौ सततं कुर्याताम् । नेतरेषां क्षुद्राणाम् ॥ ६५ ॥

पदार्थः—हे स्त्री वा पुरुष (वसवः) प्रथम विद्वान् लोग (गायत्रेण) श्रेष्ठ
विद्याओं का जिस-से मान किया जावे उस वेद के विभाग रूप स्तोत्र (छन्दसा) गाय-
त्री छन्द से जिस (त्वा) तुम्ह को (अङ्गिरस्वत्) अग्नि के तुल्य (आच्छन्दन्तु)
प्रकाशमान करें (रुद्राः) मध्यम विद्वान् लोग (त्रैष्टुमेन) कर्म उपासना और ज्ञान जिस
से स्थिर हों उस (छन्दसा) वेद के स्तोत्र भाग से (अङ्गिरस्वत्) प्राण के समान
(त्वा) तुम्ह को (आच्छन्दन्तु) प्रज्वलित करें (आदित्याः) उत्तम विद्वान् लोग
(जागतेन) जगत् की विद्या प्रकाश करने हारे (छन्दसा) वेद के स्तोत्र भाग से
(त्वा) तुम्ह को (अङ्गिरस्वत्) सूर्य के सदृश तेज धारी (आच्छन्दन्तु) शुद्ध करें
(वैश्वानराः) सम्पूर्ण मनुष्यों में शोभायमान (देवाः) सत्य उपदेश देने हारे (विश्वे)
सब विद्वान् लोग (आनुष्टुमेन) विद्या ग्रहण के पश्चात् जिस से दुःखों को छुड़ावें
उस (छन्दसा) वेद भाग से (त्वा) तुम्ह को (अङ्गिरस्वत्) समस्त ओषधियों के
रस के समान (आच्छन्दन्तु) शुद्ध संपादित करें ॥ ६५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०— हे स्त्रीपुरुषो तुम दोनों को चाहिये कि जो
विद्वान् स्त्री लोग तुम को शरीर और अत्मा का बल कराने हारे उपदेश से सुशोभित
करें उन की सेवा और सत्सङ्ग निरन्तर करो और अन्य तुच्छ बुद्धि वाले पुरुषों वा
स्त्रियों का सङ्ग कभी मत करो ॥ ६५ ॥

आकूतिमित्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । अग्न्यादयो मंत्रोक्तादे-
वताः । विराड्ब्राह्मी त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्ते स्त्रीपुरुषाः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर वे स्त्री पुरुष क्या करें इस वि० ॥

आकूतिमग्निमप्रयुज॑ स्वाहा मनो मेधामग्निमप्र-
युज॑ स्वाहा चित्तं विज्ञातमग्निं प्रयुज॑ स्वाहा
वाचो विधृतिमग्निमप्रयुज॑ स्वाहा । प्रजापतये
मनवे स्वाहाऽग्नये वैश्वानराय स्वाहा ॥ ६६ ॥

आकूतिमित्याकूतिम् । अग्निम् । प्रयुजमितिप्र-
युजम् । स्वाहा । मनः । मेधाम् । अग्निम् ।
प्रयुजमितिप्रयुजम् । स्वाहा । चित्तम् । विज्ञात-
मिति विज्ञातम् । अग्निम् । प्रयुजमितिप्रयुजम् ।
स्वाहा । वाचः । विधृतिमिति विधृतिम् । अग्निम् ।
प्रयुजमितिप्रयुजम् । स्वाहा । प्रजापतयइतिप्र-
जापतये । मनवे । स्वाहा । अग्नये । वैश्वानराय ।
स्वाहा ॥ ६६ ॥

पदार्थः—(आकूतिम्) उत्साहकारिकां क्रियाम् (अग्निम्)
प्रसिद्धं पावकम् (प्रयुजम्) यः सर्वान् युनक्ति तम् (स्वाहा)
सत्यया क्रियया (मनः) इच्छासाधनम् (मेधाम्) प्रज्ञाम् (अग्निम्)
वियुतम् (प्रयुजम्) (स्वाहा) सत्यया वाचा (चित्तम्) चेतति
येन तत् (विज्ञातम्) (अग्निम्) अग्निमिव भास्वरम् (प्रयुजम्)
व्यवहारेषु प्रयुक्तम् (स्वाहा) सत्येन व्यवहारेण (वाचः) वाण्याः

(विधृतिम्) विविधं धारणम् (अग्निम्) योगाभ्यासजनितां विद्यु-
तम् (प्रयुजम्) संप्रयुक्तम् (स्वाहा) क्रियायोगरीत्या (प्राजा-
पतये) प्रजास्वामिने (मनवे) मननशीलाय (स्वाहा) सत्यां
वाणीम् (अग्नये) विज्ञानस्वरूपाय (वैश्वानराय) विश्वेषु न-
रेषु राजमानाय जगदीश्वराय (स्वाहा) धर्म्या क्रियाम् ॥ ६६ ॥

अन्वयः—हे स्त्रीपुरुषा भवन्तो वेदस्यैर्गायत्र्याभिश्छन्दोभिः
स्वाहा आकूतिं प्रयुजमग्निं स्वाहा मनो मेधां प्रयुजमग्निं स्वाहा
चित्तं विज्ञातं प्रयुजमग्निं मनवे प्रजापतये स्वाहाऽग्नये वैश्वानराय
स्वाहा च प्रापय्य सततमाच्छन्दन्तु ॥ ६६ ॥

भावार्थः—अत्राऽऽच्छन्दन्तिवति पदं पूर्वमंत्रादनुवर्तते । मनु-
ष्याः पुरुषार्थेन वेदादिशास्त्राण्यधीत्योत्साहादीनुन्नीय व्यवहारपर-
मार्थक्रियाप्रयोगेणाभ्युदयिकनिःश्रेयसे समाप्नुवन्तु ॥ ६६ ॥

पदार्थः—हे स्त्री पुरुषो तुम लोग वेद के गायत्री आदि मंत्रों से (स्वाहा)
सत्य क्रिया से (आकूतिम्) उत्साह देने वाली क्रिया के (प्रयुजम्) प्रेरणा करने
हारे (अग्निम्) प्रसिद्ध अग्नि को (स्वाहा) सत्यवाणी से (मनः) इच्छा के साधन
को (मेधाम्) बुद्धि और (प्रयुजम्) सम्बन्ध करने हारी (अग्निम्) विजुली को
(स्वाहा) सत्य व्यवहारों से (विज्ञातम्) जाने हुए विषय के (प्रयुजम्) व्यव-
हारों में प्रयोग किये (अग्निम्) अग्नि के समान प्रकाशित (चित्तम्) चित्त को
(स्वाहा) योग क्रिया की रीति से (वाचः) वाणियों को (विधृतिम्) विविध प्रकार
की धारणा को (प्रयुजम्) संप्रयोग किये हुए (अग्निम्) योगाभ्यास से उत्पन्न
हुई विजुली को (प्रजापतये) प्रजा के स्वामी (मनवे) मननशील पुरुष के लिये (स्वा-
हा) सत्यवाणी को और (अग्नये) विज्ञान स्वरूप (वैश्वानराय) सब मनुष्यों के
बीच प्रकाशमान जगदीश्वर के लिये (स्वाहा) धर्म युक्त क्रिया को युक्त करा के
निरन्तर (आच्छन्दन्तु) अच्छे प्रकार शुद्ध करो ॥ ६६ ॥

भावार्थः—यहां पूर्व मंत्र से (आहून्तु) इस पद की अनुवृत्ति आती है । मनुष्यों को चाहिये कि पुरुषार्थ से वेदादि शास्त्रों को पढ़ और उत्साह आदि को बढ़ा कर व्यवहार परमार्थ की क्रियाओं के सम्बन्ध से इस लोक और परलोक के सुखों को प्राप्त हों ॥ ६६ ॥

विश्वो देवस्येत्यस्यात्रेयऋषिः । सविता देवता । अनुष्टुप्-
न्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्गृहस्थैः किं कार्यमित्याह ॥

फिर गृहस्थों को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

विश्वो देवस्य नेतुर्मर्तो बुरीत सख्यम् । विश्वो राय
इषुध्यति द्युम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहा ॥ ६७ ॥

विश्वः । देवस्य । नेतुः । मर्तः । बुरीत । सख्यम् ।
विश्वः । राये । इषुध्यति । द्युम्नम् । वृणीत । पु-
ष्यसे । स्वाहा ॥ ६७ ॥

पदार्थः—(विश्वः) सर्वः (देवस्य) सर्वजगत्प्रकाशकस्य
परमेश्वरस्य (नेतुः) सर्वनायकस्य (मर्तः) मनुष्यः (बुरीत)
स्वीकुर्यात् (सख्यम्) सख्युर्भावं कर्म वा (विश्वः) अखिलः (रा-
ये) श्रियै (इषुध्यति) शरादीनि शस्त्राणि धेस्ते । लेट्प्रयोगो-
ऽयम् (द्युम्नम्) प्रकाशयुक्तं यशोऽन्नं वा । द्युम्नं द्योततेर्यशोऽन्नं
वा । निरु० ५ । ५ (वृणीत) स्वीकुर्यात् (पुष्यसे) पुष्टो भवेः
(स्वाहा) सत्यां वाचम् ॥ ६७ ॥

अन्वयः—यथा विद्वान्स्तथा विश्वो मर्तो नेतुर्देवस्य सख्यं बु-
रीत विश्वो मनुष्यो राय इषुध्यति । स्वाहा द्युम्नं वृणीत यथा चै-
तेन त्वं पुष्यसे तथा वयमपि भवेम ॥ ६७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०— गृहस्थैर्मनुष्यैः परमेश्वरेण सह मैत्रीं कृत्वा सत्येन व्यवहारेण श्रियं प्राप्य यशस्वीनिकर्माणि नित्यं कार्याणि ॥ ६७ ॥

पदार्थः—जैसे विद्वान् लोग ग्रहण करते हैं (विश्वः) सब (मर्त्तः) मनुष्य (नेतुः) सब के नायक (देवस्य) सब जगत् का प्रकाशक परमेश्वर के (सख्यम्) मित्रता को (बुरीत) स्वीकार करें (विश्वः) सब मनुष्य (राये) शोभा वा लक्ष्मी के लिये (इषुध्यति) वाणादि आयुधों को धारण करें (स्वाहा) सत्य वाणी और (द्युम्नम्) प्रकाश युक्त यश वा अन्न को (वृणीत) ग्रहण करें । और जैसे इस से तू (पुण्यसे) पुष्ट होता है वैसे हम लोग भी होंगे ॥ ६७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०— गृहस्थ मनुष्य को चाहिये कि परमेश्वर के साथ मित्रता कर सत्य व्यवहार से धन को प्राप्त हो के कीर्ति कराने हारे कर्मों को नित्य किया करें ॥ ६७ ॥

मास्वित्यस्य आग्नेयऋषिः । अम्बा देवता । गायत्री छन्दः ।
षड्जः स्वरः ॥

पुनर्मातापितरौ प्रति पुत्रादयः किं किं ब्रूयुरित्याह ॥

फिर माता पिता के प्रति पुत्रादि क्या २ कहें यह वि०॥

मा सु भित्था मा सु रिषोऽम्बधृष्णुवीर्यस्व सु ।

अग्निश्चेदं करिष्यथः ॥ ६८ ॥

मा । सु । भित्थाः । मा । सु । रिषिः । अम्ब ।

धृष्णु । वीर्यस्व । सु । अग्निः । च । इदम् ।

करिष्यथः ॥ ६८ ॥

पदार्थः—(मा) (सु) (भित्था) भेदं कुर्याः (मा) (सु) (रिषः) हिंस्याः (अम्ब) मातः (धृष्णु) दाढर्यम् (वीर-

यस्व) आरब्धस्य कर्मणः समाप्तिमाचर (सु) (अग्निः)
पावकइव (च) (इदम्) (करिष्यथः) करिष्यमाणं साधयि-
ष्यथः ॥ ६८ ॥

अन्वयः—हे अम्ब त्वमस्मान् विद्यातो मा सु भित्था मा
सुरिषो धृष्ण सुवीरयस्व चैव कुर्वन्तौ युवां मातापुत्रावग्निरिवेदं
करिष्यथः ॥ ६८ ॥

भावार्थः—माता सुसन्तानान् सुशिक्षेत यत इमे परस्परं प्री-
ता भवेयुर्वीराश्च यत्कर्त्तव्यं तत्कुर्धुरकर्त्तव्यं च नाचरेयुः ॥ ६८ ॥

पदार्थः—हे (अम्ब) माता तू हम को विद्या से (मा) मत (सुभित्थाः)
छुड़ावे और (मा) मत (सुरिषः) दुःख दे (धृष्ण) दृढ़ता से (सुवीरयस्व)
सुन्दर आरम्भ किये कर्म की समाप्ति कर । ऐसे करते हुए तुम माता और पुत्र दोनों
(अग्निः) अग्नि के समान (च) (इदम्) करने योग्य इस सब कर्म को (करि-
ष्यथः) आचरण करो ॥ ६८ ॥

भावार्थः—माता को चाहिये कि अपने सन्तानों को अच्छी शिक्षा देवे जि-
स से ये परस्पर प्रीति युक्त और वीर हों । और जो करने योग्य है वही करें न
करने योग्य कभी न करें ॥ ६८ ॥

दंहस्वेत्यस्यात्रेयऋषिः । अम्बा देवता । त्रिष्टुप्छन्दः ।
धैवतः स्वरः ॥

पुनः पतिः स्वपत्नीं प्राति किं किं वदेदित्याह ॥

फिर पति अपनी स्त्री से क्या २ कहे यह वि० ॥

द०ह०स्व देविष्टथिवि स्वस्तय आसुरी माया
स्वधया कृतासि । जुष्टं देवेभ्य इदमस्तु हव्यमरि-
ष्टा त्वमुदिहियज्ञे अस्मिन् ॥ ६९ ॥

दृ॒ष्ट्व॑ह॒स्व । दे॒वि । पृ॒थि॒वि । स्व॒स्तये॑ । आ॒-
सु॒री । मा॒या । स्व॒धया॑ । कृ॒ता । अ॒सि । जुष्ट॑म् ।
दे॒वेभ्यः॑ । इ॒दम् । अ॒स्तु । ह॒व्यम् । अ॒रि॒ष्टा । त्व॒-
म् । उ॒त् । इ॒हि । य॒ज्ञे । अ॒स्मिन् ॥ ६९ ॥

पदार्थः— (दृष्ट्वहस्व) वर्द्धस्व (देवि) विद्यायुक्ते (पृथिवि)
भूमिरिव पृथुविद्ये (स्वस्तये) सुखाय (आसुरी) येऽसुषु प्राणेषु
रमन्ते तेषां स्वा (माया) प्रज्ञा (स्वधया) उदकेनानेन वा (कृता)
निष्पादिता (असि) (जुष्टम्) सेवितम् (देवेभ्यः) विद्द्भ्यो
दिव्येभ्यो गुणेभ्यो वा (इदम्) (अस्तु) (हव्यम्) दातुं योग्यं
विज्ञानम् (अरिष्टा) अहिंसिता (त्वम्) (उत्) (इहि) प्रा-
प्नुहि (यज्ञे) संगन्तव्ये गृहाश्रमे (अस्मिन्) वर्तमाने ॥ ६९ ॥

अन्वयः—हे पृथिवि देवि पति त्वया स्वस्तये स्वधया याऽऽ-
सुरी मायाऽस्ति सा कृतासि तथा त्वं मां पतिं दृष्ट्वाऽरिष्टा सत्य-
स्मिन् यज्ञ उदिहि । यत् त्वयेदं जुष्टं कृतमस्ति तद्देवेभ्योऽस्तु ॥ ६९ ॥

भावार्थः—या स्त्री पतिं प्राप्य गृहे वर्तते तथा सुबुद्ध्या सु-
खाय प्रयत्नो विधेयः । सुसंस्कृतं सर्वमन्नादिप्रीतिकरं संपादनीय-
म् । न कदाचित्कस्यचिद्धिसावैरबुद्धिर्वा क्वचित्कार्यो ॥ ६९ ॥

पदार्थः—हे (पृथिवि) भूमि के समान विद्या के विस्तार को प्राप्त हुई (दे-
वि) विद्या स युक्त पति तू ने (स्वस्तये) सुख के लिये (स्वधया) अन्न वा जल से जो
(आसुरी) प्राणपोषक पुरुषों की (माया) बुद्धि है उस को (कृता) सिद्ध की (असि)

१०८०

एकादशोऽध्यायः ॥

है । उस से तू मुझ पति को (वृंहस्व) उन्नति दे (अरिष्टा) हिंसा रहित हुई (अ-
स्मिन्) इस (यज्ञे) संग करने योग्य गृहाश्रम में (उदिहि) प्रकाश को प्राप्त हो
जो तू ने (जुष्टम्) सेवन किया (इदम्) यह (हव्यम्) देने लेने योग्य पदार्थ है
वह (देवेभ्यः) विद्वानों वा उत्तम गुण होने के लिये (अस्तु) होवे ॥६६॥

भावार्थः—जो स्त्री पति को प्राप्ति हो के घर में वर्त्तती है वह अच्छी बु-
द्धि से सुख के लिये प्रयत्न करे । सब अन्न आदि खाने पीने के पदार्थ सचि कारक
बनवावे वा बनावे । और किसी को दुःख वा किसी को साथ बैरबुद्धि कभी न करे ॥६६॥

द्रवन्न इत्यस्य सोमाहुतिर्ऋषिः । अग्निर्देवता । विराड्गायत्री
छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनः सा स्वभर्तारं प्रति कथं कथं संवदेतेत्याह ॥

फिर वह स्त्री अपने पति से कैसे २ कहै यह वि० ॥

द्रवन्नः सर्पिरासुतिः प्रतनो होता वरेण्यः । सह-
सस्पुत्रो अद्भुतः ॥ ७० ॥

द्रवन्न इति द्रुऽन्नः । सर्पिरासुतिरिति सर्पिः ऽआ-
सुतिः । प्रतनः । होता । वरेण्यः । सहसः । पुत्रः ।
अद्भुतः ॥ ७० ॥

पदार्थः—(द्रवन्नः) द्रवो वृक्षादय औषधयोऽन्नानि वा यस्य
सः (सर्पिरासुतिः) सर्पिषो घृतादेरासुतिः सवनं यस्य सः (प्र-
तनः) पुरातनः (होता) दाता गृहीता (वरेण्यः) स्वीकर्त्तुमर्हः
(सहसः) बलवतः (पुत्रः) अपत्यम् (अद्भुतः) आश्चर्य-
गुणकर्मस्वभावः ॥ ७० ॥

अन्वयः—हे पते दूतः सर्पिरासुतिः प्रत्नो होता वरेण्यः सहस्रपुत्रोऽद्भुतस्त्वं स्वस्तयेऽस्मिन् यज्ञ उदिहि उदितो भव ॥७०॥

भावार्थः—अत्र स्वस्तये अस्मिन् यज्ञ उदिहीति पदचतुष्टयं पूर्वतोऽनुवर्तते । कन्यया यस्य पिता कृतब्रह्मचर्यो बलवान् भवेद्यः पुरुषार्थेन बहून्यन्नादीन्यर्जयितुं शक्नुयात् । पवित्रस्वभावः पुरुषो भवेत्तेन साकं विवाहं कृत्वा सततं सुखं भोक्तव्यम् ॥७०॥

पदार्थः—हे पते (दूतः) वृक्षादि ओषधि ही जिन के अन्न हैं ऐसे (सर्पिरासुतिः) घृत आदि पदार्थों को शोधने वाले (प्रत्नः) सनातन (होता) देने लेने हारे (वरेण्यः) स्वीकार करने योग्य (सहस्रः) बलवान् के (पुत्रः) पुत्र (अद्भुतः) आश्चर्य्य गुण कर्म और स्वभाव से युक्त आप सुख होने के लिये इस गृहाश्रम के बीच शोभायमान हूजिये ॥ ७० ॥

भावार्थः—यहां पूर्व मंत्र से (स्वस्तये) (अस्मिन्) (यज्ञे) (उदिहि) इन चार पदों की अनुवृत्ति आती है । कन्या को उचित है कि जिस का पिता ब्रह्मचर्य्य से बलवान् हो और जो पुरुषार्थ से बहुत अन्नादि पदार्थों को इकट्ठा कर सके उस शुद्ध स्वभाव से युक्त पुरुष के साथ विवाह करके निरन्तर सुख भोगे ॥७०॥

परस्याइत्यस्य विरूपच्छपिः । अग्निर्देवताः । विराड्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनः पतिः स्वपत्नीं प्रति किं किमुपदिशेदित्याह ॥

किं पति अपनी स्त्री को क्या २ उपदेश करे यह वि० ॥

परंस्या अधिं संवतोऽवरां २ । अभ्यातर । यत्राहमस्मि तां २ । अत्र ॥ ७१ ॥

परंस्याः । अधिं । सम्बन्धितिसम्बन्धवतः । अवरान् ।

अभि । आ । त्र । यत्र । अहम् । अस्मि । तान् । अव ॥ ७१ ॥

पदार्थः— (परस्याः) प्रकृष्टयायाः कन्यायाः (अधि) (सम्बतः) संविभक्तान् (अवरान्) नीचाननुत्कृष्टगुणस्वभावान् (अभि) (आ) (त्र) पुत्र (यत्र) (अहम्) (अस्मि) (तान्) (अव) ॥ ७१ ॥

अन्वयः—हे कन्ये यस्याः परस्यास्तवाहमधिष्ठाता भवितुमिच्छामि सा त्वं सम्बतोऽवरानभ्यातर यत्र कुलेऽहमस्मि तानव ॥ ७१ ॥

भावार्थः—कन्यया स्वस्या उत्कृष्टस्तुल्यो वा वरः स्वीकार्यः न नीचः । यस्य पाणिग्रहणं कुर्यात्तस्य सम्बन्धिनो मित्राणि च सर्वदा सन्तोषणीयानि ॥ ७१ ॥

पदार्थः—हे कन्ये जिस (परस्याः) उत्तम कन्या तेरा मैं (अधि) स्वामी हुआ चाहता हूं सो तू (सम्बतः) संविभाग को प्राप्त हुए (अवरान्) नीच स्वभावों को (अभ्यातर) उल्लंघन और (यत्र) जिस कुल में (अहम्) मैं (अस्मि) हूं (तान्) उन उत्तम मनुष्यों की (अव) रक्षा कर ॥ ७१ ॥

भावार्थः—कन्या को चाहिये कि अपने से अधिक बल और विद्या वाले वा बराबर के पति को स्वीकार करे किन्तु छोटे वा न्यून विद्या वाले को नहीं । जिस के साथ विवाह करे उस के सम्बन्धी और मित्रों को सब काल में प्रसन्न रखे ॥ ७१ ॥

परमस्था इत्यस्य वारुणिकर्तृभिः । अग्निर्देवता । भुरिगुणिकृच्छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनः सा स्वस्वामिनं प्रति किंकिमादिशेदित्याह ॥

फिर वह स्त्री अपने स्वामी से क्या २ कहे इस वि० ॥

परमस्थाः परावर्तो रोहिदश्च इहा गंहि । पुरीष्युः

पुरुप्रियोऽग्ने त्वं तरा मृधः ॥ ७२ ॥

परमस्याः । परावतइतिपराऽवतः । रोहिदंश्चइतिरो-
हित्ऽअश्वः । इह । आ । गहि । पुरीष्युः । पुरुप्रिय-
इतिपुरुऽप्रियः । अग्ने । त्वम् । तर । मृधः ॥ ७२ ॥

पदार्थः—(परमस्याः) अनुत्तमगुणरूपशीलायाः(परावतः)
दूरदेशात् (रोहिदश्वः) रोहितोऽग्न्यादयोऽश्वावाहनानि यस्य सः
(इह) (आ) (गहि) आगच्छ (पुरीष्यः) पुरीषेषु पालनेषु
साधुः (पुरुप्रियः) पुरुषां बहूनां जनानां मध्ये प्रियः प्रीतः (अग्ने)
अग्निप्रकाशवद्भिज्ञानयुक्त (त्वम्) (तर) उल्लंघ । अत्र इत्य-
चोतस्तिङइति दीर्घः (मृधः) परपदार्थाभिकांक्षिणः शत्रून् ॥ ७२ ॥

अन्वयः—हे अग्ने पावक इव तेजस्विन् स्वामिन् रोहिदश्वः
पुरीष्यः पुरुप्रियस्त्वमिह परावतो देशात् परमस्याः कन्यायाः कीर्तिं
श्रुत्वाऽऽगहि तथा प्राप्तया सह मृधस्तर ॥ ७२ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः स्वस्याः कन्यायाः पुत्रस्य वा समीपदेशे
विवाहः कदाचिन्नैव कार्यः । यावदूरे विवाहः क्रियते तावदेवाऽ-
धिकं सुखं जायेत निकटे कलह एव ॥ ७२ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) पावक के समान तेजस्विन् विज्ञान युक्त पते (रोहि-
दश्वः) अग्नि आदि पदार्थों से युक्त वाहनों से युक्त (पुरीष्यः) पालने में श्रेष्ठ (पुरु-
प्रियः) बहुत मनुष्यों की प्रीति रखने वाले (त्वम्) आप (इह) इस गृहाश्रम में
(परावतः) दूर देश से (परमस्याः) अति उत्तम गुण रूप और स्वभाव वाली क-
न्या की कीर्ति सुन के (आगहि) आइये और उस के साथ (मृधः) दूसरों के प-
दार्थों की आकांक्षा करने हारे शत्रुओं का (तर) तिरस्कार कीजिये ॥ ७२ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि अपनी कन्या या पुत्र का समीप देश में विवाह कभी न करें। जितना ही दूर विवाह किया जावे उतना ही अधिक सुख होवे निकट करने में कलह ही होता है ॥ ७२ ॥

यदग्ने इत्यस्य जमदग्निर्ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदनुष्टुप् छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

पुनः स्त्री पुरुषौ प्रति सम्बन्धिनः किं किं
प्रतिजानीरन्नित्याह ॥

फिर स्त्रीपुरुषों के प्रति सम्बन्धी लोग क्या २ प्रतिज्ञा करें और करावें यह वि० ॥

यदग्ने कानि कानि चिदा ते दारुणि दध्मसि ।
सर्वं तदस्तु ते घृतं तज्जुषस्व यविष्ठय ॥ ७३ ॥
यत् । अग्ने । कानि । कानि । चित् । आ । ते ।
दारुणि । दध्मसि । सर्वम् । तत् । अस्तु । ते ।
घृतम् । तत् । जुषस्व । यविष्ठय ॥ ७३ ॥

पदार्थः—(यत्) (अग्ने) अग्निरिव वर्तमान (कानि)
(कानि) (चित्) अपि (आ) (ते) तुभ्यं तव वा (दारुणि)
काष्ठे (दध्मसि) धरामः (सर्वम्) (तत्) (अस्तु) (ते) तव
(घृतम्) आज्यम् (तत्) (जुषस्व) (यविष्ठय) अतिशयेन
युवा यविष्ठः स एव तत्सम्बुद्धौ ॥ ७३ ॥

अन्वयः—हे यविष्ठयाग्ने विद्वान् पते स्त्रि वा यथा कानि
कानि चिदस्तूनि ते सन्ति तद्द्वयं दारुणादध्मसि । यदस्माकं

वस्त्वस्ति तत्सर्वं तेऽस्तु यदस्माकं घृतं तत्त्वं जुषस्व । यत्ते वस्त्व-
स्ति तत्सर्वमस्माकमस्तु । यत्ते घृतादिकं वस्त्वस्ति यद्वयं गृह्णीमः ॥ ७३ ॥

भावार्थः—ब्रह्मचार्यादिभिर्मनुष्यैः स्वकीयाः सर्वे पदार्थाः स-
र्वार्था निधातव्याः । न कदाचिदीर्ष्या परस्परं भेत्तव्यं यतः सर्वे-
षां सर्वाणि सुखानि वर्धेरन् विघ्नाश्च नोत्तिष्ठेरन्नेवं स्त्रीपुरुषावपि
परस्परं वर्त्तेयाताम् ॥ ७३ ॥

पदार्थः—हे (यविष्ठच) अत्यन्त युवावस्था को प्राप्त हुए (अग्ने) अग्नि
के समान तेजस्वी विद्वान् पुरुष वा स्त्री आप जैसे (कानि कानि चित्) कोई २ भी
वस्तु (ते) तेरी हैं वे हम लोग (दारुणि) काष्ठ के पात्र में (दध्मसि) धारण करें ।
(यत्) जो कुछ हमारी चीज़ है (तत्) सो (सर्वम्) सब (ते) तेरी (अस्तु)
होवे जो हमारा (घृतम्) घृतादि उत्तम पदार्थ है (तत्) उस को तू (जुषस्व)
सेवन कर । जो कुछ तेरा पदार्थ है सो सब हमारा हो जो तेरा घृतादि पदार्थ है उस
को हम ग्रहण करें ॥ ७३ ॥

भावार्थः—ब्रह्मचारी आदि मनुष्य अपने सब पदार्थ सबके उपकार के लिये
रखें । किन्तु ईर्ष्या से आपस में कभी भेद न करें जिस से सब के लिये सब सुखों की
वृद्धि होवे । और विघ्न न उठे इसी प्रकार स्त्री पुरुष भी परस्पर वर्त्ते ॥ ७३ ॥

यदत्तीत्यस्य जमदग्निर्ऋषिः । अग्निर्देवता । विराडनुष्टुप्
छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

यदत्त्युपजिह्विका यद्वम्भो अतिसर्पति । सर्वं तदस्तु
ते घृतं तज्जुषस्व यविष्ठ्य ॥ ७४ ॥

यत् । अति । उपजिह्विकेत्युपजिह्विका । यत् ।

व॒म्रः । अ॒ति॒स॒र्प॒तीत्य॑ति॒ऽस॒र्प॑ति । स॒र्व॑म् । तत् ।

अ॒स्तु । ते । घृ॒तम् । तत् । जुष॑स्व । य॒वि॒ष्ट्य ॥ ७४ ॥

पदार्थः—(यत्) (अति) भुङ्क्ते (उपजिह्विका) उपग-
ताऽनुकूला जिह्वा यस्याः पत्न्याः सा (यत्) (वम्रः) उद्गलि-
तोदानः (अतिसर्पति) अतिशयेन गच्छति (सर्वम्) (तत्)
(अस्तु) (ते) (घृतम्) (तत्) (जुषस्व) (यविष्ट्य) ॥ ७४ ॥

अन्वयः—हे यविष्ट्य त्वमुपजिह्विका च यदस्ति वम्रो यद-
स्ति सर्पति तत्सर्वं तेऽस्तु यत्ते घृतमस्ति तत्त्वं जुषस्व ॥ ७४ ॥

भावार्थः—यत्प्रति पतिः प्रवर्तते स्त्री वा तदनुकूलौ दम्पती
स्याताम् । यत्स्त्रियाः स्वं तत्पुरुषस्य यत्पुरुषस्य तत्स्त्रिया भवतु नात्र
कथं चिद्द्वेषो विधेयः किंतु परस्परं मिलित्वाऽऽनन्दं भुंजीयाताम्
॥ ७४ ॥

पदार्थः—हे (यविष्ट्य) अत्यन्त युवावस्था को प्राप्त होए पते आप
और (उपजिह्विका) जिस की जिह्वा इन्द्रिय अनुकूल अर्थात् वश में हो ऐसी स्त्री
(यत्) जो (अति) भोजन करे (यत्) जो (वम्रः) मुख से बाहर निकाला
प्राण वायु (अतिसर्पति) अत्यन्त चलता है (तत्) वह (सर्वम्) सब (ते) तेरा
(अस्तु) होवे । जो तेरा (घृतम्) घी आदि उत्तम पदार्थ है (तत्) उस को (जु-
षस्व) सेवन किया कर ॥ ७४ ॥

भावार्थः—जिस पुरुष से पुरुष वा स्त्री का व्यवहार सिद्ध होता हो उस के
अनुकूल स्त्री पुरुष दोनों वर्तें । जो स्त्री का पदार्थ है वह पुरुष का और जो पुरुष का
है वह स्त्री का भी होवे । इस विषय में कभी द्वेष नहीं करना चाहिये किन्तु आपस में
मिल के आनन्द भोगें ॥ ७४ ॥

अहरहरित्यस्य नामानेदिर्ऋषिः । अग्निर्देवता । विराट्त्रिष्टुप्छ-
न्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्गृहस्थाः परस्परं कथं वर्त्तेरन्नित्याह ॥

फिर गृहस्थ लोग आपस में कैसे वर्त्ते यह वि० ॥

अहरहरप्रयावं भरन्तोऽश्वायेव तिष्ठते घासमस्मै ।
रायस्पोषेण समिषा मदन्तोऽग्ने मा ते प्रतिवेशा
रिषाम ॥ ७५ ॥

अहरहरित्यहःऽअहः । अप्रयावमित्यप्रऽयावम् ।
भरन्तः । अश्वायेवेत्यश्वायऽइव । तिष्ठते । घा-
सम् । अस्मै । रायः । पोषेणसम् । इषा । मद-
न्तः । अग्ने । मा । ते । प्रतिवेशा इति प्रतिवेशाः ।
रिषाम् ॥ ७६ ॥

पदार्थः— (अहरहः) प्रतिदिनम् (अप्रयावम्) प्रयुवत्य-
न्यायं यस्मिन् स प्रयावो न विद्यते प्रयावो यस्मिन् गृहाश्रमे तम्
(भरन्तः) धरन्तः (अश्वायेव) यथाश्वाय (तिष्ठते) वर्त्तमा-
नाय (घासम्) भक्ष्यम् (अस्मै) गृहाश्रमाय (रायः) धनस्य
(पोषेण) पुष्ट्या (सम्) (इषा) अन्नादिना (मदन्तः) ह-
र्षन्तः (अग्ने) विद्वन् (मा) (ते) तव (प्रतिवेशाः) प्रती-
ता वेशा धर्मप्रवेशा येषां ते (रिषाम) हिंस्याम् । अत्र लिङर्थे
लुङ् ॥ ७५ ॥

अन्वयः—हे अग्नेऽहरहस्तिष्ठतेश्वायेवास्मा अप्रयावं घासं

१०८८

एकादशोऽध्यायः ॥

भरन्तो रायस्पोषेणपा संमदन्तः प्रतिवेशाः सन्तो वयं त ऐश्वर्यं मा-
रिषाम ॥ ७५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं० — गृहस्था यथा अश्वादि पशूनां
भोजनार्थं यवदुग्धादिकमश्वपालकाः नित्यं संचिन्वन्ति तथैश्वर्यं
समुन्नीय सुखयेयुः । धनमदेन केन चित्सहेर्ष्या कदाचिन्ना कुर्धु-
परस्योत्कर्षं श्रुत्वा दृष्ट्वा च सदा हृष्येयुः ॥ ७५ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) निद्वन्पुरुष (अहरहः) नित्यप्रति (तिष्ठते) व-
र्त्तमान (अश्वायेव) जैसे घोड़े के लिये घास आदि खाने का पदार्थ आगे धरते हैं
वैसे (अस्मै) इस गृहस्थ पुरुष के लिये (अप्रयावम्) अन्याय से पृथक् महाश्रम
के योग्य (घासम्) भोगने योग्य पदार्थों को (भरन्तः) धारण करते हुए (रायः) धन
की (पोषेण) पुष्टि तथा (इषा) अन्नादि से (संमदन्तः) सम्यक् आनन्द को प्राप्त
हुए (प्रतिवेशाः) धर्म विषयक प्रवेश के निश्चित हम लोग (ते) तेरे ऐश्वर्य को
(मारिषाम) कभी नष्ट न करें ॥ ७५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—गृहस्थ मनुष्यों को चाहिये कि जैसे घो-
ड़े आदि पशुओं के खाने के लिये जो दूध आदि पदार्थों का पशुओं के पालक नित्य
इकट्ठे करते हैं वैसे अपने ऐश्वर्य को बढ़ा के सुख दें । और धन के अहंकार से
किसी के साथ ईर्ष्या कभी न करें किन्तु दूसरों की वृद्धि वा धन देख के सदा आन-
न्द मानें ॥ ७५ ॥

नाभेत्यस्य नाभानेदिर्ऋषिः । अग्निर्देवता । स्वराडार्षी प्रिष्टुप्
छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनरेते परस्परं कथं संवदेरन्नित्याह ॥

फिर ये मनुष्य लोग आपस में कैसे संवाद करें यह वि० ॥

नाभां पृथिव्याः संमिधाने अग्नौ रायस्पोषाय बृ-
हते हवामहे । इरम्मदं बृहदुक्थं यजत्रं जेतारम-
ग्निं पृतनासु सासहिम् ॥ ७६ ॥

नाभा । पृथिव्याः । समिधानइतिसम् इधाने ।
 अग्नौ । रायः । पोषाय । बृहते । हवामहे । इ-
 रम्मदमितीरम् इदम् । बृहदुक्थमिति बृहत् उक्-
 थम् । यजत्रम् । जेतारम् । अग्निम् । पृतनासु ।
 सासहिम् । ससहिमिति ससहिम् ॥ ७६ ॥

पदार्थः—(नाभा) नाभौ मध्ये (पृथिव्याः) (समिधाने)
 सम्यक् प्रदीप्ते (अग्नौ) बन्हौ (रायः) श्रियः (पोषाय) पो-
 षणकराय (बृहते) महते (हवामहे) स्पृष्ट्वा महे (इरम्मदम्)
 य इरयाऽन्नेन माद्यति लप्यति तम् । उग्रं पश्ये रम्मदपाणिन्धमाश्च ॥
 अ० ॥ ३ । २ । ३७ ॥ इति स्वश् प्रत्ययान्तो निपातः (बृहदु-
 क्थम्) बृहन्महदुक्थं प्रशंसनं यस्य तम् (यजत्रम्) संगन्तव्यम्
 (जेतारम्) जयशीलम् (अग्निम्) विद्युद्दहर्तमानम् (पृतना-
 सु) सेनासु (सासहिम्) अतिशयेन सोढारम् ॥ ७६ ॥

अन्वयः—हे गृहिणो यथा वयं बृहते रायस्पोषाय पृथिव्या
 नाभा समिधानेऽग्नौ पृतनासु सासहिमिरम्मदं बृहदुक्थं यजत्रम-
 ग्निमिव जेतारं सेनापतिं हवामहे तथा यूयमप्याह्वयत ॥ ७६ ॥

भावार्थः—भूमिराज्यं कुर्वद्भिर्जनैः शस्त्रास्त्राणि संचित्य पूर्ण-
 बुद्धिविद्याशरीरात्मबलसाहितं पुरुषं सेनापतिं विधाय निर्भयतया
 प्रवर्तन्ताम् ॥ ७६ ॥

पदार्थः—हे गृही लोगो जैसे हम लोग (बृहते) बड़े (रायः) लक्ष्मी के (पोषाय) पुष्ट करने हारे पुरुष के लिये (पृथिव्याः) पृथिवी के (नाभा) बीच (समिधाने) अच्छे प्रकार प्रज्वलित हुए (अग्नौ) अग्नि में और (पृतनासु) सेनाओं में (सासहिम्) अत्यन्त सहन शील (इरम्मदम्) अन्न से आनन्दित होने वाले (बृहदुक्थम्) बड़ी प्रशंसा से युक्त (यजत्रम्) संग्राम करने योग्य (अग्निम्) बिजुली के समान शक्तिता करने हारे (जेतारम्) विजय शील सेनापति पुरुष को (हवामहे) बुलाते हैं । वैसे तुम लोग भी इस को बुलाओ ॥ ७६ ॥

भावार्थः—पृथिवी का राज्य करते हुए मनुष्यों को चाहिये कि आग्नेय आदि अस्त्रों और तलवार आदि शस्त्रों का संचय कर और पूर्ण बुद्धि तथा शरीर बल से युक्त पुरुष को सेनापति कर के निर्भयता के साथ वर्त्ते ॥ ७६ ॥

याः सेनाइत्यस्य नाभानेदिर्ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः पुनरेते चोरादीन् प्रयत्नेन निवार्त्तयेयुरित्याह ॥

राज पुरुषों को योग्य है कि अपने प्रयत्न से चोर आदि दुष्टों का

बार २ निवारण करें यह वि० ॥

याः सेनां अभीत्वंरीराव्याधिनीरुगणाउत । ये स्तेना ये च तस्कंरास्तांस्ते अग्नेऽपि दधाम्यास्ये ॥ ७७ ॥

याः । सेनाः । अभीत्वंरीरित्याभिऽइत्वंरीः । व्याधिनीरित्याव्याधिनीः । उगणाः । उत । ये । स्तेनाः । ये । च । तस्कंराः । तान् । ते । अग्ने । अपि । दधामि । आस्ये ॥ ७७ ॥

पदार्थः—(याः) (सेनाः) (अभीत्वरीः) आभिमुख्यं राजविरोधं कुर्वतीः (आव्याधिनीः) समन्ताद्बहुरोगयुक्तास्ताडितुं शीला वा (उगणाः) उद्यतायुधसमूहाः । पृषोदरादित्वादभीष्टसिद्धिः (उत) अपि (ये) (स्तेनाः) सुरङ्गं दत्वापरपदार्थापहारिणः (ये) (च) दस्यवः (तस्कराः) द्यूतादिकापट्येन परपदार्थापहर्तारः (तान्) (ते) अस्य । अत्र व्यत्ययः (अग्ने) पावकस्य (अपि) (दधामि) प्रक्षिपामि (आस्ये) प्रज्वालिते ज्वालासमूहेऽग्नौ ॥ ७७ ॥

अन्वयः—हे सेनासभापते यथाऽहं या अभीत्वरीराव्याधिनी-रुगणाः सेनाः सन्ति ता उत ये स्तेनाये तस्कराश्च सन्ति तौस्तेऽस्याग्नेः पावकस्यास्येऽपि दधामि तथात्वमेतानिह धेहि ॥ ७७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—धार्मिकैराजपुरुषैर्या अनुकूलाः सेनाः प्रजाश्च सन्ति ताः सततं संपूज्य या विरोधिन्यो ये च दस्यवा-दयश्चोरा दुष्टवाचोऽनृतवादिनो व्यभिचारिणो मनुष्या भवेयुस्तान-ग्निदाहाद्युद्देजनकरैर्दण्डैर्भृशं ताडयित्वा वशं नेयाः ॥ ७७ ॥

पदार्थः—हे सेना और सभा के स्वामी जैसे मैं (याः) जो (अभीत्वरीः) संमुख हो के युद्ध करने हारी (आव्याधिनीः) बहुत रोगों से युक्त वा ताड़ना देने हारी (उगणाः) शस्त्रों को लेके विरोध में उद्यत हुई (सेनाः) सेना हैं उन (उत) और (ये) जो (स्तेनाः) सुरङ्ग लगा के दूसरों के पदार्थों को हरने वाले (च) और (ये) जो (तस्कराः) द्यूत आदि कपट से दूसरों के पदार्थ लेने हारे हैं (तान्) उन को (ते) इस (अग्ने) अग्नि के (आस्ये) जलती हुई लपट में (अपि दधामि) गेरता हूँ वैसे तू भी इन को इस में धरा कर ॥ ७७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—धर्मात्मा राजपुरुषों को चाहिये कि जो अपने अनुकूल सेना और प्रजा हों उन का निरन्तर सत्कार करें और जो सेना तथा प्रजा विरोधी हों तथा डाकू चोर खोटे वचन बोलने हारे मिथ्यावादी व्यभिचारी मनु-

प्य होवें उन को आग्नि से जलाने आदि भयंकर दण्डों से शीघ्र ताड़ना देकर वशमें करें ॥ ७७ ॥

दंष्ट्राभ्यामित्यस्य नाभानेदिर्ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगुष्णि-
कछन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनस्तान् कथं ताडयेयुरित्याह ॥

फिर उन दुष्टों को किस २ प्रकार ताड़ना करें यह वि० ॥

दंष्ट्राभ्यां मलिमलून् जम्भ्यैस्तस्कराँ २ । उत ।
हनुभ्यां स्तेनान् भगवस्ताँ त्वं खाद सुखादिता-
न् ॥ ७८ ॥

दंष्ट्राभ्याम् । मलिमलून् । जम्भ्यैः । तस्करान् ।
उत । हनुभ्यामिति हनुभ्याम् । स्तेनान् । भगव-
इति भगवः । तान् । त्वम् । खाद । सुखादिता-
निति सुखादितान् ॥ ७८ ॥

पदार्थः—(दंष्ट्राभ्याम्) तीक्ष्णाग्राभ्यां दन्ताभ्याम् (मलिमलून्)
मलिनाचारान् सिंहादीन् (जम्भ्यैः) जम्भेषु सुखेषु भवैर्जिह्वादिभिः
(तस्करान्) चोर इव वर्तमानान् (उत) अपि (हनुभ्याम्)
ओष्ठमूलाभ्याम् (स्तेनान्) परपदार्थापहर्तृन् (भगवः) ऐश्वर्य-
संपन्न राजन् (तान्) (त्वम्) (खाद) विनाशय (सुखादितान्)
अन्यायेन परपदार्थानां भोक्तृन् ॥ ७८ ॥

अन्वयः—हे भगवः सभासेनेश यथा त्वं जम्भ्यैर्दंष्ट्राभ्यां यान्

मलिम्लून तस्करान् हनुभ्यां सुखादितान् स्तेनान् खादविनाश
येस्तान् वयमुत विनाशयेम ॥७८॥

भावार्थः—राजपुरुषैर्ये गवादिहिंसकाः पशवः पुरुषाश्च ये च
स्तेनास्ते विविधेने बन्धनेन ताडनेन नाशनेन वा वशं नेयाः ॥७८॥

पदार्थः—हे (भगवः) ऐश्वर्य्य वाले समा सेना के स्वामी जैसे (त्वम्) आप
(जम्भ्यैः) मुख के जीभ आदि अवयवों और (दंष्ट्राभ्याम्) तीक्ष्ण दांतों से जिन (म-
लिम्लून) मलीन आचरण वाले सिंह आदि को और (हनुभ्याम्) मसूढ़ों से (तस्करा-
न्) चोरों के समान वर्तमान (सुखादितान्) अन्याय से दूसरों के पदार्थों को भोगने
और (स्तेनान्) रात में भीति आदि फोड़ तोड़ के पराया माल मारने हारे मनुष्यों
को (खाद) जड़ से नष्ट करें वैसे (तान्) उन को हम लोग (उत) भी नष्ट करें ॥ ७८ ॥

भावार्थः—राज पुरुषों को चाहिये कि जो गौ आदि बड़े उपकार के पशुओं
को मारने वाले सिंह आदि वा मनुष्य हों उन तथा जो चोर आदि मनुष्य हैं उन को
अनेक प्रकार के बन्धनों से बांध ताड़ना दे नष्ट कर वश में लावें ॥ ७८ ॥

येजनेष्वित्यस्य नाभानेदिर्ऋषिः । सेनापतिर्देवता । निचृदनु-
ष्टुप्छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

पुनरेते कौत्सान् निवर्त्तयेयुरित्याह ॥

फिर ये राज पुरुष किस २ का निवारण करें यह वि० ॥

ये जनेषु मलिम्लवस्तेनासस्तस्करा वने । ये कक्षे-
ष्वघ्रायवस्तांस्तै दधामि जम्भयोः ॥ ७९ ॥

ये । जनेषु । मलिम्लवः । स्तेनासः । तस्कराः ।
वने । ये । कक्षेषु । अघ्रायवः । अघ्रायव इत्यघ-

यवः । तान् । ते । दधामि । जम्भयोः ॥ ७९ ॥

पदार्थः—(ये) (जनेषु) मनुष्येषु (मलिम्लवः) ये म-
लिनः सन्तो मलोचन्ति गच्छन्ति ते (स्तेनासः) गुप्ताश्चोराः (त-
स्कराः) प्रसिद्धाः (वने) अरण्ये (ये) (कक्षेषु) सामन्तेषु
(अघायवः) आत्मनोऽपेन पापेनायुरिच्छवः (तान्) (ते) तव (द-
धामि) (जम्भयोः) बन्धने मुखमध्ये ग्रासमिव ॥ ७९ ॥

अन्वयः—हे समेश सेनापतिरहं ये जनेषु मलिम्लवः स्तेना-
सो ये वनेतस्करा ये कक्षेष्वघायवः सन्ति तौस्ते जम्भयोग्रासमिव
दधामि ॥ ७९ ॥

भावार्थः—सेनापत्यादिराजपुरुषाणामिदमेव कर्त्तव्यमस्ति य-
द्ग्रामारण्यस्थाः प्रसिद्धा अप्रसिद्धाश्चोराः पापाचाराश्च पुरुषाः स-
न्ति तेषां राजाधीनत्वं कुर्युरिति ॥ ७९ ॥

पदार्थः—हे सभापते मैं सेनाध्यक्ष (ये) जो (जनेषु) मनुष्यों में (मलिम्लवः)
मलीन स्वभाव से आते जाते (स्तेनासः) गुप्त चोर जो (वने) वन में (तस्कराः)
प्रसिद्ध चोर लुटेरे और (ये) जो (कक्षेषु) कटरी आदि में (अघायवः) पाप क-
रते हुए जीवन की इच्छा करने वाले हैं (तान्) उन को (ते) आपके (जम्भयोः)
कैलासे मुख में ग्रास के समान (दधामि) धरता हूं ॥ ७९ ॥

भावार्थः—सेनापति आदि राजपुरुषों को यही मुख्य कर्त्तव्य है कि जो ग्रा-
म और वनों में प्रसिद्ध चोर तथा लुटेरे आदि पापी पुरुष हैं उन को राजा के आ-
धीन करें ॥ ७९ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

५०६५

योऽस्मभ्यमित्यस्य नाभानेदिर्ऋषिः । अध्यापकोपदेशकौ दे-
वते । अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

यो अस्मभ्यमरातीयाद्यश्च नो द्वेषते जनः । निन्दा-
द्यो अस्मान् धिप्साञ्च सर्वं तं भस्मसा कुरु ॥ ८० ॥
यः । अस्मभ्यम् । अरातीयात् । अरातियादित्यं-
रातिऽयात् । यः । च । नः । द्वेषते । जनः । निन्दात्
यः । अस्मान् । धिप्सात् । च । सर्वम् । तम् । भ-
स्मसा । कुरु ॥ ८० ॥

पदार्थः—(यः) मनुष्यः (अस्मभ्यम्) धार्मिकेभ्यः (अ-
रातीयात्) शत्रुत्वमाचरेत् (यः) (च) (नः) अस्मान् (द्वेषते)
अप्रतिपद्यति । अत्र बहुलं छन्दसीति शपो लुगभावः (जनः)
(निन्दात्) निन्देत् (यः) (अस्मान्) (धिप्सात्) दम्भितुमि-
च्छेत् (च) (सर्वम्) (तम्) (भस्मसा) कृत्स्नभस्मेति भस्म-
सा । अत्र छान्दसो वर्णलोपइति तलोपः (कुरु) संपादय ॥ ८० ॥

अन्वयः—हे सभासेनेश त्वं यो जनोऽस्मभ्यमरातीयाद्यो नो
द्वेषते निन्दाञ्च योऽस्मान् धिप्साञ्चलेच तं सर्वं भस्मसा कुरु ॥ ८० ॥

भावार्थः—अध्यापकोपदेशकराजपुरुषाणामिदं योग्यमस्ति

१०६६

एकादशोऽध्यायः ॥

यदध्यापनेन शिक्षणोपदेशेन दण्डेन च विरोधस्य सततं विनाश-
करणमिति ॥८०॥

पदार्थः—हे सभा और सेना के स्वामिन् आप (यः) जो (जनः)
मनुष्य (अस्मभ्यम्) हम धर्मात्माओं के लिये (अरातीयात्) शत्रुता करे (यः)
जो (नः) हमारे साथ (द्वेषते) दुष्टता करे (च) और हमारी (निन्दात्)
निन्दा करे (यः) जो (अस्मान्) हम को (धिप्तात्) दम्भ दिखावे और हमारे
साथ छल करे (तम्) उस (सर्वम्) सब को (भस्मसा) जला के संपूर्ण धम्म
(कुरु) कीजिये ॥८०॥

भावार्थः—अध्यापक उपदेशक और राजपुरुषों को चाहिये कि पढ़ाने
शिक्षा उपदेश और दण्ड से निरन्तर विरोध का विनाश करें ॥८०॥

सांशितमित्यस्य नाभानेदिर्ऋषिः । पुरोहितयजमानौ देवते ।
निचृदार्षी पंक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

अथ पुरोहितो यजमानादिभ्यः किं किमिच्छेत्कुर्याच्चेत्प्राह ॥

अब पुरोहित यजमान आदि से किस २ पदार्थ की इच्छा करे ॥

संशितं मे ब्रह्म संशितं वीर्यं बलम् । स-
ंशितं क्षत्रं जिष्णु यस्याहमस्मि पुरोहितः ॥८१॥
संशितमिति सम्शितम् । मे । ब्रह्म । संश-
ितमिति सम्शितम् । वीर्यम् । बलम् । संश-
ितमिति सम्शितम् । क्षत्रम् । जिष्णु । यस्य ।
अहम् । अस्मि । पुरोहितइति पुरःशितः ॥ ८१ ॥

पदार्थः—(संशितम्) प्रशंसनीयम् (मे) मम यजमानस्य (ब्रह्म) वेदविज्ञानम् (संशितम्) (वीर्यम्) पराक्रमः (बलम्) (संशितम्) (क्षत्रम्) क्षत्रियकुलम् (जिष्णु) जयशीलम् (यस्य) जनस्य (अहम्) (अस्मि) (पुरोहितः) यं यजमानः पुरः पूर्वं दधाति सः । पुरोहितः पुरएनं दधाति निरु०
२ । १२ । ॥ ८१ ॥

अन्वयः—अहं यस्य पुरोहितोऽस्मि तस्य मे मम तस्य च संशितं ब्रह्म मे तस्य च संशितं वीर्यं संशितं बलं संशितं जिष्णु क्षत्रं चास्तु ॥ ८१ ॥

भावार्थः—यो यस्य पुरोहितो यजमानश्च भवेत्तावन्योऽन्यस्य यथा विद्यया योगबलेन धर्माचरणेन चात्मोन्नतिर्ब्रह्मचर्येण जितेन्द्रियत्वेनारोग्येण च शरीरस्य बलं वर्धेत तदेव कर्म सततं कुर्याताम् ॥ ८१ ॥

पदार्थः—(अहम्) मैं (यस्य) जिस यजमान पुरुष का (पुरोहितः) प्रथम धारण करने हारा (अस्मि) हूँ उस का और (मे) मेरा (संशितम्) प्रशंसा के योग्य (ब्रह्म) वेद का विज्ञान । और उस यजमान का (संशितम्) प्रशंसा के योग्य (वीर्यम्) पराक्रम प्रशंसित (बलम्) बल (संशितम्) और प्रशंसा के योग्य (जिष्णु) जय का स्वभाव वाला (क्षत्रम्) क्षत्रिय कुल होवे ॥ ८१ ॥

भावार्थः—जो जिस का पुरोहित और जो जिस का यजमान हो वे दोनों आपस में जिस विद्या के योग बल और धर्माचरण से आत्मा की उन्नति और ब्रह्मचर्य जितेन्द्रियता तथा आरोग्यता से शरीर का बल बढ़े वही कर्म निरन्तर किया करें ॥ ८१ ॥

उदेषामित्यस्य नाभानेदिर्ऋषिः । सभापतिर्यजमानो देवता ।
विराडनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्यजमानः पुरोहितं प्रति कथं वर्त्तेतेत्याह ॥

फिर यजमान पुरोहित के साथ कैसे वर्त्ते यह वि० ॥

उदेषां बाहू अतिरमुद्वर्चो अथो बलम् । क्षिणोमि
ब्रह्मणामित्रानुन्नयामिस्वाँ २ ॥ अहम् ॥ ८२ ॥

उत् । एषाम् । बाहू इति बाहू । अतिरम् । उत् ।

वर्चः । अथो इत्यथो । बलम् । क्षिणोमि । ब्रह्मणा ।

अमित्रान् । उत् । नयामि । स्वान् । अहम् ॥ ८२ ॥

पदार्थः—(उत्) (एषाम्) पूर्वोक्तानां चोरादीनां दुष्क-
र्मकारिणाम् (बाहू) बलवीर्यं (अतिरम्) सन्तरेषमुल्लङ्घे-
यम् (उत्) (वर्चः) तेजः (अथो) आनन्तर्यं (बलम्) सा-
मर्थ्यम् (क्षिणोमि) हिनस्मि (ब्रह्मणा) वेदेश्वरविज्ञानप्रदानेन
(अमित्रान्) शत्रून् (उत्) (नयामि) ऊर्ध्वं बध्नामि (स्वान्)
स्वकीयान् (अहम्) ॥ ८२ ॥

अन्वयः—अहं यजमानः पुरोहितो वा ब्रह्मणैषां बाहू उद-
तिरम् । वर्चो बलममित्रांश्च क्षिणोम्यथो स्वान् सुहृदो वर्चो बलं
चोन्नयामि प्रापयामि ॥ ८२ ॥

भावार्थः—राजादिभिर्यजमानैः पुरोहितादिभिश्च पापिनां स-
र्वस्वक्षयो धर्मात्मनां सर्वस्ववृद्धिश्च सर्वथा कार्या ॥ ८२ ॥

पदार्थः—(अहम्) मैं यजमान वा पुरोहित (ब्रह्मणा) वेद और ईश्वर के ज्ञान देने से (एषाम्) इन पूर्वोक्त चोर आदि दुष्टों के (बाहू) बल और पराक्रम को (उदतिरम्) अच्छे प्रकार उल्लङ्घन करूं (वर्चः) तेज तथा (बलम्) सामर्थ्य के और (अमित्रान्) शत्रुओं को (उत्क्षिणोमि) मारता हूं (अथो) इस के पश्चात् (स्वान्) अपने मित्रों के तेज और सामर्थ्य को (उन्नयामि) वृद्धि के साथ प्राप्त करूं ॥ ८२ ॥

भावार्थः—राजा आदि यजमान तथा पुरोहितों को चाहिये कि पापियों के सब पदार्थों का नाश और धर्मात्माओं के सब पदार्थों की वृद्धि सदैव सब प्रकार से किया करें ॥ ८२ ॥

अन्नपतइत्यस्य नाभानेदिर्ऋषिः । यजमानपुरोहितौ देवते ।
उपरिष्ठाद्बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथ मनुष्यैः कथंकथं वर्तितव्यमित्यु० ॥

अब मनुष्यों को इस संसार में कैसे वर्तना इस वि० ॥

अन्नपतेऽन्नस्य नो देह्यन्नमीवस्य शुष्मिणः । प्रप्र
दातारं तारिषुर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥ ८३ ॥
अन्नपतइत्यन्नपते । अन्नस्य । नः । देहि । अ-
न्नमीवस्य । शुष्मिणः । प्रप्रेति प्रप्र । दातारम् । तारि-
षुः । ऊर्जम् । नः । धेहि । द्विपदइति द्विपदे । चतु-
ष्पदे । चतुःपदइति चतुःस्पदे ॥ ८३ ॥

पदार्थः—(अन्नपते) अन्नानां पालक (अन्नस्य) (नः)
अस्मभ्यम् (देहि) (अन्नमीवस्य) रोगरहितस्य सुखकरस्य (शुष्मिणः)
बहु शुष्मं बलं भवति यस्मात्तस्य (प्रप्र) अतिप्रकृष्टतया (दातारम्)

(तारिषः) संतर (ऊर्जम्) पराक्रमम् (नः) अस्माकम् (धेहि)
(द्विपदे) द्वौ पादौ यस्य मनुष्यादेस्तस्मै (चतुष्पदे) चत्वारः
पादा यस्य गवादेस्तस्मै ॥ ८३ ॥

अन्वयः—हे अन्नपते यजमान पुरोहित वा त्वं नोऽनमीवस्य
शुष्मिणोऽन्नस्य प्रप्रदेहि । अस्याऽन्नस्य दातारं तारिषः । नोऽस्माकं
द्विपदे चतुष्पदे ऊर्जं धेहि ॥ ८३ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सदैवारोग्यबलकारकमन्नं स्वैर्भोक्तव्यम-
न्येभ्यः प्रदातव्यं च । मनुष्याणां पशूनां च । सुखबले संवर्धनीये यत
ईश्वरसृष्टिक्रमानुकूलाचरणेन सर्वेषां सुखोन्नतिः सदा वर्धेत ॥ ८३ ॥

अन्न गृहस्थराजपुरोहितसभासेनाधीशप्रजाजनकर्तव्यकर्मादि-
वर्णनादेतदध्यायोक्तार्थस्य पूर्वाध्यायोक्तार्थेन सह संगतिरस्तीत्यवग-
न्तव्यम् ॥

इति श्रीमद्दिद्वदरपरिब्राजकाचार्य्यश्रीविरजानन्दसरस्वती-
स्वामिनां शिष्येण श्रीमद्दिद्वदयानन्दसरस्वतीस्वा-
मिना निर्मिते संस्कृताचार्य्यभाषाभ्यां विभूषिते सुप्र-
माणयुक्ते यजुर्वेदभाष्ये एकादशोऽध्यायः
पूर्तिमगमत् ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे (अन्नपते) ओषधि अन्नो के पालन करने हारे यजमान वा
पुरोहित आप (नः) हमारे लिये (अनमीवस्य) रोगों के नाश से सुख को बढ़ाने
(शुष्मिणः) बहुत बलकारी (अन्नस्य) अन्न को (प्रप्रदेहि) अतिप्रकर्ष के साथ
दीजिये । और इस अन्न के (दातारम्) देने हारे को (तारिषः) तृप्तकर तथा (नः) हमारे
(द्विपदे) दोपगवाले मनुष्यादि तथा (चतुष्पदे) चार पगवाले गौ आदि पशुओं के
लिये (ऊर्जम्) पराक्रम को (धेहि) धारण कर ॥ ८३ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि सदैव बलकारी आरोग्य अन्न आप से-
वें और दूसरों को देवें । मनुष्य तथा पशुओं के सुख और बल बढ़ावें । जिस से ईश्वर
की सृष्टिक्रमाऽनुकूल आचरण से सब के सुखों की सदा उन्नति होवे ॥ ८३ ॥

इस अध्याय में गृहस्थ राजा के पुरोहित सभा और सेना के अध्यक्ष और प्र-
जा के मनुष्यों को करने योग्य कर्म आदि के वर्णन से इस अध्याय में कहे अर्थ की
पूर्व अध्याय के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह यजुर्वेद भाष्य का ग्यारहवां ११ अध्याय पूरा हुआ ॥ * ॥

—*—

अथ द्वादशाध्यायारम्भः

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परांसुव । यजुर्द्रं
तन्न आसुव ॥ १ ॥

दशानइत्यस्य वत्सप्रीऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिपङ्क्ति-
न्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

तत्रादौ विद्गुणानाह ॥

अब बारहवें अध्याय का आरम्भ किया जाता है उस के प्रथम
मन्त्र में विद्वानों के गुणों का उपदेश किया है ॥

दृशानोरुक्म उर्व्या व्यद्यौ दुर्मर्षमायुः श्रियेरुचानः ।
 अग्निरमृतो अभवद्वयोभिर्यदेनं द्यौरजनयत्सुरेताः ।
 ॥ १ ॥

दृशानः । रुक्मः । उर्व्या । वि । अद्यौत् । दुर्मर्ष-
 मितिदुःसर्षम् । आयुः । श्रिये । रुचानः । अ-
 ग्निः । अमृतः । अभवत् । वयोभिरिति वयःसभिः ।
 यत् । एनम् । द्यौः । अजनयत् । सुरेता इति सु-
 रेताः ॥ १ ॥

पदार्थः—(दृशानः) दर्शकः (रुक्मः) दीप्तिमान् (उर्व्या)
 महत्या पृथिव्या सह (वि) (अद्यौत्) द्योतयति (दुर्मर्षम्)
 दुःखेन मर्षितुं षोढुं शीलम् (आयुः) अन्नम् । आयुरित्यन्ना-
 निधं० २ । ७ (श्रिये) शोभायै (रुचानः) रोचकः (अग्निः)
 कारणाख्यः पावकः (अमृतः) नाशरहितः (अभवत्) भवति
 (वयोभिः) यावज्जीवनैः (यत्) यम् (एनम्) (द्यौः) विज्ञानादि-
 भिः प्रकाशमानः (अजनयत्) जनयति (सुरेताः) शोभनानि रेतांसि
 वीर्याणि यस्य सः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा दृशानो द्यौरग्निः सूर्य उर्व्या सह
 सर्वान्मूर्तान् पदार्थान् व्यद्यौत्तथा यः श्रिये रुचानो रुक्मो जनोऽ-
 भवद्यश्च सुरेता अमृतो दुर्मर्षमायुरजनयद्वयोभिः सह यमेनं विद्वां-
 समजनयत्तं यूयं सततं सेवध्वम् ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्रवाचकलु०—यथाऽस्मिन् जगति सूर्यादयः

सर्वे पदार्थाः स्वदृष्टान्तैः परमेश्वरं निश्चाययन्ति तथा मनुष्या
अपि भवेयुः ॥ १ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (दृष्टानः) दिखलाने हारा (द्यौः) स्वयं प्रकाश स्वरूप
(अग्निः) सूर्यरूप अग्नि (उर्व्या) अतिस्थूल भूमि के साथ सब मूर्तिमान् पदार्थों को
(व्यद्यौत्) विविध प्रकार से प्रकाशित करता है वैसे जो (श्रिये) (रुचानः)
सौभाग्य लक्ष्मी के अर्थ रुचि कर्ता (रुक्मः) सुशोभित जन (अभवत्) होता
और जो (सुरेताः) उत्तम वीर्य युक्त (अमृतः) नाशरहित (दुर्मर्षम्) शत्रुओं के
दुख से निवारण के योग्य (आयुः) जीवन को (अजनयत्) प्रकट करता है (वयो-
भिः) अवस्थाओं के साथ (एनम्) इस विद्वान् पुरुष को प्रकट करता हो उस को
तुम सदा निरन्तर सेवन करो ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे इस जगत् में सूर्य आदि सब प-
दार्थ अपने २ दृष्टान्त से परमेश्वर को निश्चय कराते हैं । वैसे ही मनुष्यों को होना
चाहिये ॥ १ ॥

नक्तोषासेत्यस्य कुत्सऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगार्षीतिष्टु-
प्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषय माह ॥

फिर भी वही वि० ॥

नक्तोषासा समनसा विरूपे धापयेतेशिशुमेकं
समीची । द्यावाक्षामारुक्मो अन्तर्विभातिदेवा-
अग्निन्धारयन्द्रविणोदाः ॥ २ ॥

नक्तोषासा । नक्तोषसेति नक्तोषसा । समनसेतिस-
मनसा । विरूपे इति विरूपे । धापयेत इति धापयेते ।
शिशुम् । एकम् । समीची इति समीची । द्यावाक्षामा

रुक्मः। अन्तः। वि। भाति। देवाः। अग्निम्। धारयन्।
द्रविणोदाइतिद्रविणः। दाः ॥ २ ॥

पदार्थः— (नक्तोपासा) नक्तं रात्रिचोषा दिनं च ते (समनसा) समानं मनो विज्ञानं ययोस्ते (विरूपे) तमः प्रकाशाभ्यां विरुद्धरूपे (धापयेते) पापयतः (शिशुम्) बालकम् (एकम्) असहायं (समीची) ये सम्यगुच्यतः सर्वान् प्राप्नुतस्ते (द्यावाक्षामा) प्रकाशभूमी अतान्येषामपीति दीर्घः (रुक्मः) रुचिकरः (अन्तः) आभ्यन्तरे (वि) (भाति) प्रकाशते (देवाः) दिव्याः प्राणाः (अग्निम्) विद्युतम् (धारयन्) धारयेयुः द्रविणोदाः ये द्रविणं बलं ददति ते द्रविणोदाः कस्माद्धनं द्रविणमुच्यते यदेनदभिद्रवन्ति बलं वा द्रविणं यदेनेनाभिद्रवन्ति तस्य दाता द्रविणोदाः । निरु० ८। १ ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यमग्निं द्रविणोदा देवा धारयन् यो रुक्मः सन्नन्तर्विभाति यः समनसा विरूपे समीची द्यावाक्षामा नक्तोपासा यथैकं शिशुं हे मातरौ धापयेते तथा वर्तमानं तं विजानन्तु ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा जननी धात्री च बालकं पालयतस्तथा होरात्रौ सर्वान् पालयतः । यश्च विद्युद्रूपेणाभिव्यक्तोऽस्ति सोऽग्निः सूर्यादेः कारणमस्तीति सर्वे निश्चिन्वन्तु ॥ २ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जिस (अग्निम्) विजुली को (द्रविणोदाः) बलदाता (देवाः) दिव्य प्राण (धारयन्) धारण करें जो (रुक्मः) रुचिकारक हो के (अन्तः) अन्तःकरण में (विभाति) प्रकाशित होता है जो (समनसा) एक विचार से विदित (विरूपे) अन्धकार और प्रकाश से विरुद्ध युक्त (समीची)

सब प्रकार सब को प्राप्त होने वाली (द्यावात्मा) प्रकाश और भूमि तथा (नक्तो-
षासा) रात्रि और दिन जैसे (एकम्) एक (शिशुम्) बालक को दो माता (धापयेते)
दूध पिलाती हैं वैसे उस को तुम लोग जानो ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुः—जैसे जननी माता और धायी बालक
को दूध पिलाती हैं वैसे ही दिन और रात्रि सब को रक्षा करती है और जो बिजुली
के स्वरूप से सर्वत्र व्यापक है इस बात का तुम सब निश्चय करो ॥ २ ॥

विश्वारूपाणीत्यस्य द्यावाश्वऋषिः । सविता देवता । वि-
राड्जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथाग्रे परमात्मनः कृत्यमुपदिश्यते ॥

अब अगले मन्त्र में परमेश्वर के कर्तव्य का उपदेश किया है ॥

विश्वां रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविः प्रासावीद्भद्रं
द्विपदे चतुष्पदे विनाकमरूयत्सविता वरेण्योऽनु-
प्रयाणमुषसो विराजति ॥ ३ ॥

विश्वां । रूपाणि । प्रति । मुञ्चते । कविः । प्र ।
असावीत् । भद्रम् । द्विपदइतिद्विऽपदे । चतुष्पदे ।
चतुः पदइतिचतुऽपदे । वि । नाकम् । अरूयत् ।
सविता । वरेण्यः । अनु । प्रयाणम् । प्रयानमि-
तिप्रऽयानम् । उषसः । वि । राजति ॥ ३ ॥

पदार्थः—(विश्वा) सर्वाणि (रूपाणि) (प्रति) (मुञ्चते)
(कविः) क्रान्तदर्शनः क्रान्तप्रज्ञः सर्वज्ञो वा (प्र) (असावीत्)

उत्पादयति (भद्रम्) जननीयं सुखम् (द्विपदे) मनुष्याधाय
 (चतुष्पदे) गवाधाय (त्रि) (नाकम्) सर्वदुःखरहितम् (अख्यत्)
 प्रकाशयति (सविता) सकलजगत्प्रसविता जगदीश्वरः सूर्यो वा
 (वरेण्यः) स्वीकर्तुमर्हः (अनु) (प्रयाणम्) प्रकृष्टं प्रापणम् (उषसः)
 प्रभातस्य (वि) (राजति) प्रकाशते ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो वरेण्यः कविः सवितोषसः प्रयाणम-
 नुविराजति विश्वा रूपाणि प्रतिमुञ्चते । द्विपदे चतुष्पदे नाकं व्य-
 ख्यत् भद्रं प्रासावीत्तमीदृशमुत्पादकं सूर्य परमेश्वरं विजानीत ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालं०—येन जगदीश्वरेण सकलरूपप्रका-
 शकः प्राणिनां सुखहेतुः प्रकाशमानः सूर्यो रचितस्तस्यैव भक्तिं
 सर्वे मनुष्याः कुर्वन्तिवति ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (वरेण्यः) ग्रहण करने योग्य (कविः) जिस की
 दृष्टि और बुद्धि सर्वत्र है वा सर्वज्ञ (सविता) सब संसार का उत्पादक जगदीश्वर
 वा सूर्य (उषसः) प्रातःकाल का समय (प्रयाणम्) प्राप्त करने को (अनुविरा-
 जति) प्रकाशित होता है (विश्वा) सब (रूपाणि) पदार्थों के स्वरूप (प्रतिमुञ्चते)
 प्रसिद्ध करता है और (द्विपदे) मनुष्यादि दो पग वाले (चतुष्पदे) तथा गौ आ-
 दि चार पग वाले प्राणियों के लिये (नाकम्) सब दुःखों से पृथक् (भद्रम्) सेवने
 योग्य सुख को (व्यख्यत्) प्रकाशित करता और (प्रासावीत्) उन्नति करता है ऐसे
 उस सूर्य लोक को उत्पन्न करने वाले ईश्वर को तुम लोग जानो ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में श्लेषालं०—जिस परमेश्वर ने संपूर्ण रूपवान् द्रव्यों
 का प्रकाशक प्राणियों के सुख का हेतु प्रकाशमान सूर्य लोक रचा है उसी की भक्ति
 सब मनुष्य करें ॥ ३ ॥

सुपर्णोऽसीत्यस्य श्यावाश्व ऋषिः । गरुत्मान् देवता । धृति-
 श्लुन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनर्विद्वद्गुणा उपदिश्यन्ते ॥

फिर विद्वानों के गुणों का उप० ॥

सुप॒र्णोऽसि ग॒रु॒त्माँस्त्रि॒वृ॒त्ते शिरो॑ गाय॒त्रं चक्षुः॑
बृह॒द्रथ॒न्तरे॑ प॒क्षौ स्तोमं॑ आ॒त्मा छन्दा॑ँस्य॒ङ्गा॒नि
यजूं॑षि नाम । सामं ते त॒नूवा॑मदे॒व्यं य॒ज्ञा॒य॒ज्ञियं॑ पु॒च्छं॑धि॒ष्णा॒द्याः श॒फाः । सुप॒र्णोऽसि ग॒रु॒त्मा॒न्दि॒वँ गच्छ॒स्वः प॒त ॥ ४ ॥

सुप॒र्णइति॑सुऽप॒र्णः । अ॒सि । ग॒रु॒त्मा॒न् । त्रि॒वृ॒दि॒ति॑त्रिऽवृ॒त् । ते । शि॒रः । गाय॒त्रम् । चक्षुः । बृह॒द्र॒थ॒न्तरे॑इति॑बृहत् ऽरथ॒न्तरे॑ । प॒क्षौ । स्तोमः । आ॒त्मा । छन्दा॑ँसि । अ॒ङ्गा॒नि । यजूं॑षि । नाम । सामं । ते । त॒नूः । वा॒म॒दे॒व्यमि॒ति॒वा॒मऽदे॒व्यम् । य॒ज्ञाय॒ज्ञियमि॒ति॒य॒ज्ञाऽय॒ज्ञियम् । पु॒च्छम् । धि॒ष्णा॒द्याः । श॒फाः । सुप॒र्णइति॑सुऽप॒र्णः । अ॒सि । ग॒रु॒त्मा॒न् । दि॒वम् । गच्छ । स्वरि॒ति॒स्वः । प॒त ॥ ४ ॥

पदार्थः—(सुपर्णः) शोभनानि पर्णानि लक्षणानि यस्य सः
(असि) (गरुत्मान्) गुर्वात्मा (त्रिवृत्) त्रीणि कर्मोपासनाज्ञानानि

वर्त्तन्ते यस्मिन् तत् (ते) तव (शिरः) शृणाति हिनस्ति दुःखानि
 येन तत् (गायत्रम्) गायत्र्या विहितं विज्ञानम् (चक्षुः) नेत्रमिव
 (बृहद्रथन्तरे) बृहद्भीरथैस्तरन्ति दुःखानि याभ्यां सामभ्यां ते
 (पक्षौ) पार्श्वविव (स्तोमः) स्तोतुमर्ह ऋग्वेदः (आत्मा) स्वरूपम्
 (छन्दांसि) उष्णिगादीनि (अङ्गानि) श्रोत्रादीनि (यजूंषि) यजुः-
 श्रुतयः (नाम) आख्या (साम) तृतीयोवेदः (ते) तव (तनूः) शरीरम्
 (वामदेव्यम्) वामदेवेन दृष्टं विज्ञातं विज्ञापितं वा (यज्ञाय-
 ज्ञियम्) यज्ञाः संगन्तव्या व्यवहारा अयज्ञास्त्यक्तव्याश्च तान्
 यदर्हति तत् (पुच्छम्) पुच्छमिवान्त्योऽवयवः (धिष्ण्याः) दिधि-
 षति शब्दयन्ति यैस्ते धिषणाः खुरोपरिभागास्तेषु साधवः (शफाः)
 खुराः (सुपर्णाः) शोभनपतनशीलः (असि) अस्ति (गरुत्मान्)
 गरुतः शब्दा विद्यन्ते यस्य सः (दिवम्) दिव्यं विज्ञानम् (गच्छ)
 प्राप्नुहि (स्वः) सुखम् (पत) गृहाण ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यतस्ते तव त्रिवृत् शिरो गायत्रं चतुर्वृ-
 हद्रथन्तरे पक्षौ स्तोम आत्मा छन्दांस्यङ्गानि यजूंषि नाम यज्ञाय-
 ज्ञियं वामदेव्यं साम ते तनूश्चास्ति तस्मात् त्वं गरुत्मान् सुपर्णो-
 ऽस्यस्ति स इव त्वं दिवं गच्छ स्वः पत ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा सुन्दरशाखापत्रपुष्पफल-
 मूला वृक्षाः शोभन्ते तथा वेदादिशास्त्राऽध्येतारोऽध्यापकाः सुरोच-
 न्ते यथा पशवः पुच्छाद्यवयवैः स्वकार्याणि साध्नुवन्ति । यथा च
 पक्षी पक्षाभ्यामाकाशमार्गेण गत्वाऽऽगत्य च मोदते तथा मनुष्या
 विद्यासुशिक्षाः प्राप्य पुरुषार्थेन सुखान्याप्नुवन्तु ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् जिस से (ते) आपका (त्रिशृत्) तीन कर्म उपासना और ज्ञानों से युक्त (शिरः) दुखों का जिस से नाश हो (गायत्रम्) गायत्री छन्द से कहे विज्ञानरूप अर्थ (चक्षुः) नेत्र (बृहद्रथन्तरे) बड़े २ रथों के सहाय से दुःखों को छुड़ाने वाले (पक्षौ) इधर उधर के अवयव (स्तोमः) स्तुति के योग्य ऋग्वेद (आत्मा) अपना स्वरूप (छन्दांसि) उष्णिक् आदि छन्द (अङ्गानि) कान आदि (यजूंषि) यजुर्वेद के मन्त्र (नाम) नाम (यज्ञायज्ञियम्) ग्रहण करने और छोड़ने योग्य व्यवहारों के योग्य (वामदेव्यम्) वामदेव ऋषिनेजाने वा पढ़ाये (साम) तीसरे सामवेद (ते) आपका (तनूः) शरीर है इससे आप (गरुत्मान्) महात्मा (सुपर्णः) सुन्दर संपूर्ण लक्षणों से युक्त (असि) हैं। जिस से (विष्ण्याः) शब्द करने के हेतुओं में साधु (शफा) खुर तथा (पुच्छम्) बड़ी पूंछ के समान अन्त्य का अवयव है उस के समान जो (गरुत्मान्) प्रशंसित शब्दोच्चारण से युक्त (सुपर्णः) सुन्दर उड़ने वाले (असि) है उस पक्षी के समान आप (दिवम्) सुन्दर विज्ञान को (गच्छ) प्राप्त हूजिये और (स्वः) सुख को (पत) ग्रहण कीजिये ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे सुन्दर शाखा पत्र पुष्प फल और मूलों से युक्त वृक्ष शोभित होते हैं। वैसेही वेदादि शास्त्रों के पढ़ने और पढ़ाने हारे सुशोभित होते हैं। जैसे पशु पूंछ आदि अवयवों से अपने काम करते और जैसे पक्षी पंखों से आकाश मार्ग से जाते आते आनन्दित होते हैं वैसे मनुष्य विद्या और अच्छी शिक्षा को प्राप्त हो पुरुषार्थ के साथ सुखों को प्राप्त हों ॥ ४ ॥

विष्णोः क्रमइत्यस्य श्यावाश्वऋषिः। विष्णुर्देवता। भारिगुत्कृ-
तिश्छन्दः। षड्जःस्वरः ॥

पुनाराजधर्ममाह ॥

फिर भी अगले मन्त्र में राजधर्म का उपदेश किया है ॥

विष्णो क्रमोऽसि सपत्नहा गायत्रं छन्द आरौह
पृथिवीमनु विक्रमस्व विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा

त्रैष्टुभं छन्द आरौहान्तरिक्षमनु विक्रमस्व । वि-
 ण्णोः क्रमोऽस्यरातीयतो हन्ता जागतं छन्द आ-
 रौह दिवमनुविक्रमस्व विण्णोः क्रमोऽसि शत्रूयतो
 हन्ताऽऽनुष्टुभं छन्द आरौह दिशोऽनुविक्रमस्व ॥ ५ ॥
 विण्णोः । क्रमः । असि । सपत्नहेतिसपत्नऽहा ।
 गायत्रम् । छन्दः । आ । रोह । पृथिवीम् । अनु-
 वि । क्रमस्व । विण्णोः । क्रमः । असि । अभिमा-
 तिहेत्यभिमातिऽहा । त्रैष्टुभम् । त्रैस्तुभमिति त्रै-
 स्तुभम् । छन्दः । आ । रोह । अन्तरिक्षम् । अ-
 नु । वि । क्रमस्व । विण्णोः । क्रमः । असि । अ-
 रातीयतः । अरातियतइत्यरातिऽयतः । हन्ता ।
 जागतम् । छन्दः । आ । रोह । दिवम् । अनु । वि ।
 क्रमस्व । विण्णोः । क्रमः । असि । शत्रूयत । श-
 त्रूयतइति शत्रुऽयतः । हन्ता । आनुष्टुभम् । आनुस्तुभ-
 मित्यानुऽस्तुभम् । छन्दः । आ । रोह । दिशः ।
 अनु । वि । क्रमस्व ॥ ५ ॥

पदार्थः—(विष्णोः) व्यापकस्य जगदीश्वरस्य (क्रमः) व्यव-
हारः (आसि) (सपत्नहा) यः सपत्नानरीन् हन्ति सः (गाय-
त्रम्) गायत्रीनिष्पन्नमर्थम् (छन्दः) स्वच्छम् (आ) (रोह)
आरूढो भव (पृथिवीम्) पृथिव्यादिकम् (अनु) (वि) (क-
मस्व) व्यवहर (विष्णोः) व्यापकस्य कारणस्य (क्रमः) अ-
वस्थान्तरम् (आसि) (अभिमातिहा) योऽभिमातीनभिमानयु-
क्तान् हन्ति (त्रैष्टुभम्) त्रिभिः सुखैः संबद्धम् (छन्दः) बलप्रदम् (आ)
(रोह) (अन्तरिक्षम्) आकाशम् (अनु) (वि) (क्रमस्व) (विष्णोः)
व्याप्तुं शीलस्य विद्युद्रूपाग्नेः (क्रमः) (आसि) (अरातीयतः) विद्या-
दिदानं कर्तुमनिच्छतः (हन्ता) नाशकः (जागतम्) जगज्जा-
नाति येन तत् (छन्दः) सृष्टिविद्याबलकरम् (आ) (रोह)
(दिवम्) सूर्याद्यग्निम् (अनु) (वि) (क्रमस्व) (विष्णोः)
हिरण्यगर्भस्य वायोः (क्रमः) (आसि) (शत्रूयतः) आत्मनः श-
त्रुमाचरतः (हन्ता) (आनुष्टुभम्) अनुकूलतया स्तोभते सुखं
बध्नाति येन तत् (छन्दः) आनन्दकरम् (आ) (रोह) (दिशः) पूर्वा-
दीन् (अनु) (वि) (क्रमस्व) प्रयतस्व ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यतस्त्वं विष्णोः क्रमः सपत्नहाऽसि ।
तस्माद्गायत्रं छन्द आरोह । पृथिवीमनुविक्रमस्व । यतस्त्वं विष्णोः
क्रमोऽभिमातिहासि तस्मात्त्वं त्रैष्टुभं छन्द आरोहान्तरिक्षमनुविक्र-
मस्व यतस्त्वं विष्णोः क्रमोऽरातीयहन्ताऽसि तस्माज्जागतं छन्द

आरोह दिवमनुविक्रमस्व यस्त्वं विष्णोः क्रमः शत्रूयतो हन्ताऽसि
स त्वमानुष्ठुभं छन्द आरोह दिशोऽनुविक्रमस्व ॥ ५ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्वेदविद्यया भूगर्भादिविद्या निश्चित्य पराक्रमेणोन्नीय रोगाः शत्रवश्च निहन्तव्याः ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् पुरुष जिस से आप (विष्णोः) व्यापक जगदीश्वर के (क्रमः) व्यवहार से शोधक (सप्तह्वा) और शत्रुओं के मारने हारे (असि) हो इस से (गायत्रम्) गायत्री मन्त्र से निकले (छन्दः) शुद्ध अर्थ पर (आरोह) आरूढ़ हूजिये (पृथिवीम्) पृथिव्यादि पदार्थों से (अनुविक्रमस्व) अपने अनुकूल व्यवहार साधिये तथा जिस कारण आप (विष्णोः) व्यापक कारण के (क्रमः) कार्य रूप (अभिमातिहा) अभिमानीयों को मारने हारे (असि) हैं इस से आप (त्रैष्टुभम्) तीन प्रकार के सुखों से संयुक्त (छन्दः) बलदायक वेदार्थ को (आरोह) ग्रहण और (अन्तरिक्षम्) आकाश को (अनुविक्रमस्व) अनुकूलव्यवहार में युक्त कीजिये जिस से आप (विष्णोः) व्यापनशील बिजुली रूप अग्नि के (क्रमः) जानने हारे (अरातीयतः) विद्या आदि दान के विरोधी पुरुष के (हन्ता) नाश करने हारे (असि) हैं इस से आप (जागतम्) जगत् को जानने का हेतु (छन्दः) सृष्टि विद्या को बलयुक्त करने हारे विज्ञान को (आरोह) प्राप्त हूजिये और (दिवम्) सूर्य आदि अग्नि को (अनुविक्रमस्व) अनुक्रम से उपयुक्त कीजिये जो आप (विष्णोः) हिरण्यगर्भ वायु के (क्रमः) ज्ञापक तथा (शत्रूयतः) अपने को शत्रु का आचरण करने वाले पुरुषों के (हन्ता) मारने वाले (असि) हैं सो आप (अनुष्ठुभम्) अनुकूलता के साथ सुख सम्बन्ध के हेतु (छन्दः) आनन्द कारक वेद भाग को (आरोह) उपयुक्त कीजिये और (दिशः) पूर्व आदि दिशाओं के (अनुविक्रमस्व) अनुकूल प्रयत्न कीजिये ॥ ५ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि वेद विद्या से भूगर्भ विद्याओं का निश्चय तथा पराक्रम से उन की उन्नति करके रोग और शत्रुओं का नाश करें ॥ ५ ॥

अक्रन्ददित्यस्य वत्सप्रीकृषिः । अग्निर्देवता । निचृदार्षा
त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

अक्रन्ददग्निस्तनयन्निबद्धोः क्षामा रेरिहद्वीरुधः
समञ्जन् । सद्यो जज्ञानो विहीमिद्धो अख्यदा
रोदसी भानुना भात्यन्तः ॥ ६ ॥

अक्रन्दत् । अग्निः । स्तनयन्निवेति स्तनयन्ऽइ-
व । द्यौः । क्षामा । रेरिहत् । वीरुधः । समञ्ज-
न्निति समऽअञ्जन् । सद्यः । जज्ञानः । वि ।
हि । ईम् । इद्धः । अख्यत् । आ । रोदसीइतिरो-
दसी । भानुना । भाति । अन्तरित्यन्तः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(अक्रन्दत्) प्राप्नोति (अग्निः) विद्युत् (स्तनयन्निव)
यथा दिव्यंशब्दं कुर्वन् (द्यौः) सूर्यप्रकाशः (क्षामा) क्षामा
पृथिवी । क्षमेति पृथिवीना० निधं० १ । १ । अत्रान्येषामपीत्युपधा-
दीर्घः (रेरिहत्) भृशं फलानि ददाति (वीरुधः) वृक्षान् (समञ्जन्)
सम्यक् प्रकाशयन् (सद्यः) समानेऽन्हि (जज्ञानः) प्रादुर्भूतः सन्
(वि) (हि) खलु (ईम्) सर्वतः (इद्धः) प्रदीतः (अख्यत्)
प्रकाशयति (आ) (रोदसी) द्यावापृथिव्यौ (भानुना) स्वदीप्त्या
(भाति) प्रकाशते (अन्तः) मध्ये वर्तमानः सन् ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यः समेशः सद्यो जज्ञानो द्यौरग्निः स्त-
नयन्निवारीनाक्रन्दयथा क्षामा वीरुधस्तथा प्रजाभ्यःसुखानि रेरिह-

१११४

द्वादशोऽध्यायः ॥

त यथा सवितेद्वः समंजन् रोदसी व्यस्यद्भानुनाऽन्तराभाति तथा
यः शुभगुणकर्मस्वभावैः प्रकाशते तं हि राजकर्मसु प्रयुङ्मधुम् ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमवाचकलु०—हे मनुष्या यथा सूर्यः सर्वलो-
कमध्यस्थः सर्वान् प्रकाश्याकर्षति यथा पृथिवी बहुफलदा वर्तते
तथाभूतः पुरुषः राज्यकार्येषु सम्यगुपयोक्तव्यः ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो सभापति (सद्यः) एक दिन में (ज्ञानः) प्रसिद्ध
हुआ (द्यौः) सूर्य प्रकाश रूप (अग्निः) विद्युत् अग्नि के समान (स्तनयनिव) शब्द
करता हुआ शत्रुओं को (अक्रन्दत्) प्राप्त होता है जैसे (क्षामा) पृथिवी (वीरुधः)
वृक्षों को फल फूलों से युक्त करती है वैसे प्रजाओं के लिये सुखों को (रेरिहत)
अच्छे बुरे कर्मों का शीघ्र फल देता है जैसे सूर्य (इद्धः) प्रदीप्त और (समंजन्)
सम्यक् पदार्थों को प्रकाशित करता हुआ (रोदसी) आकाश और पृथिवी को (व्य-
स्यत्) प्रसिद्ध करता और (भानुना) अपनी दीप्ति के साथ (अन्तः) सब लोकों के बी-
च (आभाति) प्रकाशित होता है । वैसे जो सभापति शुभ गुण कर्मों से प्रकाशित हो
उस को तुम लोग राज कार्यों में संयुक्त करो ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वाचकलु०—हे मनुष्यो जैसे सूर्य सब
लोकों के बीच में स्थित हुआ सब को प्रकाशित और आकर्षण करता है और जैसे पृ-
थिवी बहुत फलों को देती है । वैसे ही मनुष्य को राज्य के कार्यों में अच्छे प्रकार से
उपयुक्त करो ॥ ६ ॥

अग्निइत्यस्य घत्सप्री ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिबार्ष्यनुष्टु-
प छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्विद्गुणानुपदिशति ॥

फिर विद्वानों के गुणों का उपदेश अगले मंत्र में करता है ॥

अग्नेऽभ्यावर्तिन्नभि मा नि वर्त्तस्वायुषा वर्चसा

प्रजया धनेन । सन्या मेधया रय्या पोषेण ॥७॥
 अग्ने । अभ्यावर्तिन्नित्यमिऽआवर्तिन् । अभि ।
 मा । नि । वर्त्तस्व । आयुषा । वचसा । प्रजयेति-
 प्रऽजया । धनेन । सन्या । मेधया । रय्या । पो-
 षेण ॥ ७ ॥

पदार्थः—(अग्ने) विद्वन् (अभ्यावर्तिन्) आभिमुख्येन
 वर्त्तिषुं शीलमस्य तत्सम्बुद्धौ (अभि) (मा) माम् (नि) नितराम्
 (वर्त्तस्व) (आयुषा) चिरंजीवनेन (वचसा) अन्नाध्ययनादिना
 (प्रजया) सन्तानेन (धनेन) (सन्या) सर्वासां विद्यानां संवि-
 भागकत्रया (मेधया) प्रज्ञया (रय्या) विद्याश्रिया (पोषेण) पुष्ट्या ॥७॥

अन्वयः—हे अभ्यावर्तिनग्ने पुरुषार्थिन् विद्वंस्त्वमायुषा
 वर्चसा प्रजया धनेन सन्या मेधया रय्या पोषेण च सहाभिनिवर्त्तस्व
 मां चैतैः संयोजय ॥ ७ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्भूगर्भादिविद्यया विनैश्वर्यं प्राप्तुं नैव शक्येत
 न प्रज्ञया विना विद्याभावितुं शक्या ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे (अभ्यावर्तिन्) सन्मुख हो के वर्त्तने वाले (अग्ने) तेजस्वी
 पुरुषार्थी विद्वान् पुरुष आप (आयुषा) बड़े जीवन (वर्चसा) अन्न तथा पढ़ने आ-
 दि (प्रजया) सन्तानों (धनेन) धन (सन्या) सब विद्याओं का विभाग करने हा-
 री (मेधया) बुद्धि (रय्या) विद्या की शोभा और (पोषेण) पुष्टि के साथ (अ-
 भिनिवर्त्तस्व) निरन्तर वर्त्तमान हूजिये और (मा) मुझ को भी इन उक्त पदार्थों
 से संयुक्त कीजिये ॥ ७ ॥

भावार्थः—मनुष्य लोग भूगर्भादि विद्या के विना ऐश्वर्य को प्राप्त और बुद्धि के विना विद्या भी नहीं होसकती ॥ ७ ॥

अग्नेऽग्निर्गिरइत्यस्य वत्सप्रीऋषिः । अग्निर्देवता । आर्षोत्रिष्टुप्छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनर्विद्याभ्यासमाह ॥

फिर विद्याभ्यास करना चाहिये यह वि० ॥

अग्ने अद्भिरः शतं ते सन्त्वावृतः सहस्रं त उपावृतः । अधा पोषस्य पोषेण पुनर्नो नष्टमा कृधि पुनर्नो रयिमा कृधि ॥ ८ ॥

अग्ने । अद्भिरः । शतम् । ते । सन्तु । आवृत इत्यावृतः । सहस्रम् । ते । उपावृतइत्युपऽआवृतः । अध । पोषस्य । पोषेण । पुनः । नः । नष्टम् । आ । कृधि । पुनः । नः । रयिम् । आ । कृधि ॥ ८ ॥

पदार्थः—(अग्ने) पदार्थविद्यावित् (अद्भिरः) विद्यारसयुक्त (शतम्) (ते) तव (सन्तु) (आवृतः) आवृत्तिरूपाः क्रियाः (सहस्रम्) (ते) (उपावृतः) ये भोगा उपावर्तन्ते (अध) अथ निपातस्यचेति दीर्घः (पोषस्य) पोषकस्य जनस्य (पोषेण) पालनेन (पुनः) (नः) अस्मभ्यम् (नष्टम्) अदृष्टं विज्ञानम् (आ) समन्तात् (कृधि) कुरु (पुनः) (नः) अस्मभ्यम् (रयिम्) प्रशस्तां श्रियम् (आ) (कृधि) कुरु ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे अग्नेऽङ्गिरो विद्वन् यस्य पुरुषार्थिनस्ते तवाऽग्नेरिव शतमावृतः सहस्रं ते तवोपावृतः सन्तु । अथ त्वमेतैः पोषस्य पोषेण नष्टमपि नः पुनराकृधि रयिं पुनराकृधि ॥ ८ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्विद्यासु शतश आवृत्तीः कृत्वा शिल्पविद्यासु सहस्रमुपावृत्तीश्च गुप्तागुप्ता विद्याः प्रकाश्य सर्वेषां श्रीसुखं जननीयम् ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) पदार्थ विद्या के जानने हारे (अङ्गिरः) विद्या के रसिक विद्वान् पुरुष जिस पुरुषार्थी (ते) आप की अग्नि के समान (शतम्) सैकड़ों (आवृतः) आवृत्तिरूप क्रिया और (सहस्रम्) हजारह (ते) आप के (उपावृतः) आवृत्ति रूप सुखों के भोग (सन्तु) हों (अथ) इस के पश्चात् आप इन से (पोषस्य) पोषक मनुष्य की (पोषेण) रक्षा से (नष्टम्) परोक्ष भी विज्ञान को (नः) हमारे लिये (पुनः) फिर भी (आकृधि) अच्छे प्रकार कीजिये तथा बिगड़ी हुई (रयिम्) प्रशंसित शोभा को (पुनः) फिर भी (नः) हमारे अर्थ (आकृधि) अच्छे प्रकार कीजिये ॥ ८ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि विद्याओं में सैकड़ों आवृत्ति और शिल्प विद्याओं में हजारह प्रकार की प्रवृत्ति से विद्याओं का प्रकाश करके सब प्राणियों के लिये लक्ष्मी और सुख उत्पन्न करें ॥ ८ ॥

पुनरूर्जेत्यस्य वत्सप्री ऋषिः । अग्निदेवता । निचृदार्षिगा-
यत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनरध्यापककृत्यमाह ॥

फिर पढ़ने हारे का कर्तव्य अगले मंत्र में कहा है ॥

पुनरूर्जा निर्वर्त्तस्व पुनरग्न इषायुषा । पुनर्नः
पाह्यहंसः ॥ ९ ॥

पुनः । ऊर्जा । नि । वर्त्तस्व । पुनः । अग्ने । इषा ।

आयुषा । पुनः । नः । पाहि । अंहसः ॥ ९ ॥

पदार्थः—(पुनः) (ऊर्जा) पराक्रमयुक्तानि कर्माणि (नि)
(वर्त्तस्व) (पुनः) (अग्ने) विद्वन् (इषा) इच्छया (आयुषा)
अग्नेन (पुनः) (नः) अस्मान् (पाहि) रक्ष (अंहसः)
पापात् ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं नोऽस्मानंहसः पुनर्निवर्त्तस्व पुनरस्मा-
न् पाहि पुनरिषाऽऽयुषोर्जा प्रापय ॥ ९ ॥

भावार्थः—विद्वांसः सर्वानुपदेशान् मनुष्यान् पापात्सततं नि-
वर्त्य शरीरात्मबलयुक्तान् संपादयन्तु स्वयं च पापान्निवृत्ताः पर-
मपुरुषार्थिनः स्युः ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान तेजस्वी अध्यापक विद्वान् जन आ-
प (नः) हम लोगों को (अंहसः) पापों से (पुनः) बार २ (निवर्त्तस्व) बचा-
इये (पुनः) फिर हम लोगों की (पाहि) रक्षा कीजिये और (पुनः) फिर
(इषा) इच्छा तथा (आयुषा) अन्न से (ऊर्जा) पराक्रमयुक्त कर्मों को प्राप्त की-
जिये ॥ ९ ॥

भावार्थः—विद्वान् लोगों को चाहिये कि सब उपदेश के योग्य मनुष्यों को
पापों से निरन्तर हटा के शरीर और आत्मा के बल से युक्त करें और आप भी पा-
पों से बच के परम पुरुषार्थी होवें ॥ ९ ॥

सह रघ्येत्यस्य वत्सप्री ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृद्गायत्री
छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उक्त वि० ॥

सह रघ्या निवर्त्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया । विश्व-
प्सन्त्या विश्वतस्परि ॥ १० ॥

सह । रय्या । नि । वर्त्तस्व । अग्ने । पिन्वस्व ।
धारया । विश्वप्स्येति विश्वप्स्य्या । विश्वतः ।
परि ॥ १० ॥

पदार्थः—(सह) (रय्या) धनेन (नि) (वर्त्तस्व) (अग्ने)
विद्वन् (पिन्वस्व) सेवस्व (धारया) धरति सकला विद्या यया सा
वाक् तया । धारोति वाङ्मना • निधं • १ । ११ (विश्वप्स्य्या) विश्वं
सर्वं भोग्यं वस्तुप्सायते भक्ष्यते यया (विश्वतः) सर्वतः (परि) ॥ १० ॥

अन्वयः—हे अग्ने विद्वँस्त्वं दुष्टाद्व्यवहारान्निवर्तस्व विश्व-
प्स्य्या धारया रय्या च सह विश्वतः परिपिन्विस्व सर्वदा सुखानि
सेवस्व ॥ १० ॥

भावार्थः—न खलु विद्वांसः कदाचिदप्यधर्ममाचरेयुः । न
चान्यानुपदिशेयुः । एवं सकलशास्त्रविद्ययाविराजमानाः सन्तः
प्रशंसिताः स्युः ॥ १० ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) तेजस्वी विद्वान् पुरुष आप दुष्ट व्यवहारों से (नि-
वर्त्तस्व) पृथक् हूजिये (विश्वप्स्य्या) सब भोगने योग्य पदार्थों की भुगवाने हा-
री (धारया) संपूर्ण विद्याओं के धारण करने का हेतु वाणी तथा (रय्या) धन
के (सह) साथ (विश्वतः) सब ओर से (परि) सब प्रकार (पिन्वस्व) सु-
खों का सेवन कीजिये ॥ १० ॥

भावार्थः—विद्वान् पुरुषों को चाहिये कि कभी अधर्म का आचरण न
करें । और दूसरों को वैसा उपदेश भी न करें इस प्रकार सब शास्त्र और विद्याओं
से विराजमान हुए प्रशंसा के योग्य हों ॥ १० ॥

अश्वेत्यस्य ध्रुव ऋषिः । अग्निर्देवता । आर्ष्यनुष्टुप्छन्दः ।
गांधारः स्वरः ॥

पुनः प्रजाकर्माह ॥

फिर राजा और प्रजा के कर्मों का उपदेश अगले मंत्र में किया है

आ त्वाहार्षमन्तरभूर्ध्रुवस्तिष्ठविचाचलिः । विश-
स्त्वा सर्वा वाञ्छन्तु मा त्वद्राष्ट्रमधिभ्रशत् ॥११॥
आ । त्वा । अहार्षम् । अन्तः । अभूः । ध्रुवः ।
तिष्ठ । अविचाचलिरित्यविऽचाचलिः । विशः ।
त्वा । सर्वाः । वाञ्छन्तु । मा । त्वत् । राष्ट्रम् ।
अधि । भ्रशत् ॥ ११ ॥

पदार्थः—(आ) (त्वा) त्वां राजानम् (अहार्षम्) ह-
रेयम् (अन्तः) सभामध्ये (अभूः) भवेः (ध्रुवः) न्यायेन रा-
ज्यपालने निश्चितः (तिष्ठ) स्थिरो भव (अविचाचलिः) सर्व-
था निश्चलः । (विशः) प्रजाः (त्वा) त्वाम् (सर्वाः) अ-
खिलाः (वाञ्छन्तु) अविलम्बन्तु (मा) न (त्वत्) (राष्ट्र-
म्) राज्यम् (अधि) (भ्रशत्) नष्टं स्यात् ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे शुभगुणलक्षणसभेश राजन् त्वा राज्यपालना-
याहमन्तराहार्षम् । त्वमन्तरभूः । अविचाचलिर्ध्रुवस्तिष्ठ । सर्वा
विशस्त्वा वाञ्छन्तु । त्वत् तवसकाशाद्राष्ट्रं माऽधिभ्रशत् ॥११॥

भावार्थः—उत्तमाः प्रजाजनाः सर्वोत्तमं पुरुषं सभाध्यक्षं
राजानं कृत्वाऽनूपविशन्तु । त्वं जितेन्द्रियः सन् सर्वदा धर्मात्मा

पुरुषार्थी भवेः । न तवानाचाराद्राष्ट्रकदाचिन्नष्टं भवेद्यतः सर्वाः
प्रजास्त्वदनुकूलाः स्युः ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे शुभ गुण और लक्षणों से युक्त सभापति राजा (त्वा) आप
को राज्य की रक्षा के लिये (अन्तः) सभा के बीच (आहार्षम्) अच्छे प्रकार
ग्रहण करूँ । आप सभा में (अभूः) विराजमान हूजिये (अविचाचलिः) सर्वथा
निश्चल (ध्रुवः) न्याय से राज्य पालन में निश्चित बुद्धि हो कर (तिष्ठ) स्थिर
हूजिये (सर्वाः) संपूर्ण (विशः) प्रजा (त्वा) आप को (वाञ्छन्तु) चाहना
करें (त्वत्) आप के पालने से (राष्ट्रम्) राज्य (माधिभ्रशत्) नष्टभ्रष्ट न
होवे ॥ ११ ॥

भावार्थः—उत्तम प्रजाजनों को चाहिये कि सब से उत्तम पुरुष को सभा-
ध्यक्ष राजा मान के उस को उपदेश करें कि आप जितेन्द्रिय हुए सब काल में धा-
र्मिक पुरुषार्थी हूजिये । आप के बुरे आचरणों से राज्य कभी नष्ट न होवे । जिस
से सब प्रजा पुरुष आप के अनुकूल वर्तें ॥ ११ ॥

उदुत्तममित्यस्य शनःशेष ऋषिः । वरुणो देवता । विराडा-
पीं त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्र-
थाय । अथावयमादित्य ब्रते तवानागसो अदि-
तये स्याम ॥ १२ ॥

उत् । उत्तममित्युत्तमम् । वरुण । पाशम् । अ-
स्मत् । अवं । अधमम् । वि । मध्यमम् । श्रथाय ।
श्रथयेतिश्रथय । अथ । वयम् । आदित्य । ब्रते ।

तव । अनागसः । अदितये । स्याम ॥ १२ ॥

पदार्थः—(उत्) (उत्तमम्) (वरुण) शत्रूणां बन्धक
(पाशम्) बन्धनम् (अस्मत्) अस्माकं सकाशात् (अथ)
(अधमम्) निकृष्टम् (वि) (मध्यमम्) मध्यस्थम् (अ-
थाथ) विमोचय (अथ) पश्चात् । अत्र निपातस्यचेति दीर्घः
(वयम्) प्रजास्थाः (आदित्य) अविनाशिस्वरूपसूर्यइव स-
त्यन्याय प्रकाशक (व्रते) सत्यन्यायपालननियमे (तव) (अ-
नागसः) अनपराधिनः (अदितये) पृथिवीराज्याय । अदिति-
रिति पृथिवीनां निधं ० १ । १ (स्याम) भवेम ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे वरुणादित्य त्वमस्मदधमं मध्यममुत्तमं पाशमु-
दवविश्रथायाथ वयमदितये तव व्रतेऽनागसः स्याम ॥ १२ ॥

भावार्थः—यथेश्वरस्य गुणकर्मस्वभावानुकूला धार्मिका जनाः
सत्याचरणे वर्तमानाः सन्तः पापबन्धान्मुक्ता सुखिनो भवन्ति त-
थैवोत्तमं राजानं प्राप्य प्रजाजना आनन्दिता जायन्ते ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे (वरुण) शत्रुओं को बांधने (आदित्य) स्वरूप से अ-
विनाशी सूर्य के समान सत्य न्याय का प्रकाशक सभापति विद्वान् आप (अस्मत्)
हम से (अधमम्) निकृष्ट (मध्यमम्) मध्यस्थ और (उत्तमम्) उत्तम (पाशम्)
बन्धन को (उदवविश्रथाय) विविध प्रकार से छुड़ाइये (अथ) इस के पश्चात्
(वयम्) हम प्रजा के पुरुष (अदितये) पृथिवी के अखण्डित राज्य के लिये (तव)
आप के (व्रते) सत्य न्याय के पालन रूप नियम में (अनागसः) अपराध रहित
(स्याम) हों ॥ १२ ॥

भावार्थः—जैसे ईश्वर के गुण कर्म और स्वभाव के अनुकूल सत्य आच-
रणों में वर्तमान हुए धर्मात्मा मनुष्य पाप के बन्धनों से छूट के सुखी होते हैं वैसे ही
उत्तम राजा को प्राप्त हो के प्रजा के पुरुष आनन्दित होते हैं ॥ १२ ॥

अग्नेर्वृहानित्यस्य त्रितच्छपिः । अग्निर्देवता । भुस्मिर्गर्भी ।
 पंक्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

अग्नें बृहन्नुषसामूर्ध्वो अस्थान्निर्जगन्वान् तमसो
 ज्योतिषागात् । अग्निर्भानुना रुशता स्वङ् आ-
 जातो विश्वासदमन्यप्राः ॥ १३ ॥
 अग्नें । बृहन् । उषसाम् । ऊर्ध्वः । अस्थात् । नि-
 र्जगन्वानितिनिःजगन्वान् । तमसः । ज्योतिषा ।
 आ । अगात् । अग्निः । भानुना । रुशता । स्व-
 ङ्ङतिःसुऽअङ्गः । आ । जातः । विश्वा । सद्मा-
 नि । अप्राः ॥ १३ ॥

पदार्थः—(अग्ने) प्रथमतः (बृहन्) महन् (उषसाम्) प्र-
 भातानाम् (ऊर्ध्वः) उपर्याकाशस्थः (अस्थात्) तिष्ठति (निर्ज-
 गन्वान्) निर्गतः सन् (तमसः) अन्धकारात् (ज्योतिषा) प्रकाशेन
 (आ) (अगात्) प्राप्नोति (अग्निः) पावकः (भानुना) दीप्त्या
 (रुशता) सुरुपेण (स्वङ्गः) शोभनान्यङ्गानि यस्य सः (आ) (जातः)
 निष्पन्नः (विश्वा) (सद्मानि) साकाराणि स्थानानि (अप्राः)
 व्याप्नोति ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे राजन् यस्त्वमग्ने यथा सूर्यः स्वङ्ग आजातो
 बृहन्नुषसामूर्ध्वोऽस्थादुशता भानुना ज्योतिषा तमसो निर्जगन्वान्स-
 न्नागाद्विश्वा सद्मान्यप्रास्तद्वत्प्रजायां भव ॥ १३ ॥

भावार्थः—यः सूर्यवत्सद्गुणैर्महान् सत्पुरुषाणां शिक्षयोत्कृष्टो दुर्व्यसनेभ्यः पृथग्वर्त्तमानः सत्यन्यायप्रकाशितः सुन्दराङ्गः प्रसिद्धः सर्वैः सत्कर्तुयोग्यो विदितवेदितव्यो दूतैः सर्वजनहृदयाशयाविच्छ्र-
भन्यायेन प्रजा व्याप्नोति स एव राजा भवितुं योग्यः ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे राजन् जो आप (अग्रे) पहिले से जैसे सूर्य (स्वङ्कः) सुन्दर अवयवों से युक्त (अजातः) प्रकट हुआ (बृहन्) बड़ा (उपसाम्) प्रभातों के (उर्ध्वः) ऊपर आकाश में (अस्थात्) स्थिर होता और (रुशता) सुन्दर (भानुना) दीप्ति तथा (ज्योतिषा) प्रकाश से (तमसः) अन्धकार की (निर्जग्वान्) निरन्तर पृथक् करता हुआ (आगात्) सब लोक लोकान्तरों को प्राप्त होता है (विश्वा) सब (सद्मानि) स्थूलस्थानों को (अप्राः) प्राप्त होता है उसके समान प्रजा के बीच आप हूजिये ॥ १३ ॥

भावार्थः—जो सूर्य के समान श्रेष्ठ गुणों से प्रकाशित सत्पुरुषों की शिक्षा से उत्कृष्ट बुरे व्यसनों से अलग सत्य न्याय से प्रकाशित सुन्दर अवयव वाला सर्वत्र प्रसिद्ध सब के सत्कार और जानने योग्य व्यवहारों का ज्ञाता और दूतों के द्वारा सब मनुष्यों के आशय को जानने वाला शुद्ध न्याय से प्रजाओं में प्रवेश करता है वही पुरुष राजा होने के योग्य होता है ॥ १३ ॥

हंसइत्यस्य त्रितच्छपिः जीवेश्वरौ देवते । स्वराड्जगती
छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथात्मलक्षणान्याह ॥

अब अगले मन्त्र में परमात्मा और जीव के लक्षण कहे हैं ॥

ह॒ंसः शु॒चिष॒द्वसु॑रन्त॒रि ज॒सद्वो॒तां वेदि॑षदतिथि-
र्दु॒रोण॑सत् । नृष॒द्वर॑सदृ॒तसद्व्यो॑म॒सद्व॒जा गो॒जा
ऋ॒त॒जा अ॒द्रि॒जा ऋ॒तं बृ॒हत् ॥ १४ ॥

ह॒ंसः । शु॒चिष॒त् । शु॒चि॒सदि॒ति गु॒चि॒ऽसत् ।

वसुः । अन्तरिक्षसदित्यन्तरिक्षऽसत् । होता । वे-
दिषत् । वेदिसदिति वेदिऽसत् । अतिथिः । दुरो-
णसदिति दुरोणऽसत् । नृषत् । नृसदितिनृऽसत् ।
वरसदिति वरऽसत् । ऋतसदित्यृत्तऽसत् । व्योम
सदितिव्योमऽसत् । अब्जादित्यप्ऽजाः । गोजाइ-
तिगोऽजाः । ऋतजादित्यृत्तऽजाः । अद्रिजादित्यद्रि-
ऽजाः । ऋतम् । बृहत् ॥ १४ ॥

पदार्थः—(हंसः) दुष्टकर्महन्ता (शुचिषत्) शुचिषु प-
वित्रेषु व्यवहारेषु वर्तमानः (वसुः) सज्जनेषु निवस्ता तेषां नि-
वासयिता वा (अन्तरिक्षत्) यो धर्मावकाशे सीदति (होता)
सत्यस्य ग्रहीता ग्राहयिता वा (वेदिषत्) यो वेद्यां जगत्यां यज्ञ-
शालायां वा सीदति (अतिथिः) अविद्यमाना तिथिर्यस्य स रा-
ज्यरक्षणाय यथासमयं अमणकर्त्ता (दुरोणसत्) यो दुरोणे सर्व-
क्षुसुखप्रापके गृहे सीदति सः (नृषत्) यो नायकेषु सीदति सः
(वरसत्) य उत्तमेषु विद्वत्सु सीदति (ऋतसत्) य ऋते स-
त्ये संस्थितः (व्योमसत्) यो व्योमवद्व्यापके परमेश्वरे सीदति
(अब्जाः) योऽपः प्राणान् जनयति (गोजाः) यो गाव इन्द्रि-
याणि पशून् वा जनयति (ऋतजाः) यः ऋतं सत्यं ज्ञानं जनयति
सः (अद्रिजाः) योऽद्रीन्मेघान् जनयति (ऋतम्) सत्यम्
(बृहत्) महत् ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे प्रजाजना यूयं यो हंसः शुचिषदसुरन्तरिक्षस-
होता वेदिषदतिथिर्दुरोणसन्नृषद्वरसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋत-

जा अद्रिजा ऋतं बृहद्ब्रह्म जीवश्चास्ति यस्तौ जानीयात् तं सभा-
धीशं राजानं कृत्वा सततमानन्दतः ॥ १४ ॥

भावार्थः—य ईश्वरवत्प्रजाः पालयितुं सुखयितुं शक्नुयात्स एव
राजा भवितुं योग्यः स्यान्न राजा विना प्रजाः सुखिन्यो भवितु-
मर्हन्ति ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे प्रजा के पुरुषो तुम लोग जो (हंसः) दुष्ट कर्मों का नाशक
(शुचिषत्) पवित्र व्यवहारों में वर्तमान (वसुः) सज्जनों में बसने वा उन को बसाने
वाला (अन्तरिक्षसत्) धर्म के अवकाश में स्थित (होता) सत्य का ग्रहण करने
और कराने वाला (वेदिषत्) सब पृथिवी वा यज्ञ के स्थान में स्थित (अतिथिः)
पूजनीय वा राज्य की रक्षा के लिये यथोचित समय में भ्रमण करने वाला (दुरोण-
सत्) ऋतुओं में सुखदायक आकाश में व्याप्त वा घर में रहने वाला (नृषत्) से-
ना आदि के नायकों का अधिष्ठाता (वरसत्) उत्तम विद्वानों की आज्ञा में स्थित
(ऋतसत्) सत्याचरणों में आरूढ़ (व्योमसत्) आकाश के समान सर्व व्यापक
ईश्वर वा जीव स्थित (अब्जः) प्राणों के प्रकट करने हारा (गोजाः) इन्द्रिय वा
पशुओं को प्रसिद्ध करने हारा (ऋतजाः) सत्य विज्ञान को उत्पन्न करने हारा
(अद्रिजाः) मेघों का वर्षाने वाला विद्वान् (ऋतम्) सत्य स्वरूप (बृहत्)
अनन्तब्रह्म और जीव को जाने उस पुरुष को सभा का स्वामी राजा बना के निरन्तर
आनन्द में रहो ॥ १४ ॥

भावार्थः—जो पुरुष ईश्वर के समान प्रजाओं को पालने और सुख देने को
समर्थ हो वही राजा होने के योग्य होता है । और ऐसे राजा के विना प्रजाओं के
सुख भी नहीं हो सकता ॥ १४ ॥

सीद त्वामित्यस्य त्रितऋषिः । अग्निर्देवता । विराट् त्रिष्टुप्-
छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्मातृकृत्यमाह ॥

माता का कर्म अगः ॥

सीद त्वं मातुरस्या उपस्थे विश्वान्यग्ने वयुनानि

विद्वान् । मैनां तपसा मार्चिषाऽभिषोचीरन्तर-
स्याऽंशुक्रज्योतिर्वि भाहि ॥ १५ ॥

सीदं । त्वम् । मातुः । अस्याः । उपस्थ इत्युप-
स्थे । विश्वानि । अग्ने । वयुनानि । विद्वान् ।
मा । एनाम् । तपसा । मा । अर्चिषां । अभि ।
शोचीः । अन्तः । अस्याम् । शुक्रज्योतिरिति शु-
क्रज्योतिः । वि । भाहि ॥ १५ ॥

पदार्थः—(सीदं) तिष्ठ (त्वम्) (मातुः) जनन्याः (अस्याः)

प्रत्यक्षाया भूमेरिव (उपस्थे) समीपे (विश्वानि) सर्वाणि
(अग्ने) विद्यामभीप्सो (वयुनानि) प्रज्ञानानि (विद्वान्)
यो वेत्ति सः (मा) (एनाम्) (तपसा) सन्तापेन (मा)
(अर्चिषा) तेजसा (अभि) (शोचीः) शोकयुक्तां कुर्याः
(अन्तः) आभ्यन्तरे (अस्याम्) मातरि (शुक्रज्योतिः) शुक्रं
शुद्धाचरणं ज्योतिः प्रकाशो यस्य सः (वि)(भाहि) प्रकाशय ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वमस्यां मातरि सत्यां विभाहि प्रका-
शितो भवास्या भूमेरिव शुक्रज्योतिर्विद्वान् मातुरुपस्थे सीद ।
अस्याः सकाशाद्विश्वानि वयुनानि प्राप्नुहि । एनामन्तर्मा तपसा-
र्चिषामभिषोचीः किन्त्वेतच्छिन्नां प्राप्य विभाहि ॥ १५ ॥

भावार्थः—यो विदुष्या मात्रा विद्यासुशिक्षां प्रापितो मातृसेव-
को जननीवत् प्रजाः पालयेत् स राज्यैश्वर्येण प्रकाशेत ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्या को चाहने वाले पुरुष (त्वम्) आप (अस्याम्)
इस माता के विद्यमान होने में (विमाहि) प्रकाशित हो (शुक्रज्योतिः) शुद्ध आ-
चरणों के प्रकाश से युक्त (विद्वान्) विद्यावान् आप पृथिवी के समान आधार (मा-
तुः) इस माता की (उपस्थे) गोद में (सीद) स्थित हूजिये। इस माता से (वि-
श्वानि) सब प्रकार की (वयुनानि) बुद्धियों को प्राप्त हूजिये। इस माता को (अन्तः)
अन्तःकरण में (मा) मत (तपसा) सन्ताप से तथा (अर्चिषा) तेज से (मा)
मत (अभिषोचीः) शोक युक्त कीजिये। किन्तु इस माता से शिक्षा को प्राप्त होके
प्रकाशित हूजिये ॥ १५ ॥

भावार्थः—जो विद्वान् माता ने विद्या और अच्छी शिक्षा से युक्त किया
माता का सेवक जैसे माता पुत्रों को पालती है वैसे प्रजाओं का पालन करे वह पु-
रुष राजा के ऐश्वर्य से प्रकाशित होवे ॥ १५ ॥

अन्तरग्नइत्यस्य त्रितऋषिः । अग्निर्देवता । विराडनुष्टुप्-
छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनाराजकर्ममाह ॥

फिर राजा क्या करे इस वि० ॥

अन्तरग्ने रुचा त्वमुखायाः सदने स्वे । तस्यास्त्वहं-
हरसातपञ्जातवेदः शिवो भव ॥ १६ ॥

अन्तः । अग्ने । रुचा । त्वम् । उखायाः । सद-
ने । स्वे । तस्याः । त्वम् । हरसा । तपन् । जा-
तवेदइति जातवेदः । शिवः । भव ॥ १६ ॥

पदार्थः—(अन्तः) मध्ये (अग्ने) विद्वन् (रुचा) प्री-
त्या (त्वम्) (उखायाः) प्राप्तायाः प्रजायाः (सद्ने) अध्य-
यनस्थाने (स्वे) स्वकीये (तस्याः) (त्वम्) (हरसा) ज्व-
लनेन । हर इति ज्वलतो ना० निघं० १ । १७ (तपन्) श-
शुन् सन्तापयन् (जातवेदः) जाता विदिता वेदा यस्य तत्संबुद्धौ-
(शिवः) मङ्गलकारी (भव) ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे जातवेदोऽग्ने यस्त्वं यस्याः उखाया अधोऽग्नि-
रिव स्वे सद्ने तपन् सन्नन्तारुचा वर्तेथास्तस्या हरसा सन्तपैस्त्वं
शिवो भव ॥ १६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा सभाध्यक्षो राजा न्यायासने
स्थित्वा परमरुच्या राज्यपालनकृत्यानि कुर्यात्तथा प्रजा राजानं सु-
खयन्ती सती दुष्टान् संतापयेत् ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे (जातवेदः) वेदों के ज्ञाता (अग्ने) तेजस्वी विद्वान् आप जिस
(उखायाः) प्राप्त हुई प्रजा के नीचे से अग्नि के समान (स्वे) अपने (सद्ने) प-
ढ़ने के स्थान में (तपन्) शत्रुओं को संताप कराते हुए (अन्तः) मध्य में (रुचा) प्रीति
से वर्ती (तस्याः) उस प्रजा के (हरसा) प्रज्वलित तेज से आप शत्रुओं का निवा-
रण करते हुए (शिवः) मङ्गलकारी (भव) हूजिये ॥ १६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे सभाध्यक्ष राजा को चाहिये कि न्याय
करने की गद्दी पर बैठ के अत्यन्त प्रीति के साथ राज्य के पालन रूप कार्यों को करे
वैसे प्रजाओं को चाहिये कि राजा को सुख देती हुई दुष्टों को ताड़ना करें ॥ १६ ॥

शिवोभूत्वेत्यस्य त्रितश्रुषिः । अग्निर्देवता । विराडनुष्टुप्छ-
न्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

शिवो भूत्वा मह्यमग्ने अथो सीद शिवस्त्वम् । शि-
वाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं योनिमिहासदः ॥१७॥

शिवः । भूत्वा । मह्यम् । अग्ने । अथो इत्यथो ।

सीद । शिवः । त्वम् । शिवाः । कृत्वा । दिशः ।

सर्वाः । स्वम् । योनिम् । इह । आ । असदः

॥ १७ ॥

पदार्थः—(शिवः) स्वयं मङ्गलाचारी (भूत्वा) (मह्यम्)
प्रजाजनाय (अग्ने) शत्रुविदारक (अथो) (सीद) (शिवः) मङ्गलकारी
(त्वम्) (शिवाः) मङ्गलचारिणीः (कृत्वा) (दिशः) या दिव्यन्त उप-
दिश्यन्ते दिग्भिः सह चरितास्ताः प्रजाः (सर्वाः) (स्वम्) (योनि-
म्) राजधर्मासनम् (इह) अस्मिन् जगति (आ) (असदः) आस्व ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं मह्यं शिवो भूत्वेह शिवः सन् सर्वा
दिशः शिवाः कृत्वा स्वं योनिमासदोऽथो राजधर्मे सीद ॥ १७ ॥

भावार्थः—राजा स्वयं धार्मिको भूत्वा प्रजाजनानपि धार्मि-
कान् संपाद्य न्यायासनमधिष्ठाय सततं न्यायं कुर्यात् ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान शत्रुओं को जलाने वाले विद्वान् पुरु-
ष (त्वम्) आप (मह्यम्) हम प्रजाजनों के लिये (शिवः) मङ्गलाचारण करने हारे

(भूत्वा) होकर (इह) इस संसार में (शिवः) मङ्गलकारी हुए (सर्वाः) सब (दि-
शः) दिशाओं में रहने वाली प्रजाओं को (शिवाः) मङ्गलाचरण से युक्त (कृत्वा)
करके (स्वम्) अपने (योनिम्) राजधर्म के आसन पर (आसदः) बैठिये। और
(अथो) इस के पश्चात् राजधर्म में (सीद) स्थिर हूजिये ॥ १७ ॥

भावार्थः—राजा को चाहिये कि आप धर्मात्मा हो के प्रजा के मनुष्यों को
धार्मिक कर और न्याय की गद्दी पर बैठ के निरन्तर न्याय किया करे ॥ १७ ॥

दिवस्परित्यस्य वत्सप्रीकृषिः । अग्निर्देवता । निचृदापीं त्रिष्टुप्छन्दः
धैवतः स्वरः ॥

पुनाराजविषयमाह ॥

फिर राजधर्म का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

दिवस्परिं प्रथमं जज्ञे अग्निरस्मद्वितीयं परि
जातवेदाः । तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रमिन्धान
एनं जरते स्वाधीः ॥ १८ ॥

दिवः । परिं । प्रथमम् । जज्ञे । अग्निः । अस्मत् ।
द्वितीयम् । परिं । जातवेदाइति जातवेदाः । तृती-
यम् । अप्सिस्वत्यप्सु । नृमणा । नृमणाइति
नृमनाः । अजस्रम् । इन्धानः । एनम् । जरते ।
स्वाधीरिति सुऽआधीः ॥ १८ ॥

पदार्थः—(दिवः) विद्युतः (परि) उपरि (प्रथमम्) (जज्ञे)
जायते (अग्निः) (अस्मत्) अस्माकं सकाशात् (द्वितीयम्)

(परि) (जातवेदाः) जातप्रज्ञानः (तृतीयम्) (अप्सु) प्राणेषु जलेषु वा (नृमणाः) नृषु नायकेषु मनो यस्य सः (अजस्रम्) निरन्तरम् (इन्धानः) प्रदीपयन् (एनम्) (जरते) स्तौति (स्वाधीः) शोभनाध्यानयुक्ताः प्रजाः ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे सभेश योऽग्निरिव त्वं दिवस्परि जज्ञे तमेनं प्रथमं यो जातवेदास्त्वमस्मज्जज्ञे तमेनं द्वितीयं यो नृमणास्त्वमप्सु जज्ञे तमेनं तृतीयमस्रमिन्धानो विद्वान् परिजरते स त्वं स्वाधीः प्रजाः स्तुहि ॥ १८ ॥

भावार्थः—मनुष्येरादौ ब्रह्मचर्येण विद्यासुशिक्षा द्वितीयेन गृहाश्रमेणैश्वर्यं तृतीयेन वानप्रस्थेन तपश्चरणंचतुर्थेन संन्यासाश्रमेण नित्यं वेदविद्याधर्मप्रकाशनं च कर्त्तव्यम् ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे सभापति राजन् जो (आग्निः) अग्नि के समान आप (अस्मत्) हम लोगों से (दिवः) बिजुली के (परि) ऊपर (जज्ञे) प्रकट होते हैं उन (एनम्) आप को (प्रथमम्) पहिले जो (जातवेदाः) बुद्धिमानों में प्रसिद्ध उत्पन्न हुए उस आप को (द्वितीयम्) दूसरे जो (नृमणाः) मनुष्यों में विचारशील आप (तृतीयम्) तीसरे (अप्सु) प्राण वा जल क्रियाओं में विदित हुए उस आप को (अजस्रम्) निरन्तर (इन्धानः) प्रकाशित करता हुआ विद्वान् (जरते) सब प्रकार स्तुति करता है सो आप (स्वाधीः) सुन्दर ध्यान से युक्त प्रजाओं को प्रकाशित कीजिये ॥ १८ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि प्रथम ब्रह्मचर्याश्रम के सहित विद्या तथा शिक्षा का ग्रहण दूसरे गृहाश्रम से धनका संचय तीसरे वानप्रस्थ आश्रम से तप का आचरण और चौथे संन्यास लेकर वेदविद्या और धर्म का नित्य प्रकाश करें ॥ १८ ॥

विष्वात इत्यस्य वत्सप्री ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदार्षी त्रि-
ष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

विद्म ते अग्ने त्रेधा त्रयाणि विद्म ते धाम विभृ-
ता पुरुत्रा । विद्म ते नाम परमं गुहा यद्विद्म
तमुत्सं यत् आजगन्थ ॥ १९ ॥

विद्म । ते । अग्ने । त्रेधा । त्रयाणि । विद्म । ते ।
धाम । विभृतेति विभृता । पुरुत्रेति पुरुत्रा ।
विद्म । ते । नाम । परमम् । गुहा । यत् । विद्म ।
तम् । उत्सम् । यतः । आजगन्थेत्याऽजगन्थ ॥ १९ ॥

पदार्थः—(विद्म) जानीयाम । अत्र चतसृषु क्रियासु सं-
हितायां द्व्यचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः । विदोलटो वृत्ति एलादयश्चा-
देशाः (ते) तव (अग्ने) विद्म (त्रेधा) त्रिभिः प्रकारैः
(त्रयाणि) त्रीणि (विद्म) (ते) तव (धाम) धामानि
(विभृता) विशेषेण धर्तुं योग्यानि (पुरुत्रा) पुरुषाणि बहूनि
(विद्म) (ते) (नाम) (परमम्) (गुहा) गुहायां स्थितं
गुप्तम् (यत्) (विद्म) (तम्) (उत्सम्) कूपइवार्दीकरम् ।
उत्सइति कूपना० विधं० ३ । २३ (यतः) यस्मात् (आज-
गन्थ) आगच्छेः ॥ १९ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ते तव यानि त्रेधा त्रयाणि कर्माणि स-
न्ति तानि वयं विद्म । हे स्थानेश ते यानि विभृता पुरुत्रा धाम

सन्ति तानि वयं विद्मः । हे विद्वंस्ते तव यद्गुहा परमं नामास्ति
तद्वयं विद्मः । यतस्त्वमाजगन्थ तं त्वामुत्सामिव विद्मः विजानीमः ॥ १९ ॥

भावार्थः—प्रजास्यैर्जनैराज्ञा च राजनीतिकर्माणि स्थानानि
सर्वेषां नामानि च विज्ञेयानि । यथा कृषीबलाः कूपाज्जलमुत्कृष्य
क्षेत्रादीनि तर्पयन्ति तथैव प्रजास्यैर्धनादिभीराजा तर्पणीयो राज्ञा
प्रजाश्च तर्पणीयाः ॥ १९ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् पुरुष (ते) आप के जो (त्रेधा) तीन
प्रकार से (त्रयाणि) तीन कर्म हैं उन को हम लोग (विद्मः) जानें । हे स्थानों के
स्वामी (ते) आप के जो (त्रिभूत) विशेष कर के धारण करने योग्य (पुरुषा)
बहुत (धाम) नाम जन्म और स्थान रूप हैं उन को हम लोग (विद्मः) जानें हे वि-
द्वान् पुरुष (ते) आप का (यत्) जो (गुहा) बुद्धि में स्थित गुप्त (परमम्) श्रेष्ठ
(नाम) नाम है उस को हम लोग (विद्मः) जानें (यतः) जिस कारण आप (आज-
गन्थ) अच्छे प्रकार प्राप्त होवें (तम्) उस (उत्तम्) कूप के तुल्य तर करने हारे
आप को (विद्मः) हम लोग जानें ॥ १९ ॥

भावार्थः—प्रजा के पुरुष और राजा को योग्य है कि राजनीति के कामों सब
स्थानों और सब पदार्थों के नामों को जानें । जैसे कुए से जल निकाल खेत आदि को तृप्त
करते हैं वैसे ही धनादि पदार्थों से प्रजा राजा को और राजा प्रजाओं को तृप्त करे ॥ १९ ॥

समुद्रइत्यस्य वत्सप्री ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदार्षी त्रि-
ष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनाराजप्रजासम्बन्धमाह ॥

फिर भी राजा और प्रजा के सम्बन्ध का उप० ॥

समुद्रे त्वां नृमणां अप्सवृन्तर्नृचक्षां ईधे दिवो अ-
ग्न्यधन् । तृतीयं त्वां रजसि तस्थिना १० समुपा-
मुपस्थे महिषा अवधन् ॥ २० ॥

समुद्रे । त्वा । नृमणाः । नृमनाइति नृमनाः ।
 अपस्वित्यप्सु । अन्तः । नृचक्षा इति नृचक्षाः ।
 ईधे । दिवः । अग्ने । ऊधन् । तृतीये । त्वा । र-
 जसि । तस्थिवांसमिति तस्थिवांसम् । उ-
 पस्थित्युपस्थे । महिषाः । अवर्धन् ॥ २० ॥

पदार्थः—(समुद्रे) अन्तरिक्षे (त्वा) त्वाम् (नृमणाः)
 नायकेषु मनो यस्य सः (अप्सु) अग्नेषु जलेषु वा (अन्तः) मध्ये
 (नृचक्षाः) नृषु मनुष्येषु चक्षो दर्शनं यस्य सः (ईधे) प्रदीपये
 (दिवः) सूर्यप्रकाशस्य (अग्ने) विद्वान् (ऊधन्) ऊधनि उपसि ।
 ऊधइत्युपसोना० निघं० १ । ८ (तृतीये) त्रयाणां पूरके (त्वा)
 त्वाम् (रजसि) लोके (तस्थिवांसम्) तिष्ठन्तम् (अपाम्) जलानाम्
 (उपस्थे) समीपे (महिषाः) महान्तो विद्वांसः । महिषइति ।
 महन्ना० निघं० ३ । ३ (अवर्धन्) वर्धेरन् ॥ २० ॥

अन्वयः—हे अग्ने नृमणा अहं यं त्वा समुद्रेऽग्निमिवेधे
 नृचक्षा अहमप्स्वन्तरीधे दिवऊधनीधे तृतीये रजसि तस्थिवांसं
 सूर्यमिव यं त्वामपामुपस्थे महिषा अवर्धन् स त्वमस्मान् सततं
 वर्धय ॥ २० ॥

भावार्थः—प्रजासु वर्त्तमानाः सर्वे प्रधानपुरुषा राजवर्गं नित्यं
 वर्द्धयेयुः । राजपुरुषा प्रजापुरुषाश्च ॥ २० ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् पुरुष (नृमणाः) नायक पुरुषों को विचारने वाला मैं जिस (त्वा) आप को (समुद्रे) आकाश में अग्नि के समान (ईधे) प्रदीप्त करता हूँ (नृचक्षः) बहुत मनुष्यों का देखने वाला मैं (अप्सु) अन्न वा जलों के (अन्तः) बीच प्रकाशित करता हूँ (दिवः) सूर्य के प्रकाश के (ऊधन्) प्रातःकाल में प्रकाशित करता हूँ (तृतीये) तीसर (रजसि) लोक में (तस्यिवांसम्) स्थित हुए सूर्य के तुल्य जिस आप को (अपाम्) जलों के (उपस्थे) समीप (महिषः) महात्मा विद्वान् लोग (अवर्धन्) उन्नति को प्राप्त करें सो आप हम लोगों की निरन्तर उन्नति कीजिये ॥ २० ॥

भावार्थः—प्रजा के बीच वर्तमान सब श्रेष्ठ पुरुष राजकायों को और राजपुरुष प्रजा पुरुषों को नित्य बढ़ाते रहें ॥ २० ॥

अक्रन्ददित्यस्य वत्सप्रीऋषिः । अग्निर्देवता । निचुदार्षी
त्रिष्टुब्धन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ मनुष्याः कीदृशा भवेयुरित्यु० ॥

अब मनुष्यों को कैसा होना चाहिये यह वि० ॥

अक्रन्ददग्निस्तनयन्निव द्यौः क्षामारेरिहद्वीरुधः-
समञ्जन् । सद्यो जज्ञानो विहीमिद्धो अरूयदा रो-
दसी भानुना भात्यन्तः ॥ २१ ॥

अक्रन्दत् । अग्निः । स्तनयन्निवेति स्तनयन्-
इव । द्यौः । क्षामा । रेरिहत् । वीरुधः । सम-
ञ्जन्निति समऽअञ्जन् । सद्यः । जज्ञानः । वि ।
हि । ईम । इद्धः । अरूयत् । आ । रोदसी इति रोदसी

भानुना । भाति । अन्तरित्यन्तः ॥ २१ ॥

पदार्थः—(अक्रन्दत्) गमयति (अग्निः) विद्युत् (स्तन-
यन्निव) यथा शब्दयन् (द्यौः) सूर्यः) क्षामाः) पृथिवीम् ।
अत्रान्येषामपीत्युपधादीर्घः । सुषामिति विभक्तिलोपः (रेरिहत्)
ताडयति (वीरुधः) ओषधीः । वीरुधओषधयो भवन्ति विरोह-
णात् । निरु० ६ । ३ (समञ्जन्) प्रकटयन् (सद्यः) शीघ्रम्
(जज्ञानः) जायमानः (वि) (हि) प्रसिद्धौ (ईम्) सर्वतः
(इद्धः) प्रदीप्यमानः (अरुध्यत्) ख्याति (आ) (रोदसी)
प्रकाशभूमी (भानुना) किरणसमूहेन (भाति) राजति (अन्तः)
मध्ये ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं यथा द्यौः सूर्योऽग्निस्तनयन्निव
वीरुधः समञ्जन् सन् सद्योऽह्यक्रन्दत् । क्षामा रेरिहदयं जज्ञानइद्धः
सन् भानुना रोदसी ई व्यरुध्यत् । ब्रह्माण्डस्यान्तराभातीति तथा
भवत ॥ २१ ॥

भावार्थः—ईश्वरेण यदर्थः सूर्य उत्पादितः स विद्युदिव सर्वान्
लोकानारुष्य संप्रकाशयौषध्यादिवृद्धिहेतुः सन् सर्वभूगोलानां मध्ये
यथा विराजते तथा राजादिभिर्भवितव्यम् ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (द्यौः) सूर्य लोक (अग्निः) विद्युत् अग्नि
(स्तनयन्निव) शब्द करते हुए के समान (वीरुधः) ओषधियों को (समञ्जन्)
प्रकट करता हुआ (सद्यः) शीघ्र (हि) ही (अक्रन्दत्) पदार्थों को इधर उधर
चलाता (क्षामा) पृथिवी को (रेरिहत्) कंपाता और यह (जज्ञानः) प्रसिद्ध
हुआ (इद्धः) प्रकाशमान हो कर (भानुना) किरणों के साथ (रोदसी) प्रकाश

११३८

द्वादशोऽध्यायः ॥

और पृथिवी को (ईम्) सब ओर से (व्यख्यत्) विख्यात करता है । और ब्रह्मा-
रुद्र के (अन्तः) बीच (आभाति) अच्छे प्रकार शोभायमान होता है । वैसे तुम
लोग भी होओ ॥ २१ ॥

भावार्थः—ईश्वर ने जिस लिये सूर्य लोक को उत्पन्न किया है इसी लिये
वह विजुली के समान सब लोकों का आकर्षण कर और ओषधि आदि पदार्थों को
बढ़ाने का हेतु और सब भूगोलों के बीच जैसे शोभायमान होता है वैसे राजा आदि
पुरुषों को भी होना चाहिये ॥ २१ ॥

श्रीणामित्यस्य वत्सप्रीकृष्टपिः । अग्निर्देवता । निचृदार्थोऽत्रि-
ष्टुल्लन्दः । धेवतः स्वरः ॥

अत्र राजकर्मणि कीदृग्जनोऽभिषेचनीयइत्याह ॥

इन राजकार्यों में कैसे पुरुष को राजा बनावें यह वि० ॥

श्रीणामुदारो धरुणो रयीणां मनीषाणां प्रार्पणः
सोमंगोपाः । वसुः सूनुः सहसो अप्सु राजा वि
भात्यग्रं उषसामिधानः ॥ २२ ॥

श्रीणाम् । उदारइत्युत् । अरः । धरुणः । रयीणाम् ।
मनीषाणाम् । प्रार्पणइति प्राऽअर्पणः । सोमंगो-
पाडितिसोमं गोपाः । वसुः । सूनुः । सहसः । अ-
प्स्वित्यप्सु । राजा । वि । भाति । अग्रं । उष-
साम् । इधानः ॥ २२ ॥

पदार्थः—(श्रीणाम्) लक्ष्मीणां मध्ये (उदारः) य उत्कृष्टम् परीक्ष्य ऋच्छति ददाति (धरुणः) धर्त्ताऽऽधारमूतः (रयीणाम्) धनानाम् (मनीषाणाम्) प्रज्ञानाम् । याभिर्मन्यन्ते जानन्ति तामनीषाः प्रज्ञास्तासाम् (प्रार्पणः) प्रापकः (सोमगोपाः) सोमामामोषधीनामैश्वर्याणां वा रत्नकः (वसुः) कृतब्रह्मचर्य्यः (सूनुः) सुतः (सहसः) बलवतः पितुः (अप्सु) प्राणेषु (राजा) प्रकाशमानः (वि) (भाति) प्रदीप्यते (अग्रे) संमुखे (उषसाम्) प्रभातानाम् (इधानः) प्रदीप्यमानः ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं यो जन उषसामग्र इधानः सूर्य इव श्रीणामुदारो रयीणां धरुणो मनीषाणां प्रार्पणः सोमगोपाः सहसः सूनुर्वसुः सन्नप्सु राजा विभाति तं सर्वाध्यक्षं कुरुत ॥ २२ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्यः सुपात्रेभ्यो दाता धनस्य व्यर्थव्ययस्याकर्त्ता सर्वेषां विद्याबुद्धिप्रदः कृतब्रह्मचर्यस्य जितेन्द्रियस्य तनयो योगाङ्गानुष्ठानेन प्रकाशमानः सूर्यवत् शत्रुगुणकर्मस्वभावानां मध्ये देदीप्यमानो पितृवत् प्रजापालको जनोऽस्ति स राज्यकरणायाभिषेचनीयः ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोगों को चाहिये कि जो पुरुष (उषसाम्) प्रभात समय के (अग्रे) आरम्भ में (इधानः) प्रदीप्यमान सूर्य के समान (श्रीणाम्) सब उत्तम लक्ष्मियों के मध्य (उदारः) परीक्षित पदार्थों का देने (रयीणाम्) धनों का (धरुणः) धारण करने (मनीषाणाम्) बुद्धियों का (प्रार्पणः) प्राप्त कराने और (सोमगोपाः) ओषधियों वा ऐश्वर्यों की रक्षा करने (सहसः) ब्रह्मचर्य किये जितेन्द्रिय बलवान् पिता का (सूनुः) पुत्र (वसुः) ब्रह्मचर्याश्रम करता हुआ (अप्सु) प्राणों में (राजा) प्र-

११४०

द्वादशोऽध्यायः ॥

काशयुक्त हो कर (विभाति) शुभ गुणों का प्रकाश करता हो उस को सब का अध्यक्ष करो ॥ २२ ॥

भावार्थः—सब मनुष्यों को उचित है कि सुपात्रों को दान देने धन का व्यर्थ खर्च न करने सब को विद्या बुद्धि देने जिस ने ब्रह्मचर्याश्रम सेवन किया हो अपने इन्द्रिय जिस के वश में हो योग के यम आदि आठ अङ्गों के सेवन से प्रकाशमान सूर्य के समान अच्छे गुण कर्म और स्वभावों से सुशोभित और पिता के समान अच्छे प्रजाओं का पालन करने हारा पुरुष हो उस को राज्य करने के लिये स्थापित करें ॥ २२ ॥

विश्वस्येत्यस्य वत्सप्रीच्छपिः । अग्निर्देवता । आर्चीन्निष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

विश्वस्य केतुर्भुवनस्य गर्भ आ रोदसी अष्ट-
णाजायमानः । वीडुं चिद्रिद्रिमभिनत् परायन्
जना यदग्निमयजन्त पञ्च ॥ २३ ॥

विश्वस्य । केतुः । भुवनस्य । गर्भः । आ । रोदसी
इति रोदसी । अष्टणात् । जायमानः । वीडुम् ।
चित् । अद्रिम् । अभिनत् । परायन्निति परा-
यन् । जनाः । यत् । अग्निम् । अयजन्त ।
पञ्च ॥ २३ ॥

पदार्थः—(विश्वस्य) (केतुः) (भुवनस्य) भवन्ति भू-
तानि पस्मिँस्तस्य लोकमात्रस्य (गर्भः) अन्तःस्थः (आ) (रोद-
सी) प्रकाशभूमी (अष्टणात्) प्रपूर्णात् (जायमानः) उत्पद्यमा-
नः (वीडुम्) दृढबलम् (चित्) इव (अद्रिम्) मेघम् (अभिनत्)

भिन्धात् (परायन्) परेतः सन् (जनाः) (यत्) यः (अग्निम्)
विद्युतम् (अयजन्त) संगमयन्ति (पञ्च) प्राणाः ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यद्यो विद्वान् विश्वस्य भुवनस्य केतु-
गर्भो जायमानः परायन् रोदसी आपृणाद्दीडुमद्रिमभिनत् पञ्चजना
अग्निमयजन्त चिदिव विद्यादिशुभगुणान् प्रकाशयेत् न्यायाधीशं
मन्यध्वम् ॥ २३ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा भुवनस्य मध्ये सूर्यआकर्ष-
णेन सर्वविद्याप्रापको राज्यधर्ता शत्रूच्छेदकः सुखानां जनयिता
गर्भस्य मातेव प्रजापालको विद्वान् भवेत् तं राज्याधिकारिणं
कुर्यात् ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग (यत्) जो विद्वान् (विश्वस्य) सब (भुवनस्य)
लोकों का (केतुः) पिता के समान रत्नक प्रकाशने हारा (गर्भः) उन के मध्य में रहने
(जायमानः) उत्पन्न होने वाला (परायन्) शत्रुओं को प्राप्त होता हुआ (रोद-
सी) प्रकाश और पृथिवी को (आपृणात्) पूरण कर्ता हो (वीडुम्) अत्यन्त ब-
लवान् (अद्रिम्) मेघ को (अभिनत्) छिन्न भिन्न करे (पञ्च) पांच (जनाः)
प्राण (अग्निम्) बिजुली को (अयजन्त) संयुक्त करते हैं (चित्) इसी प्रकार
जो विद्या आदिशुभ गुणों का प्रकाश करे उस को न्यायाधीश राजा मानो ॥ २३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जैसे ब्रह्माण्ड के बीच सूर्य लोक अप-
नी आकर्षण शक्ति से सब का धारण करता और मेघ को काटने वाला तथा प्राणों
से प्रसिद्ध हुए के समान सब विद्याओं को जताने और जैसे माता गर्भ की रक्षा करे
वैसे प्रजा का पालने हारा विद्वान् पुरुष हो उस को राज्याधिकार देना
चाहिये ॥ २३ ॥

उशिगित्स्य वत्सप्री ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदार्षी
त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कर्तव्यमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

उ॒शिक् पा॒व॒को अ॒र॒तिः सु॒मे॒धा म॒र्त्येष्व॒ग्नि॒र॒मृ॒-
तो नि॒धायि । इय॑र्त्ति॒धूम॑म॒रु॒ष॒म्भ॒रि॑भृदुच्छु॒क्रेण॑
शोचि॒षा द्यामि॑नक्षन् ॥ २४ ॥

उ॒शिक् । पा॒व॒कः । अ॒र॒तिः । सु॒मे॒धा इति॑ सु॒मे॒धाः ।
म॒र्त्येषु॑ । अ॒ग्निः । अ॒मृतः॑ । नि । धा॒यि । इय॑र्त्ति ।
धूम॑म् । अ॒रु॒षम् । भ॒रि॑भ्रत् । उत् । शु॒क्रेण॑ । शो॒-
चि॒षा । द्या॑म् । इ॒नक्ष॑न् ॥ २४ ॥

पदार्थः—(उशिक्) कामयमानः (पावकः) पवित्रकर्त्ता
(अरतिः) ज्ञात्वा (सुमेधाः) शोभनप्रज्ञः (मर्त्येषु) (अग्निः) कार-
णारूपः (अमृतः) अविनाशी (नि) (धायि) निधीयते (इयर्त्ति)
प्राप्नोति (धूमम्) (अरुषम्) रूपम् (भरिभ्रत्) अत्यन्तं धरन्
पुष्यन् (उत्) (शुक्रेण) आशुक्रेण (शोचिषा) दीप्त्या (द्याम्) सूर्यम्
(इनक्षन्) व्याप्नुवन् । इनक्षतीति व्याप्तिकर्म० निघ० २।१८॥ २४॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयमीश्वरेण मर्त्येषु य उशिक् पावको-
रतिः सुमेधाऽमृतोऽग्निनिधायि यः शुक्रेण शोचिषा द्यामिनक्षन्
धूममरुषं भरिभ्रदुदियर्त्ति तमीश्वरमुपाध्वमुपकुरुत वा ॥ २४ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरीश्वरसृष्टानां पदार्थानां कारणकार्यपुर-
स्सरं विज्ञानं कृत्वा प्रज्ञोन्नेया ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग ईश्वर ने (मर्त्येषु) मनुष्यों में जो (उशिक्) मानने योग्य (पावकः) पवित्र करने हारा (अरतिः) ज्ञान वाला (सुमेधाः) अच्छी बुद्धि से युक्त (अमृतः) मरण धर्म रहित (अग्निः) आकाररूप ज्ञान का प्रकाश (निधायि) स्थापित किया है जो (शुक्लेण) शीघ्रकारी (शोचिषा) प्रकाश से (द्याम्) सूर्यलोक को (इनक्षन्) व्याप्त होता हुआ (धूमन्) धुएँ (अरुपम्) रूप को (भरिभ्रत्) अत्यन्त धारण वा पुष्ट करता हुआ (उदियत्ति) प्राप्त होता है उसी ईश्वर की उपासना करो वा उस अग्नि से उपकार लेओ ॥ २४ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि कार्य कारण के अनुसार ईश्वर के रचे हुए सब पदार्थों को ठीक २ जान के अपनी बुद्धि बढ़ावे ॥ २४ ॥

दृशानइत्यस्य वत्सप्रीत्यपिः । अग्निर्देवता । भुरिक्पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनर्नरैः किं किं वेद्यमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को क्या २ जानना चाहिये यह वि० ॥

दृशानो रुक्म उर्व्या व्यद्यौ दुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः अग्निरमृतो अभवद्वयोभिर्यदेनं द्यौरजनयत्सुरेताः ॥ २५ ॥

दृशानः । रुक्मः । उर्व्या । वि । अद्यौत् । दुर्मर्षमिति दुःसर्षम् । आयुः । श्रिये । रुचानः । अग्निः । अमृतः । अभवत् । वयोभिरिति वयः । अभिः । यत् । एनम् । द्यौः । अजनयत् । सुरेता इति सुरेताः ॥ २५ ॥

पदार्थः—(दृशानः) दर्शकः (रुक्मः) (उर्व्या) पृथिव्या सह (वि) (अद्यौत्) प्रकाशयति (दुर्मर्षम्) दुर्गतो मर्षः

सेचनं यस्मात्तत् (आयुः) जीवनम् (श्रिये) शोभायै (रु-
चानः) प्रदीपकः (अग्निः) तेजः (अमृतः) नाशरहितः (अ-
भवत्) (वयोभिः) व्यापकैर्गुणैः (यत्) यस्मात् (एनम्)
(द्यौः) स्वप्रकाशः (अजनयत्) जनयति (सुरेताः) शोभ-
नानि रेतंसि वीर्याणि यस्य सः ॥ २५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं यद्यो दृशानो रुक्मः श्रिये रुचा-
नोऽमृतो दुर्मर्षमायुः कुर्वन्मृतोऽग्निरुर्व्यासह व्यद्यौद्वयोभिः सहा-
भवत् । तद्यौः सुरेता जगदीश्वरो यदेनमजनयत्तं तत्तां च विजा-
नीत ॥ २५ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या जगत्स्रष्टारमनादिमीश्वरमनादिजगत्
कारणं गुणकर्मस्वभावैः सह विज्ञायोपासत उपयुञ्जते च ते दीर्घा-
युषः श्रीमन्तो जायन्ते ॥ २५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुमलोग (यत्) जिस कारण (दृशानः) दिखाने
हारा (रुक्मः) रुचिका हेतु (श्रिये) शोभा का (रुचानः) प्रकाशक (दुर्मर्षम्)
सब दुःखों से रहित (आयुः) जीवन करता हुआ (अमृतः) नाशरहित (अग्निः)
तेजस्वरूप (उर्व्या) पृथिवी के साथ (व्यद्यौत्) प्रकाशित होता है (वयोभिः)
व्यापक गुणों के साथ (अभवत्) उत्पन्न होता और जो (द्यौः) प्रकाशक (सुरे-
ताः) सुन्दर पराक्रम वाला जगदीश्वर (यत्) जिस के लिये (एनम्) इस अग्नि
को (अजनयत्) उत्पन्न करता है उस ईश्वर आयु और विद्युत् रूप अग्नि को
जानो ॥ २५ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य गुण कर्म और स्वभावों के सहित जगत् रचने वाले
अनादि ईश्वर और जगत् के कारण को ठीक २ जान के उपासना करते और
उपयोग लेते हैं वे चिरजीव होकर लक्ष्मी को प्राप्त होते हैं ॥ २५ ॥

यस्तद्वत्स्य वत्सप्रीकृषिः । अग्निर्देवता । विराडार्षी त्रिष्टु-
प्यन्दः धैवतः स्वरः ॥

पुनर्विद्वद्भिः कौटुशः पाचकः स्वीकार्यइत्याह ॥

फिर विद्वान् लोग कैसे रसोइया का स्वीकार करें यह वि०

यस्ते अद्य कृणवद्भद्रशोचेऽपूपं देव घृतवन्तम-
ग्ने । प्र तं नय प्रतरं वस्यो अच्छाभिसुमनं
देवभक्तं यविष्ठ ॥ २६ ॥

यः । ते । अद्य । कृणवत् । भद्रशोचइतिभ-
द्रऽशोचे । अपूपम् । देव । घृतवन्तमिति घृत-
ऽवन्तम् । अग्ने । प्र । तम् । नय । प्रतरमिति-
प्रऽतरम् । वस्यः । अच्छ । अभि । सुमनम् ।
देवभक्तमितिदेवऽभक्तम् । यविष्ठ ॥ २६ ॥

पदार्थः—(यः) (ते) तव (अद्य) (कृणवत्) कुर्या-
त् (भद्रशोचे) भद्रा भजनीया शोचिर्दोषिर्यस्य तत्सम्बुद्धौ (अपू-
पम्) (देव) दिव्यभोगप्रद (घृतवन्तम्) बहु घृतं विद्यते यस्मिन्
तम् (अग्ने) विद्वन् (प्र) (तम्) (नय) प्राप्नुहि (प्रतर-
म्) पाकस्य संतारकम् (वस्यः) अतिशयितं वसु तत् (अच्छ)
(अभि) (सुमनम्) सुखस्वरूपम् (देवभक्तम्) देवैर्विद्वद्भिः
सेवितम् (यविष्ठ) अतिशयेन युवन् ॥ २६ ॥

अन्वयः—हे भद्रशोचे यविष्ठ देवाग्ने यस्ते तव घृतवन्तम-
भिसुमनं वस्यो देवभक्तमपूपमच्छ कृणवत्तं प्रतरं पाककर्तारं त्व-
मद्य प्रणय ॥ २६ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्विद्वत्सुशिक्षितोऽत्युत्तमानां व्यञ्जनानां सुस्वा-
दिष्टानामन्नानां रुचिकराणां निर्माता पाककर्त्ता संग्राह्यः ॥ २६ ॥

पदार्थः—हे (भद्रशोचि) सेवने योग्य दीप्ति से युक्त (यविष्ठ) तरुण
अवस्था वाले (देव) दिव्य भोगों के दाता (अग्ने) विद्वान् पुरुष (यः) जो (ते)
आपका (धृतवन्तम्) बहुत धृत आदि पदार्थों से संयुक्त (अभि) सब प्रकार से
(सुमन्म्) सुखरूप (देवभक्तम्) विद्वानों के सेवने योग्य (अपूपम्) भोजन के यो-
ग्य पदार्थों वाला (वस्यः) अत्यन्त भोग्य (अच्छ्छ्) अच्छे पदार्थों को (कृणवत्) ब-
नावे (तम्) उस (प्रतरम्) पाक बनाने हारे पुरुष को आप (अद्य) आज (प्र-
णय) प्राप्त हूजिये ॥ २६ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि विद्वानों से अच्छी शिक्षा को प्राप्त हुए
अति उत्तम व्यञ्जन और शण्कुली आदि तथा शाक आदि स्वाद से युक्त रुचिकारक
पदार्थों को बनाने वाले पाचक पुरुष का ग्रहण करें ॥ २६ ॥

आतामित्यस्य वत्सप्रीक्षिपिः । अग्निर्देवता । विराडापीं त्रिष्टु-
प्लन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही वि०

आतं भज सौश्रवसेष्वग्न उक्थउक्थआ भज
शस्यमाने । प्रियः सूर्यै प्रियो अग्ना भवा-
त्युज्जातेन भिनददुज्जनित्वैः ॥ २७ ॥

आ । तम् । भज । सौश्रवसेषु । अग्ने । उक्थउ
क्थइत्युक्थेऽउक्थे । आ । भज । शस्यमाने । प्रियः ।
सूर्यै । प्रियः । अग्ना । भवाति । उत् । जातेन ।

भिनदत् । उत् । जनित्वैरितिजनिऽत्वैः ॥ २७ ॥

पदार्थः—(आ) (तम्) (भज) सेवस्व (सौश्रवसेषु)
(अग्ने) विद्वन् (उक्थउक्थे) वक्तुं योग्ये २ व्यवहारे (आ)
(भज) (शस्यमाने) स्तूयमाने (प्रियः) कान्तः (सूर्ये)
सूरिषु स्तोतृषु भवे (प्रियः) सेवनीयः (अग्ना) अग्नौ (भ-
वाति) भवेत् (उत्) (जातेन) (भिनदत्) भिन्धात् (उत्)
(जनित्वैः) जनिष्यमाणैः ॥ २७ ॥

अन्वयः—हे अग्ने विद्वस्त्वं यः सौश्रवसेषु वर्तमानस्तमा-
भज यः शस्यमानउक्थउक्थे प्रियः सूर्येऽग्ना च प्रियो जातेन ज-
नित्वैः सहोद्भवात्युद्भिनदत्तं त्वमभज ॥ २७ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्यः पाककरणे साधुः सर्वस्य प्रियोऽन्वयञ्ज-
नानां भेदकः पाचको भवेत्स स्वीकर्त्तव्यः ॥ २७ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् पुरुष आप जो (सौश्रवसेषु) सुन्दर धन-
वालों में वर्तमान हो (तम्) उस को (आभज) सेवन कीजिये जो (शस्यमाने)
स्तुति के योग्य (उक्थे उक्थे) अत्यन्त कहने योग्य व्यवहार में (प्रियः) प्रीति
रक्खे (सूर्ये) स्तुति कारक पुरुषों में हुए व्यवहार (अग्ना) और अग्नि विद्या में
(प्रियः) सेवने योग्य (जातेन) उत्पन्न हुए और (जनित्वैः) उत्पन्न होने वालों
के साथ (उद्भवाति) उत्पन्न होवे और शत्रुओं को (उद्भिनदत्) उच्छिन्न भिन्न करे
(तम्) उस को आप (आभज) सेवन कीजिये ॥ २७ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि जो पाक करने में साधु सब का हितका-
री अन्न और व्यंजनों को अच्छे प्रकार बनावे उस को अवश्य ग्रहण करें ॥ २७ ॥

त्वामग्नइत्यस्य वत्सप्री ऋषिः । अग्निर्देवता । विराडार्षी
त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैर्विद्याः कथं वर्द्धनीया इत्याह ॥

फिर मनुष्य लोग विद्या को किस प्रकार बढ़ावें इस वि०

त्वामग्ने यजमाना अनु द्यून् विश्वा वसु दधिरे
वार्याणि । त्वया सह द्रविणमिच्छमाना ब्रजं गो-
मन्तमुशिजो विवब्रुः ॥ २८ ॥

त्वाम् । अग्ने । यजमानाः । अनु । द्यून् । विश्वा ।
वसु । दधिरे । वार्याणि । त्वया । सह । द्रविण-
म् । इच्छमानाः । ब्रजम् । गोमन्तमिति गोऽमन्त-
म् । उशिजः । वि । वब्रुः ॥ २८ ॥

पदार्थः—(त्वाम्) (अग्ने) विद्वन् (यजमानाः) संग-
न्तारः (अनु) (द्यून्) दिनानि (विश्वा) सर्वाणि (वसु) व-
सूनि द्रव्याणि (दधिरे) धरेयुः (वार्याणि) स्वीकर्तुमर्हाणि (त्वया)
(सह) साकम् (द्रविणम्) धनम् (इच्छमानाः) व्यत्ययेना-
ऽत्रात्मनेपदम् (ब्रजम्) मेघम् (गोमन्तम्) प्रशस्ता गावः कि-
रणा यस्मिन्तम् (उशिजः) मेधाविनः । उशिगिति मेधाविना०
निधं० ३ । १५ (वि) (वब्रुः) वृणुयुः ॥ २८ ॥

अन्वयः—हे अग्ने विद्वन् यन्त्वामाश्रित्योशिजो यजमाना-
स्त्वया सह यानुद्यून् विश्वा वार्याणि वसु दधिरे द्रविणमिच्छमा-
ना गोमन्तं ब्रजं विवब्रुस्तथा भूता वयमपि भवेम ॥ २८ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः प्रयतमानानां विदुषां संगत्पुरुषार्थेन प्र-
तिदिनं विद्यासुखे वर्द्धनीये ॥ २८ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् पुरुष जिस (त्वम्) आपका आश्रय ले कर
(उशिजः) बुद्धिमान् (यजमानाः) संगतिकारक लोग (त्वया) आप के (सह)
साथ (विश्वा) सब (वार्याणि) ग्रहण करने योग्य (अनुद्यन्) दिनों में (वसु)
द्रव्यों को (दधिरे) धारण करें (द्रविणम्) धन की (इच्छमानाः) इच्छा करते
हुए (गोमन्तम्) सुन्दर किरणों के रूप से युक्त (ब्रजम्) मेघ वा गोस्थान को
(विववुः) विविध प्रकार से ग्रहण करें वैसे हम लोग भी होंगे ॥ २८ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि प्रयत्नशील विद्वानों के सङ्ग से पुरुषार्थ
के साथ विद्या और सुख को नित्य प्रति बढ़ाते जावें ॥ २८ ॥

अस्तावीत्यस्य वत्सप्रीऋषिः । अग्निर्देवता । विराडापी
तिष्ठुपछन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तत्संगेन किं भवतीत्याह ॥

फिर उन विद्वानों के संग से क्या होता है यह वि० ॥

अस्ताव्यग्निर्नरा सुशेवो वैश्वानर ऋषिभिः सो-
मंगोपाः । अद्वेषे द्यावापृथिवी हुवेम देवा धत्त
रयिमस्मे सुवीरम् ॥ २९ ॥

अस्तावि । अग्निः । नराम् । सुशेवइति सुशेवः ।
वैश्वानरः । ऋषिभिरित्यृषिभिः । सोमंगोपाइ-
तिसोमंगोपाः । अद्वेषेइत्यद्वेषे । द्यावापृथिवी-
इति द्यावापृथिवी । हुवेम । देवाः । धत्त । रयि-
म् । अस्मेइत्यस्मे । सुवीरमिति सुवीरम् ॥ २९ ॥

पदार्थः—(अस्तावि) स्तूयते (अग्निः) परमेश्वरः (नराम्)
 नायकानां विदुषाम् (सुशेवः) सुष्ठुसुखः । शेषमिति सुखना० निधं०
 ३ । ६ । (वैश्वानरः) विश्वे सर्वे नरा यस्मिन् स एव (ऋषिभिः)
 वेदविद्विर्विद्वद्भिः (सोमगोपाः) ऐश्वर्यपालकाः (अद्वेषे) द्वेष्टुमनर्हे
 प्रीतिविषये (द्यावापृथिवी) राजनीतिभूराज्ये (हुवेम) स्वीकुर्याम
 (देवाः) शत्रून् विजिगीषमाणाः (धत्त) धरत (रयिम्) राज्यश्रियम्
 (अस्मे) अस्मभ्यम् (सुवीरम्) शोभना वीरा यस्मात्तम् ॥ २९ ॥

अन्वयः—हे देवा यैर्युष्माभिर्ऋषिभिर्यो नरां सुशेवो वैश्वान-
 नरोऽग्निरस्तावि ये यूयमस्मे सुवीरं धत्त तदाश्रिताः सोमगोपा
 वयमद्वेषे द्यावापृथिवी हुवेम ॥ २९ ॥

भावार्थः—ये सच्चिदानन्दस्वरूपेश्वरसेवका धार्मिका विद्वांसः
 सन्ति ते परोपकारकत्वादाता भवन्ति नहीदृशानां संगमन्तरा
 सुस्थिरे विद्याराज्ये कर्तुं शक्नुवन्ति ॥ २९ ॥

पदार्थः—हे (देवाः) शत्रुओं को जीतने की इच्छा वाले विद्वानो जिन
 (ऋषिः) ऋषि तुम लोगोंने (नराम्) नायक विद्वानों में (सुशेवः) सुन्दरसुख
 युक्त (वैश्वानरः) सब मनुष्यों के आधार (अग्निः) परमेश्वर की (अस्तावि)
 स्तुति की है जो तुम लोग (अस्मे) हमारे लिये (सुवीरम्) जिस से सुन्दर वीर
 पुरुष हों उस (रयिम्) राज्यलक्ष्मी को (धत्त) धारण करो उस के आश्रित
 (सोमगोपाः) ऐश्वर्य के रक्षक हम लोग (अद्वेषे) द्वेष करने के अयोग्य प्रीति के
 विषय में (द्यावापृथिवी) प्रकाश रूप राजनीति और पृथिवी के राज्य का (हुवेम)
 ग्रहण करें ॥ २९ ॥

भावार्थः—जो सच्चिदानन्द स्वरूप ईश्वर के सेवक धर्मात्मा विद्वान् लोग हैं वे परोपकारी होने से आप्त यथार्थ वक्ता होते हैं ऐसे पुरुषों के सत्संग के बिना स्थिर विद्या और राज्य को कोई भी नहीं कर सकता ॥ २९ ॥

समिधाग्निमित्यस्य विरूपाक्षऋषिः । अग्निर्देवता । गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्याणां के सेवनीयाः सन्तीत्याह ॥

फिर मनुष्य किन का सेवन करें यह वि० ॥

समिधाग्निं दुवस्यत घृतैर्बोधयतातिथिम् । अस्मिन् हव्या जुहोतन ॥ ३० ॥

समिधेति सम्ऽद्धधा । अग्निम् । दुवस्यत । घृतैः । बोधयत । अतिथिम् । आ । अस्मिन् । हव्या । जुहोतन ॥ ३० ॥

पदार्थः—(समिधा) सम्यग्ग्निसंस्कृतेनानादिना (अग्निम्) उपदेशकं विद्वांसम् (दुवस्यत) सेवध्वम् (घृतैः) घृतादिभिः (बोधयत) चेतयत (अतिथिम्) अनियततिथिमुपदेशकम् (आ) (अस्मिन्) (हव्या) दातुमर्हाणि (जुहोतन) दत्त ॥ ३० ॥

अन्वयः—हे गृहस्था यूयं समिधाग्निमिवाग्नादिनोपदेशकं दुवस्यत घृतैरतिथिं बोधयत । अस्मिन् हव्या जुहोतन ॥ ३० ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सत्पुरुषाणामेव सेवा कार्या सत्पात्रेभ्य एव दानं च देयम् । यथाग्नौ घृतादिकं हुत्वा संसारोपकारं जनयन्ति तथैव विद्वत्सूतमानि दानानि संस्थाप्यैतैर्जगति विद्यामुशिक्षे वर्धनीये ॥ ३० ॥

पदार्थः—हे गृहस्थो तुमलोग जैसे (समिधा) अच्छे प्रकार इन्धनों से अग्निम्) अग्नि को प्रकाशित करते हैं वैसे उपदेश करनेवाले विद्वान् पुरुष को (दुवस्यत) सेवा करो और जैसे सुसंस्कृत अन्न तथा (घृतैः) घी आदि पदार्थों से अग्नि में होम करके जगदुपकार करते हैं वैसे (अतिथिम्) जिस के आने जाने के समय का नियम न हो उस उपदेशक पुरुष को (बोधयत) स्वागत उत्साहादि से चैतन्य करो और (अस्मिन्) इस जगत् में (हव्या) देने योग्य पदार्थों को (आजुहोतन) अच्छे प्रकार दिया करो ॥ ३० ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि सत्पुरुषों ही की सेवा और सुपात्रों ही को दान दिया करें जैसे अग्नि में घी आदि पदार्थों का हवन करके संसार का उपकार करते हैं वैसे ही विद्वानों में उत्तम पदार्थों का दान करके जगत् में विद्या और अच्छी शिक्षा को बढ़ा के विश्व को सुखी करें ॥ ३० ॥

उदुत्वेत्यस्य तापसश्रुषिः । अग्निर्देवता । विराडनुष्टुप् छन्दः ।
गांधारः स्वरः ॥

विद्वान् स्वतुल्यानन्यान् विदुषः कुर्यात् ॥

विद्वान् पुरुष को चाहिये कि अपने तुल्य अन्य मनुष्यों को
विद्वान् करे यह वि०

उदु त्वा विश्वे देवा अग्ने भरन्तु चित्तिभिः । स नो
भव शिवस्त्वशु सुप्रतीको विभावसुः ॥ ३१ ॥
उत् । ऊँइत्यूँ । त्वा । विश्वे । देवाः । अग्ने । भरन्तु । चि-
त्तिभिरिति चित्तिऽभिः । सः । नः । भव । शिवः । त्वम् ।
सुप्रतीकइति सुऽप्रतीकः विभावसुरीतिविभाऽवसुः ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(उत) (उ) (त्वा) (विश्वे) सर्वे (देवाः)
विद्वांसः (अग्ने) विद्वन् (भरन्तु) पुष्पन्तु (चित्तिभिः) सम्यग्
विज्ञानैस्सह (सः) (नः) अस्मभ्यम् (भव) (शिवः) मङ्ग-
लोपदेष्टा (त्वम्) (सुप्रतीकः) शोभनानि प्रतीकानि लक्षणानि
यस्य सः (विभावसुः) येन विविधा भा विद्यादीतिर्वास्यते ॥ ३१ ॥

अन्वयः—हे अग्ने विद्वन् यं त्वा विश्वे देवाश्चित्तिभिरुभ-
रन्तु स विभावसुः सुप्रतीकस्त्वं नः शिवो भव ॥ ३१ ॥

भावार्थः—यो यथा विद्वद्भ्यो विद्यां संचिनोति तथैवान्धान्
विद्यासंचितान् संपादयेत् ॥ ३१ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन् जिस (त्वा) आप को (विश्वे) सब (देवाः)
विद्वान् लोग (चित्तिभिः) अच्छे विज्ञानों के साथ अग्नि के समान (उदुभरन्तु)
पुष्ट करें (सः) सो (विभावसुः) जिन से विविध प्रकार की शोभा वा विद्या प्रका-
शित हों (सुप्रतीकः) सुन्दर लक्षणों से युक्त (त्वम्) आप (नः) हम लोगों के
लिये (शिवः) मङ्गलमय वचनों के उपदेशक (भव) हूजिये ॥ ३१ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य जैसे विद्वानों से विद्या का संचय करता है वह वैसे
ही दूसरों के लिये विद्या का प्रचार करे ॥ ३१ ॥

**प्रेदग्ने इत्यस्य तापस ऋषिः । अग्निर्देवता । विराडनुष्टुप्-
छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥**

पुनाराजा किं कृत्वा किं प्राप्नुयादित्याह ॥

फिर राजा क्या करके किस को प्राप्त होवे यह वि० ॥

**प्रेदग्ने ज्योतिष्मान् याहि शिवेभिरर्चिभिष्टुम् ।
बृहद्भिर्भानुभिर्भासन् । माहिँसीस्तन्वा प्रजाः
॥ ३२ ॥**

प्र । इत् । अग्ने । ज्योतिष्मान् । याहि । शिवेभिः ।
 अर्चिभिरित्यर्चिऽभिः । त्वम् । बृहद्भिरिति बृहत्-
 ऽभिः । भानुभिरिति भानुऽभिः । भासन् । मा ।
 हिंसीः । तन्वा । प्रजाइति प्रजाः ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(प्र) (इत्) (अग्ने) विद्याप्रकाशक (ज्यो-
 तिष्मान्) बहूनि ज्योतीषि विज्ञानानि विद्यन्ते यस्य सः (याहि)
 प्राप्नुहि (शिवेभिः) मङ्गलकारकैः (अर्चिभिः) पूजितैः (त्वम्)
 (बृहद्भिः) महद्भिः (भानुभिः) विद्याप्रकाशकैर्गुणैः (भासन्)
 प्रकाशकः सन् (मा) (हिंसीः) हिंस्याः (तन्वा) शरीरेण (प्रजाः)
 पालनीयाः ॥ ३२ ॥

अन्वयः—हे अग्ने विहंस्त्वं यथा ज्योतिष्मान् सूर्यः शिवे-
 भिरर्चिभिर्बृहद्भिर्भानुभिरिदेव भासन्वर्त्तते तथा प्रयाहि तन्वा प्र-
 जा माहिंसीः ॥ ३२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे सराजपुरुषराजंस्त्वं शरीरेणा-
 नपराधिनः कस्यापि प्राणिनो हिंसामकृत्वा विद्यान्यायप्रकाशेन
 प्रजाः पालयन् जीवनभ्युदयं मृत्वा मुक्तिसुखं प्राप्नुयाः ॥ ३२ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्या प्रकाश करने वाले विद्वन् (त्वम्) तू जैसे
 (ज्योतिष्मान्) सूर्य ज्योतियों से युक्त (शिवेभिः) मङ्गलकारी (अर्चिभिः) सत्का-
 र के साधन (बृहद्भिः) बड़े २ (भानुभिः) प्रकाशगुणों से (इत्) ही (भासन्)
 प्रकाशमान है वैसे (प्रयाहि) सुखों को प्राप्त हूजिये और (तन्वा) शरीर से (प्रजाः)
 पालने योग्य प्राणियों को (मा) मत (हिंसीः) मारिये ॥ ३२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—हे सेनापति आदि राज पुरुषों के सहित राजन् आप अपने शरीर से किसी अनपराधी प्राणी को न मार के विद्या और न्याय के प्रकाश से प्रजाओं का पालन करके जीवते हुए संसार के सुख को और शरीर छूटने के पश्चात् मुक्ति के सुख को प्राप्त हूजिये ॥ ३२ ॥

अक्रन्ददित्यस्य वत्सप्रीकृषिः । अग्निर्देवता । निचूदार्षा त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

✱ राज्यप्रबन्धः कथं कार्य्य इत्यु० ॥
राज्य का प्रबन्ध कैसे करे यह वि० ॥

अक्रन्ददग्निस्तनयन्निव द्यौः क्षामा रेरिहद्वीरु-
धः समञ्जन् । सद्यो जज्ञानोविहीमिद्धो अख्यदा-
रोदसी भानुना भात्यन्तः ॥ ३३ ॥

अक्रन्दत् । अग्निः । स्तनयन्निवोतिस्तनयन्ऽइव ।
द्यौः । क्षामा । रेरिहत् । वीरुधः । समञ्जन्निति स-
मऽअञ्जन् । सद्यः । जज्ञानः । वि । हि । ईम् ।
इद्धः । अख्यत् । आ । रोदसीइतिरोदसी । भा-
नुना । भाति । अन्तरित्यन्तः ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(अक्रन्दत्) विजानाति (अग्निः) शत्रुदाहको
विहान् (स्तनयन्निव) विद्युद्गर्जयन् (द्यौः) विद्यान्यायप्रकाशकः
(क्षामा) भूमिम् (रेरिहत्) भृशं युध्यस्व (वीरुधः) वनस्थान् वृ-
क्षान् (समञ्जन्) सम्यक् रक्षन् (सद्यः) तूर्णम् (जज्ञानः) राज-
नीत्या प्रादुर्भूतः (वि) (हि) खलु (ईम्) सर्वतः (इद्धः) शु-
भलक्षणैः प्रकाशितः (अख्यत्) धर्म्यानुप्रदेशान् प्रकथये (आ)

११५६

द्वादशोऽध्यायः ॥

(रोदसी) अग्निभूमी (मानुना) पुरुषार्थप्रकाशेन (भाति) (अन्तः) राजधर्ममध्ये स्थितः ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे प्रजाजना युष्माभिर्घथा द्यौरग्निः स्तनयन्निवा-
कन्द्वीरुधः समंजन् क्षामा रेहिहत् जज्ञानइद्धः सद्यो व्यख्यत् भा-
नुना हि रोदसी अन्तराभाति तथा स राजा भवितुं योग्योऽस्तीति
वेद्यम् ॥ ३३ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु०—नहि वनवृक्षरक्षणेन षष्टि
बाहुल्यमारोग्यं तडिद्वयवहारवदूरसमाचारग्रहणेन शत्रुविनाशनेन
राज्ये विद्यान्यायप्रकाशेन च विना सुराज्यं च जायते ॥ ३३ ॥

पदार्थः—हे प्रजा के लोगो तुम लोगों को चाहिये कि जैसे (द्यौः) सूर्यप्र-
काश कर्त्ता है वैसे विद्या और न्याय का प्रकाश करमे और (अग्निः) पावक के तुल्य
शत्रुओं का नष्ट करने हारा विद्वान् (स्तनयन्निव) विजुली के समान (अक्रन्दत्) ग-
र्जता और (वीरुधः) वन के वृक्षों की (समञ्जन्) अच्छे प्रकार रक्षा करता हुआ
(क्षामा) पृथिवी पर (रेहिहत्) युद्ध करे (जज्ञानः) राजनीति से प्रसिद्ध हुआ
(इद्धः) शुभ लक्षणों से प्रकाशित (सद्यः) शीघ्र (व्यख्यत्) धर्मयुक्त उपदेश करे
तथा (मानुना) पुरुषार्थ के प्रकाश से (हि) ही (रोदसी) अग्नि और भूमि को
(अन्तः) राजधर्म में स्थिर करता हुआ (आभाति) अच्छे प्रकार प्रकाश करता है व-
ह पुरुष राजा होने के योग्य है ऐसा निश्चित जानो ॥ ३३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमा और वाचकलु०—वन के वृक्षों की रक्षा के
बिना बहुत वर्षा और रोगों की न्यूनता नहीं होती और विजुली के तुल्य दूर के समा-
चारों से शत्रुओं को मारने और विद्या तथा न्याय के प्रकाश के बिना अच्छा स्थिर रा-
ज्य ही नहीं हो सकता ॥ ३३ ॥

प्रप्रायमित्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । अग्निर्देवता । आर्षातिष्ठुप् छन्दः ।
धैवतः स्वरः ॥

पुनः कीदृशं जनं राजव्यवहारे नियुञ्जीरन्नित्याह ॥

फिर कैसे पुरुष को राजव्यवहार में नियुक्त करें यह वि० ॥

प्रप्रायमग्निभरतस्य शृण्वे वियत्सूर्यो न रोचते
बृहद्भाः । अभि यः पूरुं पृतनासु तस्थौ दीदाय
दैव्यो अतिथिः शिवो नः ॥ ३४ ॥

प्रप्रेतिप्रऽप्र । अयम् । अग्निः । भरतस्य । शृ-
ण्वे । वि । यत् । सूर्यः । न । रोचते । बहत् ।
भाः । अभि । यः । पूरुम् । पृतनासु । तस्थौ । दी-
दाय । दैव्यः । अतिथिः । शिवः । नः ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(प्रप्र)अतिप्रकर्षेण (अयम्) (अग्निः) सेनेशः
(भरतस्य) पालितव्यस्य राजस्य (शृण्वे) (वि) (यत्) यः
(सूर्यः) सविता (न) इव (रोचते) प्रकाशते (बृहद्भाः)
महाप्रकाशः (अभि) (यः) (पूरुम्) पूर्णबलं सेनाध्यक्षम् ।
पूरवदति मनुष्य ना० निर्घ० २ । ३ (पृतनासु) सेनासु (तस्थौ)
तिष्ठेत् (दीदाय) धर्मं प्रकाशयेत् (दैव्यः) देवेषु विद्वत्सु प्रीतः
(अतिथिः) नित्यं भ्रमणकर्त्ता विद्वान् (शिवः) मङ्गलप्रदः
(नः) अस्मान् ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे राजप्रजाजनायूयं यद्योऽयमग्निः सूर्यो न बृहद्भाः
प्रप्ररोचते । यो नः पृतनासु पूरुमाभि तस्थौ दैव्योऽतिथिः शिवो

विद्या दीदाय । यत्तेविजयो विद्या च श्रूयेत स लब्धलक्षः कु-
लीनः सेनाया योधयिताऽधिकर्त्तव्यः ॥ ३४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यस्य पुण्यकीर्त्तेः पुरुषस्य शत्रुषु
विजयो विद्याप्रचारश्च श्रूयते सकुलीनः सेनाया योधयिताऽधि-
कर्त्तव्यः ॥ ३४ ॥

पदार्थः—हे राजा और प्रजा के पुरुषो तुम लोगों को चाहिये कि (यत्) जो (अयम्) यह (अग्निः) सेनापति (सूर्यः) सूर्य के (न) समान (बृहद्भाः) अत्यन्त प्रकाश से युक्त (प्रप्र) अतिप्रकर्ष के साथ (रोचते) प्रकाशित होता है (यः) जो (नः) हमारी (पृतनासु) सेनाओं में (पुरुम्) पूर्णबल युक्त सेनाध्यक्ष के निकट (अभितस्थौ) सब प्रकार स्थित होवे (दैव्यः) विद्वानों का प्रिय (अतिथिः) नित्य भ्रमण करने हारा अतिथि (शिवः) मङ्गलदाता विद्वान् पुरुष (दीदाय) विद्या और धर्म को प्रकाशित करे जिस को मैं (भरतस्य) सेवने योग्य राज्य का रक्षक (शृण्वे) सुनता हूँ । उस को सेना का अधिपति करो ॥ ३४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—मनुष्यों को चाहिये कि जिस पुण्यकीर्त्ति पुरुष का शत्रुओं में विजय और विद्याप्रचार सुनाजावे उस कुलीन पुरुष का सेना को युद्ध कराने हारा अधिकारी करें ॥ ३४ ॥

आपइत्यस्य वशिष्ठऋषिः । आपो देवताः । आर्षीनिष्ठुप्
छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ सर्वैर्मनुष्यैः स्वयंवरो विवाहः कार्यइत्याह ॥

अब सब मनुष्यों को स्वयम्बर विवाह करना चाहिये यह वि० ॥

आपो देवीः प्रतिगृभ्णीतु भस्मैतत्स्योने कृणु-
ध्वं सुरभाउ लोके । तस्मै नमन्तां जनयः सुप-
त्नीर्मातिव पुत्रं विभृताप्स्वृनत् ॥ ३५ ॥

आपः । देवीः । प्रति । गृभ्णीत । भस्म । एतत् ।
 स्योने । कृणुध्वम् । सुरभौ । ऊँइत्यूं । लोके । तस्मै ।
 नमन्ताम् । जनयः । सुपत्नीरितिसुपत्नीः मातेवे-
 तिमाताऽइव । पुत्रम् । बिभृत । अप्सिस्वत्यप्सु ।
 एतत् ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(आपः) पवित्रजलानीव सकलशुभगुणव्यापिकाः
 कन्याः (देवीः) दिव्यरूपसुशीलाः (प्रति) (गृभ्णीत) स्वीकुर्वीत (भ-
 स्म) प्रदीपकं तेजः (एतत्) (स्योने) सुसुखकारिके (कृणुध्वम्) सु-
 रभौ) ऐश्वर्य्यप्रकाशके । अत्र पुर ऐश्वर्य्यदीप्त्योरित्यस्माद्वाहुल-
 कादौणादिकोऽभिच् प्रत्ययः (उ) (लोके) द्रष्टव्ये (तस्मै) (न-
 मन्ताम्) नम्राः सन्तु (जनयः) विद्यासुशिक्षया प्रादुर्भूताः (सुप-
 त्नीः) शोभनाश्च ताः पत्न्यश्च ताः (मातेव) (पुत्रम्) (बिभृत) ध-
 रत (अप्सु) प्राणेषु (एतत्) अपत्यम् ॥ ३५ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो मनुष्या या आपो देवीः सुरभौ लो-
 के पतीन् सुखिनः कुर्वन्ति ताः प्रतिगृभ्णीतैताः सुखिनीः कृणु-
 ध्वम् । यदेतद्भस्मास्ति तस्मै याः सुपत्नीर्जनयो नमन्ति ताः प्रतिभव-
 न्तो ऽपि नमन्तामुभये मिलित्वा पुत्रं मातेवाप्स्वेतद्विभृत ॥ ३५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—मनुष्यैः परस्परं प्रसन्नतया स्वयम्भवं
 विवाहं विधाय धर्मेण सन्तानानुत्पाद्यैतान्विदुषः कृत्वा गृहाश्रमै-
 श्वर्य्यमुन्नेयम् ॥ ३५ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् मनुष्यो जो (आपः) पवित्र जलों के तुल्य संपूर्ण शुभ-
 गुण और विद्याओं में व्याप्त बुद्धि (देवीः) सुन्दर रूप और स्वभाव वाली कन्या
 (सुरभौ) ऐश्वर्य्य के प्रकाश से युक्त (लोके) देखने योग्य लोकों में अपने पतिओं

११६०

द्वादशोऽध्यायः ॥

को प्रसन्न करें उन को (प्रतिगृहणीत) स्वीकार करो तथा उन को सुख युक्त (कृ-
गुणध्वम्) करो जो (एतत्) यह (भस्म) प्रकाशक तेज है (तस्मै) उस के लिये
जो (सुपत्नीः) सुन्दर (जनयः) विद्या और अच्छी शिक्षा से प्रसिद्ध हुई स्त्री न-
मती हैं उनके प्रति आप लोग भी (नमन्ताम्) नम्र हूजिये (उ) और तुम स्त्रीपु-
रुष दोनों मिल के (पुत्रम्) पुत्र को (मातेव) माता के तुल्य (अप्सु) प्राणों में (एनत्)
इस पुत्र को (विभूत) धारण करो ॥ ३५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—मनुष्यों को चाहिये कि परस्पर प्रसन्न-
ता के साथ स्वयंवर विवाह धर्म के अनुसार पुत्रों को उत्पन्न और उन को विद्वान्
करके गृहाश्रम के ऐश्वर्य की उन्नति करें ॥ ३५ ॥

अप्स्वग्नइत्यस्य विरूप ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृद्गाय-
त्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ जीवाः कथं २ पुनर्जन्मप्राप्नुवन्तीत्याह ॥

अब जीव किस २ प्रकार पुनर्जन्म को प्राप्त होते हैं यह वि० ॥

अप्स्वग्ने सधिष्ठव सौषधीरनुरुध्यसे । गर्भे सन्
जायसे पुनः ॥ ३६ ॥

अप्स्वित्यप्सु । अग्ने । सधिः । तव । सः । ओ-
षधीः । अनु । रुध्यसे । गर्भे । सन् । जायसे ।
पुनरितिपुनः ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(अप्सु) जलेषु (अग्ने) अग्निवद्वर्त्तमान विद्-
वन् (सधिः) षोढा । अत्र वर्णव्यत्ययेन हस्य धः । इश्चप्रत्ययः (त-
व) (सः) सोऽचिलोपे चेत्पादपूरणमिति सन्धिः (ओषधीः) सोमादी-
न् (अनु) (रुध्यसे) (गर्भे) कुक्षौ (सन्) (जायसे) (पुनः) ॥ ३६ ॥

अन्वयः—हे अग्ने अग्निरिव जीव सधिर्यस्त्वमप्सु गर्भे ओषधीरनुरुध्यसे स त्वं गर्भे स्थितः सन् पुनर्जायसे । इमावेककमानुक्रमौ तव स्त इति जानीहि ॥ ३६ ॥

भावार्थः—ये जीवाः शरीरं त्यजन्ति ते वायवोषध्यादिषु च भ्रान्त्वा गर्भं प्राप्य यथासमयं सशरीरा भूत्वा पुनर्जायन्ते ॥ ३६ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के तुल्य विद्वन् जीव जो तू (सधिः) सहनशील (अप्सु) जलों में (ओषधीः) सोमलता आदि ओषधियों को (अनुरुध्यसे) प्राप्त होता है (सः) गर्भ में (सन्) स्थित हो कर (पुनः) फिर २ जन्म मरण (तव) तेरे हैं ऐसा जान ॥ ३६ ॥

भावार्थः—जो जीव शरीर को छोड़ते हैं वे वायु और ओषधि आदि पदार्थों में भ्रमण करते २ गर्भाशय को प्राप्त होके नियत समय पर शरीर धारण कर के प्रकट होते हैं ॥ ३६ ॥

गर्भोऽसित्यस्य विरूप ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगार्घ्युष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनर्जीवस्य क्व २ गतिर्भवतीत्याह ॥

फिर जीव कहां २ जाता है यह वि० ॥

गर्भो अस्योषधीनां गर्भो वनस्पतीनाम् । गर्भो विश्वस्य भूतस्याग्ने गर्भो अपामसि ॥ ३७ ॥

गर्भः । असि । ओषधीनाम् । गर्भः । वनस्पतीनाम् । गर्भः । विश्वस्य । भूतस्य । अग्ने । गर्भः । अपाम् । असि ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(गर्भः) योऽनर्थान् गिरति विनाशयति सः । गर्भो

गृभेर्गृणात्यर्थे गिरस्त्यनर्थानिति यदा हि स्त्री गुणान् गृह्णाति गुणाश्चास्या गृह्यन्तेऽथ गर्भो भवति । निरु० १० । २३ (आसि) (ओषधीनाम्) सोमयवादीनाम् (गर्भः) (वनस्पतीनाम्) अश्वत्थादीनाम् (गर्भः) (विश्वस्य) सर्वस्य (भूतस्य) उत्पन्नस्य (अग्ने) देहान्तप्रापक जीव (गर्भः) (अपाम्) प्राणानां जलानां वा (आसि) ॥ ३७ ॥

अन्वयः—हे अग्ने अग्नितुल्यजीव यतस्त्वमग्निरिवौषधीनां गर्भो वनस्पतीनां गर्भः । विश्वस्य भूतस्य गर्भोऽपां गर्भश्चासि तस्मात्त्वमजोऽसि ॥ ३७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०— हे मनुष्या ये विद्युद्वत्सर्वान्तर्गता जीवा जन्मवन्तः सन्ति तान् जानन्ति ॥ ३७ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) दूसरे शरीर को प्राप्त होने वाले जीव जिस से तू अग्नि के समान जो (ओषधीनाम्) सोमलता आदि वा यवादि ओषधियों के (गर्भः) दोषों के मध्य (गर्भः) गर्भ (वनस्पतीनाम्) पीपल आदि वनस्पतियों के बीच (गर्भः) शोधक (विश्वस्य) सब (भूतस्य) उत्पन्न हुए संसार के मध्य (गर्भः) ग्रहण करने हारा और जो (अपाम्) प्राण वा जलों का (गर्भः) गर्भ रूप भीतर रहने हारा (असि) है इस लिये तू अज अर्थात् स्वयं जन्म रहित (असि) है ॥ ३७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो तुम लोगों को चाहिये कि जो विजुली के समान सब के अन्तर्गत जीव जन्म लेने वाले हैं उन को जानो ॥ ३७ ॥

प्रसद्येत्यस्य विरूपकृषिः । अग्निर्देवता । निचृदार्थनुष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मरणान्ते शरीरस्य का गतिः कार्येत्याह ॥

मरण समय में शरीर का क्या होना चाहिये यह वि० ॥

प्रसद्य भस्मन्ता योनिमपश्च पृथिवीमग्ने ।

स॒सृज्य मा॒तृभि॒ष्ट्वं ज्योति॑ष्मा॒न्पुन॑रास॒दः॥३८॥
 प्र॒सद्योति॑प्र॒सद्यं । भस्म॑ना । योनि॑म् । अपः । च ।
 पृथि॑वीम् । अ॒ग्ने । स॒सृज्येति॑स॒मसृज्यं । मा॒-
 तृभि॑रिति॒मातृ॑भिः । त्वम् । ज्योति॑ष्मान् । पु-
 नः । आ । अस॒दः ॥ ३८ ॥

पदार्थः—(प्रसद्य) प्रगत्य (भस्मना) दग्धेन (योनिम्)
 देहधारणकारणम् (अपः) (च) अग्न्यादिकम् (पृथिवीम्)
 (अग्ने) प्रकाशमान (संसृज्य) संसर्गीभूत्वा (मातृभिः) (त्वम्)
 (ज्योतिष्मान्) प्रशस्तप्रकाशयुक्तः (पुनः) पश्चात् (आ) (अ-
 सदः) प्राप्नोषि ॥ ३८ ॥

अन्वयः—हे अग्ने सूर्य्यइव ज्योतिष्मोऽस्त्वं भस्मना पृथिवीं
 चापश्च योनिं प्रसद्य मातृभिः सह संसृज्य पुनरासदः ॥ ३८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे जीवा भवन्तो यदा शरीरं
 त्यजत तदैतद्भस्मीभूतं सत्पृथिव्यादिना सह संयुनक्तु यूयमात्मानश्चा-
 म्बाशरीरेषु गर्भाशयं प्रविश्य पुनः सशरीराः सन्तो विद्यमाना भव-
 न्त्विति ॥ ३८ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) प्रकाशमान पुरुष सूर्य्य के समान (ज्योतिष्मान्)
 प्रशंसित प्रकाश से युक्त जीव तू (भस्मना) शरीर दाह के पीछे (पृथिवीम्) पृ-
 थिवी (च) अग्नि आदि और (अपः) जलों के बीच (योनिम्) देह धारण के कारण

११६४

द्वादशोऽध्यायः ॥

को (प्रसद्य) प्राप्त हो और (मातृभिः) माताओं के उदर में वास करके (पुनः) फिर (आसद्यः) शरीर को प्राप्त होता है ॥ ३८ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—हे जीवो तुमलोग जब शरीर को छोड़ो तब यह शरीर राख रूप करके पृथिवी आदि पांच भूतों के साथ युक्त करो। तुम और तुम्हारे आत्मा माता के शरीर में गर्भाशय में पहुँच फिर शरीर धारण किये हुए विद्यमान होते हो ॥ ३८ ॥

पुनरासद्येत्यस्य विरूपञ्चरिः । अग्निर्देवता । निचृदनुष्टुप्-
छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

अथ मातापित्रपत्यानि परस्परं कथं वर्तेरन्नित्याह ॥

अब माता पिता और पुत्र आपस में कैसे वर्ते यह वि० ॥

पुनरासद्य सदनमपश्च पृथिवीमग्ने । शेषे मातु-
र्यथोपस्थेऽन्तरस्यां शिवतमः ॥ ३९ ॥

पुनः । आसद्येत्याऽसद्यं । सदनम् । अपः । च ।
पृथिवीम् । अग्ने । शेषे । मातुः । यथा । उप-
स्थइत्युपऽस्थे । अस्याम् । शिवतममडतिशिवऽ-
तमः ॥ ३९ ॥

पदार्थः—(पुनः) (आसद्य) आगत्य (सदनम्) गर्भस्थानम्
(अपः) (च) भोजनादिकम् (पृथिवीम्) भूमितलम् (अग्ने)
इच्छादिगुणप्रकाशित (शेषे) स्वपिपि (मातुः) जनन्याः (यथा)
(उपस्थे) उत्संगे (अन्तः) आभ्यन्तरे (अस्याम्) मातरि (शिवतमः)
अतिशयेन मङ्गलकारी ॥ ३९ ॥

अन्वयः— हे अग्ने यतस्त्वमपः पृथिवीं च सदनं पुनरासद्य
स्यामन्तः शिवतमः सन् यथा बालो मातुरुपस्थे शेषे तस्मादस्यां
शिवतमो भव ॥ ३९ ॥

भावार्थः—पुत्रैर्यथा मातरः स्वापत्यानि सुखयन्ति तथैवानुकू-
लया सेवया स्वमातरः सततमानंदयितव्याः । न कदाचिन्मातापि-
तृभ्यां विरोधः समाचरणीयः । न च मातापितृभ्यामेतेऽधर्मकुशि-
क्षायुक्ताः कदाचित्कार्याः ॥ ३९ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) इच्छा आदि गुणों से प्रकाशित जनजिस कारण तू
(पुनः) फिर (आसद्य) प्राप्त हो के (अस्याम्) इस माता के (अन्तः) गर्-
भाशय में (शिवतमः) मंगलकारी हो के (यथा) जैसे बालक (मातुः) माता की
(उपस्थे) गोद में (शेषे) सोता है वैसे ही माता की सेवा में मङ्गलकारी हो ॥ ३९ ॥

भावार्थः—पुत्रों को चाहिये कि जैसे माता अपने पुत्रों को सुख देती है वै-
से ही अनुकूल सेवा से अपनी माताओं को निरन्तर आनंदित करें । और माता पिता
के साथ विरोध कभी न करें । और माता पिता को भी चाहिये कि अपने पुत्रों को अधर्म
और कुशिक्षा से युक्त कभी न करें ॥ ३९ ॥

पुनरूर्जेत्यस्य वत्सप्रीकृषिः । अग्निर्देवता । निचृदार्षीगायत्री
छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनर्जनकजनन्यां परस्परं वर्तमानं योग्यं कार्यमित्याह ॥

फिर पुत्रों को माता पिता के विषय में परस्पर योग्यवर्तमान करना
चाहिये यह वि० ॥

पुनरूर्जा निवर्तस्व पुनरग्नइषायुषा । पुनर्नः पा-
ह्यहंसः ॥ ४० ॥

पुनः । ऊर्जा । नि । वर्तस्व । पुनः । अग्ने । इषा ।

आयुषा । पुनः । नः । पाहि । अंहसः ॥ ४० ॥

पदार्थः—(पुनः) (ऊर्जा) पराक्रमेण (नि) (वर्तस्व)

(पुनः) (अग्ने) (इषा) अग्नेन (आयुषा) जीवनेन (पुनः)

(नः) अस्मभ्यम् (पाहि) (अंहसः) पापाचरणात् ॥ ४० ॥

अन्वयः—हे अग्ने मातः पितश्च त्वमिषायुषा सह नो वर्धय
पुनरंहसः पाहि । हे पुत्र त्वमूर्जा सह निवर्तस्व । पुनर्नोऽस्मानंह-
सः पाहि ॥ ४० ॥

भावार्थः—यथा विद्वांसो मातापितरः सुसन्तानान् विद्यया सु-
शिक्षया दुष्टाचारात् पृथग्रक्षेयुस्तथाऽपत्यान्वप्येतान् पापाचरणा-
त्सततं पृथग्रक्षेयुः । नैवं विना सर्वे धर्माचारिणो भवितुं शक्नुव-
न्ति ॥ ४० ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) तेजस्विन् माता पिता आप (इषायुषा) अन्न और
जीवन के साथ (नः) हम लोगों को बड़ाइये (पुनः) बारंबार (अंहसः) दुष्ट आ-
चरणों से (पाहि) रक्षा कीजिये । हे पुत्र तू (ऊर्जा) पराक्रम के साथ पापों से (नि-
वर्तस्व) अलग हूजिये और (पुनः) फिर हम लोगों को भी पापों से पृथक् रखिये ॥ ४० ॥

भावार्थः—जैसे विद्वान् माता पिता अपने सन्तानों को विद्या और अच्छी शि-
क्षा से दुष्टाचारों से पृथक् रखें वैसे ही सन्तानों को भी चाहिये कि इन माता पिता-
ओं को बुरे व्यवहारों से निरन्तर बचावें । क्योंकि इस प्रकार किये विना सब मनुष्य
धर्मात्मा नहीं हो सकते ॥ ४० ॥

सह रध्येत्यस्य वत्सप्री ऋषिः । अग्निर्देवता । निचूद्गायत्री
छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

विद्वद्भिः कथं वर्तितव्यमित्याह ॥

विद्वानों को कैसे वर्तना चाहिये यह० ॥

सह रय्या निवर्त्तस्वाग्नेपिन्वस्व धारया विश्वप्स्न्यां
विश्वतस्परि ॥ ४१ ॥

सह । रय्या । नि । वर्त्तस्व । अग्ने । पिन्वस्व
धारया । विश्वप्स्न्येति विश्वप्स्न्यां । विश्वतः ।
परि ॥ ४१ ॥

पदार्थः—(सह) (रय्या) प्राश्रीपिकया (नि) (वर्त्तस्व)
(अग्ने) विद्वन् (पिन्वस्व) सेवस्व (धारया) सुसंस्कृतया वाचा
(विश्वप्स्न्या) विश्वान् सर्वान् भोगान् यया प्साति तया (विश्वतः)
सर्वस्य जगतः (परि) मध्ये ॥ ४१ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं विश्वप्स्न्या रय्या धारया सह विश्व-
तस्परि निवर्त्तस्वास्मान् पिन्वस्व च ॥ ४१ ॥

भावार्थः—विद्वद्भिर्मनुष्यैरस्मिन् जगति सुबुद्ध्या पुरुषार्थेन-
श्रीमन्तो भूत्वाऽन्येपि धनवन्तः संपादनीयाः ॥ ४१ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् पुरुष आप (विश्वप्स्न्या) सब पदार्थों के
भोगने का साधन (धारया) अच्छी संस्कृतवाणी के (सह) साथ (विश्वतस्परि)
सब संसार के बीच (नि) निरन्तर (वर्त्तस्व) वर्तमान हूजिये और हम लोगों का
(पिन्वस्व) सेवन कीजिये ॥ ४१ ॥

भावार्थः—विद्वान् मनुष्यों को चाहिये कि इस जगत् में अच्छी बुद्धि और
पुरुषार्थ के साथ श्रीमान् हो कर अन्य मनुष्यों को भी धनवान् करें ॥ ४१ ॥

बोधामइत्यस्य दीर्घतमाऋषिः । अग्निर्देवता । विराडार्षो लि-
ष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्याः परस्परमध्ययनाध्यापनं कथं कुर्युरित्याह ॥

मनुष्य लोग आपस में कैसे पढ़ें और पढ़ावें इस वि०॥

बोधा मे अस्य वचसो यविष्ठ मंहिष्ठस्य प्रभृत-
स्य स्वधावः । पीयन्ति त्वो अनु त्वो गृणाति वन्दा-
रुष्टेत्नवं वन्दे अग्ने ॥ ४२ ॥

बोध । मे । अस्य । वचसः । यविष्ठ । मंहिष्ठस्य ।
प्रभृतस्येति प्रभृतस्य । स्वधावइति स्वधाऽवः ।
पीयन्ति । त्वः । अनु । त्वः । गृणाति । वन्दारुः । ते
तन्वम् । वन्दे । अग्ने ॥ ४२ ॥

पदार्थः— (बोध) अवगच्छ । अत्र हचोऽतस्तिङइति दीर्घः
(मे) मम (अस्य) वर्तमानस्य (वचसः) (यविष्ठ) अति-
शयेन युवन् (मंहिष्ठस्य) अतिशयेन भाषितुं योग्यस्य महतः (प्र-
भृतस्य) प्रकर्षेण धारकस्य पोषकस्य वा (स्वधावः) प्रगृह्णाता स्व-
धा बहून्यन्नानि विद्यन्ते यस्य सः (पीयन्ति) निन्देत् । अत्रानेका-
र्या अपि धातवो भवन्तीति निन्दार्थः (त्वः) कश्चित् निन्दकः अनु-
पश्चात् (त्वः) कश्चित् (गृणाति) स्तुयात् (वन्दारुः) अभिवा-
दनशीलः (ते) तव (तन्वम्) शरीरम् (वन्दे) स्तुवे (अग्ने)
श्रोतः ॥ ४२ ॥

अन्वयः—हे यविष्ठ स्वधावोऽग्ने त्वं मे मम प्रभृतस्य मंहिष्ठस्यास्य वचसोऽभिप्रायं बोध । यदि त्वो यं त्वां पीयति निन्देत्वोऽनुगृणाति स्तुयात् तस्य ते तव तन्वं वन्दारुरहं वन्दे ॥ ४२ ॥

भावार्थः—यदा कश्चित्कंचिदध्यापयेदुपदिशेद्वा तदाऽध्येता श्रोता च ध्यानं दत्त्वाऽधीयीत शृणुयाच्च यदा सत्यासत्ययोर्निर्णयः स्यात्तदा सत्यं गृह्णीयादसत्यं त्यजेदेवं कृते सति कश्चिन्निन्द्यात् कश्चित्स्तुयात्तर्ह्यपि कदाचित्सत्यं न त्यजेदनृतं च न भजेदिदमेव मनुष्यस्यासाधारणो गुणः ॥ ४२ ॥

पदार्थः—हे (यविष्ठ) अत्यन्त ज्ञान (स्वधावः) प्रशंसित बहुत अज्ञो-वाले (अग्ने) उपदेश के योग्य श्रोता जन तू (मे) मेरे (प्रभृतस्य) अच्छे प्रकार से धारण वा पोषण करने वाले (मंहिष्ठस्य) अत्यन्त कहने योग्य बड़े तेरी जो (त्वः) यह निन्दक पुरुष (पीयति) निन्दा करे (त्वः) कोई (अनु) परोक्ष में (गृणाति) स्तुति करे उस (ते) आप के (तन्वम्) शरीर को (वन्दारुः) अभिवादन शील मैं स्तुति करता हूं ॥ ४२ ॥

भावार्थः—जब कोई किसी को पढ़ावे वा उपदेश करे तब पढ़नेवाला ध्यान देकर पढ़े वा सुने । जब सत्य वा मिथ्या का निश्चय हो जावे तब सत्य ग्रहण और असत्य का त्याग कर देवे । ऐसे करने में कोई निन्दा और कोई स्तुति करे तो कभी न छोड़े और मिथ्या का ग्रहण कभी न करे । यही मनुष्यों के लिये विशेष गुण है ॥ ४२ ॥

स बोधीत्यस्य सोमाहुतिर्ऋषिः । अग्निर्देवता । आर्चीपंक्ति-
श्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

मनुष्याः किं कृत्वा किं प्राप्नुयुरित्याह ॥

मनुष्य लोग क्या करके किस को प्राप्त हों यह वि० ॥

सबोधि सूरिर्मघवा वसुपते वसुदावन् । युयोध्यु-
स्मद्वेषां११सि विश्वकर्मणे स्वाहा ॥ ४३ ॥

सः । बोधि । सूरिः । मघवेतिमघऽवा । वसुपतइ-
तिवसुऽपते । वसुदावन्निति वसुऽदावन् । युयोधि ।
अस्मत् । द्वेषां१२सि । विश्वकर्मणइतिविश्वऽकर्म-
णे । स्वाहा ॥ ४३ ॥

पदार्थः—(सः) श्रोता वक्ता च (बोधि) बुध्येत (सूरिः)
मेधावी (मघवा) पूजितविद्यायुक्तः (वसुपते) वसूनां धनानां पा-
लक (वसुदावन्) वसूनि धनानि सुपात्रेभ्यो ददाति तत्संबुद्धौ
(युयोधि) वियोजय (अस्मत्) अस्माकं सकाशात् (द्वेषांसि)
द्वेषयुक्तानि कर्माणि (विश्वकर्मणे) अखिलशुभकर्मानुष्ठानाय
(स्वाहा) सत्यां वाणीम् ॥ ४३ ॥

अन्वयः—हे वसुपते वसुदावन् यो मघवा सूरिर्भवान्सत्यं बो-
धि स विश्वकर्मणे स्वाहा मुपदिशन्संस्त्वमस्मद्द्वेषांसि वियुयो-
धि सततं दूरीकुरु ॥ ४३ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या ब्रह्मचर्येण जितेन्द्रिया भूत्वा द्वेषं वि-
हाय धर्मेणोपदिश्य श्रुत्वा च प्रयतन्ते तएव धार्मिका विहांसोऽखि-
लं सत्यासत्यं ज्ञातुमुपदेष्टुं चार्हन्ति नेतरे हठाभिमानयुक्ताः जुद्रा-
शयाः ॥ ४३ ॥

पदार्थः—हे (वसुपते) धनों के पालक (वसुदावन्) सुपुत्रों के लिये धन
देने वाले जो (मघवा) प्रशंसित विद्या से युक्त (सूरिः) बुद्धिमान् आप सत्य को
(बोधि) जानें (सः) सो आप (विश्वकर्मणे) संपूर्ण शुभ कर्मों के अनुष्ठान के लिये
(स्वाहा) सत्य वाणी का उपदेश करते हुए आप (अस्मत्) हम से (द्वेषांसि) द्वेष
युक्त कर्मों को (वियुयोधि) पृथक् कीजिये ॥ ४३ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य ब्रह्मचर्य के साथ जितेन्द्रिय हो द्वेष को छोड़ धर्मानुसार उपदेश कर और सुन के प्रयत्न करते हैं वे ही धर्मात्मा विद्वान् लोग संपूर्ण सत्य असत्य के जानने और उपदेश करने के योग्य होते हैं और अन्य हठ अभिमान युक्त क्षुद्र पुरुष नहीं ॥ ४३ ॥

पुनस्त्वेत्यस्य सोमाहुतिर्ऋषिः । अग्निर्देवता । स्वराडापी-
त्रिष्टुब्धन्दः । धैवतः स्वरः ॥

कीदृशा मनुष्याः सत्यसंकल्पा भवन्तीत्यु० ॥

कैसे मनुष्यों के संकल्प सिद्ध होते हैं इस वि० ॥

पुनस्त्वाऽऽदित्या रुद्रा वसवः समिन्धतां पुनर्ब्र-
ह्माणो वसुनीथ यज्ञैः । घृतेन त्वं तन्वुं वर्धयस्व
सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥ ४४ ॥

पुनरितिपुनः । त्वा । आदित्याः रुद्राः । वसवः ।
सम् । इन्धताम् । पुनः । ब्रह्माणः । वसुनीथे-
तिवसुनीथ । यज्ञैः । घृतेन । त्वम् । तन्वुम् ।
वर्धयस्व । सत्याः । सन्तु । यजमानस्य । कामाः ॥ ४४ ॥

पदार्थः—(पुनः) अध्ययनाध्यापनाभ्यां पश्चात् (त्वा)त्वाम्
(आदित्याः) पूर्णविद्याबलयुक्ताः (रुद्राः) मध्यस्थाः (वसवः)
प्रथमे च विद्वांसः (सम्) (इन्धताम्) प्रकाशयन्तु (पुनः) (ब्रह्माणः)
चतुर्वेदाध्ययनेन ब्रह्माइति संज्ञां प्राप्ताः (वसुनीथ) वेदादिशा-
स्त्रबोधार्थं सुवर्णादिधनं च यो नयति तत्सम्बुद्धौ (यज्ञैः) अध्य-

यनाध्यापनादिक्रियामयैः (धृतेन) सुसंस्कृतेनाज्यादिना जलेन वा (त्वम्) अध्यापकः श्रोता वा (तन्वम्) शरीरम् (वर्धयस्व) (सत्याः) सत्सु धर्मेषु साधवः (सन्तु) भवन्तु (यजमानस्य) यष्टुं संगन्तुं विदुषः पूजितुं च शक्तिं यस्य तस्य (कामाः) अभिलाषाः ॥ ४४ ॥

अन्वयः—हे वसुनीथ त्वं यज्ञैर्धृतेन च तन्वं शरीरं नित्यं वर्धयस्व पुनस्त्वामादित्या रुद्रा वसवो ब्रह्माणः समिन्धताम् । एवमनुष्ठानायजमानस्य कामाः सत्याः सन्तु ॥ ४४ ॥

भावार्थः—ये प्रयत्नेन सर्वा विद्याअधीत्याध्याप्य च पुनः पुनः सत्संगं कुर्वन्ति । कुपथ्यविषयत्यागेन शरीरात्मनोरारोग्यं वर्धयित्वा नित्यं पुरुषार्थमनुतिष्ठन्ति तेषामेव संकल्पाः सत्याः भवन्ति नेतरेषाम् ॥ ४४ ॥

पदार्थः—हे (वसुनीथ) वेदादि शास्त्रों के बोधरूप और सुवर्णादि धन प्राप्त कराने वाले आप (यज्ञैः) पढ़ने पढ़ाने आदि किर्यारूप यज्ञों और (धृतेन) अच्छे संस्कार किये हुए धी आदि वा जल से (तन्वम्) शरीर को नित्य (वर्धयस्व) बढ़ाइये (पुनः) पढ़ने पढ़ाने के पीछे (त्वा) आप को (आदित्याः) पूर्ण विद्या के बल से युक्त (रुद्राः) मध्यस्थ विद्वान् और (वसवः) प्रथम विद्वान् लोग (ब्रह्माणः) चार वेदों को पढ़ के ब्रह्मा की पदवी को प्राप्त हुए विद्वान् (समिन्धताम्) सम्यक् प्रकाशित करें । इस प्रकार के अनुष्ठान से (यजमानस्य) यज्ञ सत्संग और विद्वानों का सत्कार करने वाले पुरुष की (कामाः) कामना (सत्याः) सत्य (सन्तु) होंवें ॥ ४४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य प्रयत्न के साथ सब विद्याओं को पढ़ और पढ़ा के बारंबार सत्संग करते हैं कुपथ्य और विषय के त्याग से शरीर तथा आत्मा के रोग को हटा के नित्य पुरुषार्थ का अनुष्ठान करते हैं उन्हीं के संकल्प सत्य होते हैं दूसरों के नहीं ॥ ४४ ॥

अपेतेत्यस्य सोमाहुतिर्ऋषिः । पितरो देवताः । निचृदार्षी
त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ जन्यजनकाः किं किं कर्माचरेयुरित्याह ॥

सन्तान और पिता माता परस्परकिनर कर्मों का आचरण करें यह वि०

अपेतवीत वि च सर्पता तो येऽत्रस्थ पुराणा ये
च नूतनाः । अदाद्यमोऽवसानं पृथिव्या अक्रन्नि-
मं पितरौ लोकमस्मै ॥ ४५ ॥

अप । इत । वि । इत । वि । च । सर्पत । अतः ।
ये । अत्र । स्थ । पुराणाः । ये । च । नूतनाः ।
अदात् । यमः । अवसानमित्यवसानम् । पृथि-
व्याः । अक्रन् । इमम् । पितरः । लोकम् । अ-
स्मै ॥ ४५ ॥

पदार्थः—(अप) (इत) त्यजत (वि) (इत) विविधतया
प्राप्नुत (वि) (च) (सर्पत) गच्छत (अतः) कारणात् (ये)
(अत्र) अस्मिन्समये (स्थ) भवथ (पुराणाः) प्रागधीतविद्याः (ये)
(च) (नूतनाः) संप्रतिगृहीतविद्याः (अदात्) दद्यात् (यमः)
उपरतः परीक्षकः (अवसानम्) अवकाशमधिकारं वा (पृथिव्याः)
भूमेर्मध्ये वर्तमानाः (अक्रन्) कुर्वन्तु (इमम्) प्रत्यक्षम् (पितरः)
जनका अध्यापका उपदेशकाः परीक्षका वा (लोकम्) आर्षे
दर्शनम् (अस्मै) सत्यसंकल्पाय ॥ ४५ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो येऽत्र पृथिव्या मध्ये पुराणा ये च नू-
तनाः पितरः स्थ तेऽस्मै इमं लोकमक्रन् । यान्युष्मान्यमोऽवसान-

मदात्ते यूयमतोऽधमदिपेतधर्मं वीतान्नैव च विसर्पत ॥ ४५ ॥

भावार्थः—अयमेव मातापित्राचार्याणां परमो धर्मोऽस्ति यत्सन्तानेभ्यो विद्यासुशिक्षाप्राप्तिकारणं येऽधर्मान्मुक्ता धर्मेण युक्ताः परोपकारप्रिया वृद्धा युवानश्च विद्वांसः सन्ति ते सततं सत्योपदेशेनाविद्यां निवर्त्य विद्यां जनयित्वा कृतकृत्या भवन्तु ॥ ४५ ॥

पादार्थः—हे विद्वान् लोगो (ये) जो (अत्र) इस समय (पृथिव्याः) भूमि के बीच वर्तमान (पुराणाः) प्रथम विद्या पढ़ चुके (च) और (ये) जो (नूतनाः) वर्तमान समय में विद्याभ्यास करने हारे (पितरः) पिता पढ़ने उपदेश करने और परीक्षा करने वाले (स्थ) होवें (ते) वे (अस्मै) इस सत्यसंकल्पी मनुष्य के लिये (इमम्) इस (लोकम्) वैदिक ज्ञान सिद्ध लोक को (अक्रन्) सिद्ध करें जिन तुम लोगों को (यमः) प्राप्त हुआ परीक्षक पुरुष (अवसानम्) अवकाश वा अधिकार को (अदात्) देवे वे तुम लोग (अतः) इस अधर्म से (अपेत) पृथक् रहो और धर्म को (वीत) विशेष कर प्राप्त होओ (अत्र) और इसी में (विसर्पत) विशेषता से गमन करो ॥ ४५ ॥

भावार्थः—माता पिता और आचार्य का यही परम धर्म है जो सन्तानों के लिये विद्या और अच्छी शिक्षा का प्राप्त कराना । जो अधर्म से पृथक् और धर्म से युक्त परोपकार में प्रीति रखने वाले वृद्ध और जवान विद्वान् लोग हैं वे निरन्तर सत्य उपदेश से अविद्या का निवारण और विद्या की प्रवृत्ति करके कृतकृत्य होवें ॥ ४५ ॥

संज्ञानमित्यस्य सोमाहुतिर्ऋषिः । अग्निर्देवता ।

भुरिगार्थी त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अध्येत्रध्यापकाः किं कृत्वा सुखिनः स्युरित्याह ॥

पढ़ने पढ़ाने वाले क्या करके सुखी हों इस वि० ॥

संज्ञानंमसि कामधरणंममयि ते कामधरणम्भूया-
त् । अग्नेर्भस्मांस्यग्नेः पुरीषमसि चितंस्थ परि-
चितं ऊर्ध्वचितं श्रयध्वम् ॥ ४६ ॥

संज्ञानमिति सम्ज्ञानम् । असि । कामधरणमिति-
 कामधरणम् । मयि । ते । कामधरणमिति काम-
 धरणम् । भूयात् । अग्नेः । भस्म । असि । अग्नेः ।
 पुरीषम् । असि । चितः । स्थ । परिचितइति प-
 रिचितः । ऊर्ध्वचितइत्यूर्ध्वचितः । श्रयध्वम् ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(संज्ञानम्) सम्यग्विज्ञानम् (असि) (कामधरण-
 म्) संकल्पानामाधरणम् (मयि) (ते) तव (कामधरणम्) (भूया-
 त्) (अग्नेः) पावकस्य (भस्म) दग्धदोषः (असि) (अग्नेः)
 विद्युतः (पुरीषम्) पूर्णं बलम् (असि) (चितः) संचिताः (स्थ)
 भवत (परिचितः) परितः सर्वतः संचेतारः (ऊर्ध्वचितः) ऊर्ध्व
 संचिन्वन्तः (श्रयध्वम्) सेवध्वम् ॥ ४६ ॥

अन्वयः—हे विहंस्त्वं यत्संज्ञानं प्राप्तोऽसि । यत्त्वमग्नेर्भस्मास्या-
 ग्नेर्यत्पुरीषमाप्तोऽसि तन्मां प्रापय । यस्य ते तव यत्कामधरणमस्ति
 तत्कामधरणं मयि भूयाद्यथा यूयं विद्यादिशुभगुणैश्चितः परिचित
 ऊर्ध्वचितः स्थ पुरुषार्थं चाश्रयध्वं तथा वयमपि भवेम ॥ ४६ ॥

भावार्थः—जिज्ञासवः सदा विदुषां सकाशाद्विद्याः प्रार्थ्य पृ-
 ष्ठेयुर्यावद्युष्मासु पदार्थविज्ञानमस्ति तावत्सर्वमस्मासु घत्त । या-
 वतीर्हस्तक्रिया भवन्तो जानन्ति तावतीरस्मान् शिक्षत यथा वयं
 भवदाश्रिता भवेम तथैव भवन्तोऽप्यस्माकमाश्रयाः सन्तु ॥ ४६ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् आप जिस (संज्ञानम्) पूरे विज्ञान को प्राप्त (असि) हुए हो जो आप (अग्नेः) अग्नि से हुई (भस्म) राख के समान दोषों को भस्म करता (असि) हो (अग्नेः) बिजुली के जिस (पुरीषम्) पूर्ण बल को प्राप्त हुए (असि) हो उस विज्ञान भस्म और बल को मेरे लिये भी दीजिये जिस (ते) आप का जो (कामधरणम्) संकल्पों का आधार अन्तःकरण है वह (कामधरणम्) कामना का आधार (मयि) मुझ में (भूयात्) होवे । जैसे तुम लोग विद्या आदि शुभगुणों से (चितः) इकट्ठे हुए (परिचितः) सब पदार्थों को सब और से इकट्ठे करने हारे (ऊर्ध्वचितः) उत्कृष्ट गुणों के संचय कर्त्ता पुरुषार्थ को (श्रयध्वम्) सेवन करो वैसे हमलोग भी करें ॥ ४६ ॥

भावार्थः—जिज्ञासु मनुष्यों को चाहिये कि सदैव विद्वानों से विद्याकी इच्छा कर प्रश्न किया करें कि जितना तुम लोगों में पदार्थों का विज्ञान है उतना सब तुम लोग हम लोगों में धारण करो । और जितनी हस्तक्रिया आप जानते हैं उतनी सब हम लोगों को दिखाइये ॥ ४६ ॥

अयंस इत्यस्य विश्वामित ऋषिः । अग्निर्देवता । आर्षी त्रि-

ष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्यैरुत्तमाचरणानुकरणं कार्यमित्याह ॥

मनुष्यों को उत्तम आचरणों के अनुसार वर्त्तना चाहिये यह वि० ॥

अयं सो अग्निर्यस्मिन् सोममिन्द्रः सुतं दधे ज-
ठरै वावशानः । सहस्त्रियं वाजमत्यं न सप्तिं-
ससवान्त्सन्त्सूयसे जातवेदः ॥ ४७ ॥

अयम् । सः । अग्निः । यस्मिन् । सोमम् । इ-
न्द्रः । सुतम् । दधे । जठरै । वावशानः । सह-
स्त्रियम् । वाजम् । अत्यम् । न । सप्तिम् ।

ससवानिति ससवान् । सन् । स्तूयसे । जातवे-
द इति जातवेदः ॥ ४७ ॥

पदार्थः—(अयम्) (सः) (अग्निः) (यस्मिन्) (सोमम्)
सर्वोषध्यादिरसम् (इन्द्रः) सूर्यः (सुतम्) निष्पन्नम् (दधे) धरे
(जठरे) उदरे । जठरमुदरम् भवति जग्धमस्मिन् ध्रियते धीयते वा ।
निरु० ४ । ७ (वावशानः) भृशं कामयमानः (सहस्त्रियम्) स-
हप्राप्तम् भार्याम् (वाजम्) अनादिकम् (अत्यम्) अतितुं
व्याप्तुं योग्यम् (न) इव (सप्तिम्) अश्वम् (ससवान्) ददत्
(सन्) (स्तूयसे) प्रशस्यसे (जातवेदः) उत्पन्नविज्ञान ॥४७॥

अन्वयः—हे जातवेदो यथा ससवान्सँस्त्वं स्तूयसेऽयमग्निरि-
न्द्रश्च यस्मिन् सोमं दधाति यं सुतं जठरेऽहं दधे । सोऽहं वावशानः
सन् सहस्त्रियं दधे । त्वया सह वाजमत्यं न सप्तिं दधे । तादृश-
स्त्वं भव ॥ ४७ ॥

भावार्थः—अतोपमावाचकतु०—यथा विद्युत्सूर्यौ सर्वान् रसान्
गृहीत्वा जगद्रसयतो यथा पत्या सह स्त्री स्त्रिया सह पतिश्चानन्दं
भुङ्क्ते तथाऽहमेतद्दधे । यथा सद्गुणैर्युक्तस्त्वं स्तूयसे तथाऽहमपि
प्रशंसितो भवेयम् ॥ ४७ ॥

पदार्थः—हे (जातवेदः) विज्ञान को प्राप्त हुए विद्वान् जैसे (ससवान्) दा-
न देते (सन्) हुए आप (स्तूयसे) प्रशंसा के योग्य हो (अयम्) यह (अग्निः)
अग्नि और (इन्द्रः) सूर्य (यस्मिन्) जिस में (सोमम्) सब ओषधियों के रस को
धारण करता है जिस (सुतम्) सिद्ध हुए पदार्थ को (जठरे) पेट में मैं (दधे) धारण
करता हूँ (सः) वह मैं (वावशानः) शीघ्र कामना करता हुआ (सहस्त्रियम्) साथ

वर्तमान अपनी स्त्री को धारण करता हूं आप के साथ (वाजम्) अन्न आदि पदार्थों को (अत्यम्) व्याप्त होने योग्य के (न) समान (सप्तिम्) थोड़े को (दधे) धारण करता हूं वैसा ही तू भी हो ॥ ४७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोप० और उपमालं०—जैसे बिजुली और सूर्य, सब रसों का ग्रहण कर जगत् को रसयुक्त करते हैं वा जैसे पति के साथ स्त्री और स्त्री के साथ पति आनन्द भोगते हैं वैसे मैं इस सब का धारण करता हूं जैसे श्रेष्ठ गुणों से युक्त आप प्रशंसा के योग्य हो वैसे मैं भी प्रशंसा के योग्य होऊँ ॥ ४७ ॥

अग्नेयत्त इत्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगार्षी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥ ४७ ॥

अध्यापकैर्निष्कपटत्वेन सर्वे विद्यार्थिनः पाठनीयाइत्याह ॥

अध्यापक लोगों को निष्कपट से सब विद्यार्थीजन पढ़ाने चाहिये यह वि० ॥

अग्ने यत्ते दिवि वर्चः पृथिव्यां यदोषधीष्वप्स्वा यजत्र । येनान्तरिक्षमुर्व्यातन्थ त्वेषःस भानुरर्णवो नृचक्षाः ॥ ४८ ॥

अग्ने । यत् । ते । दिवि । वर्चः । पृथिव्याम् । यत् । ओषधीषु । अप्सिस्वत्यप्सु । आ । यजत्र । येन । अन्तरिक्षम् । उरु । आतन्थेत्यास्तन्थं । त्वेषः । सः । भानुः । अर्णवः । नृचक्षा इति नृचक्षाः ॥ ४८ ॥

पदार्थः—(अग्ने) विद्वन् (यत्) यस्य (ते) तव (दिवि) द्योतनात्मके विद्युदादौ (वर्चः) विज्ञानप्रकाशः (पृथिव्याम्) भूमौ (यत्) (ओषधीषु) यवादिषु (अप्सु) प्राणेषु जलेषु वा (आ)

(यजत्र) संगन्तुं योग्य (येन) (अन्तरिक्षम्) आकाशम् (उरु)
बहु(आ, ततन्ध) समन्तात्तनु (त्वेषः) प्रकाशः (सः) (भानुः)
प्रभाकरः (अर्णवः) अर्णीसि बहून्युदकानि विद्यन्ते यस्मिन्
सः । अर्णसो लोपश्च । अ० । ५ । २ । १०९ इति मत्वर्थे वः स-
लोपश्च (नृचक्षाः) यो नृन् चक्षते सः ॥ ४८ ॥

अन्वयः—हे यजत्राग्ने यद्यस्य ते तवाऽग्नेरिव दिवि वर्चः यत्
पृथिव्यामोषधीष्वप्सु वर्चोऽस्ति येन नृचक्षा भानुरर्णवो येनान्तरि-
क्षमुर्वाततन्ध तथा स त्वं तदस्मासु धेहि ॥ ४८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—अस्मिन् जगति यस्य सृष्टिप-
दार्थविज्ञानं यादृशं स्यात्तादृशं सद्योऽन्यान् ग्राहयेत् । यदि न ग्रा-
हयेत्तर्हि तन्नष्टं सदन्यैः प्राप्तुमशक्यं स्यात् ॥ ४८ ॥

पदार्थः—हे (यजत्र) संगम करने योग्य (अग्ने) विद्वन् (यत्) जिस
(ते) आप का अग्नि के समान (दिवि) द्योतन शील आत्मा में (वर्चः) विज्ञान
का प्रकाश (यत्) जो (पृथिव्याम्) पृथिवी (ओषधिषु) यवादि ओषधीयों और (अप्सु)
प्राणों वा जलों में (वर्चः) तेज है (येन) जिस से (नृचक्षाः) मनुष्यों को दिखाने
वाला (भानुः) सूर्य (अर्णवः) बहुत जलों को वर्षाने हारा (त्वेषः) प्रकाश है (येन)
जिस से (अन्तरिक्षम्) आकाश को (उरु) बहुत (आ, ततन्ध) विस्तार युक्त करते
हो (सः) सो आप वह सब हम लोगों में धारण कीजिये ॥ ४८ ॥

भावार्थः—यहां वाचकलु०—इस जगत् में जिस को सृष्टि के पदार्थों का वि-
ज्ञान जैसा होवे वैसा ही शीघ्र दूसरों को बतावे जो कदाचित् दूसरों को न बतावे तो
वह नष्ट हुआ किसी को प्राप्त नहीं हो सके ॥ ४८ ॥

अग्नेर्दिवइत्यस्य विश्वामित्रऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगार्थी
पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही वि० ॥

अग्ने दिवो अर्णमच्छा जिगास्यच्छादेवाँ ॥२॥
ऊचिषे धिष्ण्या ये । यारोचनेपरस्तात्सूर्यस्य या
श्रावस्तादुपतिष्ठन्त आपः ॥ ४९ ॥

अग्ने । दिवः । अर्णम् । अच्छ । जिगासि ।
अच्छ । देवान् । ऊचिषे । धिष्ण्याः । ये । याः ।
रोचने । परस्तात् । सूर्यस्य । याः । च । श्रावस्ता-
त् । उपतिष्ठन्त इत्युपतिष्ठन्ते । आपः ॥ ४९ ॥

पदार्थः—(अग्ने) विहन् (दिवः) प्रकाशात् (अर्ण-
म्) विज्ञानम् (अच्छ) (जिगासि) स्तौषि (अच्छ) (दे-
वान्) दिव्यगुणान् विदुषो विद्यार्थिनो वा (ऊचिषे) वक्ति (धि-
ष्ण्याः) ये दिधिषन्ति ब्रुवन्ति ते धिषाणस्तेषु साधवः । अत्र
धिधातोर्बाहुलकादौणादिकः कनिन् ततो यत् (ये) (याः) (रोच-
ने) प्रकाशे (परस्तात्) पराः (सूर्यस्य) (याः) (च) (श्रा-
वस्तात्) अधस्थाः (उपतिष्ठन्ते) (आपः) प्राणा जलानि वा ॥ ४९ ॥

अन्वयः—हे अग्ने यस्त्वं दिवोर्णं या आपः सूर्यस्य रोचने
परस्ताद्याश्रावस्तादुपतिष्ठन्ते ता अच्छ जिगासि । ये धिष्ण्याः
सन्ति तान् देवान् प्रत्यर्णमच्छोचिषे स त्वमस्माकमुपदेष्टा भव ॥ ४९ ॥

भावार्थः—ये सुविचारेण विद्युतः सूर्यकिरणेषूपर्च्यधः स्थानां

जलानां वायूनां च बोधं यथा प्राप्नुवन्ति तेऽन्यान् प्रति सम्यगु-
पदिशन्तु ॥ ४९ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् जो आप (दिवः) प्रकाश से (अर्णम्)
विज्ञान को (याः) जो (आपः) प्राण वा जल (सूर्यस्य) सूर्य के (रोचने)
प्रकाश में (परस्तात्) पर है (च) और (याः) जो (अवस्तात्) नीचे (उप-
तिष्ठन्ते) समीप में स्थित हैं उन को (अच्छ) सम्यक् (जिगासि) स्तुति करते हो (ये)
जो (धिष्णचाः) बोलने वाले हैं उन (देवान्) दिव्यगुण विद्यार्थियों वा विद्वानों के प्रति
विज्ञान को (अच्छ) अच्छे प्रकार (ऊचिषे) कहते हो सो आप हमारे लिये उपदेश
कीजिये ॥ ४९ ॥

भावार्थः—जो अच्छे विचार से बिजुली और सूर्य के किरणों में ऊपर नीचे
रहने वाले जलों और वायुओं के बोध को प्राप्त होते हैं वे दूसरों को निरन्तर उपदे-
श करें ॥ ४९ ॥

पुरीष्यास इत्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । अग्निर्देवता । आर्ची
पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

मनुष्यैर्द्वेषादिकं विहायानन्दितव्यमित्यु० ॥

मनुष्यों को द्वेषादिक छोड़ के आनन्द में रहना चाहिये इस विषय का उपदेश
अगले मंत्र में किया है ॥

पुरीष्यासो अग्नयः प्रावणेभिः सजोषसः । जु-
षन्तां यज्ञमद्रुहोऽनमीवा इषो महीः ॥ ५० ॥

पुरीष्यासः । अग्नयः । प्रावणेभिरिति प्रावणे-
भिः । सजोषस इति सजोषसः । जुषन्ताम् । यज्ञ-
म् । अद्रुहः । अनमीवाः । इषः । महीः ॥ ५० ॥

पदार्थः—(पुरीष्यासः) पूर्णासु गुणक्रियासु भवाः (अग्नयः) वह्नय इव वर्तमाना विद्वांसः (प्रावणेभिः) विज्ञानैः । अत्रान्येषामपीति दीर्घत्वम् (सजोषसः) समानसेवाप्रीतयः (जुषन्ताम्) सेवन्ताम् (यज्ञम्) विद्याविज्ञानदानग्रहणारूपम् (अद्रुहः) द्रोहरहिताः (अनमीवाः) अरोगाः (इषः) इच्छाः (महीः) महतीः ॥ ५० ॥

अन्वयः—सर्वे मनुष्याः प्रावणेभिः सह वर्तमाना अनमीवा अद्रुहः सजोषसः पुरीष्यासोऽग्नय इव सन्तो यज्ञं महीरिषो जुषन्ताम् ॥ ५० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा विद्युदविरुद्धा सती समानसत्तया सर्वान् पदार्थान् सेवते तथैव रोगद्रोहादिदोषैरहिताः परस्परं प्रीतिमन्तो भूत्वा विज्ञानवृद्धिकरं यज्ञं प्रतप्य महान्ति सुखानि सततं भुञ्जीरन् ॥ ५० ॥

पदार्थः—सब मनुष्यों को चाहिये कि (प्रावणेभिः) विज्ञानों के साथ वर्तमान हुए (अनमीवाः) रोगरहित (अद्रुहः) द्रोह से पृथक् (सजोषसः) एक प्रकार की सेवा और प्रीति वाले (पुरीष्यासः) पूर्ण गुणक्रियाओं में निपुण (अग्नयः) अग्नि के समान वर्तमान तेजस्वी विद्वान् लोग (यज्ञम्) विद्याविज्ञान दान और ग्रहणरूप यज्ञ और (महीः) बड़ी २ (इषः) इच्छाओं को (जुषन्ताम्) सेवन करें ॥ ५० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे बिजुली अनुकूल हुई समान भाव से सब पदार्थों का सेवन करती है वैसे ही रोग द्रोहादि दोषों से रहित आपस में प्रीति वाले हो के विद्वान् लोग विज्ञान बढ़ाने वाले यज्ञ को विस्तृत करके बड़े २ सुखों को निरन्तर भोगें ॥ ५० ॥

इडामग्न इत्यस्य विश्वामित ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगार्धी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

मनुष्यैर्गर्भाधानादिसंस्कारैरपत्यानि संस्कर्तव्यानीत्याह ॥

मनुष्य गर्भाधानादि संस्कारों से बालकों का संस्कार करें इस वि० ॥

इडामग्ने पुरुदं॑सं॑स॒निगोः शश्वत्त॒म॑
हव॑मानाय साध । स्यान्नः॑ सूनुः स्तन॑यो विजा-
वाऽग्ने सा ते सुम॒तिभू॑त्वस्मे ॥ ५१ ॥

इडाम् । अग्ने । पुरुदं॑स॒मिति॑ पुरु॒दं॑सं-
म् । स॒निम् । गोः । श॒श्वत्त॒ममिति॑ शश्वत्त॒मम् ।
हव॑मानाय । सा॒ध । स्यात् । नः । सूनुः । तन॑यः ।
विजा॑वेति॑ विजा॒वा । अग्ने । सा । ते । सुम॒ति-
रिति॑ सु॒मतिः । भूतु । अस्मे इत्यस्मे ॥ ५१ ॥

पदार्थः—(इडाम्) स्तोतुमर्ही वाचम् (अग्ने) विद्म् (पु-
रुदं॑सम्) पुरुषि बहूनि दंसानि कर्माणि भवन्ति यस्मात् (सनिम्)
संविभागम् (गोः) वाचः (शश्वत्त॒मम्) अतिशयितमनादिरू-
पं वेदबोधम् (हव॑मानाय) विद्यां स्पृह्यमानाय (साध) साधुहि ।
अत्र व्यत्ययेन शप् (स्यात्) भवेत् (नः) अस्माकं (सूनुः) उत्पन्नः
(तनयः) पुत्रः (विजा॑वा) विविधैश्वर्यजनकः (अग्ने) अध्यापक
(सा) (ते) तव (सुमतिः) शोभना प्रज्ञा (भूतु) भवतु । अत्र
शपो लुक् । भूसुवोस्तिङीति गुणाभावः (अस्मे) अस्माकम् ॥ ५१ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ते सा सुमतिरस्मे भूतु यया ते नोस्माकं

च यो विजावा तनयः स्यात् । तथा त्वं तस्मै हवमानायेडां गोः
शश्वत्तमं पुरुदंसं सनिं साधाग्ने वयं च साधुषाम् ॥ ५१ ॥

भावार्थः—मातापितृभ्यामाचार्येण च सावधानतया गर्भा-
धानादिसंस्काररीत्या सुसन्तानानुत्पाद्य वेदेश्वरविद्यायुक्ता धीरुत्पा-
द्या। नहीदृशोऽन्यो धर्मोऽपत्यसुखनिधिर्वर्त्तत इति निश्चेतव्यम् ॥ ५१ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् (ते) आप की (सा) वह (सुमतिः) सुन्दर
बुद्धि (अस्मे) हम लोगों के लिये (भूतु) हो वे जिस से आपका (नः) और ह-
मारा जो (विजावा) विविध प्रकार के ऐश्वर्यों का उत्पादक (सूनुः) उत्पन्न होने
वाला (तनयः) पुत्र (स्यात्) होवे उस बुद्धि से उस (हवमानाय) विद्या ग्रहण क-
रते हुए के लिये (इडाम्) स्तुति के योग्य वाणी को (गोः) वाणी के संबन्धी (श-
श्वत्तमम्) अनादि रूप अत्यन्त वेदज्ञान को और (पुरुदंसम्) बहुत कर्म जिस से
सिद्ध हों ऐसे (सनिम्) ऋग्वेदादि वेदविभाग को (साध) सिद्ध कीजिये और हे
अध्यापक हम लोग भी सिद्ध करें ॥ ५१ ॥

भावार्थः—माता पिता और आचार्य्य को चाहिये कि सावधानी से गर्भाधान
आदि संस्कारों की रीति के अनुकूल अच्छे सन्तान उत्पन्न करके उन में वेद ईश्वर
और विद्या युक्त बुद्धि उत्पन्न करें क्योंकि ऐसा अन्यधर्म अपत्य सुख का हितकारी कोई
नहीं है ऐसा निश्चय रखना चाहिये ॥ ५१ ॥

अयंत इत्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदा-
र्ष्यनुष्टुप्छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

अथ जन्यजनकानां कर्त्तव्यं कर्माह ॥

अब माता पिता और पुत्रादिकों को परस्पर क्या करना चाहिये यह वि० ॥

अयन्ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः
तं जानन्नंश्च आ रोहाथानो वर्धायरयिम् ॥ ५२ ॥

अयम् । ते । योनिः । ऋत्विजः । यतः । जातः । अ-
रोचथाः । तम् । जानन् । अग्ने । आ । रोह । अ-
थ । नः । वर्धय । रयिम् ॥ ५२ ॥

पदार्थः—(अयम्) (ते) तव (योनिः) दुःखवियोजकः
सुखसंयोजको व्यवहारः (ऋत्विजः) ऋतुसमयोऽस्य प्राप्तः । अत्र
छन्दसि घसिति घस् प्रत्ययः (यतः) यस्मात् (जातः) प्रादुर्भूतः
सन् (अरोचथाः) प्रदीप्येयाः (तम्) (जानन्) (अग्ने) अ-
ग्निरिव स्वच्छात्मन् (आ) (रोह) आरुढो भव (अथ) अनन्त-
रम् । अत्र निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः (नः) अस्मभ्यम् (व-
र्धय) अत्रान्येषामपीति संहितायां दीर्घत्वम् (रयिम्) प्रशस्तांश्चि-
यम् ॥ ५२ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं यस्ते तव ऋत्विजोऽयं योनिरस्ति यतो
जातस्त्वमारोचथाः । तं जानैस्त्वमारोहाथ नो रयिं वर्धय ॥ ५२ ॥

भावार्थः—हे मातापित्राचार्या यूयं पुत्रान् पुत्रांश्च धर्म्येण
ब्रह्मचर्येण सेवितेन सहिद्या जनयित्वोपदिशत । हे सन्ताना यूयं
सहिद्यया सदाचारेणास्मान् सुसेवया धनेन च सततं सुखयतेति ॥ ५२ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान शुद्ध अन्तःकरण वाले विद्वान् पु-
रुष जो (ते) आप का (ऋत्विजः) ऋतु काल में प्राप्त हुआ (अयम्) यह प्र-
त्यक्ष (योनिः) दुःखों का नाशक और सुखदायक व्यवहार है (यतः) जिस से (जातः)
उत्पन्न हुए आप (अरोचथाः) प्रकाशित हों (तम्) उस को (जानन्) जानते
हुए आप (आरोह) शुभगुणों पर आरुढ़ हूजिये (अथ) इस के पश्चात् (नः)
हम लोगों के लिये (रयिम्) प्रशंसित लक्ष्मी को (वर्धय) बढ़ाइये ॥ ५२ ॥

भावार्थः—हे माता पिता और आचार्य्य! तुम लोग पुत्र और कन्याओं को धर्मानुकूल सेवन किये ब्रह्मचर्य से श्रेष्ठविद्या को प्रसिद्ध कर उपदेश करो। हे सन्तानो! तुम लोग सत्यविद्या और सदाचार के साथ हम को अच्छी सेवा और धन से निरन्तर सुख युक्त करो ॥ ५२ ॥

चिदसीत्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । अग्निर्देवता स्वराडनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

कन्याभिः किं कृत्वा किं कार्यमितिह ॥

कन्याओं को क्या करके क्या करना चाहिये यह वि० ॥

चिदसि तया देवतयाङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद ।
परिचिदसि तया देवतयाङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद ॥५३॥

चित् । असि । तया । देवतया । अङ्गिरस्वत् ।
ध्रुवा । सीद । परिचिदिति परिचित् । असि ।
तया । देवतया । अङ्गिरस्वत् । ध्रुवा । सीद ॥५३॥

पदार्थः—(चित्) संज्ञप्ता (असि) (तया) (देवतया) दिव्यगुणप्राप्तिकया (अङ्गिरस्वत्) प्राणवत् (ध्रुवा) निश्चला (सीद) भव (परिचित्) विद्यापरिचयं प्राप्ता (असि) (तया) धर्मानुष्ठानयुक्तया क्रियया (देवतया) दिव्यसुखप्रदया (अङ्गिरस्वत्) हिरण्यगर्भवत् (ध्रुवा) निष्कम्पा (सीद) अवतिष्ठस्व ॥ ५३ ॥

अन्वयः—हे कन्ये या चिदसि सा त्वं तया देवतया सहाङ्गि-

रस्वत् ध्रुवा सीद । हे ब्रह्मचारिणि या त्वं परिचिदसि सा तया दे-
वतया सहाङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद ॥ ५३ ॥

भावार्थः—सर्वैर्मातापिषादिभिरध्यापिकाभिर्विदुषीभिश्च क-
न्याः संबोधनीयाः भो कन्या यूयं यदि पूर्वेणाखण्डितेन ब्रह्मचर्ये-
णाखिलाविद्याः सुशिक्षाः प्राप्य युवतयो भूत्वा स्वसदृशैर्वैरैः स्वयं-
वरं विवाहं कृत्वा गृहाश्रमं कुर्यात् तर्हि सर्वाणि सुखानि लभेध्वम्
सन्तानाश्च जायेरन् ॥ ५३ ॥

पदार्थः—हे कन्ये जो तू (चित्) चिताई (असि) हुई (तया) उस
(देवतया) दिव्यगुण प्राप्त कराने वाली विद्वान् स्त्री के साथ (अङ्गिरस्वत्) प्राणों के
तुल्य (ध्रुवा) निश्चल (सीद) स्थिर हो । हे ब्रह्मचारिणी जो तू (परिचित्) विविध
विद्या को प्राप्त हुई (असि) है सो तू (तया) उस (देवतया) धर्मानुष्ठान से
युक्तदिव्यसुखदायक क्रिया के साथ (अङ्गिरस्वत्) ईश्वर के समान (ध्रुवा) अचल
(सीद) अवस्थित हो ॥ ५३ ॥

भावार्थः—सब माता पिता और पढ़नेवाली विद्वान् स्त्रियों को चा-
हिये कि कन्याओं को सम्यक् बुद्धिमती करें । हे कन्यालोगो तुम जो पूर्ण अखण्डित
ब्रह्मचर्य से संपूर्ण विद्या और अच्छी शिक्षा को प्राप्त युवति होकर अपने तुल्य वरों
के साथ स्वयंवर विवाह करके गृहाश्रम का सेवन करो तो सब सुखों को प्राप्त हो और
सन्तान भी अच्छे हों ॥ ५३ ॥

लोकं पृणोत्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । अग्निर्देवता । विराड्-
नुष्टुप् छन्दः गांधारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

लोकं पृण छिद्रं पृणार्थो सीद ध्रुवा त्वम् । इन्द्रा-
ग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मिन् योनावसीषदन् ॥ ५४ ॥

लोकम् । पृण । छिद्रम् । पृण । अथोइत्य-
थौ । सीद । ध्रुवा । त्वम् । इन्द्राग्नी इतीन्द्राग्नी ।
त्वा । बृहस्पतिः । अस्मिन् । योनौ । असीषद-
न् । असीषदन्नित्यसीसदन् ॥ ५४ ॥

पदार्थः—(लोकम्) संप्रेक्षितव्यम् (पृण) तर्पय (छि-
द्रम्) छिनत्ति यत्तत् (पृण) पिपूडि (अथो) (सीद) (ध्रु-
वा) दृढनिश्चया (त्वम्) (इन्द्राग्नी) मातापितरौ (त्वा)
त्वाम् (बृहस्पतिः) बृहत्या वेदवाचः पालिकाध्यापिका (अ-
स्मिन् विद्याबोधे (योनौ) बन्धच्छेदके मोक्षप्रापके (असीष-
दन्) प्रापयन्तु ॥ ५४ ॥

अन्वयः—हे कन्ये यां त्वा योनावस्मिन्निन्द्राग्नी बृहस्पतिश्चा-
सीषदन् तस्मिन् त्वं ध्रुवा सीदाथोछिद्रं पृण लोकं पृण ॥५४॥

भावार्थः—मातापिताचार्यैरीदृशी धर्म्या विद्याशिक्षा क्रियेत
यां स्वीकृत्य सर्वाः कन्या निश्चिन्ता भूत्वा सर्वाणि दुर्व्यसनानि
त्यक्त्वा समावर्त्तनानन्तरं स्वयंवरं विवाहं कृत्वा सुपुरुषार्थनान-
न्दयेयुः ॥ ५४ ॥

पदार्थः—हे कन्ये जिस (त्वा) तुझ को (योनौ) बन्ध के छेदक मोक्ष
प्राप्ति के हेतु (अस्मिन्) इस विद्या के बोध में (इन्द्राग्नी) माता पिता तथा (बृ-
हस्पतिः) बड़ी २ वेदवाणियों की रक्षा करने वाली अध्यापिका स्त्री (असीषदन्)
प्राप्त करावे उस में (त्वम्) तू (ध्रुवा) दृढ़ निश्चय के साथ (सीद) स्थित हो
(अथो) इस के अनन्तर (छिद्रम्) छिद्र को (पृण) पूर्ण कर और (लोकम्)
देखने योग्य प्राणियों को (पृण) तृप्त कर ॥ ५४ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

११८६

पिता और आचार्यों को चाहिये कि इस प्रकार की
कन्या लोग चिन्ता रहित
स्वयंवर विवाह क-

॥ विराडनुष्टु-

म किया है ॥

ॐ श्रीणन्ति पृ-
विशंस्त्रिष्वारोचने

सूददोहस इति सूददोहसः ।
सोमः श्रीणन्ति । पृश्नयः । जन्मन् । देवाना-
म् । विशः । त्रिषु । आ । रोचने । दिवः ॥५५॥

पदार्थः—(ताः) ब्रह्मचारिणीः (अस्य) गृहाश्रमस्य (सू-
ददोहसः) सूदाः सुष्ठु पाचका दोहसो गवादिदोग्धारश्च यासां
ताः (सोमम्) सोमरसान्वितं पाकम् (श्रीणन्ति) परिपक्वं कु-
र्वन्ति (पृश्नयः) सुस्पर्शास्तन्वद्भ्यः । अत्र स्पृशधातोर्निः प्रत्ययः
सलोपश्च (जन्मन्) जन्मनि प्रादुर्भावे (देवानाम्) दिव्यानां विदुषां

WHAT ARE
DOING ABOUT IT?

What are you doing to get rid of indigestion or constipation from which you suffer? You cannot afford to neglect it, for disorders of that kind tend to get worse and worse and become chronic. Also, you cannot afford to run the risk of aggravating the complaint by taking some doubtful and unreliable medicine. Obviously, the best thing to do is to make use of a well-known and proven remedy such as Beecham's Pills. This famous household remedy has an excellent effect upon stomach, liver and bowels and is sure to give you early and satisfactory

B E C H A M'S
B E C H A M'S
B E C H A M'S
B E C H A M'S

जय.

City Council Congratulates Sir
William Kay.

The Manchester City Council, to-day, enthusiastically congratulated Sir William Kay, their colleague, upon the honour of knighthood which had been conferred upon him by the King.

Sir William Kay, in reply, said he appreciated the honour far more because it had given so much pleasure to his fellow-members of the Council, and to his friends in the city.

THE OTHER MEN.

Failsworth Man Granted
Divorce.

In the Divorce Court, to-day, Mr. Justice Hill granted a decree nisi to Samuel Kaufman because of the misconduct of his wife, Phyllis Maud, with two co-respondents. There was no defence.

वि-
धु-
(
अ-
नीष-
श्वान-

Dr. Rusby was 2,000 miles from Colombia and had despaired of getting a specimen of the drug when Dr. White came across it by chance in the possession of a tribe of Indians in Bolivia.

Dr. White explained that the natives take the bark, the root, and woody part of the ayawasco vine and brew it as we do ordinary tea. It was a very difficult matter for him to get any of the bark or the roots because the Indians believe that the vine has supernatural powers owing to its strange influence over them in times of danger. It was 70 years ago that a British explorer first heard of the vine and the strange properties it possesses. This, however, will be the first time that scientists have had the opportunity to make any test of its value for medicinal purposes.

ACROSS THE STREET.

Connecting City Buildings by
Footbridges.

There was opposition at the Manchester City Council meeting to-day, to a joint recommendation of the Paving and Improvements Committees that Messrs. S. and J. Watts and Co. should be allowed to construct a foot-
path from Chorlton-street.

man of the Paving Committee
said he was against the pro-

क मोक्ष
या (बृ-
षदन्)
स्थित हो
लोकम्)

प्राप्ति के हेतु (**प्राप्त**) बड़ी **हस्पति** :) बड़ी **प्राप्त** करावें उस में (**प्राप्त**) इस के अनन्तर देखने योग्य प्राणियों को (**प्राप्त**)

described Edwards as a man who had been very rich. He was the most idle of people across. Through the family Edwards had made a fortune in a cost of nearly

LOITERER.

n's Capture in

५३

सीद) स्थित हो
र और (लोकम्)

भावार्थः—माता पिता और आचार्यों को चाहिये कि इस प्रकार की धर्मयुक्त विद्या और शिक्षा करें कि जिस को ग्रहण कर कन्या लोग चिन्ता रहित हों सब बुरे व्यसनों को त्याग और समावर्तन संस्कार के पश्चात् स्वयंवर विवाह करके पुरुषार्थ के साथ आनन्द में रहें ॥ ५४ ॥

ताऽअस्येत्यस्य प्रियमेधा ऋषिः । आपो देवता । विराडनुष्टु-
प् छन्दः गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

ता अस्य सूददोहसः सोमं श्रीणन्ति पृ-
श्नयः । जन्मन्देवानां विशस्त्रिष्वारोचने
दिवः ॥ ५५ ॥

ताः । अस्य । सूददोहस इति सूददोहसः ।
सोमम् । श्रीणन्ति । पृश्नयः । जन्मन् । देवाना-
म् । विशः । त्रिषु । आ । रोचने । दिवः ॥ ५५ ॥

पदार्थः—(ताः) ब्रह्मचारिणीः (अस्य) गृहाश्रमस्य (सू-
ददोहसः) सूदाः सुष्ठु पाचका दोहसो गवादिदोग्धारश्च यासां
ताः (सोमम्) सोमरसान्वितं पाकम् (श्रीणन्ति) परिपक्वं कु-
र्वन्ति (पृश्नयः) सुस्पर्शास्तन्वङ्गयः । अत्र स्पृशधातोर्निः प्रत्ययः
सलोपश्च (जन्मन्) जन्मनि प्रादुर्भावे (देवानाम्) दिव्यानां विदुषां

पतीनाम् (विशः) प्रजाः(त्रिषु)भूतभविष्यहर्तमानेषु कालावयवेषु
(आ) (रोचने) रुचिकरे व्यवहारे (दिवः) दिव्यस्य ॥ ५५ ॥

अन्वयः—या देवानां सूददोहसःपृश्नयःपत्नयो जन्मन् द्वितीये
विद्याजन्मनि विदुष्यो भूत्वा दिवोस्य सोमं श्रीणन्ति ता आरोच-
ने त्रिषु सुखदा भवन्ति विशश्च प्राप्नुवन्ति ॥ ५५ ॥

भावार्थः—यदा सुशिक्षितानां विदुषां यूनां स्वसदृशा रूपगु-
णसम्पन्नाः स्त्रियो भवेयुस्तदा गृहाश्रमे सर्वदा सुखं सुमन्तानाश्च
जायेरन् । नह्येवं विना वर्त्तमानेऽभ्युदयो मरणानन्तरं निःश्रेयसं च
प्राप्तुं शक्यम् ॥ ५५ ॥

पदार्थः—जो (देवानाम्) दिव्य विद्वान् पतियों की (सूददोहसः) सुन्दर
रसोया और गौ आदि के दुहने वाले सेवकों वाली (पृश्नयः) कोमल शरीर सूक्ष्म
अङ्ग युक्त स्त्री दूसरे (जन्मन्) विद्यारूप जन्म में विदुषी हो के (दिवः) दिव्य (अ-
स्य) इस गृहाश्रम के (सोमम्) उत्तम ओषधियों के रस से युक्त भोजन (श्रीणन्ति)
पकाती हैं (ताः) वे ब्रह्मचारिणी (आरोचने) अच्छी रुचिकारक व्यवहार में(त्रिषु)
तीनों अर्थात् गत आगामी और वर्त्तमान काल विभागों में सुख देने वाली होती तथा
(विशः) उत्तम सन्तानों को भी प्राप्त होती हैं ॥ ५५ ॥

भावार्थः—जब अच्छी शिक्षा को प्राप्त हुए युवा विद्वानों की अपने सदृश
रूप और गुण से युक्त स्त्री होवें तो गृहाश्रम में सर्वदा सुख और अच्छे सन्तान उ-
त्पन्न होवें । इस प्रकार किये बिना संसार का सुख और शरीर छूटने के पश्चात् मोक्ष
कभी प्राप्त नहीं हो सकता ॥ ५५ ॥

इन्द्रं विश्वेभ्यस्य सुतजेतुमधुच्छन्दा ऋषिः । इन्द्रो देवता ।
निर्चृदनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

कुमारकुमारीभिरित्थं कर्तव्यमित्याह ॥

कुमार और कुमारियों को इसे प्रकार करना चाहिये यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

इन्द्रं विश्वा अवीरुधन्तसमुद्रव्यचसं गिरः । र-
थीतम१० रथीनां वाजाना१० सत्पतिं पतिम् ॥ ५६ ॥

इन्द्रम् । विश्वाः । अवीरुधन् । समुद्रव्यचस-
मिति समुद्रव्यचसम् । गिरः । रथीतमम् । र-
थितममिति रथितमम् । रथीनाम् । रथिनामि-
ति रथिनाम् । वाजानाम् । सत्पतिमिति सत्प-
तिम् । पतिम् ॥ ५६ ॥

पदार्थः—(इन्द्रम्) परमैश्वर्यम् (विश्वाः) अखिलाः (अवी-
रुधन्) वर्धयुः (समुद्रव्यचसम्) समुद्रस्य व्यचसो व्याप्तय इव
यस्मिँस्तम् (गिरः) वेदविद्यासंस्कृता वाचः (रथीतमम्) अति-
शयेन प्रशस्तरथयुक्तम् (रथीनाम्) प्रशस्तानां वीराणाम् । अत्र
छन्दसीवनिपावितीकारः (वाजानाम्) संग्रामाणां मध्ये (सत्पतिम्)
सत ईश्वरस्य वेदस्य धर्मस्य जनस्य वा पालकम् (पतिम्) अखिलै-
श्वर्यं स्वामिनम् ॥ ५६ ॥

अन्वयः—हे स्त्रीपुरुषा यूयं यथा विश्वा गिरः समुद्रव्यचसं
वाजानां रथीनां मध्ये रथीतमं सत्पतिं पतिमवीरुधन्तथा सर्वा-
न्वर्धयत ॥ ५६ ॥

भावार्थः—ये कुमारा याश्च कुमार्यो दीर्घेण ब्रह्मचर्येण
सांगोपाङ्गान् वेदानधीत्य स्वप्रसन्नतया स्वयंवरं विवाहं कृत्वैश्वर्या-
य प्रयतेरन् । धर्म्येणव्यवहारेणाव्यभिचारतया सुसन्तानानुत्पाद्य प-
रोपकारे प्रवर्त्तेरँस्त इहामुत्र सुखमश्नुवीरन् नचेतरेऽविहांसः ॥ ५६ ॥

पदार्थः—हे स्त्री पुरुषों जैसे (विश्वाः) सब (गिरः) वेदविद्या से संस्कार की हुई वाणी (समुद्रव्यचसम्) समुद्र की व्याप्ति के समान व्याप्ति जिस में हो उन (वाजानाम्) संग्रामों और (रथीनाम्) प्रशंसित रथों वाले वीर पुरुषों में (रथीतमम्) अत्यन्त प्रशंसित रथवाले (सत्पतिम्) सत्य ईश्वर वेद धर्म वा श्रेष्ठ पुरुषों के रक्षक (पतिम्) सब ऐश्वर्य के स्वामि को (अवीवृधन्) बढ़ावे और (इन्द्रम्) परम ऐश्वर्य को बढ़ावे वैसे सब प्राणियों को बढ़ाओ ॥ ५६ ॥

भावार्थः—जो कुमार और कुमारी दीर्घ ब्रह्मचर्य सेवन से साङ्गोपाङ्ग वेदों को पढ़ और अपनी २ प्रसन्नता से स्वयंवर विवाह करके ऐश्वर्य के लिये प्रयत्न करें । धर्मयुक्त व्यवहार से व्यभिचार को छोड़ के सुन्दर सन्तानों को उत्पन्न करके परोपकार करने में प्रयत्न करें वे इस संसार और परलोक में सुख भोगें । और इन से विरुद्ध जनों को नहीं हो सकता ॥ ५६ ॥

समितमित्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगुष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

अथ विवाहं कृत्वा कथं वर्तितव्यमित्याह ॥

पश्चात् विवाह करके कैसे वर्ते इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

समित॑ संक॒ल्पेथा॑ संप्रि॒यौ रोचि॑ष्णू सु॒मन॒स्यमा॑नौ । इष॒मूर्ज॑म॒भि संव॑सानौ ॥ ५७ ॥

सम् । इतम् । सम् । कल्पेथाम् । संप्रियाविति सम्प्रियौ । रोचिष्णू इति रोचिष्णू । सुमनस्यमानाविति सुमनस्यमानौ । इषम् । ऊर्जम् । अभि । संवसानाविति सम्स्वसानौ ॥ ५७ ॥

पदार्थः—(सम्) एकीभावम् (इतम्) प्राप्तम् (सम्) समानाभिप्राये (कल्पेथाम्) समर्थयताम् (संप्रियौ) परस्परं

सम्यक्प्रीतियुक्तौ (रोचिष्णू) विषयासक्तिविरहत्वेन देदीप्यमानौ (सुमनस्यमानौ) सुमनसौ सखायौ विद्वांसाविवाचरन्तौ (इषम्) इच्छाम् (ऊर्जम्) पराक्रमम् (संवसानौ) सम्यक्सुवस्त्रालंकारैराच्छादितौ ॥ ५७ ॥

अन्वयः—हे विवाहितौ स्त्री पुरुषौ युवां संप्रियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ संवसानौ सन्ताविषं समितमूर्जमभि संकल्पेथाम् ॥ ५७ ॥

भावार्थः—यदि स्त्रीपुरुषौ सर्वथा विरोधं विहायान्योन्यस्य प्रियाचरणे रतौ विद्याविचारयुक्तौ सुवस्त्रालंकृतौ भूत्वा प्रयतेतां तदा गृहे कल्याणमारोग्यं वर्धेताम् । यदि च विद्वेषिणौ भवेतां तदा दुःखसागरे संमग्नौ भवेताम् ॥ ५७ ॥

पदार्थः—हे विवाहित स्त्रीपुरुषो तुम (संप्रियौ) आपस में सम्यक् प्रीति वाले (रोचिष्णू) विषयासक्ति से पृथक् प्रकाशमान (सुमनस्यमानौ) मित्र विद्वान् पुरुषों के समान वर्तमान (सम्वसानौ) सुन्दर वस्त्र और आभूषणों से युक्त हुए (इषम्) इच्छा को (समितम्) इकट्ठे प्राप्त होओ और (ऊर्जम्) पराक्रम को (अभि) सन्मुख (संकल्पेथाम्) एक अभिप्राय में समापित करो ॥ ५७ ॥

भावार्थः—जो स्त्रीपुरुष सर्वथा विरोध को छोड़ के एक दूसरे की प्रीति में तत्पर, विद्या के विचार से युक्त तथा अच्छे २ वस्त्र और आभूषण धारण करने वाले हो के प्रयत्न करें तो घर में कल्याण और आरोग्य बढ़े । और जो परस्पर विरोधी हों तो दुःखसागर में अवश्य डूबें ॥ ५७ ॥

संवामित्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगुपरिष्ठा-
द्वृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अध्यापकोपदेशका यावत्सामर्थ्यं तावद् वेदाध्ययनो-

पदेशौ कुर्युरित्याह ॥

अध्यापक और उपदेशक लोगों को चाहिये कि जितना सामर्थ्य हो उतना ही वेदों को पढ़ावें और उपदेश करें यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

सं वां मनांॐसि सं व्रता समुचितान्याकरम्

अग्ने॑ पुरी॒ष्याधि॒पा भ॑व॒ त्वं न॒ इष॒मूर्जं॑ य-
ज॑मानाय धेहि ॥ ५८ ॥

सम् । वाम् । मना॑ंसि । सम् । व्र॒ता । सम् ।
ऊँइ॒त्यै । चि॒त्तानि॑ । आ । अ॒करम् । अग्ने॑ । पुरी॒-
ष्य । अ॒धिपा॑ इत्य॒धि॒ऽपाः । भ॒व । त्वम् । नः
इष॑म् । ऊर्ज॑म् । यज॑मानाय । धे॒हि ॥ ५८ ॥

पदार्थः—(सम्) एकस्मिन् धर्मे (वाम्) युवयोः (म-
नांसि) संकल्पविकल्पाद्या अन्तःकरणवृत्तयः (सम्) (व्रता)
सत्यभाषणादीनि (सम्) (उ) समुच्चये (चित्तानि) संज्ञप्ता-
नि धर्म्याणि कर्माणि (आ) समन्तात् (अकरम्) कुर्याम्
(अग्ने) उपदेशकाचार्य (पुरीष्य) पुरीषेषु पालकेषु व्यवहा-
रेषु भवस्तत्संबुद्धौ (अधिपाः) अधिकः पालकः (भव) (त्व-
म्) (नः) अस्माकम् (इषम्) अन्नादिकम् (ऊर्जम्) श-
रीरात्मबलम् (यजमानाय) धर्मेण संगन्तुं शीलाय (धेहि) ॥ ५८ ॥

अन्वयः—हे स्त्रीपुरुषौ यथाऽहमाचार्यो वां संमनांसि संव्रतो-
संचित्तान्याकरं तथा युवां मम प्रियमाचरेतं हे पुरीष्याग्ने त्वं नोऽ-
धिपा भव यजमानायेषमूर्जं च धेहि ॥ ५८ ॥

भावार्थः—उपदेशका यावच्छक्यन्तावत् सर्वेषामैकधर्म्यमै-
कधर्म्यमेकनिष्ठां तुल्यसुखदुःखे यथा स्यात्तथा शिक्तयेयुः । सर्वे
स्त्रीपुरुषा आप्तविद्वांसमेवोपदेष्टारमध्यापकं सेवेरन् स चैतेषामै-

श्वर्यपराक्रमवृद्धिं कुर्यात् । नैकधर्मादिभिर्विनाऽत्मसु सौहार्दं जाय-
ते । नैतेन विना सततं सुखं च ॥ ५८ ॥

पदार्थः—हे स्त्रीपुरुषो जैसे मैं आचार्य (वाम्) तुम दोनों के (संमनांसि) एकधर्म में तथा संकल्प विकल्प आदि अन्तःकरण की वृत्तियों को (संव्रता) सत्य-भाषणादि (उ) और (सम्, चित्तानि) सम्यक् जाने हुए कर्मों में (आ) अच्छे प्रकार (अकरम्) करूँ । वैसे तुम दोनों मेरी प्रीति के अनुकूल विचारो हे (पुरीष्य) रक्षा के योग्य व्यवहारों में हुए (अग्ने) उपदेशक आचार्य वा राजन् (त्वम्) आप (नः) हमारे (अधिपाः) अधिक रक्षा करने हारे (भव) हूजिये (यजमानाय) धर्मानुकूल सत्संग के स्वभाव वाले पुरुष वा ऐसी स्त्री के लिये (इषम्) अन्न आदि उत्तम पदार्थ और (ऊर्जम्) शरीर तथा आत्मा के बल को (धेहि) धारण कीजिये ॥ ५८ ॥

भावार्थः—उपदेशक मनुष्यों को चाहिये कि जितना सामर्थ्य हो उतना सब मनुष्यों का एक धर्म एक कर्म एक प्रकार की चित्तवृत्ति और बराबर सुख दुःख जैसे हों वैसे ही शिक्षा करें । सब स्त्री पुरुषों को योग्य है कि आप विद्वान् ही को उपदेशक और अध्यापक मान के सेवन करें और उपदेशक वा अध्यापक इन के ऐश्वर्य और पराक्रम को बढ़ावें । और सब मनुष्यों के एक धर्म आदि के विना आत्माओं में मित्रता नहीं होती और मित्रता के विना निरन्तर सुख भी नहीं हो सकता ॥ ५८ ॥

अग्ने त्वमित्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगु-
ष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

केऽध्यापनोपदेशाय नियोजनीया इत्याह ॥

किन को पढ़ाने और उपदेश के लिये नियुक्त करना चाहि० ॥

अग्ने त्वं पुरीष्यो रयिमान् पुंष्टिमाँ २ ॥ अ-
सि शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं योनिमिहासदः ॥ ५९ ॥

अग्ने । त्वम् । पुरीष्युः । रयिमानिति रयि-
मान् । पुष्टिमानिति पुष्टिमान् । असि । शिवाः ।
कृत्वा । दिशः । सर्वाः । स्वम् । योनिम् । इह ।
आ । असदः ॥ ५९ ॥

पदार्थः—(अग्ने) उपदेशक विद्वन् (त्वम्) (पुरीष्यः) ऐ-
कमत्यपालनेषु भवः (रयिमान्) विद्याविज्ञानधनयुक्तः (पुष्टिमा-
न्) प्रशस्तशरीरात्मबलसहितः (असि) (शिवाः) कल्याणोपदे-
शयुक्ताः (कृत्वा) (दिशः) उपदेष्टव्याः प्रजाः (सर्वाः) समग्राः
(स्वम्) स्वकीयम् (योनिम्) सुखसाधकं दुःखविच्छेदकमुपदेशम्
(इह) अस्मिन् संसारे (आ) (असदः) आस्व ॥ ५९ ॥

अन्वयः—हे अग्ने यतस्त्वमिह पुरीष्यो रयिमान् पुष्टिमानसि
तस्मात्सर्वा दिशः शिवाः कृत्वा स्वं योनिमासदः ॥ ५९ ॥

भावार्थः—राजप्रजाजनै र्येऽत्र जितेन्द्रिया धार्मिकाः परोपकार
प्रिया विद्वांसो भवेयुस्ते प्रजासु धर्मोपदेशाय नियोजनीयाः । उपदे-
शकाश्च प्रयत्नेन सर्वान् शिक्षयैकधर्मयुक्तान् सततमविरोधिनः सु-
खिनः संपादयेयुः ॥ ५९ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) उपदेशक विद्वन् जिस से (त्वम्) आप (इह) इस संसार
में (पुरीष्यः) एक मत के पालने में तत्पर (रयिमान्) विद्या विज्ञान और धन से
युक्त और (पुष्टिमान्) प्रशंसित शरीर और आत्मा के बल से सहित (असि) हैं
इस लिये (सर्वाः) सब (दिशः) उपदेश के योग्य प्रजा (शिवाः) कल्याणरूपी
उपदेश से युक्त (कृत्वा) करके (स्वम्) अपने (योनिम्) सुखदायक दुःखनाशक
उपदेश के घर को (आसदः) प्राप्त हूजिये ॥ ५९ ॥

भावार्थः—राजा और प्रजाजनों को चाहिये कि जो जितेन्द्रिय धर्मात्मा परोपकार में प्रीति रखने वाले विद्वान् हों उन को प्रजा में धर्मोपदेश के लिये नियुक्त करें और उपदेशकों को चाहिये कि प्रयत्न के साथ सब को अच्छी शिक्षा से एकधर्म में निरन्तर विरोध को छोड़ के सुखी करें ॥ ५९ ॥

भवतन्न इत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । दम्पती देवता । आर्षी पङ्क्तिश्छन्दः पञ्चमः स्वरः ॥

पुनः सर्वैर्विद्याप्रदानायासा विद्वांसः प्रार्थनीया इत्याह ॥
फिर सब को चाहिये कि विद्या देने के लिये आप्त विद्वानों की प्रार्थना करें इस वि० ॥

भवतन्नः समनसौ सचेतसावरेपसौ । मा य-
ज्ञं हिंसिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ
भवतमद्य नः ॥ ६० ॥

भवतम् । नः । समनसाविति सऽमनसौ । सचेत-
सावितिसऽचेतसौ । अरेपसौ । मा । यज्ञम् । हिंसि-
ष्टम् । मा । यज्ञपतिमिति यज्ञऽपतिम् । जातवेदसाविति
जातऽवेदसौ । शिवौ । भवतम् । अद्य । नः ॥ ६० ॥

पदार्थः—(भवतम्) (नः) अस्मभ्यम् (समनसौ) स-
मानविचारौ (सचेतसौ) समानसंज्ञानौ (अरेपसौ) अनपरा-
धिनी (मा) (यज्ञम्) संगन्तव्यं धर्मम् (हिंसिष्टम्) हिंस्या-
ताम् (मा) (यज्ञपतिम्) उपदेशेन धर्मरक्षकम् (जातवेदसौ)
उत्पन्नाऽखिलविज्ञानौ (शिवौ) मंगलकारिणौ (भवतम्) (अ-
द्य) (नः) अस्मभ्यम् ॥ ६० ॥

११६८

द्वादशोऽध्यायः ॥

अन्वयः—हे विवाहितौ स्त्रीपुरुषौ युवां नः समनसौ सचेत-
सावरेपसौ भवतम् । यज्ञं माहिसिष्टं यज्ञपतिं मा हिसिष्टम् । अथ
नो जातवेदसौ शिवौ भवतम् ॥ ६० ॥

भावार्थः—स्त्रीपुरुषजनैः सत्योपदेशायाध्यापनाय पूर्णविद्याः
प्रगल्भाः निष्कपटा आत्मा नित्यं प्रार्थनीया विद्वांसस्तु सर्वेभ्य एव
मुपदिशेयुर्यतः सर्वे धर्माचारिणः स्युः ॥ ६० ॥

पदार्थः—हे विवाह किये हुए स्त्रीपुरुषो तुम दोनों (नः) हम लोगों के
लिये (समनसौ) एक से विचार और (सचेतसौ) एक से बोध वाले (अरेपसौ)
अपराध रहित (भवतम्) हूजिये (यज्ञम्) प्राप्त होने योग्य धर्म को (मा) मत
(हिसिष्टम्) बिगाड़ो और (यज्ञपतिम्) उपदेश से धर्म के रक्षक पुरुष को (मा)
मत मारो (अथ) आज (नः) हमारे लिये (जातवेदसौ) संपूर्ण विज्ञान को प्राप्त
हुए (शिवौ) मंगलकारी (भवतम्) हूजिये ॥ ६० ॥

भावार्थः—स्त्रीपुरुषजनों को चाहिये कि सत्य उपदेश और पढ़ाने के लिये सब
विद्याओं से युक्त प्रगल्भ निष्कपट धर्मात्मा सत्यप्रिय पुरुषों की नित्य प्रार्थना और
उन की सेवा करें । और विद्वान् लोग सब के लिये ऐसा उपदेश करें कि जिस से सब
धर्माचरण करने वाले हो जावें ॥ ६० ॥

मातेवेत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । पत्नीदेवता । आर्षी त्रि-
ष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

माता किंवत्संतानान् पालयतीत्याह ॥

माता किस के तुल्य सन्तानों को पालती है यह वि० ॥

मातेवं पुत्रं पृथिवीं पुरीष्यमग्निं स्वे योना-
वभारुखा । तां विश्वे देवै ऋतुभिः संविद्वानः

प्रजापतिर्विश्वकर्मा वि मुञ्चतु ॥ ६१ ॥

मातेवेतिमाताऽइव । पुत्रम् । पृथिवी । पुरी-
ष्यम् । अग्निम् । स्वे । योनौ । अभाः । उखा ।
ताम् । विश्वैः । देवैः । ऋतुभिरित्यृतुभिः । संवि-
दान इति समऽविदानः । प्रजापतिरिति प्रजाऽ-
पतिः । विश्वकर्मेति विश्वऽकर्मा । वि । मु-
ञ्चतु ॥ ६१ ॥

षडार्थः—(मातेव) (पुत्रम्) (पृथिवी) भूमिवहर्त्तमाना
विदुषी स्त्री (पुरीष्यम्) पुष्टिकरेषु गुणेषु भवम् (अग्निम्) वि-
द्युतमिव सुप्रकाशम् (स्वे) स्वकीये (योनौ) गर्भाशये (अभाः)
पुष्पाति धरति वा (उखा) ज्ञातुमर्हा (ताम्) (विश्वैः) सर्वैः
(देवैः) दिव्यैर्गुणैः सह (ऋतुभिः) वसन्ताद्यैः (संविदानः) स-
म्यगज्ञापयन् (प्रजापतिः) परमेश्वरः (विश्वकर्मा) अखिलो
त्तमक्रियाः (वि) विरुद्धार्थे (मुञ्चतु) ॥ ६१ ॥

अन्वयः—योखा पृथिवीवहर्त्तमाना स्त्री स्वे योनौ पुरीष्यमग्निं
पुत्रं मातेवाभा धरति तां संविदानो विश्वकर्मा प्रजापतिर्विश्वैर्दे-
वैर्ऋतुभिः सह सततं दुःखादिमुञ्चतु पृथग्रक्षतु ॥ ६१ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा जननी सन्तानानुत्पाद्य पा-
लयति तथैव पृथिवीकारणस्थां विद्युतं प्रकटय्य रक्षति यथा परमे-
श्वरो याथातथ्येन पृथिव्यादिगुणान् जानाति प्रतिनियतसमयमू-

१२००

द्वादशोऽध्यायः ॥

त्वादीन् पृथिव्यादींश्च धृत्वा स्वस्वनियतपरिधौ चालयित्वा प्रलय-
समये भिनत्ति तथैव विद्वद्भिर्गथाबुद्धयेतान् विदित्वा कार्यसिद्धये
प्रयतितव्यम् ॥ ६१ ॥

पदार्थः—जो (उखा) जानने योग्य (पृथिवी) भूमि के समान वर्तमान
विद्वान् स्त्री (स्वे) अपने (योनौ) गर्भाशय में (पुरीष्यम्) पुष्टि कारक गुणों
में हुए (अग्निम्) बिजुली के तुल्य अच्छे प्रकाश से युक्त गर्भरूप (पुत्रम्) पुत्र
को (मातेव) माता के समान (अभाः) पुष्ट वा धारण करती है (ताम्) उस
को (संविदानः) सम्यक् बोध करता हुआ (विश्वकर्मा) सब उत्तम कर्म करने वाला (प्र-
जापतिः) परमेश्वर (विश्वैः) सब (देवैः) दिव्य गुणों और (ऋतुभिः) वसन्त
आदि ऋतुओं के साथ निरन्तर दुःख से (विमुञ्चतु) छुड़ावे ॥ ६१ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जैसे माता सन्तानों को उत्पन्न कर पा-
लती है वैसे ही पृथिवी कारण रूप बिजुली को प्राप्त करके रक्षा करती है । जैसे
परमेश्वर ठीक २ पृथिवी आदि के गुणों को जानता और नियत समय पर मरे हुएओं
और पृथिवी आदि को धारण कर अपने २ नियत परिधि से चला के प्रलय समय में
सब को भिन्न करता है वैसे ही विद्वानों को चाहिये कि अपनी बुद्धि के अनुसार इ-
न सब पदार्थों को जान के कार्यसिद्धि के लिये प्रयत्न करें ॥ ६१ ॥

असुन्वतमित्यस्य मधुच्छन्दाः ऋषिः । निर्ऋतिर्देवता । निचृ-
तत्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

स्त्रियः कीदृशान्पतीन्नेच्छेयुरित्याह ॥

स्त्री लोग कैसे पतियों की इच्छा न करें यह वि० ॥

असुन्वन्त मयंजमानमिच्छस्तेनस्येत्यामन्विहि
तस्करस्य । अन्यमस्मादिच्छ सा तं इत्या नमो
देवि निर्ऋते तुभ्यमस्तु ॥ ६२ ॥

असुन्वन्तम् । अयंजमानम् । इच्छ । स्तेन-
स्य । इत्याम् । अनु । इहि । तस्करस्य । अन्य-
म् । अस्मत् । इच्छ । सा । ते । इत्या । नमः ।
देवि । निर्ऋतइति निःऽऋते । तुभ्यम् । अस्तु ॥ ६२ ॥

पदार्थः—(असुन्वन्तम्) अभिषवादि क्रियानुष्ठानरहितम्
(अयंजमानम्) अदातारम् (इच्छ) (स्तेनस्य) अप्रसिद्धचो-
रस्य (इत्याम्) एतुमर्हा क्रियाम् (अनु) (इहि) गच्छ (तस्करस्य)
प्रसिद्धचोरस्य (अन्यम्) भिन्नम् (अस्मत्) (इच्छ) (सा) (ते) तव
(इत्या) एतुमर्हा क्रिया (नमः) अलम् (देवि) विदुषि (निर्ऋते)
नित्ये सत्याचारे पृथिवीवर्त्तमाने (तुभ्यम्) (अस्तु) भवतु ॥ ६२ ॥

अन्वयः—हे निर्ऋते देवि त्वमस्मत्स्तेनस्य तस्करस्य सम्ब-
न्धिनं विहायान्यमिच्छासुन्वन्तमयंजमानं मेच्छ । यामित्यामन्विहि
सेत्या तेऽस्तु नमश्च तस्यै तुभ्यमस्तु ॥ ६२ ॥

भावार्थः—हे स्त्रियो यूयमपुरुषार्थिनः स्तेनसंबन्धिनः पुरुषा-
न् पतीन् मेच्छत । आप्तनीतीन् गृहीत यथा पृथिव्यनेकोत्तमफ-
लप्रदानेन जनान् रञ्जयति तथा भवत । एवंभूताभ्यो युष्मभ्यं वयं
नमः कुर्मः । यथा वयमलसेभ्यः स्तेनेभ्यश्च पृथग् वर्त्तमहि तथा यू-
यमपि वर्त्तध्वम् ॥ ६२ ॥

पदार्थः—हे (निर्ऋते) पृथिवी के तुल्य वर्त्तमान (देवि) विद्वान् स्त्री तू
(अस्मत्) हम से भिन्न (स्तेनस्य) अप्रसिद्ध चोर और (तस्करस्य) प्रसिद्ध चोर
के सम्बन्धी को छोड़ के (अन्यम्) भिन्न की (इच्छ) इच्छा कर और (असुन्वन्तम्)

१२०२

द्वादशोऽध्यायः ॥

अभिषव आदि क्रियाओं के अनुष्ठान से रहित (अयजमानम्) दान धर्म से रहित पुरुष की (इच्छ) इच्छा मत कर और तू जिस (इत्याम्) प्राप्त होने योग्य क्रिया को (अन्विहि) ढूँढ़े (सा) वह (इत्या) क्रिया (ते) तेरी हो तथा उस (तुभ्यम्) तेरे लिये (नमः) अन्न वा सत्कार (अस्तु) होवे ॥ ६२ ॥

भावार्थः—हे स्त्रियो तुम लोगों को चाहिये कि पुरुषार्थरहित चोरों के सम्बन्धी पुरुषों को अपने पति करने की इच्छा न करो। आस पुरुषों की नीति के तुल्य नीति वाले पुरुषों को ग्रहण करो। जैसे पृथिवी अनेक उत्तम फलों के दान से मनुष्यों को संयुक्त करती है वैसी होओ। ऐसे गुणों वाली तुम को हम लोग नमस्कार करते हैं। जैसे हमलोग आलसी चोरों के साथ न बर्तेँ वैसे तुम लोग भी मत बर्तो ॥ ६२ ॥

नमःसुत इत्यस्य मधुच्छन्दाऋषिः। निऋतिर्देवता। भुरि

गार्गी पङ्क्तिः श्छन्दः। पञ्चमः स्वरः ॥

पुनरेताः कथं भवेयुरित्याह ॥

फिर ये स्त्री कैसी हों इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

नमः सुते निऋते तिग्मतेजोऽयस्मयं विचृता
बन्धमेतम् । यमेन त्वं यस्या संविदानोत्तमे नाके
अधि रोहयैनम् ॥ ६३ ॥

नमः । सु । ते । निऋत इति निःऋते । ति-
ग्मतेज इति तिग्मतेजः । अयस्मयम् । वि । चृ-
त । बन्धम् । एतम् । यमेन । त्वम् । यस्या । सं-
विदानेति सम्विदाना । उत्तम इत्युत्तमे ।
नाके । अधि । रोहय । एनम् ॥ ६३ ॥

पदार्थः—(नमः) अन्नादिकम् (सु) (तै) तव (निर्ऋते) नितरामृतं सत्यं यस्यां तत्सम्बुद्धौ (तिग्मतेजः) तीव्राणि तेजांसि यस्मात्तत् (अयस्मयम्) सुवर्णादिप्रकृतम् । अयइति हिरण्यना० निघं० १। २ (वि) (चृत) विमुञ्च द्व्यचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः (बन्धम्) बध्नाति येन तं (एतम्) यमेन न्यायाधीशेन (त्वम्) (यस्या) न्यायकर्त्र्या (संविदाना) सम्यक्कृतप्रतिज्ञा (उत्तमे) (नाके) आनन्दे भोक्तव्ये सति (अधि) (रोहय) (एनम्) ॥ ६३ ॥

अन्वयः—हे निर्ऋते यस्यास्ते तिग्मतेजोऽयस्मयं नमोऽस्ति सा त्वमेतं बन्धं सुविचृत । यमेन यस्या सह च संविदाना सत्येनं पतिमुत्तमे नाकेऽधिरोहय ॥ ६३ ॥

भावार्थः—हे स्त्रियो यूयं यथेयं पृथिवी तेजः सुवर्णाभादिसंबन्धास्ति तथा भवत यथा युष्माकं पतयो न्यायाधीशा भूत्वा सापराधानपराधिनां सत्यन्यायेन विवेचनं कृत्वा सापराधान् दण्डयन्ति निरपराधिनः सत्कुर्वन्ति युष्माननुत्तमानानन्दान् प्रददति तथा यूयमपि भवत ॥ ६३ ॥

पदार्थः—हे (निर्ऋते) निरन्तर सत्य आचरणों से युक्त स्त्री जिस (ते) तेरे (तिग्मतेजः) तीव्र तेजों वाले (अयस्मयम्) सुवर्णादि और (नमः) अन्नादि पदार्थ हैं सो (त्वम्) तू (एतम्) इस (बन्धम्) बांधने के हेतु अज्ञान का (सुविचृत) अच्छे प्रकार (यमेन) न्यायाधीश तथा (यस्या) न्याय करने वाली स्त्री के साथ (संविदाना) सम्यक् बुद्धि युक्त हो कर (एनम्) इस अपने पति को (उत्तमे) उत्तम (नाके) आनन्द भोगने में (अधिरोहय) आरुढ़ कर ॥ ६३ ॥

१२०४

द्वादशोऽध्यायः ॥

भावार्थः—हे स्त्रियो तुम को चाहिये कि जैसे यह पृथिवी अग्नि तथा सुवर्ण अन्नादि पदार्थों से संबन्ध रखती है वैसे तुम भी होओ । जैसे तुम्हारे पति न्यायाधीश हो कर अपराधी और अपराधरहित मनुष्यों का सत्य न्याय से विचार कर के अपराधियों को दण्ड देते और अपराधरहितों का सत्कार करते हैं तुम लोगों के लिये अत्यन्त आनन्द देते हैं वैसे तुम लोग भी होओ ॥ ६३ ॥

यस्यास्त इत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । निऋतिर्देवता ।

आर्षा त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

कस्मै प्रयोजनाय दम्पती भवेतामित्युपदिश्यते ॥

किस प्रयोजन के लिये स्त्रीपुरुष संयुक्त हों यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

यस्यास्ते घोर आसन् जुहोम्येषां बन्धाना-
मवसर्जनाय । यां त्वा जनो भूमिरिति प्रम-
न्दते निऋतिं त्वाहं परि वेद विश्वतः ॥ ६४ ॥

यस्याः । ते । घोरे । आसन् । जुहोमि । ए-
षाम् । बन्धानाम् । अवसर्जनायेत्यवऽसर्जनाय ।
याम् । त्वा । जनः । भूमिः । इति । प्रमन्दत इ-
ति । प्रऽमन्दते । निऋतिमिति निऽऋतिम् । त्वा ।
अहम् । परि । वेद । विश्वतः ॥ ६४ ॥

पदार्थः—(यस्याः) सुव्रतायाः स्त्रियाः (ते) तव (घोरे) भयानके (आसन्) आस्ये मुखे (जुहोमि) ददामि (एषाम्) वर्तमाना-
नाम् (बन्धानाम्) दुःखकारकत्वेन निरोधकानाम्, (अवसर्जनाय)

त्यागाय (याम्) (त्वा) त्वाम् (जनः) (भूमिः) (इति) इव
 (प्रमन्दते) आनन्दयति (निर्ऋतिम्) भूमिमिव (त्वा) (अहम्)
 (परि) सर्वतः (वेद) जानीयाम् (विश्वतः) सर्वतः ॥ ६४ ॥

अन्वयः—हे घोरेपत्नि यस्यास्त आसनेषां बन्धानामवसर्ज-
 नायामृतात्मकमन्नादिकं जुहोमि यो जनो भूमिरिति यां त्वा प्र-
 मन्दते तामहं विश्वतो निर्ऋतिमिव त्वा परि वेद सा त्वमित्थं मां
 विद्धि ॥ ६४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलुप्तोपमालं०—यथा पतयः स्वान-
 न्दाय स्त्रियो गृह्णन्ति तथैव तस्मै स्त्रियोपि पतीन् गृह्णीयुः । अत्र
 गृहाश्रमे पतिव्रता स्त्री स्त्रीव्रतः पतिश्च सुखनिधिरिव भवति
 क्षेत्रभूता स्त्री बीजरूपः पुमान् । यद्येतयोः शुद्धयोर्वलवतोः समा-
 गमेनोत्तमा विविधाः प्रजा जायेरँस्तर्हि सर्वदा भद्रं भवतीति वे-
 दम् ॥ ६४ ॥

पदार्थः—हे (घोरे) दुष्टों को भय करने हारी स्त्री (यस्याः) जिस सुन्द-
 र नियम युक्त (ते) तेरे (आसन्) सुख में (एषाम्) इन (बन्धानाम्) दुःख
 देते हुए रोकने वालों के (अवसर्जनाय) त्याग के लिये अमृतरूप अन्नादि
 पदार्थों को (जुहोमि) देताहूँ जो (जनः) मनुष्य (भूमिरिति) पृथिवी के समान (या-
 म्) जिस (त्वा) तुझ को (प्रमन्दते) आनन्दित करता है उस तुझ को (अहम्)
 मैं (विश्वतः) सब ओर से (निर्ऋतिम्) पृथिवी के समान (त्वा) (परि) सब प्र-
 कार से (वेद) जानूँ । सो तू भी इस प्रकार मुझ को जान ॥ ६४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमा और वाचकलु०—जैसे पति अपने आनन्द
 के लिये स्त्रियों का ग्रहण करते हैं । वैसे ही स्त्री भी पतियों का ग्रहण करें इस गृ-
 हाश्रम में पतिव्रता स्त्री और स्त्रीव्रत पति सुख का कोश होता है । खेतरूप स्त्री और

१२०६

द्वादशोऽध्यायः ॥

बीजरूप पुरुष जो इन शुद्ध बलवान् दोनों के समागम से उत्तम विविध प्रकार के सन्तान हों तो सर्वदा कल्याण ही बढ़ता रहता है ऐसा जानना चाहिये ॥ ६४ ॥

यं ते देवीत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । यजमानो देवता ।

आर्षी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

विवाहसमये कीदृशीः प्रतिज्ञाः कुर्युरित्याह ॥

विवाह समय में कैसी २ प्रतिज्ञा करें इस वि० ॥

यन्ते देवी निर्ऋतिराबबन्ध पाशं ग्रीवास्ववि-
चृत्यम् । तं ते विष्णाम्यायुषो न मध्यादथैतं पि-
तुमहिं प्रसूतः । नमो भूत्यै येदं चकार ॥ ६५ ॥

यम् । ते । देवी निर्ऋतिरिति निःऋतिः ।
आबबन्धेत्याऽबबन्धं । पाशम् । ग्रीवासुं । अवि-
चृत्यमित्यविऽचृत्यम् । तम् । ते । वि । स्यामि ।
आयुषः । न । मध्यात् । अथ । एतम् । पितुम् ।
अहिं । प्रसूतइतिप्रऽसूतः । नमः । भूत्यै । या ।
इदम् । चकार ॥ ६५ ॥

पदार्थः—(यम्) (ते) तव (देवी) दिव्या स्त्री (निर्ऋतिः)
पृथिवीव (आबबन्ध) समन्ताद्बन्धामि (पाशम्) धर्म्यं बन्धनम्
(ग्रीवासु) कण्ठेषु (अविचृत्यम्) अमोचनीयम् (तम्) (ते) तव
(वि) (स्यामि) प्रविशामि (आयुषः) जीवनस्य (न) इव (मध्यात्)
(अथ) आनन्तर्ये (एतम्) (पितुम्) अनादिकम् (अहिं) भुङ्क्ष्व

(प्रसूतः) उत्पन्नः सन् (नमः) सत्कारे (भूयै) ऐश्वर्यकारिकायै
(या) (इदम्) प्रत्यक्षं नियमनम् (चकार) कुर्यात् ॥ ६५ ॥

अन्वयः—हे पते निर्ऋतिरिवाहं ते तव यं ग्रीवास्वविचृत्यं
पाशमाबन्ध तं ते तवाप्यहं विष्यामि । आयुषोऽन्नस्य न विष्यामि ।
अथावयोर्मध्यात्कश्चिदपि नियमात् पृथङ् न गच्छेत् । यथाऽहमेतं
पितुमन्नि तथा प्रसूतः सँस्त्वमेनमद्धि । हे स्त्री या त्वमिदं पतिव्रता-
धर्मेण सुसंस्कृतं चकार तस्यै भूयै नमोऽहं करोमि ॥ ६५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—विवाहसमये यानव्यभिचाराख्यादी-
न् नियमान् कुर्युस्तेभ्योऽन्यथा कदाचिन्नाचरेयुः । कुतः यदा पाणिं
गृह्णन्ति तदा पुरुषस्य यावत्स्वं तावत्सर्वं स्त्रिया यावत् स्त्रियास्ता-
वदखिलं पुरुषस्यैव भवति यदि पुरुषो विवाहितां विहायाऽन्यस्त्रीगो
भवेत् स्त्री च परपुरुषगामिनी स्यात्तावुभौ स्तेनवत्पापात्मानौ स्या-
ताम् । अतो स्त्रिया अनुमतिमन्तरा पुरुषः पुरुषाज्ञया च विना स्त्री
किञ्चिदपि कर्म न कुर्यात् इदमेव स्त्रीपुरुषयोः प्रीतिकरं कर्म यद-
व्यभिचरणमिति ॥ ६५ ॥

पदार्थः—स्त्री कहे कि हे पते (निर्ऋतिः) पृथिवी के समान मैं (ते) तेरे
(ग्रीवासु) कण्ठों में (अविचृत्यम्) न छोड़ने योग्य (यम्) जिस (पाशम्) धर्म युक्त बन्धन
को (आबन्ध) अच्छे प्रकार बांधती हूं (तम्) उस को (ते) तेरे लिये भी प्रवेश
करती हूं (आयुषः) अवस्था के साधन अन्न के (न) समान (वि, स्यामि) प्रविष्ट होती
हूं (अथ) इस के पश्चात् (मध्यात्) मैं तू दोनों में से कोई भी नियम से विरुद्ध न
चले जैसे मैं (एतम्) इस (पितुम्) अन्नादि पदार्थ को भोगती हूं वैसे (प्रसूतः) उत्पन्न
हुआ तू इस अन्नादि को (अद्धि) भोग । हे स्त्री (या) जो (देवी) दिव्यगुण वाली तू

(इदम्) इस पतिव्रत रूप धर्म से संस्कार किये हुए प्रत्यक्ष नियम को (चकार) करे उस (भूत्यै) ऐश्वर्य करने हारी तेरे लिये (नमः) अन्नादि पदार्थ को देताहूँ ॥ ६५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—विवाहसमय में जिन व्यभिचार के त्याग आदि नियमों को करें उन से विरुद्ध कभी न चले क्योंकि पुरुष जब विवाह समय में स्त्री का हाथ ग्रहण करता है तभी पुरुष का जितना पदार्थ है वह सब स्त्री का और जितना स्त्री का है वह सब पुरुष का समझा जाता है। जो पुरुष अपनी विवाहित स्त्री को छोड़ अन्य स्त्री के निकट जावे वा स्त्री दूसरे पुरुष की इच्छा करे तो वे दोनों चोर के समान पापी होते हैं इसलिये स्त्री की सम्मति के बिना पुरुष और पुरुष की आज्ञा के बिना स्त्री कुछ भी काम न करें यही स्त्री पुरुषों में परस्पर प्रीति बढ़ने वाला काम है कि जो व्यभिचार को सब समय में त्याग दें ॥ ६५ ॥

निवेशन इत्यस्य विश्वावसुर्ऋषिः । अग्निर्देवता । विरा-

डार्षी त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

कीदृशाः स्त्रीपुरुषा गृहाश्रमं कर्तुं योग्याः सन्तीत्याह ॥

कैसे स्त्रीपुरुष गृहाश्रम करने के योग्य होते हैं यह विषय

अगले मंत्र में कहा है ॥

निवेशनः सङ्गमनो वसूनां विश्वा रूपाऽभि
चण्डे शचीभिः । देवइव सविता सत्यधर्मेन्द्रो न
तस्थौ समरे पथीनाम् ॥ ६६ ॥

निवेशनं इति निवेशनः । सङ्गमन इति सङ्ग-
मनः । वसूनाम् । विश्वा । रूपा । अभि ।
चण्डे । शचीभिः । देव इवेति देवऽइव । सविता ।
सत्यधर्मेति सत्यधर्मा । इन्द्रः । न । तस्थौ । स-
मर इति । समरऽत्रे । पथीनाम् ॥ ६६ ॥

पदाथः—(निवेशनः) यः स्त्रिधा निविशते (संगमनः) सम्यग्गन्ता (वसूनाम्) पृथिव्यादीनां पदार्थानाम् (विश्वा) सर्वाणि (रूपा) रूपाणि (अभि) (चष्टे) पश्यति (शचीभिः) प्रज्ञाभिः कर्मभिर्वा (देवइव) यथेश्वरः (सविता) सकलजगतः प्रसविता (सत्यधर्मा) सत्यो धर्मो यस्य सः (इन्द्रः) सूर्यः (न) इव (तस्थौ) तिष्ठेत् (समरे) संग्रामे । समर इति संग्रामना० २ । १७ (पथीनाम्) गच्छताम् ॥ ६६ ॥

अन्वयः—यः सत्यधर्मा सविता देवइव निवेशनः संगमनः शचीभिर्वसूनां विश्वा रूपाऽभिचष्टे । इन्द्रो न समरे पथीनां सम्मुखे तस्थौ स एव गृहाश्रमाय योग्यो जायते ॥ ६६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—मनुष्या यथेश्वरेण मनुष्योपकाराय कारणात्कार्यारूपा अनेके पदार्था रचिता उपयुज्यन्ते यथा सूर्यो मेघेन सह युद्धाय वर्तते तथा सृष्टिक्रमविज्ञानेन सुक्रियया च भूम्यादिपदार्थेभ्योऽनेके व्यवहाराः संसाधनीयाः ॥ ६६ ॥

पदार्थः—जो (सत्यधर्मा) सत्य धर्म से युक्त (सविता) सब जगत् के रचने वाले (देवइव) ईश्वर के समान (निवेशनः) स्त्री का साथी (सङ्गमनः) शीघ्रगति से युक्त (शचीभिः) बुद्धि वा कर्मों से (वसूनाम्) पृथिवी आदि पदार्थों के (विश्वा) सब (रूपा) रूपों को (अभिचष्टे) देखता है (इन्द्रः) सूर्य के (न) समान (समरे) युद्ध में (पथीनाम्) चलते हुए मनुष्यों के सम्मुख (तस्थौ) स्थित होवे वही गृहाश्रम के योग्य होता है ॥ ६६ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में दो उपमालं०—मनुष्यों को योग्य है कि जैसे ईश्वर ने सब के उपकार के लिये कारण से कार्यरूप अनेक पदार्थ रच के उपयुक्तकरे

हैं । जैसे सूर्य मेघ के साथ युद्ध करके जगत् का उपकार करता है वैसे रचना क्रम के विज्ञान सुन्दर क्रिया से पृथिवी आदि पदार्थों से अनेक व्यवहार सिद्ध कर प्रजा को सुख देवें ॥ ६६ ॥

सीरा इत्यस्य विश्वावसुर्ऋषिः । कृषीबलाः कवयो

देवताः । गायत्रीच्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ कृषियोगविद्या आह ॥

अब खेती करने की विद्या अगले मंत्र में कही हैं ॥

सीरा युञ्जन्ति कवयो युगा वि तन्वते पृथक् ।
धीरा देवेषु सुम्नया ॥ ६७ ॥

सीरा । युञ्जन्ति । कवयः । युगा । वि ।
तन्वते । पृथक् । धीराः । देवेषु । सुम्न-
येति सुम्नया ॥ ६७ ॥

पदार्थः—(सीरा) सीराणि हलानि (युञ्जन्ति) युञ्ज-
न्तु (कवयः) मेधाविनः । कविरिति मेधाविना० ३ । १५ (यु-
गा) युगानि (वि) (तन्वते) विस्तृणन्ति (पृथक्) (धीराः)
ध्यानवन्तः (देवेषु) विद्वत्सु (सुम्नया) सुम्नेन सुखेन । अत्र
तृतीयैकवचनस्यायादेशः ॥ ६७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा धीराः कवयः सीरा युगा च युञ्ज-
न्ति सुम्नया देवेषु पृथग् वितन्वते तथा सर्वैरेतदनुष्ठेयम् ॥ ६७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैरिह विद्वच्छ्रद्धया कृषि-
कर्मोन्नेयं यथा योगिनो नाडीषु परमेश्वरं समाधियोगेनोपकुर्वन्ति तथैव
कृषिकर्मद्वारा सुखोपयोगः कर्तव्यः ॥ ६७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (धीराः) ध्यानशील (कवयः) बुद्धिमान् लोग (सीराः) हलों और (युगा) जुआ आदि को (युञ्जन्ति) युक्त करते और (सुम्नया) सुख के साथ (देवेषु) विद्वानों में (पृथक्) अलग (वितन्वते) विस्तार युक्त करते वैसे सब लोग इस खेती कर्म का सेवन करें ॥ ६७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि विद्वानों की शिक्षा से कृषिकर्म की उन्नति करें । जैसे योगी नाड़ियों में परमेश्वर को समाधियोग से प्राप्त होते हैं । वैसे ही कृषिकर्मद्वारा सुखों को प्राप्त हों ॥ ६७ ॥

युनक्तेत्यस्य विश्वावसुर्ऋषिः । कृषीवलाः कवयो वा देवताः ।

विराडाषी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

युनक्त सीरा वि युगा तनुध्वं कृते योनौ वप-
तेह बीजम् । गिरा च श्रुष्टिः सभरा असन्त्रो ने-
दीय इत्सृणयः पक्वमेयात् ॥ ६८ ॥

युनक्त । सीरा । वि । युगा । तनुध्वम् । क-
ते । योनौ । वपत । इह । बीजम् । गिरा । च ।
श्रुष्टिः । सभरा इति सऽभराः । असन्त्र । नः ।
नेदीयः । इत् । सृणयः । पक्वम् । आ । इयात् ॥ ६८ ॥

पदार्थः—(युनक्त) युग्ध्वम् (सीरा) हलादीनि रुष्युपका-
रणानि नाडीर्वा (वि) विविधार्थे (युगा) युगानि (तनुध्वम्)

१२१२

द्वादशोऽध्यायः ॥

विस्तृणीत (कृते) हलादिभिः कर्षिते योगाङ्गैर्निष्पादितेऽन्तः-
करणे वा (योनौ) क्षेत्रे (वपत) (इह) अस्यां भूमौ बुद्धौ वा
(बीजम्) यवादिकं सिद्धिमूलं वा (गिरा) कृषियोगकर्मोपयुक्तया
सुशिक्षितया वाचा (च) स्वसुविचारेण (श्रुष्टिः) शीघ्रम् । श्रु-
ष्टीति क्षिप्रनामा शु अष्टीति निरु० ६ । १२ (सभराः) समानधा-
रणपोषणाः (असत्) अस्तु (नः) अस्मान् (नेदीयः) अतिशये-
नान्तिकम् (इत्) एव (सृणयः) याः क्षेत्रयोगान् गता यवादि-
जातयः (पक्कम्) (आ) (इयात्) प्राप्नुयात् ॥ ६८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयमिह साधनानि वितनुध्वं सीरा यु-
गा युनक्त । कृते योनौ बीजं वपत गिरा च सभराः श्रुष्टिर्भवत याः
सृणयः सन्ति ताभ्यो यन्नेदीयोऽसत् पक्कं भवेत्तदिदेव न एयात् ॥ ६८ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यूयं विद्ध्यः कृषीबलेभ्यश्च कृषियोग
कर्मक्षिप्तां प्राप्यानेकानि साधनानि संपाद्य कृषिं योगं च कुरुत ।
तस्माद्यद्यत्पक्कं स्यात्तत्तद्गृहीत्वोपभुङ्गध्वं भोजयत वा ॥ ६८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुमलोग (इह) इस पृथिवी वा बुद्धि में साधनों को
(वितनुध्वम्) विविध प्रकार से विस्तार युक्त करो (सीरा) खेती के साधन हल
आदि वा नाड़ियां और (युगा) जुआओं को (युनक्त) युक्त करो (कृते) हल
आदि से जोते वा योग के अंगों से शुद्ध किये अन्तःकरण (योनौ) खेत में (बीजम्)
यव आदि वा सिद्धि के मूल को (वपत) बोया करो (गिरा) खेती विषयक क-
र्मों की उपयोगी सुशिक्षित वाणी (च) और अच्छे विचार से (सभराः) एक प्र-
कार के धारण और पोषण में युक्त (श्रुष्टिः) शीघ्र हूजिये जो (सृणयः) खेतों में
उत्पन्न हुए यव आदि अन्न जाति के पदार्थ हैं उन में जो (नेदीयः) अत्यन्त समीप
(पक्कम्) पकाहुआ (असत्) होवे वह (इत्) ही (नः) हमलोगों को (आ)
(इयात्) प्राप्त होवे ॥ ६८ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो तुम लोगों को उचित है कि विद्वानों से योगाभ्यास और खेती करने हारों से कृषि कर्म की शिक्षा को प्राप्त हो और अनेक साधनों को बना के खेती और योगाभ्यास करो । इस से जो २ अन्नादि पका हो उस २ का ग्रहण कर भोजन करो और दूसरों को कराओ ॥ ६८ ॥

शुनमित्यस्य कुमारहारित ऋषिः । कृषीवला

देवताः । त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

शुनं सुफाला विकृषन्तु भूमिं शुनं कीनाशा
अभि यन्तु वाहैः । शुनांसीरा हविषा तोशमाना
सुपिप्पला ओषधीः कर्तनास्मे ॥ ६९ ॥

शुनम् । सु । फालाः । वि । कृषन्तु । भूमिम् ।
शुनम् । कीनाशाः । अभि । यन्तु । वाहैः । शुना-
सीरा । हविषा । तोशमाना । सुपिप्पला इति सु-
पिप्पलाः । ओषधीः । कर्तन । अस्मे इत्यस्मे ॥ ६९ ॥

पदार्थः—(शुनम्) सुखम् । शुनमिति सुखना० निध०
३ । ६ (सु) (फालाः) फलन्ति विस्तीर्णा भूमिं कुर्वन्ति यै-
स्ते (वि) (कृषन्तु) विलिखन्तु (भूमिम्) (शुनम्)
सुखम् (कीनाशाः) ये श्रमेण क्षिश्यन्ति ते कृषीवलाः । अत्र
क्षिशोरीचोपधायाः कन् लोपश्च लोनाम् च । उ० ५ । ५६ क्षिश

धातोः कनि प्रत्यये लोप उपधाया ईत्वं धातोर्नामागमश्च (अ-
भि) (यन्तु) प्राप्नुवन्तु (वाहैः) वहन्ति यैस्तैर्दृषभादिवाहनैः
(शुनासीरा) यथा वायुसूर्यौ । शुनासीरौ शुनोवायुः सरत्यन्तरिक्षे
सीर आदित्यः सरणात् । निरु० १ । ४० (हविषा) संस्कृतेन
घृतादिना संस्कृतौ (तोशमाना) सन्तुष्टिकारौ । अत्र वर्णव्यत्य-
येन शः । विकरणात्मनेपदव्यत्ययौ च (सुपिप्पलाः) शोभनानि
पिप्पलानि फलानि यासु ताः (ओषधीः) यवादीन् (कर्त्तन)
कुर्वन्तु (अस्मे) अस्मभ्यम् ॥ ६९ ॥

अन्वयः—ये कीनाशास्ते फाला वाहैः सह वर्त्तमानैर्हलादि-
भिर्भूमिं विरुषन्तु शुनमभियन्तु । हविषा तोशमाना शुनासीरेवा-
स्मे सुपिप्पला ओषधीः कर्त्तन ताभिः सु शुनं च ॥ ६९ ॥

भावार्थः—ये चतुराः कृषिकारा गोदृषभादीन् संरक्ष्य विचा-
रेण कृषिं कुर्वन्ति तेऽत्यन्तं सुखं लभन्ते । नात्र क्षेत्रेऽमेध्यं किञ्चि-
त्प्रक्षेप्यम् । किन्तु बीजान्यपि सुगन्ध्यादियुक्तानि कृत्वैव वपन्तु य-
तोऽन्नान्यारोग्यकराणि भूत्वा बलबुद्धी वर्धयेयुः ॥ ६९ ॥

पदार्थः—जो (कीनाशाः) परिश्रम से क्लेशभोक्ता खेती करने हारे हैं वे
(फालाः) जिन से पृथिवी को जोतें उन फालों से (वाहैः) बैल आदि के साथ
वर्त्तमान हल आदि से (भूमिम्) पृथिवी को (विरुषन्तु) जोतें और (शुनम्)
सुख को (अभियन्तु) प्राप्त होवें (हविषा) शुद्ध किये घी आदि से शुद्ध (तोश-
माना) सन्तोषकारक (शुनासीरा) वायु और सूर्य के समान खेती के साधन (अस्मे)
हमारे लिये (सुपिप्पलाः) सुन्दर फलों से युक्त (ओषधीः) जौ आदि (कर्त्तन)
करें और उन ओषधियों से (सु) सुन्दर (शुनम्) सुख भोगें ॥ ६९ ॥

भावार्थः—जो चतुर खेती करने हारे गौ और बैल आदि की रक्षा करके विचार के साथ खेती करते हैं वे अत्यन्त सुख को प्राप्त होते हैं । इन खेतों में विष्टा आदि मलीन पदार्थ नहीं डालने चाहियें किन्तु बीज सुगन्धि आदि से युक्त करके ही बोवें कि जिस से अन्न भी रोग रहित उत्पन्न होकर मनुष्यादि की बुद्धि को बढ़ावें ॥ ६८ ॥

घृतेनेत्यस्य कुमारहारित ऋषिः । कृषीवला देवताः । आर्षी
त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

घृतेन सीता मधुना समज्यतां विश्वैर्देवैरनुमता
मरुद्भिः । ऊर्जस्वती पयसा पिन्वमानास्मान्सी-
तेपयसाभ्या ववृत्स्व ॥ ७० ॥

घृतेन । सीता । मधुना । सम् । अज्यताम् । विश्वैः ।
देवैः । अनुमतेत्यनुमता । मरुद्भिरिति मरुत्-
भिः । ऊर्जस्वती । पयसा । पिन्वमाना । अस्मान् ।
सीते । पयसा । अभि । आ । ववृत्स्व ॥ ७० ॥

पदार्थः—(घृतेन) आज्येन (सीता) सायन्ति क्षेत्रस्थलो-
ष्ठान् क्षयन्ति यथा सा काष्ठपट्टिका (मधुना) क्षौद्रेण शर्करादिना
वा (सम्) एकीभावे (अज्यताम्) संयुज्यताम् (विश्वैः) सर्वैः
(देवैः) अन्नादिकामयमानैर्विद्वद्भिः (अनुमता) अनुज्ञापिता
(मरुद्भिः) मनुष्यैः (ऊर्जस्वती) ऊर्जः पराक्रमसंबन्धो वि-
द्यते यस्याः सा (पयसा) जलेन दुग्धेन वा (पिन्वमाना)

सित्ता सेविता (अस्मान्) (सीते) सीता (पयसा) जलेन (अ-
भि) (आ) (ववृत्स्व) वर्तिता भवतु ॥ ७० ॥

अन्वयः—विश्वेदेवैर्मरुद्भिर्घृष्माभिरनुमता पयसोर्जस्वती पि-
न्वमाना सीता घृतेन मधुना समज्यताम् । सा सीते सीतास्मान्
घृतादिना संयोत्स्यतीति पयसाऽभ्याववृत्स्व अभ्याववर्त्यताम् ॥ ७० ॥

भावार्थः—सर्वे विद्वांसः कृषीवला विद्ययानुज्ञाता घृतमधु
जलादिना सुसंस्कृतामनुमतां क्षेत्रभूमिमन्त्रसुसाधिकां कुर्वन्तु यथा
सुगन्धादियुक्तानि बीजानि कृत्वा वपन्ति तथैव तामपि सुगन्धेन
संस्कृतां कुर्वन्तु ॥ ७० ॥

पदार्थः—(विश्वैः) सब (देवैः) अन्नादिपदार्थों की इच्छा करने वाले
विद्वान् (मरुद्भिः) मनुष्यों की (अनुमता) आज्ञा से प्राप्त हुआ (पयसा) जला
वा दुग्ध से (ऊर्जस्वतीः) पराक्रम संवन्धी (पिन्वमाना) सींचावा सेवन किया हुआ
(सीता) पटेला (घृतेन) घी तथा (मधुना) सहत वा शक्कर आदि से (समज्यताम्)
संयुक्त करो (सीते) पटेला (अस्मान्) हम लोगों को घी आदि पदार्थों से संयुक्त करेगा
इस हेतु से (पयसा) जल से (अभ्याववृत्स्व) बार २ वर्त्तीओ ॥ ७० ॥

भावार्थः—सब विद्वानों को चाहिये कि किसान लोग विद्या के अनुकूल घी
मीठा और जल आदि से संस्कार कर स्वीकार की हुई खेत की पृथिवी को अन्न को
सिद्ध करने वाली करें । जैसे बीज सुगन्धि आदि युक्त करके बोते हैं वैसे इस पृथि-
वी को भी संस्कार युक्त करें ॥ ७० ॥

लाङ्गलमित्यस्य कुमारहारित ऋषिः । कृषीवला
देवताः । विराट् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

लाङ्गलं पवीरवत्सुशैवशंसोमपित्सरु । तदुद्वपति
गामविं प्रफव्यं च पीवरीं प्रस्थावद्रथवाहनम् ॥ ७१ ॥

लाङ्गलम् । पवीरवत् । सुशेवमितिऽसुशेवम् ।
 सोमपित्सर्विति सोमपित्सरु । तत् । उत् । व-
 पति । गाम् । अविम् । प्रफर्व्यमिति प्रफर्व्यम् ।
 च । पीवरीम् । प्रस्थावदिति प्रस्थावत् । रथवा-
 हनम् । रथवाहनमिति रथवाहनम् ॥ ७१ ॥

पदार्थः—(लाङ्गलम्) सीरापश्वाङ्गागे दाढर्यायसंयोज्यं काष्ठम्
 (पवीरवत्) प्रशस्तः पवीरः फालो विद्यते यस्मिन् तत् (सुशेवम्)
 सुष्ठु सुखकरम् (सोमपित्सरु) ये सोमयवाद्योषधीः पालयन्ति तान्
 त्सरयति कुटिलं गमयति (तत्) (उत्) (वपति) (गाम्)
 पृथिवीम् (अविम्) रक्षणादिहेतुम् (प्रफर्व्यम्) प्रफर्वितं-
 गमयितुं योग्यम् (च) (पीवरीम्) यया पाययन्ति तां स्थूलाम्
 (प्रस्थावत्) प्रशस्तं प्रस्थानं यस्यास्ति तत् (रथवाहनम्) रथं
 वहति येन तत् ॥ ७१ ॥

अन्वयः—हे कृषीबला यूयं यत् सोमपित्सरु पवीरवत्सुशेवं
 लाङ्गलं प्रफर्व्यं प्रस्थावद्रथवाहनं चास्ति येनावि पीवरीं गामुहपति
 तद्युयं साधुत ॥ ७१ ॥

भावार्थः—कृषीबलैः स्थूलमृत्स्नामन्नाद्युत्पादनेन रक्षिकां सु-
 परीक्ष्य हलादिसाधनैः संकृष्य समीकृत्य सुसंस्कृतानि बीजानि
 समुप्योतमानि धान्यान्युत्पाद्य भोक्तव्यानि ॥ ७१ ॥

पदार्थः—हे किसानो तुम लोग जो (सोमपित्सरु) जो आदि ओषधियों

१२१८

द्वादशोऽध्यायः ॥

के रत्नों को टेढ़ा चलावे (पवीरवत्) प्रशंसित फाल से युक्त (सुशेवम्) सुन्दर सुखदायक (लाङ्गलम्) फाले के पीछे जो दृढ़ता के लिये काष्ठ लगाया जाता है वह (च) और (प्रफर्व्यम्) चलाने योग्य (प्रस्थावत्) प्रशंसित प्रस्थान वाला (रथवाहनम्) रथ के चलने का साधन है जिस से (अविम्) रक्षा आदि के हेतु (पीवरीम्) सब पदार्थों को भुगाने का हेतु स्थूल (गाम्) पृथिवी को (उद्वपति) उखाड़ते हैं (तत्) उस को तुम भी सिद्ध करो ॥ ७१ ॥

भावार्थः—किसान लोगों को उचित है कि मोटी मट्टी अन्न आदि की उत्पत्ति से रक्षा करने वाली पृथिवी की अच्छे प्रकार परीक्षा करके हल आदि साधनों से जोत एकतार कर सुन्दर संस्कार किये बीज के उत्तम धान्य उत्पन्न करके भोगे ॥ ७१ ॥

कामित्यस्य कुमारहारित ऋषिः । मित्रादयो लिङ्गोक्ता

देवताः । आर्ची पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पाचिका स्त्री प्रयत्नेन सुसंस्कृतान्यन्नानि

व्यञ्जनानि कुर्यादित्याह ॥

पकानेहारी स्त्री अच्छे यत्न से सुन्दर अन्न और व्यंजनों को बनावे यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

कामं कामदुघे धुक्ष्व मित्राय वरुणाय च । इन्द्रा-
याश्विभ्यां पूष्णे प्रजाभ्य ओषधीभ्यः ॥ ७२ ॥

कामम् । कामदुघे इति कामऽदुघे । धुक्ष्व । मि-
त्राय । वरुणाय । च । इन्द्राय । अश्विभ्यामित्यश्वि-
भ्याम् । पूष्णे । प्रजाभ्य इति प्रजाऽभ्यः । ओष-
धीभ्यः ॥ ७२ ॥

पदार्थः—(कामम्) इच्छाम् (कामदुघे) इच्छापूर्विके-
(धुक्त्व) पिपूधि (मित्राय) सुहृदे (वरुणाय) उत्तमाय विदु-
षे (च) अतिथये (इन्द्राय) परमैश्वर्ययुक्ताय (अश्विभ्या-
म्) प्राणापानाभ्याम् (पूष्णे) पुष्टिकराय (प्रजाभ्यः) स्वस-
न्तानेभ्यः (ओषधीभ्यः) सोमयवादिभ्यः ॥ ७२ ॥

अन्वयः—हे कामदुघे पाचिके त्वं भूमिरिव सुसंस्कृतैरनैमि-
ताय वरुणाय चेन्द्रायाश्विभ्यां पूष्णे प्रजाभ्य ओषधीभ्यः कामं
धुनु ॥ ७२ ॥

भावार्थः—या स्त्री वा पुरुषः पाकं कुर्यात्तां तं च पाकविद्यां
सुशिक्ष्य हृद्यान्यन्नानि निर्माय संभोज्य सर्वान् रोगान् दूरीकु-
र्यात् ॥ ७२ ॥

पदार्थः—हे (कामदुघे) इच्छा को पूर्ण करने हारी रसोम्यास्त्री तू पृथिवी
के समान सुन्दर संस्कार किये अन्नों से (मित्राय) मित्र (वरुणाय) उत्तम विद्वान्
(च) अतिथि अभ्यागत (इन्द्राय) परम ऐश्वर्य से युक्त (अश्विभ्याम्) प्राण
अपान (पूष्णे) पुष्टिकारक जन (प्रजाभ्यः) सन्तानों और (ओषधीभ्यः) सोम-
लता आदि ओषधियों से (कामम्) इच्छा को (धुक्त्व) पूर्ण कर ॥ ७२ ॥

भावार्थः—जो स्त्री वा पुरुष भोजन बना वे उस को चाहिये कि पकाने की
विद्या सीख प्रिय पदार्थ पका और उन का भोजन करा के सब को रोग रहित
रखें ॥ ७२ ॥

विमुच्यध्वमित्यस्य कुमारहारित ऋषिः । अग्न्या देवताः ।
भुरिगार्षी गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

मनुष्यैर्गवादिपशुवृद्धिं कृत्वा पयोधृतादीनि

वर्द्धयित्वा नन्दितव्यमि० ॥

मनुष्यों को गौ आदि पशुओं को बढ़ा उन से दूध घी आदि की वृद्धि कर
आनन्द में रहना चाहिये इस वि० ॥

विमुच्यध्वमघ्न्या देवयाना अगन्म तमसस्पा-
रमस्य । ज्योतिरापाम ॥ ७३ ॥

वि । मुच्यध्वम् । अघ्न्याः । देवयाना इति दे-
वस्यानाः । अगन्म । तमसः । पारम् । अस्य ।
ज्योतिः । आपाम् ॥ ७३ ॥

पदार्थः—(वि) (मुच्यध्वम्) त्यजत (अघ्न्याः) हन्तुमयोग्या
गाः (देवयानाः) याभिर्देवान् दिव्यान् भोगान् प्राप्नुवन्ति ताः
(अगन्म) गच्छेम (तमसः) रात्रेः (पारम्) (अस्य) सूर्यस्य
(ज्योतिः) प्रकाशम् (आपाम्) व्याप्नुयाम ॥ ७३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा यूयं अघ्न्या देवयानाः प्राप्य सु-
संस्कृतान्यन्नानि भुक्त्वा रोगेभ्यो विमुच्यध्वं तथा वयमपि विमु-
च्येमहि । यथा यूयं तमसः पारं प्राप्नुत तथा वयमप्यगन्म । यथा
यूयमस्य ज्योतिर्व्याप्नुत तथा वयमप्यापाम ॥ ७३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्या गवादीन् पशून् कदाचि-
न हन्युर्न घातयेयुश्च यथा सूर्योदयाद्रात्रिर्निवर्त्तते तथा वैद्यकशास्त्र-
रीत्या पथ्यान्यन्नानि संसेव्य रोगेभ्यो निवर्त्तन्ताम् ॥ ७३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे तुम लोग (अघ्न्याः) रक्षा के योग्य (देवया-
नाः) दिव्य भोगों की प्राप्ति के हेतु गौओं को प्राप्त हो सुन्दर संस्कार किये अन्नों का

भोजन करके रोगों से (विमुच्यध्वम्) पृथक् रहते हो । वैसे हम लोग भी बचें । जैसे तुम लोग (तमसः) रात्रि के (पारम्) पार को प्राप्त होते हो वैसे हम भी (अ-गन्म) प्राप्त होवें । जैसे तुम लोग (अस्य) इस सूर्य के (ज्योतिः) प्रकाश को व्याप्त होते हो वैसे हम भी (आपाम) व्याप्त होवें ७३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि गौ आदि पशु-ओं को कभी न मारें । और न मरवावें तथा न किसी को मारने दें । जैसे सूर्य के उदय से रात्रि निवृत्ति होती है वैसे वैद्यकशास्त्र की रीति से पथ्य अन्नादि पदार्थों का सेवन कर रोगों से बचो ॥ ७३ ॥

सजूरब्द इत्यस्य कुमारहारित ऋषिः । अश्विनौ देवते । आ-र्षी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

मनुष्यैः कथं कृत्वा सुखयितव्यमित्याह ॥

मनुष्यों को किस प्रकार परस्पर सुखी होना चाहिये यह वि० ॥

सजूरब्दो अयवोभिः सजूरुषा अरुणीभिः ।
सजोषसावश्विनादशंसोभिः सजूः सूर एतंशेन-
सजूवैश्वानर इडया घृतेन स्वाहा ॥ ७४ ॥

सजूरितिसजूः । अब्दः । अयवोभिरित्ययवः-
ऽभिः । सजूरितिसजूः । उषाः । अरुणीभिः । स-
जोषसावितिसजोषऽसौ । अश्विना । दशंसोभि-
रितिदशंसऽभिः । सजूरितिसजूः । सूरः । ए-
तंशेन । सजूरितिसजूः । वैश्वानरः । इडया ।
घृतेन । स्वाहा ॥ ७४ ॥

पदार्थः—(सजूः) संयुक्तः (अब्दः) संवत्सरः (अयवोभिः) मिश्रितामिश्रितैरनैः क्षणादिभिः कालावयवैः (सजूः) सहवर्त्तमानाः (उषा) प्रभातः (अरुणीभिः) रक्तप्रभाभिः (सजोषसौ) समानसेवनौ (अश्विना) प्राणापानाविव दम्पती (दंसोभिः) कर्मभिः

१२२२

द्वादशोऽध्यायः ॥

(सज्जुः) सहितः (सूरः) सूर्यः (एतशेन) अश्वेनेव व्याप्ति-
शीलेन वेगवता किरणानिमित्तेन वायुना । एतश्च इत्यश्वना • निरु •
१।३२ (सज्जुः) संयुक्तः (वैश्वानरः) विद्युदग्निः (इडया) अन्ना-
दिनिमित्तरूपया पृथिव्या (घृतेन) जलेन (स्वाहा) सत्येन वाग्नि-
न्द्रियेण ॥ ७४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या वयं सर्वे स्त्रीपुरुषा यथाऽयवोभिः सज्जु-
रब्दोऽरुणीभिः सज्जुरुषा दंसोभिः सजोषसावश्विनेव एतशेनेव स-
ज्जुः सूर इडया घृतेन स्वाहा सज्जुर्वैश्वानरश्च वर्तते तथैव प्रीत्या व-
र्त्तमहि ॥ ७४ ॥

भावार्थः—मनुष्येषु यावत्परस्परं सौहार्दं तावदेव सुखम् ।
यावद्दौहार्दं तावदेव दुःखं च जायते तस्मात्सर्वैः स्त्रीपुरुषैः परोप-
कारक्रियया सहैव सदा वर्तितव्यम् ॥ ७४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो हम सब लोग स्त्री पुरुष जैसे (अयवोभिः) एकरस
क्षणादि काल के अवयवों से (सज्जुः) संयुक्त (अरुणः) वर्ष (अरुणीभिः) लाल
कान्तियों के (सज्जुः) साथ वर्त्तमान (उषाः) प्रभात समय (दंसोभिः) कर्मों से (स-
जोषसौ) एकसा वर्त्ताव वाले (अश्विना) प्राण और अपान के समान स्त्री पुरुष वा (एत-
शेन) चलते घोड़े के समान व्याप्तिशील वेगवाले किरण निमित्त पवन के (सज्जुः) साथ
वर्त्तमान (सूरः) सूर्य (इडया) अन्न आदि का निमित्त रूप पृथिवी वा (घृतेन)
जल से (स्वाहा) सत्य वाणी के (सज्जुः) साथ (वैश्वानरः) बिजलीरूप अग्नि
वर्त्तमान है वैसे ही प्रीति से वर्त्ते ॥ ७४ ॥

भावार्थः—मनुष्यों में जितनी परस्पर मित्रता हो उतना ही सुख और जि-
तना विरोध उतना ही दुःख होता है । उस से सब लोग स्त्रीपुरुष परस्पर उपकार
करने के साथ ही सदा वर्त्ते ॥ ७४ ॥

या ओषधीरित्यस्य भिषगृषिः । वैद्यो देवता । अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

मनुष्यैरवश्यमौषधसेवनं कृत्वाऽरोगैर्वर्तितव्यमित्याह ॥

मनुष्यों को अवश्य ओषधि सेवन कर रोगों से बचना चाहिये यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ।
मनै नु बभ्रूणामहं शतं धामानि सप्त च ॥ ७५ ॥

याः । ओषधीः । पूर्वाः । जाताः । देवेभ्यः ।
त्रियुगमिति त्रियुगम् । पुरा । मनै । नु । बभ्रूणाम् ।
अहम् । शतम् । धामानि । सप्त । च ॥ ७५ ॥

पदार्थः—(याः) (ओषधीः) सोमाद्याः (पूर्वाः) (जाताः) प्रसिद्धाः (देवेभ्यः) पृथिव्यादिभ्यः (त्रियुगम्) वर्षत्रयम् (पुरा) (मनै) मन्यै । अत्र विकरणव्यत्ययेन शप् (नु) शीघ्रम् (बभ्रूणाम्) भरणानां धारकाणां रोगिणाम् (अहम्) (शतम्) अनेकानि (धामानि) मर्मस्थानानि (सप्त) (च) ॥ ७५ ॥

अन्वयः—अहं या ओषधीर्देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा पूर्वा जाता या बभ्रूणां शतं सप्त च धामानि मर्माणि व्याप्नुवन्ति ता नु मनै शीघ्रं जानीयाम् ॥ ७५ ॥

भावार्थः—मनुष्या याः पृथिव्यामप्सु चौषधयो जायन्ते गतत्रिवर्षा भवेयुस्ताः संगृह्य यथावैद्यकशास्त्रविधि संसेवन्ते ता भुक्ताः सत्यः सर्वाणि मर्माणि अभिव्याप्य रोगान्निवार्य शरीरसुखानि सद्यो जनयन्तु ॥ ७५ ॥

पदार्थः—(अहम्) मैं (याः) जो (ओषधीः) सोमलता आदि ओषधी (देवेभ्यः) पृथिवी आदि से (त्रियुगम्) तीन वर्ष (पुरा) पहिले (पूर्वाः) पूर्णमुख दान में उत्तम (जाताः) प्रसिद्ध हुई जो (बभूणाम्) धारण करने हारे रोगियों के (शतम्) सौ (च) और (सप्त) सात (धामानि) जन्म वा नाडियों के मर्मों में व्याप्त होती हैं उन को (नु) शीघ्र (मनै) जानूं ॥ ७५ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि जो पृथिवी और जल में ओषधी उत्पन्न होती हैं उन तीन वर्ष के पीछे ठीक २ पकी हुई को ग्रहण कर वैद्यकशास्त्र के अनुकूल विधान से सेवन करें। सेवन की हुई वे ओषधी शरीर के सब अंशों में व्याप्त हो क शरीर के रोगों को छुड़ा सुखों को शीघ्र करती हैं ॥ ७५ ॥

शतम्ब इत्यस्य भिषगृषिः । वैद्या देवताः । अनुष्टुप् छन्दः गांधारः स्वरः ॥

मनुष्याः किं कृत्वा किं साधयेयुरित्याह ॥

मनुष्य क्या करके किस को सिद्ध करें यह वि०

शतं वो अम्ब धामानि सहस्रमुत वो रुहः ।
अथा शतक्रत्वो यूयमिमं मे अगदं कृत ॥ ७६ ॥
शतम् । वः । अम्ब । धामानि । सहस्रम् । उ-
त । वः । रुहः । अथ । शतक्रत्व इति शतऽक्रत्वः ।
यूयम् । इमम् । मे । अगदम् । कृत ॥ ७६ ॥

पदार्थः—(शतम्) (वः) युष्माकम् (अम्ब) मातः (धामानि) मर्मस्थानानि (सहस्रम्) असंख्याः (उत) अपि (वः) युष्माकम् (रुहः) नाड्यङ्कुराः (अथा) अथ । अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (शतक्रत्वः) शतं क्रतवः प्रज्ञाः क्रिया येषान्तत्सम्बुद्धौ (यूयम्) (इमम्) देहम् (मे) मम (अगदम्) रोगरहितम् (कृत) कुरुत अत्र विकरणलुक् ॥ ७६ ॥

अन्वयः—हे शतक्रत्वो यूयं यासां शतमुत सहस्रं रुहः सन्ति ताभिर्मे ममेमं देहमगदं कृत । अध स्वयं वो देहानगदान् कुरुत । यानि वोऽसंख्यानानि धामानि तानि प्राप्तुत । हे अम्ब त्वमप्तेव-माचरत ॥ ७६ ॥

भावार्थः—मनुष्याणां भिदमादिमं कर्तव्यं कर्मास्ति यदोषधि सेवनं पथ्याचरणं सुनियमव्यवहरणं च कृत्वा शरीरारोग्यसंपादनम् । न ह्येतेन विना धर्मार्थकाममोक्षाणामनुष्ठानं कर्तुं कश्चिदपि शक्नोति ॥ ७६ ॥

पदार्थः—हे (शतक्रत्वः) सैकड़ों प्रकार की बुद्धि वा क्रियाओं से युक्त मनुष्यो (यूयम्) तुम लोग जिन के (शतम्) सैकड़ों (उत) वा (सहस्रम्) हजार हों (रुहः) नाड़ियों के अङ्कुर हैं उन ओषधियों से (मे) मेरे (इमम्) इस शरीर को (अगदम्) नीरोग (कृत) करो (अध) इस के पश्चात् (वः) आप अपने शरीरों को भी रोगरहित करो जो (वः) तुम्हारे असंख्य धामानि मर्म स्थान हैं उन को प्राप्त होओ हे (अम्ब) माता तू भी ऐसाही आचरण कर ॥ ७६ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि सब से पहिले ओषधियों का सेवन, पथ्य का आचरण और नियम पूर्वक व्यवहार करके शरीर को रोगरहित करें । क्यों-कि इस के विना धर्म, अर्थ, काम और मोक्षों का अनुष्ठान करने को कोई भी समर्थ नहीं हो सकता ॥ ७६ ॥

ओषधीरित्यस्य भिषगृषिः । वैद्या देवताः । निचृदनुष्टुप्छन्दः ।

गांधारः स्वरः ॥

कीदृशा ओषधयः सेव्या इत्याह ॥

कैसी ओषधियों का सेवन करना चाहिये यह विषय ० ॥

ओषंधीः प्रति मोदध्वं पुष्पवतीः प्रसूवरीः ।

अश्वाइव सजित्वरीर्वीरुधः पारयिष्णुः ॥ ७७ ॥

ओषधीः । प्रति । मोदध्वम् । पुष्पवतीरिति
 पुष्पवतीः । प्रसूवरीरिति प्रसूवरीः । अश्वा
 इवेत्यश्वाः इव । सजित्वरीरिति सजित्वरीः ।
 वीरुधः । पारयिष्णवः ॥ ७७ ॥

पदार्थः—(ओषधीः) सोमादीन् (प्रति) (मोदध्वम्) आनन्द-
 यत (पुष्पवतीः) प्रशस्तानि पुष्पाणि यासां ताः (प्रसूवरीः) सु-
 खप्रसाविकाः (अश्वा इव) यथा तुरङ्गाः (सजित्वरीः) शरीरैः
 सह संयुक्ता रोगान् जेतुं शीलाः (वीरुधः) सोमादीन् (पारयि-
 णवः) रोगजदुःखेभ्यः पारं नेतुं समर्थाः ॥ ७७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयमश्वा इव सजित्वरीर्वीरुधः पारयि-
 णवः पुष्पवतीः प्रसूवरीरोषधीः संसेव्य प्रतिमोदध्वम् ॥ ७७ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथाऽश्वारूढा वीराः शत्रून् जित्वा
 विजयं प्राप्याऽऽनन्दन्ति तथा सदीषधसेविनः पथ्यकारिणो जिते-
 न्द्रिया जना आरोग्यमवाप्य नित्यं मोदन्ते ॥ ७७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग (अश्वा इव) घोड़ों के समान (सजित्वरीः)
 शरीरों के साथ संयुक्त रोगों को जीतने वाले (वीरुधः) सोमलता आदि (पारयि-
 णवः) दुःखों से पार करने के योग्य (पुष्पवतीः) प्रशंसित पुरुषों से युक्त (प्रसूव-
 रीः) सुख देने हारी (ओषधीः) ओषधियों को प्राप्त होकर (प्रतिमोदध्वम्) नित्य
 आनन्दभोगो ॥ ७७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जैसे घोड़ों पर चढ़े वीर पुरुष शत्रुओं को
 जीत विजय को प्राप्त हो के आनन्द करते हैं वैसे श्रेष्ठ ओषधियों के सेवन और प-
 थ्याहार करने हारे जितेन्द्रिय मनुष्य रोगों से छूट आरोग्य को प्राप्त हो के नित्य आ-
 नन्द भोगते हैं ॥ ७७ ॥

श्रोषधीरितीत्यस्य भिषगृषिः । चिकित्सुर्देवता ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः पित्रपत्यानि परस्परं कथं वर्त्तेरन्नित्याह ॥

फिर पिता और पुत्र आपस में कैसे वर्त्ते यह वि० ॥

श्रोषधीरिति मातरस्तद्वौ देवीरुपंब्रुवे सनेय-
मश्वं गां वासं आत्मानं तवं पूरुषः ॥ ७८ ॥

श्रोषधीः । इति । मातरः । तत् । वः । देवीः ।
उप । ब्रुवे । सनेयम् । अश्वम् । गाम् । वासः ।
आत्मानम् । तवं । पूरुष । पूरुषेति पूरुष ॥ ७८ ॥

पदार्थः—(श्रोषधीः) (इति) इव (मातरः) जनन्यः (तत्)
कर्म (वः) युष्मान् (देवीः) दिव्या विदुषीः (उप) समीपस्थः
सन् (ब्रुवे) उपदिशेयम् (सनेयम्) संभजेयम् (अश्वम्) तुरङ्गा-
दिकम् (गाम्) धेन्वादिकम् पृथिव्यादिकं वा (वासः) वस्त्रादिकं
निकेतनं वा (आत्मानम्) जीवम् (तवं) (पूरुष) प्रयत्नशील ॥ ७८ ॥

अन्वयः—हे श्रोषधीरिति देवीर्मातरोऽहं तनयो वस्तत्पत्यं
वच उपब्रुवे । हे पूरुष सुसन्तानाऽहं माता तवाश्वं गां वास आत्मानं
च सततं सनेयम् ॥ ७८ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा यवादयः श्रोषधयः सेविताः
शरीराणि पुष्यन्ति तथैव जनन्यो विद्यासुशिक्षोपदेशेनाऽपत्यानि सु-

१२२८

द्वादशोऽध्यायः ॥

पोषयेयुः । यन्मातुरैश्वर्यं तद्वायोऽपत्यस्य यदपत्यस्यैतन्मातुरस्ति
एवं सर्वे सुप्रीत्या वर्त्तित्वा परस्परस्य सुखानि सततं वर्धयेयुः ॥७८॥

पदार्थः—हे (ओषधीः) ओषधियों के (इति) समान सुखदायक (देवीः)
सुन्दर विद्वान् स्त्री (मातरः) माता मैं पुत्र (वः) तुम को (तत्) श्रेष्ठ पथ्यरूप
कर्म (उपब्रुवे) समीपस्थित होकर उपदेश करूं हे (पूरुष) पुरुषार्थी श्रेष्ठ सन्तानों
मैं माता (तव) तेरे (अश्वम्) घोड़े आदि (गाम्) गौ आदि वा पृथिवी आदि
(वासः) वस्त्र आदि वा घर और (आत्मानम्) जीव को निरन्तर (सनेयम्)
सेवन करूं ॥ ७८ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जैसे जौ आदि ओषधी सेवन की हुई
शरीरों को पुष्ट करती हैं वैसे ही माता विद्या, अच्छी शिक्षा और उपदेश से सन्तानों
को पुष्ट करें। जो माता का धन है वह भाग सन्तान का और जो सन्तान का है
वह माता का ऐसे सब परस्पर प्रीति से वर्त्त कर निरन्तर सुख को बढ़ावें ॥ ७८ ॥

अश्वत्थ इत्यस्य भिषगृषिः । वैद्या देवताः । अनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

मनुष्याः प्रत्यहं कीदृशं विचारं कुर्युरित्याह ॥

मनुष्य लोग नित्य कैसा विचार करें यह वि० ॥

अश्वत्थे वो निषदंनं पूर्णे वो वसतिष्कृता । गो-
भाज इत् किलासथ यत् सनवथ पूरुषम् ॥७९॥

अश्वत्थे । वः । निषदंनम् । निषदंनमिति नि-
ऽसदंनम् । पूर्णं । वः । वसतिः । कृता । गोभा-
जइति गोऽभाजः । इत् । किल । असथ । यत् ।
सनवथ । पूरुषम् । पूरुषमिति पूरुषम् ॥७९॥

पदार्थः—(अश्वत्थे) श्वः स्थाता न स्थाता वा वर्तते तादृशे देहे (वः) युष्माकं जीवानाम् (निषदनम्) निवासः (पर्णे) चलिते पत्रे (वः) युष्माकम् (वसतिः) निवासः (कृता) (गोभाजः) ये गां पृथिवीं भजन्ते ते (इत्) इह (किल) खलु (असथ) भवत (यत्) यतः (सनवथ) ओषधिदानेन सेवध्वम् अत्र विकरणद्वयम् (पुरुषम्) अन्नादिना पूर्णं देहम् ॥ ७९ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ओषधय इव यद्गोऽश्वत्थे निषदनं वः पर्णे वसतिः कृताऽस्ति तस्माद्गोभाजः किल पुरुषं सनवथ सुखिन इदसथ ॥ ७९ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरेवं भावनीयमस्माकं शरीराण्यनित्यानि स्थितिश्चञ्चलास्ति तस्माच्छरीरमरोगिनं संरक्ष्य धर्मार्थकाममोक्ष-णामनुष्ठानं सद्यः कृत्वाऽनित्यैः साधनैर्नित्यं मोक्षसुखं खलु लब्धव्यम् । यथौषधितृणादीनि पत्रपुष्पफलमूलस्कन्दशाखादिभिः शोभन्ते तथैव नीरोगाणि शोभमानानि भवन्ति ॥ ७९ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ओषधियों के समान (यत्) जिस कारण (वः) तुम्हारा (अश्वत्थे) कल रहे वा न रहे ऐसे शरीर में (निषदनम्) निवास है । और (वः) तुम्हारा (पर्णे) कमल के पत्ते पर जल के समान चलायमान संसार में ईश्वर ने (वसतिः) निवास (कृता) किया है इस से (गोभाजः) पृथिवी को सेवन करते हुए (किल) ही (पुरुषम्) अन्नआदि से पूर्णदेह वाले पुरुष को (सनवथ) ओषधि देकर सेवन करो और सुखको प्राप्त होते हुए (इत्) इस संसार में (असथ) रहो ॥ ७९ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को ऐसा विचारना चाहिये कि हमारे शरीर अनित्य और स्थिति चलायमान है इस से शरीरको रोगों से बचा कर धर्म, अर्थ, काम तथा मोक्ष का अनुष्ठान शीघ्र करके अनित्य साधनों से नित्य मोक्ष के सुख को प्राप्त हो वें । जैसे ओषधि और तृण आदि फल फूल पत्ते स्कन्ध और शाखा आदि से शोभित होते हैं वैसे ही रोगरहित शरीरों से शोभायमान हों ॥ ७९ ॥

यत्रौषधीरित्यस्य भिषगृषिः । ओषधयो देवता ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः पुनः सहैद्यसेवनं कार्यमित्याह ॥

बार २ श्रेष्ठवैद्यो का सेवन करें यह वि० ॥

यत्रौषधीः समग्मत राजानः समिताविव ।

विप्रः स उच्यते भिषग्रक्षोहामीवचातनः ॥ ८० ॥

यत्र । ओषधीः । समग्मतेति समऽअग्मत । रा-
जानः । समिताविवेति समितौऽइव । विप्रः । सः ।
उच्यते । भिषक् । रक्षोहेति रक्षःऽहा । अमीवचात-
न इत्यमीवऽचातनः ॥ ८० ॥

पदार्थः—(यत्र) येषु स्थलेषु (ओषधीः) सोमाद्याः (स-
मग्मत) प्राप्नुत (राजानः) क्षत्रधर्मयुक्ता वीराः (समिताविव) यथा
संग्रामे तथा (विप्रः) मेधावी (सः) (उच्यते) उपदिश्येत
लेट्प्रयोगोऽयम् (भिषक्) यो भिषज्यति चिकित्सति सः । अत्र
भिषज्धातोः क्तिप् (रक्षोहा) यो दुष्टानां रोगाणां हन्ता (अ-
मीवचातनः) योऽमीवान् रोगान् शातयति सः । अत्र वर्षाव्यत्य-
येन शस्य चः ॥ ८० ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं यत्रौषधीः सन्ति ता राजानः समि-
ताविव समग्मत यो रक्षोहाऽमीवचातनो विप्रो भिषग्भवेत्स युष्मान्
प्रत्युच्यत उच्येत तद्गुणान् प्रकाशयेत्तास्तं च सदा सेवध्वम् ॥ ८० ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा सेनापतिसुशिक्षिता राज्ञो वीरपुरुषाः परमप्रयत्नेन देशान्तरं गत्वा शत्रून्विजित्य राज्यं प्राप्नुवन्ति । तथा सदैवसुशिक्षिता यूयमोषधिविद्यां प्राप्नुत । यस्मिन् शुद्धे देशे ओषधयः सन्ति ता विज्ञायोपयुङ्गध्वमन्येभ्यश्चोपदिशत ॥८०॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग (यत्र) जिन स्थलों में (ओषधीः) सोमलता आदि ओषधी होती हों उन को जैसे (राजानः) राज धर्म से युक्त वीरपुरुष (स-मिताविव) युद्ध में शत्रुओं को प्राप्त होते हैं वैसे (समम्मत) प्राप्त हो जो (रक्षोहा) दुष्ट रोगों का नाशक (अमीवचातनः) रोगों को निवृत्ति करने वाला (विप्र) बुद्धिमान् (मिषक्) वैद्य हो (सः) वह तुम्हारे प्रति (उच्यते) ओषधियों के गुणों का उपदेश करे और ओषधियों का तथा उस वैद्य का सेवन करो ॥ ८० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे सेनापति से शिक्षा को प्राप्त हुए राजा के वीर पुरुष अत्यन्त पुरुषार्थ से देशान्तर में जा शत्रुओं को जीत के राज्य को प्राप्त होते हैं वैसे श्रेष्ठ वैद्य से शिक्षा को प्राप्त हुए तुम लोग ओषधियों की विद्या को प्राप्त हो । जिस शुद्ध देश में ओषधि हों वहां उन को जान के उपयोग में लाओ और दूसरों के लिये भी बताओ ॥ ८० ॥

अश्वावतीमित्यस्य मिषगृषिः । वैद्यो देवता । अनुष्टुप्छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

मनुष्यैः सदा पुरुषार्थ उन्नेय इत्याह ॥

मनुष्यों को नित्य पुरुषार्थ बढ़ाना चाहिये यह वि० ॥

अश्वावतीं सौमावतीमूर्जयन्तीमुदौजसम् ।

आवित्सि सर्वा ओषधीरस्मा अरिष्टतांतये ॥८१॥

अश्वावतीम् । अश्वावतीमित्यश्ववतीम् । सौ-

मावतीम् । सोमवतीमिति सौमऽवतीम् । ऊर्जय-
न्तीम् । उदोजसमित्युत्ऽजसम् । आ । अवि-
त्सि । सर्वाः । ओषधीः । अस्मै । अरिष्टतातय
इत्यरिष्टऽतातये ॥ ८१ ॥

पदार्थः—(अश्वावतीम्) प्रशस्तशुभगुणयुक्ताम् । अतोभयत्त
मतौ दीर्घः (सोमावतीम्) बहुरससाहिताम् (ऊर्जयन्तीम्) बलं
प्रापयन्तीम् (उदोजसम्) उत्कृष्टं पराक्रमम् (आ) (अवि-
त्सि) जानीयाम् (सर्वाः) अखिलाः (ओषधीः) सोमयवाद्याः (अस्मै)
(अरिष्टतातये) रिष्टानां हिंसकानां रोगाणामभावाय ॥ ८१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाऽहमरिष्टतातयेऽश्वावतीं सोमावती-
मुदोजसमूर्जयन्तीं महौषधीमावित्स्यस्मै यूयमपि प्रयतध्वम् ॥ ८१ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्याणामादिममिदं कर्माऽ-
स्ति यद्रोगाणां निदानचिकित्सौषधपथ्यसेवनमोषधीनां गुणज्ञानं
यथावदुपयोजनं च यतो रोगनिवृत्त्या निरन्तरं पुरुषार्थोन्नतिः स्या-
दिति ॥ ८१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे में (अरिष्टतातये) दुःखदायक रोगों के छुड़ाने
के लिये (अश्वावतीम्) प्रशंसित शुभगुणों से युक्त (सोमावतीम्) बहुत रस से स-
हित (उदोजसम्) अतिपराक्रम बढ़ाने वाली (ऊर्जयन्तीम्) बल देती हुई श्रेष्ठ ओ-
षधियों को (आ) सब प्रकार (अवि-त्सि) जानूं कि जिस से (सर्वाः) सब (ओ-
षधीः) ओषधी (अस्मै) इस मेरे लिये सुख देवें । इस लिये तुम लोग भी प्रयत्न
करो ॥ ८० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि रोगों का निदान

चिकित्सा ओषधि और पथ्य के सेवन से निवारण करें तथा ओषधियों के गुणों का यथावत् उपयोग लेवें कि जिस से रोगों की निवृत्ति हो कर पुरुषार्थ की वृद्धि होवे ॥८१॥

उच्छुष्मा इत्यस्य भिषगृषिः । ओषधयो देवताः

विराडनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

किन्निमित्ता ओषधयः सन्तीत्याह ॥

ओषधियों का क्या निमित्त है इस वि० ॥

उच्छुष्मा ओषधीनां गावो गोष्ठादिवेरते । ध-
नं सनिष्यन्ती नामात्मानं तव पूरुष ॥ ८२ ॥

उत् । शुष्माः । ओषधीनाम् । गावः । गो-
ष्ठादिव । गोस्थादिवेति गोस्थात् इव । ईरते ।
धनम् । सनिष्यन्तीनाम् । आत्मानम् । तव । पू-
रुष । पूरुषेति पुरुष ॥ ८२ ॥

पदार्थः—(उत्) (शुष्माः) प्रशस्तबलकारिण्यः । शुष्मेति बलना० निघं० २ । १ अर्शआदित्वादच् (ओषधीनाम्) सोमय-
वादीनाम् (गावः) धेनवः किरणा वा (गोष्ठादिव) यथा स्वस्था-
नात्तथा (ईरते) वत्सान् प्राप्नुवन्ति (धनम्) यद्धिनोति वर्धयति
तत् धनं कस्माद्धिनोतीति सतः । निरु० ३ । १ (सनिष्यन्तीनाम्)
संभजन्तीनाम् (आत्मानम्) शरीराधिष्ठातारम् (तव) (पूरुष)
पुरि देहे शयान देहधारक वा ॥ ८२ ॥

अन्वयः—हे पूरुष या धनं सनिष्यन्तीनामोषधीनां शुष्मा गावो
गोष्ठादिव तवात्मानमुदीरते तास्त्वं सेवस्व ॥ ८२ ॥

भावार्थः—अत्रोपमा०—हे मनुष्या यथा संपालिता गावो दुग्धादिभिः स्ववत्सान्मनुष्यादींश्च संपोष्य बलयन्ति तथैवोषधयो युष्माकमात्मशरीरे संपोष्य पराक्रमयन्ति । यदि कश्चिदन्नादिकमौषधं न भुञ्जीत तर्हि क्रमशो बलविज्ञानह्रासं प्राप्नुयात् तस्मादेता एतन्निमित्ताः सन्तीति वेद्यम् ॥ ८२ ॥

पदार्थः—हे (पुरुष) पुरुष—शरीर में सोने वाले वा देहधारी (धनम्) ऐश्वर्य्य बढ़ाने वाले को (सनिष्यन्तीनाम्) सेवन करती हुई (ओषधीनाम्) सोमलता वा जौ आदि ओषधियों के सम्बन्ध से जैसे (शुष्माः) प्रशंसित बल करने वाली (गावः) गौ वा किरण (गोष्ठादिव) अपने स्थान से बड़ड़ों वा पृथिवी को और ओषधियों का तत्त्व (तव) तेरी (आत्मानम्) आत्मा को (उदीरते) प्राप्त होता है उन सब की तू सेवन कर ॥ ८२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—हे मनुष्यो जैसे रत्ना की हुई गौ अपने दूध आदि से अपने बच्चों और मनुष्य आदि को पुष्ट करके बलवान् करती है । वैसे ही ओषधियां तुम्हारे आत्मा और शरीर को पुष्ट कर पराक्रमी करती हैं जो कोई न खावे तो क्रम से बल और बुद्धि की हानि होजावे । इस लिये ओषधी ही बल बुद्धि का निमित्त है ॥ ८२ ॥

इष्कतिरित्यस्य भिषगृषिः । वैद्या देवताः । निचूदनुष्टुप्
छन्दः गान्धारः स्वरः ॥

मुसेविता ओषधयः किं कुर्वन्तीत्याह ॥

अच्छे प्रकार सेवन की हुई ओषधी क्या करती हैं यह वि० ॥

इष्कतिर्नाम वो माताथो यूयं०स्य निष्कृतीः
सीराः पतत्रिणीं स्थन यदामयति निष्कृथ ॥ ८३ ॥

इष्कृतिः । नाम । वः । माता । अथो इत्यथो ।
यूयम् । स्थ । निष्कृतीः । निःकृतीरिति निःकृतीः ।
सीराः । पतत्रिणीः । स्थन । यत् । आमयति ।
निः । कृथ ॥ ८३ ॥

पदार्थः—(इष्कृतिः) निष्कर्त्री (नाम) प्रसिद्धम् (वः)
युष्माकम् (माता) जननीव (अथो) (यूयम्) (स्थ) भ-
वत (निष्कृतीः) प्रत्युपकारान् (सीराः) नदीः । सीरा इति
नदीना० निधं० १ । १३ (पतत्रिणीः) पतितुं गन्तुं शीलाः
(स्थन) भवत (यत्) या क्रिया (आमयति) रोगयति (निः)
नितराम् (कृथ) कुरुत । अत्र विकरणस्य लुक् ॥ ८३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं या व इष्कृतिर्मातेवौषधिर्नाम व-
र्त्तते तस्याः सेवका इवौषधीः सेवितारः स्थ पतत्रिणी सीराः नद्य इव
निष्कृतीः संपादयन्तः स्थनाथो यदाऽऽमयति तानिष्कृथ ॥ ८३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या यथा मातापितरौ
युष्मान् सेवन्ते यथा यूय मप्येतान्सेवध्वम् । यद्यत्कर्म रोगाविष्करं
भवति तत्तत्त्यजैवं सुसेविता औषधयः प्राणिनो मातृवत्पोषयन्ति ॥ ८३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यूयम्) तुमलोग जो (वः) तुम्हारी (इष्कृतिः) का-
र्यसिद्धि करने हारी (माता) माता के समान औषधी (नाम) प्रसिद्ध है उस की
सेवा के तुल्य सेवन की हुई औषधियों को जानने वाले (स्थ) होओ (पतत्रिणीः)
चलने वाली (सीराः) नदियों के समान (निष्कृतीः) प्रत्युपकारों को सिद्ध करने
वाले (स्थन) होओ (अथो) इस के अनन्तर (यत्) जो क्रिया वा औषधी अ-
थवा वैद्य (आमयति) रोग बढ़ावे उसको (निष्कृथ) छोड़ो ॥ ८३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचक लु०—हे मनुष्यो ! जैसे माता पिता तुम्हारी सेवा करते हैं वैसे तुम भी उनकी सेवा करो । जो २ काम रोगकारी हो उस २ को छोड़ो । इस प्रकार सेवन की हुई ओषधी माता के समान प्राणियों को पुष्ट करती हैं ॥ ८३ ॥

अतिविश्वा इत्यस्य भिषगृषिः । वैद्या देवताः ।

विराडनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

कथं रोगा निवर्तन्त इत्याह ॥

कैसे रोग निवृत्त होते हैं यह वि० ॥

अति विश्वाः परिष्ठा स्तेनइव ब्रजमक्रमुः ओषधीः प्राचुच्यवुर्यत्किंच तन्वो रपः ॥ ८४ ॥

अति । विश्वाः । परिष्ठाः । परिस्था इति परिस्थाः । स्तेनइवेति स्तेनः इव । ब्रजम् । अक्रमुः । ओषधीः । प्र । अचुच्यवुः । यत् । किम् । च । तन्वुः । रपः ॥ ८४ ॥

पदार्थः—(अति) (विश्वाः) सर्वाः (परिष्ठाः) सर्वतः स्थिताः (स्तेनइव) यथा चोरो भित्त्यादिकं तथा (ब्रजम्) गोस्थानम् (अक्रमुः) काश्यन्ति (ओषधीः) सोमयवाद्याः (प्रे) (अचुच्यवुः) च्यावयन्ति नाशयन्ति (यत्) (किम्) (च) (तन्वः) (रपः) पापफलमिव रोगाख्यं दुःखम् ॥ ८४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं याः परिष्ठा विश्वा ओषधीर्ब्रजं स्तेन इवात्यक्रमुः । यत् किं च तन्वो रपस्तत्सर्वं प्राचुच्यवुस्ता युक्तयोपयुज्जीध्वम् ॥ ८४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा चोरो गोस्वामिना धर्षितः
सन्नभीरघोषमुल्लङ्घय पलायते तथैव सदैषधैस्ताडिता रोगा न-
श्यन्ति ॥ ८४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग जो (परिष्ठाः) सब ओरसे स्थित विश्वा)
सब (ओषधीः) सोमलता और जौ आदि ओषधी (व्रजम्) जैसे गोशाला को (स्ते-
नइव) भित्ति फोड़ के चोर जावे वैसे पृथिवी फोड़ के (अत्यक्रमः) निकलती हैं
(यत्) जो (किञ्च) कुछ (तन्वः) शरीर का (रपः) पापों के फल के समान
रोग रूप दुःख है उस सब को (प्राच्युच्यवुः) नष्ट करती हैं उन ओषधियों को
युक्ति से सेवन करो ॥ ८४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जैसे गौओं के स्वामी ने धमकाया
हुआ चोर भित्ति को फांद के भागता है वैसे ही श्रेष्ठ ओषधियों से ताड़ना किये रोग
नष्ट हो के भाग जाते हैं ॥ ८४ ॥

यदिमा इत्यस्य भिषगृषिः । वैद्यो देवता ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

यदिमा वाजयन्तहमोषधीर्हस्त आदधे । आ-
त्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा ॥ ८५ ॥

यत् । इमाः । वाजयन् । अहम् । ओषधीः ।
हस्ते । आदधे इत्याऽदधे । आत्मा । यक्ष्मस्य ।
नश्यति । पुरा । जीवगृभ इति जीवऽगृभः । यथा ॥ ८५ ॥

पदार्थः—(यत्) याः (इमाः) (वाजयन्) प्रापयन् (अहम्)
(ओषधीः) (हस्ते) (आदधे) (आत्मा) तत्त्वमूलम् (यक्ष्मस्य)

१२३८

द्वादशोऽध्यायः ॥

क्षयस्य राजरोगस्य (नश्यति) (पुरा) पूर्वम् (जीवगृभः) यो जीवं
गृह्णाति तस्य व्याधेः (यथा) येन प्रकारेण ॥ ८५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा पुरा वाजयन्तं यदिमा ओषधी-
हस्त आदधे याभ्यो जीवगृभो यक्ष्मस्यात्मा नश्यति ताः सयुक्तयो-
पयुञ्जताम् ॥ ८५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैः सुहस्तक्रिययौषधीः सं-
साध्य यथाक्रममुपयोज्य यक्ष्मादिरोगान्निवार्य नित्यमानन्दाय प्र-
यतितव्यम् ॥ ८५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यथा) जिस प्रकार (पुरा) पूर्व (वाजयन्) प्राप्त
करता हुआ (अहम्) मैं (यत्) जो (इमाः) इन (ओषधीः) ओषधियों को
(हस्ते) हाथ में (आदधे) धारण करता हूँ जिन से (जीवगृभः) जीव के ग्राहक
व्याधि और (यक्ष्मस्य) क्षयी राजरोग का (आत्मा) मूलतत्त्व (नश्यति) नष्ट
हो जाता है । उन ओषधियों को श्रेष्ठ युक्तियों से उपयोग में लाओ ॥ ८५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि सुन्दर हस्तक्रिया से
ओषधियों को साधन कर ठीक २ क्रम से उपयोग में ला और क्षयी आदि बड़े रोगों को
निवृत्त करके नित्य आनन्द के लिये प्रयत्न करें ॥ ८५ ॥

यस्यौषधीरित्यस्य भिषगृषिः । वैद्यो देवता ।

निचृदनुष्टुप् छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

यथायोग्यं सेवितमौषधं रोगान्कथं नो नाशयेयुरित्याह ॥

ठीक २ सेवन की हुई ओषधी रोगों को कैसे न नष्ट करें य० ॥

यस्यौषधीः प्रसर्पथाङ्गमङ्गं परुष्परुः । ततो
यक्ष्मं विबाधध्व उग्रो मध्यमशीरिव ॥ ८६ ॥

यस्य । ओषधीः । प्रसर्पथेति । प्रऽसर्पथ । अ-
ङ्गमङ्गमित्यङ्गम् । अङ्गम् । परुष्परुः । परुः परुः ।
परुःपरुरिति परुऽपरुः । ततः । यक्ष्मम् । वि । बा-
धध्वे । उग्रः । मध्यमशीरिवेति मध्यमशीः । इव ॥ ८६ ॥

पदार्थः—(यस्य) (ओषधीः) (प्रसर्पथ) (अङ्गमङ्गम्)
प्रत्ययवयवम् (परुष्परुः) मर्ममर्म (ततः) (यक्ष्मम्) (वि) (बाधध्वे)
(उग्रः) (मध्यमशीरिव) यो मध्यमानि मर्माणि शृणातीव ॥ ८६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं यस्याङ्गमङ्गं परुष्परुः प्रतिवर्त्त-
मानं यक्ष्मं मध्यमशीरिव विबाधध्वे । ओषधीः प्रसर्पथ विजानीत
तान्वयं सेवेमहि ॥ ८६ ॥

भावार्थः—यदि शास्त्राऽनुसारेणौषधानि सेवेरस्त्यङ्गादङ्गा-
द्रोगान्निःसार्याऽरोगिनो भवन्ति ॥ ८६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुमलोग (यस्य) जिस के (अङ्गमङ्गम्) सब अवयवों और
(परुष्परुः) मर्म २ के प्रति वर्त्तमान है उस के उस (उग्रः) तीव्र (यक्ष्मम्) क्षयी रोग को
(मध्यमशीरिव) बीच के मर्मस्थानों को काटते हुए के समान (विबाधध्वे) विशेषकर
निवृत्तकर (ततः) उस के पश्चात् (ओषधीः) ओषधियों को (प्रसर्पथ) प्राप्त होओ ॥ ८६ ॥

भावार्थः—जो मनुष्यलोग शास्त्र के अनुसार ओषधियों का सेवन करें तो
सब अवयवों से रोगों को निकाल के सुखी रहते हैं ॥ ८६ ॥

साकमित्यस्य भिषगृभिः । विराडनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

कथं कथं रोगा निहन्तव्या इत्याह ॥

कैसे २ रोगों को नष्ट करें इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में कहा है ॥

साकं यक्ष्मं प्र पतु चाषेण किकिदीविना ।

साकं वातस्य ध्राज्या साकं नश्य निहाकया ॥८७॥

साकम् । यक्ष्म । प्र । पत । चाषेण । किकि-
दीविना । साकम् । वातस्य । ध्राज्या । साकम् ।
नश्य । निहाकयेति निऽहाकया ॥ ८७ ॥

पदार्थः—(साकम्) सह (यक्ष्म) राजरोगः (प्र) (पत)
प्रपातय (चाषेण) भक्षणो (किकिदीविना) किं किं ज्ञानं दीव्यति
ददाति यस्तेन । कि ज्ञान इत्यस्मादौणादिके सन्वति डौ कृते ।
किकिस्तदुपपदाद्विबुधातोरौणादिकः किर्बाहुलकादीर्घश्च (साकम्)
(वातस्य) वायोः (ध्राज्या) गत्या (साकम्) (नश्य) नश्येत्
अत व्यत्ययः (निहाकया) नितरां हातुं योग्यया पीडया ॥ ८७॥

अन्वयः—हे चिकित्सो विद्वन् किकिदीविना चाषेण साकं
यक्ष्म प्रपत यथा तस्य वातस्य ध्राज्या साकमयं नश्य निहाकया
साकं दूरीभवेत्तदर्थं प्रयतस्व ॥ ८७ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरौषधसेवनप्राणायामव्यायामैरोगान् निहत्य
सुखेन वर्तितव्यम् ॥ ८७ ॥

पदार्थः—हे वैद्य विद्वान् पुरुष (किकिदीविना) ज्ञान बढ़ाने हारे (चाषेण)
आहारसे (साकम्) ओषधि युक्त पदार्थों के साथ (यक्ष्म) राजरोग (प्रपत) हट
जाता है जैसे उस (वातस्य) वायु की (ध्राज्या) गति के (साकम्) साथ (नश्य)
नष्ट हो और (निहाकया) निरन्तर छोड़ने योग्य पीड़ा के (साकम्) साथ दूर हो
वैसा प्रयत्न कर ॥ ८७ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि ओषधियों का सेवन योगाभ्यास और
व्यायाम के सेवन से रोगों को नष्ट कर सुख से वर्तें ॥ ८७ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

१२४१

अन्याव इत्यस्य भिषगृचिः । वैद्या देवताः । विराडनुष्टुप्छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

युक्त्या संमेलिता ओषधयो रोगनाशिका जायन्त इत्याह ॥
 युक्ति से मिलाई हुई ओषधियां रोगों को नष्ट करती हैं यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

अन्यावो अन्यामवत्वन्यान्यस्या उपावत ।
 ताः सर्वाः संविदाना इदं मे प्रावता वचः ॥ ८८ ॥

अन्या । वः । अन्याम् । अवतु । अन्या । अ-
 न्यस्याः । उप । अवत । ताः । सर्वाः । संविदा-
 ना इति समऽविदानाः । इदम् । मे । प्र । अव-
 त । वचः ॥ ८८ ॥

पदार्थः—(अन्या) भिन्ना (वः) युष्मान् (अन्याम्)
 (अवतु) रक्षतु (अन्या) (अन्यस्याः) (इदम्) (मे)
 मम (प्र) (अवत) अत्रान्येषामपीति दीर्घः (वचः) ॥ ८८ ॥

अन्वयः—हे स्त्रियः संविदाना यूयमिदं मे वचः प्रावत तास्सर्वा
 ओषधीरन्या अन्यस्या इवोपावत । यथाऽन्याऽन्यां रक्षति तथा
 वोऽध्यापिकाऽवतु ॥ ८८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा सहृत्ताः स्त्रियोऽन्याअन्य-
 स्यारक्षणं कुर्वन्ति तथैवानुकूल्येन संमिलिता ओषधयः सर्वेभ्यो रोगेभ्यो
 रक्षन्ति । हे स्त्रियो यूयमोषधिविद्यायै परस्परं संवदध्वम् ॥ ८८ ॥

पदार्थः—हे स्त्रियो (संविदानाः) आपस में संवाद करती हुई तुम लोग (मे) मेरे (इदम्) इस (वचः) वचन को (प्रावत) पालन करो (ताः) उन (सर्वाः) ओषधियों की (अन्याः) दूसरी (अन्यस्याः) दूसरी की रक्षा के समान (उपावत) समीप से रक्षा करो जैसे (अन्या) एक (अन्याम्) दूसरी की रक्षा करती है वैसे (वः) तुम लोगों को पढ़ाने हारी स्त्री (अवतु) तुम्हारी रक्षाकरे ॥ ८८ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे श्रेष्ठ नियम वाली स्त्री एक दूसरे की रक्षा करती है वैसे ही अनुकूलता से मिलाई हुई ओषधी सब रोगों से रक्षा करती हैं । हे स्त्रियो तुम लोग ओषधिविद्या के लिये परस्पर संवाद करो ॥ ८८ ॥

याइत्यस्य भिषगृषिः विराडनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

रोगनिवारणार्था एवौषधय ईश्वरेण निर्मिता इत्याह ॥

रोगों के निवृत्त होने के लिये ही ओषधी ईश्वर ने रची हैं यह वि० ॥

याः फलिनीर्या अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः । बृहस्पतिप्रसूतास्तानो मुञ्चन्त्वहंसः ॥ ८९ ॥

याः । फलिनीः । याः । अफलाः । अपुष्पाः । याः । च । पुष्पिणीः । बृहस्पतिप्रसूता इति बृहस्पतिप्रसूताः । ताः । नः । मुञ्चन्तु । अहंसः ॥ ८९ ॥

पदार्थः—(याः) (फलिनीः) बहुफलाः (याः) (अफलाः) अविद्यमानफलाः (अपुष्पाः) पुष्परहिताः (याः) (च) (पुष्पिणीः) बहुपुष्पाः (बृहस्पतिप्रसूताः) बृहतां पतिनेश्वरेणोत्पादिताः (ताः)

(नः) अस्मान् (मुञ्चन्तु) मोचयन्तु (अंहसः) रोगजन्य-
दुःखात् ॥ ८९ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या याः फलिनीर्या अफला या अपुष्पा
याश्च पुष्पिणीर्बृहस्पतिप्रसूता ओषधयो नांऽहसो यथा मुञ्चन्तु ता
युष्मानपि मोचयन्तु ॥ ८९ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यै र्या ईश्वरेण सर्वेषां
प्राणिनां जीवनाय रोगनिवारणाय औषधयो निर्मिताः । ताभ्यो-
वैद्यकशास्त्रोक्तोपयोगेन सर्वान् रोगान् हत्वा पापाचारादूरेस्थित्वा
धर्मे नित्यं प्रवर्तितव्यम् ॥ ८९ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (याः) जो (फलिनीः) बहुत फलों से युक्त (याः)
जो (अफलाः) फलों से रहित (याः) जो (अपुष्पाः) फूलों से रहित (च)
और जो (पुष्पिणीः) बहुत फूलों वाली (बृहस्पतिप्रसूताः) वेदवाणी के स्वामी
ईश्वर ने उत्पन्न की हुई ओषधी (नः) हम को (अंहसः) दुःखदायी रोग से जैसे
(मुञ्चन्तु) छुड़ावें (ताः) वे तुम लोगों को भी वैसे रोगों से छुड़ावें ॥ ८९ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि जो ईश्वर ने सब
प्राणियों की अधिक अवस्था और रोगों की निवृत्ति के लिये ओषधी रची हैं उन से
वैद्यकशास्त्र में कही हुई रीतियों से सब रोगों को निवृत्त कर और पापों से अलग
रह कर धर्म में नित्य प्रवृत्त रहें ॥ ८९ ॥

मुञ्चन्तु मेत्यस्य भिषगृभिः । वैद्या देवताः

भुरिगुणिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

किं किमौषधं कस्मात्कस्मान्मुञ्चतीत्याह ॥

कौन २ ओषधी किस २ से छुड़ाती है यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

मुञ्चन्तु मा शपथ्यादथो वरुणयादुत । अथो-
यमस्य पट्टिशोऽस्माद्देवकिल्विषात् ॥ ९० ॥

१२४४

द्वादशोऽध्यायः ॥

मुञ्चन्तु । मा । शपथ्यात् । अथो इत्यथो ।
वरुण्यात् । उत । अथो इत्यथो । यमस्य । पड्वी-
शात् । सर्वस्मात् । देवकिल्विषादिति देवकि-
ल्विषात् ॥ ९० ॥

पदार्थः—(मुञ्चन्तु) पृथक्कुर्वन्तु (मा) माम् (शप-
थ्यात्) शपथे भवात् कर्मणः (अथो) (वरुण्यात्) वरुणेषु
वरेषु भवादपराधात् (उत) अपि (अथो) (यमस्य) न्या-
याधीशस्य (पड्वीशात्) न्यायविरोधाचरणात् (सर्वस्मात्) (दे-
वकिल्विषात्) देवेषु विद्वत्स्वपराधकरणात् ॥ ९० ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो ! भवन्तो यथौषधयो रोगात्पृथग्रत्नन्ति
तथा शपथ्यादथो वरुण्यादथो यमस्य पड्वीशादुत सर्वस्माद्दे-
वकिल्विषान्मा मुञ्चन्तु पृथग्रत्नन्तु तथा युष्मानपि रोगेभ्यो
मुञ्चन्तु ॥ ९० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैः प्रमादकार्यौषधं वि-
हायान्यद्भोक्तव्यं न कदाचिच्छपथः कार्यः श्रेष्ठापराधान्न्यायवि-
रोधात्पापाचरणाविद्वदीर्ष्याविषयात्पृथग्भूत्वाऽऽनुकूल्येन वर्तितव्य-
मिति ॥ ९० ॥

पदार्थः—हे विद्वान् लोगो आप जैसे वे महौषधी रोगों से पृथक् करती
हैं (शपथ्यात्) शपथ सम्बन्धी कर्म (अथो) और (वरुण्यात्) श्रेष्ठों में हुए अ-
पराध से (अथो) इस के पश्चात् (यमस्य) न्यायाधीश के (पड्वीशात्) न्याय के
विरुद्ध आचरण से (उत) और (सर्वस्मात्) सब (देवकिल्विषात्) विद्वानों के

विषय अपराध से (मा) मुक्त को (मुञ्चन्तु) पृथक् रक्खें वैसे तुम लोगों को भी पृथक् रक्खें ॥ ६० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि प्रमादकारक पदार्थों को छोड़ के अन्यपदार्थों का भोजन करें और कभी सौगन्द, श्रेष्ठों का अपराध, न्याय से विरोध, और मूर्खों के समान ईर्ष्या न करें ॥ ९० ॥

अवपतन्तीरित्यस्य वरुण ऋषिः । वैद्या देवताः ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अध्यापकाः सर्वेभ्य उत्तमौषधिविज्ञानं कारयेयुरित्याह ॥

अध्यापक लोग सब को उत्तम औषधी जनावें यह वि० ॥

अवपतन्तीरवदन्दिव ओषधयस्परि । यं जीव-
मश्नवामहै न स रिष्याति पूरुषः ॥ ९१ ॥

अवपतन्तीरित्यवपतन्तीः । अवदन् । दिवः ।
ओषधयः । परि । यम् । जीवम् । अश्नवामहै । न ।
सः । रिष्याति । पूरुषः । पुरुषइति पूरुषः ॥ ९१ ॥

पदार्थः—(अवपतन्तीः) अध आगच्छन्तीः (अवदन्) उपदि-
शन्तु (दिवः) प्रकाशात् (ओषधयः) सोमाद्याः (परि) सर्वतः (यम्)
(जीवम्) प्राणधारकम् (अश्नवामहै) प्राप्नुयाम (न) निषेधे
(सः) (रिष्याति) रोगैर्हिंसितो भवेत् (पूरुषः) पुमान् ॥ ९१ ॥

अन्वयः—वयं या दिवोऽवपतन्तीरोषधयः सन्ति या विद्वांसः
पर्यवदन् याभ्यो यं जीवमश्नवामहै याः संसेव्य स पूरुषो न रिष्या-
ति कदाचिद्रोगैर्हिंसितो न भवेत् ॥ ९१ ॥

१२४६

द्वादशोऽध्यायः ॥

भावार्थः—विद्वांसोऽखिलेभ्यो मनुष्येभ्यो दिव्यौषधीनां विद्यां प्रदद्युः । यतोऽलं जीवनं सर्वे प्राप्नुयुः । एता ओषधीः केनापि कदाचिन्नैव विनाशनीयाः ॥ ९१ ॥

पदार्थः—हम लोग जो (दिवः) प्रकाश से (अवपतन्तीः) नीचे को आतीहुई (ओषधयः) सोमलता आदि ओषधि हैं जिन का विद्वान् लोग (पर्यवदन्) सब ओर से उपदेश करते हैं । जिन से (यम्) जिस (जीवम्) प्राणधारण को (अश्ववामहै) प्राप्त होवें (सः) वह (पूरुषः) पुरुष (न) कभी न (रिष्याति) रोगों से नष्ट होवे ॥ ९१ ॥

भावार्थः—विद्वान् लोग सब मनुष्यों के लिये दिव्य ओषधिविद्या को दें वें जिस से सब लोग पूरी अवस्था को प्राप्त होवें । इन ओषधियों को कोई भी कभी नष्ट न करे ॥ ९१ ॥

याओषधीरित्यस्य वरुणऋषिः । निचृदनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः । स्त्रीभिरवश्यमोषधिविद्या ग्राह्या इत्याह ॥

स्त्री लोग अवश्य ओषधिविद्या का ग्रहण करें यह वि० ॥

या ओषधीः सोमराज्ञीर्बृहीः शतविचक्षणाः । तासामसि त्वमुत्तमारुं कामाय शमहृदे ॥ ९२ ॥

याः । ओषधीः । सोमराज्ञीरिति सोमऽराज्ञीः । बृहीः । शतविचक्षणा इति शतऽविऽचक्षणाः । तासाम् । असि । त्वम् । उत्तमेत्युत्तमा । अरम् । कामाय । शम् । हृदे ॥ ९२ ॥

पदार्थः—(याः) (ओषधीः) (सोमराज्ञीः) सोमो राजा यासां

ताः (बह्वीः) (शतविचक्षणा) शतमसंख्या विचक्षणा गुणा
यासु ताः (तासाम्) (असि) (त्वम्) (उत्तमा) (अरम्)
अलम् (कामाय) इच्छासिद्धये (शम्) कल्याणकारिणी (हृदे)
हृदयाय ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे स्त्रियतस्त्वं याः शतविचक्षणा बह्वीः सोमरा-
ज्ञीरोषधीः सन्ति तासामुत्तमा विदुष्यसि तस्माच्छ्वं हृदेऽरं कामाय
भवितुमर्हसि ॥ १२ ॥

भावार्थः—स्त्रीभिरवश्यमोषधिविद्या ग्राह्या नैतामन्तरा पूर्ण
कामसुखं लब्धुं शक्यम् । रोगान्निवर्त्तयितुं च ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे स्त्रियसि से (त्वम्) तू (याः) जो (शतविचक्षणाः) अ-
संख्यात शुभगुणों से युक्त (बह्वीः) बहुत (सोमराज्ञीः) सोम जिन में राजा अर्थात्
सर्वोत्तम (ओषधीः) ओषधी हैं (तासाम्) उन के विषय में (उत्तमा) उत्तम
विद्वान् (असि) है इस से (शम्) कल्याणकारिणी (हृदे) हृदय के लिये (अ-
रम्) समर्थ (कामाय) इच्छासिद्धि के लिये योग्य होती है हमारे लिये उन का
उपदेश कर ॥ १२ ॥

भावार्थः—स्त्रियों को चाहिये कि ओषधिविद्या का ग्रहण अवश्य करें
क्योंकि इस के बिना पूर्णकामना सुखप्राप्ति और रोगों की निवृत्ति कभी नहीं हो
सकती ॥ १२ ॥

या इत्यस्य वरुण ऋषिः । विराडाऽर्घ्यनुष्टुप् छन्दः गान्धारः स्वरः ॥

कथं सन्तानोत्पत्तिः कार्थ्येत्याह ॥

कैसे सन्तानों को उत्पन्न करें यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

या ओषधीः सोमराज्ञीर्विष्टिताः पृथिवीमनु ।
बृहस्पतिं प्रसूता अस्यै संदत्त वीर्यम् ॥ १३ ॥

याः । ओषधीः । सोमराज्ञीरिति सोमंऽरा-
ज्ञीः । विष्ठिताः । विस्थिता इति विऽस्थिता ।
पृथिवीम् । अनु । बृहस्पतिप्रसूता इति बृहस्प-
तिऽप्रसूताः । अस्यै । सम् । दत्त । वीर्यम् ॥ १३ ॥

पदार्थः—(याः) (ओषधीः) ओषध्यः (सोमराज्ञीः) सोमप्र-
मुखाः (विष्ठिताः) विशेषेण स्थिताः (पृथिवीम्) (अनु) (बृहस्प-
तिप्रसूताः) बृहतः कारणस्य पालकस्येश्वरस्य निर्माणादुत्पन्नाः (अ-
स्यै) पत्न्यै (सम्) (दत्त) (वीर्यम्) ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे विवाहितपुरुष याः सोमराज्ञीर्बृहस्पतिप्रसूता
ओषधीः पृथिवीमनु विष्ठिताः सन्ति ताभ्योऽस्यै वीर्यं देहि । हे
विद्वांसो यूयमेतासां विज्ञानं सर्वेभ्यः संदत्त ॥ १३ ॥

भावार्थः—स्त्रीपुरुषाभ्यां महौषधीः संसेव्य सुनियमेन गर्भाधा-
नमनुधेयम् । ओषधिविज्ञानं विद्वद्भ्यः संग्राह्यम् ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे विवाहितपुरुष ! (याः) जो (सोमराज्ञीः) सोम जिनमें उत्तम
है वे (बृहस्पतिप्रसूताः) बड़े कारण के रक्षक ईश्वर की रचना से उत्पन्न हुई (ओ-
षधी) ओषधियां (पृथिवीम्) (अनु) भूमि के ऊपर (विष्ठिताः) विशेष कर स्थि-
त हैं उन से (अस्यै) इस स्त्री के लिये (वीर्यम्) बीज का दान दे । हे विद्वानो
आप इन ओषधियों का विज्ञान सब मनुष्यों के लिये (संदत्त) अच्छे प्रकार दिया
कीजिये ॥ १३ ॥

भावार्थः—स्त्रीपुरुषों को उचित है कि बड़ी २ ओषधियों का सेवन करके
सुन्दर नियमों के साथ गर्भधारण करें और ओषधियों का विज्ञान विद्वानों से सीखें ॥ १३ ॥

याश्चेदमित्यस्य वरुण ऋषिः । भिषजो देवताः ।

विराडनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

शुद्धेभ्यो देशेभ्य ओषधयः संग्राह्या इत्याह ॥

शुद्धदेशों से ओषधियों का ग्रहण करें यह वि० ॥

याश्चेदमुपशृण्वन्ति याश्चदूरं परागताः । सर्वाः
संगत्य वीरुधोऽस्यै संदत्त वीर्यम् ॥ ९४ ॥

याः । च । इदम् । उपशृण्वन्तीत्युपशृण्वन्ति ।
याः । च । दूरम् । परागता इति पराऽगताः । सर्वाः ।
संगत्येति समऽगत्य । वीरुधः । अस्यै । सम ।
दत्त । वीर्यम् ॥ ९४ ॥

पदार्थः—(याः) (च) विदिताः (इदम्) (उपशृण्वन्ति) (याः)
(च) समीपस्थाः (दूरम्) (परागताः) (सर्वाः) (संगत्य) एकैभूत्वा
(वीरुधः) वृक्षप्रभृतयः (अस्यै) प्रजायै (सम्) (दत्त) (वीर्यम्)
पराक्रमम् ॥ ९४ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो ! भवन्तो याश्चोपशृण्वन्ति याश्च दूरं प-
रागतास्ताः सर्वा वीरुधः संगत्येदं वीर्यं प्रसाधुवन्ति तासां विज्ञा-
नमस्यै कन्यायै संदत्त ॥ ९४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या या ओषधयो दूरसमीपस्था रोगापहारि-
ण्यो बलकारिण्यः श्रूयन्ते ता उपयुज्यारोगिणो भवत ॥ ९४ ॥

१२५०

द्वादशोऽध्यायः ॥

पदार्थः—हे विद्वानो ! आप लोग (याः) जो (च) विदित हुई और मिन को (उपशृण्वन्ति) सुनते हैं (याः) जो (च) समीप हों और जो (दूरम्) दूर देश में (परागताः) प्राप्त हो सकती है उन (सर्वाः) सब (वीरुधः) वृद्ध आदि ओषधियों को (संगत्य) निकट प्राप्त कर (इदम्) इस (वीर्यम्) शरीर के पराक्रम को वैद्य मनुष्य लोग जैसे सिद्ध करते हैं वैसे उन ओषधियों का विज्ञान (अस्यै) इस कन्या को (संदत्त) सम्यक् प्रकार से दीजिये ॥ ६४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो तुमलोग, जो ओषधियां दूर वा समीप में रोगों को हरने और बल करने वाली सुनी जाती हैं उन को उपकार में लाके रोग रहित होओ ॥ ६४ ॥

माव इत्यस्य वरुणा ऋषिः । वैद्या देवताः । त्रिराडनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

केनाप्योषधयो नैव ह्रासनीया इत्याह ॥

कोई भी मनुष्य ओषधियों की हानि न करे यह वि० ॥

मा वो रिषत्खनिता यस्मै चाहं खनामि वः ।

द्विपाच्चतुष्पादस्माकं सर्वमस्त्वनातुरम् ॥ ९५ ॥

मा । वः । रिषत् । खनिता । यस्मै । च । अहम् । खनामि । वः । द्विपादिति द्विऽपात् । चतुष्पात् । चतुःपादिति चतुःऽपात् । अस्माकम् । सर्वम् । अस्तु । अनातुरम् ॥ ९५ ॥

पदार्थः—(मा) (वः) युष्मान् (रिषत्) हिंस्यात् (खनिता) (यस्मै) प्रयोजनाय (च) (अहम्) (खनामि) उत्पाटयामि (वः)

युष्माकम्(द्विपात्)मनुष्यादि (चतुष्पात्) गवादि (अस्माकम्)
(सर्वम्) (अस्तु) भवतु (अनातुरम्) रोगेणातुरतारहितम् ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या अहं यस्मै यामोषधीं खनामि सा ख-
निता सती वो युष्मान् मा रिष्यत् । यतो वोऽस्माकं च सर्वं द्विपा-
च्चतुष्पादनातुरमस्तु ॥ १५ ॥

भावार्थः—य ओषधीः खनेत्स ता निर्वीजा न कुर्यात् । यावत्
प्रयोजनं तावदादाय प्रत्यहं रोगान्निवारयेदोषधिसन्ततिं च वर्धयेत् ।
येन सर्वे प्राणिनो रोगकष्टमप्राप्य सुखिनः स्युः ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (अहम्) मैं (यस्मै) जिस प्रयोजन के लिये ओषधी
को (खनानि) उपाड़ता वा खोदताहूँ वह (खनिता) खोदी हुई (वः) तुम को
(मा) न (रिष्यत्) दुःख देवे जिस से (वः) तुम्हारे और (अस्माकम्) हमारे
(द्विपात्) दो पग वाले मनुष्य आदि तथा (चतुष्पात्) गौ आदि (सर्वम्) सब
प्राजा उस ओषधी से (अनातुरम्) रोगों के दुःखों से रहित (अस्तु) होंगे ॥ १५ ॥

भावार्थः—जो पुरुष जिन ओषधियों को खोदे वह उन की जड़ न मँटे जि-
तना प्रयोजन हो उतनी लेकर नित्य रोगों को हटाता रहे ओषधियों की परम्परा को
बढ़ाता रहे कि जिस से सब प्राणी रोगों के दुःखों से बच के सुखी होंगे ॥ १५ ॥

ओषधय इत्यस्य वरुणऋषिः । वैद्या देवताः । निचृदनुष्टुप्

छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

किं कृत्वौषधिविज्ञानं वर्द्धेतेत्याह ॥

क्या करने से ओषधियों का विज्ञान बढ़े यह वि० ॥

ओषधयः समंवदन्त सोमैः सह राज्ञां । य-
स्मै कृणोति ब्राह्मणस्तं राजन् पारयामसि ॥ १६ ॥

ओषधयः । सम् । अवदन्त । सोमेन । सह ।
 राज्ञा । यस्मै । कृणोति । ब्राह्मणः । तम् । राज-
 न् । पारयामसि ॥ १६ ॥

पदार्थः—(ओषधयः) सोमाद्याः (सम्) (अवदन्त) परस्परं
 संवादं कुर्युः (सोमेन) (सह) (राज्ञा) प्रधानेन (यस्मै) रोगिणे
 (कृणोति) (ब्राह्मणः) वेदोपवेदवित् (तम्) (राजन्) प्रकाशमा-
 न (पारयामसि) रोगसमुद्रात्पारं गमयेम ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या याः सोमेन राज्ञा सह वर्तमाना ओष-
 धयः सन्ति तद्विज्ञानार्थं भवन्तः समवदन्त । हे राजन् वयं वैद्या
 ब्राह्मणो यस्मै ओषधीः कृणोति तं रोगिणं रोगात् पारयामसि ॥ १६ ॥

भावार्थः—वैद्याः परस्परं प्रश्नोत्तरैरोषधिविज्ञानं सम्यक् कृत्वा
 रोगेभ्यो रोगिणः पारं नीत्वा सततं सुखयेयुः । यश्चैतेषां विद्वत्तमः
 स्थात् स सर्वानायुर्वेदमध्यापयेत् ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य लोगो जो (सोमेन) (राज्ञा) सर्वोत्तम सोमलता के
 (सह) साथ वर्तमान (ओषधयः) ओषधी हैं उन के विज्ञान के लिये आप लोग
 (समवदन्त) आपस में संवाद करो हे वैद्य (राजन्) राजपुरुष हम लोग (ब्राह्म-
 णः) वेदों और उपवेदों का वेत्ता पुरुष (यस्मै) जिस रोगी के लिये इन ओषधियों
 का ग्रहण (कृणोति) करता है (तम्) उस रोगी को रोग सागर से उन ओषधियों
 से (पारयामसि) पार पहुंचाते हैं ॥ १६ ॥

भावार्थः—वैद्य लोगों को योग्य है कि आपस में प्रश्नोत्तर पूर्वक निरन्तर
 ओषधियों के ठीक २ ज्ञान से रोगों से रोगी पुरुषों को पार कर निरन्तर सुखी करें ।
 और जो इन में उत्तम विद्वान् हो वह सब मनुष्यों को वैद्यक शास्त्र पढ़ावे ॥ १६ ॥

नाशयित्रीत्यस्य वरुण ऋषिः । भिषग्वरा देवताः ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

रोगपरिमाणा ओषधयः सन्तीत्याह ॥

जितने रोग हैं उतनी ओषधी हैं उन का सेवन करे यह वि० ॥

नाशयित्री बलासस्यार्शस उपचितामसि ।

अथो शतस्य यक्ष्माणां पाकारोरसि नाशनी ॥ ९७ ॥

नाशयित्री । बलासस्य । अर्शसः । उपचिता-
मित्युपचिताम् । असि । अथो इत्यथो । शतस्य ।
यक्ष्माणाम् । पाकारोरिति पाकऽअरोः । असि ।
नाशनी ॥ ९७ ॥

पदार्थः—(नाशयित्री) (बलासस्य) आविर्भूतकफस्य
(अर्शसः) मूलेन्द्रियव्याधेः (उपचिताम्) अन्येषां वर्धमानानां
रोगाणाम् (असि) अस्ति (अथो) (शतस्य) अनेकेषाम्
(यक्ष्माणाम्) महारोगाणाम् (पाकारोः) मुखादिपाकस्यारोर्म-
र्मच्छिदः शूलस्य च (असि) अस्ति । अत्रोभयत्र व्यत्ययः
(नाशनी) निवारयितुं शीला ॥ ९७ ॥

अन्वयः—हे वैद्या या बलासस्यार्शस उपचितां नाशयिष्यसि
अथो शतस्य यक्ष्माणां पाकारोर्नाशयसि तामोषधीं यूयं विजा-
नीत ॥ ९७ ॥

भावार्थः—मनुष्येरेवं विज्ञेयं यावन्तो रोगाः सन्ति तावत्यः

एव तन्निवारिका ओषधयोऽपि वर्तन्ते । एतासां विज्ञानेन रहिताः प्राणिनो रोगैः पच्यन्ते । यदि रोगाणामोषधीर्जानीयुस्तर्हि तेषां निवारणात्सततं सुखिनः स्युरिति ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे वैद्य लोगो ! जो (बलासस्य) प्रसिद्ध हुए कफ की (अर्शसः) गुदेन्द्रिय की व्याधि वा (उपचिताम्) अन्य बड़े हुए रोगों की (नाशयित्री) नाश करने हारी (असि) ओषधि हैं (अथो) और जो (शतस्य) असंख्यात (यक्ष्माणाम्) राजरोगों और अर्थात् भगन्दरादि और (पाकारोः) मुख रोगों और मर्मों का छेदन करने हारे शूल की (नाशनी) निवारण करने हारी (असि) है उस ओषधी को तुम लोग जानो ॥ १७ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को ऐसा जानना चाहिये कि जितने रोग हैं उतनीही उन की नाश करने हारी ओषधी भी हैं इन ओषधियों को नहीं जानने हारे पुरुष रोगों से पीड़ित होते हैं । जो रोगों की ओषधी जानें तो उन रोगों की निवृत्ति करके निरन्तर सुखी होंगे ॥ १७ ॥

त्वां गन्धर्वा इत्यस्य वरुण ऋषिः । वैद्या देवताः ।

निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

कः क ओषधीं खनतीत्युपदिश्यते ॥

कौन १ ओषधी का खनन करता है यह वि० ॥

त्वां गन्धर्वा अखनन्स्त्वामिन्द्रस्त्वां बृहस्पतिः ।

त्वामोषधे सोमो राजा विद्वान् यक्ष्मादमुच्यते ॥ १८ ॥

त्वाम् । गन्धर्वाः । अखनन् । त्वाम् । इन्द्रः ।

त्वाम् । बृहस्पतिः । त्वाम् । ओषधे । सोमः ।

राजा । विद्वान् । यक्ष्मात् । अमुच्यते ॥ १८ ॥

पदार्थः—(त्वाम्) ताम् (गन्धर्वाः) गानविद्याकुशलाः
(अखनन्) खनन्ति (त्वाम्) ताम् (इन्द्रः) परमैश्वर्ययुक्तः (त्वाम्)
ताम् (बृहस्पतिः) वेदवित् (त्वाम्) ताम् (ओषधे) ओषधीम्
(सोमः) सौम्यगुणसंपन्नः (राजा) प्रकाशमानो राजन्यः (विद्वान्)
सत्यशास्त्रवित् (यक्षमात्) क्षयादिरोगात् (अमुच्यत) मुच्येत ॥ ९८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा सेवितया रोगी यक्षमादमुच्यत
यामोषधे ओषधीं गूयमुपयुङ्गध्वं त्वां तां गन्धर्वा अखनन्स्त्वां ता-
मिन्द्रस्त्वां तां बृहस्पतिस्त्वां तां सोमो विद्वान् राजा च त्वां तां
खनेत् ॥ ९८ ॥

भावार्थः—याः काश्चिदोषधयो मूलेन काश्चिच्छाखादिना का-
श्चित्पुष्पेण काश्चित्पत्रेण काश्चित्फलेन काश्चित्सर्वगै रोगान्मोच-
यन्ति । तासां सेवनं मनुष्यैर्यथावत्कार्यम् ॥ ९८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! तुम लोग जिस ओषधी से रोगी (यक्षमात्) क्षय-
रोग से (अमुच्यत) छूट जाय और जिस ओषधी को उपयुक्त करो (त्वाम्) उस
को (गन्धर्वाः) गानविद्या में कुशलपुरुष (अखनन्) ग्रहण करें (त्वाम्) उस को
(इन्द्रः) परम ऐश्वर्य से युक्त मनुष्य (त्वाम्) उस को (बृहस्पतिः) वेदज्ञ जन
और (त्वाम्) उस को (सोमः) सुन्दर गुणों से युक्त (विद्वान्) सब शास्त्रों का
वेत्ता (राजा) प्रकाशमान राजा (त्वाम्) उस ओषधी को खोदे ॥ ९८ ॥

भावार्थः—जो कोई ओषधी जड़ों से, कोई शाखा आदि से, कोई पुष्पों, कोई
फलों और कोई सब अवयवों करके रोगों को बचाती हैं । उन ओषधियों का सेवन
मनुष्यों को यथावत् करना चाहिये ॥ ९८ ॥

सहस्वेत्यस्य वरुण ऋषिः । ओषधिर्देवता । विराडनुष्टुप्छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

मनुष्यैः किं कृत्वा किं कार्यमित्याह ॥

मनुष्यों को क्या करके क्या करना चाहिये यह वि० ॥

सहस्व मे अरातीः सहस्व पृतनायतः । सहस्व सर्व पाप्मानं सहमानास्योषधे ॥ ९९ ॥

सहस्व । मे । अरातीः । सहस्व । पृतनायत इति पृतनायतः । सहस्व । सर्वम् । पाप्मानम् । सहमाना । असि । ओषधे ॥ ९९ ॥

पदार्थः—(सहस्व) बलीभव (मे) मम (अरातीः) शत्रून् (सहस्व) (पृतनायतः) आत्मनः पृतनां सेनामिच्छतः (सहस्व) (सर्वम्) (पाप्मानम्) रोगादिकम् (सहमाना) बलनिमित्ता (असि) (ओषधे) ओषधिवद्वर्त्तमाने ॥ ९९ ॥

अन्वयः—हे ओषधे ओषधिवद्वर्त्तमाने स्त्रि यथोषधिः सहमानासि मे मम रोगान् सहते तथाऽरातीः सहस्व स्वस्य पृतनायतः सहस्व । सर्व पाप्मानं सहस्व ॥ ९९ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरोषधिसेवनेन बलं वर्धयित्वा प्रजायाः स्वस्य च शत्रून् पापात्मनो जनोंश्च वशं नीत्वा सर्वे प्राणिनः सुखयितव्याः ॥ ९९ ॥

पदार्थः—(ओषधे) ओषधी के सदृश ओषधी विद्या की जानने हारी स्त्री जैसे ओषधी (सहमाना) बल का निमित्त (असि) है (मे) मेरे रोगों का निवारण करके बल बढ़ाती है वैसे (अरातीः) शत्रुओं को (सहस्व) सहन कर अपने (पृतनायतः) सेना युद्ध की इच्छा करते हुआओं को (सहस्व) सहन कर और (सर्वम्) सब (पाप्मानम्) रोगादि को (सहस्व) सहन कर ॥ ९९ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि ओषधियों के सेवन से बल बढ़ा और प्रजा के तथा अपने शत्रुओं और पापी जनों को वश में करके सब प्राणियों को सुखी करें ॥ ९९ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

१२५७

दीर्घायुस्त इत्यस्य वरुणऋषिः । वैद्या देवताः ।

विराड्बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

मनुष्याः कथं भूत्वा स्वभिन्नान् कथं कुर्युरित्याह ॥

मनुष्य कैसे हो के दूसरों को कैसे करें यह वि० ॥

दीर्घायुस्त ओषधे खनिता यस्मै च त्वा खना-
म्यहम् । अथो त्वं दीर्घायुर्भूत्वा शतवल्शा विरो-
हतात् ॥ १०० ॥

दीर्घायुरिति दीर्घऽत्रायुः । ते । ओषधे । खनिता ।
यस्मै । च । त्वा । खनामि । अहम् । अथो इत्यथो ।
त्वम् । दीर्घायुरिति दीर्घऽत्रायुः । भूत्वा । शतव-
ल्शोति शतवल्शा । वि । रोहतात् ॥ १०० ॥

पदार्थः—(दीर्घायुः) चिरमायुः (ते) तस्याः (ओषधे)
ओषधिवहर्त्तमान विहन् (खनिता) सेवकः (यस्मै) (च) (त्वा)
ताम् (खनामि) (अहम्) (अथो) (त्वम्) (दीर्घायुः) (भूत्वा)
(शतवल्शा) शतमसंख्याता वल्शा अङ्कुरा यस्याः सा (वि)
(रोहतात्) ॥ १०० ॥

अन्वयः—हे ओषधे इव मनुष्य यस्य ते तव यामोषधीं खनि-
ताऽहं खनामि तथा त्वं दीर्घायुर्भव दीर्घायुर्भूत्वाथो त्वं या शतवल्शो-
षधी वर्त्तते त्वा तां सेवित्वाऽथ सुखी भव तथा विरोहतात् ॥ १०० ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यूयमोषधिसेवनेन दीर्घायुषो भवत ।
धर्माचारिणश्च भूत्वा सर्वानोषधिसेवनेनेदृशान् कुरुत ॥ १०० ॥

१२५८

द्वादशोऽध्यायः ॥

पदार्थः—हे (ओषधे) ओषधि के तुल्य ओषधियों के गुण दोष जाननेहारे पुरुष जिस से (ते) तेरी जिस ओषधि का (खनिता) सेवन करने हारा (अहम्) मैं (यस्मै) जिस प्रयोजन के लिये (च) और जिस पुरुष के लिये (खनामि) खोदूं उस से तू (दीर्घायुः) अधिक अवस्था वाला हो (अथो) और (दीर्घायुः) बड़ी अवस्था वाला (भूत्वा) हो कर (त्वम्) तू जो (शतवल्शा) बहुत अङ्कुरों से युक्त ओषधि है (त्वा) उस को सेवन करके सुखी हो और (वि,रोहतात्) प्रसिद्ध हो ॥ १०० ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! तुम लोग ओषधियों के सेवन से अधिक अवस्था वाले होओ और धर्म का आचरण करने हारे होकर सब मनुष्यों को ओषधियों के सेवन से दीर्घ अवस्था वाले करो ॥ १०० ॥

त्वमुत्तमासीत्यस्य वरुण ऋषिः । भिषजो देवताः । निचृदनुष्टुप्

छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्सौषधी कीदृशीत्याह ॥

फिर वह ओषधी किस प्रकार की है इस वि० ॥

त्वमुत्तमास्योषधे तव वृक्षा उपस्तयः । उप-
स्तिरस्तु सौऽस्माकं यो अस्माँ२॥ अभिदासंति॥१०१॥

त्वम् । उत्तमेत्युत्तमा । असि । ओषधे । तव ।
वृक्षाः । उपस्तयः । उपस्तिः । अस्तु । सः । अस्मा-
कम् । यः । अस्मान् । अभिदासतीत्यभिऽदा-
संति ॥ १०१ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (उत्तमा) (असि) अस्ति । अत्र व्यत्ययः
(ओषधे) ओषधी (तव) यस्याः (वृक्षाः) बटादयः (उपस्तयः)

ये उप समीपे स्त्यायन्ति संघ्नन्ति ते । अत्रोपपूर्वात्स्त्यैसंघात इ-
त्यस्मादौणादिकः क्विप् संप्रसारणं च (उपस्तिः) संहतिः (अस्तु)
(सः) अस्माकम् (यः) (अस्मान्) (अभिदासति) अभीष्टं
सुखं ददाति ॥ १०१ ॥

अन्वयः—हे वैद्यजन योऽस्मान् अभिदासति स त्वमस्माक-
मुपस्तिरस्तु योत्तमौषधे—ओषधिरसि—अस्ति तव यस्य वृक्षा उप-
स्तयस्तेनौषधिनाऽस्मभ्यं सुखं देहि ॥ १०१ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्न कदाचिद्दिरोधिनो वैद्यस्यौषधं ग्राह्यम् ।
न विरोधि मित्रस्य च किन्तु यो वैद्यकशास्त्रार्थविदासोऽजातशत्रुः स-
र्वोपकारी सर्वेषां सुहृद्भर्त्ता तस्मादौषधविद्या संग्राह्या ॥ १०१ ॥

पदार्थः—हे वैद्यजन (यः) जो (अस्मान्) हम को (अभिदासति) अभीष्ट
सुख देता है (सः) वह (त्वम्) तू (अस्माकम्) हमारा (उपस्तिः) संगी (अस्तु) हो
जो (उत्तमा) उत्तम (ओषधे) ओषधी (असि) है (तव) जिस के (वृक्षाः)
बट आदि वृक्ष (उपस्तयः) समीप इकट्ठे होने वाले हैं उस ओषधी से हमारे लिये
सुख दे ॥ १०१ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि विरोधी वैद्य की ओषधी कभी न ग्रहण
करें किन्तु जो वैद्यकशास्त्रज्ञ जिस का कोई शत्रु न हो धर्मात्मा सब का मित्र सर्वोप-
कारी है उस से ओषधिविद्या ग्रहण करें ॥ १०१ ॥

मामेत्यस्य हिरण्यगर्भ ऋषिः । को देवता । निचृदार्षी

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ किमर्थ ईश्वरः प्रार्थनीय इत्याह ॥

अब किस लिये ईश्वर की प्रार्थना करनी चाहिये यह वि० ॥

मा मां हिंसीज्जनिता यः पृथिव्या यो वा
दिवम् सत्यधर्मा व्यानट् । यश्चापश्चन्द्राः प्रथ-
मो जजान कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १०२ ॥

मा । मा । हिंसीत् । जनिता । यः । पृथि-
व्याः । यः । वा । दिवम् । सत्यधर्मेति सत्यधर्मा ।
वि । आनट् । यः । च । अपः । चन्द्राः । प्रथमः ।
जजान । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ १०२ ॥

पदार्थः—(मा) निषेधे (मा) माम् (हिंसीत्) रोगैर्हिं-
स्यात् (जनिता) उत्पादकः (यः) जगदीश्वरः (पृथिव्याः) भूमेः
(यः) (वा) (दिवम्) सूर्यादिकं जगत् (सत्यधर्मा) सत्यो
धर्मो यस्य सः (वि) (आनट्) व्याप्तोस्ति (यः) (च) अग्निं
सूर्यम् (अपः) जलानि वायून् (चन्द्राः) चन्द्रादिलोकान् । अत्र
शसः स्थाने जस् (प्रथमः) जन्मादेः पृथगादिमः (जजान) ज-
नयति (कस्मै) सुखस्वरूपाय सुखकारकाय । क इति पदना० नि-
ध० ५ । ४ वाच्छन्दसि सर्वे विधय इति सर्वनामकार्थम् (देवाय)
दिव्यसुखप्रदाय विज्ञानस्वरूपाय (हविषा) उपादेयेन भक्तियोगेन
(विधेम) परिचरेम ॥ १०२ ॥

अन्वयः—यः सत्यधर्मा जगदीश्वरः पृथिव्या जनिता यो वा
दिवमपश्च व्यानट् । चन्द्राश्च जजान यस्मै कस्मै देवाय हविषा वयं
विधेम स जगदीश्वरो मा मा हिंसीत् ॥ १०२ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सत्यधर्मप्राप्तये ओषध्यादिविज्ञानाय च परमेश्वरः प्रार्थनीयः ॥ १०२ ॥

पदार्थः—(यः) जो (सत्यधर्मा) सत्यधर्म वाला जगदीश्वर (पृथिव्याः) पृथिवी का (जनिता) उत्पन्न करने वाला (वा) अथवा (यः) जो (दिवम्) सूर्य आदि जगत् को (च) और (पृथिवी) तथा (अपः) जल और वायु को (व्यानट्) उत्पन्न करके व्याप्त होता है (चन्द्राः) और जो चन्द्रमा आदि लोकों को (जज्ञान) उत्पन्न करता है । जिस (कस्मै) सुखस्वरूप सुख करने हारे (देवाय) दिव्य सुखों के दाता विज्ञानस्वरूप ईश्वर का (हविषा) ग्रहण करने योग्य भक्तियोग से हम लोग (विधेम) सेवन करें । वह जगदीश्वर (मा) मुझ को (मा) नहीं (हिंसीत्) कुसंग से ताड़ित न होने देवे ॥ १०२ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि सत्यधर्म की प्राप्ति और ओषधि आदि के विज्ञान के लिये परमेश्वर की प्रार्थना करें ॥ १०२ ॥

अभ्यावर्त्तस्वेत्यस्य हिरण्यगर्भ ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृदुष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

भूस्थपदार्थविज्ञानं कथं कर्तव्यमित्याह ॥

पृथिवी के पदार्थों का विज्ञान कैसे करना चाहिये यह वि० ॥

अभ्यावर्त्तस्व पृथिवि यज्ञेन पयसा सह व-
पान्तै । अग्निरिषितो अरोहत् ॥ १०३ ॥

अभि । आ । वर्त्तस्व । पृथिवि । यज्ञेन । प-
यसा । सह । वपाम् । ते । अग्निः । इषितः । अ-
रोहत् ॥ १०३ ॥

पदार्थः—(अभि) (आ) (वर्त्तस्व) वर्त्तनेवा (पृथिवि) भूमिः

१२६२

द्वादशोऽध्यायः ॥

(यज्ञेन) संगमनेन (पयसा) जलेन (सह) (वपाम्) वपनम्
(ते) तव (अग्निः) (इषितः) प्रेरितः (अरोहत्) रोहति ॥ १०३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या त्वं या पृथिवि भूमिर्यज्ञेन पयसा सह
वर्तते तामभ्यावर्त्तस्वाभिमुख्येनावर्तते यया ते वपामिषितोऽग्निररो-
हत्स गुणकर्मस्वभावतः सर्वैर्वोदितव्यः ॥ १०३ ॥

भावार्थः—या भूमिः सर्वस्याधारा रत्नाकरा जीवनप्रदा विद्यु-
युक्ताऽस्ति तस्या विज्ञानं भूगर्भविद्यातः सर्वैर्मनुष्यैः कार्यम् ॥ १०३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य! तू जो (पृथिवि) भूमि (यज्ञेन) संगम के योग्य (पयसा)
जल के (सह) साथ वर्तती है उस को (अभ्यावर्त्तस्व) दोनों ओर से शीघ्र वर्ताव
कीजिये जो (ते) आप के (वपाम्) बोने को (इषितः) प्रेरणा किया (अग्निः) अग्नि
(अरोहत्) उत्पन्न करता है वह अग्नि गुण कर्म और स्वभाव के साथ सब को
जानना चाहिये ॥ १०३ ॥

भावार्थः—जो पृथिवी सब का आधार उत्तम रत्नादि पदार्थों की दाता
जीवन का हेतु विजुली से युक्त है उस का विज्ञान भूगर्भविद्या से सब मनुष्यों को
करना चाहिये ॥ १०३ ॥

अग्ने यत्त इत्यस्य हिरण्यगर्भ ऋषिः । अग्निर्देवता ।

भुरिग् गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

किमर्थाऽग्निविद्यान्वेषणीया इत्याह ॥

किस लिये अग्निविद्या का खोज करना चाहिये यह वि० ॥

अग्ने यत्तै शुक्रं यच्चन्द्रं यत्पूतं यच्च यज्ञियम् ।
तद्देवेभ्यो भरामसि ॥ १०४ ॥

अग्ने । यत् । ते । शुक्रम् । यत् । चन्द्रम् ।

यत् । पूतम् । यत् । च । यज्ञियम् । तत् । देवे-
भ्यः । भरामसि ॥ १०४ ॥

पदार्थः—(अग्ने) विद्वन् (यत्) (ते) तुभ्यम् (शुक्रम्)
आशुकरम् (यत्) (चन्द्रम्) हिरण्यवदानन्दप्रदम् (यत्)
(पूतम्) पवित्रम् (यत्) (च) (यज्ञियम्) यज्ञानुष्ठानार्हं
स्वरूपम् (तत्) (देवेभ्यः) गुणेभ्यः (भरामसि) भरेम ॥ १०४ ॥

अन्वयः—हे अग्ने विद्वन् यत्पावकस्य शुक्रं यच्चन्द्रं यत्पूतं
यच्च यज्ञियं स्वरूपमस्ति तत्ते देवेभ्यश्च वयं भरामसि ॥ १०४ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्दिव्यगुणकर्मसिद्धये विद्युदादेरग्नेर्विद्यासं-
प्रेक्षणीया ॥ १०४ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन् पुरुष (यत्) जो अग्नि का (शुक्रम्)
शीघ्रकारी (यत्) जो (चन्द्रम्) सुवर्ण के समान आनन्द देने हारा (यत्) जो
(पूतम्) पवित्र (च) और (यत्) जो (यज्ञियम्) यज्ञानुष्ठान के योग्य स्वरूप
है (तत्) वह (ते) आप के और (देवेभ्यः) दिव्यगुण होने के लिये (भरा-
मसि) हमलोग धारण करें ॥ १०४ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि श्रेष्ठ गुण और कर्मों की सिद्धि के लिये
विजुली आदि अग्निविद्या को विचारें ॥ १०४ ॥

इषमूर्जमित्यस्य हिरण्यगर्भ ऋषिः । विद्वान् देवता । विराट्
त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ युक्ताहारविहारौ कुर्युरित्याह ॥

अब ठीक २ आहार विहार करें यह वि० ॥

इषमूर्जमहमित आदमृतस्य योनिमहिषस्य

धारांम । आ मा गोषु विशत्वा तनूषु जहामि
सेदिमनिराममीवाम् ॥ १०५ ॥

इषम् । ऊर्जम् । अहम् । इतः । आदम् ।
ऋतस्य । योनिम् । महिषस्य । धारांम । आ ।
मा । गोषु । विशतु । आ । तनूषु । जहामि ।
सेदिम् । अनिराम् । अमीवाम् ॥ १०५ ॥

पदार्थः—(इषम्) अन्नम् (ऊर्जम्) पराक्रमम् (अहम्)
(इतः) अस्मात्पूर्वोक्ताद् विद्युत्स्वरूपात् (आदम्) अन्तुं योग्यम्
(ऋतस्य) सत्यस्य (योनिम्) कारणम् (महिषस्य) महतः
(धारांम) धारिकां वाचम् (आ)(मा)माम् (गोषु) इन्द्रियेषु (विशतु)
प्रविशतु (आ) (तनूषु) शरीरेषु (जहामि) (सेदिम्) हिं-
साम् । सेदिमनि० अ० ३ । २ । १७१ इति वार्तिकेनास्य
सिद्धिः (अनिराम्) अविद्यमाना इराऽन्नभुक्तिर्यस्यां ताम् (अ-
मीवाम्) रोगोत्पन्नां पीडाम् ॥ १०५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाऽहमित आदमिषमूर्जं महिषस्यर्त्त-
स्य योनिं धारां प्राप्नुयां यथेयमिदूर्कं मा मामाविशतु । येन मम गोषु
तनूषु प्रविष्टां सेदिमनितराममीवां जहामि त्यजामि तथा यूयमपि
कुरुत ॥ १०५ ॥

भावार्थः—मनुष्या अग्नेर्यच्छुक्कादियुक्तं स्वरूपं तेन रोगान् हन्युः ।
इन्द्रियाणि शरीराणि च स्वस्थान्यरोगाणि कृत्वा कार्थ्यकारणज्ञा-
पिकां विद्यावाचं प्राप्नुवन्तु । युक्त्याहारविहारौ च कुर्युः ॥ १०५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (अहम्) मैं (इतः) इस पूर्वोक्त विद्युत्स्वरूप से
(आदम्) भोगने योग्य (इषम्) अन्न (ऊर्जम्) पराक्रम (महिषस्य) बड़े (ऋतस्य)

सत्य के (योनिम्) कारण (धाराम्) धारण करने वाली वाणी को प्राप्त होऊँ जैसे
अन्न और पराक्रम (मा) मुझ को (आविशतु) प्राप्त हो जिस से मेरे (गोषु) इ-
न्द्रियों और (तनुषु) शरीर में प्रविष्ट हुई (सैदिम्) दुःख का हेतु (अनिराम्) जि-
स में अन्न का भोजन भी न कर सकूँ ऐसी (अमीवाम्) रोगों से उत्पन्न हुई पीड़ा
को (आ, जहामि) छोड़ता हूँ वैसे तुम लोग भी करो ॥ १०५ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि अग्नि का जो वीर्य आदि से युक्त स्वे-
रूप है उस को प्रदीप्त करने से रोगों का नाश करें । इन्द्रिय और शरीर को स्वस्थ
रोगरहित करके कार्य कारण की जानने हारी विद्यायुक्त वाणी को प्राप्त हों और
युक्ति से आहार विहार भी करें ॥ १०५ ॥

अग्ने तवेत्यस्य पावकाग्निर्ऋषिः । अग्निर्देवता । निचू-

त्पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

मनुष्यैः कथं भवितव्यमित्याह ॥

मनुष्यों को कैसा होना चाहिये यह वि० ॥

अग्ने तव श्रवो वयो महिं भ्राजन्ते अर्चयों वि-
भावसो । बृहद्भानो शवसा वाजमुक्थ्युं दधांसि
दाशुषे कवे ॥ १०६ ॥

अग्ने । तव । श्रवः । वयः । महिं । भ्राजन्ते ।
अर्चयः । विभावसो इति विभावसो । बृहद्भानो
इति बृहद्भानो । शवसा । वाजम् । उक्थ्युम् ।
दधांसि । दाशुषे । कवे ॥ १०६ ॥

पदार्थः—(अग्ने) पावकइव वर्तमान विहन् (तव) (श्रवः)
श्रवणम् (वयः) जीवनम् (महि) पूज्यं महत् (भ्राजन्ते) (अर्चयः)
दीप्तयः (विभावसो) यो विविधायां भावां वसति तत्सम्बुद्धौ

(बृहद्भानो) अग्निवद्बृहन्तो महान्तो भानवो विद्याप्रकाशा यस्य
तत्सम्बुद्धौ (शवसा) बलेन (वाजम्) विज्ञानम् (उक्थ्यम्)
वक्तुंयोग्यम् (दधासि) (दाशुषे) दातुं योग्याय विद्यार्थिने (कवे)
विक्रान्तप्रज्ञ ॥ १०६ ॥

अन्वयः—हे बृहद्भानो विभावसो कवेऽग्रे विद्वन् यतस्त्वं
शवसा दाशुष उक्थ्यं वाजं दधासि तस्मात्तवाग्रेरिव महि श्रवो व-
योऽर्चयश्च भ्राजन्ते ॥ १०६ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या अग्निवद्गुणिन आसवत्सत्कीर्त्तयः प्रका-
शन्ते ते परोपकारायान्येभ्यो विद्याविनयधर्मान् सततमुपदिशेयुः ॥ १०६ ॥

पदार्थः—हे (बृहद्भानो) अग्नि के समान अत्यन्त विद्याप्रकाश से युक्त
(विभावसो) विविधप्रकार की कान्ति में बसने हारे (कवे) अत्यन्तबुद्धिमान्
(अग्ने) अग्नि के समान वर्त्तमान विद्वान् पुरुष जिस से आप (शवसा) बल के
साथ (दाशुषे) दान के योग्य विद्यार्थी के लिये (उक्थ्यम्) कहने योग्य (वा-
जम्) विज्ञान को (दधासि) धारण करते हो इस में (तव) आप का अग्नि के
समान (महि) अतिपूजने योग्य (श्रवः) सुनने योग्य शब्द (वयः) यौवन और
(अर्चयः) दीप्ति (भ्राजन्ते) प्रकाशित होती है ॥ १०६ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य अग्नि के समान गुणी और आत्मा के तुल्य श्रेष्ठ
कीर्तियों से प्रकाशित होते हैं वे परोपकार के लिये दूसरों को विद्याविनय और धर्म
का निरन्तर उपदेश करें ॥ १०६ ॥

पावकवर्चस्य पावकाग्निर्ऋषिः विद्वान् देवता ।

भुरिगार्षी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

जनकजनन्यौ सन्तानान् प्रति किं किं कुर्यातामित्याह ॥

माता पिता सन्तानों के प्रति क्या २ करें यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

पावकवर्चाः शुक्रवर्चा अनूनवर्चा उदियर्षि

भानुना । पुत्रो मातरां विचरन्नुपावसि पृणक्षि रो-
दसी उभे ॥ १०७ ॥

पावकवर्चाइति पावकऽवर्चाः । शुक्रवर्चाइति
शुक्रऽवर्चाः । अनूनवर्चा इत्यनूनऽवर्चाः । उत् ।
इयर्षि । भानुना । पुत्रः । मातरां । विचरन्निति
विऽचरन् । उप । अवसि । पृणक्षि । रोदसीइति
रोदसी । उभेइत्युभे ॥ १०७ ॥

पुदार्थः—(पावकवर्चाः) पवित्रीकारिकाया विद्युतो वर्चो
दीप्तिरिव वर्चोऽध्ययनं यस्य सः (शुक्रवर्चाः) शुक्रस्य सूर्यस्य
प्रकाश इव वर्चो न्यायाचरणं यस्य सः (अनूनवर्चाः) न विद्यते
ऊनं न्यूनं यस्य सः (उत्) (इयर्षि) प्राप्नोषि (भानुना) धर्म-
प्रकाशेन (पुत्रः) (मातरा) मातापितरौ (विचरन्) (उप)
(अवसि) रक्षसि (पृणक्षि) संबध्नासि (रोदसी) द्यावा-
पृथिव्यौ (उभे) ॥ १०७ ॥

अन्वयः—हे जन यस्त्वं यथा पुत्रो ब्रह्मचर्यादिषु विचरन्
सन् विद्यामाप्नोति यथा सूर्यविद्युतौ भानुना पावकवर्चाः शुक्रवर्चाः
अनूनवर्चा न्यायं करोति यथा संबध्नीत तथा विद्यामियर्षि राज्यं
पृणक्षि । मातरोपावसि तस्माद्दार्मिकोऽसि ॥ १०७ ॥

भावार्थः—मातापितृणामिदमत्युचितमस्ति यत्सन्तानानुत्पा-
द्य बाल्यावस्थायां स्वयं सुशिक्ष्य ब्रह्मचर्यं कारयित्वाऽचार्यकुले वि-

१२६८

द्वादशोऽध्यायः ॥

द्याग्रहणाय संप्रेष्य विद्यायोगकरणम् । अपत्यानां चेदं समुचितं वर्तते
यद्विद्यासुशिक्षायुक्ता भूत्वा पुरुषार्थेनैश्वर्यमुनीय निरभिमानमत्सरया
प्रीत्या मातापितृणां मनसा वाचा कर्मणा यथावत् परिचर्यानुष्ठानं
कर्तव्यमिति ॥ १०७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य जैसे (पुत्रः) पुत्र ब्रह्मचर्यादि आश्रमों में (विचरन्)
विचरता हुआ विद्या को प्राप्त होता और (भानुना) प्रकाश से (पावकवर्चाः, शुक्र-
वर्चाः) विजुली और सूर्य के प्रकाश के समान न्याय करने और (अनूनवर्चाः) पूर्ण विद्या-
भ्यास करने हारा और जैसे (उभे) दोनों (रोदसी) आकाश और पृथिवी परस्पर
सम्बन्ध करते हैं जैसे (इयर्पि) विद्या को प्राप्त होता राज्य का (पृणक्षि) सम्बन्ध कर्त्ता
और (मातरा) माता पिता की (उपावसि) रक्षा कर्त्ता है इससे तू धर्मात्मा है ॥ १०७ ॥

भावार्थः—मातापिताओं को यह अति उचित है कि सन्तानों को उत्पन्न कर
वाल्यावस्था में आप शिक्षा दे ब्रह्मचर्य करा आचार्य के कुल में भेज के विद्यायुक्त करें। सं-
तानों को चाहिये कि विद्या और अच्छी शिक्षा से युक्त हो और पुरुषार्थ से ऐश्वर्य को
बढ़ा के अभिमान और मत्सरतारहित प्रीति से माता पिता की मन वाणी और कर्म
से यथावत्सेवा करें ॥ १०७ ॥

ऊर्जोनपादित्यस्य पावकामिर्ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृत् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

मातापितृसन्तानाः कीदृशा भवेयुरित्याह ॥

माता पिता और पुत्र कैसे हों इस विषय का उप० ॥

ऊर्जो नपाज्जातवेदः सुशस्तिभिर्मन्दस्व धीति-
भिर्हितः । त्वे इषः संदधुर्भूरिवर्षसश्चित्रोतयो
वामजाताः ॥ १०८ ॥

ऊर्जः । नपात् । जातवेद इति जातवेदः ।

सुशस्तिभिरिति सुशस्तिऽभिः । मन्दस्व । धीति-
भिरिति धीतिऽभिः । हितः । त्वे इतित्वे । इषः ।
सम् । दधुः । भूरिवर्षस इतिभूरिवर्षसः । चित्रो
तय इतिचित्रऽऊतयः । वामजाता । इति वामऽ-
जाताः ॥ १०८ ॥

पदार्थः—(ऊर्जः) पराक्रमस्य (नपात्) न विद्यते पातो
धर्मात्पतनं यस्य सः (जातवेदः) जातप्रज्ञान जातवित्त (सुश-
स्तिभिः) शोभनाभिः प्रशंसाभिः क्रियाभिः सह (मन्दस्व)
आनन्द (धीतिभिः) स्वाङ्गुलीभिः । धीतय इत्यङ्गुलिनाम् ।
निघं० २ । ५ (हितः) सर्वस्य हितं दधन् (त्वे) त्वयि (इषः)
अन्नादीनि (सम्) (दधुः) दधतु (भूरिवर्षसः) बहूनि प्रशंसनीयानि
वर्षासि रूपाणि यासु ताः । वर्षइति रूपना० निघं० ३ । ७ ।
(चित्रोतयः) चित्रा आश्चर्य्यवद्रक्षणाद्याः क्रिया यासु ताः (वाम-
जाताः) वामेषु प्रशस्येषु कर्मसु वा जाताः प्रसिद्धाः । वाम इति
प्रशस्यना० निघं० ३ । ८ ॥ १०८ ॥

अन्वयः—हे जातवेद स्तनय यस्मिँस्त्वे त्वयि भूरिवर्षसश्चि-
त्रोतयो जाता मात्रादयोऽध्यापिका इषः संदधुः स सुशस्तिभिर्धी-
तिभिराहूत ऊर्जो नपाद्धितः सदा मन्दस्व ॥ १०८ ॥

भावार्थः—येषां कुमाराणां कुमारीणां मातरो विद्याप्रिया वि-
दुष्यः सन्तु त एव सततं सुखमाप्नुवन्ति । यासां मातृणां येषां पि-
तृणां चापत्यानि विद्यासुशिक्षाब्रह्मचर्यैः शरीरात्मवल्लयुक्तानि धर्मा-
चारीणि सन्ति तएव सदा सुखिनः स्युः ॥ १०८ ॥

पदार्थः—हे (जातवेदः) बुद्धि और धन से युक्त पुत्र जिस (त्वे) तुझ में (भूरिवर्षसः) बहुत प्रशंसा के योग्य रूपों से युक्त (चित्रोत्तयः) आश्चर्य के तुल्य रक्षा आदि कर्म करने वाली (वामजाताः) प्रशंसा के योग्य कुलों वा कर्मों में प्रसिद्ध विद्याप्रिय अध्यापक माता आदि विद्वान् स्त्रियों (इषः) अन्नों को (संदधुः) धरें भोजन करावें सो तू (सुशस्तिभिः) उत्तमप्रशंसायुक्त क्रियाओं के साथ (धीतिभिः) अङ्गुलियों से बुलाया हुआ (ऊर्जः) (नपात्) धर्म के अनुकूल पराक्रमयुक्त सब के हित को धारण सदा किये हुए (मन्दस्व) आनन्द में रह ॥ १०८ ॥

भावार्थः—जिन कुमार और कुमारियों की माता विद्याप्रिय विद्वान् हों वे ही निरन्तर सुख को प्राप्त होते हैं और जिन माता पिताओं के सन्तान विद्या अच्छी शिक्षा और ब्रह्मचर्य सेवन से शरीर और आत्मा के बल से युक्त धर्म का आचरण करने वाले हैं वे ही सदा सुखी हों ॥ १०८ ॥

इरज्यन्नित्यस्य पावकाग्निर्ऋषिः । अग्निर्देवता

निचृदार्षी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

मनुष्यः कीदृशो भवेदित्याह ॥

मनुष्य कैसा हो यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

इरज्यन्नग्ने प्रथयस्व जन्तुभिरस्मे रायो अ-
मर्त्य । सदर्शतस्य वपुषो विराजसि पृणक्षि सा-
नसिं क्रतुम् ॥ १०९ ॥

इरज्यन् । अग्ने । प्रथयस्व । जन्तुभिरिति
जन्तुभिः । अस्मे इत्यस्मे । रायः । अमर्त्यः । सः ।
दर्शतस्य । वपुषः । वि । राजसि । पृणक्षि । सान-
सिम् । क्रतुम् ॥ १०९ ॥

पदार्थः—(इरज्यन्) ऐश्वर्य्यं कुर्वन् । इरज्यतीति ऐश्वर्य्यक-
र्मा० नि० २ । २१ (अग्ने) अग्निवत्प्राप्तपुरुषार्थ (प्रथयस्व)
विस्तारय (जन्तुभिः) मनुष्यादिभिः (अस्मे) अस्मभ्यम् (रायः)
श्रियः (अमर्त्य) नाशप्राकृतमनुष्यस्वभावरहित (सः) (दर्श-
तस्य) द्रष्टुं योग्यस्य (वपुषः) रूपस्य । वपुरितिरूपना० निघं०
३ । ७ (वि) (राजसि) (पृणाक्षि) संबध्नासि (सानसिम्)
सनातनीम् (क्रतुम्) प्रज्ञाम् ॥ १०९ ॥

अन्वयः—हे अमर्त्याग्ने य इरज्यंस्त्वं दर्शतस्य वपुषः सानसिं
क्रतुं पृणाक्षि तत्रैव विराजसि सोऽस्मे जन्तुभीरायः प्रथयस्व ॥ १०९ ॥

भावार्थः—यो मनुष्येभ्यः सनातनीं वेदविद्यां ददाति सुरूपा
चारे विराजते स एवैश्वर्य्यं लब्ध्वाऽन्येभ्यः प्रापयितुं शक्नोति ॥ १०९ ॥

पदार्थः—हे (अमर्त्य) नाश और संसारी मनुष्यों के स्वभाव से रहित
(अग्ने) अग्नि के समान पुरुषार्थी जो (इरज्यन्) ऐश्वर्य्य का संचय करते हुए आप
(दर्शतस्य) देखने योग्य (वपुषः) रूप की (सानसिम्) सनातन (क्रतुम्) बुद्धि
का (पृणाक्षि) संबन्ध करते हो और उसी बुद्धि में विशेष करके (विराजसि) शो-
भित होतेहो (सः) सो आप (अस्मे) हम लोगों के लिये (जन्तुभिः) मनुष्यादि प्रा-
णियों से (रायः) धनों का (प्रथयस्व) विस्तार कीजिये ॥ १०९ ॥

भावार्थः—जो पुरुष मनुष्यों के लिये सनातन वेदविद्या को देता और सु-
न्दर आचार में विराजमान हो वही ऐश्वर्य्य को प्राप्त हो के दूसरों के लिये प्राप्त क-
रा सकता है ॥ १०९ ॥

इष्कर्त्तारमित्यस्य पावकाग्निर्भृष्टपिः । विद्वान् देवता ।

आर्षी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

कः परोपकारी जायत इत्याह ॥

कौन पुरुष परोपकारी होता है इस विषय का उप० ॥

इष्कर्त्तारं मध्वरस्य प्रचैतसं क्षयन्तं श्राधंसो

महः । रातिं वामस्य सुभगां महीमिषं दधांसि सान-
नसिं रयिम् ॥ ११० ॥

इष्कर्तारम् । अध्वरस्य । प्रचेतसमिति प्रचे-
तसम् । क्षयन्तम् । राधसः । महः । रातिम् । वा-
मस्य सुभगामिति सुभगाम् । महीम् इषम् । द-
धांसि । सानसिम् । रयिम् ॥ ११० ॥

पदार्थः—(इष्कर्तारम्) निष्कर्तारं संसाधकम् । अत्र छान्दसो वर्णलोप इति नलोपः (अध्वरस्य) अहिंसनीयस्य वर्धितुं योग्यस्य यज्ञस्य (प्रचेतसम्) प्रकृतप्रज्ञम् । चेता इति प्रज्ञाना० नि० ३ । ९ (क्षयन्तम्) निवसन्तम् (राधसः) धनस्य (मह) महतः (रातिम्) दातारम् (वामस्य) प्रशस्यस्य (सुभगाम्) सुष्ठुश्वर्थ-प्रदाम् (महीम्) पृथिवीम् (इषम्) अन्नादिकम् (दधांसि) (सानसिम्) पुराणम् (रयिम्) धनम् ॥ ११० ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यस्त्वमध्वरस्येष्कर्तारं प्रचेतसं वामस्य महो राधसो रातिं सुभगां महीमिषं सानसिं रयिं च दधासि । तस्मादस्माभिः पूज्योऽसि ॥ ११० ॥

भावार्थः—मनुष्यो यथा स्वार्थं सुखमिच्छेत्तथा परार्थं च स एवाप्तः पूज्यो भवेत् ॥ ११० ॥

पदार्थः—हे विद्वान् पुरुष जो आप (अध्वरस्य) बढ़ाने योग्य यज्ञ के (इष्कर्तारम्) सिद्ध करने वाले (प्रचेतसम्) उत्तम बुद्धिमान् (वामस्य) प्रशंसित

(महः) बड़े (राधसः) धन के (रातिम्) देने और (क्षयन्तम्) निवास करने वाले पुरुष और (सुभगम्) सुन्दर ऐश्वर्य की देने हारी (महीम्) पृथिवी तथा (इषम्) अन्न आदि को और (सानसिम्) प्राचीन (रथिम्) धन को (दधासि) धारण करते हो इस से हम लोगों को सत्कार करने योग्य हो ॥ ११० ॥

भावार्थः—जो मनुष्य जैसे अपने लिये सुख की इच्छा करे वैसे ही दूसरों के लिये भी करे वही आप्त सत्कार के योग्य होवे ॥ ११० ॥

ऋतावानमित्यस्य पावकाम्निऋषिः । अग्निर्देवता ।

स्वराडार्षी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

मनुष्यैः केषामनुकरणं कार्यमित्याह ॥

मनुष्यों को किन का अनुहार करना चाहिये यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

ऋतावानं महिषं विश्वदर्शतमग्निं सुम्नायं दधिरे पुरो जनाः । श्रुत्कर्णं सप्रथस्तमं त्वा गिरा दैव्यं मानुषा युगा ॥ १११ ॥

ऋतावानम् । ऋतवानमित्यृतऽवानम् । महिषम् । विश्वदर्शतमिति विश्वऽदर्शतम् । अग्निम् । सुम्नायं । दधिरे । पुरः । जनाः । श्रुत्कर्णमिति श्रुत्कर्णम् । सप्रथस्तममिति सप्रथऽस्तमम् । त्वा । गिरा । दैव्यम् । मानुषा । युगा ॥ १११ ॥

पदार्थः—(ऋतावानम्) ऋतं बहु सत्यं विद्यते यस्मिँस्तम् । अत्र छन्दसीवनिपाविति वार्तिकेन वनिप् (महित्वम्) महान्तम्

(विश्वदर्शतम्) सर्वविद्याबोधस्य द्रष्टारम् (अग्निम्) विद्वांसम् (सुम्नाय) सुखाय (दधिरे) हितवन्तः) (पुरः) पुरस्तात् (जनाः) विद्याविज्ञानेन प्रादुर्भूता मनुष्याः (श्रुत्करणम्) श्रुतौ श्रवणसाधकौ करणौ यस्य बहुश्रुतस्य तम् (सप्रथस्तमम्) प्रथसा विस्तरेण सह वर्त्तमानः सप्रथास्तमतिशयितम् (त्वा) त्वाम् (गिरा) वाचा (दैव्यम्) देवेषु विद्वत्सु कुशलम् (मानुषा) मनुष्याणामिमानि (युगा) युगानि वर्षाणि ॥ १११ ॥

अन्वयः—हे मनुष्य! यथा जना गिरा सुम्नाय दैव्यम् श्रुत्कर्णं विश्वदर्शतं सप्रथस्तममृतावानं महिषमग्निं विद्वांसं मानुषा युगा च पुरो दधिरे तथैवं विद्वांसमेतानि च त्वं धेहीति त्वां शिक्षयामि ॥ १११ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये सत्पुरुषा अतीतास्तेषामेवानुकरणं मनुष्याः कुर्युर्नेतरेषामधार्मिकाणाम् ॥ १११ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य जैसे (जनाः) विद्या और विज्ञान से प्रसिद्ध मनुष्य (गिरा) वाणी से (सुम्नाय) सुख के लिये (दैव्यम्) विद्वानों में कुशल (श्रुत्कर्णम्) बहुश्रुत (विश्वदर्शतम्) सब देखने होरे (सप्रथस्तमम्) अत्यन्तविद्या के विस्तार के साथ वर्त्तमान (मृतावानम्) बहुत सत्याचरण से युक्त (महिषम्) बड़े (अग्निम्) विद्वान् को (मानुषा) मनुष्यों के (युगा) वर्ष वा सत्ययुग आदि (पुरः) प्रथम (दधिरे) धारण करते हुए वैसे विद्वान् को और इन वर्षों को तू भी धारण कर यह (त्वां) तुझे सिखाता हूं ॥ १११ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो सत्पुरुष हो चुके हों उन्हीं का अनुकरण मनुष्य लोग करें अन्य अधर्मियों का नहीं ॥ १११ ॥

आप्यायस्वेत्यस्य गीतम ऋषिः । सोमो देवता ।

निचूदायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

राजजनाः किं कृत्वा कीदृशा भवेयुस्तिषाह ॥

राजपुरुष क्या करके कैसे हों यह वि० ॥

आ प्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोमवृष्ण्यम् ।

भवा वाजस्य सङ्गथे ॥ ११२ ॥

आ । प्यायस्व । सम । एतु । ते । विश्वतः । सो-
म । वृष्ण्यम् । भव । वाजस्य । सङ्गथइति स-
मङ्गथे ॥ ११२ ॥

पदार्थः—(आ)(प्यायस्व)वर्धस्व(सम)(एतु) संगच्छेताम्(ते)
तुभ्यम्(विश्वतः)सर्वतः (सोम) चन्द्रइव वर्तमान (वृष्ण्यम्) वृष्णो
वीर्यवतःकर्म (भव) द्युचोऽतस्तिष्ठ इति दीर्घः (वाजस्य) विज्ञान
वेगयुक्तस्य स्वाभिनि आज्ञया (संगथे) संग्रामे ॥ ११२ ॥

अन्वयः—हे सोम तादृशस्य विदुषः संग्राते वृष्ण्यं विश्वतः
समेतु तेन त्वमाप्यायस्व वाजस्य वेत्ता सन् विजयी भव ॥ ११२ ॥

भावार्थः—राजपुरुषैर्नित्यं वीर्यं वर्धयित्वा विजयेन भवि-
तव्यम् ॥ ११२ ॥

पदार्थः—हे (सोम) चन्द्रमा के समान कान्ति युक्त राजपुरुष जैसे सोम
गुण युक्त विद्वान् के संग से (ते) तेरे लिये (वृष्ण्यम्) वीर्यपराक्रम वाले पुरुष
के कर्म को (विश्वतः) सब ओर से (समेतु) संगत हो उस से आप (आप्यायस्व)

१२०६

द्वादशोऽध्यायः ॥

बढ़िये (वाजस्य) विज्ञान और वेग से संग्राम के जानने हारे (संगथे) युद्ध में विजय करने वाले (भव) हूजिये ॥ ११२ ॥

भावार्थः—राजपुरुषों को नित्य पराक्रम बढा के शत्रुओं से विजय को प्राप्त होना चाहिये ॥ ११२ ॥

सन्त इत्यस्य गोतम ऋषिः । सोमो देवता ।

भुरिगार्षी पङ्क्तिश्चन्द्रः । पञ्चमः स्वरः ॥

शरीरात्मबलयुक्ताः किमाप्नुवन्तीत्याह ॥

शरीर और आत्मा के बल से युक्त पुरुष किस को प्राप्त होते हैं यह वि० ॥

सन्ते पयांसि समुयन्तु वाजाः संवृण्वान्य-
भिमातिषाहः । आप्यायमानो अमृताय सोमदिवि
श्रवांस्युत्तमानि धिष्व ॥ ११३ ॥

सम् । ते । पयांसि । सम् । ऊँइत्यँ । यन्तु ।
वाजाः । सम् । वृण्वानि । अभिमातिषाहः । अ-
भिमातिसहः । इत्यभिमातिऽसहः । आप्यायमान-
इत्याऽप्यायमानः । अमृताय । सोम । दिवि । श्रवांसि-
सि । उत्तमानीत्युत्तमानि । धिष्व ॥ ११३ ॥

पदार्थः—(सम्) (ते) तुभ्यम् (पयांसि) जलानि दुग्धानि
वा (सम्) (उ) (यन्तु) प्राप्नुवन्तु (वाजाः) धनुर्वेदबोधजा वेगाः
(सम्) (वृण्वानि) वीर्याणि (अभिमातिषाहः) येऽभिमातीनभिमा-
नयुक्तान् शत्रून् सहन्ते निवारयन्ति (आप्यायमानः) समन्ताद्दृष्य-
मानः (अमृताय) मोक्षसुखाय (सोम) ऐश्वर्ययुक्त (दिवि)

द्योतनात्मके परमेश्वरे (श्रवांसि) अन्नानि श्रवणानि वा (उत्तमानि)
(धिष्व) धत्स्व ॥ ११३ ॥

अन्वयः—हे सोम यस्मै ते पयांसि संयन्त्वभिमातिषाहो वाजाः
संयन्तु वृष्ण्यानि संयन्तु स आप्यायमानस्त्वं दिव्यमृतायोत्तमानि
श्रवांसि धिष्व ॥ ११३ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः शरीरात्मबलं नित्यं वर्धयन्ति ते यो-
गाभ्यासेन परमात्मनि मोक्षानन्दं लभन्ते ॥ ११३ ॥

पदार्थः—हे (सोम) शान्तियुक्त पुरुष जिस (ते) तुम्हारे लिये (पयांसि)
जल वा दुग्ध (संयन्तु) प्राप्त होवें (अभिमातिषाहः) अभिमानयुक्त शत्रुओं को स-
हने वाले (वाजाः) यजुर्वेद के विज्ञान (सम्) प्राप्त होवें (उ) और (वृष्ण्यानि)
पराक्रम (सम्) प्राप्त होवें सो (आप्यायमानः) अच्छे प्रकार बढ़ते हुए आप (दिवि)
प्रकाश स्वरूप ईश्वर में (अमृताय) मोक्ष के लिये (उत्तमानि, श्रवांसि) उत्तम श्र-
वणों को (धिष्व) धारण कीजिये ॥ ११३ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य शरीर और आत्मा के बल को नित्य बढ़ाते हैं वे योगा-
भ्यास से परमेश्वर में मोक्ष के आनन्द को प्राप्त होते हैं ॥ ११३ ॥

आप्यायस्वेत्यस्य गोतम ऋषिः । सोमो देवता ।

आर्ष्युष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

कोऽत्र वर्द्धत इत्याह ॥

संसार में कौन वृद्धि को प्राप्त होता है यह वि० ॥

आप्यायस्व मदिन्तम सोम विश्वेभिरंशुभिः ।

भवानः सप्रथस्तमः सखा वृधे ॥ ११४ ॥

आ । प्यायस्व । मदिन्तमेति मदिन्तम । सो-

म । विश्वेभिः । अंशुभिरित्यंशुभिः । भव ।

नः। सप्रथस्तम इति सप्रथःस्तमः। सखा। वृधे ॥ ११४ ॥

पदार्थः—(आ) (प्यायस्व) (मदिन्तम) अतिशयेन मदितुं हर्षितुं शील (सोम) ऐश्वर्ययुक्त (विश्वेभिः) सर्वैः (अंशुभिः) किरणैः (भव) दृद्यचोऽतस्तिष्ठ इति दीर्घः (नः) अस्माकम् (सप्र-थस्तमः) अतिशयेन विस्तृतसुखकारकः (सखा) मित्रः (वृधे) वर्धनाय ॥ ११४ ॥

अन्वयः—हे मदिन्तम सोम त्वमंशुभिः किरणैः सूर्य इव विश्वेभिः साधनैराप्यायस्व सप्रथस्तमः सखा सन् नो वृधे भव ॥ ११४ ॥

भावार्थः—इह सर्वहितकारी सर्वतो वर्धते नेर्ष्यकः ॥ ११४ ॥

पदार्थः—हे (मदिन्तम) अत्यन्त आनन्दी (सोम) ऐश्वर्य वाले पुरुष आप (अंशुभिः) किरणों से सूर्य के समान (विश्वेभिः) सब साधनों से (आप्या-यस्व) वृद्धि को प्राप्त हूजिये (सप्रथस्तमः) अत्यन्तविस्तारयुक्त सुख करने हारे (सखा) मित्र हुए (नः) हमारे (वृधे) बढ़ाने के लिये (भव) तत्पर हूजिये ॥ ११४ ॥

भावार्थः—इस संसार में सब का हित करने हारा पुरुष सब प्रकार से वृद्धि को प्राप्त होता है ईर्ष्या करने वाला नहीं ॥ ११४ ॥

आत इत्यस्य वत्सार ऋषिः अग्निर्देवता । निचृद्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

मनुष्याः किं किं वशीकृत्यानन्दं प्राप्नुवन्त्वित्याह ॥

मनुष्यलोग किस को वश में करके आनन्द को प्राप्त होवें यह वि० ॥

आ ते वत्सो मनो यमत्परमाच्चित्सधस्थात् ।
अग्ने त्वांकामया गिरा ॥ ११५ ॥

आ । ते । वत्सः । मनः । यमत् । परमात् । चित् ।

सधस्थादिति सधऽस्थात् । अग्ने । त्वाङ्काम-
येति त्वाम्ऽकामया । गिरा ॥ ११५ ॥

पदार्थः—(आ) (ते) तव (वत्सः) (मनः) चित्तम् (यमत)
उपरमेत (परमात्) उत्कृष्टात् (चित्) अपि (सधस्थात्) समान-
स्थानात् (अग्ने) विद्वन् (त्वाङ्कामया) यया त्वां कामयते तथा ।
अत्र द्वितीयैकवचनस्यालुक् (गिरा) ॥ ११५ ॥

अन्वयः—हे अग्ने सोमविद्वंस्त्वां कामया गिरा परमात्सधस्था-
च्चिद्वत्सोगोरिवायमत्स त्वं मुक्तिं कथन्नाप्नुयाः ॥ ११५ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सदैव मनः स्ववशं विधेयं वाणी च ॥ ११५ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान तेजस्वी विद्वान्पुरुष (त्वाङ्कामया)
तुझ को कामना करने के हेतु (गिरा) वाणी से जिस (ते) तेरा (मनः) चित्त
जैसे (परमात्) अच्छे (सधस्थात्) एक से स्थान से (चित्) भी (वत्सः) बड़ड़ा
गौ को प्राप्त होवे वैसे (आ, यमत) स्थिर होता है सो तू मुक्ति को क्यों न प्राप्त
होवे ॥ ११५ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि मन और वाणी को सदैव अपने वश में
रखें ॥ ११५ ॥

तुभ्यन्ता इत्यस्य विरूप ऋषिः । अग्निर्देवता ।

गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ राजा किंकुर्यादित्याह ॥

अब राजा क्या करे यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम विश्वाः सुक्षितयः पृथ-
क् । अग्ने कामाय येमिरे ॥ ११६ ॥

१२८०

द्वादशोऽध्यायः ॥

तुभ्यम् । ताः । अङ्गिरस्तमेत्यङ्गिरःऽतम ।
विश्वाः । सुक्षितय इति सुऽक्षितयः । पृथक् । अ-
ग्रे । कामाय । येमिरे ॥ ११६ ॥

पदार्थः—(तुभ्यम्) (ताः) (अङ्गिरस्तम्) अतिशयेन
सारग्राहिन् (विश्वाः) अखिलाः (सुक्षितयः) श्रेष्ठमनुष्याः
प्रजाः (पृथक्) (अग्ने) प्रकाशमान राजन् (कामाय) इच्छा-
सिद्धये (येमिरे) प्राप्तुवन्तु ॥ ११६ ॥

अन्वयः—हे अङ्गिरस्तमाग्ने राजन् या विश्वाः सुक्षितयः
प्रजाः पृथक् कामाय तुभ्यं येमिरे तास्त्वं सततं रक्ष ॥ ११६ ॥

भावार्थः—यत्र प्रजा धार्मिकं राजानं प्राप्य स्वां स्वामभिला-
षां प्राप्तुवन्ति तत्र राजा कथं न वर्द्धेत ॥ ११६ ॥

पदार्थः—हे (अङ्गिरस्तम) अतिशय करके सार के ग्राहक (अग्ने) प्रकाश-
मान राजन् जो (विश्वाः) सब (सुक्षितयः) श्रेष्ठ मनुष्यों वाली प्रजा (पृथक्)
अलग (कामाय) इच्छा के साधक (तुभ्यम्) तुम्हारे लिये (येमिरे) प्राप्त होवे (ताः)
उन प्रजाओं की आप निरन्तर रक्षा कीजिये ॥ ११६ ॥

भावार्थः—जहां प्रजा के लोग धर्मात्मा राजा को प्राप्त हो के अपनी २
इच्छा पूरी करते हैं वहां राजा की वृद्धि क्यों न होवे ॥ ११६ ॥

अग्निरित्यस्य प्रजापति ऋषिः । अग्निर्देवता । गायत्री-

छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्याः कीदृशा भूत्वा किं कुर्युरित्याह ॥

फिर मनुष्य लोग कैसे होकर क्या २ करें इस वि० ॥

अग्निः प्रियेषु धामसु कामौ भूतस्य भव्यस्य ।
सम्राडेको विराजति ॥ ११७ ॥

अग्निः । प्रियेषु । धामस्विति धामऽसु । कामः ।
भूतस्य । भव्यस्य । सम्राडिति सम्राट् । एकः ।
वि । राजति ॥ ११७ ॥

पदार्थः—(अग्निः) पावक इव वर्त्तमानः (प्रियेषु) इष्टेषु
(धामसु) जन्मस्थाननामसु (कामः) यः काम्यते सः (भूतस्य)
अतीतस्य (भव्यस्य) आगामिसमयस्य (सम्राट्) सम्यक् प्रका-
शकः (एकः) अद्वितीयः परमेश्वरः (वि) (राजति) ॥ ११७ ॥

अन्वयः—यो मनुष्यः सम्राडेकः कामोग्निः सभेशः परमे-
श्वर इव भूतस्य भव्यस्य प्रियेषु धामसु विराजति स एव राज्या-
भिषेचनीयः ॥ ११७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये मनुष्याः परमात्मनो गुणक-
र्मस्वभावानुकूलान् स्वगुणकर्मस्वभावान् कुर्वन्ति त एव साम्राज्यं
भोक्तुमर्हन्तीति ॥ ११७ ॥

अत्र स्त्रीपुरुषराजप्रजाकृष्यध्ययनाध्यापनादिकर्मवर्णनादेतदर्थ-
स्य पूर्वाऽध्यायार्थेन सह संगतिरस्तीति बोध्यम् ॥

पदार्थः—जो मनुष्य (सम्राट्) सम्यक् प्रकाशक (एकः) एक ही अस-
हाय परमेश्वर के सदृश (कामः) स्वीकार के योग्य (अग्निः) अग्नि के समान व-
र्त्तमान सभापति (भूतस्य) हो चुके और (भव्यस्य) आने वाले समय के (प्रियेषु)
इष्ट (धामसु) जन्म स्थान और नामों में (विराजति) प्रकाशित होवे वही राज्य
का अधिकारी होने योग्य है ॥ ११७ ॥

१२८२

द्वादशोऽध्यायः ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो मनुष्य परमात्मा के गुण कर्म और स्वभावों के अनुकूल अपने गुण कर्म और स्वभाव करते हैं वे ही चक्रवर्ती राज्य भोगने के योग्य होते हैं ॥ ११७ ॥

इस अध्याय में स्त्री, पुरुष, राजा, प्रजा, खेती और पठन, पाठन आदि कर्म का वर्णन है इस से इस अध्याय के अर्थ की पूर्व अध्याय के अर्थ के साथ संगति समझनी चाहिये ॥

इति श्रीमत्परिव्राजकाचार्यपरमविदुषां श्री विरजानन्द-
सरस्वतीस्वामिनां शिष्येण श्रीमदयानन्दसरस्वती
स्वामिना निर्मिते संस्कृतार्थभाषाभ्यां
भूषिते सुप्रमाणयुक्ते यजुर्वेदभाष्ये
द्वादशोऽध्यायः संपूर्णः ॥ १२ ॥

॥ अथ त्रयोदशाऽध्यायारम्भः ॥

ओम् विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परांसुव ।
यद् भद्रं तन्न आ सुवं ॥

तत्र मयि गृह्णामीत्याद्यस्य वत्सार ऋषिः । अग्निर्देवता
आर्ची पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

मनुष्यैरादिमाऽवस्थायां किं किं कार्यमित्याह ॥

अब तेरहवें अध्याय का प्रारम्भ है उस के प्रथम मन्त्र में मनुष्यों को पहिली
अवस्था में क्या करना चाहिये यह विषय कहा है ॥

मयि गृह्णाम्यग्ने अग्निं रायस्पोषाय सुप्र-
जास्त्वाय सुवीर्याय । मामुदेवताः सचन्ताम् ॥ १ ॥

मयि । गृह्णामि । अग्ने । अग्निम् । रायः ।
पोषाय । सुप्रजास्त्वायेति सुप्रजाः स्त्वाय । सुवी-
र्यायेति सुवीर्याय । माम् । उदेत्यु । देवताः ।
सचन्ताम् ॥ १ ॥

पदार्थः—(मयि) आत्मानि (गृह्णामि) (अग्ने) (अग्निम्)
परमविद्वांसम् (रायः) विज्ञानादिधनस्य (पोषाय) पुष्टये (सुप्रजा-
स्त्वाय) शोभनाश्च ताः प्रजाः सुप्रजास्तासां भावाय (सुवीर्याय)
आरोग्येण सुष्ठु पराक्रमाय (माम्) (उ) (देवताः) दिव्या विद्वांसो
गुणा वा (सचन्ताम्) समवयन्तु ॥ १ ॥

अन्वयः—हे कुमाराः कुमार्यश्च यथाऽहमग्ने मयि रायस्पो-
षाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्यायग्निं गृह्णामि येन मामु देवताः सचन्तां
तथा धूममपि कुरुत ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्याणामिदं समुचितमस्ति
ब्रह्मचर्यकुमारावस्थायां वेदाद्यध्ययनेन पदार्थविद्या ब्रह्मकर्म ब्रह्मोपा-
सनां ब्रह्मज्ञानं स्वीकुर्युर्येन दिव्यान् गुणानाप्तान् विदुषश्च प्राप्यो-
त्तमश्रीप्रजापराक्रमान् प्राप्नुयुरिति ॥ १ ॥

पदार्थः—हे कुमार वा कुमारियो जैसे मैं (अग्ने) पहिले (मयि) मुझ
में (रायः) विज्ञान आदि धन के (पोषाय) पुष्टि (सुप्रजास्त्वाय) सुन्दर
प्रजा होने के लिये और (सुवीर्याय) रोगरहित सुन्दर पराक्रम होने के अर्थ (अ-
ग्निम्) उत्तम विद्वान् को (गृह्णामि) ग्रहण करवा हूं जिस से (माम्) मुझ को
(उ) ही (देवताः) उत्तम विद्वान् वा उत्तम गुण (सचन्ताम्) मिलें वैसे तुम
लोग भी करो ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—मनुष्यों को यह उचित है कि ब्रह्मच-
र्ययुक्तकुमारावस्था में वेदादि शास्त्रों के पढ़ने से पदार्थ विद्या उत्तमकर्म और ईश्वर
की उपासना तथा ब्रह्मज्ञान को स्वीकार करें। जिस से श्रेष्ठ गुण और आप्त विद्वानों
को प्राप्त होके उत्तम धन सन्तानों और पराक्रम को प्राप्त होवें ॥ १ ॥

अपां पृष्ठमित्यस्य वत्सार ऋषिः । अग्निर्देवता । विराट्

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ परमेश्वरोपासनाविषयमाह ॥

अब परमेश्वर की उपासना का वि० ॥

अपां पृष्ठमसि योनिर्गने समुद्रमभितः पितृ-

मानम् । वर्धमानो महौ २ ॥ आ च पुष्करे दि-
वो मात्रया वरिष्णा प्रथस्व ॥ २ ॥

अपाम् । पृष्ठम् । असि । योनिः । अग्नेः ।
समुद्रम् । अभितः । पिन्वमानम् । वर्धमानः । म-
हान् । आ । च । पुष्करे । दिवः । मात्रया । वरि-
ष्णा । प्रथस्व ॥ २ ॥

पदार्थः—(अपाम्) व्यापकानां प्राणानां जलानां वा(पृष्ठम्)
अधिकरणम् (असि) (योनिः) कारणम् (अग्ने) विद्युदादेः
(समुद्रम्) अन्तरिक्षमिव सागरम् (अभितः) सर्वतः (पिन्वमा-
नम्) सिञ्चमानम् (वर्धमानः) सर्वथोत्कृष्टः (महान्) सर्वेभ्यो
वरीयान् सर्वैः पूज्यश्च (आ) (च) (पुष्करे) अन्तरिक्षे । पुष्कर-
मित्यन्तरिक्षनाम० निर्व० १ । ३ (दिवः) द्योतमानस्य (मात्रया)
यया सर्वं मिमीते (वरिष्णा) अतिशयेनोरुर्बहुस्तेन व्यापकत्वेन
(प्रथस्व) प्रख्यातो भव ॥ २ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यस्त्वमभितोऽपां पृष्ठं समुद्रं पिन्वमा
नमग्नेर्योनिर्दिवो मात्रया पुष्करे वर्धमानो महौश्चासि सोऽस्मासु
वरिष्णा प्रथस्व ॥ २ ॥

भावार्थः—मनुष्ये र्यत् सच्चिदानन्दस्वरूपमखिलस्य जगतो
निर्मातृ सर्वत्राभिव्याप्तं सर्वेभ्यो वरं सर्वशक्तिमद् ब्रह्मैवोपास्य
सकलविद्याः प्राप्यन्ते तत् कथं न सेवितव्यं स्यात् ॥ २ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् पुरुष जो तू (अभितः) सब ओर से (अपाम्) सर्वत्र व्यापक परमेस्वर आकाश दिशा विजुली और प्राणों वा जलोंके (पृष्ठम्)अधिकरण (समुद्रम्) आकाश के समान सागर (पिन्वमानम्) सींचते हुए समुद्र को (अग्नेः)विजुली आदि अग्नि के (योनिः) कारण (दिवः) प्रकाशित पदार्थों का (मात्रया) निर्माण करने हारी बुद्धि से (पुष्करे) हृदयरूप अन्तरिक्ष में (वर्धमानः) उन्नति को प्राप्त हुए (च) और (महान्) सब श्रेष्ठ वा सब के पूज्य (अस्ति) हो सो आप हमारे लिये (वरिण्या) व्यापकशक्तिसे (आ,प्रथस्व) प्रसिद्ध हूजिये ॥ २ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को जिस सत्, चित् और आनन्दस्वरूप, सब जगत् का रचने हारा, सर्वत्र व्यापक, सब से उत्तम और सर्वशक्तिमान् ब्रह्म की उपासना से संपूर्ण विद्यादि अनन्त गुण प्राप्त होते हैं उस का सेवन क्यों न करना चाहिये ॥ २ ॥

ब्रह्मजज्ञानमित्यस्य वत्सार ऋषिः । आदित्यो देवता ।

आर्षी त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

किं स्वरूपं ब्रह्म जनैरुपास्यमित्याह ॥

मनुष्यों को किस स्वरूप वाला ब्रह्म उपासना के योग्य है यह वि० ॥

ब्रह्मं जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विसीमतः सुरुचो
वेन आवः । स बुध्न्या उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च
योनिमसंतश्च वि वः ॥ ३ ॥

ब्रह्मं । जज्ञानम् । प्रथमम् । पुरस्तात् । वि ।
सीमतः । सुरुचइति सुऽरुचः । वेनः । आवरित्या-
वः । सः । बुध्न्याः । उपमाइत्युपऽमाः । अस्य ।
विष्ठाः । विस्थाइति विऽस्थाः । सतः । च । योनिम् ।
असंतः । च । वि । वरिति वः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(ब्रह्म) सर्वेभ्यो बृहत् (जज्ञानम्) सर्वस्य जनकं विज्ञातृ (प्रथमम्) विस्तृतं विस्तारयितृ (पुरस्तात्) सृष्ट्यादौ (वि) (सीमतः) सीमातो मर्त्यादातः (सुरुचः) सुप्रकाशमानः सुष्ठुरुचिविषयश्च (वेनः) कमनीयः । वेनतीति कान्तिकर्मा । निघं० २ । ६ (आवः) आवृण्वन्ति स्वव्याप्त्याच्छादयन्ति ताः (सः) (बुध्न्याः) बुध्ने जलसंबन्धेऽन्तरिक्षे भवाः सूर्यचन्द्रपृथिवी-तारकादयो लोकाः (उपमाः) उपमिमते याभिस्ताः (अस्य) जगदीश्वरस्य (विष्ठाः) या विविधेषु स्थानेषु तिष्ठन्ति ताः (सतः) विद्यमानस्य व्यक्तस्य (च) अव्यक्तस्य (योनिम्) स्थानमाकाशम् (असतः) अविद्यमानस्यादृश्यस्याव्यक्तस्य कारणस्य (च) महत्तत्त्वादेः (विवः) विवृणोति । अत्र मंत्रेष्वेति चूलेर्लुगडभावश्च ॥३॥

अत्राह यास्कमुनिः—विसीमतः सुरुचो वेन आवरिति च व्यवृणोत्सर्वत आदित्यः सुरुच आदित्यरश्मयः सुरोचनादपि वासीमेत्येतदनर्थकमुपबन्धमाददीत पंचमीकर्माणं सीमन्तः सीमतः सीमातो मर्त्यादातः सीमा मर्त्यादा विषीव्यति देशाविति ॥ निरु० १ । ७

अन्वयः—यज्जज्ञानं प्रथमं ब्रह्म यः सुरुचो वेनो यस्यास्य बुध्न्या विष्ठा उपमाः सन्ति स सर्वमावः स विसीमतः सतश्चासतश्च योनिं विवस्तत्सर्वैरुपासनीयम् ॥ ३ ॥

भावार्थः—यस्य ब्रह्मणो विज्ञानाय प्रसिद्धाऽप्रसिद्धलोका दृष्टान्ताः सन्ति यत्सर्वत्राभिव्याप्तं सत्सर्वमावृणोति सर्वं विकाशयति सुनियमेन स्वस्वकक्षायां विचालयति तदेवान्तर्ध्यामि ब्रह्म सर्वैर्मनुष्यैरुपास्यं नातो पृथग्वस्तु भजनीयम् ॥ ३ ॥

पदार्थः—जो (पुरस्तात्) सृष्टि की आदि में (जज्ञानम्) सब का उत्पादक और ज्ञाता (प्रथमम्) विस्तार युक्त और विस्तार कर्ता (ब्रह्म) सब से बड़ा जो (सुरुचः) सुन्दर प्रकाशयुक्त और सुन्दर रुचि का विषय (वेनः) ग्रहण के योग्य जिस (अस्य) इस के (बुध्न्याः) जल सम्बन्धी आकाश में वर्तमान सूर्य, चन्द्रमा, पृथिवी और नक्षत्र आदि (विष्टाः) विविधस्थलों में स्थित (उपमाः) ईश्वर ज्ञान के दृष्टान्त लोक हैं उन सब को (सः) वह (आवः) अपनी व्याप्ति से आच्छादन करता है वह ईश्वर (विशीमतः) मर्यादा से (सतः) विद्यमान देखने योग्य (च) और (असतः) अव्यक्त (च) और कारण के (योनिम्) आकाशरूप स्थान को (विवः) ग्रहण करता है उसी ब्रह्म की उपासना सब लोगों को नित्य अवश्य करनी चाहिये ॥ ३ ॥

भावार्थः—जिस ब्रह्म के जानने के लिये प्रसिद्ध और अप्रसिद्ध सब लोक दृष्टान्त हैं जो सर्वत्र व्याप्त हुआ सब का आवरण और सभा का प्रकाश करता है और सुन्दर नियम के साथ अपनी २ कक्षा में सब लोकों को रखता है वही अन्तर्यामी परमात्मा सब मनुष्यों के निरन्तर उपासना के योग्य है इस से अन्य कोई पदार्थ से-वने योग्य नहीं ॥ ३ ॥

हिरण्यगर्भ इत्यस्य हिरण्यगर्भ ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

आर्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तत् कीदृशमित्याह ॥

फिर वह कैसा है इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रै भूतस्य जातः पति-
रेकं आसीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै
देवाय हविषां विधेम ॥ ४ ॥

हिरण्यगर्भ इति हिरण्यगर्भः । सम् । अव-
र्तत । अग्रै । भूतस्य । जातः । पतिः । एकः ।
आसीत् । सः । दाधार । पृथिवीम् । द्याम् । उत ।
इमाम् । कस्मै । देवाय । हविषां । विधेम ॥ ४ ॥

पदार्थः—(हिरण्यगर्भः) हिरण्यानि सूर्यादीनि तेजांसि गर्भे मध्ये यस्य सः । ज्योतिर्वै हिरण्यम् । शत० हिरण्यं कस्माद्द्वियत आयम्यमानमिति वा द्वियते जनाज्जनमिति वा हितरमणम् भवतीति वा हर्यतेर्वा स्यात् प्रेप्साकर्मणः । निरु० २ । १० । (सम्) (अवर्त्तत) (अग्रे) सृष्टेः प्राक् (भूतस्य) उत्पन्नस्य (जातः) जनकः (पतिः) पालकः (एकः) असहायोऽद्वितीयः (आसीत्) (सः) (दाधार) धृतवान् (पृथिवीम्) प्रकाशरहितं भूगोलादिकम् (द्याम्) प्रकाशमयं सूर्यादिकम् (उत) (इमाम्) वर्त्तमानां सृष्टिम् (कस्मै) सुखस्वरूपाय प्रजापतये (देवाय) प्रकाशमानाय (हविषा) आत्मादिसामग्र्या (विधेम) परिचरेम विधेमेति परिचरणकर्मा निघं० ३ । ५ । निरुक्तकारमेवमाह हिरण्यगर्भो हिरण्यमयोगर्भो हिरण्यमयो गर्भोऽस्येति वा गर्भो गृभेगृणात्यर्थे गिरत्यनर्थानिति वा यदाहि स्त्री गुणान् गृह्णाति गुणाश्चास्या गृह्यन्तेऽथ गर्भो भवति । समभवदग्रेभूतस्य जातः पतिरेको बभूव स धारयति पृथिवीं दिवं च कस्मै देवाय हविषा विधेमेति व्याख्यातं विधतिर्दानकर्मा० निरु० १० । २३ ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वयं योऽस्य भूतस्य जातः पतिरेको हिरण्यगर्भोऽग्रे समवर्त्ततासीत्स इमां सृष्टिं रचयित्वोतापि पृथिवीं द्यां दाधार तस्मै कस्मै सुखस्वरूपाय देवाय परमेश्वराय हविषा विधेम तथा यूयमप्येनं सेवध्वम् ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यूयमस्या व्यक्तायाः सृष्टेः प्राक् परमेश्वर एव जागरूक आसीदप्येनेमे लोका धृता प्रलयसमये भिद्यन्ते तमेवोपास्यं मन्यध्वम् ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे हम लोग जो इस (भूतस्य) उत्पन्न हुए संसार का (जातः) रचने और (पतिः) पालन करने हारा (एकः) सहाय की अपेक्षा से रहित (हिरण्यगर्भः) सूर्यादितेजोमय पदार्थों का आधार (अग्रे) जगत् रचने के पहिले (समवर्त्तत) वर्त्तमान (आसीत्) था (सः) वह (इमाम्) इस संसार को रचके (उत) और (पृथिवीम्) प्रकाशरहित और (द्याम्) प्रकाशसहित सूर्यादिलोकों को (दाधार) धारण करता हुआ उस (कस्मै) सुखरूप प्रजापालने वाले (देवाय) प्रकाशमान परमात्मा की (हविषा) आत्मादि सामग्री से (विधेम) सेवामें तत्पर हों। वैसे तुम लोग भी इस परमात्मा का सेवन करो ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो तुम को योग्य है कि इस प्रसिद्ध सृष्टि के रचने से प्रथम परमेश्वर ही विद्यमान था जीव गाढ़ निद्रा सुषुप्ति में लीन और जगत् का कारण अत्यन्त सूक्ष्मावस्था में आकाश के समान एकरस स्थिर था जिसने सब जगत् को रचके धारण किया और अन्त्यसमय में प्रलय करता है उसी परमात्मा को उपासना के योग्य मानो ॥ ४ ॥

द्रप्स इत्यस्य हिरण्यगर्भ ऋषिरीश्वरो देवता ।

विराडापीं त्रिष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्याह ॥

फिर वह कैसा है यह वि० ॥

द्रप्सश्चस्कन्द पृथिवीमनु द्यामिमं च योनि-
मनु यश्च पूर्वः । समानं योनिमनु संचरन्तं द्रप्सं
जुहोम्यनु सप्त होत्राः ॥ ५ ॥

द्रप्सः । चस्कन्द । पृथिवीम् । अनु । द्याम् ।
इमम् । च । योनिम् । अनु । यः । च । पूर्वः ।
समानम् । योनिम् । अनु । संचरन्तमिति सम्-
ऽचरन्तम् । द्रप्सम् । जुहोमि । अनु । सप्त ।
होत्राः ॥ ५ ॥

पदार्थः—(द्रप्सः) हर्ष उत्साहः । अत्र दृष विमोहनहर्षण-
योरित्यत औणादिकः सः किञ्च (चस्कन्द) प्राप्नोति (पृथिवीम्)
भूमिम् (अनु) (द्याम्) प्रकाशम् (इमम्) (च) (योनिम्)
कारणम् (अनु) (यः) (च) (पूर्वः) पूर्णः (समानम्) (योनिम्)
स्थानम् (अनु) (संचरन्तम्) (द्रप्सम्) आनन्दम् (जुहोमि) गृह्णामि
(अनु)(सप्त) पञ्च प्राणा मन आत्मा चेति (होत्राः) आदातारः ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाहं यस्य सप्त होत्राऽनुग्रहीतारो य इमां
पृथिवीं द्यां योनिं चानु यः पूर्वो द्रप्सो नुचस्कन्द तस्य योनिमनु संचर-
न्तं समानं द्रप्सं सर्वत्राभिव्याप्तमानन्दमनुजुहोमि तथैनमादत्त ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यूयं यस्य जगदीश्वरस्य सानन्दं स्वरूपं
सर्वत्रोपलभ्यते तत्प्राप्तये योगमभ्यस्यत ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे मैं जिस के (सप्त) पांच प्राण मन और आत्मा
ये सात (होत्राः) अनुग्रहण करने हारे (यः) जो (इमाम्) इस (पृथिवीम्) पृथिवी
(द्याम्) प्रकाश (च) और (योनिम्) कारण के अनुकूल जो (पूर्वः) सम्पूर्ण स्वरूप (द्र-
प्सः) आनन्द और उत्साह को (अनु) अनुकूलता से (चस्कन्द) प्राप्त होता है उस
(योनिम्) स्थान के (अनु) अनुसार (संचरन्तम्) संचारी (समानम्) एक प्रकार
के (द्रप्सम्) सर्वत्र अभिव्याप्त आनन्द को मैं (अनुजुहोमि) अनुकूल ग्रहण करता हूं
वैसे तुम लोग भी ग्रहण करो ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो तुम को चाहिये कि जिस जगदीश्वर के आनन्द और
स्वरूप का सर्वत्र लाभ होता है उस की प्राप्ति के लिये योगाभ्यास करो ॥ ५ ॥

नमोऽस्त्वित्यस्य हिरण्यगर्भ ऋषिर्देवता च ।

भुरिगुणिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

मनुष्यैरत्र कथं वर्तितव्यमित्याह ॥

मनुष्यों को संसार में कैसे वर्तना चाहिये यह विष० ॥

नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु । ये अ-

न्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्योनमः ॥ ६ ॥

नमः । अस्तु । सर्पेभ्यः । ये । के । च । पृथिवीम् ।
अनु । ये । अन्तरिक्षे । ये । दिवि । तेभ्यः । स-
र्पेभ्यः । नमः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(नमः) अन्नम् । नम इत्यन्ननाम ० निघं ० २।७ (अस्तु)
(सर्पेभ्यः) ये सर्पन्ति गच्छन्ति ते लोकास्तेभ्यः । इमे वै लोकाः सर्पा-
स्तेहानेन सर्वेण सर्पन्ति । शत ० ७ । ३ । १ । २५ (ये) (के) (च)
(पृथिवीम्) भूमिम् (अनु) (ये) (अन्तरिक्षे) आकाशे (ये) (दिवि)
सूर्यादिलोके (तेभ्यः) (सर्पेभ्यः) प्राणिभ्यः (नमः) अन्नम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—ये के चात्र सर्पाः सन्ति तेभ्यः सर्पेभ्योनमोऽस्तु । येऽ-
न्तरिक्षे ये दिवि ये च पृथिवीमनुसर्पन्ति तेभ्यः सर्पेभ्योनमोऽस्तु ॥ ६ ॥

भावार्थः—यावन्त इमे लोका दृश्यन्ते ये च न दृश्यन्ते ते
सर्वे स्वस्वकक्षाग्रामीश्वरेण नियताः सन्त आकाशे भ्रमन्ति तेषु स-
र्वेषु लोकेषु ये प्राणिनश्चलन्ति तदर्थमन्नमपीश्वरेण रचितं यत ए-
तेषां जीवनं भवति यूयं विजानीत ॥ ६ ॥

पदार्थः—जो (के) कोई इस जगत् में लोक लोकान्तर और प्राणी हैं
(तेभ्यः) उन (सर्पेभ्यः) लोकों के जीवों के लिये (नमः) अन्न (अस्तु) हो (ये) जो
(अन्तरिक्षे) आकाश में (ये) जो (दिवि) प्रकाशमान सूर्य आदि लोकों में (च) और
(ये) जो (पृथिवीम्) भूमि के (अनु) ऊपर चलते हैं उन (सर्पेभ्यः) प्राणियों के लिये
(नमः) अन्न प्राप्त होवे ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जितने लोक दीख पड़ते हैं और जो नहीं दीख पड़ते
हैं वे सब अपनी २ कक्षा में नियम से स्थिर हुए आकाश मार्ग में घूमते हैं उन सबों
में जो प्राणी चलते हैं उन के लिये अन्न भी ईश्वरने रचा है कि जिस से इन सब
का जीवन होता है इस बात को तुम लोग जानो ॥ ६ ॥

या इषव इत्यस्य हिरण्यगर्भ ऋषिः । स एव
देवता च । अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तैः कथं भवितव्यमित्युपदिश्यते ॥

फिर मनुष्यों को कैसा होना चाहिये इस विषय का उप० ॥

या इषवो यातुधानानां ये वा वनस्पती ३ ॥ रनुं ।

ये वावटेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ७ ॥

याः । इषवः । यातुधानानामितियातुधाना-
नाम् । ये । वा । वनस्पतीन् । रनुं । ये । वा ।
आवटेषु । शेरते । तेभ्यः । सर्पेभ्यः । नमः ॥ ७ ॥

पदार्थः—(याः) (इषवः) गतयः (यातुधानानाम्) ये यान्ति
परपदार्थान् दधति तेषाम् (ये) (वा) (वनस्पतीन्) बटादीन्
(अनु) (ये) (वा) (आवटेषु) अपरिभाषितेषु मार्गेषु (शेरते)
(तेभ्यः) (सर्पेभ्यः) (नमः) वज्रम् ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं या यातुधानानामिषवो ये वा वन
स्पतीननुवर्तन्ते ये वाऽवटेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमःप्रक्षिपत॥७॥

भावार्थः—मनुष्या ये मार्गेषु वनेषूत्कोचका दिवसे एकान्ते
स्वपन्ति तान् दस्यून्नागाश्च शस्त्रौषधादिना निवारयन्तु ॥ ७॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! तुम लोग (याः) जो (यातुधानानाम्) पराये पदार्थों
को प्राप्त हो के धारण करने वाले जनों की (इषवः) गति हैं (वा) अथवा (ये)

१२६४

त्रयोदशोऽध्यायः ॥

जो (वनस्पतीन्) बट आदि वनस्पतियों के (अनु) आश्रित रहते हैं और (ये) जो (वा) अथवा (अवष्टेषु) गुप्तमार्गों में (शेरते) सोते हैं (तेभ्यः) उन (सर्पेभ्यः) चंचल दुष्ट प्राणियों के लिये (नमः) वज्र चलाओ ॥ ७ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि जो मार्गों और बनों में उचकें दुष्ट प्राणी एकान्त में दिन के समय सोते हैं उन डाकुओं और सर्पों को शस्त्र, ओषधि आदि से निवारण करें ॥ ७ ॥

ये वामीत्यस्य हिरण्यगर्भ ऋषिः । सूर्यो देवता ।

निचृदनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः कण्टकाः कथं बाधनीया इत्याह ॥

फिर मनुष्यों को कंटक और दुष्ट प्राणी कैसे हटाने चाहिये यह वि० ॥

ये वामी रोचने दिवो ये वा सूर्यस्य रश्मि-
षु । येषामप्सु सदस्कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥८॥

ये । वा । अमीइत्यमी । रोचने । दिवः । ये ।
वा । सूर्यस्य । रश्मिषु । येषाम् । अप्सु । सदः । कृतम् । तेभ्यः । सर्पेभ्यः । नमः ॥८॥

पदार्थः—(ये) (वा) (अमी) (रोचने) दीप्तौ (दिवः)
विद्युतः (ये) (वा) (सूर्यस्य) (रश्मिषु) (येषाम्) (अप्सु)
(सदः) सदनम् (कृतम्) निष्पन्नम् (तेभ्यः) (सर्पेभ्यः) दुष्टप्राणिभ्यः
(नमः) वज्रम् ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या येऽमी दिवो रोचने ये वा सूर्यस्य
रश्मिषु येषां वाप्सु सदस्कृतमस्ति तेभ्यः सर्पेभ्यो नमो दत्त ॥८॥

भावार्थः—मनुष्यैर्ये जलेष्वन्तरिक्षे सर्पा निवसन्ति ते वज्र-
प्रहारेण निवर्त्तनीयाः ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (ये) जो (अभी) वे परोक्ष में रहने वाले (दिवः)
विजुली के (रोचने) प्रकाश में (वा) अथवा (ये) जो (सूर्यस्य) सूर्य की
(रश्मिषु) किरणों में (वा) अथवा (येषाम्) जिन का (अप्सु) जलों में (सदः)
स्थान (कृतम्) बना है (तेभ्यः) उन (सर्पेभ्यः) दुष्ट प्राणियों को (नमः) वज्र
से मारो ॥ ८ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि जो जलों में आकाश में दुष्ट प्राणी वा
सर्प रहते हैं उन को शस्त्रों से निवृत्त करें ॥ ८ ॥

कृणुष्वेत्यस्य वामदेव ऋषिः । अग्निर्देवता ।

भुरिक् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

राजपुरुषैः कथं शत्रवो बन्धनीया इत्याह ॥

राजपुरुषों को शत्रु कैसे बांधने चाहिये यह वि० ॥

कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजे-
वामवाँ २ ॥ इभेन । तृष्वीमनु प्रसितिं द्रूणानोऽस्ता-
सि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैः ॥ ९ ॥

कृणुष्व । पाजः । प्रसितिमिति प्रऽसितिम् ।
न । पृथ्वीम् । याहि । राजेवेति राजा इव । अमं-
वानित्यमंऽवान् । इभेन । तृष्वीम् । अनु । प्रसि-
तिमिति प्रऽसितिम् । द्रूणानः । अस्ता । असि ।
विध्य । रक्षसः । तपिष्ठैः ॥ ९ ॥

१२६६

त्रयोदशोऽध्यायः ॥

पदार्थः—(कृणुष्व) कुरुष्व (पाजः) बलम् । पातेर्बले जुट् च उ० ४। २१० इत्यसुन् (प्रसितिम्) जालम् । प्रसितिः प्रसयनात्तन्तुर्वा जालं वा नि० ६ । १२ (न) इव (पृथ्वीम्) भूमिम् (याहि) प्राप्तुहि (राजेव) (अमवान्) बहवः सचिवा विद्यन्ते यस्य तद्वन् (इमेन) हस्तिना (तृष्वीम्) क्षिप्रगतिम् । तृष्विति क्षिप्रनाम० निघं० २ । १५ ततो वीतोगुणवचनादिति ङीष् (अनु) (प्रसितिम्) बन्धनं जालम् (द्रूणानः) हिंसन् (अस्ता) प्रक्षेप्ता (असि) विध्य ताडय (रक्षसः) शत्रून् (तपिष्ठैः) अतिशयेन संतापकरैः शस्त्रैः । अयं मन्त्रः । नि० ६ । १२ । व्याख्यातः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे सेनापते त्वं पाजः कृणुष्व प्रसितिं न पृथ्वीं याहि । यत स्त्वमस्तासि तस्मादिमेनामवान् राजेव तपिष्ठैः प्रसितिं संसाध्य रक्षसश्च द्रूणानस्तृष्वीमनुविध्य ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—राजवत्सेनापतिः पूर्णं बलं संपाद्यानेकैः पाशैः शत्रून् बध्वा शरादिभिर्विध्वा कारागृहे संस्थाप्य श्रेष्ठान् पालयेत् ॥ १ ॥

पदार्थः—हे सेनापते आप (पाजः) बल को (कृणुष्व) कीजिये (प्रसितिम्) जाल के (न) समान (पृथ्वीम्) भूमि को (याहि) प्राप्त हूजिये जिस से आप (अस्ता) फेंकने वाले (असि) हैं इस से (इमेन) हाथी के साथ (अमवान्) बहुत दूतों वाले (राजेव) राजा के समान (तपिष्ठैः) अत्यन्त दुःखदायी शस्त्रों से (प्रसितिम्) फांसी को सिद्ध कर (रक्षसः) शत्रुओं को (द्रूणानः) मारते हुए (तृष्वीम्) शीघ्र (अनु) सन्मुख होकर (विध्य) ताड़ना कीजिये ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—सेनापति को चाहिये कि राजाके समान पूर्ण बल से युक्त हो अनेक फांसियों से शत्रुओं को बांध उन को बाण आदि शस्त्रों से ताड़ना दे और बंदीगृह में बन्द करके श्रेष्ठ पुरुषों को पाले ॥ ६ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

१२२९

तव भ्रमास इत्यस्य वामदेश ऋषिः । अग्निर्देवता ।

भुरिक् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनः स किं कुर्वादिष्युपदिश्यते ॥

फिर वह सेनापति क्या करे यह वि० ॥

तवं भ्रमासं आशुया पतन्त्यनुं स्पृश धृषता
 शोशुचानः । तपूंष्यग्ने जुह्वा पतङ्गानसन्दिता
 विसृज विष्वङ्गुल्काः ॥ १० ॥

तवं । भ्रमासः । आशुयेत्याशुया । पतन्ति ।
 अनुं । स्पृश । धृषता । शोशुचानः । तपूंषि ।
 अग्ने । जुह्वा । पतङ्गान् । असन्दिता इत्यसंमूढितः ।
 वि । सृज । विष्वक् । उल्काः ॥ १० ॥

पदार्थः—(तव) (भ्रमासः) भ्रमणशीला वीराः (आशुया)
 शीघ्रगमनाः । अत्र जसः स्थाने यादेशः (पतन्ति) श्येनवच्छत्रुदले
 संचरन्ति (अनु) (स्पृश) अनुगतो भव (धृषता) दृढेन सैन्येन
 (शोशुचानः) भृशं पवित्राचरणः (तपूंषि) तापाः (अग्ने) अग्नि-
 रिव वर्तमान (जुह्वा) आज्यहवनसाधनया (पतङ्गान्) अश्वान् ।
 पतङ्गा इत्यश्वना० निघं० १ । १४ (असन्दिताः) अखाण्डितः (वि)
 (सृज) निष्पादय (विष्वक्) सर्वतः (उल्काः) विद्युत्पाताः ॥ १० ॥

अन्वयः—हे सेनापतेऽग्ने शोशुचानस्त्वं ये तव भ्रमासो यथा विष्वगाशुयोल्कास्तथा शत्रुषु पतन्ति तान् धृषताऽनुस्पृश । अखण्डितः सन् जुह्वाग्नेस्तपूंषीव शत्रूणामुपरि सर्वतो विद्युतो विसृज पतङ्गान् सुशिक्षितान्श्वान् कुरु ॥ १० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—राजसेनापतिसेनाभृत्यैः परस्परं प्रीत्या बलं संबध्य वीरान् हर्षयित्वा संयोध्याग्न्याद्यस्तैः शतघ्न्यादिभिश्च शत्रूणामुपरि विद्युदृष्टिः कार्थ्या यतः सद्यो विजयः स्यात् ॥ १० ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान तेजस्वी सेनापते (शोशुचानः) अत्यन्त पवित्र आचरण करने हारे आप जो (तव) आप के (भ्रमासः) भ्रमणशील वीर पुरुष जैसे (विष्वक्) सब ओर से (आशुया) शीघ्र चलने हारी (उल्काः) बिजुली की गतियां वैसे (पतन्ति) श्येनपक्षी के समान शत्रुओं के दल में तथा शत्रुओं में गिरते हैं उन को (धृषता) दृढ़ सेना से (अनु) अनुकूल (स्पृश) प्राप्त हूजिये और (असन्दिताः) अखण्डित हुए (जुह्वा) घी के हवन का साधन लपट अग्नि के (तपूंषि) तेज के समान शत्रुओं के ऊपर सब ओर से बिजुली को (विसृज) छोड़िये और (पतङ्गान्) घोड़ों को सुन्दर शिक्षा युक्त कीजिये ॥ १० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—सेनापति और सेना के भृत्यों को चाहिये कि आपस में प्रीति के साथ बल बढ़ा वीर पुरुषों को हर्ष दे और सम्यक् युद्ध करा के अग्नि आदि अस्त्रों और भुसुंड़ी आदि शस्त्रों से शत्रुओं के ऊपर बिजुली की वृष्टि करें जिस से शीघ्र विजय हो ॥ १० ॥

प्रतिस्पश इत्यस्य वामदेव ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृत्विष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशो भवेदित्युपदिश्यते ॥

फिर वह कैसा हो इस वि० ॥

प्रति स्पशो वि सृज तूर्णितमो भवा पायुर्विशो

अस्या अदब्धः । यो नो दूरे अघशंभुसो यो-
अन्त्यग्ने माकिष्टेव्यथिरादधर्षीत् ॥ ११ ॥

प्रति । स्पशः । वि । सृज । तूष्णितम इति तू-
ष्णिस्तमः । भव । पायुः । विशः । अस्याः । अद-
ब्धः । यः । नः । दूरे । अघशंभुस इत्यघशंभु-
सः । यः । अन्ति । अग्ने । माकिः । ते । व्यथिः ।
आ । दधर्षीत् ॥ ११ ॥

पदार्थः—(प्रति) (स्पशः) बाधनानि (वि) (सृज)
(तूष्णितमः) अतिशयेन त्वरिता (भव) ह्यचोऽतस्तिष्ठ इति
दीर्घः (पायुः) रत्नकः (विशः) प्रजायाः (अस्याः) वर्तमा-
नायाः (अदब्धः) अहिंसकः (यः) (नः) अस्माकम् (दूरे)
विप्रकृष्टे (अघशंभुसः) योऽघं पापं कर्तुं शंसति स स्तेनः(यः)
(अन्ति) निकटे (अग्ने) अग्निवच्छत्रुदाहक (माकिः) नि-
षेधे । अत्र माकि धातोर्बाहुलकादिञ् नुमभावश्च (ते) तव (व्य-
थिः) व्यथकः शत्रुः (आ) (दधर्षीत्) धर्षेत् । अत्र वाच्छ-
न्दसीति द्विर्वचनम् ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ते तव नोऽस्माकं च यो व्यथिरघशंसो
दूरे योऽन्त्यस्ति यथा सोऽस्मान्माकिरादधर्षीत् तं प्रति त्वं तूष्णितमः
सन् स्पशो विसृज अस्या विशः पायुरदब्धो भव ॥ ११ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये निकटदूरस्थाः प्रजाभ्यो दुःख-

१३००

त्रयोदशोऽध्यायः ॥

प्रदा दस्यवः सन्ति तान् राजादयः सामदामदण्डभेदैः सद्यो वशं
नीत्वा दयान्यायाभ्यां धार्मिकीः प्रजाः सततं पालयेयुः ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) आग्नि के समान शत्रुओं के जलाने वाले पुरुष (ते)
आप का और (नः) हमारा (यः) जो (व्यथिः) व्यथा देने हारा (अघशंसः)
पाप करने में प्रवृत्त चोर शत्रु जन (दूरे) दूर तथा (यः) जो (अन्ति) निकट
है जैसे वह हम लोगों को (माकिः) नहीं (आ, दधर्षात्) दुःख देवे उस शत्रु के
(प्रति) प्रति आप (तूष्णितमः) शीघ्र दण्ड दाता होके (स्पशः) बन्धनों को (वि-
सृज) रचिये और (अस्याः) इस वर्तमान (विशः) प्रजा के (पायुः) रक्षक (अ-
दब्धः) हिंसा रहित (भव) हूजिये ॥ ११ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जो समीप वा दूर रहने वाले प्रजाओं
के दुःख दायी डांकू हैं उन को राजा आदि पुरुष साम, दाम, दण्ड और भेद से
शीघ्र वश में लाके दया और न्याय से धर्मयुक्त प्रजाओं की निरन्तर रक्षा करें ॥ ११ ॥

उदग्न इत्यस्य वामदेव ऋषिः । अग्निर्देवता ।

भुरिगार्भी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनः स किं कुर्यादित्याह ॥

फिर वह क्या करे इस वि० ॥

उदग्ने तिष्ठ प्रत्या तनुष्व न्यमित्राँ २ ॥ ओ-
षतात्तिग्महेते । यो नो अरातिश्च समिधान चक्रे
नीचा तं धक्ष्यतु सं न शुष्कम् ॥ १२ ॥

उत् । अग्ने । तिष्ठ । प्रति । आ । तनुष्व ।
नि । अमित्रान् । ओषतात् । तिग्महेतु इति ति-
ग्महेते । यः । नः । अरातिम् । समिधानेति समः-

इधान । चक्रे । नीचा । तम् । धक्षि । अतसम् ।
न । शुष्कम् ॥ १२ ॥

पदार्थः—(उत्) (अग्ने) सभाध्यक्ष (तिष्ठ) (प्रति) (आ)
(तनुष्व) (नि) (अमित्रान्) धर्मद्वेषून् शत्रून् (ओषतात्)
दह (तिग्महेते) तिग्मस्तीव्रो हेतिर्वज्रो दण्डो यस्य सः । हेति-
रिति वज्रना० निधं० २ । २० (यः) (नः) अस्माकम् (अ-
रातिम्) शत्रुम् (समिधान) सम्यक् तेजस्विन् (चक्रे) करोति
(नीचा) न्यग्भूतं कृत्वा (तम्) (धक्षि) दह । अत्र विकर-
णलुक् (अतसम्) काष्ठम् (न) इव (शुष्कम्) अनार्द्रम् ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं राजधर्म उत्तिष्ठ धार्मिकान् प्रत्या-
तनुष्व । हे तिग्महेतेऽमित्रान्योषतात् । हे समिधान यो नोऽरातिं
चक्रे तं नीचा शुष्कमतसं न धक्षि ॥ १२ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—राजादयः सभ्या धर्मे विनये समा-
हिता भूत्वा जलमिव मित्रान् शीतयेयुः । अग्निरिव शत्रून् दहेयुः ।
य उदासीनः स्थित्वाऽस्माकं शत्रूनुत्पादयेत्तं दृढं बन्धं बध्वा नि-
ष्कण्टकं राज्यं कुर्युः ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) तेजधारी समा के स्वामी आप राजधर्म के बीच (उ-
त्तिष्ठ) उन्नति को प्राप्त हूजिये धर्मात्मा पुरुषों के (प्रति) लिये (आतनुष्व) सुखों का
विस्तार कीजिये । हे (तिग्महेते) तीव्रदण्ड देने वाले राजपुरुष (अमित्रान्) धर्म
के द्वेषी शत्रुओं को (न्योषतात्) निरन्तर जलाइये । हे (समिधान) सम्यक् तेज-
धारी जन (यः) जो (नः) हमारे (अरातिम्) शत्रु को उत्साही (चक्रे) करता
है (तम्) उस को (नीचा) नीची दशा में करके (शुष्कम्) सूखे (अतसम्) काष्ठ के
(न) समान (धक्षि) जलाइये ॥ १२ ॥

१३०२

त्रयोदशोऽध्यायः ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—राजा आदि सम्यजनों को चाहिये कि धर्म और विनय में समाहित हो के जल के समान भिन्नों को शीतल करें। अग्नि के समान शत्रुओं को जलावें। जो उदासीन हो कर हमारे शत्रुओं को बढ़ावे उस को दृढबन्धनों से बांध के निष्कण्टक राज्य करें ॥ १२ ॥

ऊर्ध्वो भवेत्यस्य वामदेव ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदा-
र्ष्यतिजगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशो भवेदित्याह ॥

फिर वह राजा किस प्रकार का हो इस वि० ॥

ऊर्ध्वो भव प्रति विध्याध्यस्मदाविष्कृणुष्व दै-
व्यान्यग्ने । अवं स्थिरा तनुहि यातुजूनां जामि-
मजामिं प्रमृणीहि शत्रून् ॥ अग्नेष्टु तेजसा सा-
दयामि ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वः । भव । प्रति । विध्य । अधि । अस्म-
त् । आविः । कृणुष्व । दैव्यानि । अग्ने । अवं ।
स्थिरा । तनुहि । यातुजूनामिति यातुऽजूनाम् ।
जामिम् । अजामिम् । प्र । मृणीहि । शत्रून् । अ-
ग्नेः । त्वा । तेजसा । सादयामि ॥ १३ ॥

पदार्थः—(ऊर्ध्वः) उत्कृष्टः (भव) (प्रति) (विध्य) ताडय
(अधि) (अस्मत्) (आविः) प्राकट्ये (कृणुष्व) (दैव्यानि)
देवैर्विद्वद्भिर्निर्दत्तानि वस्तूनि (अग्ने) (अवं) (स्थिरा) निश्चलानि

(तनुहि) विस्तृणुहि (यातुजूनाम्) ये यांति ये च जवन्ते तेषाम्
 (जामिम्) भोजनयुक्तम् (अजामिम्) भोजनरहितं स्थानम् ।
 अत्र जमुधातोर्वपादिभ्य इतीञ् (प्र) (मृणीहि) हिन्धि (शत्रून्)
 अरीन् (अग्नेः) पावकस्य (त्वा) त्वाम् (तेजसा) प्रकाशेन सह
 (सादयामि) स्थापयामि ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे अग्ने विद्वन् राजन् यतस्त्वमूर्ध्वो भव शत्रून् प्रति
 विध्यास्मत् स्थिरा दैव्यान्याकृणुष्व । सुखानि तनुहि यातुजूनां जा-
 मिमजामिमवतनुहि विनाशय । शत्रून् प्रमृणीहि तस्मादहं त्वाग्ने
 स्तेजसाधिसाधयामि ॥ १३ ॥

भावार्थः—मनुष्या राज्यैश्वर्यं प्राप्योत्तमगुणकर्मस्वमावा भ-
 वेयुः प्रजाभ्यो दरिद्रेभ्यश्च सततं सुखं दद्युः । धर्मे स्थिराः सन्तो दुष्टा-
 धर्माचारिणो मनुष्यान् सततं शिक्षयेयुः । सर्वोत्कृष्टं सभापतिं च
 मन्येरन् ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) तेजस्विन् विद्वान् पुरुष जिस लिये आप. (ऊर्ध्वः)
 उत्तम (भव) हूजिये धर्म के (प्रति) अनुकूल होके (विध्य) दुष्ट शत्रुओं को
 ताड़ना दीजिये (अस्मत्) हमारे (स्थिरा) निश्चल (दैव्यानि) विद्वानों के रचे
 पदार्थों को (आविः) प्रकट (कृणुष्व) कीजिये सुखों को (तनुहि) विस्तारिये
 (यातुजूनाम्) परपदार्थों को प्राप्त होने और वेग वाले शत्रुजनों के (जामिम्) भोजन
 के और (अजामिम्) अन्य व्यवहार के स्थान को (अत्र) अच्छे प्रकार विस्तार
 पूर्वक नष्ट कीजिये और (शत्रून्) शत्रुओं को (प्रमृणीहि) बल के साथ मारिये
 इसलिये मैं (त्वा) आप को (अग्नेः) अग्नि के (तेजसा) प्रकाश के (अधि) सम्मुख
 (सादयामि) स्थापन करता हूँ ॥ १३ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि राज्य के ऐश्वर्य को पाके उत्तम गुण,

कर्म, और स्वभावों से युक्त हों प्रजाओं और दरिद्रों को निरन्तर सुख देवें । दुष्ट अधर्माचारी मनुष्यों को निरन्तर शिक्षा करें । और सब से उत्तम पुरुष को सभापति मानें ॥ १३ ॥

अग्निर्मूर्द्धेत्यस्य वामदेव ऋषिः । अग्निर्देवता ।

भुरिगनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशो भवेदित्याह ॥

फिर वह राजपुरुष कैसा हो यह वि० ॥

अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् ।
अपाम् रेतांसि जिन्वति । इन्द्रस्य त्वोजसा
सादयामि ॥ १४ ॥

अग्निः । मूर्द्धा । दिवः । ककुत् । पतिः । पृ-
थिव्याः । अयम् । अपाम् । रेतांसि । जिन्वति ।
इन्द्रस्य । त्वा । ओजसा । सादयामि ॥ १४ ॥

पदार्थः—(अग्निः) सूर्यः (मूर्द्धा) सर्वेषां शिर इव (दिवः) प्रकाशयुक्तस्याकाशस्यमध्ये (ककुत्) महान् ककुह इति महन्ना० निव० ३ । ३ । अस्यान्यलोपो वर्णव्यत्ययेन हस्य दः (पतिः) पालकः (पृथिव्याः) भूमेः (अयम्) (अपाम्) जलानाम् (रेतांसि) वीर्याणि (जिन्वति) प्रीणाति तर्पयति (इन्द्रस्य) सूर्यस्य (त्वा) त्वाम् (ओजसा) पराक्रमेण (सादयामि) ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे राजन् यथाऽयमग्निर्दिवः पृथिव्या मूर्द्धा ककु-
त्पतिरपां रेतांसि जिन्वति तथा त्वं भव । अहं त्वा त्वामिन्द्रस्यो-
जसा सह राज्याय सादयामि ॥ १४ ॥

भावार्थः—अत्रवाचकलु०—यो मनुष्यः सूर्यवद् गुणकर्मस्व-
भावो न्यायेन प्रजापालनतत्परो धार्मिको विद्वान् भवेत्तं राजत्वेन
सर्वे मनुष्याः स्वीकुर्युः ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे राजन् जैसे (अयम्) यह (अग्निः) सूर्य (दिवः) प्रकाश-
युक्त आकाश के बीच और (पृथिव्याः) भूमि का (मूर्द्धा) सब प्राणियों के शिरके
समान उत्तम (ककुत्) सब से बड़ा (पतिः) सब पदार्थों का रक्षक (अपाम्)
जलों के (वीर्याणि) सारों से प्राणियों को (जिन्वति) तृप्त करता है वैसे आप
भी हूजिये। मैं (त्वा) आप को (इन्द्रस्य) सूर्य के (ओजसा) पराक्रम के साथ
राज्य के लिये (सादयामि) स्थापन करता हूँ ॥ १४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो मनुष्य सूर्य के समान गुण कर्म
और स्वभाव वाला न्याय से प्रजा के पालन में तत्पर धर्मात्मा विद्वान् हो उस को
राज्याधिकारी सब लोग मानें ॥ १४ ॥

भुवो यज्ञस्येत्यस्यत्रिशिरा ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृ-

दार्षात्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशो भवेदित्याह ॥

फिर वह कैसा हो इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुद्भिः
सचसे शिवाभिः । दिवि मूर्द्धानं दधिषे स्वर्षा
जिह्वामग्ने चरुषे हव्यवाहम् ॥ १५ ॥

भुवः । यज्ञस्य । रजसः । च । नेता । यत्र ।
नियुद्भिरिति नियुत्भिः । सचसे । शिवाभिः । दि-
वि । मूर्द्धानम् । दधिषे । स्वर्षाम् । स्वःसामिति

स्वःसाम् । जिह्वाम् । अग्ने । चकृषे । हव्यवाह-
मिति हव्यऽवाहम् ॥ १५ ॥

पदार्थः—(भुवः) पृथिव्याः (यज्ञस्य) राजधर्मस्य (रजसः)
लोकस्यैश्वर्यस्य वा (च) पश्वादीनाम् (नेता) नयनकर्त्ता
(यत्र) राज्ये । अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (नियुद्धिः) वायो-
र्वेगादिगुणैः सह (सचसे) समवैषि (शिवाभिः) कल्याणका-
रिकाभिर्नीतिभिः (दिवि) न्यायप्रकाशे (मूर्द्धानम्) शिरः
(दधिषे) धरति (स्वर्षाम्) स्वः सुखानि सनन्ति भजन्ति यया
ताम् (जिह्वाम्) जोहवीति यया तां वाचम् (अग्ने) विद्वन्
(चकृषे) करोषि (हव्यवाहम्) हव्यानि होतुं दातुमर्हाणि
प्रज्ञानानि यया ताम् ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे अग्ने विद्वन् यथाऽग्निर्नियुद्धिः सह वायू रजसो
नेता सन् दिवि मूर्द्धानं धरति तथा यत्र शिवाभिः सह भुवो यज्ञस्य
सचसे राज्यं दधिषे हव्यवाहं स्वर्षा जिह्वाञ्चकृषे तत्र सर्वाणि
सुखानि वर्द्धन्त इति विजानीहि ॥ १५ ॥

भावार्थः—यस्मिन् राज्ये राजादयः सर्वे धार्मिका मङ्गल-
चारिणो धर्मेण प्रजाः पालयेयुस्तत्र विद्यासुशिक्षाजानि सुखानि
कुतो न वर्द्धेरन् ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् पुरुष (यत्र) जिस राज्य में आप जैसे
(नियुद्धिः) वेग आदि गुणों के साथ वायु (रजसः) लोकों वा ऐश्वर्य का
(नेता) चलाने हारा (दिवि) न्याय के प्रकाश में (मूर्द्धानम्) शिर को धारण
करता है वैसे (यत्र) जहां (शिवाभिः) कल्याणकारक नीतियों के साथ (भुवः)

अपनी पृथिवी के (यज्ञस्य) राजधर्म के पालन करने हारे हो के (सचसे) संयुक्त होता अच्छे पुरुषों से राज्य को (दधिषे) धारण और (हव्यवाहम्) देने योग्य विद्वानों की प्राप्ति का हेतु (स्वर्षाम्) सुखों का सेवन कराने हारी (जिह्वाम्) अच्छे विषयों की ग्राहक वाणी को (चकृषे) करते हो वहां सब सुख बढ़ते हैं यह निश्चित जानिये ॥ १५ ॥

भावार्थः—जिस राज्य में राजा आदि सब राजपुरुष मंगलाचरण करने हारे धर्मात्मा होके धर्मानुकूल प्रजाओं का पालन करें वहां विद्या और अच्छी शिक्षा से होने वाले सुख क्यों न बढ़ें ॥ १५ ॥

ध्रुवासीत्यस्य त्रिशिरा ऋषिः । अग्निर्देवता ।

स्वराडार्ष्यनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः सा कीदृशी भवेदित्याह ॥

फिर वह राजपत्नी कैसी होवे यह वि० ॥

ध्रुवासिं ध्रुणास्तृता विश्वकर्मणा । मा त्वां समु-
द्र उद् बधीन्मा सुपर्णो अव्यथमाना पृथिवीं
दृष्टुह ॥ १६ ॥

ध्रुवा । असि । ध्रुणा । आस्तृतेत्यास्तृता ।
विश्वकर्मणेति विश्वकर्मणा । मा । त्वा । समुद्रः ।
उत् । बधीत् । मा । सुपर्ण इति सुपर्णः । अ-
व्यथमाना । पृथिवीम् । दृष्टुह ॥ १६ ॥

पदार्थः—(ध्रुवा) निष्कम्पा (असि) (ध्रुणा) विद्याधर्मधर्त्री (आस्तृता) वस्त्रालंकारशुभगुणैः सम्यगाच्छादिता (विश्वकर्मणा)

विश्वानि समग्राणि धर्म्यकर्माणि यस्य पत्युस्तेन (मा) (त्वा) त्वाम्
(समुद्रः) समुद्भवन्ति कामुका यस्मिन् व्यवहारे सः (उत्) (बधीत्)
हन्यात् (मा) (सुपर्णः) शोभनानि पर्णानि पालितान्यङ्गानि यस्य
सः (अव्यथमाना) पीडामप्राप्ता (पृथिवीम्) स्वराज्यभूमिम्
(दृंह) वर्धय ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे राजपत्नि यतो विश्वकर्मणा पत्या सह वर्त्तमानाऽऽस्तृता धरुणा ध्रुवाऽसि साऽव्यथमाना सती त्वं पृथिवीमुद्दृंह त्वा समुद्रो माबधीत् सुपर्णश्च मा बधीत् ॥ १६ ॥

भावार्थः—यादृशीं राजनीतिविद्यां राजाऽधीतवान् भवेत् तादृशीमेव राज्ञ्यप्यधीतवती स्यात् । सदैवोभौ पतिव्रतास्त्रीव्रतौ भूत्वा न्यायेन पालनं कुर्याताम् । व्यभिचारकामव्यथाराहितौ भूत्वा धर्मेण सन्तानानुत्पाद्य स्त्रीन्यायं स्त्री पुरुषन्यायं पुरुषश्च कुर्यात् ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे राजा की स्त्री जिस कारण (विश्वकर्मणा) सब धर्मयुक्त काम करने वाले अपने पति के साथ वर्त्तती हुई (आस्तृता) वस्त्र आभूषण और श्रेष्ठ गुणों से ढपी हुई (धरुणा) विद्या और धर्म की धारणा करने वाली (ध्रुवा) निश्चल (असि) है सो तू (अव्यथमाना) पीड़ा से रहित हुई (पृथिवीम्) अपनी राज्यभूमि को (उद्दृंह) अच्छे प्रकार बढ़ा (त्वा) तुझ को (समुद्रः) जार लोगों का व्यवहार (मा) मत (बधीत्) सतावे और (सुपर्णः) सुन्दर रक्षा किये अवयवों से युक्त तेरा पति (मा) नहीं मारे ॥ १६ ॥

भावार्थः—जैसी राजनीति विद्या को राजा पढ़ा होवैसी ही उस की राखी भी पढ़ी होनी चाहिये सदैव दोनों परस्पर पतिव्रता स्त्रीव्रत हो के न्यायसे पालन करें । व्यभिचार और काम की व्यथा से रहित हो कर धर्मानुकूल पुत्रों को उत्पन्न करके स्त्रियों का स्त्री राखी और पुरुषों का पुरुष राजा न्याय करे ॥ १६ ॥

प्रजापतिष्ट्वेत्यस्य त्रिंशिरा ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः पतिस्तां कथं वर्त्तयेदित्याह ॥

फिर राजा अपनी राणी को कैसे वर्त्तावे यह ॥

प्रजापतिष्ट्वा सादयत्वपां पृष्ठे समुद्रस्येमन् ।
व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं प्रथस्व पृथिव्यसि ॥ १७ ॥

प्रजापतिरिति प्रजापतिः । त्वा । सादयतु ।
अपाम् । पृष्ठे । समुद्रस्य । एमन् । व्यचस्वतीम् ।
प्रथस्वतीम् । प्रथस्व । पृथिवी । असि ॥ १७ ॥

पदार्थः—(प्रजापतिः) प्रजायाः स्वामी (त्वा) त्वाम् (सा-
दयतु) स्थापयतु (अपाम्) जलानाम् (पृष्ठे) उपरि (समुद्रस्य)
सागरस्य (एमन्) प्राप्तव्ये स्थाने । अत्र सप्तम्या लुक् । अत्र एम-
नादिषु छन्दसि पररूपमिति वार्त्तिकेन पररूपम् (व्यचस्वतीम्)
बहु व्यचो व्यञ्चनं विद्यागमनं सत्करणं वा विद्यते यस्यास्ताम् (प्र-
थस्वतीम्) प्रथाः प्रख्याता कीर्त्तिर्विद्यते यस्यास्ताम् (प्रथस्व)
प्रख्याता भव (पृथिवी) भूमिरिव सुखप्रदा (असि) ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे विदुषि प्रजापालिके राज्ञि यथा प्रजापतिः स-
मुद्रस्यापामेमन् पृष्ठे नौकेव व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं त्वा त्वां सादयतु
यतस्त्वं पृथिव्यसि तस्मात् स्त्रीन्यायकरणे प्रथस्व तथा ते पति-
र्भवेत् ॥ १७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—राजपुरुषादयः स्वयं यस्मिन्

१३१०

तयोदशोऽध्यायः ॥

राजकर्मणि प्रवर्तैरस्तस्मिन् स्वां स्वां स्त्रियं स्थापयेयुः । यः पुरुषः
पुरुषाणां न्यायाधिकारे तिष्ठेत्तस्य स्त्री स्त्रीणां न्यायासने स्थिता
भवेत् ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे विदुषि स्त्रि जैसे (प्रजापतिः) प्रजा का स्वामी (समुद्रस्य)
समुद्र के (अपाम्) जलों के (एमन्) प्राप्त होने योग्य स्थान के (पृष्ठे) ऊपर
नौका के समान (व्यचस्वतीम्) बहुविद्या की प्राप्ति और सत्कार से युक्त (प्रथ-
स्वतीम्) प्रशंसित कीर्ति वाली (त्वा) तुझ को (सादयतु) स्थापन करे । जिस
कारण तू (पृथिवी) भूमि के समान सुख देने वाली (असि) है इसलिये स्त्रियों
के न्याय करने में (प्रथस्व) प्रसिद्ध हो वैसे तेरा पति पुरुषों का न्याय करे ॥ १७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—राजपुरुष आदि को चाहिये कि आप
जिस २ राज कार्य में प्रवृत्त हों उस २ कार्य में अपनी २ स्त्रियों को भी स्थापन
करें जो २ राजपुरुष जिन २ पुरुषों का न्याय करे उस २ की स्त्री स्त्रियों का न्याय
किया करें ॥ १७ ॥

भूरसीत्यस्य त्रिशिरा ऋषिः । अग्निर्देवता ।

प्रस्तारपङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनः सा कीदृशी भवेदित्याह ॥

फिर वह राणी कैसी हो यह वि० ॥

भूर्गसि भूमिरस्यदितिरसि विश्वधाया विश्व-
स्य भुवनस्य धर्वा । पृथिवी यच्छ पृथिवीदृह
पृथिवी माहिंसीः ॥ १८ ॥

भूः । असि । भूमिः । असि । अदितिः । असि ।
विश्वधाया इति विश्वधायाः । विश्वस्य । भुव-

नस्य । धर्त्री । पृथिवीम् । यच्छ । पृथिवीम् ।
दृंह । पृथिवीम् । मा । हिंसीः ॥ १८ ॥

पदार्थः—(भूः) भवतीति भूः (आसि) (भूमिः) पृथिवीवत् (आसि) (अदितिः) अखण्डतैश्वर्यमन्तरिक्षमिवाक्षुब्धा (आसि) (विश्वधायाः) या विश्वं सर्वं गृह्णाति गृहाश्रमी राजव्यवहारं दधाति सा (विश्वस्य) सर्वस्य (भुवनस्य) भवन्ति भूतानि यस्मिन् राज्ये तस्य (धर्त्री) धारिका (पृथिवीम्) (यच्छ) निगृहाण (पृथिवीम्) (दृंह) वर्धय (पृथिवीम्) (मा) (सिंहीः) हिंसाः ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे राजपति यतस्त्वं भूरिवासि तस्मात् पृथिवीं यच्छ । यतस्त्वं विश्वधाया विश्वस्य भुवनस्य धर्त्री भूमिरिवासि तस्मात् पृथिवीं दृंह । यतस्त्वमदितिरिवासि तस्मात् पृथिवीं मा हिंसीः ॥ १८ ॥

भावार्थः—या राजकुलस्त्रियः पृथिव्यादिवद्वैर्यादिगुणयुक्ताः सन्ति ता एव राज्यं कर्तुमर्हन्ति ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे राणी जिस से तू (भूः) भूमि के समान (आसि) है इस कारण (पृथिवीम्) पृथिवी को (यच्छ) निरन्तर ग्रहण कर जिस लिये तू (विश्वधायाः) सब गृहाश्रम के और राजसम्बन्धी व्यवहारों और (विश्वस्य) सब (भुवनस्य) राज्य को (धर्त्री) धारण करने हारी (भूमिः) पृथिवी के समान (आसि) है इस लिये (पृथिवीम्) पृथिवी को (दृंह) बढ़ा और जिस कारण तू (अदितिः) अखण्ड ऐश्वर्य वाले आकाश के समान क्षोभरहित (आसि) है इस लिये (पृथिवीम्) भूमि को (मा) मत (हिंसीः) विगाड़ ॥ १८ ॥

१३१२

त्रयोदशोऽध्यायः ॥

भावार्थः—जो राजकुल का स्त्री पृथिवी आदि के समान धीरज आदि गुणों से युक्त हो तो वेही राज्य करने के योग्य होती हैं ॥ १८ ॥

विश्वस्मा इत्यस्य त्रिशिरा ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगति
जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तौ परस्परं कथं वर्त्तेयातामित्याह ॥

फिर वे स्त्री पुरुष आपस में कैसे वर्त्ते यह विषय ॥

विश्वस्मै प्राणायामाय व्यानायोदानाय
प्रतिष्ठायै चरित्राय । अग्निष्ठाभिपातु मद्या स्व-
स्त्या छर्दिषा शन्तमेन तया देवतयाङ्गिरस्वद्
ध्रुवा सीद ॥ १९ ॥

विश्वस्मै । प्राणायामाय । अपानायेत्यपऽप्राणायामं ।
व्यानायेति विऽप्राणायामं । उदानयेत्युत् प्राणायामं ।
प्रतिष्ठायै । प्रतिस्थाया इति प्रतिऽस्थायै । चरि-
त्राय । अग्निः । त्वा । अभि । पातु । मद्या । स्व-
स्त्या । छर्दिषा । शन्तमेनेति शमऽन्तमेन । तया ।
देवतया । अङ्गिरस्वत् । ध्रुवा । सीद ॥ १९ ॥

पदार्थः—(विश्वस्मै) संपूर्णाय (प्राणायाम) जीवनहेतवे
(अपानायाम) दुःखनिवारणाय (व्यानायाम) विविधोत्तमव्यवहा-

(उदानाय) उत्कृष्टाय बलाय (प्रतिष्ठायै) सत्कृतये (चरित्राय)
 धर्माचरणाय (अग्निः) विज्ञानवान् पतिः (त्वा) त्वाम् (अभि)
 अभिमुख्यतया (पातु) रक्षतु (मद्या) महत्या (स्वस्त्या)
 प्रापकसुखक्रियया (छर्दिषा) प्रदीप्तेन (शन्तमेन) अत्यन्तसुख
 रूपेण कर्मणा (तया) (देवतया) विवाहितपतिरूपया सुखप्र-
 दया (आङ्गिरस्वत्) कारणवत् (ध्रुवा) निश्चलस्वरूपा (सीद)
 अवस्थिता भव ॥ १९ ॥

अन्वयः—हे स्त्रियोऽग्निस्ते पतिर्महत्या स्वस्त्या शन्तमेन छर्दिषा
 विश्वस्मै प्राणायानायव्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय यां त्वा-
 भिपातु सा त्वं तया देवतया सहाङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद ॥ १९ ॥

भावार्थः—पुरुषाः स्वस्वस्त्रीणां सत्कारसुखाभ्यामव्यभिचारेण
 च प्रियाचरणं पालनादिकं च सततं कुर्व्युः स्त्रियोऽप्येवमेव न स्व-
 स्त्रियं विहायान्यां पुरुषः स्वपुरुषं विहायान्यं स्त्री च संगच्छेत ।
 एवं परस्परस्य प्रियाचरणाबुभौ सदा वर्त्तेयाताम् ॥ १९ ॥

पदार्थः—हे स्त्रियो (अग्निः) विज्ञानयुक्त तेरा पति (मद्या) बड़ी (स्व-
 स्त्या) सुख प्राप्त कराने वाली क्रिया और (छर्दिषा) प्रकाशयुक्त (शन्तमेन) अ-
 त्यन्तसुखदायक कर्म के साथ (विश्वस्मै) सम्पूर्ण (प्राणाय) जीवन के हेतु प्राण
 (अपानाय) दुःखों की निवृत्ति (व्यानाय) अनेक प्रकार के उत्तम व्यवहारों की
 सिद्धि (उदानाय) उत्तम बल (प्रतिष्ठायै) सत्कार और (चरित्राय) धर्म का आ-
 चरण करने के लिये जिस (त्वा) तेरी (अभिपातु) सम्मुख होकर रक्षा करे सो
 तू (तया) उस (देवतया) दिव्यस्वरूप पति के साथ (आङ्गिरस्वत्) जैसे कार्य
 कारण का संबन्ध है वैसे (ध्रुवा) निश्चल हो के (सीद) प्रतिष्ठायुक्त हो ॥ १९ ॥

भावार्थः—पुरुषों को योग्य है कि अपनी २ स्त्रियों के सत्कार से सुख और

१३१४

तयोदशोऽध्यायः ॥

व्यभिचार से रहित होके प्रीतिपूर्वक आचरण और उन की रक्षा आदि निरन्तर करें और इसी प्रकार स्त्री लोग भी रहें । अपनी स्त्री को छोड़ अन्यस्त्री की इच्छा न पुरुष और न अपने पति को छोड़ दूसरे पुरुष का संग स्त्री करे । ऐसे ही आपस में प्रीति-पूर्वक ही दोनों सदा वर्त्ते ॥ १९ ॥

काण्डात्काण्डादित्यस्याऽग्निर्ऋषिः । पत्नी देवता ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः सा कीदृशी भवेदित्याह ॥

फिर वह स्त्री कैसी हो इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती परुषः परुष स्परि । एवा नो दूर्वे प्र तनु सहस्रेण शतेन च ॥२०॥

काण्डात्काण्डादिति काण्डात्काण्डात् । प्र-
रोहन्तीति प्ररोहन्ती । परुषः परुष इति परुषः
ऽ परुषः । परि । एव । नः । दूर्वे । प्र । तनु ।
सहस्रेण । शतेन । च ॥ २० ॥

पदार्थः—(काण्डात्काण्डात्) ग्रन्थेर्ग्रन्थैः(प्ररोहन्ती) प्रकृष्ट-
तया वर्द्धमाना (परुषः परुषः) मर्मणो मर्मणः (परि) सर्वतः
(एवा) निपातस्य चेति दीर्घः (नः) अस्मान् (दूर्वे) दूर्वाव
वर्त्तमाने (प्र) (तनु) विस्तृणुहि (सहस्रेण) असंख्यातेन
(शतेन) अनेकैः (च) ॥ २० ॥

अन्वयः—हे स्त्रि त्वं यथा सहस्रेण शतेन च काण्डात्काण्डा-
त्परुषः परुषस्परि प्ररोहन्ती दूर्वौषधी वर्त्तते तथैव नोऽस्मान् पुत्रपौ-
त्रैश्वर्यादिभिः प्रतनु ॥ २० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा दूर्वौषधी रोगप्रणाशिका सुखवर्द्धिका सुविस्तीर्णा चिरं स्थात्री तथा सती विदुषी स्त्री कुलं शतधा सहस्रधा वर्धयेत् तथा पुरुषोपि प्रयतेत ॥ २० ॥

पदार्थः—हे स्त्रि तू जैसे (सहस्रेण) असंख्यात (च) और (शतेन) बहुत प्रकार के साथ (काण्डात्काण्डात्) सब अवयवों और (परुषः परुषः) गांठ २ से (परि) सब ओर से (प्ररोहन्ती) अत्यन्त बढ़ती हुई (दूर्वे) दूर्वा घास होती है वैसे (एव) ही (नः) हम को पुत्र पौत्र और ऐश्वर्य से (प्रतनु) विस्तृत कर ॥ २० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे दूर्वा औषधी रोगों का नाश और सुखों को बढ़ाने वाली सुन्दर विस्तार युक्त होती हुई बढ़ती है । वैसे ही विद्वान् स्त्री को चाहिये कि बहुत प्रकार से अपने कुल को बढ़ावे ॥ २० ॥

या शतेनेत्यस्याग्निर्ऋषिः । पत्नी देवता । निचृदनुष्टुप्

छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः सा कीदृशी भवेदित्याह ॥

फिर वह कैसी हो यह वि० ॥

या शतेनं प्रतनोषि सहस्रेण विरोहंसि । तस्यांस्ते देवीष्टके विधेम हविषा वयम् ॥ २१ ॥

या । शतेनं । प्रतनोषीति प्रतनोषि । सहस्रेण । विरोहसीति विरोहंसि । तस्याः । ते । देवि । इष्टके । विधेम । हविषा । वयम् ॥ २१ ॥

पदार्थः—(या) (शतेन) असंख्यातेन (प्रतनोषि) (सहस्रेण) असंख्यातेन (विरोहसि) विविधतया वर्धसे (तस्याः)

(ते) तव (देवि) देदीप्यमाने (इष्टके) इष्टकेव शुभैर्गुणैः सुशो-
भिते (विधेम) परिचरेम (हविषा) होतुमर्हेण (वयम्) ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे इष्टके इष्टकावदृढांगे देवि स्त्रि यथेष्टका श-
तेन प्रतनोति सहस्रेण विरोहति तथा या त्वमस्मान् शतेन प्रत-
नोषि सहस्रेण च विरोहसि तस्यास्ते तव हविषा वयं विधेम त्वां
परिचरेम ॥ २१ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा शतशः सहस्राणीष्टका
गृहाकारा भूत्वा सर्वान् सुखयन्ति तथैव याः साध्व्यः स्त्रियः पुत्र-
पौत्रभृत्यादिभिः सर्वानानन्दयेयुस्ताः पुरुषाः सततं सत्कुर्युर्नहि
सत्पुरुषस्त्रीसमागमेन विना शुभगुणाढ्यान्यपत्यानि जायेरन् । एवं-
भूतैः सन्तानैर्विना मातापितृणां कुतः सुखं जायेत ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे (इष्टके) ईंट के समान दृढ़ अवयवों से युक्त शुभ गुणों से
शोभायमान (देवि) प्रकाश युक्त स्त्री जैसे ईंट सैकड़ों संख्या से मकान आदि का
विस्तार और हजारह से बहुत बढ़ा देती है वैसे (या) जोतू हम लोगों को (शतेन)
सैकड़ों पुत्र पौत्रादि सम्पत्ति से (प्रतनोषि) विस्तार युक्त करती और (सहस्रेण)
हजारह प्रकार के पदार्थों से (विरोहसि) विविध प्रकार बढ़ाती है (तस्याः)
उस (ते) तेरी (हविषा) देने योग्य पदार्थों से (वयम्) हम लोग (विधेम)
सेवा करें ॥ २१ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे सैकड़ों प्रकार से हजारह ईंटें घर
रूप बन के सब प्राणियों को सुख देती हैं वैसे जो श्रेष्ठ स्त्री लोग पुत्र पौत्र ऐश्व-
र्य और भृत्य आदि से सब को आनन्द दें उन का पुरुष लोग निरन्तर सत्कार
करें क्योंकि श्रेष्ठ पुरुष और स्त्रियों के संग के बिना शुभ गुणों से युक्त सन्तान
कभी नहीं हो सकते । और ऐसे सन्तानों के बिना माता पिता को सुख कब मिल
सकता है ॥ २१ ॥

यास्त इत्यस्येन्द्राग्नी ऋषी । अग्निर्देवता ।

भुरिगनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः सा कीदृशी भवेदित्युपदिश्यते ॥

फिर वह स्त्री कैसी हो वे यह वि० ॥

यास्तै अग्ने सूर्ये रुचो दिवमातन्वन्ति र-
श्मिभिः । ताभिर्नो अद्य सर्वाभी रुचे जनाय
नस्कृधि ॥ २२ ॥

याः । ते । अग्ने । सूर्ये । रुचः । दिवम् । आ-
तन्वन्तीत्यातन्वन्ति । रश्मिभिरिति रश्मिभिः ।
ताभिः । नः । अद्य । सर्वाभिः । रुचे । जनाय । तः
कृधि ॥ २२ ॥

पदार्थः—(याः) (ते) तव (अग्ने) अग्निरिव वर्त-
माने (सूर्ये) अर्के (रुचः) दीप्तयः (दिवम्) प्रकाशम् (आ-
तन्वन्ति) समन्ताद्दिष्टुएवन्ति (रश्मिभिः) किरणैः (ताभिः)
रुचिभिः (नः) अस्मान् (अद्य) (सर्वाभिः) (रुचे) रु-
चिकारकाय (जनाय) प्रसिद्धाय (नः) अस्मान् (कृधि)
कुरु । अत्र विकरणलुक् ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे अग्ने विदुष्यध्यापिके स्त्रि यास्ते रुचयः सन्ति

१३१८

चयोदशोऽध्यायः ॥

ताभिः सर्वाभिर्नो यथा रुचः सूर्ये रश्मिभिर्दिवमातन्वन्ति तथा
त्वमातनु अथ रुचे जनाय नः प्रीतान् कृधि ॥ २२ ॥

✓ भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा ब्रह्माण्डे सूर्यस्य दीप्तयः
सर्वाणि वस्तूनि प्रकाश्य रोचयन्ति तथैव विदुष्यः साध्व्यः पति-
व्रताः स्त्रियः सर्वाणि गृहकर्माणि प्रकाशयन्ति । यत्र स्त्रीपुरुषौ
परस्परं प्रीतिमन्तौ स्यातां तत्र सर्वं कल्याणमेव ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान तेजधारिणी पढ़ाने वाली विद्वान् स्त्री
(याः) जो (ते) तेरी रुचि हैं (ताभिः) उन (सर्वाभिः) सब रुचियों से युक्त
(नः) हम को जैसे (रुचः) दीप्ति (सूर्ये) सूर्य में (रश्मिभिः) किरणों से
(दिवम्) प्रकाश को (आतन्वन्ति) अच्छे प्रकार विस्तार युक्त करती हैं वैसे तू
भी अच्छे प्रकार विस्तृत सुख युक्त कर और (अथ) आज (रुचे) रुचि कराने
हारे (जनाय) प्रसिद्ध मनुष्य के लिये (नः) हम लोगों को प्रीति युक्त (कृधि) कर ॥ २२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे ब्रह्माण्ड में सूर्य की दीप्ति सब
वस्तुओं को प्रकाशित कर रुचि युक्त करती हैं वैसे ही विदुषी श्रेष्ठ पतिव्रता स्त्रियां घर के
सब कार्यों का प्रकाश करती हैं । जिस कुल में स्त्री और पुरुष आपस में प्रीतियुक्त
हों वहां सब विषयों में कल्याण ही होता है ॥ २२ ॥

या वो देवा इत्यस्येन्द्राग्नी ऋषी । वृहस्पतिर्देवता ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ स्त्रीपुरुषैः कथं विज्ञानं संपाद्यमित्याह ॥

अब स्त्री पुरुषों को विज्ञान की सिद्धि कैसे करनी चाहिये यह विषय ॥

यावौ देवाः सूर्ये रुचो गोष्वश्वेषु या रुचः ।

इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभी रुचं नो धत्त वृहस्पते ॥ २३ ॥

याः । वः । देवाः सूर्ये । रुचः । गोषु । अश्वेषु ।
 याः । रुचः । इन्द्राग्नी । ताभिः । सर्वाभिः । रु-
 चम् । नः । धत्त । बृहस्पते ॥ २३ ॥

पदार्थः—(याः) (वः) युष्माकम् (देवाः) विद्वांसः (सूर्ये)
 सवितरि (रुचः) रुचयः (गोषु) धेनुषु (अश्वेषु) गवादिषु (याः)
 (रुचः) प्रीतयः (इन्द्राग्नी) विद्युत्सूर्यवदध्यापकापदेशकौ (ताभिः)
 (सर्वाभिः) (रुचम्) कामनाम् (नः) अस्माकं मध्ये (धत्त)
 (बृहस्पते) बृहतां विदुषां पालक ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे देवा यूयं या वः सूर्ये रुचो या गोष्वश्वेषु रुच-
 श्चेव रुचः सन्ति ताभिः सर्वाभीरुग्भिर्नो रुचमिन्द्राग्नी इव धत्त
 हे बृहस्पते परीक्षक भवानस्माकं परीक्षां कुरु ॥ २३ ॥

भावार्थः—यावन्मनुष्याणां विद्वत्सङ्ग ईश्वरेऽस्य सृष्टौ च
 रुचिः परीक्षा च न जायते तावद्विज्ञानं न वर्द्धते ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे (देवाः) विद्वानो तुम सब लोग (याः) जो (वः) तुम्हारी
 (सूर्ये) सूर्य में (रुचः) रुचि और (याः) जो (गोषु) गौओं और (अश्वेषु)
 घोड़ों आदि में (रुचः) प्रीतियों के समान प्रीति हैं (ताभिः) उन (सर्वाभिः) सब
 रुचियों से (नः) हमारे बीच (रुचम्) कामना को (इन्द्राग्नी) विजली और सूर्यवत्
 अध्यापक और उपदेशक जैसे धारण करे वैसे (धत्त) धारण करो हे (बृहस्पते) पक्षपात
 छोड़ के परीक्षा करने हारे पूर्णविद्यायुक्त आप (नः) हमारी परीक्षा कीजिये ॥ २३ ॥

भावार्थः—जबतक मनुष्य लोगों की विद्वानों के सङ्ग ईश्वर उसकी रचना
 में रुचि और परीक्षा नहीं होती तबतक विज्ञान कभी नहीं बढ़सकता ॥ २३ ॥

विराड्ज्योतिरित्यस्येन्द्राग्नी ऋषी । प्रजापतिर्देवता ।

निचृद्बृहतीछन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

दम्पती अन्योऽन्यं कथं वर्त्तेयातामित्याह ॥

स्त्री पुरुष आपस में कैसे वर्त्ते यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

विराड्ज्योतिरधारयत्स्वराड्ज्योतिरधारयत् ।
प्रजापतिष्ठा सादयतु पृष्ठे पृथिव्या ज्योतिष्मतीम्
विश्वस्मै प्राणायानाय व्यानाय विश्वं ज्यो-
तिर्यच्छ अग्निष्टेऽधिपतिस्तया देवतयाद्गिरस्वद्
ध्रुवासीद ॥ २४ ॥

विराडिति विराट् । ज्योतिः । अधारयत् । स्वरा
डिति स्वराट् । ज्योतिः । अधारयत् । प्रजापतिरि-
ति प्रजाऽपतिः । त्वा । सादयतु । पृष्ठे । पृथिव्याः ।
ज्योतिष्मतीम् । विश्वस्मै । प्राणाय । अपानायेत्यं-
पऽआनायं । व्यानायेति विऽआनायं । विश्वम् ।
ज्योतिः । यच्छ । अग्निः । ते । अधिपतिरित्य-
धिऽपतिः । तया । देवतया । अद्गिरस्वत् । ध्रुवा ।
सीद ॥ २४ ॥

पदार्थः—(विराट्) या विविधासु राजते (ज्योतिः) विद्याप्रकाशम् (आधारयत्) धारयेत् (स्वराट्) सर्वेषु धर्माचरणेषु स्वयं राजते (ज्योतिः) विद्युदादिप्रकाशम् (आधारयत्) (प्रजापतिः) प्रजायाः पालकः (त्वा) त्वाम् (सादयतु) संस्थापयतु (पृष्ठे) तले (पृथिव्याः) भूमेः (ज्योतिष्मतीम्) प्रशस्तं ज्योतिर्विद्याविज्ञानं विद्यते यस्यास्ताम् (विश्वस्मै) अखिलाय (प्राणाय) प्राणिति सुखं येन तस्मै (अपानाय) अपानिति दुःखं येन तस्मै (व्यानाय) व्यानिति सर्वान् शुभगुणकर्मस्वभावान् येन तस्मै (विश्वम्) समग्रम् (ज्योतिः) विज्ञानम् (यच्छ) गृहाण (अग्निः) विज्ञानवान् (ते) तव (अधिपतिः) स्वामी (तया) (देवतया) दिव्यया (अङ्गिरस्वत्) सूत्रात्मवत् (ध्रुवा) निष्कम्पा (सीद) स्थिरा भव ॥ २४ ॥

अन्वयः—या विराट् स्त्री ज्योतिरधारयत् सा सचाऽखिलं सुखं प्राप्नुयात् । हे स्त्री योऽग्निस्तेऽधिपतिरस्ति तथा देवतया सह त्वमङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद । हे पुरुष याऽग्निस्तवाऽधिपत्यस्ति तथा देवतया सह त्वमङ्गिरस्वद् ध्रुवः सीद । हे स्त्री यः प्रजापतिः पृथिव्याः पृष्ठे विश्वस्मै प्राणायपानाय व्यानाय ज्योतिष्मतीं विद्युतामिव त्वासादयतु सा त्वं विश्वं ज्योतिर्यच्छैतस्मा एनं पतिं त्वं सादय ॥ २४ ॥

भावार्थः—ये स्त्रीपुरुषः सत्संगविद्याभ्यासाभ्यां विद्युदादिपदार्थविद्यां वर्द्धयन्ते त इह सुखिनो भवन्ति । पतिः स्त्रियं सदा सत्कुर्यात् स्त्री पतिञ्च कुर्यात् । एवं परस्परं प्रीत्या सहैव सुखं भुञ्जाताम् ॥ २४ ॥

पदार्थः—जो (विराट्) अनेक प्रकार की विद्याओं में प्रकाशमान स्त्री (ज्योतिः) विद्या की उन्नति को (आधारयत्) धारण करे करावे जो (स्वराट्) सब धर्मयुक्त व्यवहारों में शुद्धाचारी पुरुष (ज्योतिः) विजुली आदि के प्रकाश को

(अधारयत्) धारण करे करावे वे दोनों स्त्री पुरुष संपूर्ण सुखों को प्राप्त होवें। हे स्त्री जो (अग्निः) अग्नि के समान तेजस्वी विज्ञानयुक्त (ते) तेरा (अधिपतिः) स्वामी है (तया) उस (देवतया) सुन्दर देवस्वरूप पति के साथ तू (अङ्गिरस्वत्) सूत्रात्मा वायु के समान (ध्रुवा) दृढ़ता से (सीद) हो। हे पुरुष जो अग्नि के समान तेजधारिणी तेरी रक्षा के करने हारी स्त्री है उस देवी के साथ तू प्राणों के समान प्रीति पूर्वक निश्चय करके स्थित हो। हे स्त्री (प्रजापतिः) प्रजा का रक्षक तेरा पति (पृथिव्याः) भूमि के (पृष्ठे) ऊपर (विश्वस्मै) सब (प्राणाय) सुख की चेष्टा के हेतु (अपानाय) दुःख हटाने के साधन (ध्यानाय) सब सुन्दर गुण कर्म और स्वभावों के प्रचार के हेतु प्राण विद्या के लिये जिस (ज्योतिष्मतीम्) प्रशंसित विद्या के ज्ञान से युक्त (त्वा) तुझ को (सादयतु) उत्तम अधिकार पर स्थापित करे सो तू (विश्वम्) समग्र (ज्योतिः) विज्ञान को (यच्छ) ग्रहण कर और इस विज्ञान की प्राप्ति के लिये अपने पति को स्थिर कर ॥ २४ ॥

भावार्थः—जो स्त्री पुरुष सत्संग और विद्या के अभ्यास से विद्युत् आदि पदार्थ विद्या और प्रीति को नित्य बढ़ाते हैं वे इस संसार में सुख भोगते हैं। पति स्त्री का और स्त्री पति का सदा सत्कार करे इस प्रकार आपस में प्रीतिपूर्वक मिल के ही सुख भोगें ॥ २४ ॥

मधुश्चेत्यस्येन्द्राग्नी ऋषी । ऋतवो देवताः । पूर्वस्य

भुरिगतिजगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

ये अग्नय इत्युत्तरस्य भुरिब्राह्मी बृहती छन्दः ।

मध्यमः स्वरः ॥

अथ वसन्तर्तुवर्णनमाह ॥

अब अगले मंत्र में वसन्त ऋतु का वर्णन किया है ॥

मधुश्चमाध्वश्चवासन्तिकावृतूश्चमेरन्तःश्लेषो-
ऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवीकल्पन्तामापन्नोपधयः
कल्पन्तामग्नयः पृथङ् मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः । ये
अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे वास-

न्तिकावृतू अभि कल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभि-
संविशन्तु तथा देवतयाङ्गिरस्वद् ध्रुवे सीदतम् ॥ २५ ॥

मधुः । च । माधवः । च । वासन्तिकौ । ऋतू
इत्यृतू । अग्नेः । अन्तः श्लेषइत्यन्तःऽश्लेषः । अ-
सि । कल्पेताम् । द्यावापृथिवी इति द्यावापृथिवी
कल्पन्ताम् । आपः । ओषधयः । कल्पन्ताम् ।
अग्नयः । पृथक् । मम । ज्यैष्ठ्याय । सव्रता इति
सऽव्रताः । ये । अग्नयः । समनस इति सऽमनसः ।
अन्तरा । द्यावापृथिवी इति द्यावापृथिवी । इमे
इतीमे । वासन्तिकौ । ऋतू इत्यृतू । अभिकल्प-
माना इत्याभिः कल्पमानाः । इन्द्रमिवेतीन्द्रम् ऽ-
इव । देवाः । अभि संविशन्त्वित्याभिः संविशन्तु ।
तथा । देवतया । अङ्गिरस्वत् । ध्रुवे इति ध्रुवे
सीदतम् ॥ २५ ॥

पदार्थः—(मधुः) मधुरसुगन्धयुक्तश्चैत्रः (च) (माधवः)
मधुरादिफलनिमित्तो वैशाखः (च) (वासन्तिकौ) वसन्ते भवौ (ऋतू)
सर्वान् प्रापकौ (अग्नेः) उष्णत्वनिमित्तस्य (अन्तःश्लेषः) आभ्यन्तरे
सम्बन्धः (असि) भवति । अत्र व्यत्ययः (कल्पेताम्) समर्थयतः

(द्यावापृथिवी) सूर्यभूमी (कल्पन्ताम्) समर्थयन्तु (आपः) जलानि
 (ओषधयः) यवादयः सोमादयश्च (कल्पन्ताम्) (अग्नयः) पावकाः
 (पृथक्) (मम) (ज्यैष्ठ्याय) ज्येष्ठे मासि भवाय व्यवहाराय मम
 वृद्धत्वाय वा (सब्रताः) ब्रतेः सत्यैर्व्यवहारैः सह वर्त्तमानाः (ये)
 (अग्नयः) पावक इव कालविदो विद्वांसः (समनसः) (समानविज्ञानाः
 (अन्तरा) मध्ये (द्यावापृथिवी) प्रकाशान्तरिक्षे (इमे) प्रत्यक्षे
 (वासन्तिकौ) (ऋतू) (अभिकल्पमानाः) आभिमुख्येन समर्थयन्तः
 (इन्द्रमिव) यथापरमैश्वर्यम् (देवाः) (अभिसंविशन्तु) (तया)
 (देवतया) परमपूज्यया परमेश्वराख्यया (अङ्गिरस्वत्) प्राणवत्
 (ध्रुवे) निश्चिते दृढे (सीदतम्) भवेताम् । अत्र पुरुषव्यत्ययः ॥ २५ ॥

अन्वयः—यथा मम ज्यैष्ठ्याय यावन्नेरुत्पद्यमानौ ययोरन्तः
 श्लेषोऽसि भवति तौ मधुश्च माधवश्च वासन्तिकौ सुखायतू कल्पेतां
 याभ्यां द्यावापृथिवी चापः कल्पन्ताम् पृथगोषधयः कल्पन्तां मग्न-
 यश्च । हे सब्रताः समनसो देवा वासन्तिकाऋतू येऽत्रान्तराग्नयश्च सन्ति
 तांश्चाभिकल्पमानाः सन्तो भवन्त इन्द्रमिवाभिसंविशन्तु यथेमे द्या-
 वापृथिवी तथा देवतया सहाङ्गिरस्वद् ध्रुवे वर्त्तेते तथा युवां स्त्री-
 पुरुषौ निश्चलौ सीदतम् ॥ २५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यूयं यस्मिन् वसन्तर्तौ श्लेष्मोत्पद्यते
 यस्मिन् तीव्रप्रकाशः पृथिवी शुष्का आपो मध्यस्था ओषधयो नू-
 तनपुष्पपत्रान्विता अग्निज्वाला इव भवन्ति तं युक्त्या सेवित्वा
 पुरुषार्थेन सर्वाणि सुखान्याप्नुत । यथा विद्वांसः परमप्रयत्नेनान्वृतु-
 सुखायैश्वर्यमुन्नयन्ति तथैव प्रयतध्वम् ॥ २५ ॥

पदार्थः—जैसे (मम) मेरे (ज्यैष्ठ्याय) ज्येष्ठ महीने में हुए व्यवहार वा मेरी श्रेष्ठता के लिये जो (अग्नेः) गरमीके निमित्त अग्नि से उत्पन्न होने वाले जिन के (अन्तःश्लेषः) भीतर बहुत प्रकार के वायु का सम्बन्ध (असि) होता है वे (मधुः) मधुरसुगंधयुक्त चैत्र (च) और (माधवः) मधुर आदि गुण का निमित्त वैशाख (च) इन के सम्बन्धी पदार्थ युक्त (वासंतिकौ) वसन्त महीनों में हुए (ऋतू) सब को सुखप्राप्ति के साधन ऋतु सुख के लिये (कल्पेताम्) समर्थ होवे जिन चैत्र और वैशाख महीनों के आश्रय से (द्यावापृथिवी) सूर्य और भूमि (आपः) जल भी भोग में (कल्पन्ताम्) आनन्ददायक हों (पृथक्) भिन्न २ (ओषधयः) जौ आदि वा सोम लता आदि ओषधि और (अग्नयः) विजुली आदि अग्नि भी (कल्पन्ताम्) कार्यसाधक हों हे (सव्रताः) निरन्तर वर्तमान सत्यभाषणादि व्रतों से युक्त (समनसः) विज्ञान वाले (देवाः) विद्वान् (ये) जो लोग (वासन्तिकौ) (ऋतू) वसन्तऋतु में हुए चैत्र वैशाख और पूर्वक से (अन्तरा) बीच में हुए (अग्नयः) अग्नि हैं उन को (अभिकल्पमानाः) सन्मुख होकर कार्य में युक्त करते हुए आप लोग (इन्द्रमिव) जैसे उत्तम ऐश्वर्य प्राप्त हों वैसे (अभिसंविशन्तु) सब ओर से प्रवेश करो जैसे (इमे) ये (द्यावापृथिवी) प्रकाश और भूमि (तया) उस (देवतया) परमपूज्य परमेश्वररूप देवता के सामर्थ्य के साथ (अङ्गिरस्वत्) प्राण के समान (ध्रुवे) दृढ़ता से वर्तते हैं वैसे तुम दोनों स्त्री पुरुष सदा संयुक्त (सीदतम्) स्थिर रहो ॥ २५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो तुम को चाहिये कि जिस वसन्त ऋतु में फल फूल उत्पन्न होता है और जिस में तीव्र प्रकाश रखी पृथिवी जल मध्यम ओषधियां फल और फूलों से युक्त और अग्नि की ज्वाला भिन्न २ होती हैं उस को युक्ति पूर्वक सेवन कर पुरुषार्थ से सब सुखों को प्राप्त होओ जैसे विद्वान् लोग अत्यन्त प्रयत्नके साथ सब ऋतुओं में सुख के लिये सम्पत्ति को बढ़ाते हैं वैसे तुम भी प्रयत्नकरो ॥ २५ ॥

अपाढासीत्यस्य सविता ऋषिः । क्षत्रपतिर्देवता ।

निचृदनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः सा कीदृशी भवेदित्याह ॥

फिर वह कैसी हो यह वि०

अषाढासि सहमाना सहस्वारातीः सहस्व पृ-
तनायतः । सहस्रवीर्यासिसा मांजिन्व ॥ २६ ॥
अषाढा । असि । सहमाना । सहस्व । अरातीः ।
सहस्व । पृतनायत इति पृतनायतः । सहस्रवी-
र्येति सहस्रवीर्या । असि । सा । मा । जिन्व ॥ २६ ॥

पदार्थः—(अषाढा) शत्रुभिरसह्यमाना (असि) (सह-
माना) पत्यादीन् सोढुमर्हा (सहस्व) (अरातीः) शत्रून् (सहस्व)
(पृतनायतः) आत्मनः पृतनां सेनामिच्छतः (सहस्रवीर्या) अ-
संख्यातपराक्रमा (असि) (सा) (मा) माम् (जिन्व)
प्रीणीहि ॥ २६ ॥

अन्वयः—हे पत्नि या त्वमषाढासि सा त्वं सहमाना सती
पतिं मां सहस्व । या त्वं सहस्रवीर्यासि सा त्वं पृतनायतोऽरातीः स-
हस्व यथाहं त्वां प्रीणामि पतिं तथा मा च जिन्व ॥ २६ ॥

भावार्थः—या कृतदीर्घब्रह्मचर्यबलिष्ठा जितेन्द्रिया वसन्ता-
धृतुकृत्यविलक्षणापत्यपराधक्षमाकारिणी शत्रुनिवारिकोत्तमपराक्रमा
स्त्री नित्यं स्वस्वामिनं प्रीणाति तां पतिरपि नित्यमानन्दयेत् ॥ २६ ॥

पदार्थः—हे पत्नी जो तू (अषाढा) शत्रु के असहने योग्य (असि) है
तू (सहमाना) पति आदि का सहन करती हुई अपने के उपदेश का (सहस्व)
सहन कर जो तू (सहस्रवीर्या) असंख्यात प्रकार के पराक्रमों से युक्त (असि)
है (सा) सो तू (पृतनायतः) अपने आप सेना से युद्ध की इच्छा करते हुए (अ-
रातीः) शत्रुओं को (सहस्व) सहन कर और जैसे मैं तुझ को प्रसन्न रखता हूँ वैसे
(मा) मुझ पति को (जिन्व) तृप्त किया कर ॥ २६ ॥

भावार्थः—जो बहुत काल तक ब्रह्मचर्याश्रम से सेवन की हुई अत्यन्त बलवान् जितेन्द्रिय वसन्त आदि ऋतुओं के पृथक् २ काम जानने पति के अपराध क्षमा और शत्रुओं का निवारण करने वाली उत्तम पराक्रम से युक्त स्त्री अपने स्वामि पति को तृप्त करती है उसी को पति भी नित्य आनन्दित करता ही है ॥ २६ ॥

मधुवाता इत्यस्य गोतम ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः ।

निचूदगायत्रीछन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ वसन्तर्तोगुणान्तरानाह ॥

आगे के मंत्र में वसन्त ऋतु के अन्य गुणों का वर्णन किया है ॥

मधुवाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः ।

माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः ॥ २७ ॥

मधु । वाताः । ऋतायते । ऋतयतइत्यृयते ।

मधु । क्षरन्ति । सिन्धवः । माध्वीः । न । सन्तु ।

ओषधीः ॥ २७ ॥

पदार्थः—(मधु) मधुरं यथा स्यात्तथा (वाताः) वायवः (ऋतायते) ऋतमुदकमिवाचरन्ति । अत्र वचनव्यत्ययेन बहु वचनस्थान एकवचनम् । ऋतमित्युदकनामसु पठितम् । निर्घ० १ । १२ । न छन्दस्यपुत्रस्येतीत्वाभावः । अन्येषामपीति दीर्घः (मधु) (क्षरन्ति) वर्षन्ति (सिन्धवः) नद्यः समुद्रा वा । सिन्धव इति नदीनाम० निर्घ० १ । १३ (माध्वीः) माध्व्यो मधुरगुणयुक्ताः । अत्र ऋत्व्यवास्त्वय० इति मधुशब्दादणि षणादेशनिपातः (नः) अस्मभ्यम् (सन्तु) (ओषधीः) ओषधयः ॥ २७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वाता वसन्ते नो मधु ऋतायते सि-
न्धवो मधु क्षरन्ति ओषधीर्नो माध्वीः सन्तु तथा वयमनु तिष्ठेम ॥ २७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यदा वसन्त आगच्छति तदा
पुष्पादिसुगन्धयुक्ता वायवादयः पदार्था भवन्ति तस्मिन् भ्रमणं
पथ्यं वर्तत इति वेद्यम् ॥ २७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे वसन्त ऋतु में (नः) हम लोगों के लिये (वा-
तः) वायु (मधु) मधुरता के साथ (ऋतायते) जल के समान चलते हैं (सि-
न्धवः) नदियां वा समुद्र (मधु) कोमलता पूर्वक (क्षरन्ति) वर्षते हैं और (ओषधीः)
ओषधियां (माध्वीः) मधुर रस के गुणों से युक्त (सन्तु) होवें वैसा प्रयत्न हम
किया करें ॥ २७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जब वसन्त ऋतु आता है तब पुष्प आदि
के सुगन्धों से युक्त वायु आदि पदार्थ होते हैं उस ऋतु में घूमना डोलना पथ्य होता
है ऐसा निश्चित जानना चाहिये ॥ २७ ॥

मधुनक्तमित्यस्य गोतम ऋषिः । विश्वे देवा देवताः ।

गायत्रीछन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनः स एव विषय उपदिश्यते ॥

फिर भी वही विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

मधुनक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवश्चरजः । मधु
द्यौरस्तु नः पिता ॥ २८ ॥

मधु । नक्तम् । उत । उपसः । मधुमदिति
मधुमत् । पार्थिवम् । रजः । मधु । द्यौः । अस्तु ।
नः । पिता ॥ २८ ॥

पदार्थः—(मधु) (नक्तम्) रात्रिः (उत) अपि (उ-
षसः) प्रातर्मुखानि दिनानि (मधुमत्) मधुरगुणयुक्तम् (पा-
थिवम्) पृथिव्या विकारः (रजः) द्व्यणुकादिरेणु (मधु) (द्यौः)
प्रकाशः (अस्तु) (नः) अस्मभ्यम् (पिता) पालकः ॥ २८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वसन्ते नक्तं मधूताप्युषसो मधु
पार्थिवं रजो मधुमद् द्यौर्मधु पिता नोऽस्तु तथा यूयमप्येतं युक्त्या
सेवध्वम् ॥ २८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—प्राप्ते वसन्ते पक्षिणोऽपि मधुरं
स्वनन्ति । हर्षिताः प्राणिनश्च जायन्ते ॥ २८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे वसन्त ऋतु में (नक्तम्) रात्रि (मधु) कोम-
लता से युक्त (उत) और (उषसः) प्रातःकाल से ले कर दिन मधुर (पार्थिवम्)
पृथिवी का (रजः) द्व्यणुक वा त्रसरेणु आदि (मधुमत्) मधुरगुणों से युक्त और
(द्यौः) प्रकाश भी (मधु) मधुरतायुक्त (पिता) रक्षा करने हारे के समान
समय (नः) हमारे लिये (अस्तु) होवे वैसे युक्ति से उस वसन्त ऋतु का सेवन
तुम भी किया करो ॥ २८ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जब वसन्त ऋतु आता है तब पक्षी भी
कोमल मधुर २ शब्द बोलते और अन्य सब प्राणी आनन्दित होते हैं ॥ २८ ॥

मधुमानित्यस्य गोतम ऋषिः । विश्वे देवा देवताः ।

निचृद्वायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ वसन्ते जनैः किमाचरणीयमित्याह ॥

अब वसन्त ऋतु में मनुष्यों को कैसा आचरण करना चाहिये इस वि० ॥

मधुमान्नो बन्स्पतिर्मधुमाँ २ ॥ अस्तु सूर्यः ।

माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥ २९ ॥

मधुमानिति मधुमान् । नः । बनस्पतिः ।
 मधुमानिति मधुमान् । अस्तु । सूर्यः । माध्वीः ।
 गावः । भवन्तु । नः ॥ २९ ॥

पदार्थः—(मधुमान्) प्रशस्ता मधवो गुणा विद्यन्ते यस्मिन्
 सः (नः) अस्मभ्यम् (बनस्पतिः) अश्वत्थादिः (मधुमान्)
 प्रशस्तो मधुः प्रतापो विद्यते यस्य सः (अस्तु) भवतु (सूर्यः)
 सविता (माध्वीः) मधुरा गुणा विद्यन्ते यासु ताः (गावः) धे-
 नव इव किरणाः (भवन्तु) (नः) अस्मभ्यम् ॥ २९ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यथा वसन्ते नो बनस्पतिर्मधुमान् सू-
 र्यश्च मधुमानस्तु । नो गावो माध्वीर्भवन्तु तथोपदिशत ॥ २९ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यूयं वसन्तऋतुं प्राप्य यादृग्द्रव्यहोमेन
 बनस्पत्यादयो मधुरादिगुणाः स्युः तादृशं यज्ञमाचरतेत्यं वासन्तिकं
 सुखं सर्वे यूयं प्राप्नुत ॥ २९ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् लोगो जैसे वसन्त ऋतु में (नः) हमारे लिये (ब-
 नस्पतिः) पीपल आदि बनस्पति (मधुमान्) प्रशंसित कोमल गुणों वाले और (सू-
 र्यः) सूर्य भी (मधुमान्) प्रशंसित कोमलतापयुक्त (अस्तु) होवे और (नः)
 हमारे लिये (गावः) गौओं के समान (माध्वीः) कोमल गुणों वाली किरणें (भव-
 न्तु) हों वैसा ही उपदेश करो ॥ २९ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग वसन्त ऋतु को प्राप्त होकर जिस प्रकार
 के पदार्थों के होम से बनस्पति आदि कोमल गुणयुक्त हों ऐसे यज्ञ का अनुष्ठान करो
 और इस प्रकार वसन्त ऋतु के सुख को सब जने तुम लोग प्राप्त होओ ॥ २९ ॥

अपामित्यस्य गोतमऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

आर्षीपङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

अपां गम्भन्सीदमा त्वा सूर्योऽभिताप्सीन्मा-
ग्निर्वैश्वानरः । अच्छिन्नपत्राः प्रजा अनुवीक्ष-
स्वानुत्वा दिव्या वृष्टिः सचताम् ॥ ३० ॥

अपाम् । गम्भन् । सीद । मा । त्वा । सूर्यः ।
अभि । ताप्सीत् । मा । अग्निः । वैश्वानरः ।
अच्छिन्नपत्रा इत्यच्छिन्नऽपत्राः । प्रजा इति प्र-
जाः । अनुवीक्षस्वेत्यनुऽवीक्षस्व । अनु । त्वा ।
दिव्या । वृष्टिः । सचताम् ॥ ३० ॥

पदार्थः—(अपाम्) जलानाम् (गम्भन्) गम्भानि धारके
मेघे अत्र गमधातोरौणादिको बाहुलकाद् भनिः प्रत्ययः । सप्तम्या
लुक् च (सीद) आःस्व (मा) (त्वा) (सूर्यः) मार्तण्डः
(अभि) (ताप्सीत्) तपेत् (मा) (अग्निः) (वैश्वानरः)
विश्वेषु नरेषु राजमानः (अच्छिन्नपत्राः) अच्छिन्नानि पत्राणि
यासां ताः (प्रजाः) (अनुवीक्षस्व) आनुकूल्येन विशेषतः सं-
प्रेक्षस्व (अनु) (त्वा) त्वाम् (दिव्या) शुद्धगुणसम्पन्ना (वृष्टिः)
(सचताम्) समवैतु ॥ ३० ॥

अन्वयः—हे मनुष्य त्वं वसन्तेऽपां गम्भस्त्रिव सीद यतः सूर्यस्त्वामाऽभिताप्सीत् । वैश्वानरोऽग्निस्त्वामाभिताप्सीदच्छिन्नपत्राः प्रजा अनु त्वा दिव्या वृष्टिः सचतां तथा त्वमनुवीक्षस्व ॥ ३० ॥

भावार्थः—वसन्तग्रीष्मयोर्मध्ये मनुष्या जलाशयस्थं शीतलं स्थानं संसेवन्ताम् । येन तापाऽभितप्ता न स्युः येन यज्ञेन पुष्कला वृष्टिः स्यात् प्रजानन्दश्च तं सेवध्वम् ॥ ३० ॥

पदार्थः—हे मनुष्य तू वसन्त ऋतु में (अपाम्) जलों के (गम्भन्) आधार कर्त्ता मेघ में (सीद) स्थिर हो जिस से (सूर्यः) सूर्य (त्वा) मुझ को (मा) न (अभिताप्सीत्) तपावे (वैश्वानरः) सब मनुष्यों में प्रकाशमान (अग्निः) अग्नि विजुली (त्वा) तुझ को (मा) न (अभिताप्सीत्) तप्त करे (अच्छिन्नपत्राः) सुन्दर पूर्ण अवयवों वाली (प्रजाः) प्रजा (अनुत्वा) तेरे अनुकूल और (दिव्या) शुद्ध गुणों से युक्त (वृष्टिः) वर्षा (सचताम्) प्राप्त होवे वैसे (अनुवीक्षस्व) अनुकूलता से विशेष करके विचार कर ॥ ३० ॥

भावार्थः—मनुष्य वसन्त और ग्रीष्म ऋतु के बीच जलाशयस्थ शीतल स्थान का सेवन करें जिस से गर्मी से दुःखित न हों और जिस यज्ञ से वर्षा भी ठीक २ हो और प्रजा आनन्दित हो उस का सेवन करो ॥ ३० ॥

तीर्त्तिसमुद्रानित्यस्य गोतम ऋषिः । वरुणो देवता ।

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अन जनैस्तत्र सुखप्राप्तये किमाचरणीयमित्याह ॥

अब मनुष्यों को उस वसन्त में सुखप्राप्ति के लिये क्या करना चाहिये यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

त्रीन्त्समुद्रान्त्समसृपत्स्वर्गान्पापतिर्वृषभ इ-
ष्टकानाम् । पुरीषं वसानः सुकृतस्य लोके तत्र
गच्छ यत्र पूर्वे परेताः ॥ ३१ ॥

त्रीन् । समुद्रान् । सम् । असृपत् । स्वर्गान्
 नितिं स्वऽगान् । अपाम् । पतिः । वृषभः । इष्ट-
 कानाम् । पुरीषम् । वसानः । सुकृतस्येति सु-
 कृतस्य । लोके । तत्र । गच्छ । यत् । पूर्वे । परेता
 इति पराऽइताः ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(त्रीन्) अधोमध्योर्ध्वस्थान् (समुद्रान्) समुद्र-
 द्रवन्ति पदार्था येषु तान् भूतभविष्यद्वर्त्तमानान् समयान् (सम्)
 (असृपत्) सर्पति (स्वर्गान्) स्वःसुखं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ये-
 भ्यस्तान् (अपाम्) प्राणानाम् (पतिः) रक्षकः (वृषभः)
 वर्षकः श्रेष्ठो वा (इष्टकानाम्) इज्यन्ते संगम्यन्ते कामा यैः
 पदार्थैस्तेषाम् (पुरीषम्) पूर्णसुखकरमुदकम् (वसानः) वा-
 सयन् (सुकृतस्य) सुष्ठु कृतो धर्मो येन तस्य (लोके) द्रष्टव्ये
 स्थाने (तत्र) (गच्छ) धर्म्ये मार्गे (पूर्वे) प्राक्तना जनाः
 (परेताः) सुखं प्राप्ताः ॥ ३१ ॥

अन्वयः—हे विद्वंस्त्वं यथाऽपां पतिर्वृषभः पुरीषं वसानः सनि-
 ष्टकानां त्रीन् समुद्रांल्लोकान् स्वर्गान् समसृपत् । संसर्पति तथा
 सर्प यत्र सुकृतस्य लोके मार्गे पूर्वे परेतास्तत्र त्वमपि गच्छ ॥ ३१ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैर्धार्मिकाणां मार्गेण ग-
 च्छद्भिः शारीरिकवाचिकमानसानि त्रिविधानि सुखानि प्राप्तव्या-
 नि । यत् कामा अलं स्युस्तत्र प्रयतितव्यं यथा वसन्तादय ऋत-

१३३४

त्रयोदशोऽध्यायः ॥

वः क्रमेण वर्तित्वा स्थानि २- लिंगान्यभिपद्यन्ते तथर्त्वनुकूलान्
व्यवहारान् कृत्वाऽऽनन्दयितव्यम् ॥ ३१ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् पुरुष जैसे (अपाम्) प्राणों का (पतिः) रक्षकः
(वृषभः) वर्षा का हेतु (पुरीषम्) पूर्णमुखकारक जल को (वसानः) धारण क-
रता हुआ सूर्य (इष्टकानाम्) कामनाओं की प्राप्ति के हेतु पदार्थों के आधार रूप
(त्रीन्) ऊपर नीचे और मध्य में रहने वाले तीन प्रकार के (समुद्रान्) सब पदार्थों
के स्थान भूत भविष्यत् और वर्तमान (स्वर्गान्) सुख प्राप्त कराने हारे लोकों को
(समस्तपत्) प्राप्त होता है वैसे आप भी प्राप्त हूजिये (यत्र) जिस धर्म युक्त व-
सन्त के मार्ग में (सुकृतस्य) सुन्दर धर्म करने हारे पुरुष के (लोके) देखने योग्य
स्थान वा मार्ग में (पूर्वे) प्राचीन लोग (परेताः) सुख को प्राप्त हुए (तत्र) उसी
वसन्त के सेवनरूप मार्ग में आप भी (गच्छ) चलिये ॥ ३१ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि धर्मात्माओं के
मार्ग से चलते हुए शारीर वाचिक और मानस तीनों प्रकार के सुखों को प्राप्त होवें ।
और जिस में कामना पूरी हों वैसा प्रयत्न करें । जैसे वसन्त आदि ऋतु अपने क्रम
से वर्तते हुए अपने २ चिन्ह प्राप्त करते हैं वैसे ऋतुओं के अनुकूल व्यवहार के
आनन्द को प्राप्त होवें ॥ ३१ ॥

महीद्यौरित्यस्य गोतम ऋषिः । द्यावापृथिव्यौ देवते ।

निचृद् गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

मातापितृभ्यां स्वसंतानाः कथं शिक्षया इत्याह ॥

माता पिता अपने सन्तानों को कैसी शिक्षा करें इस वि० ॥

मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् ।
पिपृतां नो भरीमभिः ॥ ३२ ॥

मही । द्यौः । पृथिवी । च । नः । इमम् । य-
ज्ञम् । मिमिक्षताम् । पिपृताम् । नः । भरीमभि-
रिति भरीमभिः ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(मही) महती (द्यौः) सूर्यः (पृथिवी) भूमिः
(च) (नः) अस्माकम् (इमम्) (यज्ञम्) सङ्गन्तव्यं गृहाश्रम-
व्यवहारम् (मिमिक्षताम्) सेक्तुमिच्छेताम् (पिपृताम्) पालयतम्
(नः) अस्मान् (भरीमभिः) धारणपोषणाद्यैः कर्मभिः ॥ ३२ ॥

अन्वयः—हे मातापितरौ यथा मही द्यौः पृथिवी च सर्वे
सिञ्चतः पालयतस्तथा युवां न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् भरीमभिर्नः
पिपृताम् ॥ ३२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा भूमिसूर्यौ सर्वेषां धारणं
प्रकाशं पालनञ्च कुरुतस्तथा मातापितरः स्वसन्तानेभ्योऽन्नं विद्या
दानं सुशिक्षां च कृत्वा पूर्णान् विदुषः पुरुषार्थिनः संपादयेयुः ॥ ३२ ॥

पदार्थः—हे मातापिता जैसे (मही) बड़ा (द्यौः) सूर्यलोक (च)
और (पृथिवी) भूमि सब संसार को सींचते और पालन करते हैं वैसे तुम दोनों (नः)
हमारे (इमम्) इस (यज्ञम्) सेवने योग्य विद्याग्रहणरूप व्यवहार को (मिमिक्ष-
ताम्) सेचन अर्थात् पूर्ण होने की इच्छा करो और (भरीमभिः) धारण पोषण
आदि कर्मों से (नः) हमारा (पिपृताम्) पालन करो ॥ ३२ ॥

भावार्थः—इस मन्त्रमें वाचकलु०—जैसे वसन्त ऋतु में पृथिवी और सूर्य सब
संसार का धारण प्रकाश और पालन करते हैं वैसे माता पिता को चाहिये कि अपने
सन्तानों के लिये वसन्तादि ऋतुओं में अन्न विद्यादान और अच्छी शिक्षा करके पूर्ण
विद्वान् पुरुषार्थी करें ॥ ३२ ॥

विष्णोः कर्माणीत्यस्य गोतम ऋषिः । विष्णुर्देवता ।

निचूद्रायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

विद्वद्दितरैर्जनैराचरणीयमित्याह ॥

विद्वानों के तुल्य अन्य मनुष्यों को आचरण करना चाहिये इसी वि० ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो ब्रतानि पस्पशे ।

इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ३३ ॥

विष्णोः । कर्माणि । पश्यत । यतः । ब्रतानि ।

पस्पशे । इन्द्रस्य । युज्यः । सखा ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(विष्णोः) व्यापकेश्वरस्य (कर्माणि) जगत्सृष्टि-
पालनप्रलयकरणन्यायादीनि (पश्यत) संप्रेक्षध्वम् (यतः) (ब्रतानि)
नियतानि सत्यभाषणादीनि (पस्पशे) स्पृशति (इन्द्रस्य) पर-
मैश्वर्यमिच्छुकस्य जीवस्य युक्तस्व(युज्यः)उपयुक्तानन्दप्रदः (सखा)
मित्र इव वर्तमानः ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या य इन्द्रस्य जीवस्य युज्यः सखास्ति
यतोऽयं विष्णोः कर्माणि ब्रतानि च पस्पशे तस्मादेतस्यैतानि यूय-
मपि पश्यत ॥ ३३ ॥

भावार्थः—यथा परमेश्वरस्य सुहृदुपासको धार्मिको विद्वानस्य
गुणकर्मस्वभावक्रमानुसाराणि सृष्टिक्रमाणि कुर्याज्जानीयात् तथै-
वेतरे मनुष्याः कुर्युर्जानीयुश्च ॥ ३३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (इन्द्रस्य) परमैश्वर्य की इच्छा करनेहारे जीव
का (युज्यः) उपासना करने योग्य (सखा) मित्र के समान वर्तमान है (यतः)
जिस के प्रताप से यह जीव (विष्णोः) व्यापक ईश्वर के (कर्माणि) जगत् की रचना
पालन प्रलय करने और न्याय आदि कर्मों और (ब्रतानि) सत्यभाषणादि नियमों
को (पस्पशे) स्पर्श करता है इस लिये इस परमात्मा के इन कर्मों और ब्रतों को तुम
लोग भी (पश्यत) देखो धारण करो ॥ ३३ ॥

भावार्थः—जैसे परमेश्वर का मित्र उपासक धर्मात्मा विद्वान्पुरुष परमात्मा
के गुण कर्म और स्वभावों के अनुसार सृष्टि के क्रमों के अनुकूल आचरण करे और
जाने वैसे ही अन्य मनुष्य करें और जानें ॥ ३३ ॥

ध्रुवासीत्यस्य गोतम ऋषिः । जातवेदा देवता ।

भुरिक्लिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

विद्वद्स्त्रीभिरप्युपदेष्टव्यमित्याह ॥

विद्वान् पुरुषों के समान विद्वान् स्त्रियां भी उपदेश करें यह वि० ॥

ध्रुवासि धरुणेतो जज्ञे प्रथममेभ्यो योनिभ्यो
अधिजातवेदाः । स गायत्र्या त्रिष्टुभाऽनुष्टुभां
चदेवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन् ॥ ३४ ॥

ध्रुवा । असि । धरुणां । इतः । जज्ञे । प्रथ-
मम् । एभ्यः । योनिभ्य इति योनिऽभ्यः । अधि ।
जातवेदा इति जातऽवेदाः । सः । गायत्र्या । त्रि-
ष्टुभां । त्रिस्तुभेति त्रिऽस्तुभां । अनुष्टुभां । अनुस्तुभे
त्यनुऽस्तुभां । च । देवेभ्यः । हव्यम् । वहतु ।
प्रजानन्निति प्रऽजानन् ॥ ३४ ॥

पदार्थः - (ध्रुवा) (स्थिरा) (असि) (धरुणा) धर्ती
(इतः) कर्मणः (जज्ञे) प्रादुर्भवति (प्रथमम्) आदिमं का-
र्यम् (एभ्यः) (योनिभ्यः) कारणेभ्यः (अधि) (जातवेदाः) यो
जातेषु विद्यते सः (सः) (गायत्र्या) गायत्रीनिष्पादितया विद्यया
(त्रिष्टुभा) (अनुष्टुभा) (च) (देवेभ्यः) दिव्यगुणेभ्यो वि-
द्वद्भ्यो वा (हव्यम्) होतुमादातुमर्हविज्ञानम् (वहतु) प्राप्नोतु
(प्रजानन्) प्रकृष्टतया जानन् ॥ ३४ ॥

अन्वयः - हे स्त्रि यथा त्वं धरुणा ध्रुवासि यथैभ्यो योनिभ्यः

स जातवेदाः प्रथममधिजज्ञे तथेतोऽधिजायस्व । यथा स तव प-
तिर्गायत्र्या त्रिष्टुभानुष्टुभा च प्रजानन् देवेभ्यो हव्यं वहतु तथैतया
प्रजानन्ती ब्रह्मचारिणी कन्या भवन्तीभ्यः स्त्रीभ्यो विज्ञानं प्राप्नोतु ॥ ३४ ॥

भावार्थः—मनुष्या जगदीश्वरसृष्टिक्रमनिमित्तानि विदित्वा वि-
द्वांसो भूत्वा यथा पुरुषेभ्यः शास्त्रोपदेशान् कुर्वन्ति तथैव स्त्रियोध्ये-
तानि विदित्वा स्त्रीभ्यो वेदार्थनिष्कर्षोपदेशान् कुर्वन्तु ॥ ३४ ॥

पदार्थः—हे स्त्री जैसे तू (धरणा) शुभगुणों का धारण करने हारी (ध्रुवा)
स्थिर (असि) है जैसे (एम्यः) इन (योनिभ्यः) कारणों से (सः) वह (जा-
तवेदाः) प्रसिद्ध पदार्थों में विद्यमान वायु (प्रथमम्) पहिले (अधिजज्ञे) अधिकता
से प्रकट होता है वैसे (इतः) इस कर्म के अनुष्ठान से सर्वोपरि प्रसिद्ध हूजिये जैसे
तेरा पति (गायत्र्या) गायत्री (त्रिष्टुभा) त्रिष्टुप् (च) और (अनुष्टुभा) अनु-
ष्टुप् मन्त्र से सिद्ध हुई विद्या से (प्रजानन्) बुद्धिमान् होकर (देवेभ्यः) अच्छे गुण
वा विद्वानों से (हव्यम्) देने लेने योग्य विज्ञान (वहतु) प्राप्त होवे वैसे इस विद्या से
बुद्धिमती होके आप स्त्री लोगों से ब्रह्मचारिणी कन्या विज्ञान को प्राप्त होवें ॥ ३४ ॥

भावार्थः—मनुष्य जगत् में ईश्वर की सृष्टि के कामों के निमित्तों को जान
विद्वान् होकर जैसे पुरुषों को शास्त्रों का उपदेश करते हैं वैसे ही स्त्रियों को भी चा-
हिये कि इन सृष्टिक्रमके निमित्तों को जान के स्त्रियों को वेदार्थसारोपदेशों को करें ॥ ३४ ॥

इषे रायइत्यस्य गोतम ऋषिः । जातवेदा देवता ।

निचृद्बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथ जायापती उदाहं कृत्वा कथं वर्त्तयातामित्याह ॥

अब स्त्री पुरुष विवाह करके कैसे वर्त्ते इस वि० ॥

इषे राये रमस्व सहसे द्युमन ऊर्जे अपत्या-
य । सम्राडसि स्वराडसि सारस्वतौ त्वोत्सौ प्रा-
वताम् ॥ ३५ ॥

इषे । राय । रमस्व । सहसे । द्युम्ने । ऊर्जे ।
अपत्याय । सम्राडिति । सम्राट् । असि । स्व-
राडिति । स्वराट् । असि । सारस्वतौ । त्वा । उ-
त्सौ । प्र । अवताम् ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(इषे) विज्ञानाय (राये) श्रिये (रमस्व) क्रीडस्व
(सहसे) बलाय (द्युम्ने) यशसेऽन्नाय वा द्युम्नं द्योततेर्यशो वाऽ-
न्नं वा । निरु० ५ । ५ । (ऊर्जे) पराक्रमाय (अपत्याय) संता-
नाय (सम्राट्) यः सम्यग्राजते सः (असि) (स्वराट्) या स्वयं-
राजते सा (असि) (सारस्वतौ) सरस्वत्यां वेदवाचि कुशलावुप
देशकोपदेष्टृयौ (त्वा) त्वाम् (उत्सौ) कूपोदकमिवार्द्राभूतौ
(प्र) (अवताम्) रक्षणादिकं कुरुताम् ॥ ३५ ॥

अन्वयः—हे पुरुष यस्त्वं सम्राडसि हे स्त्रिये या त्वं स्वराडसि
सत्त्वं चेषेराये सहसे द्युम्न ऊर्जेऽपत्याय रमस्व । उत्साविव सारस्वतौ
सन्तावेतानि प्रावतामिति त्वां पुरुषं स्त्रियं चोपदिशामि ॥ ३५ ॥

भावार्थः—कृतविवाहौ स्त्रीपुरुषौ परस्परं प्रीत्या विद्वांसौ स-
न्तौ वसन्ते पुरुषार्थेन श्रीमन्तौ सद्गुणौ परस्परस्य रक्षां कुर्वन्तौ
धर्मेणापत्यान्युत्पाद्यास्मिन् संसारे नित्यं क्रीडेताम् ॥ ३५ ॥

पदार्थः—हे पुरुष जो तू (सम्राट्) विद्यादिशुभगुणों से स्वयं प्रकाशमान
(असि) है । हे स्त्रिये जो तू (स्वराट्) अपने आप विज्ञान सत्याचार से शोभाय-
मान (असि) है सो तुम दोनों (इषे) विज्ञान (राये) धन (सहसे) बल (द्युम्ने)
यश और अन्न (ऊर्जे) पराक्रम और (अपत्याय) सन्तानों की प्राप्ति के लिये (र-
मस्व) यत्न करो तथा (उत्सौ) कूपोदक के समान कोमलता को प्राप्त होकर

सारस्वतौ) वेदवाणी के उपदेश में कुशल होके तुम दोनों स्त्री पुरुष इन स्वशरीर और अन्नादि पदार्थों की (प्रावताम्) रक्षा आदि करो यह (त्वा) तुम को उपदेश देताहूँ ॥३५॥

भावार्थः—विवाह कर के स्त्री पुरुष दोनों आपस में प्रीति के साथ विद्वान् हो कर पुरुषार्थ से धनवान् श्रेष्ठगुणों से युक्त होके एक दूसरे की रक्षा करते हुए धर्मा-नुकूलता से वर्त्त के सन्तानों को उत्पन्न कर इस संसार में नित्य क्रीड़ा करें ॥३५॥

अग्नेयुक्ष्वेत्यस्य भरद्वाज ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृद्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ शत्रुविजयः कथं कर्त्तव्य इत्याह ॥

अब शत्रुओं को कैसे जीतना चाहिये यह वि० ॥

अग्ने युक्ष्वाहि ये तवाश्वासो देव साधवः । अरं वहन्ति मन्यवे ॥ ३६ ॥

अग्ने । युक्ष्व । हि । ये । तव । अश्वासः । देव । साधवः । अरम् । वहन्ति । मन्यवे ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(अग्ने) विद्वन् (युक्ष्व) अत्र द्व्यचोऽतस्तिङ इति दीर्घः । विकरणस्य लुक् च (हि) खलु (तव) (अश्वासः) सुशिक्षितास्तुरङ्गाः (देव) दिव्यविद्यायुक्त (साधवः) अभीष्टं साधुवन्तः (अरम्) अलम् (वहन्ति) रथादीनि यानानि प्रापयन्ति (मन्यवे) शत्रूणामुपरिक्रोधाय ॥ ३६ ॥

अन्वयः—हे देवाग्ने ये तव साधवोऽश्वासो मन्यवेऽरं वहन्ति तान् हि त्वं युक्ष्व ॥ ३६ ॥

भावार्थः—राजमनुष्यैर्वसन्ते प्रथममश्वान् सुशिक्ष्य सारथींश्च रथेषु नियोज्य शत्रुविजयाय गन्तव्यम् ॥ ३६ ॥

पदार्थः—हे (देव) श्रेष्ठविद्या वाले (अग्ने) तेजस्वी विद्वान् (ये) जो (तव) आप के (साधवः) अभीष्ट साधने वाले (अश्वासः) शिद्वित घोड़े (मन्यवे) शत्रुओं के ऊपर क्रोध के लिये (अरम्) सामर्थ्य के साथ (वहन्ति) रथ आदि यानों को पहुंचाते हैं उन को (हि) निश्चय कर के (युद्ध) संयुक्त कीजिये ॥ ३६ ॥

भावार्थः—राजादिमनुष्यों को चाहिये कि वसन्त ऋतु में पहिले घोड़ों को शिक्षा दे और रथियों को रथों पर नियुक्त कर के शत्रुओं के जीतने के लिये यात्रा करें ॥ ३६ ॥

युक्ष्वाहीत्यस्य विरूप ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृद्गायत्री

छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ राजपुरुषकृत्यमाह ॥

अथ राजपुरुषों को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

युक्ष्वा हि देवहूतमाँ२॥ अश्वान्२॥ अग्ने रथीरिव ।
निहोतां पूर्यः सदः ॥ ३७ ॥

युक्ष्व । हि । देवहूतमानिति देवहूतमान् । अ-
श्वान् । अग्ने । रथीरिवेति रथीः इव । नि । होतां ।
पूर्यः । सदः ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(युक्ष्व) अत्रापि दीर्घः (हि) किल (देवहू-
तमान्) देवैर्विहङ्गिः स्पष्टितान् (अश्वान्) (अग्ने) (रथी-
रिव) यथा शत्रुभिः सह बहुरथादिसेनाङ्गवान् योद्धा युध्यति तथा
(नि) नितराम् (होता) दाता (पूर्यः) पूर्वैर्विहङ्गिः कृतशि-
क्षः (सदः) सीद । अत्र लङ्प्रत्ययभावः ॥ ३७ ॥

१३४२

त्रयोदशोऽध्यायः ॥

अन्वयः—हे अग्ने पूर्वो होता त्वं देवहूतमानश्वान् रथी-
रिव युक्ष्व हि न्यायासने निषदः ॥ ३७ ॥

भावार्थः—सेनापत्यादिराजपुरुषैर्महारथिवदश्वादीनिसेनाङ्गानि
कार्येषु संयोजनीयानि । सभापत्यादयो न्यायासने स्थित्वा धर्म्यं
न्यायमाचरन्तु ॥ ३७ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् पुरुष (पूर्व्यः) पूर्व विद्वानों से शिक्षा को
प्राप्त (होता) दानशील आप (देवहूतमान्) विद्वानों से स्पर्द्धा वा शिक्षा किये
(अश्वान्) घोड़ों को (रथीरिव) शत्रुओं के साथ बहुत रथादि सेना अंगयुक्त
योद्धा के समान (युक्ष्व) युक्त कीजिये (हि) निश्चय करके न्यायासन पर (नि-
षदः) निरन्तर स्थित हूजिये ॥ ३७ ॥

भावार्थः—सेनापति आदि राजपुरुषों को चाहिये कि बड़े सेना के अंगयुक्त
रथ वाले के समान घोड़े आदि सेना के अवयवों को कार्यों में संयुक्त करें । और
सभापति आदि को चाहिये कि न्यायासन पर बैठ कर धर्मयुक्त न्याय किया करें ॥ ३७ ॥

सम्यक्स्रवन्तीत्यस्य विरूप ऋषिः । अग्निर्देवता ।

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्यैः किं भूत्वा वाग्धार्येत्याह ॥

मनुष्यों को कैसे होके वाणी धारण करनी चाहिये यह वि० ॥

सम्यक्स्रवन्ति सरितो न धेनां अन्तर्हृदा मनसा
पूयमानाः । घृतस्य धारां अभि चाकशीमि हिरण्ययो
वेतसो मध्यं अग्नेः ॥ ३८ ॥

सम्यक् । स्रवन्ति । सरितः । न । धेनाः । अ-
न्तः । हृदा । मनसा । पूयमानाः । घृतस्य । धाराः ।
अभि । चाकशीमि । हिरण्ययः । वेतसः । मध्ये ।
अग्नेः ॥ ३८ ॥

पदार्थः—(सम्यक्) (स्रवन्ति) गच्छन्ति (सरितः) नद्यः
सरित इति नदीनाम० निघं० १ । १३ (न) इव (धेनाः)
वाचः । धेना इति वाङ्नाम० निघं० १ । ११ (अन्तः) आभ्य-
न्तरे (हृदा) हृदयेन (मनसा) विज्ञानवता चित्तेन (पूयमा-
नाः) पवित्राः (घृतस्य) उदकस्य (धाराः) (अभि) आ-
भिमुख्ये (चाकशीमि) भृशं प्राप्नोमि (हिरण्ययः) यशस्वी
(वेतसः) वेगवत्यः । अत्र वीधातोर्बाहुलकादौणादिकस्तसिः
प्रत्ययः (मध्ये) (अग्नेः) विद्युतः ॥ ३८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाऽग्नेर्मध्ये हिरण्यय इव वर्तमानो-
हं या घृतस्य वेतसो धाराः सरितो नान्तर्हृदा मनसा पूयमाना
धेनाः सम्यक् स्रवन्ति ता अभिचाकशीमि तथा यूयमप्येताः
प्राप्नुत ॥ ३८ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—मनुष्यैर्यथा समं विषमं चलन्त्यः
शुद्धाः सत्यो नद्यः समुद्रं प्राप्य स्थिरत्वं प्राप्नुवन्ति तथैव विद्या-
सुशिक्षाधर्मैः पवित्रीभूता वाण्यो निश्चलाः प्राप्तव्याः प्रापयित-
व्याश्च ॥ ३८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (अग्नेः) बिजुली के (मध्ये) बीच में वर्त-
मान (हिरण्ययः) तेजोभाग के समान तेजस्वी कीर्ति चाहने और विद्या की इच्छा
रखने वाला मैं जो (घृतस्य) जल की (वेतसः) वेगवाली (धाराः) प्रवाहरूप

(सरितः) नदियों के (न) समान (अन्तः) भीतर (हृदा) अन्तःकरण के (मनसा) विज्ञान रूप वाले चित्त से (पूयमानाः) पवित्र हुई (धेनाः) वाणी (सम्यक्) अच्छे प्रकार (स्रवन्ति) चलती हैं उन को (अभिचाकशीमि) सम्मुख होकर सब के लिये शीघ्र प्रकाशित करता हूँ वैसे तुम लोग भी इन वाणियों को प्राप्त होओ ॥ ३८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—मनुष्यों को योग्य है कि जैसे अधिक वा कम चलती शुद्ध हुई नदियां समुद्र को प्राप्त हो कर स्थिर होती हैं वैसेही विद्या शिक्षा और धर्म से पवित्र हुई निश्चल वाणी को प्राप्त होकर अन्यो को प्राप्त करावें ॥ ३८ ॥

ऋचे त्वेत्यस्य विरूप ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृद्बृहती

छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

विद्द्भ्य इतरैरपि विज्ञानं प्राप्यमित्याह ॥

विद्वानों से अन्य मनुष्यों को भी ज्ञान लेना चाहिये इस वि० ॥

ऋचे त्वां रुचेत्वां भासे त्वा ज्योतिषे त्वा ।
अभूदिदं विश्वस्य भुवनस्य वाजिनमग्ने वैश्वान-
रस्य च ॥ ३९ ॥

ऋचे । त्वा । रुचे । त्वा । भासे । त्वा । ज्यो-
तिषे । त्वा । अभूत् । इदम् । विश्वस्य । भुवन-
स्य । वाजिनम् । अग्नेः । वैश्वानरस्य । च ॥ ३९ ॥

पदार्थः—(ऋचे) स्तुतये (त्वा) त्वाम् (रुचे) प्रीत-
ये (त्वा) (भासे) विज्ञानाय (त्वा) (ज्योतिषे) न्यायप्र-
काशाय (त्वा) (अभूत्) भवेत् (इदम्) (विश्वस्य) सर्वाधि-
कारस्य जगतः (वाजिनम्) वाजिनां विज्ञानवतामिदमवयवभूतं
विज्ञानम् (अग्नेः) विद्युदारूपस्य (वैश्वानरस्य) अखिलेषु नरेषु
राजमानस्य (च) ॥ ३९ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यस्य तव विश्वस्य भुवनस्य वैश्वानरस्या-
ग्रेष्व वाजिनमिदं विज्ञानमभूत् जातं तमृचे त्वा रुचे त्वा भासे त्वा
ज्योतिषे त्वा वयमाश्रयेम ॥ ३९ ॥

भावार्थः—यस्य मनुष्यस्य सर्वेषां जगत्पदार्थानां यथार्थो बो-
धः स्यात्तमेव सेवित्वा पदार्थविज्ञानं सर्वैर्मनुष्यैः प्राप्तव्यम् ॥ ३९ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् पुरुष जिस तुझ को (विश्वस्य) समस्त (भुवनस्य)
संसार के सब पदार्थों (च) और (वैश्वानरस्य) संपूर्ण मनुष्यों में शोभायमान (अग्नेः)
विजुली रूप (वाजिनम्) ज्ञानी लोगों का अवयव रूप (इदम्) यह विज्ञान (अभूत्)
प्रसिद्ध हुआ है उस (अृचे) स्तुति के लिये (त्वा) तुझ को (रुचे) प्रीति के वास्ते (त्वा)
तुझ को (भासे) विज्ञान की प्राप्ति के अर्थ (त्वा) तुझ को और (ज्योतिषे) न्याय
के प्रकाश के लिये भी (त्वा) तुझ को हम लोग आश्रय करते हैं ॥ ३९ ॥

भावार्थः—जिस मनुष्य को जगत् के पदार्थों का यथार्थ बोध होवे उसी
के सेवन से सब मनुष्य पदार्थविद्या को प्राप्त हों ॥ ३९ ॥

अग्निर्ज्योतिषेत्यस्य विरूप ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृदुष्णिक्छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनः स एव विषय उपदिश्यते ॥

किर भी उक्त विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

अग्निर्ज्योतिषा ज्योतिष्मान् रुक्मो वर्चसा वर्च-
स्वान् । सहस्रदा असि सहस्राय त्वा ॥ ४० ॥

अग्निः । ज्योतिषा । ज्योतिष्मान् । रुक्मः ।
वर्चसा । वर्चस्वान् । सहस्रदा इति सहस्रदाः ।
असि । सहस्राय । त्वा ॥ ४० ॥

पदार्थः—(अग्निः) पावकः (ज्योतिषा) दीप्त्या (ज्योति-

ष्मान्) प्रशस्तप्रकाशयुक्तः (रुक्मः) सुवर्णमिव (वर्चसा) विद्यादी-
प्या (वर्चस्वान्) विद्याविज्ञानवान् (सहस्रदाः) सहस्रमसंख्यं सुखं
ददातीति (असि) (सहस्राय) अतुलविज्ञानाय (त्वा) त्वाम् ॥ ४० ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यस्त्वं ज्योतिषा ज्योतिष्मानग्निरिव वर्-
चसा वर्चस्वान् रुक्म इव सहस्रदा असि तं त्वां सहस्राय वयं
सत्कुर्याम् ॥ ४० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैर्योऽग्निसूर्यविद्यया प्रका-
शमानो विद्वान् भवेत् तस्मादधीत्य पुष्कला विद्याः स्वीकार्याः ॥ ४० ॥

पदार्थः—हे विद्वान् पुरुष जो आप (ज्योतिषा) विद्या के प्रकाश से (अग्निः)
अग्नि के तुल्य (ज्योतिष्मान्) प्रशंसित प्रकाश युक्त (वर्चसा) अपने तेज से (वर्च-
स्वान्) ज्ञान देने वाले और (रुक्मः) जैसे सुवर्ण सुख देवे वैसे असंख्य सुख के देने
वाले (असि) है उन (त्वा) आप का (सहस्राय) अतुल विज्ञान की प्राप्ति के
लिये हम लोग सत्कार करें ॥ ४० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—मनुष्यों को योग्य है कि जो अग्नि और
सूर्य के समान विद्या से प्रकाशमान विद्वान् पुरुष हों उन से विद्या पद के पूर्ण विद्या के
ग्राहक हों ॥ ४० ॥

आदित्यं गर्भमित्यस्य विरूप ऋषिः । अग्निर्देवता ।

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्ते किं कुर्युरित्याह ॥

फिर वे विद्वान् स्त्री पुरुष क्या करें इस वि० ॥

आदित्यं गर्भं पयसा समंद्धि सहस्रस्य प्र-
तिमां विश्वरूपम् । परिवृद्धि हरंसामा भिमं-
श्चस्थाः शतायुषं कृणुहि चीयमानः ॥ ४१ ॥

आदित्यम् । गर्भम् । पयसा । सम् । अङ्-
धि । सहस्रस्य । प्रतिमामिति प्रतिऽमाम् । विश्व-
रूपमिति विश्वऽरूपम् । परि । वृद्धि । हरसा ।
मा । अभि । मंस्थाः । शतायुषमिति शतऽआ-
युषम् । कृणुहि । चीयमानः ॥ ४१ ॥

पदार्थः—(आदित्यम्) सूर्यम् (गर्भम्) स्तुतिविषयम्
(पयसा) जलेनेव (सम्) (अङ्धि) शोधय (सहस्रस्य)
असंख्यपदार्थसमूहस्य (प्रतिमाम्) प्रतीयन्ते सर्वे पदार्था यथा
ताम् (विश्वरूपम्) सर्वरूपवत्पदार्थदर्शकम् (परि) सर्वतः (वृ-
द्धि) वर्जय (हरसा) ज्वलितेन तेजसा हर इति ज्वलतो ना-
म निधं० १ । १७ (मा) (अभि) (मंस्थाः) मन्येथाः
(शतायुषम्) शतवर्षपरिमितजीवनम् (कृणुहि) (चीयमानः)
वृध्यमानः ॥ ४१ ॥

अन्वयः—हे विद्वंस्त्वं यथा विद्युत्पयसा सहस्रस्य प्रतिमां
विश्वरूपं गर्भमादित्यं धरति तथान्तःकरणं समङ्धि । हरसा रो-
गान् परिवृद्धि चीयमानः सन् शतायुषं तनयं कृणुहि कदाचि-
न्माऽभिमंस्थाः ॥ ४१ ॥

भावार्थः—हे स्त्रीपुरुषा यूयं सुगन्ध्यादिहोमेन सूर्यप्रकाशं
जलं वायुञ्च शोधयित्वा अरोगा भूत्वा शतायुषस्तनयान् कुरुत ।
यथा विद्युन्निर्मितेन सूर्येण रूपवतां पदार्थानां दर्शनं परिमाणं च
भवति तथा विद्यावन्त्यपत्यानि भवन्ति तस्मात् कदाचिदभिमा-

निनो भूत्वा प्रमादेन विद्याया आयुषश्च विनाशं मा कुरुत ॥४१॥

पदार्थः—हे विद्वान् पुरुष आप जैसे विजुली (पयसा) जल से (सहस्रस्य) असंख्यपदार्थों की (प्रतिमाम्) परिमाण करने हारे सूर्य के समान निश्चय करने हारी बुद्धि और (विश्वरूपम्) सब रूप विषय को दिखाने हारे (गर्भम्) स्तुति के योग्य (आदित्यम्) सूर्य को धारण करती है वैसे अन्तःकरण को (समङ्धि) अच्छे प्रकार शोधिये (हरसा) प्रज्वलित तेज से रोगों को (परि) सब ओर से (वृद्धि) हटाइये और (चीयमानः) वृद्धि को प्राप्त होके (शतायुषम्) सौवर्ष की अवस्था वाले सन्तान को (कृणुहि) कीजिये और कभी (मा) मत (अभिमंस्थाः) अभिमान कीजिये ॥ ४१ ॥

भावार्थः—हे स्त्री पुरुषो तुम लोग सुगन्धित पदार्थों के होम से सूर्य के प्रकाश जल और वायु को शुद्ध कर और रोग रहित होकर सौवर्ष जीने वाले संतानों को उत्पन्न करो जैसे विद्युत् अग्नि से बनाए हुए सूर्य से रूप वाले पदार्थों का दर्शन और परिमाण होता है वैसे विद्या वाले सन्तान सुख दिखाने हारे होते हैं इस से कभी अभिमानी होके विषयासक्ति से विद्या और आयु का विनाश मत किया करो ॥४१॥

वातस्य जूतिमित्यस्य विरूप ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृत्विष्टुच्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तेन किं कार्यमित्याह ॥

फिर विद्वान् पुरुष को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

वातस्य जूतिं वरुणस्य नाभिमश्वं जज्ञानं
सरिरस्य मध्ये । शिशुं नदीनां हरिमाद्रिबुध्न-
मग्ने माहिंसीः परमे व्योमनू ॥ ४२ ॥

वातस्य । जूतिम् । वरुणस्य । नाभिमम् । अश्वम् ।
जज्ञानम् । सरिरस्यम् । मध्ये । शिशुम् । नदी-

नाम् । हरिम् । अद्रिबुध्नमित्यद्रिबुध्नम् । अग्ने ।
मा । हिंसीः । परमे । व्योमन्निति विऽव्योमन् ॥४२॥

पदार्थः—(वातस्य) वायोः (जूतिम्) वेगम् (वरुणस्य) जलस-
मूहस्य (नाभिम्) बन्धनम् (अश्वम्) व्याप्तुं शीलम् (जज्ञानम्) प्रादु-
र्भूतम् (सरिरस्य) सलिलस्योदकस्य । सलिलमित्युदकना० १ । १२
कपिलकादित्वाद्रेफः (मध्ये) (शिशुम्) बालकम् (नदीनाम्) (हरिम्)
हरमाणम् (अद्रिबुध्नम्) मेघाकाशम् (अग्ने) पाकवद्वर्त्तमान (मा)
(हिंसीः) परमे (प्रकृष्टे) व्योमन् (व्योम्नि) व्याप्ते आकाशे ॥४२॥

अन्वयः—हे अग्ने विद्वँस्त्वं परमे व्योमन् वातस्य मध्ये जूति-
मश्वं सरिरस्य वरुणस्य नाभिं नदीनां जज्ञानं शिशुं बालमिव वर्त्त-
मानं हरिमद्रिबुध्नं माहिंसीः ॥ ४२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैः प्रमादेनावकाशो वर्त्त-
मानं वायुवेगं दृष्टिप्रबन्धं मेघमहत्वाजीवनं वर्धनीयम् ॥ ४२ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) तेजस्विन् विद्वान् आप (परमेव्योमन्) सर्व व्याप्त
उत्तम आकाश में (वातस्य) वायु के (मध्ये) मध्य में (जूतिम्) वेगरूप (अश्वम्)
अश्व को (सरिरस्य) जलमय (वरुणस्य) उत्तम समुद्र के (नाभिम्) बन्धन को
और (नदीनाम्) नदियों के प्रभाव से (जज्ञानम्) प्रकट हुए (शिशुम्) बालक
के तुल्य वर्त्तमान (हरिम्) नीलवर्णयुक्त (अद्रिबुध्नम्) सूक्ष्म मेघ को (मा) मत (हिंसीः)
नष्ट कीजिये ॥ ४२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि प्रमाद को छोड़
के आकाश में वर्त्तमान वायु के वेग और वर्षा के प्रबन्ध रूप मेघ का विनाश न करके
अपनी २ अवस्था को बढ़ावें ॥ ४२ ॥

अजस्रमित्यस्य विरूप ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृत्विष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनरयं किं कुर्यादित्याह ॥

फिर वह विद्वान् क्या करे यह अग० ॥

अजस्रमिन्दुमरुषं भुरण्युमाग्निमीडे पूर्वचित्तिं
नमोभिः । सपर्वभिर्ऋतुशः कल्पमानो गां माहि-
ंसीरदिति विराजम् ॥ ४३ ॥

अजस्रम् । इन्दुम् । अरुषम् । भुरण्युम् । अ-
ग्निम् । ईडे । पूर्वचित्तिं मितिपूर्वचित्तिम् । नमोभि-
रिति नमःभिः । सः । पर्वभिरिति पर्वभिः । ऋ-
तुश इत्यृतुशः । कल्पमानः । गाम् । मा । हि-
ंसीः । अदितिम् । विराजमिति विराजम् ॥ ४३ ॥

पदार्थः—(अजस्रम्) निरन्तरम् (इन्दुम्) जलम् (अरुषम्)
अश्वम् (भुरण्युम्) पोषकम् । अत्र भुरणधातोर्युः प्रत्ययः (अ-
ग्निम्) वियुतम् (ईडे) अध्वनिच्छामि (पूर्वचित्तिम्) पूर्वा-
चित्तिश्चयनं यस्य तम् (नमोभिः) अनैः (सः) (पर्वभिः) पूर्णैः
साधनाङ्गैः (ऋतुशः) बहूनृतून् (कल्पमानः) समर्थः सन् (गाम्)
पृथिवीम् (मा) (हिंसीः) हिंस्याः (अदितिम्) अखाण्डिताम् (विरा-
जम्) विविधैः पदार्थैः राजमानाम् ॥ ४३ ॥

अन्वयः—हे विद्वान् यथाहं पर्वभिर्नमोभिः सह वर्त्तमानमिन्दुमरुषं भुरग्युं पूर्वचितिमग्निमजस्रमीडे तमृतुशः कल्पमानः स-
न्नदिति विराजं गां न नाशयामि तथैव स त्वमेतमेनां च मा हिंसीः ॥ ४३ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्ऋत्वनुकूलतया क्रिययाऽग्निर्जलमन्नं च
संसेव्य राजभूमिः सदैव रक्षणीया । यतः सर्वाणि सुखानि स्युः ॥ ४३ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् पुरुष जैसे मैं (पर्वभिः) पूर्ण साधन युक्त (नमोभिः)
अन्नो के साथ वर्त्तमान (इन्दुम्) जलरूप (अरुषम्) घोड़े के सदृश (भुरग्युम्)
पोषण करने वाली (पूर्वचितिम्) प्रथम निर्मित (अग्निम्) विजुली को (अजस्रम्)
निरन्तर (ईडे) अधिकता से खोजता हूँ उस को (तमृतुशः) प्रति ऋतु में (कल्पमानः)
समर्थ होके करता हुआ (अदितिम्) अखण्डित (विराजम्) विविध प्रकार के पदार्थों
से शोभायमान (गाम्) पृथिवी को नष्ट नहीं करता हूँ वैसे ही (सः) सो आप इस
अग्नि और इस पृथिवी को (मा) मत (हिंसीः) नष्ट कीजिये ॥ ४३ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि ऋतुओं के अनुकूल क्रिया से अग्नि
जल और अन्न का सेवन करके राज्य और पृथिवी की सदैव रक्षा करें जिस से सब
सुख प्राप्त हों ॥ ४३ ॥

वरून्नीमित्यस्य विरूप ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृत्विष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तेन किं न कार्यमित्याह ॥

फिर उस विद्वान् को क्या नहीं करना चाहिये यह वि० ॥

वरून्नीं त्वष्टुर्वरुणस्य नाभिमविं जज्ञानां
रजंसः परस्मात् । महीं साहस्रीमसुरस्य मा-
यामग्ने माहिंसीः परमे व्योमन् ॥ ४४ ॥

वरून्नीम् । त्वष्टुः । वरुणस्य । नाभिम् । अ-
विम् । जज्ञानाम् । रजसः । परस्मात् । महीम् ।
साहस्रीम् । असुरस्य । मायाम् । अग्ने । मा ।
हिंसीः । परमे । व्योमन्निति विऽओमन् ॥४४॥

पदार्थः—(वरून्नीम्) वरयित्रीम् (त्वष्टुः) छेदकस्य सूर्यस्य
(वरुणस्य) जलस्य (नाभिम्) बन्धिकाम् (अविम्) रक्षणादिनि-
मित्ताम् (जज्ञानाम्) प्रजाताम् (रजसः) लोकात् (परस्मात्)
श्रेष्ठात् (महीम्) महतीं भूमिम् (साहस्रीम्) असंख्यातां बहु-
फलप्रदाम् (असुरस्य) मेघस्य (मायाम्) प्रज्ञापिकां विद्युतम्
(अग्ने) विद्वन् (मा) (हिंसीः) हिंस्याः (परमे) सर्वोत्कृष्टे (व्योमन्)
आकाशवद् व्याप्ते ब्रह्मणि ॥ ४४ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं त्वष्टुर्वरून्नीं वरुणस्य नाभिं परस्माद्र-
जसो जज्ञानामसुरस्य मायां साहस्रीमविं परमे व्योमन्वर्त्तमानां म-
हीं माहिंसीः ॥ ४४ ॥

भावार्थः—सर्वैर्मनुष्यैर्येयं पृथिवी परस्मात्कारणाज्जाता सूर्या-
कर्षणसम्बन्धिनी जलाधारा मेघनिमित्ता बहुभूगोलाकाराऽसंख्य-
सुखप्रदा परमेश्वरेण निर्मिताऽस्ति तां गुणकर्मस्वभावतो विज्ञाय
सुखाय समुपयोक्तव्या ॥ ४४ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् पुरुष आप (त्वष्टुः) छेदनकर्त्ता सूर्य के
(वरून्नीम्) ग्रहण करने योग्य (वरुणस्य) जल की (नाभिम्) रोकने हारी (प-
रस्मात्) श्रेष्ठ (रजसः) लोक से (जज्ञानाम्) उत्पन्न हुई (असुरस्य) मेघ

की (मायाम्) जताने वाली विजुली को और (साहस्रीम्) असंख्य भूगोलयुक्त
बहुतफल देने हारी (अविम्) रक्षा आदि का निमित्त (परमे) सब से उत्तम
(व्योमन्) आकाश के समान व्याप्त जगदीश्वर में वर्तमान (महीम्) विस्तारयुक्त
पृथिवी का (मा) मत (हिंसीः) नष्ट कीजिये ॥ ४४ ॥

भावार्थः—सब मनुष्यों को चाहिये कि जो यह पृथिवी उत्तम कारण से उत्पन्न
हुई सूर्य जिस का आकर्षण कर्त्ता जलका आधार मेघका निमित्त असंख्य सुखदेनेहारी
परमेश्वर ने रची है उसको गुण कर्म और स्वभावसे जान के सुख के लिये उपयुक्त करें ॥ ४४ ॥

यो अग्निरित्यस्य विरूप ऋषिः । अग्निर्देवता ।

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनरनेन किं कार्यमित्याह ॥

फिर इस विद्वान् को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

यो अग्निरग्ने रध्यजायत शोकात्पृथिव्या उत
वा दिवस्परि । येन प्रजा विश्वकर्मा जजान तम-
ग्ने हेडः परिते वृणक्तु ॥ ४५ ॥

यः । अग्निः । अग्नेः । अधि । अजायत । शो-
कात् । पृथिव्याः । उत । वा । दिवः । परि । येन ।
प्रजा इति प्रजाः । विश्वकर्मेति विश्वऽकर्मा । जजा-
न । तम् । अग्ने । हेडः । परि । ते । वृणक्तु ॥ ४५ ॥

पदार्थः—(यः) (अग्निः) चानुषः (अग्नेः) विद्युदाख्यात्
(अधि) (अजायत) जायते (शोकात्) शोषकात् (पृथिव्याः) (उत)
(वा) (दिवः) सूर्यात् (परि) सर्वतः (येन) (प्रजाः) (विश्वकर्मा)
विश्वानि कर्माणि यस्य सः (जजान) जनयति (तम्) (अग्ने) विद्वन्
(हेडः) अनादरः (परि) (ते) तव (वृणक्तु) छिन्नो भवतु ॥ ४५ ॥

अन्वयः—हे अग्ने विद्वन् यः पृथिव्याः शोकादुत वा दिवो-
ऽग्नेरग्निरध्यजायत । येन विश्वकर्मा प्रजाः परिजजान तं ते हेडः
परिवृणक्तु ॥ ४५ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसो यूयं योऽग्निः पृथिवीं भित्त्वोत्पद्यते
यश्च सूर्यादेस्तस्माद्विघ्नकारिणोऽग्नेः सर्वान् प्राणिनः पृथग्रक्षत ।
येनाग्निनेश्वरः सर्वान् रक्षति तद्विद्यां विजानीत ॥ ४५ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् जन (यः) जो (पृथिव्याः) पृथिवी के
(शोकात्) सुखाने हारे अग्नि (उतवा) अथवा (दिवः) सूर्य से (अग्नेः)
बिजुली रूप अग्नि से (अग्निः) प्रत्यक्ष अग्नि (अध्यजायत) उत्पन्न होता है
(येन) जिस से (विश्वकर्मा) सब कर्मों का आधार ईश्वर (प्रजाः) प्रजाओं
को (परि) सब ओर से (जजान) रचता है (तम्) उस अग्नि को (ते) तेरा
(हेडः) क्रोध (परिवृणक्तु) सब प्रकार से छेदन करे ॥ ४५ ॥

भावार्थः—हे विद्वानो तुम लोग जो अग्नि पृथिवी को फोड़ के और जो
सूर्य के प्रकाश से बिजुली निकलती है उस विघ्नकारी अग्नि से सब प्राणियों को
रक्षित रखो और जिस अग्नि से ईश्वर सब की रक्षा करता है उस अग्नि की
विद्या जानो ॥ ४५ ॥

चित्तं देवानामित्यस्य विरूप ऋषिः । सूर्यो देवता ।

निचृत्विष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथेश्वरः कीदृशोऽस्तीत्याह ॥

अब ईश्वर कैसा है यह वि० ॥

चित्रं देवानामुदगादनीकं चतुर्मित्रस्य वरुण-
स्याग्नेः । आ प्रा धावा पृथिवी अन्तरिक्षं
सूर्य आत्मा जगत्स्थुषश्च ॥ ४६ ॥

चित्रम् । देवानाम् । उत् । अगात् । अनी-
कम् । चक्षुः । मित्रस्य । वरुणस्य । अग्नेः । आ ।
अप्राः । द्यावापृथिवीइति द्यावापृथिवी । अन्त-
रिक्षम् । सूर्यः । आत्मा । जगतः । तस्थुषः । च ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(चित्रम्) अद्भुतम् (देवानाम्) पृथिव्यादीनां
मध्ये (उत्) (अगात्) उदितोऽस्ति (अनीकम्) सेनेव किरण-
समूहम् (चक्षुः) दर्शकम् (मित्रस्य) प्राणस्य (वरुणस्य) उदा-
नस्य (अग्नेः) प्रसिद्धस्य (आ) (अप्राः) व्याप्नोति (द्यावापृथिवी)
प्रकाशाप्रकाशे जगती (अन्तरिक्षम्) आकाशम् (सूर्यः) सविता
(आत्मा) सर्वस्यान्तर्यामी (जगतः) जङ्गमस्य (तस्थुषः) स्था-
वरस्य (च) ॥ ४६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या भवन्तो यद् ब्रह्म देवानां चित्रमनीकं
मित्रस्य वरुणस्याग्नेश्चक्षुः सूर्य इवोदगाज्जगतस्तस्थुषश्चात्मा सद्
द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं चाप्रास्तज्जगन्निर्मातृ पातृ संहर्तृ व्यापकं
सततमुपासीरन् ॥ ४६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—न खल्विदं निष्कर्तृकमनधिष्ठा-
तृकमनीश्वरं जगदस्ति । यद् ब्रह्म सर्वान्तर्यामि सर्वेषां जीवानां
पापपुण्यफलदानव्यवस्थापकमनन्तज्ञानप्रकाशं वर्तते तदेवोपास्य
धर्मार्थकाममोक्षफलानि मनुष्यैराप्तव्यानि ॥ ४६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो आप लोग जो जगदीश्वर (देवानाम्) पृथिवी आदि
दिव्य पदार्थों के बीच (चित्रम्) आश्चर्य्य रूप (अनीकम्) सेना के समान किरणों

१३५६

तयोदशोऽध्यायः ॥

से युक्त (मित्रस्य) प्राण (वरुणस्य) उदान और (अग्नेः) प्रसिद्ध अग्नि के (चक्षुः) दिखाने वाले (सूर्यः) सूर्य के समान (उदगात्) उदय को प्राप्त हो रहा है उस के समान (जगतः) चेतन (च) और (तस्थुषः) जड़ जगत् का (आत्मा) अन्तर्यामी हो के (द्यावापृथिवी) प्रकाश अप्रकाश रूप जगत् और (अन्तरिक्षम्) आकाश को (आ) अच्छे प्रकार (अप्राः) व्याप्त हो रहा है उसी जगत् के रचने पालन करने और संहार-प्रलय करने हारे व्यापक ब्रह्म की निरन्तर उपासना किया करो ॥ ४६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु० - यह जगत् ऐसा नहीं कि जिस का कर्त्ता अधिष्ठाता वा ईश्वर कोई न होवे जो ईश्वर सब का अन्तर्यामी सब जीवों के पाप पुण्यों के फलों की व्यवस्था करने हारा और अनन्त ज्ञान का प्रकाश करने हारा है उसी की उपासना से धर्म अर्थ काम और मोक्ष के फलों को सब मनुष्य प्राप्त होवें ॥ ४६ ॥

इमं मेत्यस्य विरूप ऋषिः । अग्निर्देवता । विराड् ब्राह्मी
पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्येण किं कार्यमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

इमं माहिं१०सीर्द्विपादं पशुं१० सहस्राक्षो मे-
धाय चीयमानः । मयुं पशुं मेधमग्ने जुषस्व तेन
चिन्वानस्तन्वो निषीद । मयुं ते शुगृच्छतु यं द्वि-
ष्मस्तं ते शुगृच्छतु ॥ ४७ ॥

इमम् । मा । हि१०सीः । द्विपादमिति द्विऽपा-
दम् । पशुम् । सहस्राक्षइति सहस्रऽअक्षः । मेधाय ।

चीयमानः । मयुम् । पशुम् । मेधम् । अग्ने । जु-
षस्व । तेन । चिन्वानः । तन्वः । नि । सीद ।
मयुम् । ते । शुक् । ऋच्छतु । यम् । द्विष्मः ।
तम् । ते । शुक् । ऋच्छतु ॥ ४७ ॥

पदार्थः—(इमम्) (मा) (हिंसीः) हिंस्याः (द्विपादम्)
मनुष्यादिकम् (पशुम्) चतुष्पादं गवादिकम् (सहस्राक्षः) असं-
ख्यदर्शनः (मेधाय) सुखसंगमाय (चीयमानः) वर्धमानः (मयुम्)
जाङ्गलम् (पशुम्) प्रसिद्धम् (मेधम्) पवित्रकारकम् (अग्ने) पावक
इव मनुष्यजन्मप्राप्त (जुषस्व) प्रीणीहि (तेन) (चिन्वानः) वर्धमानः
(तन्वः) शरीरस्य मध्ये पुष्टः सन् (नि) नितराम् (सीद) तिष्ठ
(मयुम्) शस्यादिहिंसकम् पशुम् (ते) तव (शुक्) शोकः भावे किप्
(ऋच्छतु) प्राप्नोतु (यम्) शत्रुम् (द्विष्मः) अप्रीतयामः (तम्) (ते)
तव सकाशात् (शुक्) शोकः (ऋच्छतु) ॥ ४७ ॥

अन्वयः—हे अग्ने पावक इव मनुष्य मेधाय चीयमानः सह-
स्राक्षस्त्वमिमं द्विपादं मेधं मयुं पशुं च मा हिंसीः तं पशुं जुषस्व तेन
चिन्वानः सन् तन्वो मध्ये निषीद । इयं ते शुङ्मयुमृच्छतु । ते तव
यं शत्रुम् वयं द्विष्मस्तं शुगृच्छतु ॥ ४७ ॥

भावार्थः—केनापि मनुष्येणोपकारकाः पशवः कदाचिन्न हिं-
सनीयाः किन्त्वेतान् संपालयैतेभ्य उपकारं संगृह्य सर्वे मनुष्या आ-
नन्दयितव्या यैर्जागलैर्हिंसकैः पशुशस्यमनुष्याणां हानिः स्यात्ते
तु राजपुरुषैर्हन्तव्या निग्रहीतव्याश्च ॥ ४७ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) मनुष्य के जन्म को प्राप्त हुए (मेधाय) सुख की प्राप्ति के लिये (चीयमानः) बड़े हुए (सहस्राक्षः) हजारह प्रकार की दृष्टि वाले राजन् तू (इमम्) इस (द्विपादम्) दो पग वाले मनुष्यादि और (मेधम्) पवि-प्रकारक फलप्रद (मयुम्) जंगली (पशुम्) गवादि पशु जीव को (मा) मत (हिं-सीः) मारा कर उस (पशुम्) पशु की (जुषस्व) सेवा कर (तेन) उस पशु से (चिन्वानः) बढ़ता हुआ तू (तन्वः) शरीर में (निषीद) निरन्तर स्थिर हो यह (ते) तेरे से (शुक्) शोक (मयुम्) शस्यादिनाशक जंगली पशु को (ऋच्छतु) प्राप्त होवे (ते) तेरे (यम्) जिस शत्रु से हम लोग (द्विष्मः) द्वेष करें (तम्) उस को (शुक्) शोक (ऋच्छतु) प्राप्त होवे ॥ ४७ ॥

भावार्थः—कोई भी मनुष्य सब के उपकार करने हारे पशुओं को कभी न मारे किन्तु इन की अच्छे प्रकार रक्षा कर और इन से उपकार ले के सब मनुष्यों को आनन्द देवे जिन जंगली पशुओं से ग्राम के पशु खेती और मनुष्यों की हानि हो उन को राजपुरुष मारें और बंधन करें ॥ ४७ ॥

इमं मेत्यस्य विरूप ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृद्ब्राह्मी

पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनरयं मनुष्यः किं कुर्यादित्याह ॥

फिर यह मनुष्य क्या करे यह वि० ॥

इमं माहिं० सीरेकशफं पशुं कनिक्रदं वाजिनं
वाजिनेषु । गौरमारण्यमनुते दिशामि तेन चिन्वा-
नस्तन्वो नि षीद । गौरं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते
शुगृच्छतु ॥ ४८ ॥

इमम् । मा । हि० सीः । एकशफमित्येकः-

शफम् । पशुम् । कनिक्रदम् । वाजिनम् । वाजि-
नेषु । गौरम् । आरण्यम् । अनु । ते । दिशामि ।
तेन । चिन्वानः । तन्वुः । नि । सीद । गौरम् ।
ते । शुक् । ऋच्छतु । यम् । द्विष्मः । तम् । ते ।
शुक् । ऋच्छतु ॥ ४८ ॥

पदार्थः—(इमम्) (मा) (हिंसीः) हिंस्याः (एकशफम्)
एकखुरमश्वादिकम् (पशुम्) द्रष्टव्यम् (कनिक्रदम्) मृशं विकलं
प्राप्तव्यथम् (वाजिनम्) वेगवन्तम् (वाजिनेषु) वाजिनानां सं-
ग्रामाणामवयवेषु कर्मसु कार्यसिद्धिकरम् (गौरम्) गौरवर्णम्
(आरण्यम्) आरण्ये भवम् (अनु) (ते) तुभ्यम् (दिशामि)
उपदिशामि (तेन) (चिन्वानः) वर्द्धमानः (तन्वुः) शरीरस्य मध्ये
(नि) (सीद) (गौरम्) (ते) इत्यादि पूर्ववत् ॥ ४८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्य त्वं वाजिनेष्विममेकशफं कनिक्रदं वा-
जिनं पशुं माहिंसीः । ईश्वरोऽहं ते तुभ्यं यमारण्यं गौरं पशुमनु
दिशामि तेन चिन्वानः सैस्तन्वो मध्ये निषीद । ते तव सकाशाद्
गौरं शुगृच्छतु यं वयं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु ॥ ४८ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरेकशफा अश्वादयः पशवः कदाचिनो
हिंस्याः । न चोपकारका आरण्याः । येषां हननेन जगतो हानीर-
क्षणेनोपकारश्च भवति ते सदैव पालनीया हिंसाश्च हन्तव्याः ॥ ४८ ॥

पदार्थः—हे राजन् तू (वाजिनेषु) संग्राम के कामों में (इमम्) इस

१३६०

त्रयोदशोऽध्यायः ॥

(एकशफम्) एकखुरयुक्त (कनिक्रदम्) शीघ्र विकल व्यथा को प्राप्त हुए (वाजिनम्) बेगवाले (पशुम्) देखने योग्य घोड़े आदि पशु को (मा) (हिंसीः) मत मार मैं ईश्वर (ते) तेरे लिये (यम्) जिस (आरण्यम्) जङ्गली (गौरम्) गौरपशु की (दिशामि) शिक्षा करता हूं (तेन) उस के रक्षण से (चिन्वानः) वृद्धि को प्राप्त हुआ (तन्वः) शरीर में (निषीद) निरन्तर स्थिर हो (ते) तेरे से (गौरम्) श्वेत वर्ण वाले पशु के प्रति (शुक्) शोक (ऋच्छतु) प्राप्त होवे और (यम्) जिस शत्रु को हम लोग (द्विष्मः) द्वेष करें (तम्) उस को (ते) तुझ से (शुक्) शोक (ऋच्छतु) प्राप्त होवे ॥ ४८ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को उचित है कि एक खुर वाले घोड़े आदि पशुओं और उपकारक बन के पशुओं को भी कभी न मारें जिन के मारने से जगत् की हानि और न मारने से सब का उपकार होता है उन का सदैव पालन पोषण करें और जो हानिकारक पशु हों उन को मारें ॥ ४८ ॥

इमं साहस्रमित्यस्य विरूप ऋषिः । अग्नि-

देवता । कृतिश्छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः के पशवो नो हिंसनीया हिंसनीयाश्चेत्याह ॥

फिर मनुष्यों को कौन पशु न मारने और कौन मारने चाहिये य० ॥

इमं साहस्रं शतधारमुत्सं व्यच्यमानं
सरिरस्य मध्ये । घृतं दुहानामदितिं जनायाग्ने
मा हिंसीः परमे व्योमन् । गवयमारण्यमनुते
दिशामि तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद । गवयन्ते शु-
गृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु ॥ ४९ ॥

इमम् । साहस्रम् । शतधारमिति शतधारम् ।
उत्सम् । व्यच्यमानमिति विश्रच्यमानम् ।

सरिरस्य । मध्ये । घृतम् । दुहानाम् । अदितिम् ।
 जनाय । अग्ने । मा । हिंसीः । परमे । व्यो-
 मन्निति विऽओमन् । गवयम् । आरण्यम् । अनु ।
 ते । दिशामि । तेन । चिन्वानः । तन्वः । नि । सीद ।
 गवयम् । ते । शुक् । ऋच्छतु । यम् । द्विष्मः ।
 तम् । ते । शुक् । ऋच्छतु ॥ ४९ ॥

पदार्थः—(इमम्) (साहस्रम्) सहस्रस्यासंख्यातानां सु-
 खानामयं साधकस्तम् (शतधारम्) शतमसंख्याता दुग्धधारा य-
 स्मात्तम् (उत्सम्) कूपमिव पालकं गवादिकम् (व्यच्यमानम्)
 विविधप्रकारेण पालनीयम् (सरिरस्य) अन्तरिक्षस्य (मध्ये)
 (घृतम्) आज्यम् (दुहानाम्) प्रपूरयन्तीम् (अदितिम्) अख-
 ण्डनीयां गाम् (जनाय) मनुष्याद्याय प्राणिने (अग्ने) विवेक
 प्राप्तोपकारप्रकाशक राजन् (मा) (हिंसीः) (परमे) प्रकृष्टे
 (व्योमन्) व्योम्नि व्याप्तेऽन्तरिक्षे वर्त्तमानाम् (गवयम्) गो-
 सदृशम् (आरण्यम्) (अनु) (ते) (दिशामि) (तेन)
 (चिन्वानः) पुष्टः सन् (तन्वः) (नि) (सीद) (गवयम्)
 (ते) (शुक्) शोकः (ऋच्छतु) (यम्) (द्विष्मः) (तम्)
 (ते) (शुक्) ऋच्छतु ॥ ४९ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं जनायेमं साहस्रं शतधारं व्यच्यमान-
 मुत्समिव वीर्यसेचकं वृषभं घृतं दुहानामदितिं धेनुं च मा हिंसी-

स्ते तुभ्यमपरमारण्यं गवयमनुदिशामि तेन परमे व्योमन् सरिरस्य
मध्ये चिन्वानः संस्तन्वो निषीद । तं गवयं ते शुगृच्छतु यन्ते शत्रुं
वयं द्विष्मस्तमति शुगृच्छतु शोकः प्राप्नोतु ॥ ४९ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—राजमनुष्या येभ्यो वृषादिभ्यः कृ-
ष्यादीनि कर्माणि भवन्ति । याभ्यो गवादिभ्यो दुग्धादिपदार्था जा-
यन्ते यैः सर्वेषां रक्षणं भवति ते कदाचिन्नैव हिंसनीयाः य एतान्
हिंस्युस्तेभ्यो राजादिन्यायेना अतिदण्डं दध्युर्येच जाङ्गला गवयादयो
प्रजाहानिं कुर्युस्ते हन्तव्याः ॥ ४९ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) दया को प्राप्त हुए परोपकारक राजन् तू (जनाय)
मनुष्यादिप्राणी के लिये (इमम्) इस (साहस्रम्) असंख्य सुखों का साधन (श-
तधारम्) असंख्य दूध की धाराओं के निमित्त (व्यच्यमानम्) अनेक प्रकार से
पालन के योग्य (उत्सम्) कुए के समान रक्षा करने हारे वीर्य सेचक बैल और
(घृतम्) घी को (दुहानाम्) पूर्ण करती हुई (अदितिम्) नहीं मारने योग्य गौ
को (माहिंसीः) मत मार और (ते) तेरे राज्य में जिस (आरण्यम्) वन में रह-
ने वाले (गवयम्) गौ के समान नीलगाय से खेती की हानि होती हो तो उस को
(अनुदिशामि) उपदेश करता हूँ (तेन) उस के मारने से सुरक्षित अन्न से (परमे)
उत्कृष्ट (व्योमन्) सर्वत्र व्यापक परमात्मा और (सरिरस्य) विस्तृत व्यापक आ-
काश के (मध्ये) मध्य में (चिन्वानः) वृद्धि को प्राप्त हुआ तू (तन्वः) शरीर
मध्य में (निषीद) निवास कर (ते) तेरा (शुक्) शोक (तम्) उस (गवयम्)
रोम्ह को (ऋच्छतु) प्राप्त होवे और (यम्) जिस (ते) तेरे शत्रु का (द्विष्मः)
हम लोग द्वेष करें उस को भी (शुक्) शोक (ऋच्छतु) प्राप्त होवे ॥ ४९ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे राजपुरुषो तुम लोगों को चाहिये कि
जिन बैल आदि पशुओं के प्रभाव से खेती आदि काम जिन गौ आदि से दूध घी
आदि उत्तम पदार्थ होते हैं कि जिन के दूध आदि से सब प्रजा की रक्षा होती है

उन को कभी मत मारो और जो जन इन उपकारक पशुओं को मारे उन को राजादि न्यायाधीश अत्यन्त दण्ड देवें और जो जंगल में रहने वाले नीलगाय आदि प्रजा की हानि करें वे मारने योग्य हैं ॥ ४६ ॥

इममूर्णायुमित्यस्य विरूप ऋषिः । अग्निर्देवता ।

कृतिश्छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनः के पशवो न हिंस्या हिंस्याश्चेत्याह ॥

फिर किन पशुओं को न मारना और किन को मारना चाहिये यह० ॥

इममूर्णायुं वरुणस्य नाभिं त्वचं पशूनां द्वि-
पदां चतुष्पदाम् । त्वष्टुः प्रजानां प्रथमं जनित्र-
मग्ने माहिंसीः परमे व्योमन् । उष्ट्रमारण्य-
मनुं ते दिशामि तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद । उ-
ष्ट्रं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु ॥५०॥

इमम् । ऊर्णायुम् । वरुणस्य । नाभिम् । त्व-
चम् । पशूनाम् । द्विपदामिति द्विऽपदाम् । चतु-
ष्पदाम् । चतुःपदामिति चतुःऽपदाम् । त्वष्टुः ।
प्रजानामिति प्रऽजानाम् । प्रथमम् । जनित्रम् ।
अग्ने । मा । हिंसीः । परमे । व्योमन्निति वि-
ऽश्रोमन् । उष्ट्रम् । आरण्यम् । अनुं । ते । दि-
शामि । तेन । चिन्वानः । तन्वुः । नि । सीद ।

उष्ट्रम् । ते । शुक् । ऋच्छतु । यम् । दिवष्मः ।

तम् । ते । शुक् । ऋच्छतु ॥ ५० ॥

पदार्थः—(इमम्) (ऊर्णायुम्) अविम् (वरुणस्य) वरस्य
प्राप्तव्यस्य सुखस्य (नाभिम्) निबन्धनम् (त्वचम्) (पशूनाम्)
(द्विपदाम्) (चतुष्पदाम्) (त्वष्टुः) सुखप्रकाशकस्य (प्रजानाम्)
(प्रथमम्) आदिमम् (जनित्रम्) उत्पत्तिनिमित्तम् (अग्ने)
(मा) (हिंसीः) हिंस्याः (परमे) (व्योमन्) (उष्ट्रम्) (आरण्यम्)
आरण्ये भवम् (अनु) (ते) (दिशामि) (तेन) (चिन्वानः)
(तन्वः) (नि) (सीद) (उष्ट्रम्) इत्यादि पूर्ववत् ॥ ५० ॥

अन्वयः—हे अग्ने प्राप्तविद्य राजंस्त्वमिमं वरुणस्य नाभिं
द्विपदां चतुष्पदां पशूनां त्वचं त्वष्टुः प्रजानां प्रथमं जनित्रं परमे
व्योमन्वर्त्तमानमूर्णायुं माहिंसीः । ते यं धान्यहिंसकमारण्यमुष्ट्रं हन्तु-
मनुदिशामि तेन चिन्वानः संस्तन्वो मध्ये निषीद । ते शुगारण्य-
मुष्ट्रमृच्छतु यं ते द्वेष्टारं वयं द्विष्मस्तं शुगृच्छतु ॥ ५० ॥

भावार्थः—हे राजन् येषां मव्यादीनां लोमानि त्वगपि मनु-
ष्याणां सुखाय प्रभवति य उष्ट्रा भारं वहन्तो मनुष्यान् सुखयन्ति
तान् ये हन्तुमिच्छेयुस्ते जगत्पीडका विज्ञेयाः सम्यग् दण्डनीयाश्च
ये चारण्या उष्ट्रा हानिकरास्तेपि दण्डनीयाः ॥ ५० ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्या को प्राप्त हुए राजन् तू (वरुणस्य) प्राप्त होने
योग्य श्रेष्ठ सुख के (नाभिम्) संयोग करने हारे (इमम्) इस (द्विपदाम्) दो
पगवाले मनुष्य पक्षी आदि (चतुष्पदाम्) चार पगवाले (पशूनाम्) गाय आदि

पशुओं की (त्वचम्) चमड़े से ढांकने वाले और (त्वष्टुः) सुख प्रकाशक ईश्वर की (प्रजानाम्) प्रजाओं के (प्रथमम्) आदि (जनित्रम्) उत्पत्ति के निमित्त (परमे) उत्तम (व्योमन्) आकाश में वर्तमान (ऊर्णायुम्) भेड़ आदि को (मा-हिंसीः) मत मार (ते) तेरे लिये मैं ईश्वर (यम्) जिस (आरण्यम्) बनेले (उष्ट्रम्) हिंसक ऊंट को (अनुदिशामि) बतलाता हूँ (तेन) उस से सुरक्षित-अन्नादि से (चिन्वानः) बढ़ता हुआ (तन्वः) शरीर में (निषीद) निवास कर । (ते) तेरा (शुक्) शोक, उस जंगली ऊंट को (ऋच्छतु) प्राप्त हो और जिस द्वेषीजन से हम लोग (द्विष्मः) अप्रीति करें (तम्) उस को (ते) तेरा (शुक्) शोक (ऋच्छतु) प्राप्त होवे ॥ ५० ॥

भावार्थः—हे राजन् जिन भेड़ आदि के रोम और त्वचा मनुष्यों के सुख के लिये होती है और जो ऊंट मार उठाते हुए मनुष्यों को सुख देते हैं उन को जो दुष्ट जन मारा चाहें उन को संसार के दुःखदायी समझो और उन को अच्छे प्रकार दण्ड देना चाहिये ॥ ५० ॥

अज इत्यस्य विरूप ऋषिः । अग्निर्देवता ।

भुरिक्कृतिश्छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः के पशवो न हन्तव्या के च हन्तव्या इत्याह ॥
फिर मनुष्यों को कौनसे पशु न मारने और कौन से मारने चाहिये यह वि० ॥

अजो ह्यग्नेरजनिष्ट शोकात्सो अपश्यज्जनि-
तारमग्रे । तेन देवा देवतामग्रमायुं स्तेन रोहमा-
यन्तुपमेध्यासः । शरभमारण्यमनुते दिशामि तेन
चिन्वानस्तन्वो निषीद । शरभं ते शुगृच्छतु यं द्विष्म-
स्तं ते शुगृच्छतु ॥ ५१ ॥

अजः । हि । अग्नेः । अजनिष्ट । शोकात् ।
 सः । अपश्यत् । जनितारम् । अग्ने । तेन । दे-
 वाः । देवताम् । अग्रम् । आयन् । तेन । रोहम् ।
 आयन् । उप । मेध्यासः । शरभम् । आरण्यम् ।
 अनु । ते । दिशामि । तेन । चिन्वानः । तन्वुः ।
 नि । सीद । शरभम् । ते । शुक् । ऋच्छतु । यम् ।
 द्विष्मः । तम् । ते । शुक् । ऋच्छतु ॥ ५१ ॥

पदार्थः—(अजः) छागः (हि) खलु (अग्नेः) पाव-
 कात् (अजनिष्ट) जायते (शोकात्) (सः) (अपश्यत्)
 पश्यति (जनितारम्) उत्पादकम् (अग्ने) (तेन) (देवाः) विद्वांसः
 (देवताम्) दिव्यगुणताम् (अग्रम्) उत्तमं सुखम् (आयन्) यन्ति
 प्राप्नुवन्ति (तेन) (रोहम्) प्रादुर्भावम् (आयन्) प्राप्नुवन्तु (उप) (मेध्या-
 सः) पवित्राः सन्तः (शरभम्) शल्यकम् (आरण्यम्) जंगलोत्प-
 न्नम् (अनु) (ते) (दिशामि) (तेन) (चिन्वानः) अग्ने पूर्ववत् ॥ ५१ ॥

अन्वयः—हे राजंस्त्वं यो ह्यजोऽजनिष्ट सोऽग्ने जनितारमप-
 श्यत् । येन मेध्यासो देवा अग्रं देवतां सुखमुपायन् येन रोहमुपा-
 यन् तेनोत्तमगुणतामग्रं सुखं तेन वृद्धिं च प्राप्नुहि यमारण्यं शरभं-

तेऽनुदिशामि तेन चिन्वानः संस्तन्वो निषीद तं ते शुगृच्छतु यं
ते तवारिं वयं द्विष्मस्तं शोकादग्नेः शुगृच्छतु ॥ ५१ ॥

भावार्थः—राजजनैरजादीनऽहत्वा संरक्ष्यैते उपकाराय संयोज-
नीयाः । ये शुभपशुपक्षिर्हिंसका भवेयुस्ते भृशं ताडनीयाः । यदि
शल्यकी हानिकारिका स्यात्तर्हि सा प्रजापालनाय हन्तव्या ॥ ५१ ॥

पदार्थः—हे राजन् तू जो (हि) निश्चित (अजः) बकरा (अजनिष्ट)
उत्पन्न होता है (सः) वह (अग्रे) प्रथम (जनितारम्) उत्पादक को (अपश्यत्)
देखता है जिस से (मेध्यासः) पवित्र हुए (देवाः) विद्वान् (अग्रम्) उत्तम सुख और
(देवताम्) दिव्यगुणों के (उपायन्) उपाय को प्राप्त होते हैं और जिस से (रोहम्)
वृद्धियुक्त प्रसिद्धि को (आयन्) प्राप्त होवें (तेन) उस से उत्तम गुणों उत्तम सुख
तथा (तेन) उस से वृद्धि को प्राप्त हो जो (आरण्यम्) बनेली (शरभम्) शेही
(ते) तेरी प्रजा को हानि देने वाली है उस को (अनुदिशामि) बतलाता हूं (तेन)
उस से बचाए हुए पदार्थ से (चिन्वानः) बढ़ता हुआ (तन्वः) शरीर में (निषीद)
निवास कर और (तम्) उस (शरभम्) शल्यकी को (ते) तेरा (शुक्) शोक
(ऋच्छतु) प्राप्त हो और (ते) तेरे (यम्) जिस शत्रु से हम लोग (द्विष्मः) द्वेष
करें उस को (शोकात्) शोकरूप (अग्नेः) अग्नि से (शुक्) शोक अर्थात् शोक
से बढ़ कर शोक अत्यन्तशोक (ऋच्छतु) प्राप्त होवे ॥ ५१ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को उचित है कि बकरे और मोर आदि श्रेष्ठ पक्षियों को
न मारें और इन की रक्षा करके उपकार के लिये संयुक्त करें और जो अच्छे पशुओं
और पक्षियों के मारने वाले हों उन को शीघ्र ताड़ना देवें हां जो खेती को उजाड़ने
हारे श्याही आदि पशु हैं उन को प्रजा की रक्षा के लिये मारें ॥ ५१ ॥

त्वं यविष्ठेत्यस्योशना ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृद्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनः कीदृशा रक्षया हिंसनीयाश्रेत्याह ॥

फिर कैसे पशुओं की रक्षा करना और हनना चाहिये यह वि० ॥

त्वं यविष्ठ दाशुषो नूः पाहि शृणुधी गिरः ।

रक्षां तोकमुत त्मना ॥ ५२ ॥

त्वम् । यविष्ठ । दाशुषः । नृन् । पाहि । शृ-
णुधि । गिरः । रक्ष । तोकम् । उत । त्मना ॥ ५२ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (यविष्ठ) अतिशयेन युवन् (दाशुषः) सुखदातृन् (नृन्) धर्मेनेतृन्मनुष्यान् । अत्र नृन् पे इति रुरादेशः पूर्वस्यानुनासिकत्वं च (पाहि) (शृणुधि) अत्र हेर्ध्यादेशोऽन्येषामपीति दीर्घः (गिरः) सत्या वाचः अत्र द्व्यचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः (तोकम्) अपत्यम् (उत) अपि (त्मना) आत्मना ॥ ५२ ॥

अन्वयः—हे यविष्ठ त्वं संरक्षितैरेतैः पशुभिर्दाशुषो नृन्पाहि । इमा गिरः शृणुधि त्मना मनुष्याणामुत पशूनां तोकं रक्ष ॥ ५२ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या मनुष्यादिरक्षकान् पशून् वर्धयन्ते करुणा मयानुपदेशान् शृण्वन्ति श्रावयन्ति त आत्मजं सुखं लभन्ते ॥ ५२ ॥

पदार्थः—हे (यविष्ठ) अत्यन्त युवा (त्वम्) तू रक्षा किये हुए इन पशुओं से (दाशुषः) सुखदाता (नृन्) धर्मरक्षक मनुष्यों की (पाहि) रक्षा कर इन (गिरः) सत्य वाणियों को (शृणुधि) सुन और (त्मना) अपने आत्मा से मनुष्य (उत्) और पशुओं के (तोकम्) बच्चों की (रक्ष) रक्षा कर ॥ ५२ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य मनुष्यादि प्राणियों के रक्षक पशुओं को बढ़ाते हैं और कृपामय उपदेशों को सुनते सुनाते हैं वे आन्तर्य सुख को प्राप्त होते हैं ॥ ५२ ॥

अपां त्वेमन्नित्यस्योशना ऋषिः । आपो देवताः । पूर्वस्य ब्राह्मी
 पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः । सरिरेत्वेति मध्यस्य
 ब्राह्मी जगती छन्दः । निषादः स्वरः । गायत्रेणो-
 त्युत्तरस्य निचृद् ब्राह्मी पङ्क्तिश्छन्दः ॥
 पञ्चमः स्वरः ॥

अथाध्येतृजनानध्यापकाः किमुपदिशेयुरित्याह ॥

अब पढ़ने वालों को पढ़ाने वाले क्या उपदेश करें यह विषय० ॥

अपां त्वेमन्त्सादयाम्यपां त्वोन्नन्त्सादयाम्य-
 पान्त्वा भस्मन्त्सादयाम्यपां त्वा ज्योतिषि साद-
 याम्यपां त्वायने सादयाम्यर्णवे त्वा सदेने साद-
 यामि समुद्रे त्वा सदेने सादयामि । सरिरे त्वा
 सदेने सादयाम्यपां त्वा क्षये सादयाम्यपां त्वा
 सधिषि सादयाम्यपां त्वा सदेने सादयाम्यपां त्वा
 सधस्थे सादयाम्यपां त्वा योनौ सादयाम्यपां
 त्वा पुरीषे सादयाम्यपां त्वा पार्थसि सादयामि
 गायत्रेण त्वा छन्दसा सादयामि त्रैष्टुभेन त्वा
 छन्दसा सादयामि जागतेन त्वा छन्दसा साद-

यास्यानुष्टुभेन त्वा छन्दसा सादयामि पाङ्क्तैन
त्वा छन्दसा सादयामि ॥ ५३ ॥

अपाम् । त्वा । एमन् । सादयामि । अपाम् ।
त्वा । ओद्मन् । सादयामि । अपाम् । त्वा ।
भस्मन् । सादयामि । अपाम् । त्वा । ज्योतिषि ।
सादयामि । अपाम् । त्वा । अयने । सादयामि ।
अर्णवे । त्वा । सदनै । सादयामि । समुद्रे । त्वा ।
सदनै । सादयामि । सरिरे । त्वा । सदनै । सा-
दयामि । अपाम् । त्वा । क्षये । सादयामि । अ-
पाम् । त्वा । सधिषि । सादयामि । अपाम् । त्वा ।
सदनै । सादयामि । अपाम् । त्वा । सधस्थ इति
सधस्थै । सादयामि । अपाम् । त्वा । योनौ । सा-
दयामि । अपाम् । त्वा । पुरीषे । सादयामि । अपाम् ।
त्वा । पार्थसि । सादयामि । गायत्रेण । त्वा । छन्दसा ।
सादयामि । त्रैष्टुभेन । त्रैस्तुभेनेति त्रैस्तुभेन ।
त्वा । छन्दसा । सादयामि । जागतेन । त्वा । छ-
न्दसा । सादयामि । आनुष्टुभेन । आनुस्तुभेने-
त्यानुस्तुभेन । त्वा । छन्दसा । सादयामि । पा-
ङ्क्तैन । त्वा । छन्दसा । सादयामि ॥ ५३ ॥

पदार्थः—(अपाम्) प्राणानां रक्षणे (त्वा) त्वाम् (ए-
 मन्) एति गच्छति तस्मिन् वायौ (सादयामि) स्थापयामि
 (अपाम्) जलानाम् (त्वा) (ओम्नन्) ओषधिषु (साद-
 यामि) (अपाम्) प्राप्तानां काष्ठादीनाम् (त्वा) (भस्मन्)
 भस्मन्यध्वे । अतः सर्वत्र सप्तमीलुक् (सादयामि) (अपाम्)
 व्याप्तवतां विद्युदादीनाम् (त्वा) (ज्योतिषि) विद्युति (साद-
 यामि) (अपाम्) अन्तरिक्षस्य (त्वा) (अयने) भूमौ (सा-
 दयामि) (अर्णवे) प्राणे (त्वा) (सदने) स्थातव्ये (साद-
 यामि) (समुद्रे) मनसि (त्वा) (सदने) गन्तव्ये (साद-
 यामि) सरिरे वाचि (त्वा) (सदने) प्राप्तव्ये (सादयामि)
 (अपाम्) प्राप्तव्यानां पदार्थानाम् (त्वा) (क्षये) चक्षुषि (सा-
 दयामि) (अपाम्) (त्वा) (सधिवि) समानान् शब्दान्
 शृणोति येन तस्मिन् श्रोत्रे (सादयामि) (अपाम्) (त्वा)
 (सदने) दिवि (सादयामि) (अपाम्) (त्वा) (सधस्थे)
 अन्तरिक्षे (सादयामि) (अपाम्) (त्वा) (योनौ) समुद्रे
 (सादयामि) (अपाम्) (त्वा) (पुरीषे) सिकतासु (सा-
 दयामि) (अपाम्) (त्वा) (पाथसि) अन्ने (सादयामि)
 (गायत्रेण) गायत्रीनिर्मितेन (त्वा) (छन्दसा) स्वच्छेनार्थेन
 (सादयामि) (त्रैष्टुभेन) त्रिष्टुप्प्रोक्तेन (त्वा) (छन्दसा)
 (सादयामि) (जागतेन) जगत्युक्तेन (त्वा) (छन्दसा)
 (सादयामि) (आनुष्टुभेन) अनुष्टुप्कथितेन (त्वा) (छ-
 न्दसा) (सादयामि) (पाङ्क्तेन) पङ्क्तिप्रकाशितेन (त्वा)
 (छन्दसा) (सादयामि) संस्थापयामि ॥ ५३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्य ! यथा शिक्षकोऽहमपामेमंस्त्वा साद-
याम्यपामोदमंस्त्वा सादयाम्यपां भस्मंस्त्वा सादयाम्यपां ज्योतिषि
त्वा सादयाम्यपामयने त्वा सादयाम्यर्णवे सदने त्वा सादयामि समुद्रे
सदने त्वा सादयामि सरिरे सदने त्वा सादयाम्यपां क्षये त्वा सा-
दयाम्यपां सधिषि त्वा सादयाम्यपां सदने त्वा सादयाम्यपां सध-
स्थे त्वा सादयाम्यपां योनौ त्वा सादयाम्यपां पुरीषे त्वा सादया-
म्यपां पाथसि त्वा सादयामि । गायत्रेण छन्दसा त्वा सादयामि
त्रैष्टुभेन छन्दसा त्वा सादयामि जागतेन छन्दसा त्वा सादयाम्या-
नुष्टुभेन छन्दसा त्वा सादयामि पाङ्क्तेन छन्दसा त्वा सादयामि
तथैव वर्तस्व ॥ ५३ ॥

भावार्थः—विद्वद्भिः सर्वान् पुरुषांस्त्रियश्च वेदानध्याप्य ज-
गत्स्थानां वाय्वादिपदार्थानां विद्यासु निपुणीकृत्य तेभ्यः प्रयो-
जनसाधने प्रवर्तनीयाः ॥ ५३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य जैसे शिक्षा करने वाला मैं (अपाम्) प्राणों की रक्षा
के निमित्त (एमन्) गमन शीलवायु में (त्वा) तुझ को (सादयामि) स्थापित क-
रता हूं (अपाम्) जलों की (ओद्यन्) आर्द्रतायुक्त ओषधियों में (त्वा) तुझ
को (सादयामि) स्थापन करता हूं (अपाम्) प्राप्त हुए काष्ठों के (भस्मन्) राख
में (त्वा) तुझ को (सादयामि) संयुक्त करता हूं (अपाम्) व्याप्त हुए बिजुली
आदि अग्नि के (ज्योतिषि) प्रकाश में (त्वा) तुझ को (सादयामि) नियुक्त
करता हूं (अपाम्) अवकाश वाले (अयने) स्थान में (त्वा) तुझ को
(सादयामि) बैठाता हूं (सदने) स्थिति के योग्य (अर्णवे) प्राणविद्या में (त्वा)
तुझ को (सादयामि) संयुक्त करता हूं (सदने) गमनशील (समुद्रे) मन के
विषय में (त्वा) तुझ को (सादयामि) सम्बद्ध करता हूं (सदने) प्राप्त होने योग्य
(सरिरे) वाणी के विषय में (त्वा) तुझ को (सादयामि) संयुक्त करता हूं (अ-

पाम्) प्राप्त होने योग्य पदार्थों के संबन्धी (क्षये) घर में (त्वा) तुम्ह को (सा-
दयामि) स्थापित करता हूं (अपाम्) अनेक प्रकार के व्याप्त शब्दों के संबन्धी (स-
धिवि) उस पदार्थ में कि जिस से अनेक शब्दों को समान यह जीव सुनता है अ-
र्थात् कान के विषय में (त्वा) तुम्ह को (सादयामि) स्थित करता हूं (अपाम्)
जलों के (सदने) अन्तरिक्षरूप स्थान में (त्वा) तुम्ह को (सादयामि) स्थापित करता हूं (अपा-
म्) जलों के (सधस्थे) तुल्यस्थान में (त्वा) तुम्ह को (सादयामि) स्थापित करता हूं
(अपाम्) जलों के (योनौ) समुद्र में (त्वा) तुम्ह को (सादयामि) नियुक्त
करता हूं । (अपाम्) जलों की (पुरीषे) रेती में (त्वा) तुम्ह को (सादयामि)
नियुक्त करता हूं (अपाम्) जलों के (पाथसि) अन्न में (त्वा) तुम्ह को (सा-
दयामि) प्रेरणा करता हूं (गायत्रेण) गायत्री छन्द से निकले (छन्दसा) स्व-
तन्त्र अर्थ के साथ (त्वा) तुम्ह को (सादयामि) नियुक्त करता हूं (त्रैष्टुभेन)
त्रिष्टुप् मन्त्र से विहित (छन्दसा) शुद्ध अर्थ के साथ (त्वा) तुम्ह को (सादयामि)
नियुक्त करता हूं (जागतेन) जगती छन्द में कहे (छन्दसा) आनन्ददायक अर्थ
के साथ (त्वा) तुम्ह को (सादयामि) नियुक्त करता हूं (आनुष्टुभेन) अनुष्टुप् मन्त्र
में कहे (छन्दसा) शुद्ध अर्थ के साथ (त्वा) तुम्ह को (सादयामि) प्रेरणा
करता हूं । और (पाङ्क्तेन) पङ्क्ति मन्त्र से प्रकाशित हुए (छन्दसा) निर्मल अर्थ
के साथ (त्वा) तुम्ह को (सादयामि) प्रेरित करता हूं वैसे ही तू वर्तमान रह ॥५३॥

भावार्थः—विद्वानों को चाहिये कि सब पुरुषों को और सब स्त्रियों को वेद
पढ़ा और जगत् के वायु आदि पदार्थों की विद्या में निपुण करके उन को उन पदार्थों
से प्रयोजन साधने में प्रवृत्त करें ॥ ५३ ॥

अयं पुर इत्यस्योशना ऋषिः । प्राणा देवताः । स्वराङ् ब्राह्मी

जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथ मनुष्यैः सृष्टेः सकाशात् के क उपकारा ग्राह्या इत्याह ॥

अब मनुष्यों को सृष्टि से कौन २ उपकार लेने चाहियें यह वि० ॥

अयं पुरो भुवस्तस्य प्राणो भौवायनो वसन्तः

प्राणायनो गायत्री वासन्ती गायत्र्यै गायत्रं गा-
यत्रादुपांशुंशुरुपांशोस्त्रिवृतं त्रिवृतो रथन्तरं
वसिष्ठ ऋषिः । प्रजापतिगृहीतया त्वया प्राणं गृ-
ह्णामि प्रजाभ्यः ॥ ५४ ॥

अयम् । पुरः । भुवः । तस्य । प्राणः । भौवा-
यन इति भौवऽआयनः । वसन्तः । प्राणायन इति
प्राणऽआयनः । गायत्री । वासन्ती । गायत्र्यै । गा-
यत्रम् । गायत्रात् । उपांशुरित्युपऽअंशुः । उ-
पांशोरित्युपऽअंशोः । त्रिवृदिति त्रिवृतं ।
त्रिवृत इति त्रिवृतः । रथन्तरमिति रथमऽतरम् ।
वसिष्ठः । ऋषिः । प्रजापतिगृहीतयेति प्रजापतिऽ-
गृहीतया । त्वया । प्राणम् । गृह्णामि । प्रजा-
भ्य इति प्रजाभ्यः ॥ ५४ ॥

पदार्थः—(अयम्) अग्निः (पुरः) पूर्वम् (भुवः) यो
भवति सः (तस्य) (प्राणः) येन प्राणिति सः (भौवायनः)
भुवेन सता रूपेण कारणेन निर्वृत्तः (वसन्तः) यः सुगन्धादिभि-
र्वासयति (प्राणायनः) प्राणा निर्वृत्ता यस्मात् (गायत्री) या-
गायन्तं त्रायते सा (वासन्ती) वसन्तस्य व्याख्यात्री (गायत्र्यै)
गायत्र्याः । अत्र षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (गायत्रम्) गायत्र्येव छन्दः (गा-
यत्रात्) (उपांशुः) उपगृहीता (उपांशोः) (त्रिवृतं) यस्त्रिभिः
कर्मापासनाज्ञानैर्वर्तते सः (त्रिवृतः) (रथन्तरम्) यद्वयै रम-

णीयैस्तारयति तत् (वसिष्ठः) अतिशयेन वासयिता (ऋषिः)
प्रापको विद्वान् (प्रजापतिगृहीतया) प्रजापतिगृहीतो यया स्त्रिया
तया (त्वया) (प्राणम्) बलयुक्तं जीवनम् (गृह्णामि) (प्रजाभ्यः) ॥ ५४ ॥

अन्वयः—हे स्त्रिययाऽयं पुरो भुवोऽग्निस्तस्य भौवायनः प्राणः
प्राणायनो वसन्तो वासन्ती गायत्री गायत्र्यै गायत्रं गायत्रादुपांशु-
रुपांशोस्त्रिवृत्त्रितो रथन्तरम् वसिष्ठ ऋषिश्च प्रजापतिगृहीतया
त्वया सह प्रजाभ्यः प्राणं गृह्णामि तथा त्वया साकमहं प्रजाभ्यो बलं
गृह्णामि ॥ ५४ ॥

भावार्थः—स्त्रीपुरुषा अग्न्यादिपदार्थानामुपयोगं कृत्वा पर-
स्परं प्रीत्याऽतिविषयासक्तिं विहाय सर्वस्माज्जगतो बलं संगृह्य
प्रजा उत्पाद्याः ॥ ५४ ॥

पदार्थः—हे स्त्रियै (अयम्) यह (पुरो भुवः) प्रथम होने वाला
अग्नि है (तस्य) उस का (भौवायनः) सिद्ध कारण से रचा हुआ (प्राणः)
जीवन का हेतु प्राण (प्राणायनः) प्राणों की रचना का हेतु (वसन्तः) सुगन्धि आदि
में वसाने हारा वसन्त ऋतु (वासन्ती) वसन्त ऋतु का जिस में व्याख्यान हो वह
(गायत्री) गाते हुए का रक्षक गायत्रीमंत्रार्थ ईश्वर (गायत्र्यै) गायत्री मंत्र का
(गायत्रम्) गायत्री छन्द (गायत्रात्) गायत्री से (उपांशुः) समीप से ग्रहण
किया जाय (उपांशोः) उस जप से (त्रिवृत्) कर्म उपासना और ज्ञान के सहित
वर्तमान फल (त्रिवृतः) उस तीन प्रकार के फल से (रथन्तरम्) रमणीय पदार्थों से
तारने हारा सुख और (वसिष्ठः) अतिशय करके निवास का हेतु (ऋषिः) सुख प्राप्त
कराने हारा विद्वान् (प्रजापतिगृहीतया) अपने सन्तानों के रक्षक पति को ग्रहण
करने वाली (त्वया) तेरे साथ (प्रजाभ्यः) सन्तानोत्पत्ति के लिये (प्राणम्)
बलयुक्त जीवन का ग्रहण करते हैं वैसे तेरे साथ मैं सन्तान होने के लिये बल का
(गृह्णामि) ग्रहण करता हूं ॥ ५४ ॥

भावार्थः—हे स्त्री पुरुषो तुम को योग्य है कि अग्नि आदि पदार्थों को उप-

योग में ला के परस्पर प्रीति के साथ अति विषयसेवा को छोड़ और सब संसार से बल का ग्रहण करके सन्तानों को उत्पन्न करो ॥ ५४ ॥

अयं दक्षिणेत्यस्योशना ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

निचृद्गुरिगतिधृतिश्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ मनुष्यैर्ग्रीष्मऋतौ कथं वर्तितव्यमित्याह ॥

अब मनुष्यों को ग्रीष्म ऋतु में कैसे वर्तना चाहिये यह वि० ॥

अयं दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य मनो वैश्वकर्मणं
ग्रीष्मो मानसस्त्रिष्टुब् ग्रैष्मी त्रिष्टुभः स्वारम् ।
स्वारादन्तर्यामोऽन्तर्यामात्पञ्चदशः पञ्चदशाद्बृ-
हद् भरद्वाज ऋषिः प्रजापतिगृहीतया तया मनो
गृह्णामि प्रजाभ्यः ॥ ५५ ॥

अयम् । दक्षिणा । विश्वकर्मेति विश्वऽकर्मा ।
तस्य । मनः । वैश्वकर्मणमिति । वैश्वऽकर्मणम् ।
ग्रीष्मः । मानसः । त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबिति त्रिऽस्तुप् ।
ग्रैष्मी । त्रिष्टुभः । त्रिस्तुभ इति त्रिऽस्तुभः ।
स्वारम् । स्वारात् । अन्तर्याम इत्यन्तऽयामः ।
अन्तर्यामादित्यन्तऽयामात् । पञ्चदश इति पञ्च-
ऽचदशः । पञ्चदशादिति पञ्चऽदशात् । बृहत् ।
भरद्वाज इति भरत्स्वाजः । ऋषिः । प्रजापतिगृ-
हीतयेति प्रजापतिऽगृहीतया । तया । मनः । गृ-
ह्णामि । प्रजाभ्य इति प्रऽजाभ्यः ॥ ५५ ॥

पदार्थः—(अयम्) वायुः (दक्षिणा) दक्षिणतः
 (विश्वकर्मा) विश्वान्यखिलानिकर्माणि यस्मात्सः (तस्य)
 वायोः (मनः) मननशीलं प्रेरकं कर्म (वैश्वकर्मणम्) य-
 स्माद्विश्वानि निर्दितानि भवन्ति तत् (ग्रीष्मः) यो रसान् ग्र-
 सते सः (मानसः) मनस ऊष्मेव वर्तमानः (त्रिष्टुप्) छन्दः
 (ग्रैष्मी) ग्रीष्मर्तुव्याख्याती ऋक् (त्रिष्टुभः) छन्दसः (स्वा-
 रम्) तापाज्जातं तेजः (स्वारात्) (अन्तर्यामः) अन्तर्मध्ये
 यामाः प्रहरा यस्मिन्समये सः (अन्तर्यामात्) (पञ्चदशः)
 पञ्चदशानां तिथीनां पूरकः (स्तोमः) (पञ्चदशात्) (बृ-
 हत्) महान् (भरद्वाजः) वाजोऽन्नं विज्ञानं वा विभर्ति येन श्रोत्रे-
 ण तत् (ऋषिः) विज्ञापकः (प्रजापतिगृहीतया) (त्वया)
 (मनः) मननात्मकविज्ञानयुक्तं चित्तम् (गृह्णामि) (प्रजाभ्यः)
 ॥ ५५ ॥

अन्वयः—हे स्त्रियथा दक्षिणाऽयं विश्वकर्मा वायुरिवास्ति
 तस्य वैश्वकर्मणं मनो मानसो ग्रीष्मो ग्रैष्मी त्रिष्टुप् त्रिष्टुभः
 स्वारं स्वारादन्तर्यामोऽन्तर्यामात्पञ्चदशः पञ्चदशाद् बृहद्भरद्वाज
 ऋषिः प्रजापतिगृहीतया विद्यया सह राजा प्रजाभ्यो मनो गृह्णाति
 तथा त्वया साकमहं विश्वस्माद्विज्ञानं गृह्णामि ॥ ५५ ॥

भावार्थः—स्त्रीपुरुषैः प्राणस्य मनो नियन्तु मनसश्च प्राणो
 नियन्तेति विदित्वा प्राणायामान् मनःशुद्धिं संपादयद्भिरखिला-
 याः सृष्टेः पदार्थविज्ञानं स्वीकार्यम् ॥ ५५ ॥

पदार्थः—हे स्त्रि जैसे (दक्षिणा) दक्षिण दिशा से (अयम्) यह (विश्वकर्मा) सब कर्मों का निमित्त वायु के समान विद्वान् चलता है (तस्य) उस वायु के योग से (वैश्वकर्मणम्) जिस से सब कर्म सिद्ध होते हैं वह (मनः) विचारस्वरूप प्रेरक मन (मनसः) मन की गर्मी से उत्पन्न के तुल्य (ग्रीष्मः) रसों का नाशक ग्रीष्म ऋतु (ग्रीष्मी) ग्रीष्म ऋतु के व्याख्यान वाला (त्रिष्टुप्) त्रिष्टुप् छन्द (त्रिष्टुभः) त्रिष्टुप् छन्द के (स्वारम्) ताप से हुआ तेज (स्वारात्) और तेज से (अन्तर्यामः) मध्याह्न के प्रहर में विशेष दिन और (अन्तर्यामात्) मध्याह्न के विशेष दिन से (पञ्चदशः) पन्द्रह तिथियों की पूरक स्तुति के योग्य पूर्णमासी (पञ्चदशात्) उस पूर्णमासी से (बृहत्) बड़ा (भरद्वाजः) अन्न वा विज्ञान की पुष्टि और धारण का निमित्त (ऋषिः) शब्द-ज्ञान प्राप्त कराने हारा कान (प्रजापतिगृहीतया) प्रजापालक पति राजा ने ग्रहण की विद्या से न्याय का ग्रहण करता है वैसे में (त्वया) तेरे साथ (प्रजाभ्यः) प्रजाओं के लिये (मनः) विचारस्वरूप विज्ञानयुक्त चित्त का ग्रहण विज्ञान का (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ ॥ ५५ ॥

भावार्थः—स्त्री पुरुषों को चाहिये कि प्राण का मन और मन का प्राण नियम करने वाला है ऐसा जान के प्राणायाम से आत्मा को शुद्ध करते हुए पुरुषों से संपूर्ण सृष्टि के पदार्थों का विज्ञान स्वीकार करें ॥ ५५ ॥

अथ पश्चादित्यस्योशना ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

निचृद् धृतिश्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ स्त्रीपुरुषौ मिथः कथमाचरेतामित्याह ॥

अब स्त्रीपुरुष आपस में कैसा आचरण करें यह वि० ॥

अथ पश्चाद् विश्वव्यचास्तस्य चतुर्वैश्वव्य-
चसं वर्षाश्चाक्षुष्यो जगती वर्षा जगत्या ऋक्संमम।
ऋक्संमाच्छुक्रः शुक्रात्सप्तदशः सप्तदशाद्वैरूपं ज-

मदग्निऋषिः प्रजापतिगृहीतया तया चक्षुर्गृह्णामि
प्रजाभ्यः ॥ ५६ ॥

अयम् । पश्चात् । विश्वव्यचा इति विश्वऽव्य-
चाः । तस्य । चक्षुः । वैश्वव्यचसमिति वैश्वऽव्यचसम् ।
वर्षाः । चानुष्युः । जगती । वार्षी । जगत्याः । ऋ-
क्सममित्यृक्समम् । ऋक्समादित्यृक्समात् ।
शुक्रः । शुक्रात् । सप्तदश इति सप्तऽदशः । सप्त-
दशादिति सप्तऽदशात् । वैरूपम् । जमदग्निरिति
जमत्ऽअग्निः । ऋषिः । प्रजापतिगृहीतयेति प्रजा-
पतिऽगृहीतया । तया । चक्षुः । गृह्णामि । प्रजा-
भ्यु इति प्रऽजाभ्यः ॥ ५६ ॥

पदार्थः—(अयम्) आदित्यः (पश्चात्) पश्चिमायां दि-
शि वर्तमानः (विश्वव्यचाः) विश्वं व्यचति प्रकाशेनाभिव्याप्य
प्रकटयति सः (तस्य) सूर्यस्य (चक्षुः) नयनम् (वैश्वव्यचसम्)
प्रकाशकम् (वर्षाः) यासु मेघा वर्षन्ति ताः (चानुष्युः) च-
क्षुष इमा दर्शनीयाः (जगती) जगद्गता (वार्षी) वर्षाणां
व्याख्यात्री (जगत्याः) (ऋक्समम्) ऋचः सन्ति संभजन्ति
येन तत्साम (ऋक्समात्) (शुक्रः) पराक्रमः (शुक्रात्)
वीर्यात् (सप्तदश) सप्तदशानां पूरकः (सप्तदशात्) (वैरू-
पम्) विविधानि रूपाणि यस्मात्तस्येदम् (जमदग्निः) प्रज्वलि-

ताम्रिर्नयनम् (ऋषिः) रूपप्रापकः (प्रजापतिगृहीतया) (त्व-
या) (चक्षुः) (गृह्णामि) (प्रजाभ्यः) ॥ ५६ ॥

अन्वयः—हे वरानने यथाऽयमादित्य इव विद्वान् विश्वव्यचाः
सन् पश्चादादित्यस्तस्य वैश्वव्यचसं चक्षुश्चाक्षुष्यो वर्षा वर्षा
जगती जगत्या ऋक्सममृक्समाब्जुकः शुक्रात्सप्तदशः सप्तद-
शाद्वैरूपं यथा च जमदग्निर्ऋषिः प्रजापतिगृहीतया सह प्रजाभ्य-
श्चक्षुर्गृह्णाति तथाऽहं त्वया साकं संसाराद् बलं गृह्णामि ॥ ५६ ॥

भावार्थः—दम्पतिभ्यां सामवेदाध्ययनेन सूर्यादिप्रसिद्धं जगद-
र्थतो विज्ञाय सर्वस्याः सृष्टेः सुदर्शनचरिते संग्राह्ये ॥ ५६ ॥

पदार्थः—हे उत्तम मुख वाली स्त्री जैसे (अयम्) यह सूर्य के समान वि-
द्वान् (विश्वव्यचाः) सव संसार को चारों ओर के प्रकाश से व्यापक होकर प्रकट
करता (पश्चात्) पश्चिम दिशा में वर्तमान (तस्य) उस सूर्य का (वैश्वव्यचसम्)
प्रकाशक किरण रूप (चक्षुः) नेत्र (चाक्षुष्यः) नेत्र से देखने योग्य (वर्षाः) जिस
समय मेघ वर्षते हैं वह वर्षाऋतु (वर्षा) वर्षा ऋतु के व्याख्यान वाला (जगती)
संसार में प्रसिद्ध जगती छन्द (जगत्याः) जगती छन्द से (ऋक्समम्) ऋचाओं
के सेवन का हेतु विज्ञान (ऋक्समात्) उस विज्ञान से (शुक्रः) पराक्रम (शुक्रात्)
पराक्रम से (सप्तदशः) सत्रह तत्त्वों का पूरक विज्ञान (सप्तदशात्) उस विज्ञान
से (वैरूपम्) अनेक रूपों का हेतु जगत् का ज्ञान और जैसे (जमदग्निः) प्रकाश-
स्वरूप (ऋषिः) रूप का प्राप्त कराने हारा नेत्र (प्रजापतिगृहीतया) सन्तानरक्षक
पति ने ग्रहण की हुई विद्यायुक्त स्त्री के साथ (प्रजाभ्यः) प्रजाओं के लिये (चक्षुः)
विद्यारूपी नेत्रों का ग्रहण करता है वैसे मैं तेरे साथ संसार से बल का (गृह्णामि)
ग्रहण करता हूँ ॥ ५६ ॥

भावार्थः—स्त्री पुरुषों को चाहिये कि साम वेद के पढ़ने से सूर्य आदि
प्रसिद्ध जगत् को स्वभाव से जान के सब सृष्टि के गुणों के दृष्टान्त से अच्छा देखें
और चरित्र ग्रहण करें ॥ ५६ ॥

इदमुत्तरादित्यस्योशना ऋषिः प्रजापतिर्देवता । स्वराङ् ब्राह्मी
त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ शरदृतौ कथं वर्तितव्यमित्याह ॥

अथ शरद ऋतु में कैसे वर्त्ते यह वि० ॥

इदमुत्तरात् स्वस्तस्य श्रोत्रं१ सौव१ शरद्वौ-
अनुष्टुप् शारद्वनुष्टुभं ऐडमैडान् मन्थी मन्थिनं
एकवि१श एकवि१शाद् वैराजं विश्वामित्र ऋषिः
प्रजापतिगृहीतया त्वया श्रोत्रं गृह्णामि प्रजाभ्यः ॥५७॥

इदम् । उत्तरात् । स्वरिति स्वरः । तस्य । श्रो-
त्रम् । सौवम् । शरत् । श्रोत्री । अनुष्टुप् । अ-
नुस्तुबित्यनुस्तुप् । शारदी । अनुष्टुभः । अनुस्तु-
भ इत्यनुस्तुभः । ऐडम् । ऐडात् । मन्थी । म-
न्थिनः । एकवि१श इत्येकऽ वि१शः । एकवि१-
शादित्येकवि१शात् । वैराजम् । विश्वामित्रः ।
ऋषिः । प्रजापतिगृहीतयेति प्रजापतिऽगृहीतया ।
त्वया । श्रोत्रम् । गृह्णामि । प्रजाभ्य इति प्रजा-
भ्यः ॥ ५७ ॥

पदार्थः—(इदम्) (उत्तरात्) सर्वेभ्य उत्तरम् (स्वरः)
मुखसंपादकदिग्रूपम् (तस्य) (श्रोत्रम्) कर्णम् (सौवम्)

स्वः सुखस्येदं साधनम् (शरत्) शृणाति येन सा (श्रौत्री)
 श्रोत्रस्येयं संबन्धिनी (अनुष्टुप्) (शारदी) शरदो व्याख्यात्री
 (अनुष्टुभः) (ऐडम्) इडाया वाचो व्याख्यात्री (साम) (ऐ-
 डात्) (मन्थी) पदार्थानां मन्थनसाधनः (मन्थिनः) (एक-
 विंशः) एकविंशतेर्विद्यानां पूरकः (एकविंशतात्) (वैराजम्)
 विविधानां पदार्थानामिदं प्रकाशकम् (विश्वामित्रः) विश्वं मित्रं
 येन भवति सः (ऋषिः) शब्दप्रापकः (प्रजापतिगृहीतया)
 (त्वया) (श्रोत्रम्) शृणोति येन तत् (गृह्णामि) (प्रजा-
 भ्यः) प्रजाताभ्यो विद्युदादिभ्यः ॥ ५७ ॥

अन्वयः—हे सुभगे यथेदमुत्तरात्स्वस्तस्य सौवं श्रोत्रं श्रौत्री
 शरच्छारद्यनुष्टुबनुष्टुभ ऐडमैडान्मन्थी मन्थिन एकविंश एकविं-
 शाद्वैराजं साम प्राप्तो विश्वामित्र ऋषिश्च प्रजाभ्यः श्रोत्रं गृह्णामि
 तथा प्रजापतिगृहीतया त्वया सहाहं प्रजाभ्यः श्रोत्रं गृह्णामि ॥ ५७ ॥

भावार्थः—ब्रह्मचर्य्येणाधीतविद्यौ कृतविवाहौ स्त्रीपुरुषौ बहु-
 श्रुतौ भवेताम् । नद्याप्तानां सकाशाच्छ्रवणेन विना पठितापि
 विद्या फलवती जायते । तस्मात्सदा श्रुत्वा सत्यं धरेतामसत्यं त्य-
 जेताम् ॥ ५७ ॥

पदार्थः—हे सौभाग्यवती जैसे (इदम्) यह (उत्तरात्) सब से उत्तर भाग
 में (स्वः) सुखों का साधन दिशा रूप है (तस्य) उस के (सौवम्) सुख का साधन
 (श्रोत्रम्) कान (श्रौत्री) कान की सम्बन्धी (शरत्) शरदतु (शारदी) शरद् ऋतु
 के व्याख्यान वाला (अनुष्टुप्) प्रबद्ध अर्थ वाला अनुष्टुप् छन्द (अनुष्टुभः) उस से
 (ऐडम्) वाणी के व्याख्यान से युक्त मन्त्र (ऐडात्) उस मन्त्र से (मन्थी) पदार्थों

के मथने का साधन (मन्थिनः) उस साधन से (एकविंशः) इक्कीस विद्याओं का पूर्ण करने हारा सिद्धान्त (एकविंशत्) उस सिद्धान्त से (वैराजम्) विविध पदार्थों के प्रकाशक (साम) साम वेद के ज्ञान को प्राप्त हुआ (विश्वामित्रः) सब से मित्रता का हेतु (ऋषिः) शब्द ज्ञान कराने हारा कान और (प्रजाभ्यः) उत्पन्न हुई बिजुली आदि के लिये (श्रोत्रम्) सुनने के साधन को ग्रहण करते हैं वैसे (प्रजापतिगृहीतया) प्रजापालक पति ने ग्रहण की (त्वया) तेरे साथ में प्रसिद्ध हुई बिजुली आदि से (श्रोत्रम्) सुनने के साधन कान को (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ ॥ ५७ ॥

भावार्थः—स्त्री पुरुषों को चाहिये कि ब्रह्मचर्य के साथ विद्या पढ़ और विवाह करके बहुश्रुत होवें । और सत्य वक्ता आप जनों से सुने बिना पढ़ी हुई भी विद्या फलदायक नहीं होती इस लिये सदैव सज्जनों का उपदेश सुन के सत्य का धारण और मिथ्या को छोड़ दें ॥ ५७ ॥

इयमुपरीत्यस्यो शना ऋषिः । प्रजापतिर्वेता

विराडाकृतिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ हेमन्ते कथं वर्तितव्यमित्याह ॥

अब हेमन्त ऋतु में किस प्रकार वर्तें यह वि० ॥

इयमुपरि मतिस्तस्यै वाङ्मात्या हेमन्तो वा-
च्यः पङ्क्तिर्हेमन्ती पङ्क्त्यै निधनवन्निधनवत
आग्रयणः । आग्रयणात्त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ त्रिण-
वत्रयस्त्रिंशाम्बांशौ शाकरैवते विश्वकर्मा ऋ-
षिः प्रजापतिगृहीतया त्वया वाचं गृह्णामि प्रजा-
भ्यः ॥ ५८ ॥

इयम् । उपरि । मतिः । तस्यै । वाक् । मा-
 त्या । हेमन्तः । वाच्यः । पङ्क्तिः । हैमन्ती । प-
 ङ्क्त्यै । निधनवदिति निधनवत् । निधनवत् इति
 निधनवतः । आग्रयणः । आग्रयणात् । त्रिणवत्रय-
 स्त्रिंशौ त्रिणवत्रयस्त्रिंशाविति त्रिणवत्रयस्त्रिंश-
 शौ । त्रिणवत्रयस्त्रिंशाभ्याम् । त्रिणवत्रयस्त्रिंसा-
 भ्यामिति त्रिणवत्रयस्त्रिंशाभ्याम् । शाकवरैवते इति
 शाकवरैवते । विश्वकर्मैति विश्वकर्मम् । ऋषिः ।
 प्रजापतिगृहीतयेति प्रजापतिगृहीतया । त्वया ।
 वाचम् । गृह्णामि । प्रजाभ्य इति प्रजाभ्यः ॥५८॥

पदार्थः—(इयम्) (उपरि) सर्वोपरि विराजमाना (मतिः)
 प्रज्ञा (तस्यै) तस्याः (वाक्) वक्ति यया सा । अत्र पञ्चमर्थे च-
 तुर्थी (मात्या) मतेर्भावः कर्म वा (हेमन्तः) हन्त्युष्णतां येन सः
 अत्र हन्तेर्हि मुट् च उ० ३ । १ । २७ ॥ (वाच्यः) वाचो भावः
 कर्म वा (पङ्क्तिः) छन्दः (हैमवती) हेमो व्याख्यात्री (पङ्क्त्यै)
 पङ्क्त्याः (निधनवत्) निधनं प्रशस्तं मृत्युव्याख्यानं विद्यते यस्मिन्-
 स्तत्साम (निधनवतः) (आग्रयणः) अङ्गति प्राप्नोति येन तस्या-
 यम् (आग्रयणात्) (त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ) त्रिनवं च त्रयस्त्रिंशं

च ते साम्नी (त्रिनवत्रयस्त्रिंशाभ्याम्) (शाक्करैवते) शक्तिध-
नप्रतिपादके (विश्वकर्मा) विश्वानि कर्माणि यस्य सः (ऋषिः)
वेदार्थवेत्ता (प्रजापतिगृहीतया) (त्वया) (वाचम्) विद्यासुशि-
क्षान्वितां वाणीम् (गृह्णामि) प्रजाभ्यः ॥ ५८ ॥ अत्र लोकान्ता इन्द्र-
मिति द्वादशाध्यायस्थानां त्रयाणां मन्त्राणां प्रतीकानि सूत्रव्याख्यानं-
दृष्ट्वा केनचिद्धृतानि शतपथेऽव्याख्यातत्वादत्र न गृह्यन्ते ॥ ५८ ॥

अन्वयः—हे विदुषि पति य इयमुपरि मतिस्तस्यै मात्या
वाग्वाच्यो हेमन्तो हैमन्ती पङ्क्तिः पङ्क्त्यै निधनवन्निधनवत
आग्रयण आग्रयणात् त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ त्रिणवत्रयस्त्रिंशाभ्यां शाक्-
करैवते विदित्वा विश्वकर्माभिर्वर्तते तथाहं प्रजापतिगृहीतया त्वया स-
हाऽहं प्रजाभ्यो वाचं गृह्णामि ॥ ५८ ॥

भावार्थः—पतिपत्नीभ्यां विदुषां वाचं क्षुत्वा प्रज्ञा वर्द्धनीया
तथा हेमन्तर्तुं कृत्यं सामानि च विदित्वा महर्षिवहर्तित्वा विद्यासुशि-
क्षासंस्कृतां वाचं स्वीकृत्य प्रजाभ्योऽप्येताः सदोपदेष्टव्येति ॥ ५८ ॥

अत्रेश्वरजायापतिव्यवहारस्य प्रतिपादनादेतदर्थस्य पूर्वाध्या-
यार्थेन सह सङ्गरितस्तीति वेदितव्यम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां परमविदुषां

श्रीमद्विरजानन्दसरस्वती स्वामिनां शिष्येण

दयानन्दसरस्वतीविरचिते संस्कृताऽऽर्य

भाषाभ्यां विभूषिते सुप्रमाणयुक्ते

यजुर्वेदभाष्ये त्रयोदशोऽध्यायः

पूर्तिमयासीत् ॥ १३ ॥

१३८६

त्रयोदशोऽध्यायः ॥

पदार्थः—हे विद्वान् स्त्री जो (इयम्) यह (उपरि) सब से ऊपर विराजमान (मतिः) बुद्धि है (तस्यै) उस (मात्या) बुद्धि का होना वा कर्म (वाक्) वाणी और (वच्यः) उस का होना वा कर्म (हेमन्तः) गर्मी का नाशक हेमन्त ऋतु (है-मन्ती) हेमन्त ऋतु के व्याख्यान वाला (पङ्क्तिः) पङ्क्ति छन्द (पङ्क्त्यै) उस पङ्क्ति छन्द का (निधनवत्) मृत्यु का प्रशंसित व्याख्यान वाला सामवेद का भाग (निधनवतः) उस से (आग्रयणः) प्राप्ति का साधन ज्ञान का फल (आग्रयणात्) उस से (त्रिणवन्नयस्त्रिंशौ) बारह और तैंतीस सामवेद के स्तोत्र (त्रिणवन्नयस्त्रिंशाम्याम्) उन स्तोत्रों से (शाकररैवते) शक्ति और धन के साधक पदार्थों को जान के (विश्वकर्मा) सब सुकर्मों के सेवने वाला (ऋषिः) वेदार्थ का वक्ता पुरुष वर्त्तता है वैसे मैं (प्रजापतिगृहीतया) प्रजापालक पति ने ग्रहण की (त्वया) तेरे साथ (प्रजाभ्यः) प्रजाओं के लिये (वाचम्) विद्या और अच्छी शिक्षा से युक्त वाणी को (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ ॥ ५८

भावार्थः—स्त्रीपुरुषों को चाहिये कि विद्वानों की शिक्षा रूप वाणी को सुन के अपनी बुद्धि बढ़ावे उस बुद्धि से हेमन्त ऋतु में कर्त्तव्य कर्म और सामवेद के स्तोत्रों को जान महात्मा ऋषि लोगों के समान वर्त्ताव कर विद्या और अच्छी शिक्षा से शुद्ध की वाणी का स्वीकार करके अपने सन्तनों के लिये भी इन वाणियों का उपदेश सदैव किया करें ॥ ५८ ॥

इस अध्याय में ईश्वर स्त्रीपुरुष और व्यवहार का वर्णन करने से इस अध्याय में कहे अर्थ की पूर्व अध्याय के अर्थ के साथ संगति जानो ॥

यह १३ तेरहवा अध्याय पूर्ण हुआ ॥

अथ चतुर्दशाध्यायारम्भः ॥

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परांसुव । यद्
भद्रं तन्न आसुव ॥

ध्रुवक्षितिरित्यस्योशना ऋषिः । अश्विनौ देवते । ति-
ष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथादिमे मन्त्रे स्त्रीभ्य उपदेशमाह ॥

अब चौदहवें अध्याय का आरम्भ है
इस के पहिले मन्त्र में स्त्रियों के लिये उपदेश किया है ॥

ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिर्ध्रुवासि ध्रुवं योनिमासीद सा
ध्रुवा । उर्यस्य केतुं प्रथमं जुषाणा अश्विनाध्वर्यू
सादयतामिह त्वां ॥ १ ॥

ध्रुवक्षितिरिति ध्रुवक्षितिः । ध्रुवयोनिरिति ध्रुव-
योनिः । ध्रुवा । असि । ध्रुवम् । योनिम् । आ ।
सीद । साधुयेति साधुऽया । उर्यस्य । केतुम् ।
प्रथमम् । जुषाणा । अश्विना । अध्वर्यू इत्यध्वर्यू ।
सादयताम् । इह । त्वा ॥ १ ॥

१३८८

चतुर्दशोऽध्यायः ॥

पदार्थः—(ध्रुवक्षितिः) ध्रुवा निश्चला क्षितिर्निवसतिर्जनप-
दो यस्याः सा (ध्रुवयोनिः) ध्रुवा योनिर्गृहं यस्याः सा (ध्रुवा)
निश्चलधर्मा (असि) (ध्रुवम्) (योनिम्) गृहम् (आ)
(सीद) (साधुया) साधुना धर्मेण सह (उख्यस्य) उखायां
स्थाल्यां भवस्य पाकसमूहस्य (केतुम्) प्रज्ञाम् (प्रथमम्) वि-
स्तीर्णम् (जुषाणा) प्रीत्या सेवमाना (अश्विना) व्याप्तसक-
लविद्यावध्यापकोपदेशकौ (अध्वर्यु) आत्मनोऽध्वरमहिंसनीयं गृ-
हश्रमादिकं यज्ञमिच्छू (सादयताम्) अवस्थापयतम् (इह)
गृहाश्रमे (त्वा) त्वाम् ॥ १ ॥

अन्वयः—हे स्त्रिय त्वं साधुयोख्यस्य प्रथमं केतुं जुषाणा
ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिर्ध्रुवासि सा त्वं ध्रुवं योनिमासीदत्वामिहाध्वर्यु अ-
श्विना सादयताम् ॥ १ ॥

भावार्थः—कुमारीणां ब्रह्मचर्याऽवस्थायामध्यापकोपदेशिके वि-
दुष्यौ गृहाश्रमधर्मशिक्षां कृत्वैताः साध्वीः संपादयेताम् ॥ १ ॥

पदार्थः—हे स्त्रि जो तू (साधुया) श्रेष्ठ धर्मके साथ (उख्यस्य) बटलोई
में पकाये अन्न की संवन्धी और (प्रथमम्) विस्तारयुक्त (केतुम्) बुद्धि को (जु-
षाणा) प्रीति से सेवन करती हुई (ध्रुवक्षितिः) निश्चल वास करने और (ध्रुव-
योनिः) निश्चल घर में रहने वाली (ध्रुवा) दृढधर्म से युक्त (असि) है सो तू
(ध्रुवम्) निश्चल (योनिम्) घर में (आसीद) स्थिर हो (त्वा) तुझ को (इह)
इस गृहाश्रम में (अध्वर्यु) अपने लिये रक्षणीय गृहाश्रम आदि यज्ञ के चाहने हारे
(अश्विना) सब विद्याओं में व्यापक अध्यापक और उपदेशक (सादयताम्) अच्छे
प्रकार स्थापित करें ॥ १ ॥

भावार्थः—विद्वान् पढ़ाने और उपदेश करने वाली स्त्रियों को योग्य है कि कुमारी कन्याओं को ब्रह्मचर्य अवस्था में गृहाश्रम और धर्मशिक्षा दे के इन को श्रेष्ठ करें ॥ १ ॥

कुलायिनीत्यस्योशना ऋषिः । अश्विनौ देवते । ब्राह्मी

बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनः स एव विषय उपदिश्यते ॥

फिर पूर्वोक्त विषय का अगले मन्त्र में उपदेश किया है ॥

कुलायिनी धृतवती पुरन्धिः स्योने सीद सदने
पृथिव्याः । अभि त्वा रुद्रा वसवो गृणन्विमा ब्रह्म
पीपिहि साभगाय । अश्विनाध्वर्यु सादयतामिह
त्वा ॥ २ ॥

कुलायिनी । धृतवतीति धृतवती । पुरन्धि रिति
पुरम्ऽधिः । स्योने । सीद । सदने । पृथिव्याः ।
अभि । त्वा रुद्राः । वसवः । गृणन्तु । इमा । ब्र-
ह्म । पीपिहि । साभगाय । अश्विना । अध्वर्यु
इत्यध्वर्यु । सादयताम् । इह । त्वा ॥ २ ॥

पदार्थः—(कुलायिनी) कुलं यदेति तत्कुलायं तत्प्रशस्तं
विद्यते यस्याः सा (धृतवती) धृतं बहूदकमस्ति यस्याः सा (पु-
रन्धिः) या पुरूणि बहूनि सुखानि दधाति सा (स्योने) सुख-

१३६०

चतुर्दशोऽध्यायः ॥

कारिके (सीद) (सद्ने) गृहे (पृथिव्याः) भूमेः (अभि)
 (त्वा) त्वाम् (रुद्राः) मध्या विद्वांसः (वसवः) आदिमावि
 पश्चितः (गृणन्तु) प्रशंसन्तु (इमा) इमानि (ब्रह्म) विद्या
 धनम् (पीपिहि) प्रप्नुहि । अत्रापि गतावित्यरमाच्छपः श्लुः । तु-
 जादित्वादभ्यासदीर्घश्च (सौभगाय) शोभनैश्वर्याणां भावाय (अ-
 श्विना) (अध्वर्यू) (सादयताम्) (इह) (त्वा) त्वाम् ॥ २ ॥

अन्वयः—हे स्योने यां त्वां वसवो रुद्राश्चेमा ब्रह्मदातृन्
 गृहीतृन्भिगृणन्तु सा त्वं सौभगायैतानि पीपिहि । घृतवती पुरन्धिः
 कुलायिनी सती पृथिव्याः सद्ने सीद । अध्वर्यू अश्विना त्वेह साद
 यताम् ॥ २ ॥

भावार्थः—स्त्रियः साङ्गोपाङ्गमैश्वर्यसुखभोगायस्वसदृशान्
 पतीनुपयम्य विद्यासुवर्णादि धनं प्राप्य सर्वर्तुसुखसाधकेषु गृहेषु
 निवसन्तु । विदुषां सङ्गं शास्त्राभ्यासं च सततं कुर्युः ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (स्योने) सुख करने हारी जिस (त्वा) तुझ को (वसवः)
 प्रथम कोटि के विद्वान् और (रुद्राः) मध्य कक्षा के विद्वान् (इमा) इन (ब्रह्म)
 विद्या धनों के देने वाले गृहस्थों की (अभि) अभिमुख होकर (गृणन्तु) प्रशंसा
 करें सो तू (सौभगाय) सुन्दर संपत्ति होने के लिये इन विद्या धन को (पीपिहि)
 अच्छे प्रकार प्राप्त हो (घृतवती) बहुत जल और (पुरन्धिः) बहुत सुख धारण करने
 वाली (कुलायिनी) प्रशंसित कुल की प्राप्ति से युक्त हुई (पृथिव्याः) अपनी भूमि
 के (सद्ने) घर में (सीद) स्थित हो (अध्वर्यू) अपने लिये रक्षणीय गृहाश्रम
 आदि यज्ञ चाहने वाले (अश्विना) सब विद्याओं में व्यापक और उपदेशक पुरुष
 (त्वा) तुझ को (इह) इस गृहाश्रम में (सादयताम्) स्थापित करें ॥ २ ॥

भावार्थः—स्त्रियों को योग्य है कि साङ्गोपाङ्ग पूर्ण विद्या और धन ऐश्वर्य

का सुख भोगने के लिये अपने सदृश पतियों से विवाह करके विद्या और सुवर्ण आदि धन को पाके सब ऋतुओं में सुख देने हारे घरों में निवास करें तथा विद्वानों का संग और शास्त्रों का अभ्यास निरन्तर किया करें ॥ २ ॥

स्वैर्दक्षैरित्यस्योशना ऋषिः । अश्विनौ देवते । निचृद्
ब्राह्मी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी पूर्वोक्त विषय को ही अगले मन्त्र में कहा है ॥

स्वैर्दक्षैर्दक्षपितेह सीद देवानां सुम्ने बृहते रणाय ।
पितेवैधि सूनव आसुशेवा स्वावेशा तन्वा संवि-
शस्व । अश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥ ३ ॥

स्वैः । दक्षैः । दक्षपितेति दक्षऽपिता । इह । सीद ।
देवानाम् । सुम्ने । बृहते रणाय । पितेवैति पिता-
ऽइव । एधि । सूनवे । आ । सुशेवेति सुऽशेवा ।
स्वावेशेति । सुऽआवेशा । तन्वा । सम । विशस्व । अ-
श्विना । अध्वर्यू इत्यध्वर्यू । सादयताम । इह । त्वा ॥ ३ ॥

पदार्थः—(स्वैः) स्वकीयैः (दक्षैः) बलैश्चतुरैर्भृत्यैर्वा (दक्ष
पिता) दक्षस्य बलस्यचतुराणां भृत्यानां वा पिता पालकः (इह)
अस्मिन् लोके (सीद) (देवानाम्) धार्मिकाणां विदुषां मध्ये
(सुम्ने) सुखे (बृहते) महते (रणाय) संग्रामाय (पितेव)
(एधि) भव (सूनवे) अपत्याय (आ) (सुशेवा) सुष्ठु
सुखा (स्वावेशा) सुष्ठु समन्ताद् वेशो यस्याः सा (तन्वा)

१३६२

चतुर्दशोऽध्यायः ॥

शरीरेण (सम्) एकीभावे (विशस्व) (अश्विना) (अध्वर्यू
(सादयताम्) (इह) (त्वा) त्वाम् ॥ ३ ॥

अन्वयः— हे स्त्रि त्वं यथा स्वैर्दत्तैः सह वर्तमानो देवानां बृ-
हते रणाय सुम्ने दत्तपिता विजयेन वर्धते तथेहैधि सुम्न आसीद पि-
तेव सूनवे सुशेवा स्वावेशा सती तन्वा संविशस्व अध्वर्यू अश्विना
त्वेह सादयताम् ॥ ३ ॥

भावार्थः—अतोपमालं०—स्त्रियो युद्धेपि पतिभिः सह तिष्ठेयुः
स्वकीयभृत्य पुत्रपद्मादीन् पितरइवपालयेयुः । सदैवात्युत्तमैर्वस्त्रभू-
षणैः शरीराणिः संसृज्य वर्तेरन् । विद्वांसश्चैवमेताः स दोषदिशेयुः स्त्रि-
योप्येतांश्च ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे स्त्रि तू जैसे (स्वैः) अपने (दत्तैः) बलों और भृत्यों के
साथ वर्तता हुआ (देवानाम्) धर्मात्मा विद्वानों के मध्य में वर्तमान (बृहते) बड़े
(रणाय) संग्राम के लिये (सुम्ने) सुख के विषय (दत्तपिता) बलों वा चतुर भृ-
त्यों का पालन करने हारा हो के विजय से बढ़ता है वैसे (इह) इस लोक के मध्य
में (एधि) बढ़ती रह (सुम्ने) सुख में (आसीद) स्थिर हो और (पितेव) जैसे
पिता (सूनवे) अपने पुत्र के लिये सुन्दर सुख देता है वैसे (सुशेवा) सुन्दर सुख
से युक्त (स्वावेशा) अच्छी प्रीति से सुन्दर शुद्ध शरीर वस्त्र अलंकार को धारण
करती हुई अपने पति के साथ प्रवेश करने हारी हो के (तन्वा) शरीर के साथ प्र-
वेश कर और (अध्वर्यू) गृहाश्रमादि यज्ञ की अपने लिये इच्छा करने वाले (अश्विना)
पढ़ाने और उपदेश करने वाले जन (त्वा) तुझ को (इह) इस गृहाश्रम में (सा-
दयताम्) स्थित करें ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—स्त्रियों को चाहिये कि युद्ध में भी अपने प-
तियों के साथ स्थित रहें । अपने नौकर पुत्र और पशु आदि की पिता के समान रक्षा-
करे । और नित्य ही वस्त्र और आभूषणों से अपने शरीरों को संयुक्त करके बर्ते ।
विद्वान् लोग भी इन को सदा उपदेश करें और स्त्री भी इन विद्वानों के लिये सदा
उपदेश करें ॥ ३ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

१३६३

पृथिव्याः पुरीषमित्यस्योशना ऋषिः । अश्विनौ देवते । स्व-
राड्ब्राह्मी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

पृथिव्याः पुरीषमस्यप्सो नाम तां त्वा विश्वे
अभि गृणन्तु देवाः । स्तोमंपृष्टा घृतवतीह सीद
प्रजावदस्मे द्रविणा यजस्व अश्विनाध्वर्यू सादय-
तामिह त्वां ॥ ४ ॥

पृथिव्याः । पुरीषम् । असि । अप्सः । नाम ।
ताम् । त्वा । विश्वे । अभि । गृणन्तु । देवाः ।
स्तोमंपृष्टेति स्तोमंपृष्टा । घृतवतीति घृतवती ।
इह । सीद । प्रजावदिति प्रजावत् । अस्मे इ-
त्यस्मे । द्रविणा । आ । यजस्व । अश्विना । अ-
ध्वर्यू इत्यध्वर्यू । सादयताम् । इह । त्वा ॥ ४ ॥

पदार्थः—(पृथिव्याः) (पुरीषम्) पालनम् (असि) (अ-
प्सः) रूपम् (नाम) आख्याम् (ताम्) (त्वा) त्वाम् (वि-
श्वे) सर्वे (अभि) (गृणन्तु) अर्चन्तु सत्कुर्वन्तु । गृणाती-
त्यर्चतिकर्मा० निघं० ३ । १४ (देवाः) विद्वांसः (स्तोमंपृष्टा)

स्तोमानां पृष्ठं ज्ञीप्सा यस्याः सा (घृतवती) प्रशस्तान्याज्यादीनि विद्यन्ते यस्याः सा (इह) गृहाश्रमे (सीद) वर्तस्व (प्रजावत्) प्रशस्ताः प्रजा भवन्ति यस्मात्तत् (अस्मे) अस्मभ्यम् (द्रविणा) धनानि । अत्र सुपां सुलुगित्याकारादेशः (आ) समन्तात् (यजस्व) देहि (अश्विना) (अध्वर्यू) (सादयताम्) (इह) सत्ये व्यवहारे (त्वा) त्वाम् ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे स्त्री या स्तोमपृष्ठा त्वमिह पृथिव्याः पुरीषमप्सो नाम च घृतवत्यसितां त्वा विश्वे देवा अभिगृणन्त्वह सीद त्वाऽध्वर्यू अश्विनेहासादयतां सा त्वमस्मे प्रजावद् द्रविणा यजस्व ॥ ४ ॥

भावार्थः—याः स्त्रियो गृहाश्रमविद्याक्रियाकौशलयोर्विदुष्यः स्युस्ता एव सर्वेभ्यः सुखानि दातुमर्हन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे स्त्री जो (स्तोमपृष्ठा) स्तुतियों को जानने की इच्छा युक्त तू (इह) इस गृहाश्रम में (पृथिव्याः) पृथिवी की (पुरीषम्) रक्षा (अप्सः) सुन्दररूप और (नाम) नाम और (घृतवती) बहुत धी आदि प्रशंसित पदार्थों से युक्त (अस्मि) है (ताम्) उस (त्वा) तुझ को (विश्वे) सब (देवाः) विद्वान् लोग (अभिगृणन्तु) सत्कार करें (इह) इसी गृहाश्रम में (सीद) वर्तमान रह और जिस (त्वा) तुझ को (अध्वर्यू) अपने लिये रक्षणीय गृहाश्रमादि यज्ञ चाहने वाले (अश्विना) व्यापक बुद्धि पढ़ाने और उपदेश करने हारे (इह) इस गृहाश्रम में (सादयताम्) स्थित करें सो तू (अस्मे) हमारे लिये (प्रजावत्) प्रशंसित सन्तान होने का साधन (द्रविणा) धन (यजस्व) दे ॥ ४ ॥

भावार्थः—जो स्त्री गृहाश्रम की विद्या और क्रिया कौशल में विद्वान् हों वे ही सब प्राणियों को सुख दे सकती हैं ॥ ४ ॥

आदित्यास्त्वेत्यस्योशना ऋषिः । अश्विनौ देवते । स्वराङ्
ब्राह्मी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमवे विषयमाह ॥

फिर भी पूर्वोक्त विषय ही अगले मन्त्र में कहा है ॥

आदित्यास्त्वा पृष्ठे सादयाम्यन्तरिक्षस्य धर्त्री
विष्टम्भनीं दिशामधिपत्नीं भुवना नाम् । ऊर्मिर्द्रप्सो
अपामसि विश्वकर्मा त ऋषिरश्विनाध्वर्यू सादयता-
मिह त्वा ॥ ५ ॥

आदित्याः । त्वा । पृष्ठे । सादयामि । अन्त-
रिक्षस्य । धर्त्रीम् । विष्टम्भनीम् । दिशाम् । अधि-
पत्नीमित्यधिऽपत्नीम् । भुवनानाम् । ऊर्मिः । द्र-
प्सः । अपाम् । असि । विश्वकर्मेति विश्वऽकर्मा ।
ते । ऋषिः । अश्विना । अध्वर्यू इत्यध्वर्यू । सादय-
ताम् । इह । त्वा ॥ ५ ॥

पदार्थः—(आदित्याः) भूमेः (त्वा) त्वाम् (पृष्ठे)
उपरि (सादयामि) स्थापयामि (अन्तरिक्षस्य) अन्तरिक्ष-
विज्ञानस्य (धर्त्रीम्) (विष्टम्भनीम्) (दिशाम्) पूर्वादीनाम्
(अधिपत्नीम्) अधिष्ठातृत्वेन पालयिकाम् (भुवनानाम्) भ-
वन्ति भूतानि येषु तेषां गृहाणाम् (ऊर्मिः) तरङ्ग इव (द्रप्सः)
हर्षः (अपाम्) जलानाम् (असि) (विश्वकर्मा) शुभाश्वि-

१३६६

चतुर्दशोऽध्यायः ॥

लकर्मा (ते) तव (ऋषिः) विज्ञापकः पतिः (अश्विना) (अध्वर्यु) (सादयताम्) (इह) (त्वा) त्वाम् ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे स्त्रियस्ते विश्वकर्मर्षिः पतिरहमन्तरिक्षस्य धर्त्री दिशां विष्टम्भनीं भुवनानामधिपत्नीं सूर्यामिव त्वादित्याः पृष्ठे सादयामि योषामूर्मिरिव ते द्रप्स आनन्दस्तेन युक्तासि तां त्वेहाध्वर्यु अश्विना सादयताम् ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—याः स्त्रियोऽक्षयसुखकारिण्यः प्रसिद्धदिक्कीर्त्तयो विद्वत्पत्यः सदानन्दिताः सन्ति ता एव गृहाश्रमधर्मपालनोन्नतये प्रभवन्ति । मधुश्चेति मंत्रमारभ्यैतन्मंत्रपठ्यन्तं वसन्तर्तुगुणव्याख्यानं प्राधान्येन कृतमिति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे स्त्री जो (ते) तेरा (विश्वकर्मा) सब शुभ कर्मों से युक्त (ऋषिः) विज्ञान दाता पति मैं (अन्तरिक्षस्य) अन्तःकरण के नाश रहित विज्ञान को (धर्त्रीम्) धारण करने (दिशाम्) पूर्वादि दिशाओं की (विष्टम्भनीम्) आधार और (भुवनानाम्) सन्तानोत्पत्ति के निमित्त घरों की (अधिपत्नीम्) अधिष्ठाता होने से पालन करने वाली (त्वा) तुझ को सूर्य की किरण के समान (अदित्याः) पृथिवी के (पृष्ठे) पीठ पर (सादयामि) घर की अधिकारिणी स्थापित करता हूँ जो तू (अपाम्) जलों की (ऊर्मिः) तरङ्ग के सदृश (द्रप्सः) आनन्दयुक्त (असि) है उस (त्वा) तुझ को (इह) इस गृहाश्रम में (अध्वर्यु) रक्षा के निमित्त यज्ञ को करने वाले (अश्विना) विद्या में व्याप्त बुद्धि अध्यापक और उपदेशक पुरुष (सादयताम्) स्थापित करें ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो स्त्री अविनाशी सुख देनेहारी सब दिशाओं में प्रसिद्ध कीर्ति वाली विद्वान् पतियों से युक्त सदा आनन्दित हैं वेही गृहाश्रम का धर्म पालने और उस की उन्नति के लिये समर्थ होती हैं तेरहवें अध्याय

में जो (मधुश्च०) कहा है वहां से यहां तक वसंत ऋतु के गुणों की प्रधानता से व्याख्यान किया है ऐसा जनना चाहिये ॥ ५ ॥

शुक्रश्चेत्यस्योशना ऋषिः । ग्रीष्मर्तुर्देवता । निचृदुत्कृति-
इच्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी ग्रीष्म ऋतु का व्याख्यान अगले मन्त्र में कहा है ॥

शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतू अग्नेरन्तः श्लेषो-
ऽसि कल्पेताम् द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओ-
षधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सर्व-
ताः । ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे
ग्रैष्मावृतू अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसं-
विशन्तु तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवेसीदतम् ॥६॥

शुक्रः । च । शुचिः । च । ग्रैष्मौ । ऋतू ।
अग्नेः । अन्तःश्लेषइत्यन्तःऽश्लेषः । असि । क-
ल्पेताम् द्यावापृथिवीइतिद्यावापृथिवी । कल्पन्ता-
म् । आपः । ओषधयः । कल्पन्ताम् । अग्नयः ।
पृथक् । मम । ज्यैष्ठ्याय । सर्वता इतिसर्वताः ।
ये । अग्नयः । समनस इति सऽमनसः । अन्तरा ।
द्यावापृथिवी इति द्यावाऽपृथिवी । इमे इतीमे ।

ग्रैष्मौ । ऋतू इत्यृतू । अभिकल्पमाना इत्यभि-
 कल्पमानाः । इन्द्रमिवेतीन्द्रम् इव । अभिसंविश-
 न्त्वित्यभिसंविशन्तु । तया । देवतया । अङ्गिरस्व-
 त् । ध्रुवे इति ध्रुवे । सीदतम् ॥ ६ ॥

पदार्थः—(शुक्रः) य आशु पांसुवर्षातीव्रतापाभ्यामन्तरिक्षं
 मलिनं करोति स ज्येष्ठः (च) (शुचिः) पवित्रकारक आ-
 पाठः (च) (ग्रैष्मौ) ग्रीष्मे भवौ (ऋतू) यादृच्छतस्तौ
 (अग्नेः) पावकस्य (अन्तःश्लेषः) मध्य आलिङ्गनम् (असि)
 अस्ति (कल्पेताम्) समर्थयेताम् (द्यावापृथिवी) प्रकाशान्त-
 रिक्षे (कल्पन्ताम्) (आपः) जलानि (ओषधयः) यवसो-
 माद्याः (कल्पन्ताम्) (अग्नयः) पावकाः (पृथक्) (मम)
 (ज्यैष्ठ्याय) अतिशयेन प्रशस्यस्य भावाय (सव्रताः) सत्यै-
 नियमैः सह वर्तमानाः (ये) (अग्नयः) (समनसः) मनसा
 सह वर्तमानाः (अन्तरा) मध्ये (द्यावापृथिवी) (इमे)
 (ग्रैष्मौ) (ऋतू) (अभिकल्पमानाः) आभिमुख्येन समर्थ-
 यन्तः (इन्द्रमिव) यथा विद्युतम् (देवाः) विद्वांसः (अभिसं
 विशन्तु) अभितः सम्यक् प्रविशन्तु (तया) (देवतया) दि-
 व्यगुणया (अङ्गिरस्वत्) अङ्गानां रसः कारणं तद्वत् (ध्रुवे)
 निश्चले (सीदतम्) विजानीतम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे स्त्रीपुरुषौ यथा मम ज्यैष्ठ्याय यौ शुक्रश्च शुचिश्च ग्रीष्माऋतू ययोरग्नेरन्तः श्लेषोऽस्यस्ति याभ्यां द्यावापृथिवी कल्पे-
तामापः कल्पन्तामोषधयोऽग्नयश्च पृथक् कल्पन्तां यथा समनसः सव्रता
अग्नयोऽन्तरा कल्पन्ते तैर्ग्रीष्माऋतू अभिकल्पमाना देवा भवन्त
इन्द्रमिव तानग्नीनभिसंविशन्तु तथा तथा देवतया सह युवामि मे
द्यावापृथिवी ध्रुवे एतौ चांगिरस्वत् सीदतम् ॥ ६ ॥

भावार्थः—अभोपमालं०—वसन्तर्तुव्याख्यानानन्तरं ग्रीष्मर्तु-
व्याख्यायते । हे मनुष्या यूयं ये पृथिव्यादिस्थाः शरीरात्ममानसा-
श्चाग्नयो वर्तन्ते यैर्विना ग्रीष्मर्तुसंभवो न जायते तां विज्ञायोप-
युज्य सर्वेभ्यः सुखं प्रयच्छत ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे स्त्रीपुरुषो जैसे (मम) मेरे (ज्यैष्ठ्याय) प्रशंसा के योग्य
होने के लिये जो (शुक्रः) शीघ्र धूली की वर्षा और तीव्र ताप से आकाश को
मलीन करने हारा ज्येष्ठ (च) और (शुचिः) पवित्रता का हेतु आषाढ़ (च)
ये दोनों मिल के प्रत्येक (ग्रीष्मी) ग्रीष्म (ऋतू) ऋतु कहाते हैं जिस (अग्नेः)
अग्नि के (अतःश्लेषः) मध्य में कफ के रोग का निवारण (असि) होता है
जिस से ग्रीष्म ऋतु के महीनों से (द्यावापृथिवी) प्रकाश और अन्तरिक्ष (कल्पे-
ताम्) समर्थ होवें (आपः) जल (कल्पन्ताम्) समर्थ हों (ओषधयः) यव वा
सोमलता आदि ओषधियां और (अग्नयः) बिजुली आदि अग्नि (पृथक्) अ-
लग २ (कल्पन्ताम्) समर्थ होवें जैसे (समनसः) विचारशील (सव्रताः) स-
त्याचरणरूप नियमों से युक्त (अग्नयः) अग्नि के तुल्य तेजस्वी को (अन्तरा)
(ग्रीष्मी) (ऋतू) (अभिकल्पमानाः) सन्मुख होकर समर्थ करते हुए (देवाः)
विद्वान् लोग (इन्द्रमिव) बिजुली के समान उन अग्नियों की विद्या में (अभिसं-
विशन्तु) सब ओर से अच्छे प्रकार प्रवेश करें वैसे (तथा) उस (देवतया)

१४००

चतुर्दशोऽध्यायः ॥

परमेश्वर देवता के साथ तुम दोनों (इमे) इन (द्यावा पृथिवी) प्रकाश और पृथिवी को (ध्रुवे) निश्चल स्वरूप से इन का भी (अंगिरस्वत्) अवयवों के कारण रूप रस के समान (सीदतम्) विशेष करके ज्ञान कर प्रवर्तमान रहो ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०-वसन्त ऋतु के व्याख्यान के पीछे ग्रीष्म ऋतु की व्याख्या करते हैं । हे मनुष्यो तुम लोग जो पृथिवी आदि पंच भूतों के शरीर सम्बन्धी वा मानस अग्नि हैं कि जिन के बिना ग्रीष्म ऋतु नहीं हो सकता उन को जान और उपयोग में ला के सब प्राणियों को सुख दिया करो ॥ ६ ॥

सजूर्ऋतुभिरित्यस्य विश्वे देवा ऋषयः । वस्वादयो मन्त्रो-
क्ता देवताः । सजूर्ऋतुभिरित्यस्य भुरिकृतिश्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥
सजूर्ऋतुभिरिति द्वितीयस्य स्वराट्पङ्क्तिश्छन्दः । सजूर्ऋतुभिरिति
तृतीयस्य निचृदाकृतिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरश्च ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्देवैः सजूर्व
योनाधैरग्नये ता वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यू सादय-
तामिह तां । सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्वसु-
भिः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नये ता वैश्वानरायाश्विनाऽ-
ध्वर्यूसादयतामिह तां सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः
सजूर्रुद्रैः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नये ता वैश्वानराया
श्विनाध्वर्यू सादयतामिह तां सजूर्ऋतुभिः सजूर्वि-

धाभिः सजूरादित्यैः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नये त्वा वै-
 श्वानरायाश्विनाध्वर्यु सादयतामिह त्वां सजूऋतु-
 भिः सजूर्विधाभिः सजूर्विश्वैर्देवैः सजूर्देवैर्वयोनाधै-
 रग्नये त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यु सादयतामिह
 त्वां ॥ ७ ॥

सजूरिति सऽजूः । ऋतुभिरित्यूतुऽभिः । सजूरि-
 तिसऽजूः । विधाभिरिति विऽधाभिः । सजूरितिसऽजूः ।
 देवैः । सजूरिति सऽजूः । वयोनाधैरिति वयऽनाधैः ।
 अग्नये । त्वा । वैश्वानराय । अश्विना । अध्वर्यु इत्य-
 ध्वर्यु । सादयताम् । इह । त्वा । सजूरिति सऽजूः ।
 ऋतुभिरित्यूतुऽभिः । सजूरिति सऽजूः । विधाभिरिति
 विऽधाभिः । सजूरिति सऽजूः । वसुभिरिति वसूऽभिः ।
 सजूरिति सऽजूः । देवैः । वयोनाधैरिति वयऽनाधैः ।
 अग्नये । त्वा । वैश्वानराय । अश्विना । अध्वर्यु
 इत्यध्वर्यु । सादयताम् । इह । त्वा । सजूरिति
 सऽजूः । ऋतुभिरित्यूतुऽभिः । सजूरिति सऽजूः ।
 विधाभिरिति विऽधाभिः । सजूरिति सऽजूः । रुद्रैः ।

सजूरिति सऽजूः । देवैः । वयोनाधैरिति वयःऽनाधैः ।
 अग्नये । त्वा । वैश्वानराय । अश्विना । अध्वर्यु
 इत्यध्वर्यु । सादयताम् । इह । त्वा । सजूरिति स-
 ऽजूः । ऋतुभिरित्यृतुभिः । सजूरिति सऽजूः । विधा-
 भिरिति विऽधाभिः । सजूरिति सऽजूः । आदित्यैः ।
 सजूरिति सऽजूः । देवैः । वयोनाधैरिति वयःऽनाधैः ।
 अग्नये । त्वा । वैश्वानराय । अश्विना । अध्वर्यु
 इत्यध्वर्यु । सादयताम् । इह । त्वा । सजूरिति सऽजूः ।
 ऋतुभिरित्यृतुभिः । सजूरिति सऽजूः । विधाभि-
 रिति विऽधाभिः । सजूरिति सऽजूः । विदेवैः । देवैः ।
 सजूरिति सऽजूः । देवैः । वयोनाधैरिति वयःऽनाधैः ।
 अग्नये । त्वा । वैश्वानराय । अश्विना । अध्वर्यु
 इत्यध्वर्यु । सादयताम् । इह । त्वा ॥ ७ ॥

पदार्थः—(सजूः) यः समानं प्रीणाति सेवते वा (ऋतु-
 भिः) वसन्तादिभिश्च सह (सजूः) (विधाभिः) अग्निः (स-
 जूः) (देवैः) दिव्यैर्गुणैः (सजूः) दिव्यसुखप्रदैः (वयोनाधैः)
 वयांसि जीवनादीनि गायत्र्यादिछन्दांसि वा नह्यन्ति यैः प्राणैस्तैः
 (अग्नये) पावकाय (त्वा) त्वाम् (वैश्वानराय) अश्विना

पदार्थानां नयनाय प्रापणाय (अश्विना) (अध्वर्यू) (सादय-
 ताम्) (इह) (त्वा) त्वाम् स्त्रियं पुरुषं वा (सजूः) (ऋ-
 तुभिः) (सजूः) (विधाभिः) (सजूः) (वसुभिः) अग्न्यादिभिरग्न्यभिः
 (सजूः) (देवैः) दिव्यैः (वयोनाधैः) वयांसि विज्ञानानि नह्यन्ति
 यैर्विहद्भिः (अग्नये) विज्ञानाय (त्वा) (वैश्वानराय) विश्वस्य सर्वस्य
 जगतो नायकाय (अश्विना) (अध्वर्यू) (सादयताम्) (इह) (त्वा)
 (सजूः) (ऋतुभिः) (सजूः) (विधाभिः) विविधानि
 वस्तूनि दधति याभिः प्राणचेष्टाभिस्ताभिः (सजूः) (रुद्रैः)
 प्राणचेष्टाभिः ताभिः (सजूः) (रुद्रैः) प्राणापानव्यानोदा-
 नसमाननागकूर्मकृकलदेवदत्तधनंजयजीवैः (सजूः) (देवैः)
 विहद्भिः (वयोनाधैः) वेदादिशास्त्रप्रज्ञापनप्रबन्धकैः (अग्नये)
 शास्त्रविज्ञानाय (त्वा) (वैश्वानराय) विश्वेषां नराणामिदं सु-
 खसाधकं तस्मै (अश्विना) (अध्वर्यू) (सादयताम्) (इह)
 (त्वा) (सजूः) (ऋतुभिः) सह चरितैः सुखैः (सजूः)
 (विधाभिः) विविधाभिः सत्यक्रियाधारिकाभिः क्रियाभिः (स-
 जूः) (आदित्यैः) संवत्सरस्य द्वादशमासैः (सजूः) (देवैः)
 पूर्णविद्यैः (वयोनाधैः) पूर्णविद्याविज्ञानप्रचारप्रबन्धकैः (अग्न-
 ये) पूर्णाय विज्ञानाय (त्वा) (वैश्वानराय) विश्वेषां नराणा-
 मिदं पूर्णसुखसाधनं तस्मै (अश्विना) (अध्वर्यू) (सादयताम्)
 (इह) (त्वा) (सजूः) (ऋतुभिः) सर्वैः कालावयवैः (स-
 जूः) (विधाभिः) समस्ताभिः सुखव्यापिकाभिः (सजूः) (विश्वैः)
 समस्तैः (देवैः) परोपकाराय सत्यासत्यविज्ञापयितृभिः (सजूः) (देवैः)

(वयोनाधैः) ये वयः कामयमानं जीवनं नह्यन्ति तैः (अग्नये)
 सुशिक्षाप्रकाशाय (त्वा) (वैश्वानराय) विश्वेषां नराणामिदं
 हितं तस्मै (अश्विना) (अध्वर्यु) (सादयताम्) (इह)
 (त्वा) ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे स्त्रि पुरुष वा यं त्वा त्वामिहाध्वर्यु अश्विना
 वैश्वानरायाग्नये सादयतां वयं च यं त्वा सादयेम स त्वमृतुभिः सह
 सजूर्विधाभिः सह सजूर्देवैस्सह सजूर्वयोनाधैर्देवैः सह सजूर्भव
 हे पुरुषार्थयुक्ते स्त्रि वा पुरुष यं त्वा त्वामिह वैश्वानरायाग्नयेऽध्वर्यु
 अश्विना सादयतां यं त्वा वयं च सादयेम स त्वमृतुभिः सह सजूर्-
 विधाभिः सह सजूर्वसुभिः सह सजूर्वयोनाधैर्देवैः सह च सजूर्भव हे
 विद्याध्ययनाय प्रवृत्ते ब्रह्मचारिणि वा ब्रह्मचारिन् यं त्वेह वैश्वा-
 नरायाग्नयेऽध्वर्यु अश्विना सादयतां यं त्वा वयं च सादयेम स
 त्वमृतुभिः सह सजूर्विधाभिः सह सजूर् रुद्रैः सह सजूर्वयोनाधैर्दे-
 वैः सह च सजूर्भव हे पूर्णविद्ये स्त्रि पुरुष वा यं त्वेह वैश्वानरा-
 याग्नयेऽध्वर्यु अश्विनासादयतां यं त्वा वयं च सादयेम स त्वमृ-
 तुभिः सह सजूर्विधाभिः सह सजूर्वादित्यैः सह सजूर्वयोनाधैर्देवैः
 सह च सजूर्भव हे सत्यार्थोपदेशिके स्त्रि पुरुष वा यं त्वेह वैश्वा-
 नरायाग्नयेऽध्वर्यु अश्विना सादयतां यं त्वा वयं च सादयेम स
 त्वमृतुभिः सह सजूर्विधाभिः सह सजूर्विश्वैर्देवैः सह सजूर्वयोना-
 धैर्देवैः सह च सजूर्भव ॥ ७ ॥

भावार्थः—अस्मिन् जगति मनुष्यजन्म प्राप्य स्त्रियो विदुष्यः
 पुरुषा विद्वांसश्च भूत्वा येषु ब्रह्मचर्यविद्यासुशिक्षाग्रहणादिषु शुभेषु

कर्मसु स्वयं प्रवृत्ता भूत्वा यानन्यान् प्रवर्त्तयेयुस्तेऽत्र प्रवर्त्तित्वा पर-
मेश्वरमारभ्य पृथिवीपृथ्व्यन्तानां पदार्थानां यथार्थेन विज्ञानेनोपयोगं
संगृह्य सर्वेष्वतुषु स्वयं सुखयन्त्वन्यांश्च ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे स्त्रि वा पुरुष जिस (त्वा) तुझ को (इह) इस जगत् में
(अध्वर्यू) रक्षा करने हारे (अश्विना) सब विद्याओं में व्यापक पढ़ाने और उप-
देश करने वाले पुरुष और स्त्री (वैश्वानराय) संपूर्ण पदार्थों की प्राप्ति के निमित्त
(अग्नये) अग्निविद्या के लिये (सादयताम्) नियुक्त करें और हम लोग भी
जिस (त्वा) तुझ को स्थापित करें सो तू (ऋतुभिः) बसन्त और वर्षा आदि
ऋतुओं के साथ (सजूः) एकसी तृप्ति वा सेवा से युक्त (विधाभिः) जलों के साथ
(सजूः) प्रीतियुक्त (देवैः) अच्छे गुणों के साथ (सजूः) प्रीति वाली वा प्रीति
वाला और (वयोनाधैः) जीवन आदि वा गायत्री आदि छन्दों के साथ सम्बन्ध के
हेतु (देवैः) दिव्य सुख देने हारे प्राणों के साथ (सजूः) समान सेवन से युक्त
हो । हे पुरुषार्थ युक्त स्त्री वा पुरुष जिस (त्वा) तुझ को (इह) इस गृहाश्रम में
(वैश्वानराय) सब जगत् के नायक (अग्नये) विज्ञानदाता ईश्वर की प्राप्ति के लिये
(अध्वर्यू) रक्षक (अश्विना) सब विद्याओं में व्याप्त अध्यापक और उपदेशक
(सादयताम्) स्थापित करें और जिस (त्वा) तुझ को हम लोग नियत करें सो
तू (ऋतुभिः) ऋतुओं के साथ (सजूः) पुरुषार्थी (विधाभिः) विविध प्रकार के
पदार्थों के धारण के हेतु प्राणों की चेष्टाओं के साथ (सजूः) समान सेवन वाले
(वसुभिः) अग्नि आदि आठ पदार्थों के साथ (सजूः) प्रीति युक्त और (वयो-
नाधैः) विज्ञान का सम्बन्ध कराने हारे (देवैः) सुन्दर विद्वानों के साथ (सजूः)
समान प्रीति वाले हों । हे विद्या पढ़ने के लिये प्रवृत्त हुए ब्रह्मचारिणी वा ब्रह्मचारी
जिस (त्वा) तुझ को (इह) इस ब्रह्मचर्याश्रम में (वैश्वानराय) सब मनुष्यों के
सुख के साधन (अग्नये) शास्त्रों के विज्ञान के लिये (अध्वर्यू) पालने हारे (अश्वि-
ना) पूर्ण विद्या युक्त अध्यापक और उपदेशक लोग (सादयताम्) नियुक्त करें
और जिस (त्वा) तुझ को हम लोग स्थापित करें सो तू (ऋतुभिः) ऋतुओं के
साथ (सजूः) अनुकूल सेवन वाले (विधाभिः) विविध प्रकार के पदार्थों के धारण

के निमित्त प्राण की चेष्टाओं से (सज्जः) समान प्रीति वाले (रुद्रैः) प्राण, अपान, व्यान, उदान, समान, नाग, कूर्म, कृकल, देवदत्त, धनंजय और जीवात्मा इन ग्यारहों के (सज्जः) अनुसार सेवा करने हारे और (वयोनाधैः) वेदादि शास्त्रों के जनाने का प्रबन्ध करने हारे (देवैः) विद्वानों के साथ (सज्जः) बराबर प्रीति वाले हों हे पूर्ण विद्या वाले स्त्री वा पुरुष जिस (त्वा) तुझ को (इह) इस संसार में (वैश्वानराय) सब मनुष्यों के लिये पूर्ण सुख के साथ (अग्नये) पूर्ण विज्ञान के लिये (अध्वर्यु) रक्षक (अश्विना) शीघ्र ज्ञानदाता लोग (सादयताम्) नियत करें और जिस (त्वा) तुझ को हम नियुक्त करें सो तू (ऋतुभिः) ऋतुओं के साथ (सज्जः) अनुकूल आचरण वाले (विधाभिः) विविध प्रकार की सत्य क्रियाओं के साथ (सज्जः) समान प्रीति वाले (आदित्यैः) वर्ष के बारह महीनों के साथ (सज्जः) अनुकूल आहार बिहार युक्त और (वयोनाधैः) पूर्ण विद्या के विज्ञान और प्रचार के प्रबन्ध करने हारे (देवैः) पूर्ण विद्या युक्त विद्वानों के (सज्जः) अनुकूल प्रीति वाले हों । हे सत्य अर्थों का उपदेश करने हारी स्त्री वा पुरुष जिस (त्वा) तुझ को (इह) इस जगत् में (वैश्वानराय) सब मनुष्यों के हितकारी (अग्नये) अच्छी शिक्षा के प्रकाश के लिये (अध्वर्यु) ब्रह्मविद्या के रक्षक (अश्विना) शीघ्र पढ़ाने और उपदेश करने हारे लोग (सादयताम्) स्थित करें और जिस (त्वा) तुझ को हम लोग नियत करें सो तू (ऋतुभिः) काल क्षण आदि सब अवयवों के साथ (सज्जः) अनुकूल सेवा (विधाभिः) सुखों में व्यापक सब क्रियाओं के (सज्जः) अनुसार हो कर (विश्वैः) सब (देवैः) सत्योपदेशक पतियों के साथ (सज्जः) समान प्रीति वाले और (वयोनाधैः) कामयमान जीवन का सम्बन्ध कराने हारे (देवैः) परोपकार के लिये सत्य असत्य के जनाने वाले जनों के साथ (सज्जः) समान प्रीति वाले हों ॥ ७ ॥

भावार्थः—इस संसार में मनुष्य का जन्म पा के स्त्री तथा पुरुष विद्वान् हो कर जिन ब्रह्मचर्य्य सेवन विद्या और अच्छी शिक्षा के ग्रहण आदि शुभ गुण कर्मों में आप प्रवृत्त हो कर जिन अन्य लोगों को प्रवृत्त करें वे उन में प्रवृत्त हो कर परमेश्वर से ले के पृथिवी पर्यन्त पदार्थों के यथार्थ विज्ञान से उपयोग ग्रहण करके सब ऋतुओं में आप सुखी रहें और अन्यो को सुखी करें ॥ ७ ॥

प्राणम्म इत्यस्य विश्वदेव ऋषिः । दम्पती देवते ।

निचृदातिजगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

प्राणम्मै पाह्यपानम्मै पाहि व्यानम्मै पाहि च
क्षुर्म उर्व्या वि भाहि श्रोत्रम्मै श्लोक्य । अपः
पिन्वौषधीर्जिन्व हिपादव चतुष्पात्पाहि दिवो वष्टि-
मेरय ॥ ८ ॥

प्राणम् । मे । पाहि । अपानमित्यपःप्राणम् ।
मे । पाहि । व्यानमिति विःप्राणम् । मे । पाहि ।
चक्षुः । मे । उर्व्याः । वि । भाहि । श्रोत्रम् । मे ।
श्लोक्य । अपः । पिन्व । औषधीः । जिन्व । हि-
पादिति हिःपात् । अव । चतुष्पात् । चतुःपादि-
ति चतुःपात् । पाहि । दिवः । वष्टिम् । आ । ईरय ॥ ८ ॥

पदार्थः—(प्रमाणम्) नामेरूर्ध्वगामिनम् (मे) मम (पा-
हि) रत्न (अपानम्) यो नामेरर्वाग्गच्छति तम् (मे) मम
(पाहि) (व्यानम्) यो विविधेषु शरीरसंधिष्वनिति तम् (मे)
(पाहि) (चक्षुः) नेत्रम् (मे) (उर्व्या) बहुरूपयोत्तमफ-
लप्रदया पृथिव्या सह उर्वीति पृथिवी ना० निर्व० १ । १ (वि)

१४०८

चतुर्दशोऽध्यायः ॥

(भाहि) (श्रोत्रम्) (मे) (श्लोकय) शास्त्रश्रवणाय सम्बन्धय (अपः) प्राणान् (पित्त्व) पुष्णीहि सिंच (ओषधीः) सोमयवादीन् (जिन्व) प्राप्नुहि । जिन्वतीति गतिकर्मा० निघं० २ । १४ (द्विपात्) मनुष्यादीन् (अव) रक्ष (चतुष्पात्) गवादीन् (पाहि) (दिवः) सूर्य्य प्रकाशात् (वृष्टिम्) (आ) (ईरय) प्रेरय ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे पते स्त्रि पुरुष वा त्वमुर्व्या सह मे प्राणं पाहि मेऽपानं पाहि मे व्यानं पाहि मे चक्षुर्विभाहि मे श्रोत्रं श्लोकयापः पित्त्वोषधीजिन्व द्विपादव चतुष्पात् पाहि यथा सूर्यो दिवो वृष्टिं करोति तथा गृहकृत्यमेरय ॥ ८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—स्त्रीपुरुषौ स्वयंवरं विवाहं विधायातिप्रेम्णा परस्परं प्राणप्रियाचरणं शास्त्रश्रवणमोषध्यादिसेवनं कृत्वा यज्ञाहृष्टिं च कारयेताम् ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे पते वा स्त्रि तू (उर्व्या) बहुत प्रकार की उत्तम क्रिया से (मे) मेरे (प्राणम्) नाभि से ऊपर को चलने वाले प्राणवायु की (पाहि) रक्षा कर (मे) मेरे (अपानम्) नाभि के नीचे गुह्येन्द्रिय मार्ग से निकलने वाले अपान वायु की (पाहि) रक्षाकर (मे) मेरे (व्यानम्) विविध प्रकार की शरीर की संधियों में रहने वाले व्यान वायु की (पाहि) रक्षाकर (मे) मेरे (चक्षुः) नेत्रों को (विभाहि) प्रकाशित कर (मे) मेरे (श्रोत्रम्) कानों को (श्लोकय) शास्त्रों के श्रवण से संयुक्त कर (अपः) प्राणों को (पित्त्व) पुष्ट कर (ओषधीः) सोमलता वा यव आदि ओषधियों को (जिन्व) प्राप्त हो (द्विपात्) मनुष्यादि दो पगवाले प्राणियों की (अव) रक्षा कर (चतुष्पात्) चार पग वाले गौ आदि की (पाहि) रक्षा कर और जैसे सूर्य्य (दिवः) अपने प्रकाश से (वृष्टिम्) वर्षा करता है वैसे घर के कार्यों को (एरय) अच्छे प्रकार प्राप्त कर ॥ ८ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

१४०६

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—स्त्री पुरुषों को चाहिये कि स्वयंवर वि-
वाह करके अति प्रेम के साथ आपस में प्राण के समान प्रियाचरण शास्त्रों का सुन-
ना ओषधि आदि का सेवन और यज्ञ के अनुष्ठान से वर्षा करावें ॥ ८ ॥

मूर्धा वय इत्यस्य विश्वे देवा ऋषयः । प्रजापत्यादयो देवताः ।

पूर्वस्य निचृद्ब्राह्मी पङ्क्तिः । पुरुष इत्युत्तरस्य

ब्राह्मी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किर भी वही विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

मूर्धा वयः प्रजापतिश्छन्दः क्षत्रं वयो मयन्दं
छन्दो विष्टम्भो वयोऽधिपतिश्छन्दो विश्वकर्मा वयः
परमेष्ठी छन्दो वस्तो वयो विबलं छन्दो वृष्णिर्वयो
विशाल छन्दः पुरुषो वयस्तन्द्रं छन्दो व्याघ्रो वयो
नाधृष्टं छन्दः सि००हो वयश्छदिश्छन्दः पष्ठवाड्वयो
बृहती छन्द उक्ता वयः ककुप् छन्द ऋषभो वयः
सतो बृहती छन्दः ॥ ९ ॥

मूर्धा । वयः । प्रजापतिरिति प्रजाऽपतिः ।
छन्दः । क्षत्रम् । वयः । मयन्दम् । छन्दः । विष्टम्भः ।
वयः । अधिपतिरित्यधिऽपतिः । छन्दः । विश्वकर्म्मैति
विश्वऽकर्म्मा । वयः । परमेष्ठी । परमेस्थीति परमे-

१४१०

चतुर्दशोऽध्यायः ॥

ऽस्थी । छन्दः । वस्तः । वयः । विबलमिति विऽबलम् ।
 छन्दः । वृष्णिः । वयः । विशालमिति विऽशालम् ।
 छन्दः । पुरुषः । वयः । तन्द्रम् । छन्दः । व्याघ्रः ।
 वयः । अनाधृष्टम् । छन्दः । सिं०हः । वयः । छदिः ।
 छन्दः । प०ष्ठवाडिति प०ष्ठवाट् । वयः । बृहती ।
 छन्दः । उ०त्ता । वयः । ककुप् । छन्दः । ऋषभः ।
 वयः । स०तोबृहतीति स०तःऽबृहती । छन्दः ॥ ९ ॥

पदार्थः—(मूर्धा) मूर्धाबहुत्तमं ब्राह्मणकुलम् (वयः) कमनी-
 यम् (प्रजापतिः) प्रजापालकः (छन्दः) विद्याधर्मशमादिकर्म
 (क्षत्रम्) क्षत्रियकुलम् (वयः) न्यायविनयपराक्रमव्याप्तम् (मय-
 न्दम्) यन्मयं सुखं ददाति तत् (छन्दः) बलयुक्तम् (विष्टम्भः)
 विशो वैश्यस्य विष्टम्भो रक्षणं येन (वयः) प्रजनकः (अधिपतिः)
 अधिष्ठाता (छन्दः) स्वाधीनः (विश्वकर्मा) अखिलोत्तमकर्मकर्ता
 राजा (वयः) कमिता (परमेष्ठी) सर्वेषां स्वामी (छन्दः) स्वाधीनः
 (वस्तः) व्यवहारैराच्छादितो युक्तः (वयः) विविधव्यवहारव्यापी
 (विबलम्) विविधं बलं यस्मात् (छन्दः) (वृष्णिः) सुखसेचकः
 (वयः) सुखप्रापकम् (विशालम्) विस्तीर्णम् (छन्दः) स्वा-
 च्छन्द्यम् (पुरुषः) पुरुषार्थयुक्तः (वयः) कमनीयं कर्म (तन्द्रम्)
 कुटुम्बधारणम् । अत्र तत्रिकुटुम्बधारण इत्यस्मादच् वर्णव्यत्ययेन
 तस्य दः (छन्दः) बलम् (व्याघ्रः) यो विविधान् समन्ताज्जिघ्रति

(वयः) कमनीयम् (अनाधृष्टम्) धाष्टर्यम् (छन्दः) बलम् (सिंहः)
 यो हिनस्ति पश्वादीन् सः (वयः) पराक्रमम् (छदिः) अपवारणम्
 (छन्दः) प्रदीपनम् (पष्ठवाट्) यः पष्ठेन पृष्ठेन वहत्युष्ट्रादिः ।
 वर्णव्यत्ययेन ऋकारस्यात्ताकारादेशः (वयः) बलवान् (बृहती)
 महत्त्वम् (छन्दः) पराक्रमम् (उक्षा) सेचको वृषभः (वयः)
 बलिष्ठः (ककुप्) दिशः (छन्दः) आनन्दम् (ऋषभः) गतिमान्
 पशुः (वयः) बलिष्ठः (सतोबृहती) (छन्दः) स्वातन्त्र्यम् ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे स्त्री पुरुष वा मूर्धा प्रजापतिरिव त्वं वयो मयन्दं
 छन्दः क्षत्रमेरय विष्टम्भोऽधिपतिरिव त्वं वयश्छन्द एरय विश्व-
 कर्म्मा परमेष्ठीव त्वं वयश्छन्द एरय वस्त इव त्वं वयो विबलं छ-
 न्द एरय वृष्णरिव त्वं विशालवयश्छन्द एरय । पुरुष इव त्वं
 वयस्तन्द्रं छन्द एरय व्याघ्र इव त्वं वयोनाधृष्टं छन्द एरय सिंह
 इव त्वं वयश्छदिश् छन्द एरय पष्ठवाडिव त्वं बृहती वयश्छ-
 न्द एरयोक्षेव त्वं वयः ककुप्छन्द एरय । ऋषभ इव त्वं वयः
 सतो बृहती छन्द एरय प्रेरय ॥ ९ ॥

भावार्थः—अत श्लेषवाचकलु०—एरयेति पूर्वस्मान्मन्त्राद-
 नुवर्तते । स्त्रीपुरुषैर्ब्राह्मणादिवर्णान् स्वच्छन्दान् संपाद्य वेदादीन्
 प्रचाट्यालस्यादिकं त्यक्त्वा शत्रूनिवार्य महद्वलं सदा वर्द्धनी-
 यम् ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे स्त्री वा पुरुष (मूर्धा) शिर के तुल्य उत्तम ब्राह्मण का कुल
 (प्रजापतिः) प्रजा के रत्नक राजा के समान तू वयः) कामना के योग्य (मयन्दम्)
 सुखदायक (छन्दः) बलयुक्त (क्षत्रम्) क्षत्रिय कुल को प्रेरणा कर (विष्टम्भः)

१४१२

चतुर्दशोऽध्यायः ॥

वैश्यों की रक्षा का हेतु (अधिपतिः) अधिष्ठाता पुरुष नृप के समान तू (वयः)
 न्याय विनय को प्राप्त हुए (छन्दः) स्वाधीन पुरुष को प्रेरणा कर (विश्वकर्मा)
 सब उत्तम कर्म करने हारे (परमेष्ठी) सब के स्वामी राजा के समान तू (वयः)
 चाहने योग्य (छन्दः) स्वतंत्रता को (एरय) बढ़ाइये (वस्तः) व्यवहारों से युक्त
 पुरुष के समान तू (वयः) अनेक प्रकार के व्यवहारों में व्यापी (विबलम्) विविध
 बल के हेतु (छन्दः) आनन्द को बढ़ा (वृष्णिः) सुख के सेचने वाले के सदृश तू
 (विशालम्) विस्तार युक्त (वयः) सुखदायक (छन्दः) स्वतंत्रता को बढ़ा
 (पुरुषः) पुरुषार्थ युक्त जन के तुल्य तू (वयः) चाहने योग्य (तन्द्रम्) कुटुम्ब
 के धारण रूप कर्म और (छन्दः) बल को बढ़ा (व्याघ्रः) जो विविध प्रकार के
 पदार्थों को अच्छे प्रकार सँघता है उस जन्तु के तुल्य राजा तू (वयः) चाहने योग्य
 (अनाधृष्टम्) दृढ़ (छन्दः) बल को बढ़ा (सिंहः) पशु आदि को मारने हारे
 सिंह के समान पराक्रमी राजा तू (वयः) पराक्रम के साथ (छदिः) निरोध और
 (छन्दः) प्रकाश को बढ़ा (पष्ठवाट्) पीठ से बोझ उठाने वाले ऊंट आदि के
 सदृश वैश्य तू (बृहती) बड़े (वयः) बल युक्त (छन्दः) पराक्रम को प्रेरणा कर
 (उक्षा) सींचने हारे बैल के तुल्य शूद्र तू (वयः) अति बल का हेतु (ककुप्)
 दिशाओं और (छन्दः) आनन्द को बढ़ा (ऋषभः) शीघ्र गंता पशु के तुल्य भृत्य
 तू (वयः) बल के साथ (सतोबृहती) उत्तम बड़ी (छन्दः) स्वतंत्रता की प्रेरणा कर ॥ ९ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में श्लेष और वाचकलु०—और पूर्व मन्त्र से एरय पद की
 अनुवृत्ति आती है स्त्री पुरुषों को चाहिये कि ब्राह्मण आदि वर्णों को स्वतंत्र वेदादि
 शास्त्रों का प्रचार आलस्यादि त्याग और शत्रुओं का निवारण करके बड़े बल को सदा
 बढ़ाया करे ॥ ९ ॥

अनङ्गानित्यस्य विश्वदेव ऋषिः । विद्वांसो देवताः ।

स्वराड्ब्राह्मी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

+

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

अनङ्गान्वयः पंक्तिश्छन्दो धेनुर्वयो जगती छन्दः

स्वयविर्वयस्त्रिष्टुप् छन्दो दित्यवाङ् वयो विराट्
छन्दः पंचाविर्वयो गायत्री छन्दस्त्रिवत्सो वय उष्णि-
क् छन्दः स्तुर्यवाङ् वयोऽनुष्टुप् छन्दः ॥ १० ॥

अनङ्वान् । वयः । पंक्तिः । छन्दः । धेनुः । वयः ।
जगती । छन्दः । त्र्यविरिति त्रिऽअविः । वयः ।
त्रिष्टुप् । त्रिस्तुविति त्रिऽस्तुप् । छन्दः । दित्य-
वाडिति दित्यऽवाट् । वयः । विराडिति । विराट् ।
छन्दः । पंचाविरिति पंचऽअविः । वयः । गाय-
त्री । छन्दः । त्रिवत्स इति त्रिऽवत्सः । वयः । उ-
ष्णिक् । छन्दः । तुर्यवाडिति तुर्यऽवाट् । वयः । अनु-
ष्टुप् । अनुस्तुवित्यनुऽस्तुप् । छन्दः ॥ १० ॥

पदार्थः—(अनङ्वान्) दृषभः (वयः) बलम् (पंक्तिः)
(छन्दः) (धेनुः) दुग्धप्रदा (वयः) कामनाम् (जगती)
जगदुपकारकम् (छन्दः) आह्लादनम् (त्र्यविः) त्रयोऽव्यादयो
यस्मात्तम् (वयः) प्रजननम् (त्रिष्टुप्) त्रीणि कर्मोपासनाज्ञा-
नानि स्तुवन्ति यया सा (छन्दः) (दित्यवाट्) दितिभिः
स्वएडनैर्निर्वृत्तान् यवादीन् वहति (वयः) प्रापणम् (विराट्)
(छन्दः) आनन्दकरम् (पंचाविः) पंचेन्द्रियाण्यवन्ति येन सः
(वयः) विज्ञानम् (गायत्री) (छन्दः) (त्रिवत्सः) तयः

१४१४

चतुर्दशोऽध्यायः ॥

कर्मोपासनाज्ञानानि वत्सा इव यस्य सः (वयः) पराक्रमम् (उ-
ष्णिक्) यदुःखानि दहति तम् (छन्दः) (तुर्यवाट्) तुर्यान्
चतुरो वेदान् वहति येन सः (अनुष्टुप्) अनुस्तौति यया सा (छन्दः)
सुखसाधकम् । अत्र पूर्ववत् मन्त्रत्रयप्रतीकानि लोकन्ता इन्द्रमिति
लिखितानि निवारितानि ॥ १० ॥

अन्वयः—हे स्त्रि पुरुष वाऽनड्बानिव त्वं पंक्तिश्छन्दो वय
एरय धेनुरिव त्वं जगती छन्दो वय एरय त्र्यविरिव त्वं त्रिष्टुप् छन्दो
वय एरय दित्यवाडिव त्वं त्रिराट् छन्दो वय एरय पंचाविरिव त्वं
गायत्री छन्दो वय एरय त्रिवत्स इव त्वमुष्णिक् छन्दो वय एरय
तुर्यवाडिव त्वमनुष्टुप् छन्दो वय एरय ॥ १० ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषवाचकत्वं—एरयपदानुवृत्तिश्च यथा-
ऽनड्बहादीनां रक्षणार्थेन कृषीबला अन्नादीन्युत्पाद्य सर्वान् सुखयन्ति
तथैव विद्वांसः स्त्रीपुरुषा विद्याः प्रचार्य सर्वानानन्दयन्ति ॥ १० ॥

पदार्थः—हे स्त्रि वा पुरुष (अनड्बान्) गौ और बैल के समान बलवान्
हो के तू (पंक्तिः) प्रकट (छन्दः) स्वतंत्र (वयः) बल की प्रेरणा कर (धेनुः)
दूध देने वाली गौ के समान तू (जगती) जगत् के उपकारक (छन्दः) आनन्द
की (वयः) कामना को बढ़ा (त्र्यविः) तीन भेड़ बकरी और गौ के अध्यक्ष के
तुल्य वृद्धि युक्त हो के तू (त्रिष्टुप्) कर्म उपासना और ज्ञान की स्तुति के हेतु
(छन्दः) स्वतंत्र (वयः) उत्पत्ति को बढ़ा (दित्यवाड्) पृथिवी खोदने से उत्पन्न
हुए जौ आदि को प्राप्त कराने वाली क्रिया के तुल्य तू (त्रिराट्) विविध प्रकाश
युक्त (छन्दः) आनन्द कारक (वयः) प्राप्ति को बढ़ा (पंचाविः) पंच इन्द्रियों
की रक्षा के हेतु ओषधि के समान तू (गायत्री) गायत्री (छन्दः) मन्त्र के (वयः)
विज्ञान को बढ़ा (त्रिवत्सः) कर्म उपासना और ज्ञान को चाहने वाले के तुल्य तू

(उष्णिक्) दुःखों के नाशक (छन्दः) स्वतन्त्र (वयः) पराक्रम को बढ़ा और (तुर्यवाट्) चारों वेदों की प्राप्ति कराने हारे पुरुष के समान तू (अनुष्टुप्) अनुकूल स्तुति का निमित्त (छन्दः) सुखसाधक (वयः) इच्छा को प्रतिदिन बढ़ाया कर ॥ १० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में श्लेष और वाचकलु०—जैसे खेती करने हारे लोग बैल आदि साधनों की रक्षा से अन्नादि पदार्थों को उत्पन्न करके सब को सुख देते हैं वैसे ही विद्वान् लोग विद्या का प्रचार करके सब प्राणियों को आनन्द देते हैं ॥ १० ॥

इन्द्राग्नी इत्यस्य विश्वदेवा ऋषयः । इन्द्राग्नी देवते । भुरिग-
नुष्टुच्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

इन्द्राग्नी अव्यथमानामिष्टकां दृष्ट्वहतं युवम् ।
पृष्ठेन द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च वि बाधसे ॥११॥
इन्द्राग्नी इतीन्द्राग्नी । अव्यथमानाम् । इष्टकाम् ।
दृष्ट्वहतम् । युवम् । पृष्ठेन । द्यावापृथिवी इति द्या-
वापृथिवी । अन्तरिक्षम् । च । वि । बाधसे ॥११॥

पदार्थः—(इन्द्राग्नी) इन्द्रो विद्युच्चाग्निः सूर्यश्चैव (अव्यथमानाम्) अपीडितामचलिताम् (इष्टकाम्) इष्टं कर्म यस्यास्ताम् (दृष्ट्वहतम्) वर्धेताम् (युवम्) युवाम् (पृष्ठेन)

१४१६

चतुर्दशोऽध्यायः ॥

(द्यावापृथिवी) प्रकाशभूमी (अन्तरिक्षम्) आकाशम् (च)
(वि) (बाधसे) ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे इन्द्राग्नी इव वर्तमानौ स्त्रीपुरुषौ युवं युवामव्यथ-
मानां प्रज्ञां प्राप्येष्टकामिव गृहाश्रमं दृढतम् । यथा द्यावापृथिवी
पृष्ठेनान्तरिक्षं बाधेते तथा दुःखानि शत्रूंश्च बाधेथाम् । हे पुरुष
यथा त्वमेतस्याः स्वपत्न्याः पीडां विबाधसे तथा चेयमपि तव
पीडां बाधताम् ॥ ११ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषवाचकलु०—यथा विद्युत्सूर्यावपो वर्षि-
त्वौषध्यादीन् वर्धयतस्तथैव स्त्रीपुरुषौ कुटुम्बं वर्धयेताम् । यथा
प्रकाशः पृथिवी आकाशमाच्छादयतस्तथैव गृहाश्रमव्यवहारमलं-
कुर्याताम् ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्राग्नी) विजुली और सूर्य के समान वर्तमान स्त्री पुरुषो
(युवम्) तुम दोनों (अव्यथमानाम्) जमी हुई बुद्धि को प्राप्त हो के (इष्टकाम्)
ईष्ट के समान गृहाश्रम को (दृढतम्) दृढ़ करो जैसे (द्यावापृथिवी) प्रकाश और
भूमि (पृष्ठेन) पीठ से आकाश को बाधते हैं वैसे तुम दुःख और शत्रुओं की बाधा
करो हे पुरुष जैसे तू इस अपनी स्त्री की पीड़ा को (विबाधसे) विशेष करके हटाता
है वैसे यह स्त्री भी तेरी सकल पीड़ा को हरा करे ॥ ११ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में श्लेष और वाचकलु०—जैसे विजुली और सूर्य
जल वर्षा के ओषधि आदि पदार्थों को बढ़ाते हैं वैसे ही स्त्री पुरुष कुटुम्ब को बढ़ा-
वें जैसे प्रकाश और पृथिवी आकाश का आवरण करते हैं वैसे ही गृहाश्रम के व्यव-
हारों को पूर्ण करें ॥ ११ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

१४१७

विश्वकर्मेत्यस्य विश्वकर्मणिः । वायुर्देवता । विकृतिश्छन्दः ।
मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही विषय अगले मंत्र में उपदेश किया है ॥

विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे व्यचस्व-
तीं प्रथस्वतीमन्तरिक्षं यच्छान्तरिक्षं दृष्ट्वान्तरिक्षं
मा हिंसीः । विश्वस्मै प्राणायऽपानाय व्याना-
योदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय वायुश्चाऽभिऽपातु म-
ह्या स्वस्त्या छर्दिषा शन्तमेन तथा देवतयाङ्गिर-
स्वद् ध्रुवा सीद ॥ १२ ॥

विश्वकर्मेति विश्वऽकर्मा । त्वा । सादयतु । अ-
न्तरिक्षस्य । पृष्ठे । व्यचस्वतीमिति व्यचऽस्वतीम् ।
प्रथस्वतीम् । अन्तरिक्षम् । यच्छ । अन्तरिक्षम् ।
दृष्ट्वह । अन्तरिक्षम् । मा । हिंसीः । विश्वस्मै ।
प्राणाय । अपानाय । व्यानाय । उदानाय । प्रति-
ष्ठायै । चरित्राय । वायुः । त्वा । अभि । पातु ।
मह्या । स्वस्त्या । छर्दिषा । शन्तमेन । तथा । दे-
वतया । अङ्गिरस्वत् । ध्रुवा । सीद ॥ १२ ॥

पदार्थः—(विश्वकर्मा) अखिलशुभक्रियाकुशलः (त्वा) त्वाम् (सादयतु) संस्थापयतु (अन्तरिक्षस्य) आकाशस्य (पृष्ठे) भागे (व्यचस्वतीम्) प्रशस्तं व्यचो विज्ञानं सत्करणं विद्यते यस्यास्ताम् (प्रथस्वस्तीम्) उत्तमविस्तीर्णाविद्यायुक्ताम् (अन्तरिक्षम्) जलम् । अन्तरिक्षमित्युदकनाम० निर्घ० १। १२ (यच्छ) (अन्तरिक्षम्) प्रशस्तं शोधितमुदकम् (दंह) (अन्तरिक्षम्) मधुरादिगुणयुक्तं रोगनाशकमुदकम् (मा) (हिंसीः) हिंस्याः (विश्वस्मै) समग्राय (प्राणाय) (अपानाय) (व्यानाय) (उदानाय) (प्रतिष्ठायै) (चरित्राय) शुभकर्माचाराय (वायुः) प्राण इव (त्वा) (अभि) (पातु) (मद्या) महत्या (स्वस्त्या) सुखक्रियया (हृदिषा) प्रकाशेन (शन्तमेन) अतिशयेन सुखकारकेण (तथा) (देवतया) दिव्यसुखप्रदानक्रियया सह (अङ्गिरस्वत्) सूतात्मवायुवत् (ध्रुवा) निश्चलज्ञानयुक्ता (सीद) स्थिरा भव ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे त्वि विश्वकर्मा पतिर्या व्यचस्वतीं प्रथस्वतीमन्तरिक्षस्य पृष्ठे त्वा सादयतु । सा त्वं विश्वस्मै प्राणायऽपानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्रायान्तरिक्षं यच्छाऽन्तरिक्षं दंहान्तरिक्षं माहिंसीः यो वायुः प्राण इव प्रियस्तव स्वामी मद्या स्वस्त्या हृदिषा शन्तमेन त्वामभिपातु सा त्वं तथा पत्याख्यया देवतया सहाङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद ॥ १२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा पुरुषःस्त्रियं सत्कर्मसु नियोजयेत्तथा इत्यपि स्वपतिं च प्रेरयेत् यतः सततमानन्दो वर्द्धेत ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे स्त्रि (विश्वकर्मा) संपूर्ण शुभ कर्म करने में कुशल पति जिस (व्यचस्वतीम्) प्रशंसित विज्ञान वा सत्कार से युक्त (प्रथस्वतीम्) उत्तम विस्तृत विद्या वाली (अन्तरिक्षस्य) प्रकाश के (पृष्ठे) एक भाग में (त्वा) तुझ को (सादयतु) स्थापित करे सो तू (विश्वस्मै) सब (प्राणाय) प्राण (अपानाय) अपान (व्यानाय) व्यान और (उदानाय) उदानरूप शरीर के वायु तथा (प्रतिष्ठायै) प्रतिष्ठा (चरित्राय) और शुभ कर्मों के आचरण के लिये (अन्तरिक्षम्) जलादिको (यच्छु) दिया कर (अन्तरिक्षम्) प्रशंसित शुद्ध किये जल से युक्त अन्न और धनादि को (दंह) बड़ा और (अन्तरिक्षम्) मधुरता आदि गुण युक्त रोग नाशक आकाशस्थ सब पदार्थों को (माहिंसीः) नष्ट मत कर जिस (त्वा) तुझ को (वायुः) प्राण के तुल्य प्रिय पति (मय्या) बड़ी (स्वस्त्या) सुख रूप किया (छर्दिषा) प्रकाश और (शन्तमेन) अति सुख दायक विज्ञान से तुझ को (अभिपातु) सब ओर से रक्षा करे सो तू (तथा) उस (देवतया) दिव्य सुख देने वाली क्रिया के साथ वर्तमान पति रूप देवता के साथ (अंगिरस्वत्) व्यापक वायु के समान (ध्रुवा) निश्चल ज्ञान से युक्त (सीद) स्थिर हो ॥ १२ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में श्लेष और वाचकलु०—जैसे पुरुष स्त्री को अच्छे कर्मों में नियुक्त करे वैसे स्त्री भी अपने पति को अच्छे कर्मों में प्रेरणा करे जिस से निरन्तर आनन्द बढ़े ॥ १२ ॥

राज्ञ्यसीत्यस्य विश्वदेष ऋषिः । दिशो देवताः ।

विराट् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह

फिर वही विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

राज्ञ्यसि प्राची दिग्विराडसि दक्षिणा दिक्
सम्राडसि प्रतीची दिक् स्वराडस्युदीची दिग-
धिपत्यसि बृहती दिक् ॥ १३ ॥

राज्ञी । असि । प्राची । दिक् । विराडिति वि-
 ऽराट् । असि । दक्षिणा । दिक् । सम्राडिति
 सम्ऽराट् । असि । प्रतीची । दिक् । स्वराडिति
 स्वऽराट् । असि । उदीची । दिक् । अधिपत्नीत्य-
 धिऽपत्नी । असि । बृहती । दिक् ॥ १३ ॥

पदार्थः—(राज्ञी) राजमाना (असि) (प्राची) पूर्वा
 (दिक्) दिगिव (विराट्) विविधविनयविद्याप्रकाशयुक्ता (असि)
 (दक्षिणा) (दिक्) दिगिव (सम्राट्) सम्यक् सुखे भूगोले
 राजमाना (असि) (प्रतीची) पश्चिमा (दिक्) (स्वराट्)
 या स्वयं राजते सा (असि) (उदीची) उत्तरा (दिक्) (अधि-
 पत्नी) गृहेऽधिकृता स्त्री (असि) (बृहती) महती (दिक्)
 अध ऊर्ध्वा ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे स्त्रिय त्वं प्राची दिगिव राजयसि दक्षिणा
 दिगिव विराडसि प्रतीची दिगिव सम्राडस्युदीची दिगिव स्वराडसि
 बृहती दिगिवाधिपत्न्यसि सा त्वं सर्वान् पत्यादीन् प्रीणीहि ॥ १३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा दिशः सर्वतोऽभिव्याप्ता
 विज्ञापिका अनुब्धाः सन्ति तथैव स्त्री शुभगुणकर्मस्वभावैः सहिता
 स्यात् ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे स्त्रिय जो तू (प्राची) पूर्व (दिक्) दिश के तुल्य (राज्ञी)
 प्रकाशमान (असि) है (दक्षिणा) दक्षिण (दिक्) दिश के समान (विराट्)
 अनेक प्रकार का विनय और विद्या के प्रकाश से युक्त (असि) है (प्रतीची) पश्चिम

(दिक्) दिशा के सदृश (सम्राट्) चक्रवर्ती राजा के सदृश अच्छे सुखयुक्त पृथिवी पर प्रकाशमान (असि) है (उदीची) उत्तर (दिक्) दिशा के तुल्य (स्वराट्) स्वयं प्रकाशमान (असि) है (बृहती) बड़ी (दिक्) ऊपर नीचे की दिशा के तुल्य (अधिपती) घर में अधिकार को प्राप्त हुई (असि) है सो तू सब पति आदि को तृप्त कर ॥ १३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे दिशा सब ओर से अभिव्याप्त बोध करने वाली चंचलतारहित हैं वैसे ही स्त्री शुभ गुणकर्म और स्वभावों से युक्त होवे ॥ १३ ॥

विश्वकर्मेत्यस्य विश्वेदेवा ऋषयः । वायुर्देवता । स्वराड्
ब्राह्मी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उक्तविषय ही अगले मंत्र में कहा है ॥

विश्वकर्मा त्वा सादयन्तरिक्षस्य पृष्ठे ज्योति-
ष्मतीम् । विश्वस्मै प्राणायामपानाय व्यानाय वि-
श्वं ज्योतिर्यच्छ । वायुष्टेऽधिपतिस्तया देवतयाङ्गि-
रस्वध्रुवा सीद ॥ १४ ॥

विश्वकर्मेति विश्वऽकर्मा । त्वा । सादयतु । अ-
न्तरिक्षस्य । पृष्ठे । ज्योतिष्मतीमिति ज्योतिःऽम-
तीम् । विश्वस्मै । प्राणायामपानाय । व्यानाय ।
विश्वम् । ज्योतिः । यच्छ । वायुः । ते । अधिपति-
रित्यधिऽपतिः । तया । देवतया । अङ्गिरस्वत् ।
ध्रुवा । सीद ॥ १४ ॥

पदार्थः—(विश्वकर्मा) सकलेष्टक्रियः (त्वा) त्वाम्-
 (सादयतु) (अन्तरिक्षस्य) जलस्य (पृष्ठे) उपरिभागे (ज्यो-
 तिष्मतीम्) बहु ज्योर्विद्यते यस्यास्ताम् (विश्वस्मै) सर्वस्मै
 (प्राणाय) (अपानाय) (व्यानाय) (विश्वम्) संपूर्णम्
 (ज्योतिः) विज्ञानम् (यच्छ) गृहाण (वायुः) प्राण इव प्रियः
 (ते) तव (अधिपतिः) (तथा) (देवतया) (अङ्गिरस्वत्)
 सूर्यवत् (ध्रुवा) दृढा (सीद) ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे स्त्री या ज्योतिष्मती त्वा विश्वस्मै प्राणायऽ-
 पानाय व्यानायऽन्तरिक्षस्य पृष्ठे विश्वकर्मा सादयतु सा त्वं विश्वं
 ज्योतिर्धच्छ यो वायुरिव तेऽधिपतिरस्ति तथा देवतया सह ध्रुवांगि
 रस्वत् सीद ॥ १४ ॥

भावार्थः—स्त्री ब्रह्मचर्येण स्वयं विदुषी भूत्वा शरीरात्मब-
 लवर्द्धनाय स्वापत्येभ्यो विज्ञानं सततं प्रदद्यादिति ग्रीष्मर्तुव्याख्यालं
 कृतम् ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे स्त्री जिस (ज्योतिष्मतीम्) बहुत विज्ञान वाली (त्वा) तुझ
 को (विश्वस्मै) सब (प्राणाय) प्राण (अपानाय) अपान और (व्यानाय) व्यान
 की पुष्टि के लिये (अन्तरिक्षस्य) जल के (पृष्ठे) ऊपरले भाग में (विश्वकर्मा)
 सब शुभ कर्मों का चाहने हारा पति (सादयतु) स्थापित करे सो तू (विश्वम्)
 संपूर्ण (ज्योतिः) विज्ञान को (यच्छ) ग्रहण कर जो (वायुः) प्राण के समान
 प्रिय (ते) तेरा (अधिपतिः) स्वामी है (तथा) उस (देवतया) देवस्वरूप पति
 के साथ (ध्रुवा) दृढ़ (अङ्गिरस्वत्) सूर्य के समान (सीद) स्थिर हो ॥ १४ ॥

भावार्थः—स्त्री को उचित है कि ब्रह्मचर्याश्रम के साथ आप विद्वान् हो

के शरीर आत्मा का बल बढ़ाने के लिये अपने सन्तानों को निरन्तर विज्ञान देवे ।
यहां तक ग्रीष्म ऋतु का व्याख्यान पूरा हुआ ॥ १४ ॥

नभश्चेत्यस्य विश्वदेव ऋषिः । ऋतवो देवताः ।

स्वराडुत्कृतिश्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ वर्षर्तुव्याख्यायते ॥

अब वर्षा ऋतु का व्याख्यान अगले मन्त्र में कहा है ॥

नभश्च नभस्यृश्च वार्षिकावृतू अग्नेरन्तः श्ले-
षोसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाऽऽप ओष-
धयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः ।
ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे वार्षि-
कावृतू अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु-
तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवेसीदतम् ॥ १५ ॥

नभः । च । नभस्यृः । च । वार्षिकौ । ऋतू इत्यृतू ।
अग्नेः । अन्तः श्लेष इत्यन्तः श्लेषः । आसि । कल्पे-
ताम् । द्यावापृथिवी इति द्यावापृथिवी । कल्पन्ताम् ।
आपः । ओषधयः । कल्पन्ताम् । अग्नयः । पृथक् ।
मम । ज्यैष्ठ्याय । सव्रता इति सऽव्रताः । ये । अग्नयः ।
समनस इति सऽमनसः । अन्तरा । द्यावापृथिवी

१४२४

चतुर्दशोऽध्यायः ॥

इति द्यावापृथिवी । इमे इतीमे । वार्षिकौ । ऋतू
 इत्यृतू । अभिकल्पमाना इत्यभिः कल्पमानाः । इन्द्र
 मिवेतीन्द्रम् इव । अभिसंविशन्वित्यभिः संविशन्तु ।
 तथा । देवतया । अङ्गिरस्वत् । ध्रुवे इति ध्रुवे । सी-
 दतम् ॥ १५ ॥

पदार्थः—(नभः) नह्यन्ति घना यस्मिन् स श्रावणो मासः
 (च) (नभस्यः) नभस्सु भवो भाद्रपदः (च) (वार्षिकौ)
 वर्षासु भवौ (ऋतू) वर्षर्तुसम्बन्धिनौ (अग्नेः) ऊष्मणः
 (अन्तःश्लेषः) मध्ये स्पर्शो यस्य (आसि) अस्ति (कल्पेताम्)
 (द्यावापृथिवी) (कल्पन्ताम्) (आपः) (ओषधयः) (क-
 ल्पन्ताम्) (अग्नयः) (पृथक्) (मम) (ज्यैष्ठ्याय) प्रश-
 स्यभावाय (सव्रताः) समानानि व्रतानि नियमा येषान्ते (ये)
 (अग्नयः) (समनसः) समानं मनो ज्ञानं येष्यस्ते (अन्तरा)
 मध्ये (द्यावापृथिवी) (इमे) (वार्षिकौ) वर्षासु भवौ (ऋतू)
 ऋषिप्रापकौ (अभिकल्पमानाः) अभितः सुखाय समर्पयन्तः (इ-
 न्द्रमिव) यथाविद्युतम् (अभिसंविशन्तु) आभिमुख्येन सम्यक्
 प्रविशन्तु (तथा) (देवतया) (अङ्गिरस्वत्) (ध्रुवे) (सी-
 दतम्) ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे स्त्रीपुरुषौ युवां यौ नमश्च नमस्यश्च वार्षिकाष्ट-
तू मम ज्यैष्ठ्याय कल्पेताम् ययोरग्नेरन्तः श्लेषोऽस्यास्ति याभ्यां
सह द्यावापृथिवी कल्पेतां ताभ्यां युवां कल्पेतां यथाप ओषधयश्च
कल्पन्तामग्नयः पृथक् कल्पन्ते तथा सव्रताः समनसोऽग्नयः कल्प-
न्तां ये इमे द्यावापृथिवी कल्पेते तौ वार्षिकाष्टत् अभिकल्पमाना
देवा इन्द्रमिव तथा देवतया सहाऽभिसंविशन्तु तयोरन्तराङ्गिरस्व-
द्ध्रुवे सीदतम् ॥ १५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकत्वं—मनुष्यैर्विद्वद्दर्शासु सामग्री
संग्राह्या यतो वर्षतौ सवाणि सुखानि भवेयुः ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे स्त्री पुरुषो तुम दोनों जो (नमः) प्रबंधित मेवोंवाला श्रावण
(च) और (नमस्यः) वर्षा का मध्य भागी भाद्रपद (च) ये दोनों (वार्षिकौ)
वर्षा (ऋतू) ऋतु के महीने (मम) मेरे (ज्यैष्ठ्याय) प्रशंसित होने के लिये हैं
जिन में (अग्नेः) उष्ण तथा (अन्तरश्लेषः) जिन के मध्य में शीत का स्पर्श (असि)
होता है जिन के साथ (द्यावापृथिवी) आकाश और भूमि समर्थ होते हैं उन के
भोग में तुम दोनों (कल्पेताम्) समर्थ हो जैसे ऋतु योग से (आपः) जल और
(ओषधयः) ओषधी वा (अग्नयः) अग्नि (पृथक्) जल से अलग समर्थ होते हैं वैसे
(सव्रताः) एक प्रकार के श्रेष्ठ नियम (समनसः) एक प्रकार का ज्ञान देने हारे
(अग्नयः) तेजस्वी लोग (कल्पन्ताम्) समर्थ होवें (ये) जो (इमे) (द्यावापृथिवी)
आकाश और भूमि वर्षा ऋतु के गुणों में समर्थ होते हैं उन को (वार्षिकौ) (ऋतू)
वर्षाऋतुरूप (अभिकल्पमानाः) सब ओर से सुख के लिये समर्थ करते हुए विद्वान्
लोग (इन्द्रमिव) बिजुली के समान प्रकाश और बल को (तथा) उस (देवतया)
दिव्य वर्षा ऋतु के साथ (अभिसंविशन्तु) सन्मुख हो कर अच्छे प्रकार स्थित होवें
(अन्तरा) उन दोनों महीनों में प्रवेश करके (अङ्गिरस्वत्) प्राण के समान पर-
स्पर प्रेम युक्त (ध्रुवे) निश्चल (सीदतम्) रहो ॥ १५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वाचकलु०—सब मनुष्यों को चाहिये कि विद्वानों के समान वर्षा ऋतु में वह सामग्री ग्रहण करें जिस से सब सुख हों ॥१५॥

इषश्चेत्यस्य विश्वे देवा ऋषयः। ऋतवो देवताः ।

मुरिगुत्कृतिश्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ शरदृतुर्व्याख्यायते ॥

अथ शरद ऋतु का व्याख्यान अगले मन्त्र में किया है ॥

इषश्चोर्जश्च शारदावृतू अग्नेरन्तः श्लेषोऽसि
कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधयः कल्प-
न्तामग्नयः पृथक् मम ज्यैष्ठ्याय सवृताः । ये
अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे शारदावृ-
तू अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु
तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवे सीदताम् ॥ १६ ॥

इषः । च । ऊर्जः । च । शारदौ । ऋतू इत्यृतू ।
अग्नेः । अन्तः श्लेष इत्यन्तःऽश्लेषः । असि । क-
ल्पेताम् । द्यावापृथिवी इति द्यावापृथिवी । कल्पन्ताम् ।
आपः । ओषधयः । कल्पन्ताम् । अग्नयः । पृथक् ।
मम । ज्यैष्ठ्याय । सवृता इति सऽवृताः । ये । अ-
ग्नयः । समनस इति सऽमनसः । अन्तरा । द्यावा-

पृथिवी इति द्यावापृथिवी । इमे इतीमे । शरदौ ।
 ऋतू इत्यृतू । अभिकल्पमाना इत्यभिसकल्पमानाः ।
 इन्द्रमिवेतीन्द्रं इव । अभिसंविशन्वित्यभिसंविश-
 न्तु । तया । देवतया । अङ्गिरस्वत् । ध्रुवे इति ध्रुवे ।
 सीदतम् ॥ १६ ॥

पदार्थः—(इषः) इष्यतेऽसावाश्विनो मासः (च) (ऊर्जः)
 ऊर्जन्ति सर्वे पदार्था यस्मिन् स कार्तिकः (च) (शरदौ) श-
 रदि भवौ (ऋतू) बलप्रदौ (अग्नेः) (अन्तःश्लेषः) मध्य-
 स्पर्शः (असि) अस्ति (कल्पेताम्) (द्यावापृथिवी) (क-
 ल्पन्ताम्) (आपः) (ओषधयः) (कल्पन्ताम्) (अग्नयः)
 बहिः स्थाः (पृथक्) (मम) (ज्यैष्ठ्याय) प्रशस्तसुखभावाय
 (सवृताः) सनियमाः (ये) (अग्नयः) शरीरस्थाः (समनसः)
 मनसा सह वर्तमानाः (अन्तरा) मध्ये (द्यावापृथिवी) (इमे)
 (शरदौ) (ऋतू) (अभिकल्पमानाः) (इन्द्रमिव) (देवाः)
 (अभिसंविशन्तु) (तया) (देवतया) सह (अङ्गिरस्वत्)
 आकाशवत् (ध्रुवे) निश्चलसुखे (सीदतम्) सीदतः । अत्र
 पुरुषव्यत्ययः ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या या विषश्चोर्जश्च शरदारतू यथा मम
 ज्यैष्ठ्याय भवतो ययोरग्नेरन्तःश्लेषोऽस्यस्ति । तौ द्यावापृथिवी क-
 ल्पेतामाप ओषधयश्च कल्पन्ताम् । सवृता अग्नयः पृथक् कल्प-

१४२८

चतुर्दशोऽध्यायः ॥

न्ताम् । येऽन्तरा समनसोऽग्नय इमे द्यावापृथिवी कल्पेताम् । शारदा-
 वृतू इन्द्रमित्राभि कल्पमाना देवा अभिसंविशन्तु तथा तथा देव-
 तथा सह ध्रुवे सीदतं गच्छतः ॥ १६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—हे मनुष्या ये शरद्युपयुक्ताः पदार्थाः
 सन्ति तान् यथायोग्यं संस्कृत्य सेवध्वम् ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (इपः) चाहने योग्य क्रार महीना (च) और (उर्जः)
 सब पदार्थों के बलवान् होने का हेतु कार्त्तिक (च) ये दोनों (शारदौ) शरद् (ऋतू)
 ऋतु के महीने (मम) मेरे (ज्यैष्ठ्याय) प्रशंसित सुख होने के लिये होते हैं जिन के
 (अन्तःश्लेशः) मध्य में किंचित् शीतस्पर्श (असि) होता है वे (द्यावापृथिवी) अ-
 वकाश और पृथिवी को (कल्पेताम्) समर्थ करें (आपः) जल और (ओषधयः)
 ओषधियां (कल्पन्ताम्) समर्थ होवें (सन्नताः) सब कार्यों के नियम करने हारे (अ-
 ग्नयः) शरीर के अग्नि (पृथक्) अलग (कल्पन्ताम्) समर्थ हों (ये) जो (अ-
 न्तरा) बीच में (समनसः) मन के सम्बन्धी (अग्नयः) बाहर के भी अग्नि (इमे)
 इन (द्यावापृथिवी) आकाश भूमि को (कल्पेताम्) समर्थ करें (शारदौ) शरद
 (ऋतू) ऋतु के दोनों महीनों में (इन्द्रमिव) परमैश्वर्य के तुल्य (अभिकल्पमानाः)
 सब ओर से आनन्द की इच्छा करते हुए (देवाः) विद्वान् लोग (अभिसंविशन्तु)
 प्रवेश करें (तथा) उस (देवतया) दिव्य शरदऋतु रूप देवता के नियम के साथ
 (ध्रुवे) निश्चल सुख वाले (सीदतम्) प्राप्त होते हैं वैसे तुम लोगों को (ज्यैष्ठ्याय)
 प्रशंसित सुख होने के लिये भी होने योग्य हैं ॥ १६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—हे मनुष्यो जो शरद् ऋतु में उपयोगी
 पदार्थ हैं उन का यथायोग्य शुद्ध करके सेवन करो ॥ १६ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी पूर्वोक्त विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

**आयुर्मे पाहि प्राणं मे पाह्यपानं मे पाहि व्या-
 नं मे पाहि चक्षुर्मे पाहि श्रोत्रं मे पाहि वाचंमे**

पिन्वमनो मे जिन्वात्मानम् मे पाहि ज्योतिर्मे
यच्छ ॥ १७ ॥

आयुः । मे । पाहि । प्राणम् । मे । पाहि ।
अपानमित्यपऽपानम् । मे । पाहि । व्यानमिति-
विऽपानम् । मे । पाहि । चक्षुः । मे । पाहि ।
श्रोत्रम् । मे । पाहि । वाचम् । मे । पिन्व । मनः ।
मे । जिन्व । आत्मानम् । मे । पाहि । ज्योतिः ।
मे । यच्छ ॥ १७ ॥

पदार्थः—(आयुः) जीवनम् (मे) मम (पाहि) (प्रा-
णम्) (मे) (पाहि) (अपानम्) (मे) (पाहि) (व्या-
नम्) (मे) (पाहि) (चक्षुः) दर्शनम् (मे) (पाहि)
(श्रोत्रम्) श्रवणम् (मे) (पाहि) (वाचम्) वाणीम् (मे)
(पिन्व) सुशिक्षया सिच (मनः) (मे) (जिन्व) प्रीणीहि
(आत्मानम्) चेतनम् (मे) पाहि (ज्योतिः) विज्ञानम् (मे)
मह्यम् (यच्छ) देहि ॥ १७ ॥

अन्ययः—हे स्त्रि पुरुष वा त्वं शरद्वतावायुर्मे पाहि प्राणम् मे
पाह्यपानं मे पाहि व्यानं मे पाहि चक्षुर्मे पाहि श्रोत्रं मे पाहि वाचं
मे पिन्व मनो मे जिन्वात्मानं मे पाहि ज्योतिर्मे यच्छ ॥ १७ ॥

भावार्थः—स्त्री पुरुषस्य पुरुषः स्त्रियाश्च यथाऽऽयुरादीनां वृद्धि
स्यात्तथैव नित्यमाचरेताम् ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे स्त्री वा पुरुष तू शरद ऋतु में (मे) मेरी (आयुः) अवस्था की (पाहि) रक्षा कर (मे) मेरे (प्राणम्) प्राण की (पाहि) रक्षा कर (मे) मेरे (अपानम्) अपान वायु की (पाहि) रक्षा कर (मे) मेरे (व्यानम्) व्यान की (पाहि) रक्षा कर (मे) मेरे (चक्षुः) नेत्रों की (पाहि) रक्षा कर (मे) मेरे (श्रोत्रम्) कानों की (पाहि) रक्षा कर (मे) मेरी (वाचम्) वाणी को (पिन्व) अच्छी शिक्षा से युक्त कर (मे) मेरे (मनः) मन को (जिन्व) तृप्त कर (मे) मेरे (आत्मानम्) चेतन आत्मा की (पाहि) रक्षा कर और (मे) मेरे लिये (ज्योतिः) विज्ञान का (यच्छ) दान कर ॥ १७ ॥

भावार्थः—स्त्री पुरुष का और पुरुष स्त्री की जैसे अवस्था आदि की वृद्धि होवे वैसे परस्पर नित्य आचरण करें ॥ १७ ॥

माच्छ इत्यस्य विश्वदेव ऋषिः । छन्दांसि देवताः । भुरिगति जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

स्त्री पुरुषैः कथं विज्ञानं वर्द्धनीयमित्याह ॥

स्त्री पुरुषों को कैसे विज्ञान बढ़ाना चाहिये इस वि० ॥

माच्छन्दः प्रमाच्छन्दः प्रतिमाच्छन्दो अस्त्रीवय
श्छन्दः पंक्तिश्छन्दः उष्णिक् छन्दैः बृहती छन्दो
ऽनुष्टुप्छन्दो विराट् छन्दो गायत्री छन्दस्त्रिष्टुप्छ
न्दो जगती छन्दः ॥ १८ ॥

मा । छन्दः । प्रमेति प्रऽमा । छन्दः । प्रतिमेति
प्रतिऽमा । छन्दः । अस्त्रीवयः । छन्दः । पंक्तिः । छन्दः ।

उष्णिक् । छन्दः । बृहती । छन्दः । अनुष्टुप् । अनु-
स्तुवित्यनुस्तुप् । छन्दः । विराडिति विराट् । छन्दः ।
गायत्री । छन्दः । त्रिष्टुप् । त्रिस्तुविति त्रिस्तुप् ।
छन्दः । जगती । छन्दः ॥ १८ ॥

पदार्थः—(मा) यया मीयते सा (छन्दः) आनन्दकरी
(प्रमा) यया प्रमीयते सा प्रज्ञा (छन्दः) बलम् (प्रतिमा)
प्रतिमीयते यया क्रियया सा (छन्दः) (अस्तीवयः) यदस्यति
कामयते च तदस्तीवयोऽन्नादिकम् (छन्दः) बलकारि (पङ्क्तिः)
पञ्चावयवो योगः (छन्दः) प्रकाशः (उष्णिक्) स्नेहनम् (छन्दः)
(बृहती) महती प्रकृतिः (छन्दः) (अनुष्टुप्) सुखानामनुष्ट-
म्भनम् (छन्दः) (विराट्) विविधविद्याप्रकाशनम् (छन्दः)
(गायत्री) या गायन्तं त्रायते सा (छन्दः) (त्रिष्टुप्) यया
त्रीणि सुखानि स्तोमति सा (छन्दः) (जगती) गच्छति सर्वं
जगद्यस्यां सा (छन्दः) ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या युष्माभिर्मोक्षन्दः प्रमाच्छन्दः प्रतिमा
छन्दोऽस्तीवयश्छन्दः पङ्क्तिश्छन्दः उष्णिक् छन्दो बृहती छन्दोऽ-
नुष्टुप् छन्दो विराट् छन्दो गायत्री छन्दस्त्रिष्टुप् छन्दो जगती छन्दः
स्वीकृत्य विज्ञाय च सुखयितव्यम् ॥ १८ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः प्रमादिभिः साध्यानि धर्म्याणि कर्मा-
णि साधुवन्ति ते सुखालंकृता भवन्ति ॥ १८ ॥

१४३२

चतुर्दशोऽध्यायः ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग (मा) परिमाण का हेतु (छन्दः) आनन्द कारक (प्रमा) प्रमाण का हेतु बुद्धि (छन्दः) बल (प्रतिमा) जिस से प्रतीति निश्चय की क्रिया हेतु (छन्दः) स्वतंत्रता (अस्त्रीवयः) बल और कान्ति कारक अन्नादि पदार्थ (छन्दः) बलकारी विज्ञान (पङ्क्तिः) पांच अवयवों से युक्त योग (छन्दः) प्रकाश (उष्णिक्) स्नेह (छन्दः) प्रकाश (बृहती) बड़ी प्रकृति (छन्दः) आश्रय (अनुष्टुप्) सुखों का आलम्बन (छन्दः) भोग (विराट्) विविध प्रकार की विद्याओं का प्रकाश (छन्दः) विज्ञान (गायत्री) गाने वाले का रक्षक ईश्वर (छन्दः) उसका बोध (त्रिष्टुप्) तीन सुखों का आश्रय (छन्दः) आनन्द और (जगती) जिस में सब जगत् चलता है उस (छन्दः) पराक्रम को ग्रहण कर और जान के सब को सुख युक्त करो ॥ १८ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य निश्चय के हेतु आनन्द आदि से साध्य धर्म युक्त कर्मों को सिद्ध करते हैं वे सुखों से शोभायमान होते हैं ॥ १८ ॥

पृथिवी छन्द इत्यस्य विश्वदेवर्षिः । पृथिव्यादयो देवताः ।

आर्षी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किर वही उक्त विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

पृथिवी छन्दोऽन्तरिक्षछन्दो द्यौश्छन्दः समा-
च्छन्दो नक्षत्राणि च्छन्दो वाक्छन्दो मनश्छन्दः कृ-
षिश्छन्दो हिरण्यच्छन्दो गौश्छन्दोऽजाछन्दोऽश्व-
श्छन्दः ॥ १९ ॥

पृथिवी । छन्दः । अन्तरिक्षम् । छन्दः । द्यौः ।
छन्दः । समाः । छन्दः । नक्षत्राणि । छन्दः । वाक् ।

छन्दः । मनः । छन्दः । कृषिः । छन्दः । हिरण्यम् ।
 छन्दः । गौः । छन्दः । अजा । छन्दः । अश्वः ।
 छन्दः ॥ १९ ॥

पदार्थः—(पृथिवी) भूमिः (छन्दः) स्वच्छन्दा (अन्त-
 रिक्तम्) आकाशम् (छन्दः) (द्यौः) प्रकाशः (छन्दः)
 (समाः) वर्षाणि (छन्दः) (नक्षत्राणि) (छन्दः) (वाक्)
 (छन्दः) (मनः) (छन्दः) (कृषिः) भूमिविलेखनम्
 (छन्दः) (हिरण्यम्) सुवर्णम् (छन्दः) (गौः) (छन्दः)
 (अजा) (छन्दः) (अश्वः) (छन्दः) ॥ १९ ॥

अन्वयः—हे स्त्री पुरुषा यूयं यथा पृथिवी छन्दोऽन्तरिक्षं छन्दो
 द्यौश्छन्दः समाश्छन्दो नक्षत्राणि छन्दो वाक् छन्दो मनश्छन्दः
 कृषिश्छन्दो हिरण्यं छन्दो गौश्छन्दोऽजाश्छन्दोऽश्वश्छन्दोऽस्ति तथा
 विद्याविनयधर्माचरणेषु स्वाधीनतया वर्तध्वम् ॥ १९ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—स्त्रीपुरुषैः स्वच्छविद्याक्रियाभ्यां
 स्वातन्त्र्येण पृथिव्यादिपदार्थानां गुणादीन् विज्ञाय कृष्यादिकर्म-
 मिः सुवर्णादिं प्राप्य गवादीन् संरक्ष्यैश्वर्यमुन्नेयम् ॥ १९ ॥

पदार्थः—हे स्त्री पुरुषो तुम लोग जैसे (पृथिवी) भूमि (छन्दः) स्वतन्त्र
 (अन्तरिक्षम्) आकाश (छन्दः) आनन्द (द्यौः) प्रकाश (छन्दः) विज्ञान
 (समाः) वर्ष (छन्दः) बुद्धि (नक्षत्राणि) तारे लोक (छन्दः) स्वतन्त्र (वाक्)
 वाणी (छन्दः) सत्य (मनः) मन (छन्दः) निष्कपट (कृषिः) जोतना (छन्दः)
 उत्पत्ति (हिरण्यम्) सुवर्ण (छन्दः) सुखदायी (गौः) गौ (छन्दः) आनन्द

१४३४

चतुर्दशोऽध्यायः ॥

हेतु (अजा) बकरी (छन्दः) सुख का हेतु और (अश्वः) घोड़े आदि (छन्दः) स्वाधीन हैं वैसे विद्या विनय और धर्म के आचरण विषय में स्वाधीनता से वर्त्तों ॥१९॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—स्त्री पुरुषों को चाहिये कि शुद्ध विद्या किया और स्वतन्त्रता से पृथिवी आदि पदार्थों के गुण कर्म और स्वभावों को जान खेती आदि कर्मों से सुवर्ण आदि रत्नों को प्राप्त हों और गौ आदि पशुओं की रक्षा करके ऐश्वर्य्य बढ़ावें ॥ १९ ॥

अग्निर्देवतेत्यस्य विश्वदेव ऋषिः । अग्न्यादयो देवताः ।

भुरिग् ब्राह्मी त्रिष्टुछन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

अग्निर्देवता वातो देवता सूर्यो देवता चन्द्रमा
देवता वसवो देवता रुद्रा देवताऽऽदित्या देवता म
रुतो देवता विश्वे देवा देवता बृहस्पतिर्देवतेन्द्रो दे
वता वरुणो देवता ॥ २० ॥

अग्निः । देवता । वातः । देवता । सूर्यः । दे
वता । चन्द्रमाः । देवता । वसवः । देवता । रुद्राः ।
देवता । आदित्याः । देवता । मरुतः । देवता ।
विश्वे । देवाः । देवता । बृहस्पतिः । देवता । इ
न्द्रः । देवता । वरुणः । देवता ॥ २० ॥

पदार्थः—(अग्निः) प्रकटः पावकः (देवता) देव एव दिव्य-
 गुणत्वात् (वातः) पवनः (देवता) (सूर्यः) सविता (देवता)
 (चन्द्रमाः) इन्दुः (देवता) (वसवः) वसुसंज्ञकाः प्रसिद्धाग्न्याद-
 योऽष्टौ (देवता) (रुद्राः) प्राणादय एकादश (देवता) (आदि-
 त्याः) द्वादशमासा वसुरुद्रादिसंज्ञका विद्वांसश्च (देवता) (मरु-
 तः) ब्रह्माण्डस्थाः प्रसिद्धा मनुष्या विद्वांस ऋत्विजः । मरुत इत्यृत्वि-
 ङ्नाम० निर्घ० ३ । १८ (देवता) (विश्वे) सर्वे (देवाः) दिव्य-
 गुणयुक्ता मनुष्याः पदार्थाश्च (देवता) (बृहस्पतिः) बृहतो वच-
 नस्य ब्रह्माण्डस्य वा पालकः (देवता) (इन्द्रः) विद्युत्परमैश्वर्यं
 वा (देवता) (वरुणः) जलं वरगुणाढ्योर्थो वा (देवता) ॥ २० ॥

अन्वयः—हे स्त्री पुरुषा युष्माभिरग्निर्देवता वातो देवता सूर्यो-
 देवता चन्द्रमा देवता वसवो देवता रुद्रा देवताऽऽदित्या देवता
 मरुतो देवता विश्वेदेवा देवता बृहस्पतिर्देवतेन्द्रो देवता वरुणो
 देवता सम्यग्विज्ञेयाः ॥ २० ॥

भावार्थः—ये दिव्याः पदार्था विद्वांसः सन्ति ते दिव्यगुण-
 कर्मस्वभावत्वाद् देवतासंज्ञां लभन्ते । या च देवतानां देवता त्वान्म-
 हादेवः सर्वस्य धर्त्ता स्रष्टा पाता व्यवस्थापकः प्रलापकः सर्वशक्ति-
 मानजोऽस्ति तमपि परमात्मानं सकलाधिष्ठातारं सर्वे मनुष्या
 जानीयुः ॥ २० ॥

पदार्थः—हे स्त्रीपुरुषो तुम लोगों को योग्य है कि (अग्निः) प्रसिद्ध अग्नि
 (देवता) दिव्य गुण वाला (वातः) पवन (देवता) शुद्धगुणयुक्त (सूर्यः) सूर्य

१४३६

चतुर्दशोऽध्यायः ॥

(देवता) अच्छे गुणों वाला (चन्द्रमाः) चन्द्रमा (देवता) शुद्ध गुणयुक्त (वसवः) प्रसिद्ध आठ अग्नि आदि वा प्रथम कक्षा के विद्वान् (देवता) दिव्यगुण वाले (रुद्राः) प्राण आदि ११ ग्यारह वा मध्यम कक्षा के विद्वान् (देवता) शुद्ध गुणों वाले (आदित्याः) बारह महीने वा उत्तम कक्षा के विद्वान् लोग (देवता) शुद्ध (मरुतः) मनन कर्त्ता विद्वान् ऋत्विग् लोग (देवता) दिव्य गुण वाले (विश्वे) सब (देवता) अच्छे गुणों वाले विद्वान् मनुष्य वा दिव्य पदार्थ (देवता) देव संज्ञा वाले हैं (वृहस्पतिः) बड़े वचन वा ब्रह्माण्ड का रक्षक परमात्मा (देवता) (इन्द्रः) विजुली वा उत्तम धन (देवता) दिव्य गुण युक्त और (वरुणः) जल वा श्रेष्ठ गुणों वाला पदार्थ (देवता) अच्छे गुणों वाला है इन को तुम निश्चय जानो ॥ ९० ॥

भावार्थः—इस संसार में जो अच्छे गुणों वाले पदार्थ हैं वे दिव्य गुण कर्म और स्वभाव वाले होने से देवता कहते हैं और जो देवतों का देवता होने से महादेव सब का धारक रचक रक्षक सब की व्यवस्था और प्रलय करने हारा सर्वशक्तिमान् दयालु न्यायकारी उत्पत्ति धर्म से रहित है उस सब के अधिष्ठाता परमात्मा को सब मनुष्य जानें ॥ ९० ॥

मूर्धासीत्यस्य विश्वदेव ऋषिः । विदुषी देवता ।

निचृदनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

किं प्रकारिकया विदुष्या भवितव्यमित्याह ॥

विद्वान् स्त्री कैसी हो इस वि० ॥

मूर्धासि राड् ध्रुवासि ध्रुणा ध्रुव्यसि धरणी ।

आयुषे त्वा वर्चसे त्वा कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा ॥ २१ ॥

मूर्धा । असि । राट् । ध्रुवा । असि । धरुणा ।

धुत्री । असि । धरणी । आयुषे । त्वा । वर्चसे । त्वा ।

कृष्यै । त्वा । क्षेमाय । त्वा ॥ २१ ॥

पदार्थः—(मूर्द्धा) उत्कृष्टा (असि) (राट्) राजमाना (ध्रुवा) दृढा स्वकक्षायां गच्छन्त्यपि निश्चला (असि) (धरुणा) पुष्टिकर्त्री (धर्त्री) धारिका (असि) अस्ति (धरणी) आधारभूता (आयुषे) जीवनाय (त्वा) त्वाम् (वर्चसे) अन्नाय (त्वा) त्वाम् (कृष्यै) कृषिकर्मणे (त्वा) त्वाम् (क्षेमाय) रक्षायै (त्वा) त्वाम् ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे स्त्रिय या त्वं सूर्यवन्मूर्द्धासि राडिव ध्रुवासि धरुणा धरणीव धर्षसि तामायुषे त्वा वर्चसे त्वा कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वामहं परिगृह्णामि ॥ २१ ॥

भावार्थः—यथोत्तमाङ्गेन स्थितेन शिरसा सर्वेषां जीवनं, राज्येन लक्ष्मीः, कृष्या अन्नादिकं, निवासेन रक्षणं जायते सेयं सर्वेषामाधारभूता मातृवन्मान्यकर्त्री भूमिर्वर्त्तते तथा सती विदुषी स्त्री भवेदिति ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे स्त्री जो तू सूर्य के तुल्य (मूर्द्धा) उत्तम (असि) है (राट्) प्रकाशमान निश्चल के समान (ध्रुवा) निश्चल शुद्ध (असि) है (धरुणा) पुष्टि करने हारी (धरणी) आधार रूप पृथिवी के तुल्य (धर्त्री) धारण करने हारी (असि) है उस (त्वा) तुझे (आयुषे) जीवन के लिये उस (त्वा) तुझे (वर्चसे) अन्न के लिये उस (त्वा) तुझे (कृष्यै) खेती होने के लिये और उस (त्वा) तुझ को (क्षेमाय) रक्षा होने के लिये मैं सब ओर से ग्रहण करता हूँ ॥ २१ ॥

भावार्थः—जैसे स्थित उत्तमाङ्ग शिर से सब का जीवन राज्य से लक्ष्मी खेती से अन्न आदि पदार्थ और निवास से रक्षा होती है सो यह सब का आधार-

१४३८

चतुर्दशोऽध्यायः ॥

भूत माता के तुल्य मान्य करने हारी पृथिवी है वैसेही विद्वान् स्त्री को होना चाहिये ॥ २१ ॥

यन्त्रीत्यस्य विश्वदेव ऋषिः । विदुषी देवता

निचृदुष्णिक्छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनः पत्नी कीदृशी स्यादित्याह ॥

फिर स्त्री कैसी होवे इस वि० ॥

यन्त्री राड् यन्त्र्यसि यमनी ध्रुवासि धरित्री ।
इषे त्वोर्जेत्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वा ॥ २२ ॥

यन्त्री । राट् । यन्त्री । असि । यमनी । ध्रुवा ।
असि । धरित्री । इषे त्वा । ऊर्जे । त्वा । रय्यै ।
त्वा । पोषाय । त्वा ॥ २२ ॥

पदार्थः—(यन्त्री) यन्त्रवत्स्थिता (राट्) प्रकाशमाना
(यन्त्री) यन्त्रनिमित्ता (असि) (यमनी) आकर्षणेन नि-
यन्तुं शीला आकाशवदृढा (ध्रुवा) (असि) (धरित्री)
सर्वेषां धारिका (इषे) इच्छासिद्धये (त्वा) त्वाम् (ऊर्जे)
पराक्रमप्राप्तये (त्वा) त्वाम् (रय्यै) लक्ष्यै (त्वा) त्वाम्
(पोषाय) (त्वा) त्वाम् ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे स्ति या त्वं यन्त्री राड् यन्त्री भूमिरिवाऽसि
यमनी ध्रुवा धरित्र्यसि त्वेषेत्वोर्जे त्वा रय्यै त्वा पोषाय चाऽहं
स्वीकरोमि ॥ २२ ॥

भावार्थः—या स्त्री भूमिवत् क्षमान्वितान्तरिक्षवदक्षोभा य-
न्त्रवज्जितेन्द्रिया भवति सा कुलदीपिकाऽस्ति ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे स्त्रि जो तू (यन्त्री) यन्त्र के तुल्य स्थित (राट्) प्रकाश युक्त (यन्त्री) यन्त्र का निमित्त पृथिवी के समान (असि) है (यमनी) आकर्षण शक्ति से नियम करने वाली (ध्रुवा) आकाश सदृश दृढ़ निश्चल (धर्त्री) सच शुभगुणों का धारण करने वाली (असि) है (त्वा) तुझ को (इषे) इच्छा सिद्धि के लिये (त्वा) तुझ को (ऊर्जे) पराक्रम की प्राप्ति के लिये (त्वा) तुझ को (रथ्यै) लक्ष्मी के लिये और (त्वा) तुझ को (पोषाय) पुष्टि होने के लिये मैं ग्रहण करता हूँ ॥ २२ ॥

भावार्थः—जो स्त्री पृथिवी के समान क्षमा युक्त आकाश के समान निश्चल और यन्त्र कला के तुल्य जितेन्द्रिय होती है वह कुल का प्रकाश करने वाली है ॥ २२ ॥

आशुस्त्रिवृदित्यस्य विश्वदेव ऋषिः । यज्ञो देवता । पूर्वस्य
भुरिग्राह्यी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः । गर्भा इत्युत्तरस्य
भुरिगतिजगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथ संवत्सरः कीदृशोऽस्तीत्याह ॥

अब संवत्सर कैसा है यह विषय अगले मन्त्र ० ॥

आशुस्त्रिवृद्भान्तः पञ्चदशो व्यौमा सप्तदशो
धरुणं एकविंशः प्रतूर्तिरष्टादशस्तपो नवदशोऽ-
भीवर्तः संविंशो वर्चो द्वाविंशः सम्भरणस्त्रयो-
विंशो योनिश्चतुर्विंशः । गर्भाः पञ्चविंशः-
ओजस्त्रिणवक्रतुरेकत्रिंशः प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशो
बृध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिंशो नाकः षट्त्रिंशो
विवर्तोऽष्टाचत्वारिंशो ध्रुवं चतुष्टोमः ॥ २३ ॥

आशुः । त्रिवृदिति त्रिऽवृत् । भान्तः । पञ्चद-
 श इति पञ्चऽदशः । व्योमेति विऽओमा । सप्त-
 ऽदशः इति सप्तऽदशः । धरुणः । एकविंश इत्ये-
 कऽविंशः । प्रतूर्तिरिति प्रऽतूर्तिः । अष्टादश इ-
 त्यष्टाऽदशः । तपः । नवदश इति नवऽदशः । अ-
 भीवर्त्तः । अभी वर्त्त इत्यभिऽवर्त्तः । सविंशः इ-
 ति सऽविंशः । वर्चः । द्वाविंशः । सम्भरण-
 इति समऽभरणः । त्रयोविंश इति त्रयऽविंशः ।
 योनिः । चतुर्विंश इति चतुःऽविंशः । गर्भाः । प-
 ञ्चविंश इति पञ्चऽविंशः । ओजः । त्रिणवः । त्रिनव इति
 त्रिऽनवः । क्रतुः । एकत्रिंश इत्येकऽत्रिंशः । प्रतिष्ठा ।
 प्रतिस्थेति प्रतिऽस्था । त्रयस्त्रिंश इति त्रयऽत्रिंशः ।
 ब्रध्नस्य । विष्टपम् । चतुस्त्रिंश इति चतुःऽत्रिंशः ।
 नाकः । षट्त्रिंश इति षट्ऽत्रिंशः । विवर्त्त इति वि-
 ऽवर्त्तः । अष्टाचत्वारिंश इत्यष्टाऽचत्वारिंशः । धर्मम् ।
 चतुष्टोमः । चतुस्तोम इति चतुःऽस्तोमः ॥ २३ ॥

पदार्थः—(आशुः) (त्रिवृत्) शीते चोष्णे हयोर्मध्ये च वर्तते सः (भान्तः) प्रकाशः (पञ्चदशः) पंचदशानां पूरणः पंचदशविधः (व्योमा) व्योमवद्विस्तृतः (सप्तदशः) सप्तदशविधः (धरुणः) धारणगुणः (एकविंशः) एकविंशतिधा (प्रतूर्तिः) शीघ्रगतिः (अष्टादशः) अष्टादशधा (तपः) संतापो गुणः (नवदशः) नवदशधा (अभीवर्तः) य आभिमुख्ये वर्तते सः (सविंशः) विंशत्या सह वर्तमानः (वर्चः) दीप्तिः (द्वाविंशः) (द्वाविंशतिधा (संभरणः) सम्यग् धारकः (त्रयोविंशः) त्रयोविंशतिधा (योनिः) संयोजको वियोजको गुणः (चतुर्विंशः) चतुर्विंशतिधा (गर्भाः) गर्भधारणशक्तयः (पंचविंशः) पंचविंशतिधा (ओजः) पराक्रमः (त्रिणवः) सप्तविंशतिधा (क्रतुः) कर्म प्रज्ञा वा (एकत्रिंशः) एकत्रिंशद्वा (प्रतिष्ठा) प्रतिष्ठन्ति यस्यां सा (त्रयस्त्रिंशः) त्रयस्त्रिंशत् प्रकारः (ब्रह्मस्य) महतः (विष्टपम्) व्याप्तिम् । अत्र विष् धातोर्बाहुलकादौणादिकस्तपः प्रत्ययः (चतुस्त्रिंशः) चतुस्त्रिंशद्विधः (नाकः) आनन्दः (षट्त्रिंशः) षट्त्रिंशत् प्रकारः (विवर्तः) विविधं वर्तते यस्मिन् सः (अष्टाचत्वारिंशः) अष्टाचत्वारिंशद्वा (धर्मम्) धाम्स्मम् (चतुष्टोमः) चत्वारः स्तोमाः स्तुतयो यस्मिन् संवत्सरे सः ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं यस्मिन् संवत्सरे आशुस्त्रिवृद् भान्तः पंचदशो व्योमा सप्तदशो धरुणः एकविंशः प्रतूर्तिरष्टादशस्तपो नवदशो अभीवर्तः सविंशो वर्चो द्वाविंशः संभरणस्त्रयोविंशो योनिश्चतुर्विंशो गर्भाः पंचविंश ओजस्त्रिणवः क्रतुरेकत्रिंशः प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशो

१४४२

चतुर्दशोऽध्यायः ॥

ब्रह्मस्य विष्टपं चतुस्त्रिंशो नाकः षट्त्रिंशो त्रिवर्त्तोऽष्टाचत्वारिंशो
धर्म्म चतुष्टोमोऽस्ति तं संवत्सरं विजानीत ॥ २३ ॥

भावार्थः—यस्य संवत्सरस्य संबन्धिनो भूतभविष्यवर्त्तमा-
नादयोऽवयवाः सन्ति तस्य संबन्धादेते व्यवहारा भवन्तीति यूयं
बुध्यध्वम् ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग इस वर्त्तमान संवत् में (आशुः) शीघ्र
(त्रिवृत्) शीत और उष्ण के बीच वर्त्तमान (भान्तः) प्रकाश (पञ्चदशः) प-
न्द्रह प्रकार का (व्योमा) आकाश के समान विस्तार युक्त (सप्तदशः) सत्रह प्र-
कार का (धरुणः) धारण गुण (एकविंशः) इक्कीस प्रकार का (प्रतूतिः) शीघ्रगति-
वाला (अष्टादशः) अठारह प्रकार का (तपः) सन्तापी गण (नवदशः) उन्नीश
प्रकार का (अमीवर्त्तः) सन्मुख वर्त्तने वाला गुण (सविंशः) इक्कीश प्रकार की (वर्चः)
दीप्ति (द्वाविंशः) वारिंश प्रकार का (सम्भरणः) अच्छे प्रकार धारण कारक गुण (त्र-
योविंशः) तेईस प्रकार का (योनिः) संयोग वियोगकारी गुण (चतुर्विंशः) चौ-
वीस प्रकार की (गर्भाः) गर्भ धारण की शक्ति (पञ्चविंशः) पच्चीस प्रकार का
(ओजः) पराक्रम (त्रिणवः) सत्ताईस प्रकार का (क्रतुः) कर्म वा बुद्धि (ए-
कत्रिंशः) एकतीस प्रकार की (प्रतिष्ठा) सबकी स्थिति का निमित्त क्रिया (त्रय-
स्त्रिंशः) तैंतीस प्रकार की (ब्रध्नस्य) बड़े ईश्वर की (विष्टपम्) व्याप्ति (चतु-
स्त्रिंशः) चौतीस प्रकार का (नाकः) आनन्द (षट्त्रिंशः) छत्तीस प्रकार
का (विवर्त्तः) विविध प्रकार से वर्त्तने का आधार (अष्टाचत्वारिंशः) अड़तालीस
प्रकार का (धर्म्मम्) धारण और (चतुष्टोमः) चारस्तुतियों का आधार है उस को
संवत्सर जानो ॥ २३ ॥

भावार्थः—जिस संवत्सरके संबन्धी भूत भविष्यत् और वर्त्तमान काल आदि
अवयव हैं उस के सम्बन्ध से ही ये सब संसार के व्यवहार होते हैं ऐसा तुम लोग
जानो ॥ २३ ॥

अग्नेर्भाग इत्यस्य विश्वदेव ऋषिः । मेधाविनो देवताः ।

भुरिग्विकृतिश्छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथ मनुष्यैः कथं विद्या अधीत्य किमाचरणीयमित्याह ॥

अब मनुष्य किस प्रकार विद्या पढ़ के कैसा आचरण करें यह वि० ॥

अग्नेर्भागोऽसि दीक्षाया आधिपत्यं ब्रह्मं स्पृतं
त्रिवृत्स्तोमः । इन्द्रस्य भागोऽसि विष्णोराधिपत्यं
क्षत्रं स्पृतं पञ्चदश स्तोमः । नृचक्षसां भागोऽसि
धातुराधिपत्यं जनित्रं स्पृतं सप्तदश स्तोमः ।
मित्रस्य भागोऽसि वरुणस्याधिपत्यं दिवो वृष्टि-
वर्तं स्पृतं एकविंश स्तोमः ॥ २४ ॥

अग्नेः । भागः । असि । दीक्षायाः । आधिप-
त्यमित्याधिपत्यम् । ब्रह्मं । स्पृतम् । त्रिवृदिति
त्रिवृत् । स्तोमः । इन्द्रस्य । भागः । असि ।
विष्णोः । आधिपत्यमित्याधिपत्यम् । क्षत्रम् स्पृत-
म् । पञ्चदश इति पञ्चदशः । स्तोमः । नृचक्ष-
सामिति नृचक्षसाम् । भागः । असि । धातुः ।
आधिपत्यमित्याधिपत्यम् । जनित्रम् । स्पृतम् ।

सप्तदश इति सप्तऽदशः । स्तोमः । मित्रस्य ।
भागः । असि । वरुणस्य । आधिपत्यमित्याधिऽ-
पत्यम् । दिवः । वृष्टिः । वातः । स्पृतः । एकवि-
ंशइत्येकऽविंशः । स्तोमः ॥ २४ ॥

पदार्थः—(अग्नेः) सूर्यस्य (भागः) विभजनीयः (अ-
सि) (दीक्षायाः) ब्रह्मचर्यादेः (आधिपत्यम्) (ब्रह्म) ब्रह्म-
विष्कुलम् (स्पृतम्) प्रीतं सेवितम् (तिवृत्) यत्तिभिः का-
यिकवाचिकमानसैः साधनैः शुद्धं वर्त्तते (स्तोमः) यस्तूयते
(इन्द्रस्य) विद्युतः परमैश्वर्यस्य वा (भागः) (असि)
(विष्णोः) व्यापकस्य जगदीश्वरस्य (आधिपत्यम्) (क्षत्र-
म्) क्षात्रधर्मप्राप्तम् राजन्यकुलम् (स्पृतम्) (पञ्चदशः)
पञ्चदशानां पूर्णः (स्तोमः) स्तोता (नृचक्षसाम्) येऽर्था
नृभिः ख्यायन्ते तेषाम् (भागः) (असि) (धातुः) धर्तुः
(आधिपत्यम्) अधिपतेर्भावः (जनित्रम्) जननम् (स्पृतम्)
(सप्तदशः) (स्तोमः) स्तावकः (मित्रस्य) (भागः) (अ-
सि) वरुणस्य श्रेष्ठोदकसमूहस्य वा (आधिपत्यम्) (दिवः)
प्रकाशस्य (वृष्टिः) वर्षाः (वातः) वायुः (स्पृतः) सेवितः
(एकविंशः) (स्तोमः) स्तुवन्ति येन सः ॥ २४ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यस्त्वमग्नेर्भागः संवत्सरइवाऽसि स त्वं
दीक्षायाः स्पृतमाऽधिपत्यं ब्रह्म प्राप्नुहि । यत्त्रिवृत्स्तोम इन्द्रस्य

भाग इवासि स त्वं विष्णोः स्पृतमाधिपत्यं क्षत्रं प्राप्नुहि ।
 यस्त्वं पञ्चदश स्तोमो नृचक्षसां भाग इवासि स त्वं धातु स्पृतं
 जनित्रमाधिपत्यं प्राप्नुहि । यस्त्वं सप्तदश स्तोमो मित्रस्थ
 भाग इवासि स त्वं वरुणस्याधिपत्यं याहि । यस्त्वं वातस्पृत
 एकविंशस्तोम इवासि तेन त्वया दिवो वृष्टिर्विधेया ॥ २४ ॥

भावार्थः—अत्रवाचकलु०—ये वाल्यावस्थामारभ्य सज्जनो-
 पदिष्टविद्याग्रहणाय प्रयत्नेनाधिपत्यं लभन्ते ते स्तुत्यानि कर्माणि
 कृत्वोत्तमा भूत्वा सविधं कालं विज्ञाय विज्ञापयेयुः ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् पुरुष जो तू (अग्ने) सूर्य का (भागः) विभाग के
 योग्य संवत्सर के तुल्य (असि) है सो तू (दीक्षायाः) ब्रह्मचर्य आदि की दीक्षा
 का (स्पृतम्) प्रीति से सेवन किये हुए (आधिपत्यम्) (ब्रह्म) ब्रह्मज्ञ कुल के
 अधिकार को प्राप्त हो जो (त्रिवृत्) शरीर वाणी और मानस साधनों से
 शुद्ध वर्त्तमान (स्तोमः) स्तुति के योग्य (इन्द्रस्य) विजुली वा उत्तम ऐश्वर्य के
 (भागः) विभाग के तुल्य (असि) है सो तू (विष्णोः) व्यापक ईश्वर के
 (स्पृतम्) प्रीति से सेवने योग्य (क्षत्रम्) क्षत्रियों के धर्म के अनुकूल राजकुल
 के (आधिपत्यम्) अधिकार को प्राप्त हो जो तू (पंचदशः) पन्द्रह का पूरक
 (स्तोमः) स्तुतिकर्त्ता (नृचक्षसाम्) मनुष्यों से कहने योग्य पदार्थों के (भागः)
 विभाग के तुल्य (असि) है सो तू (धातुः) धारण कर्त्ता के (स्पृतम्) ईप्सित
 (जनित्रम्) जन्म और (आधिपत्यम्) अधिकार को प्राप्त हो जो तू (सप्तदशः)
 सत्तरह संख्या का पूरक (स्तोमः) स्तुति के योग्य (मित्रस्य) प्राण का
 (भागः) विभाग के समान (असि) है सो तू (वरुणस्य) श्रेष्ठ जलों के
 (आधिपत्यम्) स्वामीपन को प्राप्त हो जो तू (वातः स्पृतः) सेवित पवन और
 (एकविंशः) इक्कीस संख्या का पूरक (स्तोमः) स्तुति के साधन के समान
 (असि) है सो तू (दिवः) प्रकाशरूप सूर्य से (वृष्टिः) वर्षा होने का हवन
 आदि उपाय कर ॥ २४ ॥

१४४६

चतुर्दशोऽध्यायः ॥

भावर्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो पुरुष बाल्यावस्था से ले कर सज्ज-
नों ने उपदेश की हुई विद्याओं के ग्रहण के लिये प्रयत्न कर के अधिकारी होते हैं वे
स्तुति के योग्य कर्मों को कर और उत्तम हो के विधान के सहित काल को जान
के दूसरों को जानावैं ॥ २४ ॥

वसूनां भाग इत्यस्य विश्वदेव ऋषिः । वस्वादयो लिंगोक्ता
देवताः । स्वराट् संकृतिश्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी पूर्वोक्त विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

वसूनां भागोऽसि रुद्राणामाधिपत्यं चतुष्पा-
त्स्पृतं चतुर्विंशस्तोमः । आदित्यानां भागोऽसि
मरुतामाधिपत्यं गर्भाः स्पृतः पंचविंशस्तोमः अ-
दित्यै भागोऽसि पुष्ण आधिपत्यमोजस्पृतं त्रिणव-
स्तोमः । देवस्य सवितुर्भागोऽसि बृहस्पते राधि-
पत्यं समीचीर्दिशं स्पृताश्चतुष्टोमः ॥ २५ ॥

वसूनाम् । भागः । असि । रुद्राणाम् । आधिप-
त्यमित्याधिपत्यम् । चतुष्पात् । चतुःपादिति
चतुःपात् । स्पृतम् । चतुर्विंश इति चतुःवि-
ंशः । स्तोमः । आदित्यानाम् । भागः । असि ।

मरुताम् । आधिपत्यमित्याधिऽपत्यम् । गर्भाः । स्पृताः ।
 पञ्चविंशतिः पञ्चऽविंशतिः । स्तोमः । आदि-
 त्वै । भागः । असि । पूष्णः । आधिपत्यमित्याधि-
 ऽपत्यम् । ओजः । स्पृतम् । त्रिणवः । त्रिनव इति
 त्रिऽनवः । स्तोमः । देवस्य । सवितुः । भागः । अ-
 सि । बृहस्पतैः । आधिपत्यमित्याधिऽपत्यम् । स-
 मीचीः । दिशः । स्पृताः । चतुष्टोमः । चतुस्तोम इति
 चतुऽस्तोमः ॥ २५ ॥

पदार्थः—(वसूनाम्) अग्न्यादीनामादिमानां विदुषां वा
 (भागः) (असि) (रुद्राणाम्) प्राणादीनां मध्यमानां विदुषां
 वा (आधिपत्यम्) चतुष्पात् गवादिकम् (स्पृतम्) सेवितम्
 (चतुर्विंशः) चतुर्विंशतिधा (स्तोमः) स्तोता (आदित्यानाम्)
 मासानामुत्तमानां विदुषां वा (भागः) (असि) (मरुताम्)
 मनुष्याणां पशूनां वा । मरुत इति पदना० निघं० ५।५ (आ-
 धिपत्यम्) (गर्भाः) गर्भ इव विद्याशुभगुणैरावृताः (स्पृताः)
 प्रीतिमन्तः (पञ्चविंशः) पञ्चविंशतिप्रकारः (स्तोमः) स्तो-
 तव्यः (आदित्वै) प्रकाशस्य (भागः) (असि) (पूष्णः)
 पुष्टिकर्त्र्या भूमेः । पूषेति पृथिवीनाम्० निघं० १।१ (आधिप-
 त्यम्) (ओजः) बलम् (स्पृतम्) सेवितम् (त्रिणवः) स-
 त्तविंशतिधा (स्तोमः) स्तोतव्यः (देवस्य) सुखप्रदस्य (स-

वितुः) जनकस्य (भागः) (असि) (बृहस्पतेः) बृहत्या
वेदवाचः पालकस्य (आधिपत्यम्) (समीचीः) याः सम्यग-
च्यन्ते (दिशः) (स्पृताः) (चतुष्टोमः) चतुर्भिर्वदैः स्तूयते
चतुःस्तोमः स्तोता ॥ २५ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यस्त्वं वसूनां भागोऽसि स त्वं रुद्राणा-
माधिपत्यं गच्छ यश्चतुर्विंशस्तोम आदित्यानां भागोऽसि स त्वं
चतुष्पात्स्पृतं कुरु मरुतामाधिपत्यं गच्छ यस्त्वं पञ्चविंशस्तोमोऽदि-
त्यै भागोऽसि स त्वं पूष्ण ओजः स्पृतमाधिपत्यं प्राप्नुहि यस्त्वं त्रि-
णवः स्तोमो देवस्य सवितुर्भागोऽसि स त्वं बृहस्पतेराधिपत्यं याहि
यस्त्वं चतुष्टोमोऽसि स त्वं गर्भाः स्पृता या जानन्ति ताः समीचीः
स्पृता दिशो विजानीहि ॥ २५ ॥

भावार्थः—ये सुशीलत्वादिगुणान् गृह्णन्ति ते विद्वत्प्रियाः स-
न्तः सर्वाधिष्ठातृत्वं प्राप्नुवन्ति । येऽधितयो भवेयुस्ते नृषु पितृवद्-
र्त्तन्ताम् ॥ २५ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् जो तू (वसूनाम्) अग्नि आदि आठ वा प्रथम कक्षा
के विद्वानों का (भागः) सेवने योग्य (असि) है सो (रुद्राणाम्) दश प्राण
आदि ग्यारहवां जीव वा मध्य कक्षा के विद्वानों के (आधिपत्यम्) अधिकार को
प्राप्त हो जो (चतुर्विंशः) चौबीस प्रकार का (स्तोमः) स्तुतिकर्त्ता (आदित्यानाम्)
बारह महीनों वा उत्तम कक्षा के विद्वानों के (भागः) सेवने योग्य (असि) है
सो तू (चतुष्पात्) गौ आदि पशुओं का (स्पृतम्) सेवन कर (मरुताम्) म-
नुष्य वा पशुओं के (आधिपत्यम्) अधिष्ठाता हो जो तू (पञ्चविंशः) पच्चीस प्र-
कार का (स्तोमः) स्तुति के योग्य (अदित्यै) अखण्डित आकाश का (भागः)
विभाग के तुल्य (असि) है सो तू (पूष्णः) पुष्टि कारक पृथिवी के (स्पृतम्)
सेवने योग्य (ओजः) बल को प्राप्त होके (आधिपत्यम्) अधिकार को (प्राप्नुहि)

यजुर्वेदभाष्ये ॥

१४४६

प्राप्त हो जो तू (त्रिणवः) सत्ताईस प्रकार का (स्तोमः) स्तुति के योग्य (देवस्य) सुखदाता (सवितुः) पिता का (भागः) विभाग (असि) है सो तू (बृहस्पतेः) बड़ी वेदरूपी वाणी के पालक ईश्वर के दिये हुए (आधिपत्यम्) अधिकार को प्राप्त हो जो तू (चतुष्टोमः) चार वेदों से कहने योग्य स्तुति कर्त्ता है सो तू (गर्माः) गर्भ के तुल्य विद्या और शुभ गुणों से आच्छादित (स्पृताः) प्रीतिमान् सज्जनलोग जिन को जानते हैं उन (समीचीः) सम्यक् प्राप्ति के साधन (स्पृताः) प्रीति का विषय (दिशः) पूर्व दिशाओं को जान ॥ २५ ॥

भावार्थः—जो सुन्दर स्वभाव आदि गुणों का ग्रहण करते हैं वे विद्वानों के प्यारे हो के सब के अधिष्ठाता होते हैं और जो सब के ऊपर अधिकारी हों वे मनुष्यों में पिता के समान बनें ॥ २५ ॥

यवानां भाग इत्यस्य विश्वदेव ऋषिः । ऋभवो देवताः ।

निचृदतिजगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनः स शरदि कथं वर्त्तेतेत्याह ॥

फिर वह शरद ऋतु में कैसे वर्त्ते यह वि० ॥

यवानां भागोऽस्य यवानामाधिपत्यं प्रजा स्पृता-
श्चत्वारिंश स्तोमः । ऋभूणां भागोऽसि विश्वेषां
देवानामाधिपत्यं भूतं स्पृतं त्रयस्त्रिंश स्तो-
मः ॥ २६ ॥

यवानाम् । भागः । असि । अयवानाम् । आ-
धिपत्यमित्याधिपत्यम् । प्रजा इति प्रजाः । स्पृ-
ताः । चतुश्चत्वारिंश इति चतुःचत्वारिंशः ।

स्तोमः । ऋभूणाम् । भागः । असि । विश्वेषाम् ।
 देवानाम् आधिपत्यमित्याधिऽपत्यम् । भूतम् । स्पृ-
 तम् । त्रयस्त्रिंश इति त्रयऽत्रिंशः । स्तोमः
 ॥ २६ ॥

पदार्थः—(यवानाम्) मिश्रितानाम् (भागः) (असि)
 (अयवानाम्) (अमिश्रितानाम्) (आधिपत्यम्) (प्रजाः)
 पालनीयाः (स्पृताः) प्रीताः (चतुश्चत्वारिंशः) एतत्संख्यायाः
 पूरकः (स्तोमः) (ऋभूणाम्) मेधाविनाम् (भागः) (अ-
 सि) (विश्वेषाम्) सर्वेषाम् (देवानाम्) विदुषाम् (आधिप-
 त्यम्) (भूतम्) (स्पृतम्) सेवितम् (त्रयस्त्रिंशः) एतत्सं-
 ख्यापूरकः (स्तोमः) स्तुतिविषयः ॥ २६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्य यस्त्वं यवानां भागः शरदतुरिवासि यो-
 ऽयवानामाधिपत्यं प्राप्य प्रजाःस्पृताः करोति यश्चतुश्चत्वारिंश स्तोम
 ऋभूणां भागोऽसि विश्वेषां देवानां भूतं स्पृतमाधिपत्यं प्राप्य य-
 स्त्रयस्त्रिंशः स्तोमोऽसि स त्वमस्माभिः सत्कर्त्तव्यः ॥ २६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैर्य इमे शरदतोगुणा उ-
 क्तास्ते यथावत्सेवनीया इति ॥ २६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य जो तू (यवानाम्) मिले हुए पदार्थों का सेवन करने हारा
 शरद् ऋतु के समान (असि) है जो (अयवानाम्) पृथक् २ धर्म वाले पदार्थों के
 (आधिपत्यम्) अधिकार को प्राप्त हो कर (स्पृताः) प्रीति से (प्रजाः) पालने

योग्य प्रजाओं को प्रेमयुक्त करता है जो (चतुश्चत्वारिंशः) चवालीस संख्या का पूर्ण करने वाला (स्तोमः) स्तुति के योग्य (ऋभूणाम्) बुद्धिमानों के (भागः) से-वने योग्य (असि) है (विश्वेषाम्) सब (देवानाम्) विद्वानों के (भूतम्) हो चुके (स्पृतम्) सेवन किये हुए (आधिपत्यम्) अधिकार को प्राप्त हो कर जो (त्रयस्त्रिंशः) तैंतीस संख्या का पूरक (स्तोमः) स्तुति के विषय के समान (असि) है सो तू हम लोगों से सत्कार के योग्य है ॥ २६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि जो ये पीछे के मन्त्रों में शरद् ऋतु के गुण कहे हैं उन का यथावत्सेवन करें यह शरद् ऋतु का व्याख्यान पूरा हुआ ॥ २६ ॥

सहश्चेत्यस्य विश्वदेव ऋषिः । ऋतवो देवताः । पूर्वस्य

भुरिगतिजगती छन्दः । निषादःस्वरः । ये अग्न इत्युत्त-

रस्यभुरिब्राह्मी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथ हेमन्तर्तुविधानमाह ॥

अब हेमन्त ऋतु के विधान को अगले मन्त्र में कहा है ॥

सहश्च सहस्यृश्च हैमन्तिकावृतू अग्नेरन्तःश्ले-
षोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओष-
धयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ् मम ज्यैष्ठ्याय सन्न-
ताः । ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे
हैमन्तिकावृतू अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अ-
भिसंविशन्तु तया देवतयाद्भिस्वद् ध्रुवे सिदितम्
॥ २७ ॥

सहः । च । सहस्यः । च । हैमन्तिकौ । ऋतू
 इत्यृतू । अन्तःश्लेष इत्यन्तःश्लेषः । असि । क-
 ल्पेताम् । द्यावापृथिवी इति द्यावापृथिवी । कल्पं-
 न्ताम् । आपः । ओषधयः । कल्पन्ताम् । अग्नयः ।
 पृथक् । मम । ज्यैष्ठ्याय । सव्रता इति सऽव्रताः ।
 ये । अग्नयः । समनस इति सऽमनसः । अन्तरा ।
 द्यावापृथिवी इति द्यावापृथिवी । इमे इतीमे । हैम-
 न्तिकौ । ऋतू इत्यृतू । अभिकल्पमाना इत्यभिः क-
 ल्पमानाः । इन्द्रमिवेतीन्द्रम् इव । देवाः । अभि-
 संविशन्त्वित्यभिः संविशन्तु । तया । देवतया ।
 अङ्गिरस्वत् । ध्रुवे इति ध्रुवे । सीदतम् ॥ २७ ॥

पदार्थः—(सहः) बलकारी मार्गशीर्षः (च) (सहस्यः)
 सहसि बले भवः पौषः (च) (हैमन्तिकौ) हेमन्ते भवौ
 मार्गशीर्षः पौषश्च मासौ (ऋतू) स्वलिङ्गप्रापकौ (अग्नेः)
 वियुतः (अन्तःश्लेषः) मध्यः स्पर्शः (असि) (कल्पेताम्)
 (द्यावापृथिवी) (कल्पन्ताम्) (आपः) (ओषधयः)
 (अग्नयः) श्वैत्येन युक्ताः पावकाः (पृथक्) (मम) (ज्यै-
 ष्ठ्याय) ज्येष्ठानां वृद्धानां भावाय (सव्रताः) नियमैः सहिताः
 (वे) (अग्नयः) (समनसः) समानं मनो येभ्यस्ते (अ-

न्तरा) आभ्यन्तरे (द्यावापृथिवी) (इमे) (हैमन्तिकौ)
 उक्तौ (ऋतू) (अभिकल्पमानाः) आभिमुख्येन समर्थयन्तः
 (इन्द्रमिव) यथैश्वर्यम् (देवाः) दिव्यगुणाः (अभिसंविशन्तु)
 (तया) (देवतया) (अङ्गिरस्वत्) (ध्रुवे) दृढे (सीदतम्)
 तिष्ठेताम् ॥ २७ ॥

अन्वयः—हे मित्र यौ मम ज्यैष्ठ्याय सहस्र सहस्यश्च हैमन्ति-
 काऋतू अङ्गिरस्वत् सीदतं यस्याग्नेरन्तः श्लेष इवासि स त्वं तेन
 द्यावापृथिवी कल्पेतामाप ओषधयोऽग्नयश्च पृथक् कल्पन्तामिति
 जानीहि । येऽग्नय इवान्तरा सत्रताः समनस इमे ध्रुवे द्यावापृथिवी
 कल्पन्तामिन्द्रमिव हैमन्तिकाऋतू अभिकल्पमाना देवा अभिसं-
 विशन्तु ते तया देवतया सह युक्ताहारविहारा भूत्वा सुखिनः
 स्युः ॥ २७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या यथा विद्वांसः स्वसु-
 खाय हेमन्तर्तौ पदार्थान् सेवेरन् तथैवान्यानपि सेवयेयुः ॥ २७ ॥

पदार्थः—हे मित्रजन जो (मम) मेरे (ज्यैष्ठ्याय) वृद्ध श्रेष्ठ जनों के
 होने के लिये (सहः) बलकारी अगहन (च) और (सहस्यः) बल में प्रवृत्त
 हुआ पौष (च) ये दोनों महीने (हैमन्तिकौ) (ऋतू) मेहन्त ऋतु में हुए अ-
 पने चिह्न जान ने वाले (अङ्गिरस्वत्) उस ऋतु के प्राण के समान (सीदतम्)
 स्थिर हैं जिस ऋतु के (अन्तःश्लेषः) मध्य में स्पर्श होता है उस के समान तू
 (असि) है सो तू उस ऋतु से (द्यावापृथिवी) आकाश और भूमि (कल्पेताम्)
 समर्थ हों (आपः) जल और (ओषधयः) ओषधियां और (अग्नयः) सफेदाई
 से युक्त अग्नि (पृथक्) पृथक् २ (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ऐसा जान (ये) जो
 (अग्नयः) अग्नियों के तुल्य (अन्तरा) भीतर प्रविष्ट होने वाले (सत्रताः) नि-

यमधारी (समनसः) अविरुद्ध विचार वाले लोग (इमे) इन (ध्रुवे) दृढ़ (द्या-
वापृथिवी) आकाश और भूमि को (कल्पन्ताम्) समर्थित करें (इन्द्रमिव) ऐश्व-
र्य के तुल्य (हैमन्तिकौ) (ऋतू) हेमन्त ऋतु के दोनों महीनों को (अभिक-
ल्पमानाः) सन्मुख हो कर समर्थ करने वाले (देवाः) दिव्य गुण विजुली के समान
(अभिसंविशन्तु) आवेश करें वे सज्जन लोग (तथा) उस (देवतया) प्रकाशस्वरूप
परमात्मा देव के साथ प्रेम बद्ध हो के नियम से आहार और विहार करके सुखी हों ॥ २७ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वाचकलु०—विद्वानों को योग्य है कि यथा योग्य
सुख के लिये हेमन्त ऋतु में पदार्थों का सेवन करें और वैसे ही दूसरों को भी सेवन
करावें ॥ २७ ॥

एकयेत्यस्य विश्वदेव ऋषिः । ईश्वरो देवता ।

निचृद्विकृतिश्छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथैतदृतुचक्रं केन सृष्टमित्याह ॥

अब यह ऋतुओं का चक्र किस ने रचा है इस वि० ॥

एकयास्तुवत प्रजा अधीयन्त प्रजापतिरधिप-
तिरासीत् । तिसृभिरस्तुवत ब्रह्मा सृज्यत ब्रह्म-
णस्पतिरधिपतिरासीत् । पञ्चभिरस्तुवत भूतान्य-
सज्यन्त भूतानां पतिरधिपतिरासीत् । सप्तभिरस्तु-
वत सप्तऋषयोऽसृज्यन्त धाताऽधिपतिरासीत् ॥ २८ ॥

एकया । अस्तुवत । प्रजा इति प्रजाः । अधी-
यन्त । प्रजापतिरिति प्रजाऽपतिः । अधिपतिरित्य-
धिऽपतिः । आसीत् । तिसृभिरिति तिसृभिः ।
अस्तुवत । ब्रह्म । असृज्यत । ब्रह्मणः । पतिः ।

अधिपतिरित्यधिऽपतिः । आसीत् । पञ्चभिरिति
 पञ्चऽभिः । अस्तुवत् । भूतानि । असृज्यन्त । भू-
 तानाम् । पतिः । अधिपतिरित्यधिऽपतिः । आसी-
 त् । सप्तभिरिति सप्तऽभिः । अस्तुवत् । सप्तऋषय
 इति सप्तऽऋषयः । असृज्यन्त । धाता । अधिप-
 तिरित्यधिऽपतिः । आसीत् ॥ २८ ॥

पदार्थः—(एकया) वाण्या (अस्तुवत्) स्तुवन्तु (प्रजाः)
 (अधीयन्त) अधीयताम् (प्रजापतिः) प्रजायाः पालक ईश्वरः
 (अधिपतिः) (आसीत्) अस्ति (तिसृभिः) प्राणोदानव्यान-
 गतिभिः (अस्तुवत्) स्तुवन्तु (ब्रह्म) परमेश्वरेण वेदः (अ-
 सृज्यत) सृष्टः (ब्रह्मणस्पतिः) वेदस्यः पालकः (अधिपतिः)
 (आसीत्) अस्ति (पञ्चभिः) समानचित्तबुद्ध्यहंकारमनोभिः
 (अस्तुवत्) स्तुवन्तु (भूतानि) पृथिव्यादीनि (असृज्यन्त)
 संसृष्टानि कुर्वन्तु (भूतानाम्) (पतिः) पालकः (अधिपतिः)
 पत्युः पतिः (आसीत्) भवति (सप्तभिः) नागकूर्मकृकल-
 देवदत्तधनंजयेच्छाप्रयत्नैः (अस्तुवत्) स्तुवन्तु (सप्तऋषयः)
 पञ्च मुख्यप्राणा महत्तत्त्वमहंकारश्चेति (असृज्यन्त) सृज्यन्ते
 (धाता) धर्ता पोषको वा (अधिपतिः) सर्वेषां स्वामी (आ-
 सीत्) अस्ति ॥ २८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यः प्रजापतिरधिपतिः सर्वस्य स्वामीश्वर
 आसीत्तमेकयाऽस्तुवत् सर्वाः प्रजाश्वाधीयन्त । यो ब्रह्मणस्पतिरधि-

पतिरासीद्येनेदं सर्वविद्यामयं ब्रह्म वेदोऽसृज्यत तं तिसृभिरस्तुवत ।
येन भूतान्यसृज्यन्त यो भूतानां पतिरधिपतिरासीत् सर्वे मनुष्याः
पञ्चभिरस्तुवत । येन सप्त ऋषयोऽसृज्यन्त यो धाताऽधिपतिरासीत्
सप्तभिरस्तुवत ॥ २८ ॥

भावार्थः—सर्वैर्मनुष्यैः सर्वस्य जगत् उत्पादको न्यायाधीशः
परमेश्वरः स्तोतव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः । यथा
हेमन्तर्तौ सर्वे पदार्थाः शीतला भवन्ति तथैव परमेश्वरमुपास्य
शान्तियुक्ता भवन्तु ॥ २८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (प्रजापतिः) प्रजा का पालक (अधिपतिः) सब
का अध्यक्ष परमेश्वर (आसीत्) है उस की (एकया) एक वाणी से (अस्तुवत)
स्तुति करो और जिस ने सब (प्रजाः) प्रजा के लोगों को वेदद्वारा (अधीयन्त)
विद्यायुक्त किये हैं जो (ब्रह्मणस्पतिः) वेद का रक्षक (अधिपतिः) सब का स्वामी
परमात्मा (आसीत्) है जिस ने यह (ब्रह्म) सकल विद्यायुक्त वेद को (असृज्यत)
रचा है उस की (तिसृभिः) प्राण उदान और व्यान वायु की गति से (अस्तुवत)
स्तुति करो जिस ने (भूतानि) पृथिवी आदि भूतों को (असृज्यन्त) रचा है जो
(भूतानाम्) सब भूतों का (पतिः) रक्षक (अधिपतिः) रक्षकों का भी रक्षक
(आसीत्) है उस की सब मनुष्य (पञ्चभिः) समान वायु चित्त बुद्धि अहंकार
और मन से (अस्तुवत) स्तुति करें जिस ने (सप्तऋषयः) पांच मुख्य प्राण, मह-
त्तत्त्व—समाष्टि और अहंकार सात पदार्थ (असृज्यन्त) रचे हैं जो (धाता) धारण
वा पोषण कर्त्ता (अधिपतिः) सब का स्वामी (आसीत्) है उस की (सप्तभिः)
नाग, कूर्म, कृकल, देवदत्त, धनंजय और इच्छा तथा प्रयत्नों से (अस्तुवत) स्तुति
करो ॥ २८ ॥

भावार्थः—सब मनुष्यों को योग्य है कि सब जगत् के उत्पादक न्याय-
कर्त्ता परमात्मा की स्तुति करें सुनें विचारें और अनुभव करें । जैसे हेमन्त ऋतु में
सब पदार्थ शीतल होते हैं वैसे ही परमेश्वर की उपासना करके शान्ति शील होवें ॥ २८ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

१४५७

नवभिरस्तुवतेत्यस्य विश्वदेव ऋषिः । ईश्वरो देवता । पूर्वस्यापीं
त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः । त्रयोदशभिरित्युत्तरस्य ब्राह्मी
जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनः स जगत्स्त्रष्टा किंभूत इत्याह ॥

फिर वह जगत् का रचने वाला कैसा है इस वि० ॥

नवभिरस्तुवत पितरोऽसृज्यन्तादितिरधिपत्न्या-
सीत् । एकादशभिरस्तुवत ऋतवोऽसृज्यन्तार्त्तवा
अधिपतय आसन् । त्रयोदशभिरस्तुवत मासां अ-
सृज्यन्त संवत्सरोऽधिपतिरासीत् । पञ्चदशभिर-
स्तुवत क्षत्रमसृज्यतेन्द्रोऽधिपतिरासीत् । सप्तद-
शभिरस्तुवत ग्राम्याः पशवोऽसृज्यन्त बृहस्पतिर-
धिपतिरासीत् ॥ २९ ॥

नवभिरिति नवऽभिः । अस्तुवत । पितरः । असृ-
ज्यन्त । अदितिः । अधिपत्नीत्यधिऽपत्नी । आ-
सीत् । एकादशभिरित्येकाऽदशभिः । अस्तुवत ।
ऋतवः । असृज्यन्त । आर्त्तवाः । अधिपतय इ-

त्यधिऽपतयः । आसन् । त्रयोदशभिरिति त्रयो-
 दशभिः । अस्तुवत् । मासाः । असृज्यन्त । सं-
 वत्सरः । अधिपतिरित्यधिऽपतिः । आसीत् । प-
 ञ्चदशभिरिति पञ्चदशभिः । अस्तुवत् । क्षत्रम् ।
 असृज्यत् । इन्द्रः । अधिपतिरित्यधिपतिः । आ-
 सीत् । सप्तदशभिरिति सप्तदशभिः । अस्तुवत् ।
 ग्राम्याः । पशवः । असृज्यन्त । बृहस्पतिः । अधि-
 पतिरित्यधिऽपतिः । आसीत् ॥ २९ ॥

पदार्थः—(नवभिः) प्राणविशेषैः (अस्तुवत्) प्रशंसन्तु
 (पितरः) पालका वर्षादयः (असृज्यन्त) उत्पादिताः (अ-
 दितिः) मातेव पालिका भूमिः (अधिपत्नी) अधिपतिसहिता
 (आसीत्) अस्ति (एकादशभिः) दश प्राणा एकादश आ-
 त्मा तैः (अस्तुवत्) स्तुवन्तु (ऋतवः) वसन्तादयः (अ-
 सृज्यन्त) सृष्टाः (आर्त्तवाः) ऋतुषु भवा गुणाः (अधिपतयः)
 (आसन्) भवन्ति (त्रयोदशभिः) दश प्राणा द्वे प्रतिष्ठे त्रयो-
 दश आत्मा तैः (अस्तुवत्) स्तुवन्तु (मासाः) चैत्राद्याः
 (असृज्यन्त) सृष्टाः (संवत्सरः) (अधिपतिः) अधिष्ठाता
 (आसीत्) अस्ति (पञ्चदशभिः) प्रतिपदादितिथिभिः

(अस्तुवत) स्तुवन्तु संख्यायन्तु (क्षत्रम्) राज्यं क्षत्रियकुलं
वा (असृज्यत) सृष्टम् (इन्द्रः) परमैश्वर्यहेतुः सूर्यः (अधि-
पतिः) अधिष्ठाता (आसीत्) (सप्तदशभिः) दश पाद्या
अङ्गुलयश्चत्वार्यूर्वष्ठीवानि द्वेप्रतिष्ठे यदर्वाङ् नाभेस्तत्सप्तदशं तैः
(अस्तुवत) स्तुवन्तु (ग्राम्याः) ग्रामे भवाः (पशवः) ग-
वादय (असृज्यन्त) (बृहस्पतिः) बृहतां पालको वैश्यः (अधि-
पतिः) अधिष्ठाता (आसीत्) अस्ति ॥ २९ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं येन पितरोऽसृज्यन्त यत्राधिपत्य-
दितिरासीत् यूयं नवभिरस्तुवत येनर्त्तवोऽसृज्यन्त यत्रार्त्तवा अधि-
पतय आसंस्तमेकादशभिरस्तुवत येन मासा असृज्यन्त पञ्चद-
शभिः संवत्सरोऽधिपतिः सृष्ट आसीत् त्रयोदशभिरस्तुवत । यत्रे-
न्द्रोऽधिपतिरासीद्येन नक्षत्रमसृज्यत तं सप्तदशभिरस्तुवत । येन बृ-
हस्पतिरधिपतिः सृष्ट आसीद् ग्राम्याः पशवोऽसृज्यन्त तं परमेश्वरं
सप्तदशभिरस्तुवत ॥ २९ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या भवन्तो येन ऋत्वादयः प्रजापालका
निर्मिताः पाल्याश्च येन कालनिर्मापकाः सूर्यादयः सर्वे पदार्थाः
सृष्टास्तं परमात्मानमुपासीरन् ॥ २९ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग जिस ने (पितरः) रक्षक मनुष्य (असृ-
ज्यन्त) उत्पन्न किये हैं जहां (अदितिः) रक्षा के योग्य (अधिपती) अत्यन्त
रक्षक माता (आसीत्) होवे उस परमात्मा की (नवभिः) नव प्राणां से (अस्तु-
वत) गुण प्रशंसा करो जिस ने (ऋतवः) वसन्त आदि ऋतु (असृज्यन्त) रचे
हैं जहां (आर्त्तवाः) उन २ ऋतुओं के गुण (अधिपतयः) अपने २ विषय में

१४६०

चतुर्दशोऽध्यायः ॥

अधिकारी (आसन्) होते हैं उस की (एकादशभिः) दश प्राणों और ग्यारहवें आत्मा से (अस्तुवत) स्तुति करो जिस ने (मासाः) चैत्रादि बारह महीने (असृज्यन्त) रचे हैं (पंचदशभिः) पन्द्रह तिथियों के सहित (संवत्सरः) संवत्सर (अधिपतिः) सब काल का अधिकारी रचा (आसीत्) है उस की (त्रयोदशभिः) दश प्राण ग्यारहवां जीवात्मा और दो प्रतिष्ठाओं से (अस्तुवत) स्तुति करो जिन से (इन्द्रः) परम संपत्ति का हेतु सूर्य (अधिपतिः) अधिष्ठाता उत्पन्न किया (आसीत्) है जिसने (क्षत्रम्) राज्य वा क्षत्रिय कुल को (प्रसृज्यत) रचा है उसको (सप्तदशभिः) दश पाँच की अंगुली दो जंघा दो जानु, दो प्रतिष्ठा और एक नाभि से ऊपर का अंग इन सब त्यों से (अस्तुवत) स्तुति करो जिस ने (बृहस्पतिः) बड़े २ पदार्थों का रक्तक वैश्य (अधिपतिः) अधिकारी रचा (आसीत्) है और (ग्राम्याः) ग्राम के (पशवः) गौ आदि पशु (असृज्यन्त) रचे हैं उस परमेश्वर की पूर्वोक्त सब पदार्थों से युक्त होके (अस्तुवत) स्तुति करो ॥ २६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो आप लोग जिस ने काल के विभाग करने वाले सूर्य आदि पदार्थ रचे हैं उस परमेश्वर की उपासना करो ॥ २६ ॥

नवदशभिरित्यस्य विश्वदेव ऋषिः । जगदीश्वरो देवता ।

पूर्वस्य ब्राह्मी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पञ्चविंशत्येत्यस्य ब्राह्मी पङ्क्तिश्छन्दः ।

पञ्चमः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्याह ॥

फिर वह कैसा है यह वि० ॥

नवदशभिरस्तुवत शूद्रार्यावसृज्येतामहोरात्रे
अधिपत्नी आस्ताम् । एकविंशत्यास्तुवतैकशफाः
पशवोऽसृज्यन्त वरुणोऽधिपतिरासीत् । त्रयो-

विंशत्यास्तुवत क्षुद्राः पशवोऽसृज्यन्त पूषाधिप-
तिरासीत् । पञ्चविंशत्यास्तुवताऽऽरण्याः पश-
वोऽसृज्यन्त वायुरधिपतिरासीत् । सप्तविंशत्या-
स्तुवत द्यावापृथिव्यैतां वसवो रुद्रा आदित्या अ-
नुव्यायँस्त एवाधिपतय आसन् ॥ ३० ॥

नवदशभिरिति नवऽदशभिः । अस्तुवत । शूद्रा-
ध्यौ । असृज्येताम् । अहोरात्रे इत्यहोरात्रे । अ-
धिपत्नी इत्यधिपत्नी । आस्ताम् । एकविंशत्ये-
कऽविंशत्या । अस्तुवत । एकशफा इत्येकऽश-
फाः । पशवः । असृज्यन्त । वरुणः । अधिपतिरि-
त्यधिपतिः । आसीत् । त्रयोविंशत्येति त्रयः-
ऽविंशत्या । अस्तुवत । क्षुद्राः । पशवः । असृज्य-
न्त । पूषा । अधिपतिरित्यधिपतिः । आसीत् ।
पञ्चविंशत्येति पञ्चऽविंशत्या । अस्तुवत । आर-
ण्याः । पशवः । असृज्यन्त । वायुः । अधिपति-
रित्यधिपतिः । आसीत् । सप्तविंशत्येति
सप्तऽविंशत्या । अस्तुवत । द्यावापृथिवी इति

द्यावापृथिवी । ऐताम् । वसवः । रुद्राः । आदि-
त्याः । अनुव्यायन्नित्यनुव्यायन् । ते । एव । अ-
धिपतय इत्यधिपतयः । आसन् ॥ ३० ॥

पदार्थः—(नवदशभिः) दश प्राणाः पञ्चमहा भूतानि म-
नोबुद्धिचित्ताहंकारैः (अस्तुवत) स्तुवन्तु (शूद्रार्यौ) शूद्रश्चाख्यौ
द्विजश्च तौ (असृज्येताम्) (अहोरात्रे) (अधिपत्नी) अधि-
ष्ठात्र्यौ (आस्ताम्) भवतः (एकविंशत्या) मनुष्याणामङ्गैः (अ-
स्तुवत) (एकशपाः) अश्वदयः (पशवः) (असृज्यन्त)
सृष्टाः (वरुणः) जलम् (अधिपतिः) (आसीत्) (त्रयो-
विंशत्या) पश्वङ्गैः (अस्तुवत) (रुद्राः) नकुलपर्यन्ताः (प-
शवः) (असृज्यन्त) (पूषा) पुष्टिकर्त्ता भूगोलः (अधिप-
तिः) (आसीत्) (पञ्चविंशत्या) रुद्रपश्ववयवैः (अस्तुवत)
(आरण्याः) अरण्ये भवाः (पशवः) सिंहादयः (असृज्यन्त)
(वायुः) (अधिपतिः) (आसीत्) (सप्तविंशत्या) आरण्य-
पशुगुणैः (अस्तुवत) (द्यावापृथिवी) (वि) विविधतया (ऐ-
ताम्) प्राप्तुतः (वसवः) अग्न्यादयोष्टौ (रुद्राः) प्राणादयः
(आदित्याः) चैत्रादयो द्वादशः मासाः प्रथममध्यमोत्तमा विद्वांसो
वा (अनुव्यायन्) अनुकूलतयोत्पादिताः (ते) (एव) (अ-
धिपतयः) (आसन्) ॥ ३० ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं येनोत्पादिते अहोरात्रे अधिपत्नी
आस्ताम् । येन शूद्रार्यावसृज्येतां तं नवदशभिरस्तुवत । येनोत्पा-

दितो वरुणोऽधिपतिरासीधेनैकशफाः पशवोऽसृज्यन्त तं परमात्मा-
नमेकविंशत्यास्तुवत । येन निर्मितः पूषाऽधिपतिरासीद् येन जुद्राः
पशवोऽसृज्यन्त तं त्रयोविंशत्यास्तुवत । येनोत्पादितो वायुरधिप-
तिरासीधेनाऽऽरण्याः पशवोऽसृज्यन्त तं पञ्चविंशत्यास्तुवत येन
सृष्टे द्यावापृथिव्यैतां येन चरिता वसवो रुद्रा आदित्या अनुव्या-
यंस्त एवाऽधिपतय आसंस्तं सप्तविंशत्यास्तुवत ॥ ३० ॥

भावार्थः—हे मनुष्या येनार्याः शूद्रा दस्यवश्च मनुष्याः सृ-
ष्टा येन स्थूलसूक्ष्मा प्राणिदेहा महद्भूत्वाः पशव एतेषां पालन-
साधनानि च यस्य सृष्टावल्पविद्याः समग्रविद्याश्च विद्वांसो भव-
न्ति तमेव यूयमुपास्यं मन्यध्वम् ॥ ३० ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम जिसने उत्पन्न किये (अहोरात्रे) दिन और
रात्रि (अधिपती) सब काम कराने के अधिकारी (आस्ताम्) हैं जिसने (शूद्रा-
र्यों) शूद्र और आर्य द्विज ये दोनों (असृज्येताम्) रचे हैं उसकी (नवदशभिः)
दश प्राण पांच महाभूत मन, बुद्धि, चित्त और अहंकारों से (अस्तुवत) स्तुति क-
रो । जिसने उत्पन्न किया (वरुणः) जल (अधिपतिः) प्राण के समान प्रिय अ-
धिष्ठाता (आसीत्) है जिसने (एकशफाः) जुड़े एक खुरों वाले घोड़े आदि
(पशवः) पशु (असृज्यन्त) रचे हैं उस की (एकविंशत्या) मनुष्यों के इक्कीस
अवयवों से (अस्तुवत) स्तुति करो जिसने बनाया (पूषा) पुष्टि कारक भूगोल
(अधिपतिः) रक्षा करने वाला (आसीत्) है जिसने (जुद्राः) अतिसूक्ष्म जीवों
से ले कर नकुल पर्यन्त (पशवः) पशु (असृज्यन्त) रचे हैं उस की (त्रयोविंशत्या)
पशुओं के तेईस अवयवों से (अस्तुवत) स्तुति करो जिसने बनाया हुआ (वायुः)
वायु (अधिपतिः) पालने हारा (आसीत्) है जिसने (आरण्याः) वन के (पशवः)
सिंह आदि पशु (असृज्यन्त) रचे हैं (पञ्चविंशत्या) अनेकों प्रकार के छोटे-
बन्य पशुओं के अवयवों के साथ अर्थात् उन अवयवों की कारीगरी के साथ (अ-
स्तुवत) प्रशंसा करो जिसने बनाये (द्यावापृथिवी) आकाश और भूमि (ऐताम्)

१४६४

चतुर्दशोऽध्यायः ॥

प्राप्त हैं जिस के बनाने से (वसवः) अग्नि आदि आठ पदार्थ वा प्रथम कक्षा के विद्वान् (रुद्राः) प्राण आदि वा मध्यम विद्वान् (आदित्याः) बारह महीने वा उत्तम विद्वान् (अनुव्यायन्) अनुकूलता से उत्पन्न हैं (ते) (एव) वे अग्नि आदि ही वा विद्वान् लोग (अधिपतयः) अधिष्ठाता (आसन्) होते हैं उस की (सप्तविंशत्या) सत्ताईस वन के पशुओं के गुणों से (अस्तुवत) स्तुति करो ॥ ३० ॥

भावार्थः—हेमनुष्यो जिसने ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य और शूद्र डांकू मनुष्य भी रचे हैं जिसने स्थूल तथा सूक्ष्म प्राणियों के शरीर अत्यन्त छोटे पशु और इन की रक्षा के साधन पदार्थ रचे और जिस की सृष्टि में न्यून विद्या और पूर्ण विद्या वाले विद्वान् होते हैं उसी परमात्मा की तुम लोग उपासना करो ॥ ३० ॥

नवविंशत्येत्यस्य दिश्वदेव ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

स्वराङ्गं ब्राह्मी छगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनः स एव विषय उपदिश्यते ॥

फिर भी वही उक्त वि० ॥

नवविंशत्यास्तुवत वनस्पतयोऽसृज्यन्त सोमो
अधिपतिरासीत् । एकत्रिंशतास्तुवत । प्रजा अ-
सृज्यन्त यवाश्चायवाश्चाधिपतय आसन् । त्रयं
स्त्रिंशतास्तुवत भूतान्यशाम्यन्प्रजापतिः । परमे-
ष्ठ्यधिपतिरासीत् ॥ ३१ ॥

नवविंशत्येति नवविंशत्या । अस्तुवत ।
वनस्पतयः । असृज्यन्त । सोमः । अधिपतिरित्याधि-
पतिः । आसीत् । एकत्रिंशतेत्येकत्रिंशता ।

अस्तुवत । प्रजाइतिप्रजाः । असृज्यन्त । यवाः ।
 च । अयवाः । च । अधिपतय इत्यधिपतयः ।
 आसन् । त्रयस्त्रिंशतेति त्रयःऽत्रिंशता । अस्तु-
 वत । भूतानि । अशाम्यन् । प्रजापतिरिति प्रजाऽप-
 तिः । परमेष्ठी । परमेऽस्थीति परमेऽस्थी । अधिपतिरि-
 त्यधिपतिः । आसीत् ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(नवविंशत्या) एतत्संख्याकैर्वनस्पतिगुणैः (अ-
 स्तुवत) जगत्स्रष्टारं परमात्मानं प्रशंसत (वनस्पतयः) अश्व-
 तथादयः (असृज्यन्त) सृष्टाः (सोमः) ओषधिराजः (अ-
 धिपतिः) अधिष्ठाता (आसीत्) भवति (एकत्रिंशता) प्र-
 जाङ्गैः (अस्तुवत) प्रशंसत (प्रजाः) (असृज्यन्त) निर्मिताः
 (यवाः) मिश्रिताः (च) (अयवाः) अमिश्रिताः (च)
 (अधिपतयः) अधिष्ठातारः (आसन्) सन्ति (त्रयस्त्रिंशता)
 महाभूतगुणैः (अस्तुवत) प्रशंसत (भूतानि) महान्ति तत्त्वानि
 (अशाम्यन्) शाम्यन्ति (प्रजापतिः) प्रजापालक ईश्वरः
 (परमेष्ठी) परमेश्वररूपे आकाशे वाऽभिव्याप्य तिष्ठतीति
 (अधिपतिः) अधिष्ठाता (आसीत्) अत्राऽपि लोकन्ता इन्द्र-
 मिति मन्त्रत्रयप्रतीकानि पूर्ववत्केनचित् क्षितानीति वेद्यम् ॥ ३१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं येनोत्पादितः सोमोऽधिपतिरासी-
 द्येन ते वनस्पतयोऽसृज्यन्त तं जगदीश्वरं नवविंशत्यास्तुवत ।
 यासां यवा मिश्रिता पर्वतादयश्च त्रसरेणवादयश्चाऽयवाः प्रकृत्यव-
 वाः सत्वरजस्तमांसि गुणाः परमाणवादयश्चाऽधिपतय आसन् ताः
 असृज्यन्त तमेकत्रिंशतास्तुवत । यस्य प्रभावाद्भूतान्यशाम्यन्त्यः प्र-
 जापतिः परमेष्ठ्यधिपतिरासीत् त्रयस्त्रिंशतास्तुवत ॥ ३१ ॥

भावार्थः—येन जगदीश्वरेण लोकानां रक्षणाय वनस्पत्यादीन् सृष्ट्वा ध्रियन्ते व्यवस्थाप्यन्ते स एव सर्वैर्मनुष्यैरुपासनीयः ॥ ३१ ॥

अस्मिन् अध्याये वसन्ताद्यृतुगुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वाऽध्यायार्थेन सह संगतिरस्तीति ज्ञेयम् ।

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग जिनके बनाने से (सौमः) ओषधियों में उत्तम ओषधि (अधिपतिः) स्वामी (आसीत्) है जिस ने उन (वनस्पतयः) पीपल आदि वनस्पतियों को (असृज्यन्त) रचा है उस परमात्मा की (नवविंशत्या) उन तीस प्रकार के वनस्पतियों के गुणों से (अस्तुवत) स्तुति करो । और जिस ने उत्पन्न किये (यवाः) समष्टिरूप बने पर्वत आदि (च) और असरेणु आदि (अयवाः) भिन्न २ प्रकृति के अवयव सत्त्व रजस् और तमो गुण (च) तथा परमाणु आदि (अधिपतयः) मुख्य कारण रूप अद्भ्यक्ष (आसन्) हैं उन (प्रजाः) प्रसिद्ध ओषधियों को जिसने (असृज्यन्त) रचा है उस ईश्वर की (एकत्रिंशता) इकतीस प्रजा के अवयवों से (अस्तुवत) प्रशंसा करो । जिस के प्रभाव से (भूतानि) प्रकृति के परिणाम महत्त्व के उपद्रव (अशाम्यन्) शान्त हों जो (प्रजापतिः) प्रजा का रक्षक (परमेष्ठी) परमेश्वर के समान आकाश में व्यापक हो के स्थित परमेश्वर (अधिपतिः) अधिष्ठाता (आसीत्) है उस की (त्रयस्त्रिंशता) महाभूतों के तीस गुणों से (अस्तुवत) प्रशंसा करो ॥ ३१ ॥

भावार्थः—जिस परमेश्वर ने लोकों की रक्षा के लिये वनस्पति आदि ओषधियों को रच के धारण और व्यवस्थित किया है उसी की उपासना सब मनुष्यों को करनी चाहिये ॥ ३१ ॥

इस अध्याय में वसन्तादि ऋतुओं के गुणवर्णन होने से इस अध्याय के अर्थ की संगति पूर्व अध्याय के अर्थ के साथ जाननी चाहिये ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां परमविदुषां श्रीयुतविरजानन्दसरस्वती स्वामिनां शिष्येण श्रीमद्व्यानादसरस्वती स्वामिनाविरचिते संस्कृताऽऽर्यभाषाभ्यां विभूषिते सुप्रमाणयुक्ते यजुर्वेदभाष्ये चतुर्दशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशाऽध्यायारम्भः ॥

ओं विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परां सुव ।
यद् भद्रं तन्न आसुव ॥ १ ॥

अग्ने जातानित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।
त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अस्य प्रथममन्त्रे राजराजपुरुषैः किं किं कर्तव्यमित्याह ॥

अब पन्द्रहवें अध्याय का आरम्भ है इस के प्रथम मन्त्र में राजा
और राजपुरुषों को क्या २ करना चाहिये इस वि० ॥

अग्ने जातान् प्र एंदा नः सपत्नान् प्रत्यजातान्नु-
द जातवेदः । अधिनो ब्रूहि सुमना अहेङ्स्तवं स्याम
शर्मस्त्रिवरूथ उद्भौ ॥ १ ॥

अग्ने । जातान् । प्र । नुद । नः । सपत्नानि ।
तिसऽपत्नान् । प्रति । अजातान् । नुद । जातवेद इति
जातवेदः । अधि । नः । ब्रूहि । सुमना इति सु-
मनाः । अहेङ् । तवं । स्याम । शर्मन् । त्रिवरूथ-
इति त्रिवरूथे । उद्भाविष्युत्भौ ॥ १ ॥

पदार्थः—(अग्ने) राजन् वा सेनापते (जातान्) उत्पन्नान् प्रसिद्धान् (प्र) (नुद) दूरे प्रक्षिप । अत्र ह्यचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः (नः) अस्माकम् (सपत्नान्) सपत्नीव वर्तमानानरीन् । (प्रति) (अजातान्) अप्रकटान् (नुद) प्रेष्य (जातवेदः) जातबल (अधि) (नः) अस्मान् (ब्रूहि) उपदिश (सुमनाः) प्रसन्नस्वान्तः (अहेङ्) अनादरमकुर्वन् (तत्) (स्याम) (शर्मन्) गृहे (त्रिवरूथे) त्रीणि वरूथान्याध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकानि सुखानि यस्मिन् (उद्भौ) उदुत्कृष्टानि वस्तूनि भवन्ति यस्मिंस्तस्मिन् ॥ १ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं नो जातान् सपत्नान् प्रणुदा हे जातवेदस्त्वमजातान् शत्रून्नुद अस्मान् हेङ् नु सुमनास्त्वं नोऽस्मान् प्रत्याधिब्रूहि यतो वयं तवोद्भौ त्रिवरूथे शर्मन् सुखिनः स्याम ॥ १ ॥

भावार्थः—राजादिसभ्यजनैर्गुप्तैश्चरैः प्रसिद्धाऽप्रसिद्धान् शत्रून् निश्चित्य वशं नेयाः । न कस्यापि धार्मिकस्यानादरोऽधार्मिकस्यादरश्च कर्तव्यः यतः सर्वे सज्जना विश्वस्ताः सन्तो राष्ट्रे वसेयुः ॥ १ ॥

पदार्थः—हे [अग्ने] राजन् वा सेनापते आप [नः] हमारे [जातान्] प्रसिद्ध [सपत्नान्] शत्रुओं को [प्र, नुद] दूर कीजिये । हे [जातवेदः] प्रसिद्ध बलवान् राजन् आप [अजातान्] अप्रसिद्ध शत्रुओं को [नुद] प्रेरणा कीजिये और हमारा [अहेङ्] अनादर न करते हुए [सुमनाः] प्रसन्न चित्त आप [नः] [प्रति] हमारे प्रति [अधिब्रूहि] अधिक उपदेश कीजिये जिससे हम लोग [तव] आप के [उद्भौ] उत्तम पदार्थों से युक्त [त्रिवरूथे] आध्यात्मिक आधिभौतिक और आधिदैविक इन तीनों सुखों के हेतु [शर्मन्] घर में [स्याम] सुखी हों ॥ १ ॥

भावार्थः—राजा आदि न्यायाधीश सभासदों को चाहिये कि गुप्त दूतों से प्रसिद्ध और अप्रसिद्ध शत्रुओं को निश्चय करके वश में करें और किसी धर्मात्मा का तिरस्कार और अधर्मी का सत्कार भी कभी न करें जिस से सब सज्जन लोग विश्वास पूर्वक राज्य में बसें ॥ १ ॥

सहसा जातानित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

भुरिक् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही पूर्वोक्त विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

सहसा जातान् प्रणुदा नः सपत्नान् प्रत्यजातान्
जातवेदो नुदस्व । अधि नो ब्रूहि सुमनस्यमानो व-
यम् स्याम प्रणुदा नः सपत्नान् ॥ २ ॥

सहसा । जातान् । प्र । नुद । नः । सपत्नानिति
सपत्नान् । प्रति । अजातान् । जातवेदइतिजात-
वेदः । नुदस्व । अधि । नः । ब्रूहि । सुमनस्यमान-
इति सुमनस्यमानः । वयम् । स्याम । प्र । नु-
द । नः । सपत्नानिति सपत्नान् ॥ २ ॥

पदार्थः—(सहसा) बलेन सह (जातान्) प्रादुर्भूतान्
विरोधिनः (प्र) (नुद) विजयस्व । अत्र द्व्यचोऽतस्तिङ इति

१४७०

पञ्चदशोऽध्यायः ॥

दीर्घः (नः) अस्माकम् (सपत्नान्) सपत्नीव वर्त्तमानान् श-
त्रून् (प्रति) (अजातान्) युद्धेऽप्रकटान् शत्रुसेवितो मितान्
(जातवेदः) जातप्रज्ञान् (नुदस्व) पृथक् कुरु (आधि)
(नः) (ब्रूहि) विजयविधिमुपदिश (सुमनस्यमानः) सुष्ठु
विचारयन् (वयम्) (स्याम) भवेम (प्र) (नुद) हिन्धि ।
अत्रापि पूर्ववद्दीर्घः (नः) अस्माकम् (सपत्नान्) विरोधे व-
र्त्तमानान् संबन्धिनः ॥ २ ॥

अन्वयः—हे जातवेदस्त्वं नः सहसा जातान्सपत्नान् प्रणुद ।
तान् प्रत्यजातान् नुदस्व । सुमनस्यमानस्त्वं नोऽधि ब्रूहि । वयं तव
सहायाः स्याम । याजः सपत्नान् त्वं प्रणुद तान् वयमपि प्रणुदे-
म ॥ २ ॥

भावार्थः—ये राजभृत्याः शत्रुनिवारणे यथाशक्ति न प्रयतन्ते
ते सम्यग्दराढ्याः । ये स्वसहायाः स्युस्तान् राजा सत्कुर्यात् ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (जातवेदः) प्रकृष्ट ज्ञान को प्राप्त हुए राजन् आप (नः)
हमारे (सहसा) बल के सहित (जातान्) प्रसिद्ध हुए (सपत्नान्) शत्रुओं को
(प्रणुद) जीतिये और उन (प्रति) (अजातान्) युद्ध में छिपे हुए शत्रुओं के
सेवक मित्रभाव से प्रसिद्धों को (नुदस्व) पृथक् कीजिये तथा (सुमनस्यमानः)
अच्छे प्रकार विचारते हुए आप (नः) हमारे लिये (अधिब्रूहि) अधिकता से
विजय के विधान का उपदेश कीजिये (वयम्) हम लोग आप के सहायक (स्या-
म) हों जिन (नः) हमारे (सपत्नान्) विरोध में प्रवृत्त सम्बन्धियों को आप
(प्रणुद) मारें उन को हम लोग भी मारें ॥ २ ॥

भावार्थः—राजा को चाहिये कि जो राज्य के सेवक शत्रुओं के निवारण
करने में यथाशक्ति प्रयत्न न करें उन को अच्छे प्रकार दण्ड दें और जो अपने स-
हायक हों उन का सत्कार करें ॥ २ ॥

षोडशीत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । दम्पती देवते ।

ब्राह्मी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

✕ अथ पतिपत्नीधर्ममाह ॥

अब स्त्रीपुरुष का धर्म अगले मंत्र में कहा है ॥

षोडशी स्तोम ओजो द्रविणं चतुश्चत्वारिंश
स्तोमो वर्चो द्रविणम् । अग्नेः पुरीषमस्यप्सो नाम
तान् त्वा विश्वे अभि गृणन्तु देवाः । स्तोमं पृष्ठा घृ-
तवतीह सीद प्रजावदस्मे द्रविणा यजस्व ॥ ३ ॥

षोडशी । स्तोमः । ओजः । द्रविणम् । चतुश्चत्वारिंश
शइति चतुःश्चत्वारिंशः । स्तोमः । वर्चः । द्रविणम् ।
अग्नेः । पुरीषम् । असि । अप्सः । नाम । ताम् । त्वा ।
विश्वं । अभि । गृणन्तु । देवाः । स्तोमं पृष्ठा इति । स्तो-
मं पृष्ठाः । घृतवतीति घृतवती । इह । सीद । प्र-
जावदिति प्रजावत् । अस्मे । द्रविणा । यजस्व ॥ ३ ॥

पदार्थः—(षोडशी) प्रशस्ताः षोडश कलाः सन्ति यस्मिन्
सः (स्तोमः) स्तोतुमर्हः (ओजः) पराक्रमः (द्रविणम्) ध-
नम् (चतुश्चत्वारिंशः) एतत्संख्यापूरको ब्रह्मचर्यव्यवहारकरः (स्तो-
मः) स्तुवन्ति येन सः (वर्चः) अध्ययनम् (द्रविणम्) बलं
वा (अग्नेः) पावकस्य (पुरीषम्) पूर्त्तिकरम् (असि) (अ-

प्तः) न विद्यते परपदार्थस्याप्तो भक्षणं यस्य सः (नाम) प्रसिद्धम्
 (ताम्) (त्वा) त्वाम् (विश्वे) (अभि) (गृणन्तु) प्रशं-
 सन्तु (देवाः) विद्वांसः (स्तोमपृष्ठा) स्तोमाः पृष्ठा ज्ञापयितुमि-
 ष्टा यस्याः सा (घृतवती) प्रशस्ताज्यादियुक्ता (इह) गृहाश्रमे
 (सीद) (प्रजावत्) बह्व्यः प्रजा यस्मात्तत् (अस्मे) अस्मभ्यम्
 (द्रविणा) द्रविणं धनम् । अत्र सुपां सुलुगुगित्याकारादेशः (य-
 जस्व) देहि ॥ ३ ॥

अन्वयः—यः षोडशी स्तोम ओजो द्रविणं यश्चत्वारिंशः स्तोमो
 नामवर्चो द्रविणं च ददाति योऽग्नेः पुरीषं प्राप्तोऽप्तोऽसि तं त्वां
 तां च विश्वे देवा अभिगृणन्तु सा त्वं स्तोमपृष्ठा घृतवती सतीह
 गृहाश्रमे सीदास्मे प्रजावद् द्रविणा यजस्व ॥ ३ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः षोडशकलात्मके जगति विद्यावलं विस्ता-
 र्य गृहाश्रमं कृत्वा विद्यादानादीनि कर्माणि सततं कार्याणि ॥ ३ ॥

पदार्थः—जो (षोडशी) प्रशंसित सोलह कलाओं से युक्त (स्तोमः) स्तुति
 के योग्य (ओजः) पराक्रम (द्रविणम्) धन जो (चतुश्चत्वारिंशः) चवालीस सं-
 ख्या को पूरण करने वाला ब्रह्मचर्य का आचरण (स्तोमः) स्तुति का साधन (नाम)
 प्रसिद्ध (वर्चः) पढ़ना और (द्रविणम्) बल को देती है जो (अग्नेः) अग्नि की
 (पुरीषम्) पूर्ति को प्राप्त (अप्सः) दूसरे के पदार्थों के भोग की इच्छा से रहित
 (असि) हो उस (त्वा) पुरुष तथा (ताम्) स्त्री की (विश्वे) सब (देवाः) वि-
 द्वान् लोग (अभिगृणन्तु) प्रशंसा करें सो तू (स्तोमपृष्ठा) इष्ट स्तुतियों को जनाने
 वाली (घृतवती) प्रशंसित घी आदि पदार्थों से युक्त (इह) इस गृहाश्रम में (सीद)
 स्थित हो और (अस्मे) हमारे लिये (प्रजावत्) बहुत सन्तानों के हेतु (द्रविणा)
 धन को (यजस्व) दिया कर ॥ ३ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि सोलह कला रूप जगत् में विद्या रूप बल को फैला और गृहाश्रम करके विद्यादान कर्मों को निरन्तर किया करें ॥ ३ ॥

एवञ्छन्दः इत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । विद्वांसो देवता ।

निचृदाकृतिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

मनुष्याः प्रयत्नेन साधनैः सुखानि वर्द्धयन्त्वित्याह ॥ ✕

मनुष्यों को चाहिये कि प्रयत्नपूर्वक साधनों से सुख बढ़ावें यह वि० ॥

एवञ्छन्दो वरिवञ्छन्दः शम्भूञ्छन्दः परिभू-
ञ्छन्द आच्छच्छन्दो मनञ्छन्दो व्यचञ्छन्दः सिन्धु-
ञ्छन्दः समुद्रञ्छन्दः सरिरं छन्दः ककुप् छन्दस्त्रि-
ककुप्छन्दः काव्यं छन्दो अङ्कुपं छन्दोऽत्तरपङ्क्ति-
ञ्छन्दः पदपङ्क्तिश्छन्दो विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः क्षुर-
ञ्छन्दो भ्रजञ्छन्दः ॥ ४ ॥

एवं । छन्दः । वरिवः । छन्दः । शम्भूरिति
समञ्भूः । छन्दः । परिभूरितिपरिभूः । छन्दः ।
आच्छदित्याच्छत् । छन्दः । मनः । छन्दः । व्यचः ।
छन्दः । सिन्धुः । छन्दः । समुद्रः । छन्दः ।

सरिम् । छन्दः । ककुप् । छन्दः । त्रिकुविति
 त्रिकुप् । छन्दः । काव्यम् । छन्दः । अङ्कुपम् ।
 छन्दः । अक्षरपङ्क्तिरित्यक्षरपङ्क्तिः । छन्दः ।
 पदपङ्क्तिरिति पदपङ्क्तिः । छन्दः । विष्टारप-
 ङ्क्तिः । विस्तारपङ्क्तिरिति विस्तारपङ्क्तिः । छन्दः ।
 क्षुरः । छन्दः । भ्रजः । छन्दः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(एवः) ज्ञानम् (छन्दः) आनन्ददम् (वरिवः)
 सत्यसेवनम् (छन्दः) सुखप्रदम् (शम्भूः) सुखंभावुकः (छन्दः) आह्ला-
 दकारी व्यवहारः (परिभूः) सर्वतः पुरुषार्थी (छन्दः) सत्यप्रदीपकः
 (आच्छत्) दोषापवारणम् (छन्दः) ऊर्जनम् (मनः) सं-
 कल्पो विकल्पः (छन्दः) प्रकाशकरम् (व्यचः) शुभगुणव्याप्तिः
 (छन्दः) आनन्दकारि (सिन्धुः) नदीव चलनम् (छन्दः)
 (समुद्रः) सागर इव गाम्भीर्यम् (छन्दः) अर्थकरम् (सरिम्)
 जलमिव सलरता कोमलता (छन्दः) जलमिव शान्तिः (ककुप्)
 दिगिव यशः (छन्दः) प्रतिष्ठाप्रदम् (त्रिकुप्) त्रीणि कानि
 सुखानि ह्कुम्भाति येन कर्मणा तत् । अत्र छान्दसो वर्णलोप
 इति सलोपः (छन्दः) आनन्दकरम् (काव्यम्) कविभिर्नि-
 मितम् (छन्दः) प्रकाशकम् (अङ्कुपम्) अङ्कुनि कुटिलानि
 गमनानि पाति रक्षति तज्जलम् (छन्दः) तृप्तिकरं कर्म (अ-
 क्षरपङ्क्तिः) असौच लोकः (छन्दः) आनन्दकरः (पदपङ्क्तिः)

अयं लोकः (छन्दः) सुखसाधकः (विष्टारपङ्क्तिः) सर्वा
दिशः (छन्दः) सुखसाधिकाः (क्षुरः) क्षुर इव क्षेदक आदित्यः
(छन्दः) विज्ञानम् (भ्रजः) दीप्तम् । अत्र वर्णव्यत्ययेन ह्रस्व-
त्वम् (छन्दः) स्वच्छानन्दकरः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं परमप्रयत्नेनैवश्छन्दोवरिवश्छन्दः
शम्भूश्छन्दः परिभूश्छन्द आच्छच्छन्दो मनश्छन्दो व्यचश्छन्दः
सिन्धुश्छन्दः समुद्रश्छन्दः सरिरं छन्दः ककुप् छन्दस्त्रिककुप्छन्दः
काव्यं छन्दोऽङ्कुपं छन्दोऽक्षरपङ्क्तिश्छन्दः पदपङ्क्तिश्छन्दो विष्टारप-
ङ्क्तिश्छन्दः क्षुरश्छन्दो भ्रजश्छन्दः सुखाय साधुत ॥ ४ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या धर्म्यकर्मपुरुषार्थानुष्ठानेन प्रिया भवन्ति
ते सर्वेभ्यः सृष्टिस्थपदार्थेभ्यः सुखानि संग्रहीतुं शक्नुवन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग उत्तम प्रयत्न से (एवः) (छन्दः) आ-
नन्द दायक ज्ञान (वरिवः) सत्य सेवनरूप (छन्दः) सुखदायक (शम्भूः) सुख
का अनुभव (छन्दः) आनन्दकारी (पुरिभूः) सब ओर से पुरुषार्थी (छन्दः) सत्य
का प्रकाशक (आच्छत्) दोषों का हटाना (छन्दः) जीवन (मनः) संकल्प वि-
कल्पात्मक (छन्दः) प्रकाशकारी (व्यचः) शुभ गुणों की व्याप्ति (छन्दः) आ-
नन्दकारक (सिन्धुः) नदी के तुल्य चलना (छन्दः) स्वतंत्रता (समुद्रः) समुद्र
के समान गंभीरता (छन्दः) प्रयोजनसिद्धिकारी (सरिरम्) जल के तुल्य कोमल-
ता (छन्दः) जल के समान शान्ति (ककुप्) दिशाओं के तुल्य उज्ज्वल कीर्ति
(छन्दः) प्रतिष्ठा देने वाला (त्रिककुप्) अध्यात्मादि तीन सुखों का प्राप्त करने
वाला कर्म (छन्दः) आनन्दकारक (काव्यम्) दीर्घदर्शी कवि लोगों ने बनाया
(छन्दः) प्रकाशकविज्ञानदायक (अङ्कुपम्) टेढ़ी गति वाला जल (छन्दः)
उपकारी (अक्षरपङ्क्तिः) परलोक (छन्दः) आनन्दकारी (पदपङ्क्तिः) यह

१४७६

पञ्चदशोऽध्यायः ॥

लोक (छन्दः) मुखसाधक (विष्टारपङ्क्तिः) सब दिशा (छन्दः) मुख का साधक (क्षुरः) क्षुरा के समान पदार्थों का छेदक सूर्य (छन्दः) विज्ञानस्वरूप (अजः) प्रकाशमय (छन्दः) स्वच्छ आनन्दकारी पदार्थ मुख के लिये सिद्ध करो ॥ ४ ॥

भवार्थः—जो मनुष्य धर्मयुक्त कर्म में पुरुषार्थ करने से सब के प्रिय होना अच्छा समझते हैं वे सब सृष्टि के पदार्थों से मुख लेने को समर्थ होते हैं ॥ ४ ॥

आच्छच्छन्द इत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । विद्वांसो देवताः ।

भुरिगभिरुतिश्छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

अथ मनुष्यैः प्रयत्नेन स्वातन्त्र्यं विधेयमित्याह ॥

मनुष्यों को चाहिये कि प्रयत्न के साथ स्वतंत्रता बढ़ावें यह वि० ॥

आच्छच्छन्दः प्रच्छच्छन्दः संयच्छन्दो वियच्छन्दो बृहच्छन्दो रथन्तरञ्छन्दो निकायश्छन्दो विवधश्छन्दो गिरिश्छन्दो भृजश्छन्दः सशंस्तुप् छन्दोऽनुष्टुप् छन्दः एवश्छन्दो वरिवश्छन्दो वयश्छन्दो वयस्कृच्छन्दो विष्पद्वाश्छन्दो विशालं छन्दश्छदिश्छन्दो दूरोहणं छन्दस्तन्द्रञ्छन्दो अङ्काङ्कं छन्दः ॥ ५ ॥

आच्छदित्याऽछत् । छन्दः । प्रच्छदिति प्रऽछत् । छन्दः । संयदितिसमऽयत् । छन्दः । विय-

दितिं विऽयत् छन्दः । बृहत् । छन्दः । रथन्तरमिति
 रथम्ऽतरम् । छन्दः । निऽकायइति निऽकायः । छन्दः ।
 विवध इति विऽवधः । छन्दः । गिरः । छन्दः । भूर्जः ।
 छन्दः । स॒॒स्तुविति स॒म्ऽस्तुप् । छन्दः । अनुष्टुप् ।
 अनुस्तुवित्यनुऽस्तुप् । छन्दः । एवं । छन्दः । व-
 रिवः । छन्दः । वयः । छन्दः । वयस्कृत् । वयः कृ-
 दिति वयःकृत् । छन्दः । विस्पर्द्धाः । विस्पर्द्धा इति
 विऽस्पर्द्धाः । छन्दः । विशालमिति विऽशालम् ।
 छन्दः । छदिः । छन्दः । दूरोहणमिति दुःऽरोहणम् ।
 छन्दः । तन्द्रम् । छन्दः । अङ्काङ्कमित्यङ्कऽअ-
 ङ्कम् । छन्दः ॥ ५ ॥

पदार्थः—(आच्छत्) समन्तात् पापनिवारकं कर्म (छन्दः)
 प्रकाशनम् (प्रच्छत्) प्रयत्नेन दुष्टस्वभावदूरीकरणार्थं कर्म
 (छन्दः) उत्साहनम् (संयत्) संयमः (छन्दः) (बलम्)
 (वियत्) विविधैः प्रकारैर्यतते येन तत् (छन्दः) उत्साहः
 (बृहत्) महद्वर्धनम् । (छन्दः) स्वातन्त्र्यम् (रथन्तरम्) य-
 दस्मिन् लोके तारकं वस्त्वस्ति तत् (छन्दः) स्वीकरणम् (नि-
 कायः) निचिन्वन्ति उपसमादधते येन वायुना तत् (छन्दः)
 स्वीकरणम् (विवधः) विशेषेण वधन्ति पदार्था यस्मिन्स्तदन्तरे.

ज्ञम् (छन्दः) प्रकाशनम् (गिरः) गीर्यते निगल्यते यदन्नं तत्
 (छन्दः) स्वीकरणम् (भ्रजः) भ्राजते प्रकाशते योऽग्निः सः
 (छन्दः) स्वीकरणम् (संस्तुप्) सम्यक् स्तुभ्नाति शब्दार्थस-
 म्वन्धान् यया सा वाक् (छन्दः) आह्लादकारि (अनुष्टुप्)
 श्रुत्वा पश्चात् स्तुभ्नाति जानाति शास्त्राणि यया मननक्रियया सा
 (छन्दः) उपदेशः (एवः) प्रापणम् (छन्दः) प्रयतनम् (व-
 रिवः) विद्वत्परिचरणम् (छन्दः) स्वीकरणम् (वयः) जीव-
 नम् (छन्दः) स्वाधीनम् (वयस्कृत्) यद्वयस्करोति तज्जीवन-
 साधनम् (छन्दः) स्वीकरणम् (विष्पर्द्धाः) विशेषेण यः स्प-
 र्धयते सः (छन्दः) प्रदीपनम् (विशालम्) विस्तीर्णं कर्म
 (छन्दः) परिग्रहणम् (छदिः) विघ्नापवारणम् (छन्दः)
 सुखावहम् (दूरोहणम्) दुःखेन रोढुमर्हम् (छन्दः) ऊर्जनम्
 (तन्द्रम्) स्वतन्त्रताकरणम् (छन्दः) प्रकाशनम् (अङ्का-
 ङ्कम्) गणितविद्या (छन्दः) संस्थापनम् ॥ ५ ॥

अन्वयः—मनुष्यैराद्यच्छन्दः प्रच्छच्छन्दः संयच्छन्दो विय-
 च्छन्दो बृहच्छन्दो रथन्तरं छन्दो निकायश्छन्दो विवधश्छन्दो
 गिरश्छन्दो भ्रजश्छन्दः संस्तुप् छन्दोऽनुष्टुप् छन्दः एवश्छन्दो
 वरिवश्छन्दो वयश्छन्दो वयस्कृच्छन्दो विष्पर्द्धाश्छन्दो विशालं
 छन्दश्छदिश्छन्दो दूरोहणं छन्दस्तन्द्रं छन्दोऽङ्काङ्कं छन्दः स्वी-
 कृत्य प्रचार्य प्रयतितव्यम् ॥ ५ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः पुरुषार्थेन पारतन्त्र्यहानिः स्वातन्त्र्यस्वी-
 करणं सततं विधेयम् ॥ ५ ॥

पदार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि (आच्छत्) अच्छे प्रकार पापों की निवृत्ति कर ने हारा कर्म (छन्दः) प्रकाश (प्रच्छत्) प्रयत्न से दुष्ट स्वभाव को दूर कर ने वाला कर्म (छन्दः) उत्साह (संयत्) संयम (छन्दः) बल (वियत्) विविध यत्न का साधक (छन्दः) धैर्य (बृहत्) बहुत वृद्धि (छन्दः) स्वतन्त्रता (रथन्तरम्) समुद्ररूप संसार से पार करने वाला पदार्थ (छन्दः) स्वीकार (नि-कायः) संयोग का हेतु वायु (छन्दः) स्वीकार (विविधः) विशेष करके पदार्थों के रहने का स्थान अन्तरिक्ष (छन्दः) प्रकाशरूप (गिरः) भोगने योग्य अन्न (छन्दः) ग्रहण (अन्नः) प्रकाशरूप अग्नि (छन्दः) ले लेना (संस्तुप्) अच्छे प्रकार शब्दार्थ सम्बन्धों को जनाने हारी वाणी (छन्दः) आनन्द कारक (अनुष्टुप्) सुनने के पीछे शास्त्रों को जनाने हारी मन की क्रिया (छन्दः) उपदेश (एवः) प्राप्ति (छन्दः) प्रयत्न (वरिवः) विद्वानों की सेवा (छन्दः) स्वीकार (वयः) जीवन (छन्दः) स्वाधीनता (वयस्कृत्) अवस्था वर्द्धक जीवन के साधन (छन्दः) ग्रहण (विष्पद्धाः) विशेष करके जिससे ईर्ष्या करे वह (छन्दः) प्रकाश (विशालम्) विस्तीर्ण कर्म (छन्दः) ग्रहण करना (छदिः) विघ्नों का हटाना (छन्दः) सुखों को पहुंचाने वाला (दूरोहणम्) दुःख से चढ़ने योग्य (छन्दः) बल (तन्द्रम्) स्वतन्त्रता करना (छन्दः) प्रकाश और (अङ्काङ्कम्) । गणित विद्या का (छन्दः) सम्यक् स्थापन करना स्वीकार और प्रचार के लिये प्रयत्न करें ॥ ५ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि पुरुषार्थ करने से पराधीनता छुड़ा के स्वाधीनता का निरन्तर स्वीकार करें ॥ ५ ॥

रश्मिनेत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । विद्वांसो देवताः ।

विराडभिकृतिश्छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

अथ विद्वांसिः पदार्थविद्या ज्ञातव्येत्याह ॥

विद्वानों को पदार्थविद्या के जानने का उपाय करना चाहिये यह वि० ॥

रश्मिना सत्याय सत्यञ्जिन्व प्रेतिना धर्मणा

धर्मं जिन्वान्वित्यादिवा दिवं जिन्व सन्धिनान्तरि-
 क्षेणान्तरिक्षं जिन्वप्रतिधिनां पृथिव्या पृथिवीं जिन्व
 विष्टम्भेन वृष्ट्या वृष्टिं जिन्व प्रवयाऽहनाहर्जिन्वानु
 या रात्र्या रात्रीं जिन्वोशिजा वसुभ्यो वसूँजिन्व
 प्रकेतेनादित्येभ्य आदित्याजिन्व ॥ ६ ॥

रश्मिनां । सत्यायं । सत्यम् । जिन्व । प्रेतिनेति
 प्रऽइतिना । धर्मेणा । धर्मम् । जिन्व । अन्वित्येत्य-
 नुऽइत्या । दिवा । दिवम् । जिन्व । सन्धिनेति । स-
 म्ऽधिनां । अन्तरिक्षेण । अन्तरिक्षम् । जिन्व । प्र-
 तिधिनेति प्रतिऽधिनां । पृथिव्या । पृथिवीम् । जि-
 न्व । विष्टम्भेन । वृष्ट्या । वृष्टिम् । जिन्व । प्र-
 वयेति प्रऽवयां । अहना । अहः । जिन्व । अनुये-
 त्यनुऽया । रात्र्यां । रात्रीम् । जिन्व । उशिजां । व-
 सुभ्य इति वसुँभ्यः । वसून् । जिन्व । प्रकेनेति
 प्रऽकेतेन । आदित्येभ्यः । आदित्यान् । जिन्व ॥ ६ ॥

पदार्थः—(रश्मिना) किरणसमूहेन (सत्याय) सति वर्तमाने भवाय स्थूलाय पदार्थसमूहाय (सत्यम्) अव्यभिचारिकर्म (जिन्व) प्राप्नुहि (प्रेतिना) प्रकृष्टविज्ञानयुक्तेन (धर्मणा) न्यायाचरणेन (धर्मम्) (जिन्व) जानीहि (अन्वित्या) अन्वेषणेन (दिवा) धर्मप्रकाशेन (दिवम्) (सत्यप्रकाशम्) (जिन्व) (संधिना) सन्धानेन (अन्तरिक्षेण) आकाशेन (अन्तरिक्षम्) अवकाशम् (जिन्व) जानीहि (प्रतिधिना) प्रतिदधाति यस्मिंस्तेन (पृथिव्या) भूगर्भविद्यया (पृथिवीम्) भूमिम् (जिन्व) जानीहि (विष्टम्भेन) विशेषेण स्तम्भोति शरीरं येन तेन (वृष्ट्या) दृष्टिविद्यया (दृष्टिम्) (जिन्व) जानीहि (प्रवया) कान्तिमता (अह्ना) अहर्विद्यया (अहः) दिनम् (जिन्व) जानीहि (अनुया) यानुयाति तथा (रात्र्या) रात्रिविद्यया (रात्रीम्) रजनीम् (जिन्व) (उशिजा) कामयमानेन (वसुभ्यः) अग्न्यादिभ्यः (वसून्) अग्न्यादीन् (जिन्व) (प्रकेतेन) प्रकृष्टेन विज्ञानेन (आदित्येभ्यः) मासेभ्यः (आदित्यान्) द्वादशमासान् (जिन्व) विजानीहि ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे विद्वंस्त्वं रश्मिना सत्याय सूर्य इव नित्यसुखाय सत्यं जिन्व प्रेतिना धर्मणा धर्मं जिन्व । अन्वित्या दिवा दिवं जिन्व सन्धिनान्तरिक्षेणान्तरिक्षं जिन्व । पृथिव्या प्रतिधिना पृथिवीं जिन्व विष्टम्भेन वृष्ट्या दृष्टिं जिन्व प्रवयाऽह्नाहर्जिन्व अनुया रात्र्या रात्रीं जिन्वोशिजा वसुभ्यो वसून् जिन्व प्रकेतेनादित्येभ्य आदित्यान् जिन्व ॥ ६ ॥

भावार्थः—विद्वद्भिर्विधा पदार्थपरीक्षणोऽपि पदार्थविद्या विदिता कार्या तथैवान्येभ्य उपदेष्टव्या ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् पुरुष तू (राशिमना) किरणों से (सत्याय) वर्तमान में हुए सूर्य के तुल्य नित्य सुख और स्थूल पदार्थों के लिये (सत्यम्) अव्यभिचारी कर्म को (जिन्व) प्राप्त हो (प्रेतिना) उत्तम ज्ञान युक्त (धर्मणा) न्याय के आचरण से (धर्मम्) धर्म को (जिन्व) जान (अन्वित्या) खोज के हेतु (दिवा) धर्म के प्रकाश से (दिवम्) सत्य के प्रकाश को (जिन्व) प्राप्त हो (सन्धिना) सन्धि रूप (अन्तरिक्षेण) आकाश से (अन्तरिक्षम्) अवकाश को (जिन्व) जान (पृथिव्या) भूगर्भविद्या के (प्रतिधिना) सम्बन्ध से (पृथिवीम्) भूमि को (जिन्व) जान (विष्टम्भेन) शरीर धारण के हेतु आहार के रस से तथा (वृष्ट्या) वर्षा की विद्या से (वृष्टिम्) वर्षा को (जिन्व) जान (प्रवया) कान्तियुक्त (अद्वा) प्रकाश की विद्या से (अहः) दिन को (जिन्व) जान (अनुया) प्रकाश के पीछे चलने वाली (रात्र्या) रात्री की विद्या से (रात्रीम्) रात्रि को (जिन्व) जान (उशिजा) कामनाओं से (वसुभ्यः) अग्नि आदि आठ वसुओं की विद्या से (वसून्) उन अग्नि आदि वसुओं को (जिन्व) जान और (प्रकेतेन) उत्तम विज्ञान से (आदित्येभ्यः) बारह महीनों की विद्या से (आदित्यान्) बारह महीनों को (जिन्व) तत्त्वस्वरूप से जान ॥ ६ ॥

भावार्थः—विद्वानों को चाहिये कि जैसे पदार्थों की परीक्षा से अपने आप पदार्थविद्या को जानें वैसे ही दूसरों के लिये भी उपदेश करें ॥ ६ ॥

तन्तुनेत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । विद्वांसो देवताः ब्राह्मी
त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

गृहाश्रमिणा केन किं कर्तव्यमित्याह ॥

गृहाश्रमी पुरुष को किस साधन से क्या करना चाहिये यह वि०॥

तन्तुना रायस्पोषेण रायस्पोषं जिन्व स०॥स-

पेणं श्रुताय श्रुतं जिन्वेदेनौषधीभिरोषधीर्जिन्वो-
त्तमेन तनूभिस्तनूर्जिन्य वयोधसा धीतेनाधीतजि-
न्वाभिजिता तेजसा तेजो जिन्व ॥ ७ ॥

तन्तुना । रायः । पोषेण । रायः । पोषम् । जिन्व ।
संसर्पेणेति समऽसर्पेण । श्रुताय । श्रुतम् । जि-
न्व । ऐडेन । ओषधीभिः । ओषधीः । जिन्व । उ-
त्तमेनः युत्तमेन । तनूभिः । तनूः । जिन्व । वयो-
धसेति वयऽधसा । आधीतेनेत्याऽधीतेन । आधीत-
मित्याऽधीतम् । जिन्व । अभिजितेत्यऽभिजिता ।
तेजसा । तेजः । जिन्व ॥ ७ ॥

पदार्थः—(तन्तुना) विस्तृतेन (रायः) धनस्य (पोषेण)
पुष्ट्या (रायः) धनस्य (पोषम्) पुष्टिम् (जिन्व) प्राप्नुहि
(संसर्पेण) सम्यक् प्रापणेन (श्रुताय) श्रवणाय (श्रुतम्) श्र-
वणम् (जिन्व) प्राप्नुहि (ऐडेन) इडायाऽन्त्येदं संस्करणं तेन
(ओषधीभिः) यवसोमलतादिभिः (ओषधीः) ओषधिविद्याम्
(जिन्व) प्राप्नुहि (उत्तमेन) धर्माचरणेन (तनूभिः) सुसंस्कृतैः
शरीरैः (तनूः) शरीराणि (जिन्व) प्राप्नुहि (वयोधसा) वयो
जीवनं दधाति येन तेन (आधीतेन) समन्ताद्धारितेन (आधीतम्)
सर्वतो धारितम् (जिन्व) प्राप्नुहि रक्तं वा (अभिजिता) आ-

१४८४

पञ्चदशोऽध्यायः ॥

भिमुख्यगतान् शत्रून् जयति येन तेन (तेजसा) निशातेन तीव्रेण
कर्मणा (तेजः) प्रागल्भ्यम् (जिन्व) प्राप्नुहि ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्य त्वं तन्तुना रायस्पोषेण रायस्पोषं जिन्व
संसर्पेण श्रुताय श्रुतं जिन्वैडेनोषधीभिरौषधीर्जिन्वोत्तमेन तनूभिस्त-
नूर्जिन्व वयोधसाऽऽधीतेनाधीतं जिन्वाभिजिता तेजसा तेजो जिन्व ॥ ७ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्विस्तृतेन पुरुषार्थेनैश्वर्यं प्राप्य सार्वजनिकं
हितं संसाध्यम् ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य तू (तन्तुना) विस्तारयुक्त (रायः) धन की (पोषेण)
पुष्टि से (रायः) धन की (पोषम्) पुष्टि को (जिन्व) प्राप्त हो (संसर्पेण) स-
म्यक् प्राप्ति से (श्रुताय) श्रवण के लिये (श्रुतम्) शास्त्र के सुन ने को (जिन्व)
प्राप्त हो (ऐडेन) अन्न के संस्कार और (ओषधीभिः) जव तथा सोमलता आदि
ओषधियों की विद्या से (ओषधीः) ओषधियों को (जिन्व) प्राप्त हो (उत्तमेन)
उत्तम धर्म के आचरण युक्त (तनूभिः) शुद्ध शरीरों से (तनूः) शरीरों को (जि-
न्व) प्राप्त हो (वयोधसा) जीवन के धारण करने हारे (आधीतेन) अच्छे प्र-
कार पढ़े से (आधीतम्) सब ओर से धारण की हुई विद्या को (जिन्व) प्राप्त हो
(अभिजिता) सन्मुख शत्रुओं को जीतने के हेतु (तेजसा) तीक्ष्ण कर्म से (तेजः)
दृढ़ता को (जिन्व) प्राप्त हो ॥ ७ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि विस्तारयुक्त पुरुषार्थ से ऐश्वर्य को प्राप्त
हो के सब प्राणियों का हित सिद्ध करें ॥ ७ ॥

प्रतिपदसीत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

स्वराडाढ्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनरेतैः किं कर्तव्यमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

प्रतिपदसि प्रतिपदे त्वानुपदस्यनुपदे त्वां संप-
दसि सम्पदे त्वा तेजोऽसि तेजसे त्वां ॥ ८ ॥

प्रतिपदिति प्रतिऽपत् । असि । प्रतिपद इति
प्रतिऽपदे । त्वा । अनुपदित्यनुऽपत् । असि । अनु-
पद इत्यनुऽपदे । त्वा । संपदिति सम्ऽपत् । असि ।
सम्पद इति सम्ऽपदे । त्वा । तेजः । असि । ते-
जसे । त्वा ॥ ८ ॥

पदार्थः--(प्रतिपत्) प्रतिपद्यते प्राप्यते या सा (असि)
(प्रतिपदे) ऐश्वर्याय (त्वा) त्वाम् (अनुपत्) अनु पश्चात्
प्राप्यते या सा (असि) अनुपदे) पश्चात् प्राप्तव्याय (त्वा)
(सम्पत्) सम्यक् प्राप्यते या सा (असि) (सम्पदे) ऐश्वर्याय
(त्वा) (तेजः) प्रागल्भ्यम् (असि) (तेजसे) (त्वा)
त्वाम् ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे पुरुषार्थिनि विदुषि स्त्रियतस्त्वं प्रतिपदिवासि
तस्यै-प्रतिपदे त्वा याऽनुपदिवासि तस्या अनुपदे त्वा या संपदि-
वासि तस्यै संपदे त्वा या तेज इवासि तस्यै तेजसे त्वा त्वां
स्वीकरोमि ॥ ८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैः सर्वसुखसिद्धये तुल्यगु-

एकर्मस्वभावैः स्त्रीपुरुषैः स्वयंवरेण विवाहेन परस्परं स्वीकृत्यान-
न्दितव्यम् ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे पुरुषार्थिनि विद्वान् स्त्री जिस कारण तू (प्रतिपत्) प्राप्त होने के योग्य लक्ष्मी के तुल्य (असि) है इस लिये (प्रतिपदे) ऐश्वर्य की प्राप्ति के लिये (त्वा) तुम्ह को जो (अनुपत्) पीछे प्राप्त होने वाली शोभा के तुल्य (असि) है उस (अनुपदे) विद्याऽध्ययन के पश्चात् प्राप्त होने योग्य (त्वा) तुम्ह को जो तू (संपत्) संपत्ति के तुल्य (असि) है उस (सम्पदे) ऐश्वर्य के लिये (त्वा) तुम्ह को जो तू (तेजः) तेज के समान (असि) है इस लिये (तेजसे) तेज होने के लिये (त्वा) तुम्ह को ग्रहण करता हूं ॥ ८ ॥

भावार्थः—सब सुख सिद्ध होने के लिये तुल्य गुण कर्म और स्वभाव वाले स्त्री पुरुष स्वयंवर विवाह से परस्पर एक दूसरे का स्वीकार करके आनन्द में रहें ॥ ८ ॥

त्रिवृदसीत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

विराड् ब्राह्मी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

किर मनुष्यों को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

त्रिवृदसि त्रिवृतं त्वा प्रवृदसि प्रवृतं त्वा वि-
वृदसि विवृतं त्वा सवृदसि सवृतं त्वाऽऽक्रमोऽस्या-
क्रमाय त्वा संक्रमोऽसि संक्रमाय त्वोत्क्रमोऽस्युत्क्र-
माय त्वोत्क्रान्तिरस्युत्क्रान्त्यै त्वाऽधिपतिनोर्जोर्जं
जिन्व ॥ ९ ॥

त्रिवृदिति त्रिवृत् । असि । त्रिवृत इति त्रिवृत् ।
त्वा । प्रवृदिति प्रवृत् । असि । प्रवृत इति प्रवृत् ।

त्वा । विवृदिति विऽवृत् । असि । विवृत इति विऽवृते ।
 त्वा । सवृदिति सऽवृत् । असि । सवृत इति सऽ-
 वृते । त्वा । आक्रम इत्याऽक्रमः । असि । आक्र-
 मायेत्याऽक्रमाय । त्वा । संक्रम इति सम्ऽक्रमः ।
 असि । संक्रमायेति सम्ऽक्रमाय । त्वा । उत्क्रम
 इत्युत्ऽक्रमः । असि । उत्क्रमायेत्युत्ऽक्रमाय । त्वा ।
 उत्क्रान्तिरित्युत्ऽक्रान्तिः । असि । उत्क्रान्त्या इ-
 त्युत्ऽक्रान्त्यै । त्वा । अधिपतिनेत्यधिऽपतिना । ऊ-
 र्जा । ऊर्जम् । जिन्व ॥ ९ ॥

पदार्थः—(विवृत) यत् त्रिभिः सत्त्वरजस्तमोगुणैः सह
 वर्तते तस्याव्यक्तस्य वेत्ता (असि) (विवृते) (त्वा) त्वाम्
 (प्रवृत्) यत्कार्यरूपेण प्रवर्तते तस्य ज्ञाता (असि) (प्र-
 वृते) (त्वा) (विवृत) यद्विविधैराकारैर्वर्तते तज्जगदुपकर्ता
 (असि) (विवृते) (त्वा) (सवृत) यः समानेन धर्मेण सह
 वर्तते तस्य बोधकः (असि) (सवृते) (त्वा) (आक्रमः)
 समन्तात्क्रमन्ते पदार्था यस्मिन्नन्तरिक्षे तस्य विज्ञापकः (असि)
 (आक्रमाय) (त्वा) संक्रमः) सम्यक् क्रमन्ते यस्मिँस्तस्य
 (असि) (संक्रमाय) (त्वा) (उत्क्रमः) उद्ध्वं क्रमः क्र-
 मणं यस्मात्तस्य (असि) (उत्क्रमाय) (त्वा) (उत्क्रान्तिः)
 उत्क्राम्यन्त्युल्लंघयन्ति समान् विषमान् देशान् यया गत्या तद्दि-
 द्याज्ञात्री (असि) (उत्क्रान्त्यै) (त्वा) (अधिपतिना) अधि-
 धिष्ठात्रा (ऊर्जा) पराक्रमेण (ऊर्जम्) बलम् (जिन्व) प्राप्नुहि ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे मनुष्य यस्त्वं त्रिवृदसि तस्मै त्रिवृते त्वा यत्प्र-
वृदसि तस्मै प्रवृते त्वा यद्विवृदसि तस्मै विवृते त्वा य आक्रमोऽसि
तस्मा आक्रमाय त्वा यत् सवृदसि तस्मै सवृते त्वा यः संक्रमो-
ऽसि तस्मै संक्रमाय त्वा य उत्क्रमोऽसि तस्मा उत्क्रमाय त्वा
योत्क्रान्तिरसि तस्या उत्क्रान्त्यै त्वा त्वामहं परिगृह्णामि तेन मया-
धिपतिना सह वर्त्तमाना त्वमूर्जोर्जं जिन्व ॥ ९ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—नहि पृथिव्यादिपदार्थानां गुण-
कर्मस्वभावविज्ञानेन विना कश्चिदपि विद्वान् भवितुमर्हति तस्मात्
कार्यकारणसंघातं यथावद्विज्ञायान्येभ्य उपदेष्टव्यो यथाऽध्यक्षेण
सह सेना विजयं करोति यथा स्वस्वामिना सह स्त्री सर्वं दुःखं जयति ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य जो तू (त्रिवृत्) सत्वगुण रजोगुण और तमोगुण के
सह वर्त्तमान अव्यक्त कारण का जानने हारा (असि) है उस (त्रिवृते) तीन
गुणों से युक्त कारण के ज्ञान के लिये (त्वा) तुझ को जो तू (प्रवृत्) जिस कार्य
रूप से प्रवृत्त संसार का ज्ञाता (असि) है उस (प्रवृते) कार्यरूप संसार को
जानने के लिये (त्वा) तुझ को जो तू (विवृत्) जिस विविध प्रकार से प्रवृत्त
जगत् का उपकार कर्त्ता (असि) है उस (विवृते) जगदुपकार के लिये (त्वा)
तुझ को जो तू (सवृत्) जिस समान धर्म के साथ वर्त्तमान पदार्थों का जानने हारा (असि) है
उस (सवृते) साधर्म्य पदार्थों के ज्ञान के लिये (त्वा) तुझ को जो तू (आक्रमः) अच्छे प्र-
कार पदार्थों के रहने के स्थान अन्तरिक्ष का जानने वाला (असि) है उस (आक्रमाय) अन्तरिक्ष
को जानने के लिये (त्वा) तुझ को जो तू (संक्रमः) सम्यक् पदार्थों को जानता (असि) है उस
(संक्रमाय) पदार्थज्ञान के लिये (त्वा) तुझ को जो तू (उत्क्रमः) ऊपर मेघ मंडल की गति का
ज्ञाता (असि) है उस (उत्क्रमाय) मेघमंडल की गति जानने के लिये (त्वा)
तुझ को तथा हे स्त्री जो तू (उत्क्रान्तिः) सम विषम पदार्थों के उल्लंघन के हेतु
विद्या को जानने हारी (असि) है उस (उत्क्रान्त्यै) गमन विद्या के जानने के
लिये (त्वा) तुझ को सब प्रकार ग्रहण करते हैं (अधिपतिना) अपने स्वामी के
सहवर्त्तमान तू (ऊर्जा) पराक्रम से (ऊर्जम्) बल को (जिन्व) प्राप्त हो ॥ ९ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

१४८६

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—पृथिवी आदि पदार्थों के गुण कर्म और स्वभावों के जाने बिना कोई भी विद्वान् नहीं हो सकता इसलिये कार्य कारण दोनों को यथावत् जान के अन्य मनुष्यों के लिये उपदेश करना चाहिये ॥ ६ ॥

राइयसीत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । वसवो देवताः । पूर्वस्य विराड्
ब्राह्मी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः । प्रथमजा त्युत्तरस्य
ब्राह्मी वृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अग्न्यादिपदार्थाः कीदृशा इत्याह ॥

अग्नि आदि पदार्थ कैसे गुणों वाले हैं यह वि० ॥

राइयसि प्राची दिग्वसंवस्ते देवा अधिपतयो-
ऽग्निर्हैतीनां प्रतिधर्ता त्रिवृत् त्वा स्तोमः पृथि-
व्या१० श्रयत्वाज्यमुक्थमव्यथायैस्तभ्नातु रथन्तर१०
साम प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्ष ऋषयस्त्वा । प्रथमजा
देवेषु दिवो मात्रया वरिष्णा प्रथन्तु विधर्ता चाय-
मधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे
स्वर्गे लोके यजमानं च सादयन्तु ॥ १० ॥

राज्ञी । असि । प्राची । दिक् । वसवः । ते ।
देवाः । अधिपतय इत्यधिऽपतयः । अग्निः । हे-

तीनाम् । प्रतिधर्त्तेति प्रतिऽधर्त्ता । त्रिवृदिति त्रिऽ-
 वृत् । त्वा । स्तोमः । पृथिव्याम् । श्रयतु । आ-
 ज्यम् । उक्थम् । अव्यथायै । स्तभ्नातु । रथन्तर-
 मिति रथम्ऽतरम् । सामं । प्रतिष्ठित्यै । प्रति-
 स्थित्या इति प्रतिऽस्थित्यै । अन्तरिक्षे । ऋषयः ।
 त्वा । प्रथमजा इति प्रथमऽजाः । देवेषु । दिवः ।
 मात्रया । वरिष्णा । प्रथन्तु । विधर्त्तेति विऽधर्त्ता ।
 च । अयम् । अधिपतिरित्यधिऽपतिः । च । ते ।
 त्वा । सर्वे । संविदाना इति सम्ऽविदानाः । नाक-
 स्य । पृष्ठे । स्वर्ग इति स्वऽर्गे । लोके । यजमानम् ।
 च । सादयन्तु ॥ १० ॥

पदार्थः—(राज्ञी) राजमाना प्रधाना (असि) (प्राची)
 पूर्वा (दिक्) दिगिव (वसवः) अग्न्याद्याः (ते) तव (देवाः)
 देदीप्यमानाः (अधिपतयः) अधिष्ठातारः (अग्निः) विद्युदिव
 (हेतीनाम्) वज्रास्त्रादीनाम् । हेतिरिति वज्रना० निघं० २ ।
 २० (प्रतिधर्त्ता) प्रत्यक्षं धारकः (त्रिवृत्) यस्मिन्ना वर्त्तते

(त्वा) (स्तोमः) स्तोतुमर्हः (पृथिव्याम्) भूमौ (श्रयतु)
 सेवताम् (आज्यम्) घृतम् (उक्थम्) वक्तुमर्हम् (अव्यथायै)
 अविद्यमानशरीरपीडायै (स्तम्भनातु) धरतु (रथन्तरम्) स्थैस्ता-
 रकम् (साम) एतदुक्तं कर्म (प्रतिष्ठित्यै) प्रतितिष्ठन्ति यस्यां
 तस्यै (अन्तरिक्षे) आकाशे (ऋषयः) प्रापकाः (त्वा)
 (प्रथमजाः) प्रथमतो जाता वायवः (देवेषु) कमनीयेषु पदा-
 र्थेषु (दिवः) विद्युतः (मात्रया) लेशविषयेण (वरिष्णा)
 (प्रथन्तु) उपदिशन्तु । अत्रव्यत्ययेन परस्मैपदम् (विधर्त्ता)
 विविधानां धारकः (च) (अयम्) (अधिपतिः) उपरिष्ठा-
 त्पालकः (च) (ते) (त्वा) सर्वे (संविदानाः) समाननि-
 श्रयाः (नाकस्य) । सुखप्रापकस्य भूगोलस्य (पृष्ठे) उपरि
 (स्वर्गे) सुखप्रापके (लोके) द्रष्टव्ये (यजमानम्) दातारम्
 (च) (सादयन्तु) अवस्थापयन्तु ॥ १० ॥

अन्वयः—हे स्त्रि तेऽधिपतिर्यथा यस्या वसवो देवाऽधिपतय
 आसन् तथा प्राची दिगिव राज्ञसि यथा हेतीनां प्रतिधर्त्ता त्रिष्ट-
 त्स्तोमोऽग्निरस्ति तथा त्वाऽहं धरामि भवती पृथिव्यामव्यथाया
 उक्थमाज्यं श्रयतु प्रतिष्ठित्यै रथन्तरं साम स्तम्भनातु यथाऽन्तरिक्षे
 दिवो मात्रया वरिष्णा देवेषु प्रथमजा ऋषयस्त्वा प्रथन्तु यथा चा-
 यं विधर्त्ता ते पतिर्वर्तेत तथा तेन सह त्वं वर्त्तस्व यथा च सर्वे
 संविदाना विद्वांसो नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके त्वा यजमानं च सादयन्तु
 तथा युवां सीदेतम् ॥ १० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—पूर्वा दिक् तस्मादुत्तमास्ति यस्मात् प्रथमं सूर्य उदेति ये पूर्वस्या दिशो वायव आगच्छन्ति ते कस्मिंश्चिद्देशे मेघकरा भवन्ति । अयमग्निरेव सर्वेषां धर्ता वायुनिमित्तो वर्धते ये तं जानन्ति ते जगति सुखं संस्थापयन्ति ॥१०॥

पदार्थः—हे स्त्रि (ते) तेरा (अधिपतिः) स्वामी जैसे जिस के (वसवः) अग्न्यादिक (देवाः) प्रकाशमान (अधिपतयः) अधिष्ठाता हैं वैसे तू (प्राची) पूर्व (दिक्) दिशा के समान (राज्ञी) राणी (असि) है जैसे (हेतीनाम्) वज्रादि शस्त्रास्त्रों का (प्रतिधर्ता) प्रत्यक्ष धारण करता (त्रिवृत्) विद्युत् भूमिस्थ और सूर्य रूज से तीन प्रकार वर्तमान (स्तोमः) स्तुतियुक्त गुणों से सहित (अग्निः) महाविद्युत् धारण करने वाली है वैसे (त्वा) तुझ को तेरा पति मैं धारण करता हूँ तू (पृथिव्याम्) भूमि पर (अव्यथायै) पीड़ा न होने के लिये (उक्थम्) प्रशंसनीय (आज्यम्) घृत आदि पदार्थों को (श्रयतु) धारण कर (प्रतिष्ठित्यै) प्रतिष्ठा के लिये (रथन्तरम्) रथादि से तारने वाले (साम) सिद्धान्त कर्म को (स्तम्नातु) धारण कर जैसे (अन्तरिक्षे) आकाश में (दिवः) बिजली का (मात्रया) लेश सम्बन्ध और (वरिष्णा) महा पुरुषार्थ से (देवेषु) विद्वानों में (प्रथमजाः) पूर्व हुए (ऋषयः) वेदार्थवित् विद्वान् (त्वा) तुझ को शुभ गुणों से विशाल बुद्धि करें (च) और जैसे (अयम्) यह (विधर्ता) विविध रीति से धारण कर्त्ता तेरा पति तुझ से वर्त्ते वैसे उस के साथ तू वर्त्ता कर (च) और जैसे (सर्वे) सब (संविदानाः) अच्छे विद्वान् लोग (नाकस्य) अविद्यमान दुःख के (पृष्ठे) मध्य में (स्वर्गे) जो स्वर्ग अर्थात् अति सुख प्राप्ति (लोके) दर्शनीय है उस में (त्वा) तुझ को (च) और (यजमानम्) तेरे पति को (सादयन्तु) स्थापन करें वैसे तुम दोनों स्त्री पुरुष वर्त्ता करो ॥ १० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—पूर्व दिशा इस लिये उत्तम कहाती है कि जिस से सूर्य प्रथम वहां उदय को प्राप्त होता है । जो पूर्व दिशा से वायु चलता है वह किसी देश में मेघ को उत्पन्न करता है किसी में नहीं और यह अग्नि सब

पदार्थों का धारण करता तथा वायु के संयोग से बढ़ता है जो पुरुष इन वायु और अग्नि को यथार्थ जानते हैं वे संसार में प्राणियों को सुख पहुंचाते हैं ॥ १० ॥

विराडसीत्यस्या परमेष्ठी ऋषिः । रुद्रा देवताः । पूर्वस्या
भुविब्राह्मी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः । प्रथमजा इत्यु-
त्तरस्य ब्राह्मी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनः स्त्रीपुरुषाः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर स्त्री पुरुषों को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

विराडसि दक्षिणा दिग्गुद्रास्तै देवा अधिपतय
इन्द्रो हेतीनां प्रतिधर्ता पञ्चदशस्त्वा स्तोमः पृथि-
व्याऽश्रयतु प्रउगमुकथमव्यथायै स्तभ्नातु बृहत्सा-
म प्रतिष्ठित्याऽअन्तरिक्षऽऋषयस्त्वाऽप्रथमजा दे-
वेषु दिवो मातृया वरिष्णा प्रथन्तु विधर्ता चाय-
मधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्व-
र्गे लोके यजमानं च सादयन्तु ॥ ११ ॥

विराडिति विराट् । असि । दक्षिणा । दिक् ।
रुद्राः । ते । देवाः । अधिपतय इत्यधिपतयः ।
इन्द्रः । हेतीनाम् । प्रतिधर्तैति प्रतिधर्ता । पञ्च-

दश इति पञ्चदशः । त्वा । स्तोमः । पृथिव्याम् ।
 श्रयतु । प्रउगम् । उक्थम् । अव्यथायै । स्तभ्नातु ।
 बृहत् । साम । प्रतिष्ठित्यै । प्रतिस्थित्या इति प्र-
 तिस्थित्यै । अन्तरिक्षे । ऋषयः । त्वा । प्रथमजा
 इति प्रथमजाः । देवेषु । दिवः । मात्रया । वरिम्णा ।
 प्रथन्तु । विधर्त्ताते विधर्त्ता । च । अयम् । अधि-
 पतिरित्यधिपतिः । च । ते । त्वा । सर्वै । संवि-
 दाना इति सम्विदानाः । नाकस्य । पृष्ठे । स्वर्ग
 इति स्वर्गे । लोके । यजमानम् । च । सादयन्तु

॥ ११ ॥

पदार्थः—(विराट्) विविधैः पदार्थै राजमाना (असि) अस्ति
 (दक्षिणा) (दिक्) काष्ठा (रुद्राः) बलवन्तो वायवः (ते) अस्याः
 (देवाः) मोदकाः (अधिपतयः) उपरिष्ठात्पालकाः (इन्द्रः) सूर्यः
 (हेतीनाम्) वज्राणाम् (प्रतिधर्त्ता) (पञ्चदशः) पञ्चदशानां पूरकः
 (त्वा) त्वाम् (स्तोमः) स्तुवन्ति येन सह ऋचां भागः (पृथिव्या-
 म्) भूमौ (श्रयतु) सेवताम् (प्रउगम्) प्रयोगार्हम् (उक्थम्)
 उपदेष्टुं योग्यम् (अव्यथायै) अविद्यमानमानसभयायै (स्त-
 भ्नातु) स्थिरीकरोतु (बृहत्) महदर्थम् (साम) (प्रतिष्ठित्यै)
 प्रतिष्ठायै (अन्तरिक्षे) आकाशे (ऋषयः) ज्ञापकाः प्राणाः

(त्वा) (प्रथमजाः) आदौ विद्वांसो जाताः (देवेषु) कमनी-
 येषु पदार्थेषु (दिवः) द्योतनकर्मणोऽग्नेः (मात्रया) भागेन (व-
 रिष्णा) बहोर्भावेन (प्रथन्तु) अत्र व्यत्ययेन परस्मैपदम् (वि-
 धर्ता) विविधाकर्षणेन पृथिव्यादिधारकः (च) (अयम्) (अ-
 धिपतिः) द्योतकानामधिष्ठाता (च) (ते) (त्वा) (सर्वे) (सं-
 विदानाः) सम्यग् विचारशीलाः (नाकस्य) अविद्यमानदुःखस्या-
 काशस्य (पृष्ठे) सेचके भागे (स्वर्गे) सुखकारके (लोके) वि-
 ज्ञातव्ये (यजमानम्) एतद्विद्यादातारम् (च) (सादयन्तु) स्था-
 पयन्तु ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे स्त्रि या त्वं विराट् दक्षिणा दिगिवाति यस्यास्ते
 पतौ रुद्रा देवा अधिपतय इव हेतीनां प्रतिधर्ता पञ्चदशः स्तोम
 इन्द्रस्त्वा पृथिव्यां श्रयत्वव्यथायै प्रउगमुक्थं स्तम्भनातु प्रतिष्ठित्यै
 बृहत्साम च स्थिरीकरोतु यथा चान्तरिक्षे देवेषु प्रथमजा ऋषयो
 दिवो मात्रया वरिष्णा सह वर्तन्ते तथा विद्वांसस्त्वा प्रथन्तु । यथा
 विधर्ता पोषकश्चाऽयमधिपतिस्त्वा पुष्पातु तथा संविदाना विद्वांसस्ते
 सर्वे नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके त्वां यजमानं च सादयन्तु ॥ ११ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा विद्वांसो वायुभिः सह व-
 र्तमानं सूर्यं तद्विद्याविज्ञापकं विद्वांसं च समाश्रित्यैतद्विद्यां विज्ञा-
 पयन्ति तथा स्त्रीपुरुषा ब्रह्मचर्येण विद्वांसो भूत्वाऽन्यानध्यापयन्तु ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे स्त्रि जो तू (विराट्) विविध पदार्थों से प्रकाशमान (दक्षि-
 णा) (दिक्) दक्षिण दिशा के तुल्य (अग्नि) है जिस (ते) तेरा पति (रुद्राः)
 वायु (देवाः) दिव्य गुण युक्त वायु (अधिपतयः) अधिष्ठाताओं के समान (हे-

१४६६

पञ्चदशोऽध्यायः ॥

तीनाम्) वज्रो का (प्रतिधर्त्ता) निश्चय के साथ धारण करने वाला (पंचदशः)
 पन्द्रह संख्या का पूरक (स्तोमः) स्तुति का साधक ऋचाओं के अर्थों का भागी
 और (इन्द्रः) सूर्य (त्वा) तुझ को (पृथिव्याम्) पृथिवी में (श्रयतु) सेवन करे
 (अव्यथायै) मानस भय से रहित तेरे लिये (प्रउगम्) कथनीय (उक्थम्) उपदेश
 के योग्य वचन को (स्तम्भनातु) स्थिर करे तथा (प्रतिष्ठित्यै) प्रतिष्ठा के लिये (बृहत्)
 बहुत अर्थ से युक्त (साम) सामवेद को स्थिर करे और जैसे (अन्तरिक्षे) आका-
 शस्थ (देवेषु) कमनीय पदार्थों में (प्रथमजाः) पहिले हुए (ऋषयः) ज्ञान के हेतु
 प्राण (दिवः) प्रकाश कारक अग्नि के लेश और (वरिष्णा) बहुत्व के साथ वर्त्तमान
 हैं वैसे विद्वान् लोग (त्वा) तुझ को (प्रथन्तु) प्रसिद्ध करें जैसे (विधर्त्ता) विविध
 प्रकार के आकर्षण से पृथिवी आदि लोकों का धारण (च) तथा पोषण करने वाला
 (अधिपतिः) सब प्रकाशक पदार्थों में उत्तम सूर्य (त्वा) तुझ को पुष्ट करे वैसे (संवि-
 दानाः) सम्यक् विचार-शील विद्वान् लोग हैं (ते) वे (सर्वे) सब (नाकस्य) दुःख-
 रहित आकाश के (पृष्ठे) सेचक भाग में (स्वर्गे) सुख कारक (लोके) जानने योग्य
 देश में (त्वा) तुझ को (च) और (यजमानम्) यज्ञ विद्या के जानने हारे पुरुष
 को (सादयन्तु) स्थापित करें ॥ ११ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे विद्वान् लोग वायु के साथ वर्त्त-
 मान सूर्य को और सूर्य वायु की विद्या को जानने वाले विद्वान् का आश्रय कर के इस
 विद्या को जनावें वैसे स्त्री पुरुष ब्रह्मचर्य के साथ विद्वान् हो के दूसरों को पढावें ॥ ११ ॥

सम्राडसीत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । आदित्या देवताः । पूर्वस्थ

निचृद् ब्राह्मी जगती छन्दः । निषादः स्वरः । प्रथमजा

इत्युत्तरस्य ब्राह्मी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तौ कीदृशौ स्यातामित्याह ॥

फिर वे स्त्री पुरुष कैसे हों यह वि० ॥

सम्राडसि प्रतीचीदिगादित्यास्ते देवा अधिपतयो व-
 रुणो हेतीनां प्रतिधर्त्ता सप्तदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्यां
 श्रयतु मत्वतीयमुक्थमव्यथायै स्तम्भनातु वैरूपं साम

यजुर्वेदभाष्ये ॥

१४६७

प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्षं ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु
 दिवो मात्रया वरिष्णा प्रथन्तु विधर्ता चायमधि-
 पतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे
 लोके यजमानं च सादयन्तु ॥ १२ ॥

सम्राडिति स ऽऽरट् । असि । प्रतीची । दिक् ।
 आदित्याः । ते । देवाः । अधिपतय इत्यधि ऽपतयः ।
 वरुणः । हेतु नाम् । प्रतिधत्तति प्रति ऽधत्तो । सप्त-
 दश इति सप्त ऽदशः । त्वा । स्तोमः । पृथिज्याम् ।
 श्रयतु । मरुत्वतीयम् । उक्थम् । अव्यथायै । स्त-
 भ्नातु । वैरूढम् । सामं । प्रतिष्ठित्यै । प्रतिस्थित्या
 इति प्रति ऽस्थित्यै । अन्तरिक्षे । ऋषयः । त्वा ।
 प्रथमजा इति प्रथम ऽजाः । देवेषु । दिवः । मात्र-
 या । वरिष्णा । प्रथन्तु । विधर्तते वि ऽधर्ता । च ।
 अयम् । अधिपतिरित्यधि ऽपतिः । च । ते । त्वा ।
 सर्वे । संविदाना इति सम् ऽविदानाः । नाकस्य ।
 पृष्ठे । स्वर्गे इति स्वः ऽगे । लोके । यजमानम् । च ।
 सादयन्तु ॥ १२ ॥

पदार्थः—(सम्राट्) या सम्यक् प्रदीप्यते (असि) (प्र-
तीची) पश्चिमा (दिक्) दिशन्ति यया सा दिक् तद्वत् (आदित्याः)
विद्युद्युक्ताः प्राणा वायवः (ते) तव (देवाः) दिव्यसुखप्रदाः
(अधिपतयः) स्वामिनः (वरुणः) जलसमुदाय इव दुष्टानां
बन्धकः (हेतीनाम्) विद्युताम् (प्रतिधर्त्ता) (सप्तदशः) एत-
त्संख्यापूरकः (त्वा) त्वाम् (स्तोमः) स्तोतुमर्हः (पृथिव्याम्)
(श्रयतु) (मरुत्वतीयम्) बहवो मरुतो व्याख्यातारो मनुष्या
विद्यन्ते यस्मिँस्तत्र भवम् (उक्थम्) वाच्यम् (अव्यथायै)
अविद्यमानात्मसंचलनायै (स्तम्भानु) गृह्णातु (वैरूपम्) विवि-
धानि रूपाणि प्रकृतानि यस्मिँस्तत् (साम) (प्रतिष्ठित्यै)
प्रतिष्ठायै (अन्तरिक्षे) (ऋषयः) गतिमन्तः (त्वा) (प्रथ-
मजाः) प्रथमाहिस्तीर्णात्कारणाज्जाता वायवः (देवेषु) दान-
साधकेषु (दिवः) प्रकाशस्य (मात्रया) भागेन (वरिष्णा)
(प्रथन्तु) (विधर्त्ता) विविधानां रत्नानां धारकः (च) (अयम्)
(अधिपतिः) (च) (ते) (त्वा) (सर्वे) (संविदानाः)
सम्यग्लब्धज्ञानाः (नाकस्य) (पृष्ठे) (स्वर्गे) (लोके) (यजमानम्)
(च) (सादयन्तु) ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे स्त्रिय या प्रतीची दिगिव सम्राडसि तस्यास्ते प-
तिरादित्या देवा अधिपतय इवार्यं सप्तदशश्च स्तोमो वरुणो हेती-
नां प्रतिधर्त्ताधिपतिस्त्वा पृथिव्यां श्रयत्वव्यथायै मरुत्वतीयमुक्थं

प्रतिष्ठित्यै वैरूपं साम च स्तम्नातु ये च दिवो मात्रया वरिष्णा
 सहान्तरिक्षे प्रथमजा ऋषयो देवेषु वर्तन्ते तद्वत्त्वा विद्वांसः प्र-
 थन्तु । यथा विधर्त्ता चाधिपतिश्च राजा प्रजाः सुखे स्थापयतु
 तथा ते सर्वे संविदानाः सन्तस्त्वा यजमानं च नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे
 लोके सादयन्तु ॥ १२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा विद्वांसः पश्चिमां दिशं
 तत्रस्थान् पदार्थाँश्चान्येभ्यो विज्ञापयन्ति । तथा स्त्रीपुरुषाः स्वप-
 त्यादीन् विद्ययाऽलंकुरुवन्तु ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे स्त्री जो तू (प्रतीची) पश्चिम (दिक्) दिशा के समान (सम्रा-
 ट्) सम्यक् प्रकाशित (असि) है उस (ते) तेरा पति (आदित्याः) बिजुली से
 युक्त प्राण वायु (देवाः) दिव्य सुखदाता (अधिपतयः) स्वामियों के तुल्य (अ-
 यम्) यह (सप्तदशः) सत्रह संख्या का पूरक (च) और (स्तोमः) स्तुति के
 योग्य (वरुणः) जलसमुदाय के समान (हेतीनाम्) बिजुलियों का (प्रतिधर्त्ता)
 धारण करने वाला (अधिपतिः) स्वामी (त्वा) तुझ को (पृथिव्याम्) पृथिवी पर
 (श्रयतु) सेवन करे (अव्यथायै) स्वरूप से अचल तेरे लिये (मरुत्वतीयम्) बहुत
 मनुष्यों के व्याख्यान से युक्त (उक्थम्) कथन योग्य वेदवचन तथा (प्रतिष्ठित्यै) प्रति-
 ष्ठा के लिये (वैरूपम्) विविध रूपों के व्याख्यान से युक्त (साम) सामवेद को
 (स्तम्नातु) ग्रहण करे । और जो (दिवः) प्रकाश के (मात्रया) भाग से (वरिष्णा) बहु-
 त्व के साथ (अन्तरिक्षे) आकाश में (प्रथमजाः) विस्तार युक्त कारण से उत्पन्न
 हुये (ऋषयः) गतियुक्त वायु (देवेषु) दान के हेतु अवयवों में वर्तमान हैं वैसे (त्वा) तुझ
 को विद्वान् लोग (प्रथन्तु) प्रसिद्ध उपदेश करें । जैसे (विधर्त्ता) जो विविध रत्नों का
 धारण करने वाला है (च) यह भी (अधिपतिः) अध्यक्ष स्वामी राजा प्रजाओं को सुख में

१५००

पञ्चदशोऽध्यायः ॥

रखता है वैसे (ते) तेरे मध्य में (सर्वे) सब (संविदानाः) अच्छे प्रकार ज्ञान को प्राप्त हुए (त्वा) तुझको (च) और (यजमानम्) विद्वानों के सेवक पुरुष को (नाकस्य) दुखरहित देश के (पृष्ठे) एक भागमें (स्वर्गे) सुख प्रापक (लोके) दर्शनीय स्थान में (सादयन्तु) स्थापित करें ॥ १२ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचक लु०—जैसे विद्वान् लोग पश्चिम दिशा और वहाँ के पदार्थों को दूसरों के लिये जानते हैं वैसे स्त्री पुरुष अपने सन्तानों आदि को विद्यादि गुणों से सुशोभित करें ॥ १२ ॥

स्वराडसीत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । मरुतो देवताः । पूर्वस्य भुरिग्राह्मी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः । प्रथमजा इत्युत्तरस्य ब्राह्मा बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तौ कीदृशावित्याह ॥

फिर वे दोनों कैसे हों यह वि०

स्वराडस्युदीची दिङ् मरुतस्ते देवा अधिपतयः
सोमो हेतानां प्रतिधत्तैकविंशस्त्वा स्तोमः पृ-
थिव्याश्च श्रयतु निष्कैवल्यमुक्थमव्यथायै स्त-
भ्नातु। वैराजश्चसाम प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्ष ऋषय-
स्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथन्तु-
विधत्ता चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना ना-
कस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानं च सादयन्तु ॥ १३ ॥

स्वराडिति स्वराट् । असि । उदीची । दिक् ।
 मरुतः । ते । देवाः । अधिपतय इत्यधिपतयः ।
 सोमः । हेतीनाम् । प्रतिधर्तति प्रतिधर्ता । एक-
 विंश इत्येकविंशः । त्वा । स्तोमः । पृथिव्याम् ।
 श्रयतु । निष्कैवल्यम् । निःकैवल्यमिति निः-
 कैवल्यम् । उक्थम् । अव्यथायै । स्तभ्नातु । वैरा-
 जम् । सामं । प्रतिष्ठित्यै । प्रतिस्थित्या इति प्रति-
 स्थित्यै । अन्तरिक्षे । ऋषयः । त्वा । प्रथमजा
 इति प्रथमजाः । देवेषु । दिवः । मात्रया । वरि-
 म्णा । प्रथन्तु । विधर्तति विधर्ता । च । अय-
 म् । अधिपतिरित्यधिपतिः । च । त्वा । सर्वे ।
 संविदाना इति सम्विदानाः । नाकस्य । पृष्ठे ।
 स्वर्ग इति स्वर्गे । लोके । यजमानम् । च । सा-
 दयन्तु ॥ १३ ॥

पदार्थः—(स्वराट्) या स्वयं राजते (असि) अस्ति
 (उदीची) य उदङ्दुत्तरं देशमञ्चति सा (दिक्) (मरुतः)
 वायवः (ते) तव (देवाः) दिव्यसुखप्रदाः (अधिपतयः)
 (सोमः) चन्द्रः (हेतीनाम्) वज्रवहर्तमानानां किरणानाम्

१५०२

पञ्चदशोऽध्यायः ॥

(प्रतिधर्ता) (एकविंशः) एतत्संख्यापूरकः (त्वा) त्वाम् (स्तो-
मः) स्तुतिसाधकः (पृथिव्याम्) (श्रयतु) (निष्केवल्यम्)
निरन्तरं केवलं स्वरूपं यस्मिंस्तत्र साधुम् । अत्र केर्धातोर्बाहुलका-
दौणादिको बलच् प्रत्ययः (उक्थम्) वक्तुं योग्यम् (अव्यथायै)
अविद्यमानेन्द्रियभयायै (स्तभ्नातु) (वैराजम्) विराट्प्रतिपा-
दकम् (साम) (प्रतिष्ठित्यै) (अन्तरिक्षे) (ऋषयः) ब-
लवन्तः प्राणाः (त्वा) (प्रथमजाः) (देवेषु) (दिवः) (मा-
त्रया) (वरिष्णा) (प्रथन्तु) (विधर्ता) विविधस्य शीतस्य
धर्ता (च) (अयम्) (अधिपतिः) अधिष्ठाता (च) (ते)
(त्वा) (सर्वे) (संविदानाः) सम्यक्कृतप्रतिज्ञाः (नाकस्य)
(पृष्ठे) (स्वर्गे) (लोके) (यजमानम्) (च) (साद-
यन्तु) ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे स्त्रियथा स्वराडुदीची दिगस्यस्ति तथा ते
पतिर्भवतु यस्या दिशो मरुतो देवा अधिपतयः सन्ति तद्द्वय एक-
विंशः स्तोमः सोमो हेतीनां प्रतिधर्ता जनस्त्वां पृथिव्यां श्रय-
त्वव्यथायै निष्केवल्यमुक्थं प्रतिष्ठित्यै वैराजं साम च स्तभ्नातु
यथा तेऽन्तरिक्षे स्थिता देवेषु प्रथमजा दिवो मात्रया वरिष्णा सह
वर्तमाना ऋषयः सन्ति तथाऽयमेवैतेषां विधर्ता चाधिपतिरस्ति तत्र
विषये ते सर्वे संविदाना विद्वांसस्त्वा प्रथन्तु नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे
लोके त्वा यजमानं च सादयन्तु ॥ १३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु.—यथा विद्वांसः सोमं प्राणांश्च
साधिष्ठानान् विदित्वा कार्येषूपयुज्य सुखं लभन्ते तथा अध्या-

पका अध्यापिकाश्च शिष्यान् शिष्याश्च विद्याग्रहणायोपयुज्यान-
न्दयन्तु ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे स्त्रि जैसे (स्वराट्) स्वयं प्रकाशमान (उदीची) उत्तर
(दिक्) दिशा (असि) है वैसा (ते) तेरा पति हो जिस दिशा के (मरुतः) वायु
(देवाः) दिव्यरूप (अधिपतयः) अधिष्ठाता हैं उन के सदृश जो (एकविंशः) इक्कीस
संख्या का पूरक (स्तोमः) स्तुति का साधक (सोमः) चन्द्रमा (हेतीनाम्) वज्र
के समान वर्तमान किरणों का (प्रतिधर्त्ता) धारने हारा पुरुष (त्वा) तुझ को
(पृथिव्याम्) भूमि में (श्रयतु) सेवन करे (अव्यथायै) इन्द्रियों के भय से रहित
तेरे लिये (निष्केवल्यम्) जिस में केवल एक स्वरूप का वर्णन हो वह (उक्थम्)
कहने योग्य वेदभाग तथा (प्रतिष्ठित्यै) प्रतिष्ठा के लिये (वैराजम्) विराट् रूप
का प्रतिपादक (साम) सामवेद का भाग (स्तम्नातु) ग्रहण करे (च) और
जैसे तेरे मध्य में (अन्तरिक्षे) अवकाश में स्थित (देवेषु) इन्द्रियों में (प्रथमजाः)
मुख्य प्रसिद्ध (दिवः) ज्ञान के (मात्रया) मार्गों से (वरिष्मणा) अधिकता के
साथ वर्तमान (ऋषयः) बलवान् प्राण हैं वैसे (अयम्) यही इन प्राणों का
(विधर्त्ता) विविध शक्ति को धारण कर्त्ता (च) और (अधिपतिः) अधिष्ठाता है (ते)
वे (सर्वे) सब इस विषय में (संविदानाः) सम्यक् बुद्धिमान् विद्वान् लोग प्रतिज्ञा से
(त्वा) तुझ को (प्रथन्तुः) प्रसिद्ध करें और (नाकस्य) उत्तम सुखरूप लोक के (पृष्ठे)
ऊपर (स्वर्गे) सुखदायक (लोके) लोक में (त्वा) तुझ को (च) और (यज-
मानम्) यजमान पुरुष को (सादयन्तु) स्थित करें ॥ १३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे विद्वान् लोग आधार के सहित च-
न्द्रमा आदि पदार्थों और आधार के सहित प्राणों को यथावत् ज्ञान के संसारी कार्यों में
उपयुक्त करके सुख को प्राप्त होते हैं। वैसे अध्यापक स्त्री पुरुष कन्या पुत्रों को विद्या
ग्रहण के लिये उपयुक्त करके आनन्दित करें ॥ १३ ॥

अधिपत्यसीत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । विश्वे देवा देवताः । पूर्वस्य
ब्राह्मी जगती छन्दो निषादः स्वरः ॥ प्रतिष्ठित्या इत्युत्तरस्य
ब्राह्मी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

१५०४

पञ्चदशोऽध्यायः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही वि० ॥

अधिपत्न्यसि बृहती दिग्विश्वे ते देवा अधिप-
 तयो बृहस्पतिर्हेतीनां प्रतिधर्ता त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ
 त्वा स्तोमौ' पृथिव्यां श्रयतां वैश्वदेवाग्निमारुते
 उक्थे अव्यथायै स्तभ्नीतां शाकवरैवने सामनी
 प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्ष ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु
 दिवो मात्रया वरिष्णा प्रयन्तु विधर्ता चायमाधि-
 पतिश्च ते त्वा सर्वे संविज्ञाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे
 लोके यजमानञ्च सादयन्तु ॥ १४ ॥

अधिपत्नीत्यधिपत्नी । असि । बृहती । दिक् ।
 विश्वे । ते । देवाः । अधिपतय इत्यधिपतयः ।
 बृहस्पतिः । हेतीनाम् । प्रतिधर्तति प्रतिधर्ता ।
 त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ । त्रिणवत्रयस्त्रिंशविति त्रि-
 नवत्रयस्त्रिंशौ । त्वा । स्तोमौ' । पृथिव्याम् ।
 श्रयताम् । वैश्वदेवाग्निमारुते इति । वैश्वदेवाग्नि-
 मारुते । उक्थे इत्युक्थे । अव्यथायै । स्तभ्नीताम् ।

शाक्वरैवते इति शाक्वरैवते । सामनी इति सा-
मनी । प्रतिष्ठित्यै । प्रतिस्थित्या इति प्रतिऽस्थित्यै ।
अन्तरिक्षे । ऋषयः । त्वा । प्रथमजा इति प्रथ-
मऽजाः । देवेषु । दिवः । मात्रया । वरिम्णा । प्र-
थन्तु । विधर्तेति विऽधर्ता । च । अयम् । अधिप-
तिरित्यधिऽपतिः । च । ते । त्वा । सर्वै । संविदाना
इति सम्ऽविदानाः । नाकस्य । पृष्ठे । स्वर्ग इति
स्वऽगे । लोके । यजमानम् । च । सादयन्तु ॥ १४ ॥

पदार्थः—(अधिपत्नी) सर्वासां दिशामुपरि वर्तमाना (अ-
सि) (बृहती) महती (दिक्) (विश्वे) अखिलाः (ते)
तत्र (देवाः) द्योतकाः (अधिपतयः) अधिष्ठातारः (बृहस्प-
तिः) पालकः सूर्यः (हेतीनाम्) वृद्धानाम् (प्रतिधर्ता) प्र-
तीत्या धर्ता (त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ) (त्वा) (स्तोमौ) स्तुतिसाध-
कौ (पृथिव्याम्) (श्रयताम्) (वैश्वदेवाग्निमारुते) वैश्वदे-
वाग्निमरुद्द्वयारूपायिके (उक्थे) वक्तव्ये (अव्यथायै) आवि-
द्यमानसार्वजनिकपीडायै (स्तम्भीताम्) (शाक्वरैवते) श-
क्त्यैश्वर्य्यप्रतिपादिके (सामनी) (प्रतिष्ठित्यै) (अन्तरिक्षे)
(ऋषयः) धनञ्जयादयः सूक्ष्मस्थूला वायवः प्राणाः (स्वा) (प्र-
थमजाः) आदिजाः (देवेषु) दिव्यगुणेषु पदार्थेषु वा (दिवः)
(मात्रया (वरिम्णा) प्रथन्तु) (विधर्ता) (च) (अयम्)

१५०६

पञ्चदशोऽध्यायः ॥

(अधिपतिः) (च) (ते) (त्वा) (सर्वे) (संविदानाः)
 कृतप्रतिज्ञाः (नाकस्य) (पृष्ठे) (स्वर्गे) (लोके) (यज-
 मानम्) (च) (सादयन्तु) ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे स्त्रि या त्वं बृहत्पतिपत्नी दिगिवासि तस्यास्ते
 पतिर्विश्वे देवा अधिपतयः सन्ति तद्द्वयो बृहस्पतिर्हेतीनां प्रतिधर्त्ता
 त्वा च त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ पृथिव्यामव्यथायै वैश्वदेवाग्निमारुते
 उक्थे च श्रयताम् । प्रतिष्ठित्यै शाक्वरैवते सामनी च स्तम्भी-
 ताम् । यथा तेऽन्तरिक्षे प्रथमजा ऋषयो देवेषु दिवो मात्रया वरि-
 ष्णा त्वा प्रथन्ते तान् मनुष्याः प्रथन्तु । यथाऽयमधिपतिर्विधर्त्ता
 सूर्योऽस्ति यथा संविदाना विद्वांसस्त्वा नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके
 सादयन्ति यथा सर्वे ते यजमानं च सादयन्तु तथा त्वं पत्या सह
 वर्तेथाः ॥ १४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा सर्वासां मध्यस्था दिक्
 सर्वाभ्योऽधिकास्ति तथा सर्वेभ्यो गुणेभ्यः शरीरात्मवलमधिकम-
 स्तीति वेद्यम् ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे स्त्रि । जो तू (बृहती) बड़ी (अधिपत्नी) सब दिशाओं के
 ऊपर वर्तमान (दिक्) दिशा के समान (असि) है उस (ते) तेरा पति (विश्वे)
 सब (देवाः) प्रकाशक सूर्यादि पदार्थ (अधिपतयः) अधिष्ठाता हैं । वैसे जो
 (बृहस्पतिः) विश्व का रक्षक (हेतीनाम्) बड़े लोकों का (प्रतिधर्त्ता) प्रतीति के
 साथ धारण करने वाले सूर्य के तुल्य वह तेरा पति (त्वा) तुझ को (च) और
 (त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ) ग्यारह और तैंतीस (स्तोमौ) स्तुति के साधन (पृथिव्याम्)
 पृथिवी में (अव्यथायै) पीड़ा रहितता के लिये (वैश्वदेवाग्निमारुते) सब विद्वान्
 और अग्नि वायुओं के व्याख्यान करने वाले (उक्थे) कहने योग्य वेद के दो
 मार्गों का (श्रयताम्) आश्रय करे और जैसे (प्रतिष्ठित्यै) प्रतिष्ठा होने के लिये

(शाक्ररैवते) शकरी और रेवती छन्द से कहे अर्थों से (सामनी) साम वेद के दो भागों को (स्तम्नीताम्) संगत करो । जैसे वे (अन्तरिक्षे) अवकाश में (प्रथमनाः) आदि में हुए (ऋषयः) धनञ्जय आदि सूक्ष्म स्थूल वायु रूप प्राण (देवेषु) दिव्य गुण वाले पदार्थों में (दिवः) प्रकाश की (मात्रया) मात्रा और (वरिष्णा) अधिकता से (त्वा) तुझ को प्रसिद्ध करते हैं उन को मनुष्य लोग (प्रथन्तु) प्रख्यात करें जैसे (अथम्) यह (अधिपतिः) स्वामी (विधर्त्ता) विविध प्रकार से सब को धारण करने हारा सूर्य है जैसे (संविदानाः) सम्यक् सत्यप्रतिज्ञा युक्त ज्ञानवान् विद्वान् लोग (त्वा) तुझ को (नाकस्य) (पृष्ठे) सुखदायक देश के उपरि (स्वर्गे) सुखरूप (लोके) स्थान में स्थापित करते हैं (ते) वे (सर्वे) सब (यजमानम्) तेरे पुरुष और तुझ को (सादयन्तु) स्थित करें वैसे तुम स्त्री पुरुष दोनों वर्त्ता करो ॥ १४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे सब के बीच की दिशा सब से अधिक है वैसे सब गुणों से शरीर और आत्मा का बल अधिक है ऐसा निश्चित जानना चाहिये ॥ १४ ॥

अयं पुर इत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । वसन्त ऋतुर्देवता ।

विकृतिश्छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथ रश्म्यादिदृष्टान्तेन सहिद्योपदिश्यते ॥

अब किरण आदि के दृष्टान्त से श्रेष्ठ विद्या का उ० ॥

अयं पुरो हरिकेशः सूर्यरश्मिस्तस्य रथगृत्सश्च
रथोजाश्च सेनानीग्रामण्यौ । पुञ्जिक्स्थला च
ऋतुस्थला चाप्सरसौ । दृक्षणवः पशवो हेतिः
पौरुषेयो बधः प्रहेतिस्तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु

१५०८

पञ्चदशोऽध्यायः ॥

ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां
जम्भे दध्मः ॥ १५ ॥

अयम् । पुरः । हरिकेश इति हरिकेशः । सूर्यरश्मिरिति सूर्यरश्मिः । तस्य । रथगृत्स इति रथगृत्सः । च । रथोजा इति रथजः । च । सेनानीग्रामण्यौ । सेनानीग्रामन्याविति सेनानीग्रामन्यौ । पुञ्जिकस्थलेति पुञ्जिकस्थला । च । क्रतुस्थलेति क्रतुस्थला । च । अप्सरसौ । दक्षवः । पशवः । हेतिः । पौरुषेयः । बधः । प्रहेतिरिति प्रहेतिः । तेभ्यः । नमः । अस्तु । ते । नः । अवन्तु । ते । नः । मृडयन्तु । ते । यम् । द्विष्मः । यः । च । नः । द्वेष्टि । तम् । एषाम् । जम्भे । दध्मः ॥ १५ ॥

पदार्थः—(अयम्) (पुरः) पूर्वस्मिन् काले वर्तमानः (हरिकेशः) हरणशीला हरितवर्णाः केशा इव केशाः प्रकाशा यस्य । अत्र छिशोरन् लो लोपश्च । ३० । ५ । ३३ । इत्यन् लकारलोपश्च (सूर्यरश्मिः) सूर्यस्य किरणः (तस्य) (रथगृत्सः) रथस्य प्रवेता गृत्सो मेधावीव वर्तमानः । गृत्स इति मेधावि ना० निघं० ३ । २५ गृत्सो मेधावी गृणातेः स्तुतिकर्मणः निरु० १।५

(च) (रथौजाः) रथेनौजो बलं यस्य (च) (सेनानीग्रामण्यौ)
 सेनानीश्च ग्रामणीश्च ताविव (पुत्रिजकस्थला) समूहस्थाना
 दिक् (च) (ऋतुस्थला) प्रज्ञाकर्मज्ञापनोपदिक् (च) (अ-
 प्सरसौ) ये अप्सु प्राणेषु सरन्त्यौ गच्छन्त्यौ ते (दङ्क्षणवः)
 मांसघासादीनां दंशनशीला व्याघ्रादयः । अत्र दंशधातोर्बाहुलकानुः
 सुडागमश्च (पशवः) (हेतिः) वज्रइव घातुकः (पौरुषेयः)
 पुरुषाणां समूहः (बधः) हन्ति येन (प्रहेतिः) प्रकृष्टो हेतिर्वज्र-
 इव वर्तमानः (तेभ्यः) (नमः) वज्रः (अस्तु) (ते) (नः)
 अस्मान् (अवन्तु) रक्षन्तु (ते) (नः) अस्मान् (मृडय-
 न्तु) आनन्दयन्तु (ते) रक्षका वयम् (यम्) हिंसकम् (हि-
 ष्मः) विरुन्धमः (यः) (च) (नः) अस्मान् (हेष्टि) विरु-
 णाद्धि (तम्) (एषाम्) पशूनाम् (जम्भे) जम्भन्ति गात्राणि
 विनामयन्ति येन मुखेन तस्मिन् (दध्मः) संस्थापयामः ॥ १५ ॥

अन्वयः—योऽयं पुरो हरिकेशः सूर्यरश्मिरस्ति तस्य रथगृ-
 त्सश्च रथौजाश्च सेनानीग्रामण्याविवापरी रश्मी वर्तते । तस्य
 पुत्रिजकस्थला च ऋतुस्थला चाप्सरसौ वर्तते । ये दंक्षणवः पश-
 वः सन्ति तेषामुपरि हेतिर्वज्रः पततु ये पौरुषेयो बधः प्रहेतिरिव
 वर्तमानाः सन्ति तेभ्यो नमोऽस्तु । ये धार्मिका राजादयः सभ्या
 राजपुरुषाः सन्ति ते नोऽवन्तु । ते नो मृडयन्तु ते वयं यं हिष्मो
 यश्च नो हेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः ॥ १५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा सूर्यस्य रश्मिर्हरितोऽस्ति
 तेन साकं रक्तपीतादयः किरणा वर्तन्ते तथा सेनानीग्रामण्यौ व-

त्तित्वा रक्तकौ भवेताम् । यथा राजादयः सिंहादिहिंसकान् पशू-
निरुध्य गवादीन् रक्षन्ति । तथैव विद्वांसः सुशिक्षयाऽस्मान् सर्वान्
मनुष्यान् धर्मानुष्ठानानिरुध्य धर्म्ये कर्मणि वर्त्तयित्वा द्वेष्टन् नि-
वाश्यन्तु । इदमपि वसन्तर्तौ व्याख्यानम् ॥ १५ ॥

पदार्थः--जो (अयम्) यह (पुरः) पूर्वकाल में वर्त्तमान (हरिकेशः)
हरितवर्ण केश के समान हरणशील और क्लेशकारी ताप से युक्त (सूर्यरश्मिः) सूर्य की किरणें
हैं (तस्य) उनका (रथगृत्सः) बुद्धिमान् सारथि (च) और (रथौजाः) रथ के लेचलने के वाहन
(च) इन दोनों के तथा (सेनानीग्रामण्यौ) सेनापति और ग्राम के अध्यक्ष के समान अन्य
प्रकार के भी किरण होते हैं उन किरणों की (पुञ्जिकस्थला) सामान्य प्रधान दिशा (च)
और (क्रतुस्थला) प्रज्ञा कर्म को जतानेवाली उपदिशा (च) ये दोनों (अप्सर-
सौ) प्राणों में चलने वाली अप्सरा कहाती हैं जो (दङ्क्षणवः) मांस और घास
आदि पदार्थों को खाने वाले व्याघ्र आदि (पशवः) हानिकारक पशु हैं उनके ऊ-
पर (हेतिः) बिजुली गिरे । जो (पौरुषेयः) पुरुषों के समूह (बधः) मारनेवाले
और (प्रहेतिः) उत्तम वज्र के तुल्य नाश करने वाले हैं (तेभ्यः) उन के लिये
(नमः) वज्र का प्रहार (अस्तु) हो । और जो धार्मिक राजा आदि सभ्य राजपुरुष हैं
(ते) वे उन पशुओं से (नः) हम लोगों की (अवन्तु) रक्षा करें (ते) वे
(नः) हम को (मृडयन्तु) सुखी करें (ते) वे रक्षक हम लोग (यम्) जिस
हिंसक से (द्विष्मः) विरोध करें (च) और (यः) जो हिंसक (नः) हम से
(द्वेष्टि) विरोध करे (तम्) उसको हम लोग (एषाम्) इन व्याघ्रादि पशुओं के
(जम्मे) मुख में (दध्मः) स्थापन करें ॥ १५ ॥

भावार्थः--इस मंत्र में वाचकलु०--जैसे सूर्य के किरण हरे वर्ण वाले हैं
उस के साथ लाल पीले आदि वर्ण वाले भी किरण रहते हैं वैसे ही सेनापति और
ग्रामाध्यक्ष वर्त्त के रक्षक होंगे । जैसे राजा आदि पुरुष मृत्यु के हेतु सिंह आदि पशुओं
को रोक के गौ आदि पशुओं की रक्षा करते हैं वैसे ही विद्वान् लोग अच्छी शिक्षा
अधर्माचरण से पृथक् रख धर्म में चला के हम सब मनुष्यों की रक्षा करके द्वेषियों
का निवारण करें । यह भी सब वसन्त ऋतु का व्याख्यान है ॥ १५ ॥

अयं दक्षिणेत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । ग्रीष्मर्तुर्देवता । प्रकृति-
शब्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तादृशमेव विषयमाह ॥

फिर भी वैसाही वि० ॥

अयं दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य रथस्वनश्च रथे
चित्रश्च सेनानीग्रामण्यौ । मेनका च सहजन्या
चाप्सरसौ यातुधाना हेती रक्षांश्चसि प्रहेतिस्ते-
भ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं
द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः ॥१६॥

अयम् । दक्षिणा । विश्वकर्मेति विश्वऽकर्मा ।
तस्य । रथस्वन इति रथऽस्वनः । च । रथे चित्र इति-
रथेऽचित्रः । च । सेनानीग्रामण्यौ । सेनानीग्राम-
न्याविति सेनानीग्रामन्यौ । मेनका । च । सह-
जन्येति सहऽजन्या । च । अप्सरसौ । यातुधाना
इति यातुऽधानाः । हेतिः । रक्षांश्चसि । प्रहेतिरि-
ति प्रऽहेतिः । तेभ्यः । नमः । अस्तु । ते । नः । अव-
न्तु । ते । नः । मृडयन्तु । ते । यम् । द्विष्मः । यः ।
च । नः । द्वेष्टि । तम् । एषाम् । जम्भे । दध्मः ॥१६॥

पदार्थः—(अयम्) (दक्षिणा) दक्षिणतः (विश्वकर्मा)
विश्वानि सर्वाणि कर्माणि यस्मात्स वायुः (तस्य) (रथस्वनः)

१५१२

पञ्चदशोऽध्यायः ॥

रथस्य स्वनः शब्द इव शब्दो यस्य सः (च) (रथेचित्रः) रथे रमणीये चित्राण्याश्चर्यरूपाणि चिह्नानि यस्य सः (च) (सेनानीग्रामणौ) (मेनका) यथा मन्यते सा (च) (सहजन्या) सहोत्पन्ना (च) (अप्सरसौ) ये अप्सवन्तरिक्षे सरतस्ते (यातुधानाः) प्रजापीडकाः (हेतिः) वज्रः (रक्षांसि) दुष्टकर्मकारिणः (प्रहेतिः) (तेभ्यः) (नमः) वज्रः (अस्तु) (ते) (नः) अस्मान् (अवन्तु) (ते) (नः) (मृडयन्तु) सुखयन्तु (ते) (यम्) (द्विष्मः) (यः) (च) (नः) (द्वेष्टि) (तम्) (एषाम्) वायूनाम् (जम्भे) व्याघ्रस्य मुख इव कष्टे (दध्मः) ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा योऽयं विश्वकर्मा वायुर्दक्षिणा वाति तस्य वायो रथस्वनश्च रथेचित्रश्च सेनानीग्रामण्याविव वर्त्तमाने मेनका च सहजन्या चाप्सरसौ वर्त्तते । ये यातुधानाः सन्ति तेषामुपरि हेतिर्यानि रक्षांसि वर्त्तन्ते तेषामुपरि प्रहेतिरिव तेभ्यो नमोस्त्विति कृत्वा शिञ्जका न्यायाधीशास्ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते वयं यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां वायूनां जम्भेदध्मस्तथा प्रयतध्वम् ॥ १६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये स्थूलसूक्ष्ममध्यस्थस्य वायोरुपयोगं कर्तुं जानन्ति ते शत्रून्निवार्य सर्वानानन्दयन्ति । इदमपि ग्रीष्मर्तौः शिष्टं व्याख्यानं वेद्यम् ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (अयम्) यह (विश्वकर्मा) सब चेष्टारूप कर्मों का हेतु वायु (दक्षिणा) दक्षिण दिशा से चलता है (तस्य) उस वायु के (रथस्वनः) रथ के शब्द के समान शब्द वाला (च) और (रथेचित्रः) रमणीय रथ में

यजुर्वेदभाष्ये ॥

१५१३

चिह्न युक्त आश्चर्य कार्यों का करने वाला (च) ये दोनों (सेनानीग्रामण्यौ)
 सेनापति और ग्रामाध्यक्ष के समान वर्तमान (मेनका) जिस से मनन किया जाय
 वह (व) और (सहजन्त्या) एक साथ उत्पन्न हुई (च) ये दोनों (अप्सरसौ)
 अन्तरिक्ष में रहने वाली किरणादि अप्सरा हैं जो (जातुधाना) प्रजा को पीड़ा देने वाले हैं
 उन के ऊपर (हेतिः) वज्र जो (रक्षांसि) दुष्ट कर्म करने वाले हैं उन के ऊपर
 (प्रहेतिः) प्रकृष्ट वज्र के तुल्य (तेभ्यः) उन प्रजापीड़क आदि के लिये (नमः)
 वज्र का प्रहार (अस्तु) हो ऐसा करके जो न्यायाधीश शिक्षक हैं (ते) वे (नः)
 हमारी (अवन्तु) रक्षा करें (ते) (वे) (नः) हम को (मृडयन्तु) सुखी करें
 (ते) वे हमलोग (यम्) जिस दुष्ट से (द्विष्मः) द्वेष करें (च) और (यः)
 जो दुष्ट (नः) हम से (द्वेष्टि) द्वेष करे (तम्) उस को (एषाम्) इन वायुओं के
 (जम्भे) व्याघ्र के समान मुख में (दध्मः) धारण करते हैं वैसा प्रयत्न करो ॥ १६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो स्थूल सूक्ष्म और मध्यस्थ वायु से
 उपयोग लेने को जानते हैं वे शत्रुओं का निवारण करके सब को आनन्दित करते हैं।
 यह भी ग्रीष्म ऋतु का शेष व्याख्यान है ऐसा जानो ॥ १६ ॥

अयं पश्चाद्विश्वव्यं चास्तस्य रथं प्रोतश्चासं

विराट् कृतिश्छन्दः । निषादः स्वर ॥

पुनस्तादृशमेव विषयमाहः ॥

फिर वैसा ही विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

अयं पश्चाद् विश्वव्यं चास्तस्य रथं प्रोतश्चासं
 मरथश्च सेनानीग्रामण्यौ । प्रम्लोचन्ती चानुम्लोच-
 न्ती चाप्सरसौ । व्याघ्रा हेतिः सर्पाः प्रहेतिस्तेभ्यो
 नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो
 यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः ॥ १७ ॥

१५१४

पञ्चदशोऽध्यायः ॥

अयम् । पश्चात् । विश्वव्यचा इति विश्वऽव्य-
 चाः । तस्य । रथप्रोतइति रथऽप्रोतः । च । अस-
 मरथ इत्यसमऽरथः । च । सेनानीग्रामण्यौ । से-
 नानीग्रामन्याविति सेनानीग्रामन्यौ । प्रम्लोचन्ती-
 ति प्रऽम्लोचन्ती । च । अनुम्लोचन्तीत्यनुऽम्लो-
 चन्ती । च । अप्सरसौ । व्याघ्राः । हेतिः । सर्पाः ।
 प्रहेतिरिति प्रऽहेतिः । तेभ्यः । नमः । अस्तु । ते । नः ।
 अवन्तु । ते । नः । मृडयन्तु । ते । यम् । द्विष्मः ।
 यः । च । नः । द्वेष्टि । तम् । एषाम् । जम्भे ।
 दध्मः ॥ १७ ॥

पदार्थः—(अयम्) (पश्चात्) (विश्वव्यचाः) विश्वं
 विचति व्याप्नोति स विद्युद् रूपोऽग्निः (तस्य) (रथप्रोतः) रथो
 रमणीयस्ते जः समूहः प्रोतो व्यापितो येन सः (च) (असमरथः)
 अविद्यमानः समो रथो यस्य सः (च) (सेनानीग्रामण्यौ) ए-
 ताविव (प्रम्लोचन्ती) प्रकृष्टतया सर्वानोषध्यादिपदार्थान् म्लो-
 चयन्ती (च) (अनुम्लोचन्ती) अनुम्लोचयन्ती दीप्तिः (च)
 (अप्सरसौ) (व्याघ्राः) सिंहाः (हेतिः) (सर्पाः) ये सर्पन्ति त-
 ऽहयः (प्रहेतिः) (तेभ्यः) (नमः) (अस्तु) (ते) (नः)
 (अवन्तु) (ते) (नः) (मृडयन्तु) (ते) (यम्) (द्विष्मः)
 (यः) (च) (नः) (द्वेष्टि) (तम्) (एषाम्) (जम्भे)
 (दध्मः) ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाऽयं यश्चाद्विश्वव्यचा अस्ति तस्य सेनानीग्रामण्याविव रथप्रोतश्चासमरथश्च प्रम्लोचन्ती चानुम्लोचन्ती चाप्सरसौ स्तः । यथा हेतिः प्रहेतिर्व्याघ्राः सर्पाश्च सन्ति तेभ्यो नमोऽस्तु । यएतेभ्यो रत्नकास्ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते वयं यं द्विष्मो यइच नो द्वेष्टि यमेषां जम्भे दध्मस्तं तेऽपि । धरन्तु ॥ १७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—इदं वर्षतोः शिष्टं व्याख्यान-मस्मिन् युक्ताहारविहारौ मनुष्यैः कार्यौ ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (अयम्) यह (पश्चात्) पीछे से (विश्वव्यचाः) विश्व में व्याप्त बिजुली रूप अग्नि है उस के (सेनानीग्रामण्यौ) सेनापति और ग्रामपति के समान (रथप्रोतः) रमणीय तेजस्वरूप में व्याप्त (च) और (अस-मरथः) जिस के समान दूसरा रथ न हो वह (च) ये दोनों (प्रम्लोचन्ती) अच्छे प्रकार सब ओषधि आदि वदार्थों को शुष्क कराने वाली (च) तथा (अनुम्लोचन्ती) पश्चात् ज्ञान का हेतु प्रकाश (च) ये दोनों (अप्सरसौ) क्रियाकारक आकशस्थ किरण हैं जैसे (हेतिः) सधारण वज्र के तुल्य तथा (प्रहेतिः) उत्तम वज्र के समान (व्याघ्राः) सिंहों के तथा (सर्पाः) सर्पों के समान प्राणियों को दुःखदायी जीव हैं (तेभ्यः) उन के लिये (नमः) वज्रग्रहार (अस्तु) हो और जो इन पूर्वोक्तों से रक्षा करें (ते) वे (नः) हमारे (अवन्तु) रत्नक हों (ते) वे (नः) हम को (मृडयन्तु) सुखी करें तथा (ते) वे हमलोग (यम्) जिस से (द्विष्मः) द्वेष करें (च) और (यः) जो दुष्ट (नः) हम से (द्वेष्टि) द्वेष करे जिस को हम (एषाम्) इन सिंहादि के (जम्भे) मुख में (दध्मः) धरें (तम्) उस को वे रत्नक लोग भी सिंहादि के मुख में धरें ॥ १७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है—यह वर्षा ऋतु का शेष व्याख्यान है । इस में मनुष्यों को नियम पूर्वक आहार विहार करने चाहिये ॥ १७ ॥

१५१६

पञ्चदशोऽध्यायः ॥

अयमुत्तरादित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । शरदृतुर्देवता ।

भुरिगतिधृतिश्छन्दः । षडजः स्वरः ॥

पुनस्तादृशमेव विषयमाह ॥

फिर भी वैसा ही वि० ॥

अयमुत्तरासंयद्वसुस्तस्य ताक्षर्यश्चारिष्टनेमिश्च
 सेनानीग्रामण्यौ । विश्वाची च घृताची चाप्सरसाः
 वापो हेतिर्वातः प्रहेतिस्तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽ-
 वन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि
 तमेषां जम्भे दध्मः ॥ १८ ॥

अयम् । उत्तरात् । संयद्वसुरिति संयत् ऽवसुः ।
 तस्य । ताक्षर्यः । च । अरिष्टनेमिरित्यरिष्टनेमिः ।
 च । सेनानीग्रामन्यौ । सेनानीग्रामन्याविति सेना-
 नीग्रामन्यौ । विश्वाची । च । घृताची । च । अ-
 प्सरसौ । आपः । हेतिः । वातः । प्रहेतिरिति प्रऽ-
 हेतिः । तेभ्यः । नमः । अस्तु । ते । नः । अवन्तु ।
 ते । नः । मृडयन्तु । ते । यम् । द्विष्मः । यः । च ।
 नः । द्वेष्टि । तम् । एषाम् । जम्भे । दध्मः ॥ १८ ॥

पदार्थः—(अयम्) (उत्तरात्) (संयदसुः) यज्ञस्य संगतिकरणः (तस्य) (तार्क्ष्यः) तीक्ष्णतेजः प्रापक आश्विनः (च) (अरिष्टनेमिः) अरिष्टानि दुःखानि दुरे नयति स कार्तिकः (च) (सेनानीग्रामण्यौ) एतद्वद्वर्तमानौ (विश्वची) या विश्वं सर्वं जगदश्चति व्याप्नोति सा (च) (घृताची) घृतमाज्यमुदकं वाञ्छति प्राप्नोति सा दीप्तिः (च) (अप्सरसौ) अप्सु प्राणेषु सरन्त्यौ गती (आपः) (हेतिः) दृद्धिः (वातः) प्रियः पवनः (प्रहेतिः) प्रकर्षेण वर्द्धकः (तेभ्यः) (नमः) (अस्तु) (ते) (नः) (अवन्तु) (ते) (नः) (मृडयन्तु) (ते) (यम्) (हिष्मः) (यः) (च) (नः) (द्वेष्टि) (तम्) (षाम्) (जम्भे) (दध्मः) ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथायमुत्तरात्संयदसुरिव शरदतुरस्ति तस्य सेनानीग्रामण्याविव तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च विश्वाची च घृताचीचाप्सरसौ स्तः यत्राऽऽपो हेतिरिव वर्तिका वातः प्रहेरिवानन्दप्रदो भवति तं ये युक्त्या सेवन्ते तेभ्यो नमोऽस्तु । ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते वयं यं हिष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषामव्यातानां जम्भे दध्मस्तथा यूयं वर्तध्वम् ॥ १८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—इदं शरदतोः शिष्टं व्याख्यानम् । अस्मिन्नपि मनुष्यैर्युक्त्या प्रवर्तितव्यम् ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यों जैसे (अयम्) यह (उत्तरात्) उत्तर दिशा से (संयदसुः) यज्ञ को संगत करने हारे के तुल्य शरद ऋतु है (तस्य) उस के (से-

१५१८

पञ्चदशोऽध्यायः ॥

नानीग्रामण्यौ) सेनापति और ग्रामाध्यक्ष के समान (तार्क्ष्यः) तीक्ष्ण तेज को प्राप्त कराने वाला आश्विन (च) और (अरिष्टनेमिः) दुःखों को दूर करने वाला कार्तिक (च) ये दोनों (विश्वाची) सब जगत् में व्यापक (च) और (घृताची) घी वा जल को प्राप्त कराने वाली दीप्ति (च) ये दोनों (अप्सरसौ) प्राणों की गति हैं जहां (आपः) जल (हेतिः) वृद्धि के तुल्य वर्तने और (वातः) प्रिय पवन (प्र-हेतिः) अच्छे प्रकार बढ़ाने हारे के समान आनन्द दायक होता है उस वायु को जो लोग युक्ति के साथ सेवन करते हैं (तेभ्यः) उन के लिये (नमः) नमस्कार (अस्तु) हो (ते) वे (नः) हमारी (अवन्तु) रक्षा करें (ते) वे (नः) हम को (मृडयन्तु) सुखी करें (ते) वे हम (यम्) जिस से (द्विष्मः) द्वेष करें (च) और (यः) जो (नः) हम से (द्वेष्टि) द्वेष करे (तम्) उस को (एषाम्) इन जल वायुओं के (जम्भे) दुःखदायी गुणरूपा मुख में (दध्मः) धरें वैसे तुम लोग भी वर्त्तों ॥ १८ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—यह शरद ऋतु का शेष व्याख्यान है। इस में भी मनुष्यों को चाहिये कियुक्ति के साथ कार्यों में प्रवृत्त हों ॥ १८ ॥

अयमुपरीत्यस्य परमेष्ठीऋषिः । हेमन्तर्तुर्देवता निचृत्कृति-
श्चछन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तादृशमेव विषयमाह ॥

फिर भी वैसा ही विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

अयमुपर्यर्वाग्वसुस्तस्य सेनजिच्च सुषेणश्च सेनानी-
ग्रामण्यौ । उर्वशी च पूर्वचित्तिश्चाप्सरसाववस्फूर्ज-
न् हेतिर्विद्युत्प्रहेतिस्तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु
ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां
जम्भे दध्मः ॥ १९ ॥

अयम् । उपरि । अर्वाग्वसुरित्यर्वाक्ऽवसुः ।
 तस्य । सेनजिदितिसेनऽजित् । च । सुषेणः । सुसे-
 नइतिसुऽसेनः । च । सेनानीग्रामन्यौ । सेनानि ग्रा-
 मण्यावितिसेनानीग्रामन्यौ । उर्वशी । च । पूर्वचित्ति-
 रितिपूर्वऽचित्तिः । च । अप्ससौ । अवस्फूर्जन्नित्यवऽ-
 स्फूर्जन् । हेतिः । विद्युदिति विऽद्युत् । प्रहेतिरितिप्रऽ-
 हेतिः । तेभ्यः । नमः । अस्तु । ते । नः । अवन्तु । ते ।
 नः । मृडयन्तु । ते । यम् । द्विष्मः । यः । च । नः ।
 द्वेष्टि । तम् । एषाम् । जम्भै । दध्मः ॥ १९ ॥

पदार्थः—(अयम्) (उपरि) वर्तमानः (अर्वाग्वसुः)
 अर्वाग्वष्टेः पश्चाद्वसु धनं यस्मात्स हेमन्तर्तुः (तस्य) (सेन-
 जित्) यः सेनया जयति सः । अत्र उद्यापोः संज्ञाब्जन्दसोर्बहुल-
 मिति ह्रस्वत्वं च (सुषेणः) शोभना सेना यस्य सः (च) (से-
 नानीग्रामण्यौ) एतद्वद्वर्तमानौ मार्गशीर्षपौषौ मासौ (उर्वशी)
 उरु बहु अश्नाति यया सा दीतिः (च) (पूर्वचित्तिः) पूर्वा
 प्रथमा चित्तिः संज्ञानं यस्याः सा (च) (अप्सरसौ) (अव-
 स्फूर्जन्) अर्वाचीनं घोषं कुर्वन् (हेतिः) वज्रघोषः (विद्युत्)
 (प्रहेतिः) प्रकृष्टो वज्रइव (तेभ्यः) (नमः) (अस्तु)
 (ते) (नः) (अवन्तु) (ते) (नः) (मृडयन्तु) (ते)

१५२०

पञ्चदशोऽध्यायः ॥

(यम्) (द्विष्मः) (यः) (च) (नः) (द्वेष्टि) (तम्)
 (एषाम्) (जम्भे) (दध्मः) ॥ १९ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाऽयमुपरि वर्तमानोऽर्वाग्वसुर्हेमन्तर्तुर-
 स्ति तस्य सेनजिच्च सुषेणश्च सेनानीग्रामण्याविव मार्गशीर्षपौषौ
 मासावुर्वशी च पूर्वचित्तिश्चाप्सरसाववस्फूर्जन् हेतिर्विद्युत्प्रहेतिश्चा-
 स्ति तेभ्यो नमोऽन्नमस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते वयं यं
 द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मस्तं यूयमपि तथा विद-
 धत ॥ १९ ॥

भावार्थः—अत वाचकलु०—इयमपि हेमन्तर्तोः शिष्टा व्या-
 ख्या । इममृतुं मनुष्या युक्त्या सेवित्वा बलिष्ठा भवन्तु ॥ १९ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (अयम्) यह (उपरि) ऊपर वर्तमान (अ-
 र्वाग्वसुः) वृष्टि के पश्चात् धन का हेतु है (तस्य) उस के (सेनजित्) सेना से जी-
 तने वाला (च) और (सुषेणः) सुन्दर सेनापति (च) ये दोनों (सेनानीनीग्राम-
 ण्यौ) सेनापति और ग्रामाध्यक्ष के तुल्य वर्तमान अग्रहन और पौष महीने (उर्वशी)
 बहुत खाने का हेतु आन्तर्य दासि (च) और (पूर्वचित्तिः) आदिज्ञान का हेतु (च)
 ये दोनों (अपसरसौ) प्राणों में रहने वाली (अवस्फूर्जन्) भयंकर घोष करते हुए
 (हेतिः) वज्र के तुल्य (विद्युत्) विजुली के चलाने हारे और (प्रहेतिः) उत्तम
 वज्र के समान रक्तक प्राणी हैं (तेभ्यः) उन के लिये (नमः) अन्नादि पदार्थ (अस्तु) मिलें
 (ते) वे (नः) हम लोगों की (अवन्तु) रक्षा करें (ते) वे (नः) हम को
 (मृडयन्तु) सुखी करें (ते) वे हम लोग (यम्) जिस दुष्ट से (द्विष्मः) द्वेष
 करें (च) और (यः) जो (नः) हम से (द्वेष्टि) द्वेष करे (तम्) उस को ह-
 म लोग (एषाम्) इन हिंसक प्राणियों के (जम्भे) मुख में (दध्मः) धरें । वैसे तु-
 म लोग भी उस को धरो ॥ १९ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

१५२१

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—यह भी हेमन्त ऋतु की शेष व्याख्या है । मनुष्यों को चाहिये कि इस ऋतु का युक्ति से सेवन करके बलवान् हों ॥१६॥

अग्निर्मूर्द्धत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृद्गायत्री छन्दः षड्जः स्वरः ॥

कथं जनैर्बलं वर्धनीयमित्याह ॥

मनुष्यों को किस प्रकार बल बढ़ाना चाहिये यह वि० ॥

अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् ।

अपां रेतांसि जिन्वति ॥ २० ॥

अग्निः । मूर्द्धा । दिवः । ककुत्पतिः । पृथिव्याः ।

अयम् । अपाम् । रेतांसि । जिन्वति ॥ २० ॥

पदार्थः—(अग्निः) प्रसिद्धः पावकः (मूर्द्धा) शिरइव सूर्यरूपेण वर्त्तमानः (दिवः) प्रकाशस्य (ककुत्पतिः) दिशां पालकः (पृथिव्याः) भूमेश्च (अयम्) (अपाम्) प्राणानाम् (रेतांसि) वीर्याणि (जिन्वति) प्रीणाति ॥ २० ॥

अन्वयः—यथा हेमन्तर्त्तावयमग्निर्दिवः पृथिव्याश्च मध्ये मूर्द्धा ककुत्पतिः सजपां रेतांसि जिन्वति तथैव मनुष्यैर्बलिष्ठैर्मवितव्यम् ॥ २० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैर्युक्त्या जाठराग्निं वर्धयित्वा संयमेनाहारविहारौ कृत्वा सदा बलं वर्धनीयम् ॥ २० ॥

पदार्थः—जैसे हेमन्त ऋतु में (अयम्) यह प्रसिद्ध (अग्निः) अग्नि

१५२२

पञ्चदशोऽध्यायः ॥

(दिवः) प्रकाश औए (पृथिव्याः) भूमि के बीच (मूर्द्धा) शिर के तुल्य सूर्यरूप से वर्तमान (ककुत्पतिः) दिशाओं का रक्षक होके (अपाम्) प्राणों के (रेतसि) पराक्रमों को (जिन्वति) पूर्णता से तृप्त करता है वैसे ही मनुष्यों को बलवान् होना चाहिये ॥ २० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि युक्ति से जा-उराग्नि को बड़ा संयम से आहार विहार करके नित्य बल बढ़ाते रहें ॥ २० ॥

अयमाग्निरित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृद् गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यः किं कुर्यादित्याह ॥

किं मनुष्य क्या करे यह वि० ॥

अयमग्निः सहस्रिणो वाजस्य शतिनस्पतिः ।
मूर्धा कवी रयीणाम् ॥ २१ ॥

अयम् । अग्निः । सहस्रिणः । वाजस्य । श-
तिनः । पतिः । मूर्धा । कविः । रयीणाम् ॥ २१ ॥

पदार्थः—(अयम्) (अग्निः) हेमन्ते वर्तमानः (सहस्रि-
णः) प्रशस्तासंख्यपदार्थयुक्तस्य (वाजस्य) अश्वस्य (शतिनः)
प्रशस्तैर्गुणैः सह शतधा वर्तमानस्य (पतिः) पालकः (मूर्द्धा)
उत्तमांगहर्त्तमानः (कविः) क्रान्तदर्शनः (रयीणाम्) धना-
नाम् ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाऽयमग्निः सहस्रिणः शतिनो वा-
जस्य रयीणां च पतिर्मूर्द्धा कविरस्ति तथैव यूयं भवत ॥ २१ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा विद्यायुक्तिभ्यां सेवितोऽग्निः पुष्कले धनधान्ये प्रयच्छति तथैव सेवितः पुरुषार्थो मनुष्यान् श्रीमतः संपादयति ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (अयम्) यह (अग्निः) हेमन्त ऋतु में वर्तमान (सहस्रिणः) प्रशस्त असंख्य पदार्थों से युक्त (शतिनः) प्रशंसित गुणों के सहित अनेक प्रकार वर्तमान (वाजस्य) अन्न तथा (रयीणाम्) धनों का (पतिः) रक्षक (मूर्धा) उत्तम अङ्ग के तुल्य (कविः) समर्थ है वैसे ही तुम लोग भी हो ॥ २१ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे विद्या और युक्ति से सेवन किया अग्नि बहुत अन्न धन प्राप्त कराता है वैसे ही सेवन किया पुरुषार्थ मनुष्यों को ऐश्वर्यवान् करदेता है ॥ २१ ॥

त्वामग्न इत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृद्रायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशः स्वादित्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह वि० ॥

त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थत । मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः ॥ २२ ॥

त्वाम् । अग्ने । पुष्करात् । अधि । अथर्वा । निः । अमन्थत । मूर्ध्नः । विश्वस्य । वाघतः ॥ २२ ॥

पदार्थः—(त्वाम्) (अग्ने) विहन् (पुष्करात्) अन्तरिक्षात् पुष्करमित्यन्तरिक्षनाम० निर्घ० २ । ३ (अधि) (अथर्वा) अहिंसकः (निः) नितराम् (अमन्थत) मथित्वागृहीयात् (मूर्ध्नः) शिरोवद्दर्तमानस्य (विश्वस्य) समग्रस्य जगतो

१५२४

षष्ठदशोऽध्यायः ॥

मध्ये (वाघतः) सुशिक्षिताभिर्वाग्भिरविद्या हन्यते येन स मेधावी ।
वाघत इति मेधाविना० निघं० ३ । २५ ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे अग्ने यथाऽथर्वा वाघतो विद्वान् पुष्करादधि
मूर्धो विश्वस्य च मध्ये ऽग्निं विद्युतं निरमन्थत तथैव त्वां बोध-
यामि ॥ २२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैर्विद्वदनुकरणेनाकाशात् पृ-
थिव्याश्च विद्युतं संगृह्याश्चर्याणि कर्माणि साधनीयानि ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन् जैसे (अथर्वा) रत्नक (वाघतः) अच्छी
शिक्षित वाणी से अविद्या का नाश करने हारा बुद्धिमान् विद्वान् पुरुष (पुष्करात्)
अन्तरिक्ष के (अधि) बीच तथा (मूर्धनः) शिर के तुल्य वर्तमान (विश्वस्य)
संपूर्ण गजत् के बीच अग्नि को (निरमन्थत) निरन्तर मन्थन करके ग्रहण करे वैसे
ही (त्वाम्) तुझ को मैं बोध करता हूं ॥ २२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि विद्वानों के
समान आकाश तथा पृथिवी के सकाश से बिजुली का ग्रहण कर आश्चर्य रूप कर्मों
को सिद्ध करें ॥ २२ ॥

भुवइत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृदार्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशः स्यादित्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह वि० ॥

भुवो यज्ञस्य रजश्च नेता यत्रा नियुद्धिः सचसे
शिवाभिः । दिवि मूर्धानंदधिषे स्वर्षा जिह्वामग्ने च-
कृषे हव्यवाहम् ॥ २३ ॥

भुवः । यज्ञस्य । रजसः । च । नेता । यत्र ।
 नियुद्भिरिति नियुद्भिः । सचसे । शिवाभिः ।
 दिवि । मूर्धानम् । दधिषे । स्वर्षामिति स्वःसाम् ।
 जिह्वाम् । अग्ने । चकृषे । हव्यवाहम् ॥ २३ ॥

पदार्थः—(भुवः) भवतीति तस्य (यज्ञस्य) संगतस्य कार्य-
 साधकस्य व्यवहारस्य (रजसः) लोक समूहस्य (च) (नेता)
 नयन कर्त्ता (यत्र) अत्र ऋचितुनु० इति दीर्घः (नियुद्भिः)
 मिश्रिकामिश्रिकाभिः क्रियाभिः (सचसे) युनक्ति (शिवाभिः)
 मंगलकारिणीभिः (दिवि) द्योतनात्मके स्वस्वरूपे (मूर्धानम्)
 मूर्धेव वर्त्तमानं सूर्यम् (दधिषे) धरति (स्वर्षाम्) स्व सुखं
 सनोति ददाति यया ताम् (जिह्वाम्) वाचम् । जिह्वेति वाङ्-
 ना० निघं० १ । ११ । (अग्ने) विद्वन् (चकृषे) करोति
 (हव्यवाहम्) यो हव्यान् दातुमादातुं च योग्यान् रसान् वहति
 तम् ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे अग्ने यथाऽयमग्निर्नियुद्भिः शिवाभिः सह व-
 र्त्तमानः भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता सन् सचसे यत्र दिवि मूर्धानं
 दधाति हव्यवाहं स्वर्षा जिह्वां चकृषे तथा तत्र त्वं दिवि सचसे
 विद्यां दधिषे ॥ २३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथाग्निरीश्वरेण नियुक्तः सन्
 सर्वस्य जगतः सुखकारी वर्त्तते तथैव विद्याग्राहका अध्यापकाः
 सर्वेषां जनानां सुखकारिणः सन्तीति ज्ञेयम् ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन् जैसे यह प्रत्यक्ष अग्नि (नियुद्धिः) संयोग विभाग कराने वाली क्रिया तथा (शिवाभिः) मंगलकारिणी दीप्तिर्यों के साथ वर्तमान (भुवः) प्रगट हुए (यज्ञस्य) कार्यों के साधक संगत व्यवहार (च) और (रजसः) लोकसमूह को (नेता) आकर्षण कर्ता हुआ सम्बन्ध कराता है और (यत्र) जिस (दिवि) प्रकाशमान अपने स्वरूप में (मूर्द्धानम्) उत्तमाङ्ग के तुल्य वर्तमान सूर्य को धारण करता तथा (हव्यवाहम्) ग्रहण करने तथा देने योग्य रसों को प्रस कराने वाली (स्वर्षाम्) सुखदायक (जिह्वाम्) वाणी को चक्रे प्रवृत्त करता है वैसे तू सुम गुणों के साथ (सच से) युक्त होता और सब विद्याओं को (दधिषे) धारण कराता है ॥ २३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र के वाचकब्रु० जैसे ईश्वर ने नियुक्त किया हुआ अग्नि सब जगत् को सुखकारी होता है वैसे ही विद्या के ग्राहक अध्यापक लोग सब मनुष्यों को सुखकारी होते हैं ऐसा सब को जानना चाहिये ॥ २३ ॥

अबोधोऽयस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृत् त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशी भवेदित्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह वि० ॥

अबोधोऽयस्य समिधा जनानां प्रतिधेनुमिवायती-
मुपासम् । यद्वाइव प्र वयामुज्जिह्वानाः प्र भानवः
सिस्रते नाकमच्छ ॥ २४ ॥

अबोधि । अग्निः । समिधेतिस्मऽइधा । जना-
नाम् । प्रति । धेनुमिवेति धेनुम्ऽइव । आयतीमि-
त्याऽयतीम् । उपासम् । उपसमित्युपसम् । यद्वा-

इवेति यद्वाऽइव । प्र । वयाम् । उज्जिहाना इत्युत्सजि-
हानाः । प्र । भानवः । सिस्रते । नाकम् अच्छ ॥ २४ ॥

पदार्थः—(अबोधि) प्रबुध्यते (अग्निः) (समिधा) प्रदी-
पनसाधनैः (जनानाम्) मनुष्याणाम् (प्रति) (धेनुमिव) यथा
दुग्धदां गां तथा (आयतीम्) प्राप्नुवतीम् (उषासम्) उषसं
प्रभातम् । अत्रान्येषामप्रीति दीर्घः (यद्वाइव) महान्तो धार्मिका
जनाइव (प्र) (वयाम्) व्यापिकां सुखनीतिम् (उज्जिहानाः)
उत्कृष्टतया प्राप्नुवन्तः (प्र) (भानवः) किरणाः (सिस्रते)
प्रापयन्ति । अत्र सृधातोर्लटि शपः श्लुर्व्यत्ययेनात्मनेपदमन्त-
र्गतो एयर्थश्च (नाकम्) अविद्यमानदुःखमाकाशम् (अच्छ)
सम्यक् ॥ २४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा समिधायमग्निरबोधायतीमुषासं-
प्रति जनानां धेनुमिवास्ति । यस्य यद्वाइव प्रवयामुज्जिहानाः प्रभा-
नवो नाकमच्छ सिस्रते तं सुखाय यूयं संप्रगुंघ्वम् ॥ २४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु०—यथा दुग्धदात्री धेनुर्गौः सं-
सेविता सती दुग्धादिभिः प्राणिनः सुखयति । यथाऽऽप्ता विद्वांसो
विद्यादानेनाविद्यां निवार्य मनुष्यानुनयन्ति तथैवायमग्निर्वर्त्ततइति
वेद्यम् ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (समिधा) प्रज्वलित करने के साधनों से यह
(अग्निः) अग्नि (अबोधि) प्रकाशित होता है (आयतीम्) प्राप्त होते हुए
(उषासम्) प्रभातसमय के (प्रति) समीप (जनानाम्) मनुष्यों की (धेनुमिव)
दूध देने वाली गौ के समान है । जिस अग्नि के (यद्वाइव) महान् धार्मिक जनों के
समान (प्र) उत्कृष्ट (वयाम्) व्यापक सुख की नीति को (उज्जिहानाः) अच्छे

१५२८

पञ्चदशोऽध्यायः ॥

प्रकार प्राप्त करते हुए (प्र) उत्तम (भानवः) किरण (नाकम्) मुख को (अच्छु)
अच्छे प्रकार (सिद्धते) प्राप्त करते हैं उस को तुम लोग सुखार्थ संयुक्त करो ॥ २४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमा और वाचकलुप्तोपमालंकार हैं । जैसे दुग्धदेने वाली सेवन की हुई गौ दुग्धादि पदार्थों से प्राणियों को सुखी करती है और जैसे आप्त विद्वान् विद्यादान से अविद्या का निवारण कर मनुष्यों की उन्नति करते हैं वैसे ही यह अग्नि है ऐसा जानना चाहिये ॥ २४ ॥

अवोचामेत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृत् तिष्ठुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशइत्याह ॥

फिर वह कैसा है यह वि० ॥

अवोचाम कवये मेध्याय वचो वन्दारु वृषभाय
वृष्णे । गविष्ठिरो नमसा स्तोममग्नौ दिवीव रुक्म-
मुरुव्यंचमश्रेत् ॥ २५ ॥

अवोचाम । कवये । मेध्याय । वचः । वन्दारु ।
वृषभाय । वृष्णे । गविष्ठिरः । गविस्थिरइति गवि-
स्थिरः । नमसा । स्तोमम् । अग्नौ । दिवीवेतिदि-
विइव । रुक्मम् । उरुव्यंचमित्युरुव्यंचम् । अश्रेत् ॥ २५ ॥

पदार्थः—(अवोचाम) उच्याम (कवये) मेधाविने (मे-
ध्याय) सर्वशुभलक्षणसंगताय पवित्राय (वचः) वचनम् (व-
न्दारु) प्रशंसनीयज्ञ (वृषभाय) बलिष्ठाय (वृष्णे) दृष्टिकर्त्रे
(गविष्ठिरः) गोषु किरणेषु तिष्ठतीति (नमसा) अनादिना
(स्तोमम्) स्तुत्यं कार्यम् (अग्नौ) पावके (दिवीव) यथा

यजुर्वेदभाष्ये ॥

१५२६

सूर्यप्रकाशे (रुक्मम्) आदित्यम् (उरुव्यञ्चम्) उरुषु बहुषु विषेषेणां
चतितम् (अश्वेत्) श्रयेत् । अत्र विकरणस्य लुक् । लङ्प्रयोगश्च ॥ २५ ॥

अन्वयः—वयं यथा गविष्ठिरो दिवीवोरुव्यञ्चं रुक्ममश्वे-
त्तथा मेध्याय वृषभाय वृष्णे कवये वन्दारु वचोऽग्नौ नमसा स्तोमं
चावोचाम ॥ २५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—विद्वद्भि सुशीलाय शुद्धभिये विद्या-
धिने परमप्रयत्नेन विद्या देया यतोऽसौ विद्यामधीत्य सूर्यप्रकाशे घट-
पटादीन् पश्यान्निव सर्वान् यथावज्ज्ञातुं शक्नुयात् ॥ २५ ॥

पदार्थः—हम लोग जैसे (गविष्ठिरः) किरणों में रहने वाली विद्युत् (दि-
वीव) सूर्य प्रकाश के समान (उरुव्यञ्चम्) विशेष करके बहुतों में गमनशील (रु-
क्मम्) सूर्य का (अश्वेत्) आश्रय करती है वैसे (मेध्याय) सब शुभ लक्षणों से
युक्त पवित्र (वृषभाय) बली (वृष्णे) वर्षा के हेतु (कवये) बुद्धिमान् के लिये
(मन्दारु) प्रशंसा के योग्य (वचः) वचन को और (अग्नी) जाठराग्नि में (न-
मसा) अन्न आदि से (स्तोमम्) प्रशस्त कार्यों को (अवोचाम) कहें ॥ २५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—विद्वानों को चाहिये कि सुशील शुद्ध
बुद्धि विद्यार्थी के लिये परम प्रयत्न से विद्या दें जिस से वह विद्या पढ़ के सूर्य के प्र-
काश में घट पटादि को देखते हुए के समान सब को यथावत् जान सकें ॥ २५ ॥

अयमिहेत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

भुरिगार्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशइत्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह वि० ॥

अयमिह प्रथमो धायि धातुभिर्होता यजिष्ठो
अध्वरेष्वाङ्घ्रिः । यमप्रवानो भृगवो विरुचुर्वनेषु
चित्त्रं विभ्वं विशेविशे ॥ २६ ॥

अयम् । इह । प्रथमः । धायि । धातुभिरिति
धातुभिः । होता । यजिष्ठः । अध्वरेषु । ईड्यः ।
यम् । अप्रवानः । भृगवः । विरुरुचुरिति विरुरु-
चुः । वनेषु । चित्रम् । विभ्वमिति विभ्वम् । विशे
विशति विशेऽविशे ॥ २६ ॥

पदार्थः—(अयम्) (इह) (प्रथमः) विस्तीर्णोऽग्निः (धा-
यिः) ध्रियते (धातुभिः) धारकैः (होता) आदाता (यजि-
ष्ठः) अतिशयेन यष्टा (अध्वरेषु) अहिंसनीयव्यहारेषु (ईड्यः)
अन्वेषितुं योग्यः (यम्) (अप्रवानः) रूपवन्तः । अप्रमिति
रूपना० निघं० ३ । ५ अत्र छान्दसो वर्णलोपइति मतोस्तलोपः
(भृगवः) परिपक्वविज्ञानाः (विरुरुचुः) विरोचन्ते प्रकाशन्ते
(वनेषु) रश्मिषु (चित्रम्) अद्भुतम् (विभ्वम्) व्यापकम्
(विशेविशे) प्रजायै प्रजायै ॥ २६ ॥

अन्वयः—यइहाध्वरेष्वीड्यो यजिष्ठो होता प्रथमोऽयमग्नि-
धातुभिर्धायि यं वनेषु चित्रं विभ्वं विशेविशेऽपनवानो भृगवो वि-
रुरुस्तं सर्वे मनुष्या अङ्गीकुर्युः ॥ २६ ॥

भावार्थः—विद्वांसोऽग्निविद्यां धृत्वाऽनेभ्यः प्रदद्युः ॥ २६ ॥

पदार्थः—जो (इह) इस जगत् में (अध्वरेषु) रक्षा के योग्य व्यवहारों
में (ईड्यः) खोजने योग्य (यजिष्ठः) अतिशय कर के यज्ञ का साधक (होता)
मृतादि का ग्रहणकर्त्ता (प्रथमः) सर्वत्र विस्तृत (अयम्) यह प्रत्यक्ष अग्नि (धा-
तुभिः) धारणशील पुरुषों ने (धायि) धारण किया है (यम्) जिस को (वनेषु)

किरणों में (चित्रम्) आश्चर्यरूप से (विम्बम्) व्यापक आग्नि को (विशेषे) समस्त प्रजा के लिये (अप्रवानः) रूपवान (भृगवः) पूर्णज्ञानी (विरुचुः) विशेष करके प्रकाशित करते हैं उस अग्नि को सब मनुष्य स्वीकार करें ॥ २६ ॥

भावार्थः—विद्वान् लोग अग्निविद्या को आप धारके दूसरों को सिखावें ॥ २६ ॥

जनस्येत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृदार्षी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशइत्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह वि० ॥

जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविरग्निः सुदक्षः-
सुवितायनव्यसे । घृतप्रतीको बृहता दिविस्पृशां
द्युमद्वि भाति भरतेभ्यः शुचिः ॥ २७ ॥

जनस्य । गोपाः । अजनिष्टाजागृविः । अग्निः ।
सुदक्षइति सुदक्षः । सुवितायानव्यसे । घृतप्रतीकइति
घृतप्रतीकः । बृहता । दिविस्पृसेति दिविस्पृशा ।
द्युमदिति । द्युमत् । वि । भाति भरतेभ्यः । शुचिः ॥ २७ ॥

पदार्थः—(जनस्य) जातस्य (गोपाः) रक्षकः (अजनि-
ष्ट) जातः (जागृविः) जागरूकः (अग्नि) विद्युत् (सुदक्ष)
सुष्ठुबलः (सुविताय) उत्पादनीयायैश्वर्याय (नव्यसे) अति-
शयेन नवीनाय । अत्र छन्दसो वर्णलोपो वेतिर्इलोपः (घृतप्रती-
कः) प्रतीति करं जलमाज्यं वा यस्य सः (बृहता) महता (दि-
विस्पृशा) दिवि प्रकाशे स्पृशति येन तेन (द्युमत्) द्यौः प्रका-

१५३२

पञ्चदशोऽध्यायः ॥

शोस्त्यस्मिन् तदत् (वि) (भाति) (भरतेभ्यः) आदित्येभ्यः
भरतआदित्यः । निरु० ८ । १३ (शुचि) पवित्रः ॥ २७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो जनस्य गोपा जागृविः सुदत्तो घृ-
तप्रतीकः शुचिरग्निर्नव्यसे सुवितायाऽजनिष्ट बृहता दिविस्पृशा भर-
तेभ्यो द्युमहिभाति तं यूयं विजानीत ॥ २७ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्यदैश्वर्यप्राप्ते रसाधारणं निमित्तं श्रृष्टिस्थानां
सूर्याणां कारणं विद्युत्तेजस्तद्दिज्ञायोपयोक्तव्यम् ॥ २७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (जनस्य) उत्पन्न हुए संसार का (गोपाः) रक्ष-
क (जागृविः) जागने रूप स्वभाव वाला (सुदत्तः) सुन्दर बल का हेतु (घृतप्रतीकः)
घृत से बढ़ने हारा (शुचिः) पवित्र (अग्निः) विजुली (नव्यसे) अत्यन्त नवीन
(सुविताय) उत्पन्न करने योग्य ऐश्वर्य के लिये (अजनिष्ट) प्रकट हुआ है और
(बृहता) बड़े (दिविस्पृशा) प्रकाश में स्पर्श से (भरतेभ्यः) सूर्यों से (द्युमत्)
प्रकाश युक्त हुआ (विभाति) शोभित होता है उस को तुम लोग जानो ॥ २७ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि जो ऐश्वर्य प्राप्ति का विशेष कारण सृष्टि
के सूर्यों का निमित्त विजुली रूप तेज है उस को जान के उपकार लिया करें ॥ २७ ॥

त्वामग्न्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता विराडाभी

जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशइत्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह वि० ॥

त्वामग्ने अङ्गिरसो गुहां हितमन्वाविन्दञ्छि-
श्रियाणं वनेवने । स जायसे मथ्यमानः सहो मह-
त्वामाहुः सहसस्पुत्रमङ्गिरः ॥ २८ ॥

त्वाम् । अग्ने । अङ्गिरसः । गुहा । हितम् ।
 अनु । अविन्दन् । शिश्रियाणम् । वनेवने इति व-
 नेऽवने । सः । जायसे । मथ्यमानः । सहः । महत् ।
 त्वाम् । आहुः । सहसः । पुत्रम् । अङ्गिरः ॥ २८ ॥

पदार्थः—(त्वाम्) (अग्ने) विद्वन् (अङ्गिरसः) विद्वांसः
 (गुहा) गुहायां बुद्धौ । अत्र सुपांसुलुगिति डेलुक् (हितम्)
 हितकारिणम् (अनु) (अविन्दन्) प्राप्तुयुः (शिश्रियाणम्)
 श्रयन्तम् (वनेवने) रश्मौ रश्मौ पदार्थे पदार्थे वा (सः) (जा-
 यसे) (मथ्यमानः) संघृष्यमाणः (सहः) बलम् (महत्)
 (त्वाम्) तम् (आहुः) कथयन्ति (सहसः) बलवतो वायोः
 (पुत्रम्) उत्पन्नम् (अङ्गिरः) प्राणवत् प्रिय ॥ २८ ॥

अन्वयः—हेऽङ्गिरोऽग्ने त्वं स मथ्यमानोऽग्निरिव विद्यया जा-
 यसे यथा महत्सहो युक्तं सहसस्पुत्रं वनेवने शिश्रियाणम् गुहा हितं
 त्वामाहुरङ्गिरसोऽन्वविन्दस्तथा त्वामहं बोधयामि ॥ २८ ॥

भावार्थः—द्विविधोऽग्निर्मानसो बाह्यश्चास्ति तयोराभ्यन्तरं युक्ता-
 भ्यामाहारविहाराभ्यां बाह्यं मन्थनादिभ्यः सर्वे विद्वांसः सेवन्ताम् ।
 तयोस्तरे भजन्तु ॥ २८ ॥

पदार्थः—हे (अङ्गिरः) प्राणवत्प्रिय (अग्ने) विद्वन् जैसे (सः) वह
 (मथ्यमानः) मथन किया हुआ अग्नि प्रसिद्ध होता है वैसे तू विद्या से (जायसे)
 प्रकट होता है जिस को (महत्) बड़े (सहः) बलयुक्त (सहसः) बलवान् वायु

१५३४

पञ्चदशोऽध्यायः ॥

से (पुत्रम्) उत्पन्न हुए पुत्र के तुल्य (वनेवने) किरण २ वा पदार्थ २ में (शि-
श्रियाणम्) आश्रित (गुहा) बुद्धि में (हितम्) स्थित हितकारी (त्वाम्) उस
अग्नि को (आहुः) कहते हैं (अङ्गिरसः) विद्वान् लोग (अन्वविन्दन्) प्राप्त होते
हैं उस का बोध (त्वाम्) तुझे कराता हूँ ॥ २८ ॥

भावार्थः—अग्नि दो प्रकार का होता है। एक मानस और दूसरा बाह्य इस
में आभ्यन्तर को युक्त आहार विहारों से और बाह्य को मन्थनादि से सब विद्वान् से-
वन करें वैसे इतर जन भी सेवन किया करें ॥ २८ ॥

सखाइत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

विराडनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

मनुष्याः कीदृशा भूत्वाग्निं विजानीयुरित्याह ॥

मनुष्य लोग कैसे होके अग्नि को जानें यह वि० ॥

सखायः सं वः सम्यञ्चामिषष्टोमं चाग्नये ।
वर्षिष्ठाय क्षितीनामूर्जो नप्त्रे सहस्वते ॥ २९ ॥

सखायः । सम् । वः । सम्यञ्चम् । इषम् ।
स्तोमम् । च । अग्नये । वर्षिष्ठाय । क्षितीनाम् ।
ऊर्जः । नप्त्रे । सहस्वते ॥ २९ ॥

पदार्थः—(सखायः) सुहृदः (सम्) (वः) युष्माकम्
(सम्यञ्चम्) यः समीचीनमञ्चति तम् (इषम्) अन्नम् (स्तोमम्)
स्तुतिसमूहम् (च) (अग्नये) पावकाय (वर्षिष्ठाय) अतिवृद्धाय
(क्षितीनाम्) मनुष्याणाम् (ऊर्जः) बलस्य (नप्त्रे) पौत्रद्वय
वर्त्तमानाय (सहस्वते) बहुबलयुक्ताय ॥ २९ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा विद्वांसः सखायः सन्तः क्षितीनां वो युष्माकमूर्जीं नप्ते सहस्यते वर्षिष्ठायाग्ने यं सम्यञ्चमिषं स्तोमं च समाहुस्तथा यूयमनुतिष्ठत ॥ २९ ॥

भावार्थः—अत्र पूर्वमंतादाहुरित्यनुवर्तते । शिल्पिनः सुहृदो भूत्वा विद्वदुक्तानुकूलतया पदार्थविद्यामनुतिष्ठेयुः । विद्युत् कारणाख्याद्बलाज्जायते सा पुत्रवत् या सूर्यादे सकाशादुत्पद्यते सा पौत्रवदस्तीति वेद्यम् ॥ २९ ॥

पदार्थः—हे (सखायः) मित्रो (क्षितीनाम्) मननशील मनुष्य (वः) तुम्हारे (ऊर्जः) बल के (नप्ते) पौत्र के तुल्य वर्तमान (सहस्यते) बहुत बल वाले (वर्षिष्ठाय) अत्यन्त बड़े (अग्नये) अग्नि के लिये जिस (सम्यञ्चम्) सुन्दर सत्कार के हेतु (इषम्) अन्न को (च) और (स्तोमम्) स्तुतियों को (समाहुः) अच्छे प्रकार कहते हैं वैसे तुम लोग भी उस का अनुष्ठान करो ॥ २९ ॥

भावार्थः—यहां पूर्व मन्त्र से (आहुः) इस पद की अनुवृत्ति आती है । कारीगरों को चाहिये कि सब के मित्र हो कर विद्वानों के कथनानुसार पदार्थ विद्या का अनुष्ठान करें जो बिजुली कारणरूप बल से उत्पन्न होती है वह पुत्र के तुल्य है और जो सूर्यादि के सकाशते उत्पन्न होती है सो पौत्र के समान है ऐसा जानना चाहिये ॥ २९ ॥

संसमिदित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

विराडनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः

वैश्येन किं कार्यमित्युपदिशते ॥

वैश्य को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

स००समिद्युवसे वृषन्नग्ने विश्वान्यर्घ्य आ । इड-
स्पदे समिध्यसे स नो वसून्या भर ॥ ३० ॥

स० समिति सम्सम् । इत् । युवसे । वृषन्
अग्ने । विश्वानि । अर्यः । आ । इडः । पदे ।
सम् । इध्यसे । सः । नः । वसूनि । आ । भर ॥ ३० ॥

पदार्थः—(संसम्) सम्यक् (इत्) एव (युवसे) मिश्रय ।
अत्र विकर्णात्मनेपदव्यत्ययौ (वृषन्) बलवन् (अग्ने) प्रकाशमान
(विश्वानि) अखिलानि (अर्यः) वैश्य । अर्यः स्वामिवैश्वर्योरिति
वैश्वर्ये निपातितः (आ) (इडः) प्रशंसनीयस्य । इडइति पदना० ।
निघं० ५ । २ अवेडधातोर्बाहुलकादौणादिकः क्तिप् । आदेर्ह्रस्व-
श्च (पदे) प्रापणीये (सम्) (इध्यसे) प्रदीप्यसे (सः) (नः)
अस्मभ्यम् (वसूनि) (आ) (भर) धर ॥ ३० ॥

अन्वयः—हे वृषन् अग्ने अर्यस्त्वं संसमायुवसे इडस्पदे समि-
ध्यसे स त्वमिदग्निना नो विश्वानि वसून्वाभरः ॥ ३० ॥

भावार्थः—राजभिः संरक्षिता वैश्या अग्न्यादिविद्याभ्यः स्वे-
भ्यो राजपुरुषैभ्यश्चाखिलानि धनानि ॥ संभरेयुः ॥ ३० ॥

पदार्थः—हे (वृषन्) बलवन् (अग्ने) प्रकाशमान (अर्यः) वैश्य जो
तू (संसमायुवसे) सम्यक् अच्छे प्रकार संबन्ध करते हो (इडः) प्रशंसा के योग्य
(पदे) प्राप्ति के योग्य अधिकार में (समिध्यसे) सुशोभित होते हो (सः) सो तू
(इत्) ही अग्नि के योग से (नः) हमारे लिये (विश्वानि) सब (वसूनि) धनों
को (आभर) अच्छे प्रकार धारण कर ॥ ३० ॥

भावार्थः—राजाओं से रक्षा प्राप्त हुए वैश्य लोग अग्न्यादि विद्याओं के
लिये और अपने राजपुरुषों के लिये संपूर्ण धन धारण करें ॥ ३० ॥

त्वामित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

विराडनुष्टुप् छन्दः । गान्धार स्वरः ॥

मनुष्यैरग्निना किं साध्यमित्युपदिश्यते ॥

मनुष्य लोग अग्नि से क्या सिद्ध करें यह वि० ॥

त्वां चित्रश्रवस्तम हवन्ते विक्षु जन्तवः । शो-
चिष्केशं पुरुप्रियाग्ने हव्याय वोढवे ॥ ३१ ॥

त्वाम् । चित्रश्रवस्तमेति चित्रश्रवःस्तम । हवन्ते ।
विक्षु । जन्तवः । शोचिष्केशम् । शोचिःकेशमिति-
शोचिःकेशम् । पुरुप्रियेति पुरुःप्रिय । अग्ने । ह-
व्याय । वोढवे ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(त्वाम्) (चित्रश्रवस्तम) चित्राण्यद्भुतानि श्रवां
स्यतिशयितान्यन्तानि वा यस्य (हवन्ते) स्वीकुर्वन्तु (विक्षु)
प्रजासु (जन्तवः) जनाः (शोचिष्केशम्) शोचिषः केशाः सू-
र्यस्य रश्मय इव तेजांसि यस्य तम् (पुरुप्रिय) बहून् प्रीणाति
बहूनां प्रियो वा तत्संबुद्धौ (अग्ने) विद्वन् (हव्याह) स्वीकर्त-
व्यमन्नादिपदार्थम् । अत्र सुव्यत्ययेन द्वितीयैकवचनस्य चतुर्थ्यैकव-
चनम् (वोढवे) वोढुम् । अत्र तुमर्थे तवेन् प्रत्ययः ॥ ३१ ॥

अन्वयः—हे पुरुप्रिय चित्रश्रवस्तमाग्ने विक्षु हव्याह वोढवे
यं शोचिष्केशं त्वां जन्तवो हवन्तेतं वयमपि हवामहे ॥ ३१ ॥

भावार्थः—मनुष्या यमग्नि जीवाः सेवन्ते तेन भारवहना-
दीनि कार्याण्यपि साधुवन्तु ॥ ३१ ॥

पदार्थः—हे (पुरुषप्रिय) बहुतों के प्रसन्न करने हारे वा बहुतों के प्रिय (चित्रश्रवस्तम) आश्चर्य्यरूप अन्नादि पदार्थों से युक्त (अग्ने) तेजस्वी विद्वन् (विद्वन्) प्रजाओं में (हव्याय) स्वीकार के योग्य अन्नादि उत्तम पदार्थों को (वोढवे) प्राप्ति के लिये जिस (शोचिष्केशम्) सुखाने वाली सूर्य की किरणों के तुल्य तेजस्वी (त्वाम्) आप को (जन्तवः) मनुष्य लोग (हवन्ते) स्वीकार करते हैं उसी को हम लोग भी स्वीकार करते हैं ॥ ३१ ॥

भावार्थः—मनुष्य को योग्य है कि जिस अग्नि को जीव सेवन करते हैं उस से भार पहुंचाना आदि कार्य भी सिद्ध किया करें ॥ ३१ ॥

एनाव इत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता । विराड्
बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह वि० ॥

एना वो अग्निं नमसोर्जो नपातमा हुवे । प्रियं
चेतिष्ठमरतिं स्वध्वरं विश्वस्य दूतममृतम् ॥३२॥

एना । वः । अग्निम् । नमसा । ऊर्जः । नपा-
तम् । आ । हुवे । प्रियम् । चेतिष्ठम् । अरितिम् ।
स्वध्वरमिति सुअध्वरम् । विश्वस्य । दूतम् । अमृ-
तम् ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(एना) एनेन पूर्वोक्तेन । अन्नाकारादेशः (व)
युष्मभ्यम् (अग्निम्) (नमसा) आह्वेणाग्नेन (ऊर्जः) पराक्रमान्
(नपातम्) अपतनशीलम् (आ) (हुवे) आह्वये (प्रियम्) प्रीत्युत्पाद-
कम् (चेतिष्ठम्) अतिशयेन चेतयितारं संज्ञापकम् (अरितिम्)

नास्ति रतिश्चेतन्यमस्मिँस्तम् (स्वध्वरम्) मुष्टध्वरा अहिंसनी-
या व्यवहारा यस्मात्तम् (विश्वस्य) समग्रस्य जगतः (दूतम्)
सर्वत्राभिगन्तारं विद्युतम् (अमृतम्) कारणरूपेण नित्यम् ॥ ३२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाऽहं वो युष्मभ्यमेना नमसा नपातं
प्रियं चेतिष्ठम् स्वध्वरमरतिममृतं विश्वस्य दूतमग्निमूर्जश्चाहुवे
तथा यूयं मह्यं जुहुत ॥ ३२ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या वयं युष्मदर्थं या अग्न्यादिविद्याः प्र-
कटयेम ता यूयं स्वीकुरुत ॥ ३२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे मैं (वः) तुम्हारे लिये (एना) उस पूर्वोक्त
(नमसा) ग्रहण के योग्य अन्न से (नपातम्) हृद स्वभाव (प्रियम्) प्रीति का-
रक (चेतिष्ठम्) अत्यन्त चेतनता कराने हारे (अरतिम्) चेतनता रहित (स्वध्व-
रम्) अच्छे रक्षणीय व्यवहारों से युक्त (अमृतम्) कारणरूप से नित्य (विश्व-
स्य) संपूर्ण जगत् के (दूतम्) सब ओर चतनेहारे (अग्निम्) बिजुली को ओर (ऊर्जः)
पराक्रमों को (आहुवे) स्वीकार करूं वैसे तुम लोग भी मेरे लिये ग्रहण करो ॥ ३२ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो हम लोग तुम्हारे लिये जो अग्नि आदि की विद्या
प्रसिद्ध करें उनको तुम लोग भी स्वीकार करो ॥ ३२ ॥

विश्वस्य दूतमित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृद्दृहती छन्दः । मध्यमः । स्वरः ॥

पुनः सः कीदृशः स्यादित्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह वि० ॥

विश्वस्य दूतममृतं विश्वस्य दूतममृतम् । स
योजिते अरुषा विश्वभोजसा स दुद्रवत्स्वाहुतः ॥ ३३ ॥

विश्वस्य । दूतम् । अमृतम् । विश्वस्य । दूतम् ।

अमृतम् । स । योजते । अरुपा । विश्वभोजसेति
विश्वभोजसा । सः । दुद्रवत् । स्वाहुतइति सु-
आहुतः ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(विश्वस्य) समग्रस्य भूगोलसमूहस्य (दूतम्) प-
रितापकं विद्युदाख्यमग्निम् (अमृतम्) कारणरूपेणाविनाशि
स्वरूपम् (विश्वस्य) अखिल पदार्थजातस्य (दूतम्) परिता-
पेन दाहकम् (अमृतम्) उदकेऽपि व्यापकं कारणम् । अमृत-
मित्युदकना० निघं० १ । १२ (सः) (योजते) युनक्ति ।
अत्र व्यत्ययेन शप् (अरुपा) रूपवता पदार्थसमूहेन (विश्व-
भोजसा) विश्वस्य पालकेन (सः) (दुद्रवत्) शरीरादौ द्र-
वति गच्छति । अत्र वर्तमाने लङ् । माङ्योगमन्तरेणाप्यडभावः
(स्वाहुतः) सुष्ठुसमन्ताद्भुत आदत्तः सन् ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाऽहं विश्वस्य दूतममृतं विश्वस्य
दूतममृतमग्निमाहुवे तथा विश्वभोजसाऽरुपा सर्वे पदार्थैः सह व-
र्तते स योजते । यः स्वाहुतः सन् दुद्रवत्स युष्माभिर्वैद्यः ॥ ३३ ॥

भावार्थः—अत्र पूर्वमन्वादाहुव इति पदमनुवर्तते विश्वस्य
दूतममृतमिति द्विरावृत्त्याद्विविधस्य स्थूलसूक्ष्मस्याग्नेग्रहणम् । स
सर्वः कारणरूपेण नित्यइति वैद्यम् ॥ ३३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे मैं (विश्वस्य) सब भूगोलों के (दूतम्) तपाने
वाले सूर्यरूप (अमृतम्) कारण रूप से अविनाशि स्वरूप (विश्वस्य) संपूर्ण
पदार्थों को (दूतम्) ताप से जलाने वाले (अमृतम्) जल में भी व्यापक कारणरूप

अग्नि को स्वीकार करूं वैसे (विश्वभोजसा) जगत् के रक्षक (अरुषा) रूपवान् सब पदार्थों के साथ वर्तमान है (सः) वह (योजते) युक्त करता है जो (स्वाहुतः) अच्छे प्रकार ग्रहण किया हुआ (दुद्रवत्) शरीरादि में चलता है (सः) वह तु म लोगों को जानना चाहिये ॥ ३३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में पूर्व मंत्र से (आहुवे) इस पद की अनुवृत्ति आती है । तथा (विश्वस्य दूतममृतम्) इन तीन पदों की दो बार आवृत्ति से स्थूल आती है और सूक्ष्म दो प्रकार के अग्नि का ग्रहण होता है । वह सब अग्नि कारणरूप से नित्य है ऐसा जानना चाहिये ॥ ३३ ॥

स दुद्रवदित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

आर्ष्येनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह वि० ॥

स दुद्रवत्स्वाहुतः । स दुद्रवत् स्वाहुतः । सुब्रह्मा
यज्ञः सुशमी वसूनां देवराधो जनानाम् ॥ ३४ ॥

सः । दुद्रवत् । स्वाहुतइति सुऽआहुतः । सः ।
दुद्रवत् । स्वाहुतइति सुऽआहुतः । सुब्रह्मा । य-
ज्ञः । सुशमीति सुऽशमी । वसूनाम् । देवम् ।
राधः । जनानाम् ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(सः) अग्निः (दुद्रवत्) द्रवाति (स्वाहुतः)
सुष्ठु कृताह्वानः सखा (सः) (दुद्रवत्) गच्छति (स्वाहुतः) सुष्ठु
निमंत्रितो विद्वान् (सुब्रह्मा) सुष्ठुतया चतुर्वेदवित् (यज्ञः) संगन्तुं

१५४२

पञ्चदशोऽध्यायः ॥

योग्यः (सुशमी) सुष्टुशमयितुमर्हः (वसूनाम्) पृथिव्यादीनाम्
(देवम्) कमनीयम् (राधः) सुखसाधनं धनम् (जनानाम्) ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः स स्वाहुतः सखिवद्दुद्रवत् स स्वा-
हुतो विद्वानिव दुद्रवत् सुब्रह्मा यज्ञः सुशमीव यो वसूनां जाननां
च देवं राधोऽस्ति तं यूयं संप्रयुङ्गध्वम् ॥ ३४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यो वेगवानन्येभ्यो वेगप्रदः शा-
न्तिकर पृथिव्यादीनां प्रकाशकोऽग्निर्वर्त्तते सकथं न विज्ञेयः ? ॥ ३४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यों ! (सः) वह अग्नि (स्वाहुतः) अच्छे प्रकार बु-
लाये हुए मित्र के समान (दुद्रवत्) चलता है तथा (सः) वह (स्वाहुतः) अच्छे
प्रकार निमंत्रण किये विद्वान् के तुल्य (दुद्रवत्) जाता है (सुब्रह्मा) अच्छे प्रकार चारों
वेद के ज्ञाता (यज्ञः) समागम के योग्य (सुशमी) अच्छे शान्ति शील पुरुष के स-
मान जो (वसूनाम्) पृथिवी आदि वसुओं और (जनानाम्) मनुष्यों का (देवम्)
अभीष्ट सित (राधः) धन रूप है उस अग्नि को तुम लोग उपयोग में लाओ ॥ ३४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जो वेगवान् अन्य पदार्थों को वेग देने
वाला शान्ति कारक पृथिव्यादि पदार्थों का प्रकाशक अग्नि है उस का विचार क्यों
न करना चाहिये ? ॥ ३४ ॥

अग्ने वाजस्येत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

उष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्याह ॥

फिर वह अग्नि कैसा है यह वि० ॥

अग्ने वाजस्य गोमंत ईशानः सहस्रो यहो ।
अस्मे धेहि जातवेदो महि श्रवः ॥ ३५ ॥

अग्ने । वाजस्य । गोमंत इति गोऽमंतः । ईशा-

नः । सहस्रः । यद्वा इति यद्वा । अस्मे इत्यस्मे । धेहि ।
जातवेद इति जातवेदः । महि । श्रवः ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(अग्ने) विद्वन् (वाजस्य) अन्नस्य (गोमतः)
प्रसस्तधेनुपृथिवीयुक्तस्य (ईशानः) साधकः समर्थः (सहस्रः)
बलवतः (यद्वा) सुसन्तान (अस्मे) अस्मभ्यम् (धेहि)
(जातवेदः) जातं विज्ञानं यस्य सः (महि) महत् (श्रवः)
धनम् ॥ ३५ ॥

अन्वयः—हे सहस्रो यद्वा जातवेदोऽअग्ने त्वमग्निरिव वाज-
स्य गोमत ईशानः सन्नस्मे महि श्रवो धेहि ॥ ३५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—साधुरीत्योपयुक्तोऽग्निः पुष्कलं
धनं प्रयच्छतीति वेद्यम् ॥ ३५ ॥

पदार्थः—हे (सहस्रः) बलवान् पुरुष के (यद्वा) सन्तान (जातवेदः)
विज्ञान को प्राप्त हुए (अग्ने) तेजस्वी विद्वान् आप अग्नि के तुल्य (गोमतः) प्र-
सस्त गौ और पृथिवी से युक्त (वाजस्य) अन्न के (ईशानः) स्वामी समर्थ हुए
(अस्मे) हमारे लिये (महि) बड़े (श्रवः) धन को (धेहि) धारण कीजिये ॥ ३५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—अच्छी रीति से उपयुक्त किया अग्नि
बहुत धन देता है ऐसा जानना चाहिये ॥ ३५ ॥

स इधान इत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृदुष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह वि० ॥

स इधानो वसुष्कविशग्निरीडेन्यो गिरा । रे
वदस्मभ्यं पुर्वणीक दीदिहि ॥ ३६ ॥

सः । इधानः । वसुः । कविः । अग्निः । ई-
डेन्यः । गिरा । रेवत् । अस्मभ्यम् । पुर्वणीक ।
पुर्वणीकेति पुरुऽअनीक । दीदिहि ॥ ३६ ॥

पदार्थः— (सः) पूर्वोक्तः (इधानः) प्रदीप्तः (वसुः)
वासयिता (कविः) समर्थः (अग्निः) पावकः (ईडेन्यः) अ-
न्वेषणीयः (गिरा) वाण्या (रेवत्) प्रशस्तधनयुक्तम् (अस्म-
भ्यम्) (पुर्वणीक) पुरु बहु अनीकं सैन्यं यस्य तत्संबुद्धौ (दी-
दिहि) प्रकाशय ॥ ३६ ॥

अन्वयः—हे पुर्वणीक विद्वन् स गिरेडेन्यो वसुः कविरिधानः
सोऽग्निरिवाऽस्मभ्यं रेवदीदिहि प्रकाशय ॥ ३६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—विदुषाऽग्निगुणकर्मस्वभावप्र-
काशनेन मनुष्येभ्य ऐश्वर्यमुन्नेयम् ॥ ३६ ॥

पदार्थः—हे (पुर्वणीक) बहुत सेना वाले राजपुरुष विद्वान् (गिरा) वाणी
से (ईडेन्यः) खोजने योग्य (वसुः) निवास का हेतु (कविः) समर्थ (इधानः)
प्रदीप्त (सः) उस पूर्वोक्त (अग्निः) अग्नि के समान (अस्मभ्यम्) हमारे लिये
(रेवत्) प्रशंसित धन युक्त पदार्थों को (दीदिहि) प्रकाशित कीजिये ॥ ३६ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—विद्वान् को चाहिये कि अग्नि के गुण
कर्म और स्वभाव के प्रकाश के तुल्य मनुष्यों के लिये ऐश्वर्य की उन्नति करे ॥ ३६ ॥

क्षपोराजन्नित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृदुष्णिक्छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह वि० ॥

क्षपो राजन्नुत त्मनाग्ने वस्तो रूतोपसः । स
तिग्मजम्भ रक्षसो दह प्रति ॥ ३७ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

१५४५

क्षपः । राजन् । उत । त्मना । अग्ने । वस्तोः ।
 उत । उपसः । सः । तिग्मजम्भेति तिग्मजम्भ ।
 रक्षसः । दह । प्रति ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(क्षपः) रात्रीः (राजन्) राजमान (उत) (त्म-
 ना) आत्मना । अत्र छान्दसो वर्णलोप इत्याकारलोपः (अग्ने)
 विद्वन् (वस्तोः) दिनम् (उत) (उपसः) प्रातः सायंसमयान्
 (सः) उक्तः (तिग्मजम्भ) तिग्मं तत्रिं जम्भो गात्रविनामनं
 यस्मात्तत्संबुद्धौ (रक्षसः) दुष्टान् (दह) भस्मीकुरु (प्रति)
 प्रत्यक्षे ॥ ३७ ॥

अन्वयः—हे तिग्मजम्भ राजन् अग्ने स त्वं यथा तीक्ष्णतेजा
 अग्निः क्षप उत वस्तोरुतोषसो जनयति तथा सुशिक्षां जनय र-
 क्षसस्तम इव तीव्रतमना प्रति दह ॥ ३७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैर्यथा प्रभातस्य दिनस्य
 रात्रेश्च निमित्तमग्निर्विज्ञायते तथा राजा न्यायप्रकाशस्यान्यायनिवृ-
 त्तेश्च हेतुरस्तीति वेद्यम् ॥ ३७ ॥

पदार्थः—हे (तिग्मजम्भः) तीक्ष्ण अवयवों के चलाने वाले (राजन्) प्र-
 काशमान (अग्ने) विद्वान् जन (सः) सो पूर्वोक्त गुणयुक्त आप जैसे तीक्ष्ण तेज
 युक्त अग्नि (क्षपः) रात्रियों (उत) और (वस्तोः) दिन के (उत) ही (उ-
 पसः) प्रभात और सायंकाल के प्रकाश को उत्पन्न करता है वैसे (त्मना) तीक्ष्ण
 स्वभाव युक्त अपने आत्मा से (रक्षसः) दुष्ट जनों को रात्रि के समान (प्रतिदह)
 निश्चय करके भस्म कीजिये ॥ ३७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि जैसे प्रभात

१५४६

पञ्चदशोऽध्यायः ॥

दिन और रात्रि का निमित्त अग्नि को जानते हैं वैसे राजा न्याय के प्रकाश और अन्याय की निवृत्त का हेतु है ऐसा जानें ॥ ३७ ॥

भद्रो न इतस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृदुष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशइत्युपदिश्यते ॥

फिर वह कैसा हो यह वि० ॥

भद्रो नो अग्निराहुतो भद्रा रातिः सुभग भद्रो
अध्वरः । भद्रा उत प्रशस्तयः ॥ ३८ ॥

भद्रः । नः । अग्निः । आहुतइत्याहुतः । भद्रा ।
रातिः । सुभगेति सुभग । भद्रः । अध्वरः । भद्राः ।
उत । प्रशस्तय इति प्रशस्तयः ॥ ३८ ॥

पदार्थः—(भद्रः) भजनीयः (नः) अस्मभ्यम् (अग्निः)
पावकः (आहुतः) संगृहीतो धर्मइव (भद्रा) सेवनीया (रातिः)
दानम् (सुभग) शोभनेश्वर्य्य (भद्रः) कल्याणकरः (अध्वरः)
अहिंसनीयो व्यवहारः (भद्राः) कल्याण प्रतिपादिकाः (उत)
(प्रशस्तयः) प्रशंसाः ॥ ३८ ॥

अन्वयः—हे सुभग विद्वन् यथाऽऽहुतः सखाग्निर्भद्रो रातिर्भ-
द्राऽध्वरो भद्रउतप्रशस्तयो भद्राः स्युस्तथा त्वं नो भव ॥ ३८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैर्यथा विद्यया सुसेविता ज-
गत्स्थाः पदार्थाः सुखकारिणो भवन्ति तथाऽऽत्मा विद्वांसः सन्ती-
ति वेद्यम् ॥ ३८ ॥

पदार्थः—हे (सुभग) सुन्दर ऐश्वर्य वाले विद्वान् पुरुष जैसे (आहुतः) धर्म के तुल्य सेवन किया मित्ररूप (अग्निः) अग्नि (भद्रः) सेवने योग्य (भद्रा) कल्याणकारी (रातिः) दान (भद्रः) कल्याणकारी (अध्वरः) रक्षणिय व्यवहार (उत) और (भद्राः) कल्याण करने वाली (प्रशस्तयः) प्रशंसा होवें वैसे आप (नः) हमारे लिये हूजिये ॥ ३८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०-मनुष्यों को योग्य है कि जैसे विद्या से अच्छे प्रकार सेवन किये जगत् के पदार्थ सुखकारी होते हैं वैसे आप विद्वान् लोगों को भी जानें ॥ ३८ ॥

भद्राउतेत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृदुष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनः स विद्वान् कीदृशइत्याह ॥

फिर वह विद्वान् कैसा हो यह वि० ॥

भद्रा उत प्रशस्तयो भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतू-
र्य्ये । येनां समत्सु सासहः ॥ ३९ ॥

भद्राः । उत । प्रशस्तयइतिप्रशस्तयः । भद्र-
म् । मनः । कृणुष्व । वृत्रतूर्य्यइति वृत्रतूर्य्ये । येन ।
समत्स्विति समत्सु । सासहः । ससह इति
ससहः ॥ ३९ ॥

पदार्थः—(भद्राः) भन्दनीयाः (उत) अपि (प्रशस्त-
यः) प्रशंसनीयाः प्रजाः (भद्रम्) भन्दनीयं कल्याणकरम् (मनः)
मननात्मकम् (कृणुष्व) कुरु (वृत्रतूर्य्ये) संग्रामे (येन) अ-
त्रान्येषामपोति दीर्घः (समत्सु) संग्रामेषु (सासहः) अतिश-
येन सोढा ॥ ३९ ॥

अन्वयः—हे सुभग त्वं येन नोऽस्माकं वृत्रतूर्ये भद्रं मन उ-
तापि भद्राः प्रशस्तयो येन च समत्सु सासहः स्यात्तृणेष्व ॥ ३९ ॥

भावार्थः—अत्र (सुभग) (नः) इति पदद्वयं पूर्वमन्त्राद-
नुवर्तते । विदुषा राज्ञा तत्कर्मानुष्ठेयं येन प्रजाः सेनाश्चोत्तमा
स्युः ॥ ३९ ॥

पदार्थः—हे (सुभग) शोभन सम्पत्ति वाले पुरुष आप (येन) जिस से
हमारे (वृत्रतूर्य) युद्ध में (भद्रम्) कल्याणकारी (मनः) विचारशक्ति युक्त
वित्त (उत) और (भद्राः) कल्याण करने हारी (प्रशस्तयः) प्रशंसा के योग्य
प्रजा और जिस से (समत्सु) संग्रामों में (सासहः) अत्यन्त सहन शील वीर पुरुष
हों वैसा कर्म (तृणेष्व) कीजिये ॥ ३९ ॥

भावार्थः—यहां (सुभग, नः) इन दो पदों की अनुवृत्ति पूर्व मन्त्र से आती
है । विद्वान् राजा को चाहिये कि ऐसे कर्म का अनुष्ठान् करे जिस से प्रजा और सेना
उत्तम हों ॥ ३९ ॥

येनेत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृदुष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशइत्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह वि० ॥

येनां समत्सु सासहोऽव स्थिरा तनुहि भूरि
शर्धताम् । वनेमां ते अभिष्टिभिः ॥ ४० ॥

येन । समत्स्विति समत्सु । सासहः । ससह
इति ससहः । अव । स्थिरा । तनुहि । भूरि । श-
र्धताम् । वनेम । ते । अभिष्टिभिरित्यभिष्टिभिः ॥ ४० ॥

पदार्थः—(येन) अत्र संहितायामिति दीर्घः (समत्सु) संग्रामेषु (सासहः) भृशं सोढा (अव) (स्थिरा) स्थिराणि सैन्यानि (तनुहि) विस्तृणु (भूरि) बहु (शर्द्धताम्) बलं कुर्वताम् । बलवाचिशर्द्धशब्दात्करोत्यर्थे क्तिप् ततः शतृ (वनेम) संभजेम । अत्र संहितायामिति दीर्घः (ते) तव (अभिष्टिभिः) इष्टाभिरिच्छाभिः ॥ ४० ॥

अन्वयः—हे सुभग येन त्वं समत्सु सासहः स्यात्स त्वं भूरि शर्द्धतामस्माकं स्थिरावतनुहि तेऽभिष्टिभिः सह वर्त्तमाना वयं तानि वनेम ॥ ४० ॥

भावार्थ—अत्रापि (सुभग) (नः) इति पदद्वयं पूर्वतोऽनुवर्त्तते । विद्वाद्भिर्बहुबलयुक्तानां वीराणां नित्यमुत्साहो वर्धनीयः । येनोत्साहिताः सन्तो राजप्रजाहितानि कर्माणि कुर्युः ॥ ४० ॥

पदार्थः—हे (सुभग) सुन्दर लक्ष्मी युक्त पुरुष आप (येन) जिस के प्रताप से हमारे (समत्सु) युद्धों में (सासहः) शीघ्र सहना हो उस को तथा (भूरि) बहुत प्रकार (शर्द्धताम्) बल करते हुए हमारे (स्थिरा) स्थिर सेना के साधनों को (अवतनुहि) अच्छे प्रकार बढ़ाइये (ते) आप की (अभिष्टिभिः) इच्छाओं के अनुसार वर्त्तमान हम लोग उस सेना के साधनों का (वनेम) सेवन करें ॥ ४० ॥

भावार्थः—यहां भी (सुभग, नः) इन दोनों पदों की अनुवृत्ति आती है विद्वानों को उचित है कि बहुत बलयुक्त वीर पुरुषों का उत्साह नित्य बढ़ावे जिस से ये लोग उत्साही हुए राज और प्रजा के हितकारी काम किया करें ॥ ४० ॥

अग्निमित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृत्पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

✱ पुनः स किं कुर्यादित्याह ॥

फिर वह क्या करे यह वि० ॥

अग्निं तं मन्ये यो वसुरस्तं यं यन्ति धेनवः ।
अस्तमर्वन्त आशवोऽस्तं नित्यासो वाजिन इषं
स्तोतृभ्य आ भर ॥ ४१ ॥

अग्निम् । तम् । मन्ये । यः । वसुः । अस्तम् ।
यम् । यन्ति । धेनवः । अस्तम् । अर्वन्तः । आ-
शवः । अस्तम् । नित्यासः । वाजिनः । इषम् ।
स्तोतृभ्य इति स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥ ४१ ॥

पदार्थः—(अग्निम्) (तम्) पूर्वोक्तम् (मन्ये) (यः)
(वसुः) सर्वत्र निवस्ता (अस्तम्) गृहम् (यम्) (यन्ति) गच्छन्ति
(धेनवः) गावः (अस्तम्) गृहम् (अर्वन्तः) अश्वः (आ-
शवः) आशुगामिनः (अस्तम्) (नित्यासः) कारणरूपेणा-
विनाशिनः (वाजिनः) वेगवन्त (इषम्) अनादिकम् (स्तो-
तृभ्यः) स्तावकेभ्यः विद्भ्यः (आभर) ॥ ४१ ॥

अन्वयः—हे विदन् यो वसुरस्ति यमग्निं धेनवोऽस्तं यन्ती-
व नित्यासो वाजिन आशवोऽर्वन्तोऽस्तमिवाहं तं मन्ये स्तोतृभ्य
इषमाभरामि तथैव त्वं तमग्निमस्तं मन्यस्वेषं चाभर ॥ ४१ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—विद्यार्थिनः प्रत्यध्यापक एवं व-
देद्यथाऽहमा चरेयं तथा यूयमप्याचरत यथा गवादयः पशवः इतस्त-
तो दिने भ्रात्वा सायं स्वगृहं प्राप्य मोदन्ते तथैव विद्यागृहं प्राप्य
यूयमपि मोदध्वम् ॥ ४१ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् पुरुष (यः) जो (वसुः) सर्वत्र रहने वाला अग्नि है (यम्) जिस (अग्निम्) वाणी के समान अग्नि को (धेनवः) गौ (अस्तम्) घर को (यन्ति) जाती हैं तथा जैसे (नित्यासः) कारण रूप से विनाश रहित (वाजिनः) वेग वाले (आशवः) शीघ्रगामी (अर्वन्तः) घोड़े (अस्तम्) घर को प्राप्त होते हैं वैसे मैं (तम्) उस पूर्वोक्त अग्नि को (मन्ये) मानता हूं और (स्तोतृभ्यः) स्तुति कारक विद्वानों के लिये (इषम्) अच्छे अन्नादि पदार्थों को धारण करता हूं वैसे ही तू उस अग्नि को (आभर) धारण कर ॥ ४१ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—अध्यापक लोग विद्यार्थियों के प्रति ऐसा कहें कि जैसे हम लोग आचरण करें वैसे तुम भी करो। जैसे गौ आदि पशु दिन में इधर उधर भ्रमण कर सायंकाल अपने घर आ के प्रसन्न होते हैं। वैसे विद्या के स्थान को प्राप्त होके तुम भी प्रसन्न हुआ करो ॥ ४१ ॥

सो अग्निरित्यस्य परमेष्ठी ऋषि अग्निर्देवता ।

आर्षी पङ्क्तिश्छन्द । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनः सः कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

फिर वह कैसा हो यह वि० ॥

सो अग्निर्यो वसुर्गृणे सं यमायन्ति धेनवः ।
समर्वन्तो रघुद्रुव सञ्ज्ञातासः सूरयः इषञ्ज्ञा-
स्तोतृभ्य आभर ॥ ४२ ॥

सः । अग्निः । यः । वसुः । गृणे । सम । यम् ।
आयन्तीत्याऽयन्ति । धेनवः । सम । अर्वन्तः । रघुद्रु-
व इति रघुऽद्रुवः । सम । सुज्ञातास इति सुऽज्ञाता-
सः । सूरयः । इषम् । स्तोतृभ्य इति स्तोतृऽभ्यः । आ।
भर ॥ ४२ ॥

पदार्थः—(सः) (अग्नि) (यः) (वसुः) (गृणे)
स्तुवे (सम्) (यम्) (आयन्ति) (धेनवः) वाण्यः (सम्)
(अर्वन्तः) प्रशस्तविज्ञानवन्तः (रघुदुवः) ये रघु लघु द्रवन्ति
गच्छन्ति ते । अत्र कपिलकादित्वालत्वम् (सम्) (सुजातासः)
विद्यासु सुष्ठु जाताः प्रसिद्धाः (सूरयः) विद्वांसः (इषम्) ज्ञा-
नम् (स्तोतृभ्यः) स्तावकेभ्यो विद्यार्थिभ्यः (आ) (भर) ॥ ४२ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यथाऽहं यो वसुरग्निरस्ति तं गृणे यं धे-
नवः समायन्ति रघुदुवोऽर्वन्तः सुजातासः सूरयः स्तोतृभ्य इषं
समाभरन्ति स स्तौति च तथा त्वमेतानि समाभर ॥ ४२ ॥

भावार्थः—अध्यापका यथा धेनवो वत्सान् प्रीणयन्ति तथा
विद्यार्थिन आनन्दयेयुः । यथाऽश्वाः शीघ्रं गमयन्ति तथा सर्ववि-
द्या पारगान् कुर्युः ॥ ४२ ॥

पदार्थः—हे विद्यार्थी विद्वान् पुरुष जैसे मैं (यः) जो (वसुः) निवास का हे-
तु (अग्नि) अग्नि है उस की (गृणे) अच्छे प्रकार स्तुति करता हूँ (यम्) जिस
का (धेनवः) वाणी (समायन्ति) अच्छे प्रकार प्राप्त होती हैं और (रघुदुवः)
धीरज से चलने वाले (अर्वन्तः) प्रशंसित ज्ञानी (सुजातासः) अच्छे प्रकार वि-
द्याओं में प्रसिद्ध (सूरयः) विद्यान् लोग (स्तोतृभ्यः) स्तुति करने हारे विद्यार्थियों
के लिये (इषम्) ज्ञान को (सम्) अच्छे प्रकार धारण करते हैं और जैसे (सः)
वह पढ़ानेहारा ईश्वरादि, पदार्थों के गुण वर्णन करता है वैसे तू भी इन पूर्वोक्तों को-
(समाभर) ज्ञान से धारण कर ॥ ४२ ॥

भावार्थः—अध्यापकों को चाहिये कि जैसे गौ अपने बछरों को तृप्त करती
हैं वैसे विद्यार्थियों को प्रसन्न करें और जैसे घोड़े शीघ्र चला के पहुंचाते हैं वैसे
विद्यार्थियों को सब विद्याओं के पार शीघ्र पहुंचावें ॥ ४२ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

१५५३

उभेइत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निदेवता ।

निचृत्पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनः सः किं कुर्यादित्याह ॥

किं वह कया करे यह वि० ॥

उभे सुश्चन्द्र सर्पिषोदर्वी श्रीणीष आसनि ।

उतो न उत्पुपूर्या उक्थेषु शवसरूपत इषंस्तोतृ-
भ्य आ भर ॥ ४३ ॥उभेइत्युभे । सुश्चन्द्र । सुचन्द्रेति सुश्चन्द्र ।
सर्पिषः । दर्वी इति दर्वी । श्रीणीषे । आसनि । उ-
तोइत्युतो । नः । उत् । पुपूर्याः । उक्थेषु । शवसः ।
पते । इषम् । स्तोतृभ्य इति स्तोतृभ्यः । आ ।
भर ॥ ४३ ॥पदार्थः—(उभे) द्वे अध्ययनाध्यानपनक्रिये (सुश्चन्द्र) शो-
भनश्चासौ चन्द्र आह्लादकारकश्च तत्सम्बुद्धौ (सर्पिषः) घृतस्य
(दर्वी) ग्रहणाग्रहणसाधने (श्रीणीषे) पचसि (आसनि)
आस्ये (उतो) अपि (नः) अस्मभ्यम् (उत्) (पुपूर्याः)
पूर्णं कुर्याः (उक्थेषु) वक्तुं श्रोतुमर्हेषु वेदविभागेषु (शवसः)
बलस्य (पते) पालक (इषम्) अन्नम् (स्तोतृभ्यः) विद्भ्यः
(आ) (भर) ॥ ४३ ॥अन्वयः—हे सुश्चन्द्र त्वं सर्पिषो दर्वी श्रीणीषइवासन्युभे आ
भर । हे शवसरूपते त्वमुक्थेषु नोऽस्मभ्यमुतो अपि स्तोतृभ्य इषं
चोत्पुपूर्याः ॥ ४३ ॥

भावार्थः—यथत्विजो घृतं शंसोध्य दर्व्याऽग्नौ हुत्वा वायुवृष्टि-
जले रोगनाशके कृत्वा सर्वान् सुखयन्ति । तथैवाध्यापका विद्या-
र्थिमनांसि सुशिक्षया संशोध्य तत्त विद्या हुत्वाऽत्मनः पवित्री कृत्य
सर्वान् प्राणिनः सुखयेयुः ॥ ४३ ॥

पदार्थः—हे (सुश्चन्द्र) सुन्दर आनन्ददाता अध्यापक पुरुष आप (सर्विषः)
षी के (दर्वा) चलाने पकड़ने की दो कर्छी से (श्रीर्णाषि) पकाने के समान (आसनि)
मुख में (उभे) पढ़ने पढ़ाने की दो क्रियाओं को (आभर) धारण कीजिये । हे(श्वसः)
बल के (पते) रक्षकजन तू (उक्थेषु) कहने सुनने योग्य वेद विभागों में (नः) हमारे
(उतो) और (स्तोतृभ्यः) विद्वानों के लिये (इषम्) अन्नादि पदार्थों को (उत्पुपूर्वाः) उ-
त्कृष्टता से पूरण कर ॥ ४३ ॥

भावार्थः—जैसे ऋत्विज लोग घृत को शोध कर्छी से अग्नि में होम कर
और वायु तथा वर्षाजलको रोग नाशक करके सब को सुखी करते हैं वैसे ही अध्याप-
क लोगों को चाहिये कि विद्यार्थियों के मन अच्छी शिक्षा से शोध कर उन को विद्या-
दान देके आत्माओं को पवित्र कर सब को सुखी करें ॥ ४३ ॥

अग्नेतामितस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

आर्षी गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनः सः कीदृशः स्यादित्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह वि० ॥

अग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैः क्रतुं न भद्रं हृदिस्पृ-
शम् । ऋध्यामा त ओहैः ॥ ४४ ॥

अग्ने । तम् । अद्य । अश्वम् । न । स्तोमैः । क्रतुम् ।
न । भद्रम् । हृदिस्पृशमिति हृदिऽस्पृशम् । ऋध्या-
म । ते । ओहैः ॥ ४४ ॥

पदार्थः—(अग्ने) अध्यापक (तम्) विद्याबोधम् (अथ)
 अस्मिन् वर्तमाने समये (अश्वम्) सुशिक्षितम् तुरङ्गम् (न)
 इव (स्तोमैः) विद्यास्तुतिविशेषैर्वेदभागैः (क्रतुम्) प्रज्ञातम्
 (न) इव (भद्रम्) कल्याणकरं (हृदिस्पृशम्) यो हृद्यात्मनि
 स्पृशति तम् (ऋध्याम) वर्धेमहि । अतान्येषामपीति दीर्घः (ते)
 तव सकाशात् (ओहैः) विद्यासुखप्रापकैः ॥ ४४ ॥

अन्वयः—हे अग्नेऽध्यापक वयं ते तव सकाशादोहैः स्तोमै-
 रथाश्वं न भद्रं क्रतुं न तं हृदिस्पृशं प्राप्य सततमृध्याम ॥ ४४ ॥

भावार्थः—अन्नोपमालङ्कारौ । अध्येतारो यथा सुशिक्षिते-
 नाश्वेन सद्योऽभीष्टं स्थानं गच्छन्ति यथा विद्वांस सर्वशास्त्रबोध-
 संपन्नया कल्याणकर्या प्रज्ञया धर्मार्थकाममोक्षान् प्राप्नुवन्ति तथा ते-
 भ्योऽध्यापकेभ्यो विद्यापारंगत्वा प्रज्ञस्तां प्रज्ञां प्राप्य स्वयं वर्धेरन्नन्यांश्च
 वेदाध्यापनोपदेशाभ्यामेधयेयुः ॥ ४४ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अध्यापक जन हम लोग (ते) आप से (ओहैः)
 विद्या का सुख देने वाले (स्तोमैः) विद्या की स्तुति रूप वेद के भागों से (अथ)
 आज (अश्वम्) घोड़े के (न) समान (भद्रम्) कल्याण कारक (क्रतुम्) बुद्धि
 के (न) समान तम् उस (हृदिस्पृशम्) आत्मा के साथ गन्व करने वाले विद्या
 बोध को प्राप्त हो के निरन्तर (ऋध्याम) वृद्धि को प्राप्त हों ॥ ४४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में दो उपमालंकार हैं । अध्येता लोगों को चाहिये कि
 जैसे अच्छे शिक्षित घोड़े से अभीष्ट स्थान में शीघ्र पहुँच जाते हैं जैसे विद्वान् लोग
 सब शास्त्रों के बोध से युक्त कल्याण करने वाली बुद्धि से धर्म अर्थ काम और मोक्ष
 फलों को प्राप्त होते हैं वैसे उन अध्यापकों से पूर्ण विद्य पढ़ प्रशंसित बुद्धि को पा
 के आप उन्नति को प्राप्त हों तथा वेद के पढ़ाने और उपदेश से अन्य सब मनुष्यों की
 भी उन्नति करें ॥ ४४ ॥

१५५६

पञ्चदशोऽध्यायः ॥

अधाहीत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगार्भी

गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशः स्यादित्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह वि० ॥

अधाहृग्ने क्रतोर्भद्रस्य दक्षस्य साधोः । रथी-
ऋतस्य बृहतो बभूथ ॥ ४५ ॥अध । हि । अग्ने । क्रतोः । भद्रस्य । दक्षस्य ।
साधोः । रथीः । ऋतस्य । बृहतः । बभूथ ॥ ४५ ॥

पदार्थः—(अध) अथ मङ्गले । अत्र निपातस्य चेति दीर्घः ।
वर्णव्यत्ययेन धस्य धश्च (हि) खलु (अग्ने) विद्वन् (क्रतोः)
प्रज्ञायाः (भद्रस्य) आनन्दकरस्य (दक्षस्य) शरीरात्मबलयुक्तस्य
(साधोः) सन्मार्गे वर्तमानस्य (रथीः) प्रशस्ता रथा रमणसाध-
नानि यानानि विद्यन्ते यस्य सः (ऋतस्य) प्राप्तसत्यस्य (बृहतः)
महाविषयस्य (बभूथ) भवेः ॥ ४५ ॥

अन्वयः—हे अग्ने यथा त्वं भद्रस्य दक्षस्य साधोऋतस्य बृ-
हतः क्रतोः सकाशाद्रथीर्बभूथ तथाऽध हि वयमपि भवेम ॥ ४५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा शास्त्रयोगजां धियं प्राप्य
विद्वांसो वर्धन्ते तथैवाध्येतृभिरपि वर्धितव्यम् ॥ ४५ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन् जन जैसे तू (भद्रस्य) आनन्द कारक (दक्षस्य)
शरीर और आत्मा के बल से युक्त (साधोः) अच्छे मार्ग में प्रवर्तमान (ऋतस्य)
सत्य को प्राप्त हुए पुरुष की (बृहतः) बड़े विषय वा ज्ञानरूप (क्रतोः) बुद्धि से
(रथीः) प्रशंसित रमण साधनयानों से युक्त (बभूथ) हूजिये वैसे (अध) मंगला-
चरण पूर्वक (हि) निश्चय करके हम भी होंगे ॥ ४५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे शास्त्र और योग से उत्पन्न हुई बुद्धि को प्राप्त हो के विद्वान् लोग बढ़ते हैं वैसे ही अध्येता लोगों को भी बढ़ना चाहिये ॥ ४५ ॥

एभिर्नदित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

भुरिगार्भी गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

एभिर्नो अर्कैर्भवां नो अर्वाङ् स्वर्णज्योतिः ।

अग्ने विश्वेभिः सुमना अनीकैः ॥ ४६ ॥

एभिः । नः । अर्कैः । भव । नः । अर्वाङ् । स्वः ।

न । ज्योतिः । अग्ने । विश्वेभिः । सुमना इति सु-

मनाः । अनीकैः ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(एभिः) पूर्वोक्तैः (नः) अस्मभ्यम् (अर्कैः) पूज्यैर्विद्वद्भिः (भव) ह्यचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः (नः) अस्मभ्यम् (अर्वाङ्) योऽर्वाचीनाननुत्कृष्टानुत्कृष्टान् कर्तुमंचति जानाति सः (स्वः) सुखम् (न) इव (ज्योतिः) प्रकाशकः (अग्ने) विद्याप्रकाशाढ्य (विश्वेभिः) समग्रैः (सुमनाः) सुखकारिभिरनाः (अनीकैः) सैन्यैरिव ॥ ४६ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं नोऽस्मभ्यं विश्वेभिरनीकैराजेव सुमना भव । एभिरर्कैर्नोऽस्मभ्यं ज्योतिरर्वाङ् स्वर्णं भव ॥ ४६ ॥

१५५८

पञ्चदशोऽध्यायः ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु०—यथाराजा सुशिक्षितैर्वलाद्यैः
सैन्यैः शत्रून् जित्वा सुखी भवति तथैव प्रज्ञादिभिर्गुणैरविद्याक्लेशान्
जित्वा मनुष्याः सुखिनः सन्तु ॥ ४६ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्याप्रकाश से युक्त पुरुष आप (नः) हमारे लिये
(विश्वेभिः) सब (अनीकैः) सेनाओं के सहित राजा के तुल्य (सुमनाः) मन
से सुख दाता (भव) हूजिये (एभिः) इन पूर्वोक्त (अर्कैः) पूजा के योग्य विद्वानों
के सहित (नः) हमारे लिये (ज्योतिः) ज्ञान के प्रकाशक (अर्वाङ्) नीचों को
उत्तम करने को जानने वाले (स्वः) सुख के (नः) समान हूजिये ॥ ४६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वाचकलु०—जैसे राजा अच्छी शिक्षा
बलयुक्त सेनाओं से शत्रुओं को जीत के सुखी होता है वैसे ही बुद्धि आदि गुणों से
अविद्या से हुए क्लेशों को जीत के मनुष्य लोग सुखी हों ॥ ४६ ॥

अग्निं होतारमित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

विराड् ब्राह्मी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

अग्निं होतारं मेन्य दास्वन्तं वसुं सूनुं
सहसो जातवैदसं विप्रं न जातवैदसम् । य ऊर्ध्वया
स्वध्वरो देवो देवाच्या कृपा । घृतस्य विभ्राष्टिमनु
वष्टि शोचिषा जुह्वानस्य सर्पिषः ॥ ४७ ॥

अग्निम् । होतारम् । मन्ये । दास्वन्तम् । वसुम् ।
सूनुम् । सहसः । जातवैदसमितिं जातवैदसम् ।

विप्रम् । न । जातवेदसमिति जातवेदसम् । यः ।
 ऊर्ध्वया । स्वध्वर इति सुऽअध्वरः । देवः । देवाच्या ।
 कृपा । घृतस्य । विभ्राष्टिमिति विऽभ्राष्टिम् । अनु ।
 वष्टि । शोचिषा । आजुह्वानस्येत्याऽजुह्वानस्य ।
 सर्पिषः ॥ ४७ ॥

पदार्थः—(अग्निम्) (होतारम्) सुखदातारम् (मन्ये) सत्क-
 रोमि (दास्वन्तम्) दातारम् (वसुम्) धनप्रदम् (सूनुम्) पुत्रमिव
 (सहसः) बलिष्ठस्य (जातवेदसम्) सर्वेषु जातेषु पदार्थेषु विद्यमा-
 नम् (विप्रम्) आप्तं मेधाविनम् (न) इव (जातवेदसम्) प्रसिद्ध
 प्रज्ञम् (यः) (ऊर्ध्वया) उपरिगत्या (स्वध्वरः) शोभनकारित्वादहिं-
 सनीयः (देवः) दिव्यगुणः (देवाच्या) देवानञ्जति तथा (कृपा)
 समर्थया क्रियया (घृतस्य) उदकस्य (विभ्राष्टिम्) विविधाभ्राष्टयः
 प्रकाशनानि यस्मिंस्तम् (अनु) (वष्टि) प्रकाशते (शोचिषा) दीप्त्या
 (आजुह्वानस्य) समन्ताद्भूयमानस्य (सर्पिषः) आज्यस्य ॥ ४७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याय ऊर्ध्वया स्वध्वरो देवाच्या कृपा देवः
 शोचिषाऽऽजुह्वानस्य सर्पिषो घृतस्य विभ्राष्टिमनुवष्टि तं होतारं
 जातवेदसं सहसः सूनुमिव वसुं दास्वन्तं जातवेदसमग्निं विप्रं न यथा-
 ऽहं मन्ये तथा यूयमपि मन्यध्वम् ॥ ४७ ॥

भवार्थः—अत्रोपमावाचकलु०—यथा सुसेविता विद्वांसो विद्या
 धर्मसुक्ष्मिणः सर्वानार्यान् संपादयन्ति तथा युक्त्या सेवितोऽग्निः
 स्वगुणकर्मस्वभावैः सर्वानुन्नयति ॥ ४७ ॥

१५६०

पञ्चदशोऽध्यायः ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (यः) जो (ऊर्ध्वया) ऊर्ध्वगति के साथ (स्वध्वरः) शुभ कर्म करने से अहिंसनीय (देवाच्या) विद्वानों के सत्कार के हेतु (कृपा) समर्थ क्रिया से (देवः) दिव्य गुणों वाला पुरुष (शोचिषा) दीप्ति के साथ (आजु-हानस्य) अच्छे प्रकार हवन किये (सर्पिषः) घी और (घृतस्य) जल के सकाशते (विभ्राष्टिम्) विविध प्रकार के ज्योतियों को (अनुवष्टि) प्रकाशित करता है उस (होतारम्) सुख के दाता (जातवेदसम्) उत्पन्न हुए सब पदार्थों में विद्यमान (सहसः) बलवान पुरुष के (सूनुम्) पुत्र के समान (वसुम्) धन दाता (दास्व-न्तम्) दानशील (जातवेदसम्) बुद्धिमानों में प्रसिद्ध (अग्निं) तेजस्वी अग्नि के (नः) समान (विप्रम्) आप्त ज्ञानी का मैं (मन्ये) सत्कार करता हूँ, वैसे तुम लोग भी उस को मानो ॥ ४७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वाचकलु०—जैसे अच्छे प्रकार सेवन किये विद्वान् लोग विद्या धर्म और अच्छी शिक्षा से सब को आर्यकरते हैं वैसे युक्ति से सेवन किया अग्नि अपने गुण कर्म और स्वभावों से सब के सुख की उन्नति करता है ॥ ४७ ॥

अग्ने त्वन्न इत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

स्वराड्बाह्वी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

अग्ने त्वन्नो अन्तम उत त्राता शिवो भवाव-
रूथ्यः । वसुरग्निर्वसुं श्रवा अच्छां नक्षि द्युमन्तम-
श्रयिन्दाः । तं त्वां शोचिष्ठ दीदिवः सुम्नाय
नूनमीमहे सखिभ्यः ॥ ४८ ॥

अग्ने । त्वम् । नः । अन्तमः । उत । त्राता ।
शिवः । भव । वरूथ्यः । वसुः । अग्निः ।

यजुर्वेदभाष्ये ॥

१५६१

वसुं श्रवा इति वसुंऽश्रवाः । अच्छ । नक्षि । द्युमत्त-
ममिति द्युमत्तऽतमम् । रयिम् । दाः । तम् ।
त्वा । शोचिष्ठ । दीदिव इति दीदिऽवः । सुम्नाय ।
नूनम् । ईमहे । सखिभ्य इति सखिऽभ्यः ॥ ४८ ॥

पदार्थः—(अग्ने) विहन् (त्वम्) (नः) अस्माकम् (अन्तमः)
अतिशयेनान्तिकः । अन्तमानामित्यन्तिकना० निघं० २ । १६ ।
(उत) अपि (त्राता) रक्षकः (शिवः) मङ्गलकारी (भव)
ह्यचोऽतस्तिष्ठ इति दीर्घः (वरूथ्यः) वरः (वसुः) धनप्रदः
(अग्निः) प्रापकः (वसुश्रवाः) वसूनि धनानि श्रवांस्यन्नानि च
यस्मात्सः (अच्छ) अत्र संहितायामिति दीर्घः (नक्षि) प्राप्नोमि ।
अत्र एतद्गतावित्यस्माल्लङुत्तमैकवचनेऽङ्गविकरणयोरभावः (द्युम-
त्तमम्) प्रशस्ता दिवः प्रकाशा कामना वा विद्यन्ते यस्मिन् सोऽ-
तिशयितस्तम् (रयिम्) धनम् (दाः) ददाति । अत्राप्यङ्गभावः
(तम्) (त्वा) त्वाम् (शोचिष्ठ) अतिशयेन तेजस्विन् (दी-
दिवः) ये दीदयन्ति ते दीदयः प्रकाशास्ते बहवो विद्यन्ते यस्मिन्
तत्सम्बुद्धौ (सुम्नाय) सुखाय (नूनम्) निश्चितम् (ईमहे) या-
चामहे (सखिभ्यः) मित्रेभ्यः ॥ ४८ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं यथाऽयं वसुर्वसुश्रवा अग्नी रयिन्दा
ददाति तथा नोऽस्माकमन्तमन्त्राता वरूथ्य उतापि शिवो भव ।
हे शोचिष्ठ दीदिवो विहन् यथा वयं त्वा सखिभ्यः सुम्नाय नून-

१५६२

पञ्चदशोऽध्यायः ॥

मीमहे तथा तं त्वां सर्वे मनुष्या याचन्ताम् । यथाऽहं द्युमत्तमं त्वा-
मच्छ नक्षि प्राप्नोमि तथात्वमस्मान्प्राप्नुहि ॥ ४८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा सुहृदो मित्राणीच्छन्त्युन्-
यन्ति तथा विद्वान् सर्वस्य मित्रः सर्वान्सुखिनः सम्पादयेत् ॥ ४८ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् (त्वम्) आप जैसे यह (वसुः) धनदाता
(वसुश्रवाः) अन्न और धन का हेतु (अग्निः) अग्नि (रयिम्) धन को (दाः)
देता है वैसे (नः) हमारे (अन्तमः) अत्यन्त समीप (त्राता) रक्षक (वरूथ्यः)
श्रेष्ठ (उत) और (शिवः) मंगलकारी (भव) हूजिये हे (शोचिष्ठ) अतिते-
जस्वी (दीदिवः) बहुत प्रकाशों से युक्त वा कामना वाले विद्वान् जैसे हम लोग (त्वा)
तुम्हें को (सखिभ्यः) मित्रों से (मुन्नाय) सुख के लिये (नूनम्) निश्चय (ई-
महे) मांगते हैं वैसे (तम्) उस तुम्हें को सब मनुष्य चाहें जैसे मैं (द्युमत्तमम्)
प्रशंसित प्रकाशों से युक्त तुम्हें को (अच्छ) अच्छे प्रकार (नक्षि) प्राप्त होता हूं
वैसे तू हम को प्राप्त हो ॥ ४८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे मित्र अपने मित्रों को चाहते और
उन की उन्नति करते हैं वैसे विद्वान् सब का मित्र सब को सुख देवे ॥ ४८ ॥

येन ऋषय इत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ॥

आर्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

येन ऋषयस्तपसा सत्रमायन्निन्धाना अग्निं स्व-
राभरन्तः । तस्मिन्नुहं निदधे नाकै अग्निं यमाहु-
र्मनवस्तीर्णवर्हिषम् ॥ ४९ ॥

येन । ऋषयः । तपसा । सत्रम् । आयन् । इन्धा-

नाः । अग्निम् । स्वः । आभरन्तः । तस्मिन् । अहम् ।
नि । दधे । नाके । अग्निम् । यम् । आहुः । म-
नवः । स्तीर्णबर्हिषमिति स्तीर्णबर्हिषम् ॥ ४९ ॥

पदार्थः—(येन) कर्मणा (ऋषयः) वेदार्थवेत्तारः (तपसा)
धर्मानुष्ठानेन (सत्रम्) सत्रा सत्यं विद्यते यस्मिन् विज्ञाने तत्
(आयन्) प्राप्नुयुः (इन्धानाः) प्रकाशमानाः (अग्निम्) विद्युदा-
दिम् (स्वः) सुखम् (आभरन्तः) समन्ताद्भरन्तः (तस्मिन्)
(अहम्) (निदधे) (नाके) अविद्यमानदुःखे सुखे प्राप्तव्ये सति (अ-
ग्निम्) उक्तम् (यम्) (आहुः) वदन्ति (मनवः) मननशीला विद्वांसः
(स्तीर्णबर्हिषम्) स्तीर्णमाच्छादितं बर्हिरन्तरिक्षं येन तम् ॥ ४९ ॥

अन्वयः—येन तपसेन्धानाः स्वराभरन्त ऋषयः सत्रमग्निमा-
यंस्तस्मिन्नाके मनवो यं स्तीर्णबर्हिषमग्निमाहुस्तमहं निदधे ॥ ४९ ॥

भावार्थः—येन प्रकारेण वेदपारगाः सत्यमनुष्ठाय विद्युदादि-
पदार्थान् सम्प्रयुज्य समर्था भवन्ति तेनैव मनुष्यैः समृद्धियुक्तै-
र्भवितव्यम् ॥ ४९ ॥

पदार्थः—(येन) जिस (तपसा) धर्मानुष्ठानरूप कर्म से (इन्धानाः)
प्रकाशमान (स्वः) सुख को (आभरन्तः) अच्छे प्रकार धारण करते हुए (ऋषयः)
वेद का अर्थ जानने वाले ऋषि लोग (सत्रम्) सत्य विज्ञान से युक्त (अग्निम्)
विद्युत् आदि अग्नि को (आयन्) प्राप्त हों (तस्मिन्) उस कर्मके होते (नाके) दुःख-
हित प्राप्त होने योग्य सुख के निमित्त (मनवः) विचारशील विद्वान् लोग (यम्)
जिस (स्तीर्णबर्हिषम्) आकाश को आच्छादन करने वाले (अग्निम्) अग्नि को
(आहुः) कहते हैं उस को (अहम्) मैं (नि, दधे) धारण करता हूँ ॥ ४९ ॥

१५६४

पञ्चदशोऽध्यायः ॥

भावार्थः—जिस प्रकार से वेदपारग विद्वान् लोग सत्य का अनुष्ठान कर विजुली आदि पदार्थों को उपयोग में लाके समर्थ होते हैं उसी प्रकार मनुष्यों को समृद्धियुक्त होना चाहिये ॥ ४९ ॥

तं पत्नीभिरित्यस्य परमेष्ठो ऋषिः । अग्निर्देवता ।

भुरिगार्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

विद्वाद्भिः कथं भविष्यमित्याह ॥

विद्वानों को कैसा होना चाहिये यह वि० ॥

तं पत्नीभिर्नु गच्छेम देवाः पुत्रैर्भ्रातृभिरुत
वा हिरण्यैः । नाकं गृह्णानाः सुकृतस्य लोके
तृतीयं पृष्ठे अधिरोचने दिवः ॥ ५० ॥

तम् । पत्नीभिः । अनु । गच्छेम । देवाः । पुत्रैः ।
भ्रातृभिरिति भ्रातृभिः । उत । वा । हिरण्यैः ।
नाकम् । गृह्णानाः । सुकृतस्येति सुकृतस्य ।
लोके । तृतीयं । पृष्ठे । अधि । रोचने । दिवः ॥ ५० ॥

पदार्थः—(तम्) अग्निम् (पत्नीभिः) स्वस्वस्त्रीभिः (अनु)
(गच्छेम) (देवाः) विद्वांसः (पुत्रैः) वृद्धावस्थाजन्यदुःखात्त्रा-
तृभिः (भ्रातृभिः) बन्धुभिः (उत) (वा) अन्यैरनुक्तैः सम्ब-
न्धिभिः (हिरण्यैः) सुवर्णादिभिः (नाकम्) आनन्दम् (गृह्-
णानाः) गृह्णन्तः (सुकृतस्य) सुष्ठुकृतस्य वेदोक्तकर्मणः (लोके)
द्रष्टव्ये स्थाने (तृतीये) विज्ञानजे (पृष्ठे) क्षीप्सिते (अधि)
उपरिभागे (रोचने) रुचिकरे (दिवः) द्योतनकर्मणः ॥ ५० ॥

अन्वयः—हे देवा विद्वांसो यथा यूयं तं गृभ्णाना दिवः
सुकृतस्याधि रोचने तृतीये पृष्ठे लोके वर्त्तमानाः पत्नीभिः पुत्रै-
र्भातृभिरुत वा हिरण्यैः सह नाकं गच्छत तथैतैः सहिता वयम-
नुगच्छेम ॥ ५० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा विद्वांसः स्वस्त्रीपुत्रभातृ-
दुहितृमातृपितृभृत्यपाश्वस्थान् विद्यासुशिक्षाभ्यां धार्मिकान् पुरुषा-
र्थिनः कृत्वा सन्तुष्टा भवन्ति तथैव सर्वैरप्यनुवर्त्यम् ॥ ५० ॥

पदार्थः—हे (देवाः) विद्वान् लोगो जैसे तुम लोग (तम्) उस पूर्वोक्त
अग्नि को (गृभ्णानाः) ग्रहण करते हुए (दिवः) प्रकाशयुक्त (सुकृतस्य) सुन्दर
वेदोक्त कर्म (अधि) में वा (रोचने) रुचिकारक (तृतीये) विज्ञान से हुए (पृष्ठे)
जानने को इष्ट (लोके) विचारने वा देखने योग्य स्थान में वर्त्तमान (पत्नीभिः)
अपनी २ स्त्रियों (पुत्रैः) वृद्धावस्था में हुए दुःख से रक्षक पुत्रों (भातृभिः) बन्धुओं
(उत, वा) और अन्य सम्बन्धियों तथा (हिरण्यैः) सुवर्णादि के साथ (नाकम्) आनन्द
को प्राप्त होते हो वैसे इन सब के सहित हम लोग भी (अनु, गच्छेम) अनुगतहों ॥ ५० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे विद्वान् लोग अपनी स्त्री पुत्र, भाई,
कन्या, माता, पिता, सेवक और परोसियों को विद्या और अच्छी शिक्षा से धर्मात्मा पुरुषा-
र्थी करके सन्तोषी होते हैं वैसे ही सब मनुष्यों को होना चाहिये ॥ ५० ॥

आवाच इत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता । स्वराडा-
र्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

ईश्वरवद्राज्ञा किं कार्यमित्याह ॥

ईश्वर के तुल्य राजा को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

आ वाचो मध्यमरुहद् भुरण्युरयमग्निः सत्प-

१५६६

पञ्चदशोऽध्यायः ॥

तिश्चेकितानः । पृष्ठे पृथिव्या निहितो दविद्युतद-
धस्पदं कृणुतां ये पृतन्यवः ॥ ५१ ॥

आ । वाचः । मध्यम् । अरुहत् । भुरग्युः ।
अयम् । अग्निः । सत्पतिरिति सत्पतिः । चेकिता-
नः । पृष्ठे । पृथिव्याः । निहित इति निहितः ।
दविद्युतत् । अधस्पदम् अधःपदमित्यधःस्पदम् ।
कृणुताम् । ये । पृतन्यवः ॥ ५१ ॥

पदार्थः—(आ) (वाचः) (मध्यम्) मध्ये भवम्
(अरुहत्) रोहति (भुरग्युः) पोषकः (अयम्) (अग्निः)
विद्वान् (सत्पतिः) सतां पालकः (चेकितानः) विज्ञानयुक्तः
(पृष्ठे) उपरिभागे (पृथिव्याः) भूमेः (निहितः) नितरां धृतः
(दविद्युतत्) प्रकाशयति (अधस्पदम्) नीचाधिकारम् (कृ-
णुताम्) करोतु (ये) (पृतन्यवः) युद्धायात्मनः पृतनां सेना-
मिच्छवः ॥ ५१ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् चेकितानः सत्पतिर्भवान् वाचो मध्यं
प्राप्य यथाऽयं भुरग्युरग्निः पृथिव्याः पृष्ठे निहितो दविद्युतदारुह-
त्तेन ये पृतन्यवस्तान् अधस्पदं कृणुताम् ॥ ५१ ॥

भावार्थः—विद्वांसो राजानो यथेश्वरो ब्रह्माण्डस्य मध्ये सूर्यं
निधाय सर्वान् सुखेनोपकरोति तथैव राज्यमध्ये विद्यावले धृत्वा
शत्रून् जित्वा प्रजास्थान् मनुष्यानुपकुर्युः ॥ ५१ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् पुरुष (चेकितानः) विज्ञानयुक्त (सत्पतिः) श्रेष्ठों के रक्षक आप (वाचः) वाणी के (मध्यम्) बीच हुए उपदेश को प्राप्त हो के जैसे (अयम्) यह (भुरग्युः) पुष्टिकर्त्ता (अग्निः) विद्वान् (पृथिव्याः) भूमि के (पृष्ठे) ऊपर (निहितः) निरन्तर स्थिर किया (दविद्युतत्) उपदेश से सब को प्रकाशित करता । और धर्म पर (आ, रुहत्) आरूढ होता है उस के साथ (ये) जो लोग (पृतन्यवः) युद्ध के लिये सेना की इच्छा करते हैं उन को (अधस्पदम्) अपने अधिकार से च्युत जैसे हों वैसा (कृणुताम्) कीजिये ॥ ५१ ॥

भावार्थः—विद्वान् मनुष्यों को चाहिये कि जैसे ईश्वर ब्रह्माण्ड में सूर्यलोक को स्थापन करके सब को सुख पहुंचाता है । वैसे ही राज्य में विद्या और बल को धारण कर शत्रुओं को जीत के प्रजा के मनुष्यों का सुख से उपकार करें ॥ ५१ ॥

अयमग्निरित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदार्षी
त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

धार्मिकजनवदितरैर्वर्तितव्यमित्याह ॥

धर्मात्माओं के तुल्य अन्यलोगों को वर्तना चाहिये यह वि० ॥

अयमग्निर्वीरतमो वयोधाः सहस्रियो द्योतताम-
प्रयुच्छन् । विभ्राजमानः सरिरस्य मध्य उप प्र
याहि दिव्यानि धाम ॥ ५२ ॥

अयम् । अग्निः । वीरतम इति वीरस्तमः । वयो-
धा इति वयःधाः । सहस्रियः । द्योतताम् । अप्रयु-
च्छन्नित्यप्रयुच्छन् । विभ्राजमान इति विभ्राज-
मानः । सरिरस्य । मध्ये । उप । प्र । याहि ।
दिव्यानि । धाम ॥ ५२ ॥

पदार्थः—(अयम्) (अग्निः) पावक इव सेनापतिः
 (वीरतमः) वेति स्वबलेन शत्रुबलं व्याप्नोति सोऽतिशयितः
 (वयोधाः) यः सर्वेषां जीवनं दधाति सः (सहस्रियः) सह-
 स्त्रेणासङ्ख्यातेन योद्धृसमूहेन सम्मितस्तुल्यः (द्योतताम्) प्रकाश-
 ताम् (अप्रयुच्छन्) अप्रमाद्यन् (विभ्राजमानः) विशेषेण वि-
 द्यान्यायाभ्यां देदीप्यमानः (सरिरस्य) अन्तरिक्षस्य (मध्ये)
 (उप) (प्र) (याहि) प्राप्नुहि (दिव्यानि) (धाम)
 जन्मकर्मस्थानानि ॥ ५२ ॥

अन्वयः—योऽयं वीरतमो वयोधाः सहस्रियः सरिरस्य मध्ये
 विभ्राजमानोऽप्रयुच्छन् अग्निरिव स भवान् द्योतताम् । दिव्यानि धाम
 धामानि त्वमुपप्रयाहि ॥ ५२ ॥

भावार्थः—मनुष्या धार्मिकैर्जनैः सहोषित्वा प्रमादं विहाय
 जितेन्द्रियत्वेन जीवनं वर्धयित्वा विद्याधर्मानुष्ठानेन पवित्रा भूत्वा
 परोपकारिणः सन्तु ॥ ५२ ॥

पदार्थः—जो (अयम्) यह (वीरतमः) अपने बल से शत्रुओं को अत्य-
 न्त व्याप्त होने तथा (वयोधाः) सब के जीवन को धारण करने वाला (सहस्रियः)
 असंख्य योद्धाजनों के समान योद्धा (सरिरस्य) आकाश के (मध्ये) बीच (वि-
 भ्राजमानः) विशेष करके विद्या और न्याय से प्रकाशित सो (अप्रयुच्छन्) प्रमाद-
 रहित होते हुए (अग्निः) अग्नि के तुल्य सेनापति आप (द्योतताम्) प्रकाशित
 हूजिये और (दिव्यानि) अच्छे (धाम) जन्म कर्म और स्थानों को (उप, प्र, याहि)
 प्राप्त हूजिये ॥ ५२ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि धर्मात्मा जनों के साथ निवास कर प्र-
 माद को छोड़ और जितेन्द्रियता से अवस्था बढ़ा के विद्या और धर्म के अनुष्ठान से
 पवित्र होके परोपकारी हों ॥ ५२ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

१५६६

संप्रच्यवध्वमित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

भुरिगार्षी षड्विंशच्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

कथं विवाहं कृत्वा किं कुर्यातामित्याह ॥

स्त्री पुरुष कैसे विवाह करके क्या करें यह वि० ॥

सम्प्रच्यवध्वमुप सम्प्रयाताग्ने पथो देवयानान्
 कृणुध्वम् । पुनः कृणवाना पितरा युवानाऽन्वाताऽंसीत्
 त्वयि तन्तु मेतम् ॥ ५३ ॥

सम्प्रच्यवध्वमिति सम्प्रच्यवध्वम् । उप ।
 सम्प्रयातेति सम्प्रयात । अग्ने । पथः । देवयाना-
 निति देवयानानाम् । कृणुध्वम् । पुनरिति पुनः ।
 कृणवाना । पितरा । युवाना । अन्वाताऽंसीदित्यनु-
 आताऽंसीत् । त्वयि । तन्तुम् । एतम् ॥ ५३ ॥

पदार्थः—(संप्रच्यवध्वम्) सम्यग्गच्छत (उप) (संप्र-
 यात) सम्यक् प्राप्तुत (अग्ने) विद्वन् (पथः) मार्गान् (दे-
 वयानान्) देवा धार्मिका यान्ति येषु तान् (कृणुध्वम्) कुरुत
 (पुनः) (कृणवाना) कुर्वन्तौ (पितरा) पालकौ मातापितरौ
 (युवाना) पूर्णयुवावस्थास्थौ । अत्र सर्वत्र विभक्तेराकारादेशः
 (अन्वाताऽंसीत्) पश्चात् समन्तात्तनुताम् । अत्र वचनव्यत्ययेन
 द्विवचनस्थान एकवचनम् (त्वयि) पितामहे विद्यमाने सति
 (तन्तुम्) सन्तानम् (एतम्) गर्भाधानादिरीत्या यथोक्तम् ॥ ५३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं विद्या उपसम्प्रयात देवयानान् पथः
सम्प्रच्यवध्वं धर्मं कृणुध्वं हे अग्ने त्वयि पितामहे विद्यमाने सति
पितरा ब्रह्मचर्यं कृणवाना युवाना भूत्वा स्वयंवरं विवाहं कृत्वा
पुनरेतं तन्तुमन्वातांसीत् ॥ ५२ ॥

भावार्थः—कुमारा धर्म्येण सेवितब्रह्मचर्येण पूर्णा विद्या
अधीत्य स्वयं धार्मिका भूत्वा पूर्णयुवावस्थायां प्राप्तायां कन्यानां
पुरुषा पुरुषाणां च कन्याः परीक्षां कृत्वाऽत्यन्तप्रीत्याऽऽकर्षितहृ-
दयाः स्वेच्छया विवाहं विधाय धर्म्येण सन्तानानुत्पाद्य सेवया माता-
पितरौ च सन्तोष्यात्मानां विदुषां मार्गं सततमन्वाययुः यथा सरलान्
धर्ममार्गान्कुर्युस्तथैव भूमि जलान्तरिक्षमार्गानपि निष्पादयेरन्
॥ ५३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग विद्याओं को (उपसंप्रयात) अच्छे प्रकार
प्राप्त होओ (देवयानान्) धार्मिकों के (पथः) मार्गों से (सम्प्रच्यवध्वम्) सम्यक्-
चलो धर्म को (कृणुध्वम्) करो हे (अग्ने) विद्वान् पितामह (त्वयि) तुम्हारे
घने रहते ही (पितरा) रक्षा करने वाले माता पिता तुम्हारे पुत्र आदि ब्रह्मचर्य
को (कृणवाना) करते हुए (युवाना) पूर्ण युवावस्था को प्राप्त हो और स्वयं-
वर विवाह कर (पुनः) पश्चात् (एतम्) गर्भाधानादिरीति से यथोक्त (तन्तुम्)
सन्तान को (अन्वातांसीत्) अनुकूल उत्पन्न करें ॥ ५२ ॥

भावार्थः—कुमार स्त्री पुरुष धर्म युक्त सेवन किये ब्रह्मचर्य से पूर्ण विद्या पद
आप धार्मिक हो पूर्ण युवावस्था की प्राप्ति में कन्याओं की पुरुष और पुरुषों की कन्या
परीक्षा कर अत्यन्तप्रीति के साथ चित्त से परस्पर आकर्षित होके अपनी इच्छा से
विवाह कर धर्मानुकूल सन्तानों को उत्पन्न और सेवा से अपने माता पिता का संतोष कर
के आप विद्वानों के मार्ग से निरन्तर चलें और जैसे धर्म के मार्गों को सरल करें वैसे ही
भूमि जल और अन्तरिक्ष के मार्गों को भी बनावें ॥ ५३ ॥

उद्बुध्यस्वेत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

आर्षीं षिष्टुपछन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही पूर्वोक्त वि० ॥

उद्बुध्यस्वाग्ने प्रति जागृहि त्वमिष्टापूर्ते स०
सृजेथामयं च । अस्मिन्सधस्थे अध्युत्तरस्मिन् वि-
श्वे देवा यजमानश्च सीदत ॥ ५४ ॥

उत् । बुध्यस्व । अग्ने । प्रति । जागृहि ।
त्वम् । इष्टापूर्ते इतीष्टापूर्ते । सम् । सृजेथाम् । अ-
यम् । च । अस्मिन् । सधस्थ इति सधस्थे । अधि ।
उत्तरस्मिन्नित्युत्तरस्मिन् । विश्वे । देवाः । यज-
मानः । च । सीदत ॥ ५४ ॥

पदार्थः—(उत्) उत्कृष्टरीत्या (बुध्यस्व) जानीहि (अग्ने)
विद्यया सुप्रकाशिते स्त्रि पुरुष वा (प्रति) (जागृहि) अवि-
द्यानिद्रां त्यक्त्वा विद्यया चेत (त्वम्) स्त्री (इष्टापूर्ते) इष्टं सुखं
विद्वत्सत्करणमीश्वराराधनं सत्संगतिकरणं सत्यविद्यादिदानं च पूर्तं
पूर्णं बलं ब्रह्मचर्यं विद्यालंकरणं पूर्णं यौवनं पूर्णं साधानोपसा-
धनं च ते (सम्) सम्यक् (सृजेथाम्) निष्पादयेतम् । अत्र
व्यत्ययेनात्मनेपदम् (अयम्) पुरुषः (च) (अस्मिन्) वर्तमाने

(सधस्थे) सहस्थाने (आधि) उपरि (उत्तरस्मिन्) आगा-
मिनि (विश्वे) सर्वे (देवाः) विद्वांसः (यजमानः) पुरुषः (च)
स्त्री (सीदत) अवस्थिता भवत ॥ ५४ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वमुद्बुध्यस्व सर्वान् प्रति जागृहि त्वमयं
चास्मिन्सधस्थ उत्तरस्मिँश्च सदेष्टापूते संसृजेथाम् । विश्वे देवा
यजमानश्चेतस्मिन्नधि सीदत । ५४ ॥

भावार्थः—यथाऽग्नि यजमानौ सुखं पूर्णं सामग्रीं च साधनुत-
स्तथा कृतविवाहाः स्त्रीपुरुषा आस्मिन् जगति समाचरन्तु । यदा वि-
वाहाय दृढप्रीति स्त्रीपुरुषौ भवेतां तदा विदुष आहूयैतेषां सन्निधौ
वेदोक्ताः प्रतिज्ञाः कृत्वा पतिः पत्नी च भवेताम् ॥ ५४ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अच्छी विद्या से प्रकाशित स्त्री वा पुरुष तू (उद्-
बुध्यस्व) अच्छे प्रकार ज्ञान को प्राप्त हो सब के प्रति (प्रति, जागृहि) अविद्या रूप
निद्रा को छोड़ के विद्या से चेतन हो (त्वम्) तू स्त्री (च) और (अयम्) यह
पुरुष दोनों (अस्मिन्) इस वर्तमान (सधस्थे) एक स्थान में और (उत्तरस्मिन्)
आगामि समय में सदा (इष्टापूते) इष्ट सुख विद्वानों का सत्कार, ईश्वर का आरा-
धन, अच्छा सङ्ग करना और सत्य विद्या आदि का दान देना, यह इष्ट और पूर्ण-
बल, ब्रह्मचर्य, विद्या की शोभा, पूर्णयुवा अवस्था, साधन और उपसाधन यह सब पू-
र्त इन दोनों को (सं, सृजेथाम्) सिद्ध किया करो (विश्वे) सब (देवाः) विद्वान्
लोग (च) और (यजमानः) यज्ञ करने वाले पुरुष तू इस एक स्थान में (अधि,
सीदत) उन्नति पूर्वक स्थिर होओ ॥ ५४ ॥

भावार्थः—जैसे अग्नि सुगंधादि के होम से इष्ट सुख देता और यज्ञकर्त्ता
जन यज्ञ की सामग्री पूरी करता है वैसे उत्तम विवाह किये स्त्री पुरुष इस जगत् में
आचरण किया करें । जब विवाह के लिये दृढप्रीति वाले स्त्री पुरुष हों तब विद्वानों
को बुला के उन के समीप वेदोक्त प्रतिज्ञा करके पति और पत्नी बनें ॥ ५४ ॥

येन वहसीत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही वि० ॥

येन वहसि सहस्रं येनाग्ने सर्ववेदसम् । तेनेमं
यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गन्तवे ॥ ५५ ॥

येन । वहसि । सहस्रम् । येन । अग्ने । सर्व-
वेदसमिति सर्ववेदसम् । तेन । इमम् । यज्ञम् ।
नः । नय । स्वः । देवेषु । गन्तवे ॥ ५५ ॥

पदार्थः—(येन) प्रतिज्ञातेन कर्मणा (वहसि) (सहस्रम्)
असंख्यं गृहाश्रमव्यवहारम् (येन) विज्ञानेन (अग्ने) विद्वन्
विदुषि वा (सर्ववेदसम्) सर्वैर्देवैरुक्तं कर्म (तेन) (इमम्)
गृहाश्रमम् (यज्ञं) संगन्तव्यम् (नः) अस्मान् (नय) (स्वः)
सुखम् (देवेषु) विद्वत्सु (गन्तवे) गन्तुं प्राप्तुम् ॥ ५५ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं देवेषु स्वर्गन्तवे येन सहस्रं वहसि
येन सर्ववेदसं वहसि तेनेमं यज्ञं नोऽस्मान्नय ॥ ५५ ॥

भावार्थः—विवाहप्रतिज्ञास्वियमपि प्रतिज्ञा कारयितव्या ।
हे स्त्रीपुरुषौ युवां यथास्वहितायाचरतं तथास्माकं मातापित्रा-
चाठ्यातिथीनां सुखायापि सततं वर्त्तयाथामिति ॥ ५५ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् पुरुष विदुषि स्त्री वा तू (देवेषु) विद्वानों में (स्वः) सुख को (गन्तवे) प्राप्त होने के लिये (येन) जिस प्रतिज्ञा किये कर्म से (सहस्रम्) गृहाश्रम के असंख्य व्यवहारों को (वहसि) प्राप्त होते हो तथा (येन) जिस विज्ञान से (सर्ववेदसम्) सब वेदों में कहे कर्म को यथावत् करते हो (तेन) उस से (इमम्) इस गृहाश्रमरूप (यज्ञम्) संगति के योग्य यज्ञ को (नः) हम को (नय) प्राप्त कीजिये ॥ ५५ ॥

भावार्थः—विवाह की प्रतिज्ञाओं में यह भी प्रतिज्ञा करानी चाहिये कि हे स्त्रीपुरुषो तुम दोनों जैसे अपने हित के लिये आचरण करो वैसे हम माता पिता आचार्य और अतिथियों के सुख के लिये भी निरन्तर वर्त्ताव करो ॥ ५५ ॥

अथन्त इत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही वि० ॥

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः ।
तज्जानन्नग्ने आ रोहाथानो वर्धयारयिम् ॥ ५६ ॥

अयम् । ते । योनिः । ऋत्वियः । यतः । जातः ।
अरोचथाः । तम् । जानन् । अग्ने । आ । रोह ।
अथ । नः । वर्धय । रयिम् ॥ ५६ ॥

पदार्थः—(अयम्) (ते) तव (योनिः) गृहम् (ऋ-
त्विष्य) ऋतुः प्राप्तोऽस्य सः (यतः) यस्य विद्याध्ययनस्याध्या-
पनस्य च सकाशात् (जातः) जाता च (अरोचथाः) प्रदी-
प्येथाः (तम्) (जानन्) जानन्ती च (अग्ने) विद्वन् वि-
दुषि च (आ) (रोह) (अथ) आनन्तर्ह्ये । निपास्य चेति
दीर्घः (नः) अस्माकम् (वर्धय) अन्येषामपीति दीर्घः (रयिम्)
संपत्तिम् ॥ ५६ ॥

अन्वयः—हे अग्ने योऽयं ते तव ऋत्विष्यो योनिरस्ति यतो
जातो जाता त्वं चारोचथास्तं जानन् जानन्ती चारोहाथ नो रयिं
वर्धय ॥ ५६ ॥

भावार्थः—विवाहे स्त्री पुरुषाभ्यामियमपि द्वितीया प्रतिज्ञा
कारयितव्या । येन ब्रह्मचर्येण यया विद्यया च युवां स्त्रीपुरुषौ
कृतकृत्यौ भवथस्तत्तां च सदैव प्रचारयतम् । पुरुषार्थेन धनादिकं
च वर्धयित्वैतत् सन्मार्गे वीतम् । इत्येतत् सर्वं हेमन्तस्य ऋतो-
र्व्याख्यानं समाप्तम् ॥ ५६ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन् वा विदुषि (अयम्) यह (ते) तेरा
(ऋत्विष्यः) ऋतु अर्थात् समय को प्राप्त हुआ (योनिः) घर है (यतः) जिस
विद्या के पठन पाठन से (जातः) प्रसिद्ध हुआ वा हुई तू (अरोचथाः) प्रकाशित
हो (तम्) उस को (जानन्) जानता वा जानती हुई (आ, रोह) धर्म पर
आरुढ़ हो (अथ) इस के पश्चात् (नः) हमारी (रयिम्) संपत्ति को (वर्धय)
बढ़ाया कर ॥ ५६ ॥

भावार्थः—स्त्री पुरुषों से विवाह में यह भी दूसरी प्रतिज्ञा करानी चाहिये
कि जिस ब्रह्मचर्य और जिस विद्या के साथ तुम दोनों स्त्री पुरुष कृतकृत्य होते हो

१५७६

पञ्चदशोऽध्यायः ॥

उस २ को सदैव प्रचारित किया करो । और पुरुषार्थ से घनादि पदार्थ को बढ़ा के उस को अच्छे मार्ग में खर्च किया करो । यह सब हेमन्त ऋतु का व्याख्यान पूरा हुआ ॥ ५६ ॥

तपश्चेत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । शिशिरर्तुर्देवता ।

स्वाडुत्कृतिश्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ शिशिरस्य ऋतोर्वर्णनमाह ॥

अब अगले मन्त्र में शिशिर ऋतु का वर्णन किया है ॥

तपश्च तपस्यश्च शैशिरवृतू अग्नेरन्तः श्ले-
षोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधयः
कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः । ये
अग्नयः समनसोऽन्तराद्यावापृथिवी इमे शैशिरावृतू
अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु तया
देवतयाद्गिरस्वद्ध्रुवे सीदतम् ॥ ५७ ॥

तपः । च । तपस्यः । च । शैशिरौ । ऋतू इ-
त्यृतू । अग्नेः । अन्तःश्लेष इत्यन्तःश्लेषः । असि ।
कल्पेताम् । द्यावापृथिवी इति द्यावापृथिवी । क-
ल्पन्ताम् । आपः । ओषधयः । कल्पन्ताम् । अग्न-
यः । पृथक् । मम । ज्यैष्ठ्याय । सव्रता । इति
सऽव्रताः । ये । अग्नयः । समनस इति सऽमनसः ।

अन्तरा।द्यावापृथिवी इतिद्यावापृथिवी।इमेइतीमे।
शैशिरौ।ऋतू इत्यृतू।अभिकल्पमाना इत्यभिसक-
ल्पमानाः।इन्द्रमिवेतीन्द्रम्इव।देवाः।अभिसं-
विशन्त्वित्यभिसमऽविशन्तु।तया।देवतया।अ-
ङ्गिरस्वन्।ध्रुवे इति ध्रुवे।सीदतम् ॥ ५७ ॥

पदार्थः—(तपः) यस्तापहेतुः स माघो मासः (च) (त-
पस्यः) तपो धर्मो विद्यतेऽस्मिन् स फाल्गुनो मासः (च) (शै-
शिरौ) शिशिरर्तौ भवौ (ऋतू) स्वलिङ्गप्राप्तौ (अग्नेः) (अन्तः
श्लेषः) मध्यप्रवेशः (असि) (कल्पेताम्) (द्यावापृथिवी)
(कल्पन्ताम्) (आपः) (ओषधयः) (कल्पन्ताम्) (अग्नयः)
पावकाः (पृथक्) (मम) (ज्यैष्ठ्याय) (सवृताः) समाननियमाः
(ये) (अग्नयः) (समनसः) समानमनोनिमित्ताः (अन्तरा)
मध्ये (द्यावापृथिवी) प्रकाशभूमी (इमे) (शैशिरौ) शिशि-
रऋतु संपादकौ (ऋतू) (अभिकल्पमानाः) संपादयन्तः (इ-
न्द्रमिव) ऐश्वर्यमिव (देवाः) विद्वांसः (अभिसंविशन्तु) (तया)
(देवतया) पूज्यतमया व्यासया ब्रह्माख्यया सह (अङ्गिरस्वत्)
प्राणवत् (ध्रुवे) दृढे (सीदतम्) सीदतः ॥ ५७ ॥

अन्वयः—हे ईश्वर मम ज्यैष्ठ्याय तपश्च तपस्यश्च शैशिरारतू
सुखकारकौ भवतः। त्वं यथोरग्रेरन्तःश्लेषोऽसि ताभ्या द्यावापृथिवी
कल्पेतामाप ओषधयश्च कल्पन्ताम्। सवृता अग्नयः पृथक् कल्प-
न्तां ये समनसोऽग्नय इमे द्यावापृथिवी अन्तरा शैशिरारतू अभि-
कल्पमानाः सन्ति तानिन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु हे स्त्री पुरुषौ

१५७८

पञ्चदशोऽध्यायः ॥

युवां तथा देवतया सहाङ्गिरस्वद् वर्त्तमानौ ध्रुवे द्यावापृथिवी इव
सीदतम् ॥ ५७ ॥

भावार्थः—अत्रोमालं०—मनुष्यैः प्रत्यृतुसुखमीश्वरादेव याच-
नीयम् । ईश्वरस्य विद्युदन्तःप्रविष्टत्वात्सर्वपदार्थाः स्वस्वनियमेन स-
मर्था भवन्ति विद्वांसः सर्वपदार्थगत विद्युदग्नीनां गुणदोषान् वि-
जानन्तु स्त्रीपुरुषौगृहाश्रमेस्थिरमती शैशिरंसुखंभुञ्जताम् ॥५७ ॥

पदार्थः—हे ईश्वर (मम) मेरी (ज्यैष्ठ्याय) ज्यैष्ठ्यता के लिये (तपः)
ताप बढ़ाने का हेतु माघ महीना (च) और (तपस्यः) तापवाला फाल्गुन मास
(च) ये दोनों (शैशिरौ) शिशिर ऋतु में प्रख्यात (ऋतू) अपने चिह्नों को प्राप्त
करने वाले सुखदायी होते हैं आप जिन के (अग्नेः) अग्नि के भी (अन्तःश्लेषः)
मध्य में प्रविष्ट (असि) हैं उन दोनों से (द्यावापृथिवी) आकाश भूमी (कल्पेताम्)
समर्थ हों (आपः) जल (ओषधयः) ओषधियां (कल्पन्ताम्) समर्थ हों (सव्रताः)
एक प्रकार के नियमों में वर्त्तमान (अग्नयः) विद्युत् आदि अग्नि (पृथक्) अलग
२ (कल्पन्ताम्) समर्थ होवें (ये) जो (समनसः) एक प्रकार के मन के निमि-
त्तवाले हैं वे (अग्नयः) विद्युत् आदि अग्नि (इमे) इन (द्यावापृथिवी) आकाश
भूमि के (अन्तरा) बीच में होने वाले (शैशिरौ) शिशिर ऋतु के साधक (ऋतू)
माघ फाल्गुन महिनों को (अभिकल्पमानाः) समर्थ करते हैं । उन अग्नियों को (इ-
न्द्रमिव) ऐश्वर्य के तुल्य (देवाः) विद्वान् लोग (अभिसंविशन्तु) ज्ञान पूर्वक प्र-
वेश करें । हे स्त्री पुरुषो तुम दोनों (तथा) उस (देवतया) पूजा के योग्य सर्वत्र
व्याप्त जगदीश्वर देवता के साथ (अङ्गिरस्वत्) प्राण के समान वर्त्तमान इन आकाश
भूमि के तुल्य (ध्रुवे) दृढ (सीदतम्) स्थिर हो ओ ॥ ५७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—मनुष्यों को चाहिये कि सब ऋतुओं में
ईश्वर से ही सुख चाहें ईश्वर विद्युत् अग्नि के भी बीच व्याप्त है इस कारण सब प-
दार्थ अपने २ नियम से कार्य में समर्थ होते हैं विद्वान् लोग सब वस्तुओं में व्याप्त वि-
जुली रूप अग्नि ओं के गुण दोष जाने स्त्री पुरुष गृहाश्रम में स्थिर बुद्धि हो के शि-
शिर ऋतु के सुख को भोगें ॥ ५७ ॥

यजुर्वेदभाष्य ॥

१५७६

परमेष्ठीत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । विदुषी देवता ।

भुरिग्ब्राह्मी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

स्त्रियाँ किं कार्यमित्याह ॥

स्त्री को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

परमेष्ठी त्वां सादयतु दिवस्पृष्टे ज्योतिष्मतीम् ।
 विश्वस्मै प्राणायां पानाय व्यानाय विश्वं ज्योतिर्य-
 च्छ । सूर्यस्तेऽधिपतिस्तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवा
 सीद ॥ ५८ ॥

परमेष्ठी । परमेस्थीति परमेऽस्थी । त्वा । सा-
 दयतु । दिवः । पृष्टे । ज्योतिष्मतीम् । विश्वस्मै । प्राणायं ।
 अपानायेत्यपऽआनायं । व्यानायेति विऽआनायं ।
 विश्वम् । ज्योतिः । यच्छ । सूर्यं । ते । अधिपतिरि-
 त्यधिऽपतिः । तया । देवतया । अङ्गिरस्वत् ।
 ध्रुवा । सीद ॥ ५८ ॥

पदार्थः—(परमेष्ठी) परम आकाशेऽभिव्याप्य स्थितः (त्वा)
 (सादयतु) स्थापयतु (दिवः) प्रकाशस्य (पृष्टे) उपरि (ज्यो-
 तिष्मतीम्) प्रशस्तानि ज्योतीषि ज्ञानानि विद्यन्तेऽस्यां ताम्

१५८०

पञ्चदशोऽध्यायः ॥

(विश्वस्मै) सर्वस्मै (प्राणाय) (अपानाय) (व्यानाय)
 (विश्वम्) सर्वम् (ज्योतिः) प्रकाशम् (यच्छ) (सूर्यः)
 सूर्य इव वर्तमानः (ते) तव (अधिपतिः) स्वामी (तथा)
 पत्याख्यया (देवतया) दिव्यगुणयुक्तया (अङ्गिरस्वत्) (ध्रुवा)
 दृढा (सीद) स्थिरा भव ॥ ५८ ॥

अन्वयः—हे स्त्रि परमेष्ठी ज्योतिष्मतीं त्वा दिवस्पृष्टे विश्व-
 स्मै प्राणायापानाय व्यानाय सादयतु त्वं विश्वं ज्योतिः सर्वाभ्यः
 स्त्रीभ्यो यच्छ यस्यास्ते तव सूर्यइवाधिपतिरस्ति तथा देवतया
 सह वर्तमानाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद ॥ ५८ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलुः—येन परमेश्वरेण यः शरदतर-
 चितस्तस्योपासनापुरस्सरं तं युक्त्या सेवित्वा स्त्रीपुरुषाः सुखं
 सदा वर्धयन्तु ॥ ५८ ॥

पदार्थः—हे स्त्रि (परमेष्ठी) महान् आकाश में व्याप्त होकर स्थित पर-
 मेश्वर (ज्योतिष्मतीम्) प्रशस्तज्ञानयुक्त (त्वा) तुझ को (दिवः) प्रकाश के
 (पृष्ठे) उत्तम भाग में (विश्वस्मै) सब (प्राणाय) प्राण (अपानाय) अपान और
 (व्यानाय) व्यान आदि की यथार्थ क्रिया होने के लिये (सादयतु) स्थित करे ।
 तू सब स्त्रियों के लिये (विश्वम्) समस्त (ज्योतिः) ज्ञान के प्रकाश को (यच्छ)
 दिया कर जिस (ते) तेरा (सूर्यः) सूर्य के समान तेजस्वी (अधिपतिः)
 स्वामी है (तथा) उस (देवतया) अच्छे गुणोंवाले पति के साथ वर्तमान (अ-
 ङ्गिरस्वत्) सूर्य के समान (ध्रुवा) दृढ़ता से (सीद) स्थिर हो ॥ ५८ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमा तथा वाचकलु०—जिस परमेश्वर ने जो
 शरद ऋतु बनाया है उस की उपासना पूर्वक इस ऋतु को युक्ति से सेवन करके
 स्त्री पुरुष सदा सुख बढ़ाया करें ॥ ५८ ॥

लोकं पृणेत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । इन्द्राग्नी देवते ।

विराडनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही वि० ॥

लोकं पृण छिद्रं पृणार्थो सीद ध्रुवा त्वम् । इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मिन् योनौ वसीषदन् ॥ ५९ ॥

लोकम् । पृण । छिद्रम् । पृण । अथोऽइत्यर्थो । सीद । ध्रुवा । त्वम् । इन्द्राग्नी इतीन्द्राग्नी । त्वा । बृहस्पतिः । अस्मिन् । योनौ । असीषदन्नित्यंसीषदन् ॥ ५९ ॥

पदार्थः—(लोकम्) इमं परं च (पृण) सुखय (छिद्रम्) (पृण) पिपूहि (अथो) (सीद) (ध्रुवा) निश्चला (त्वम्) (इन्द्राग्नी) इन्द्रः परमैश्वर्यश्चाग्निर्विज्ञाता च तौ (त्वा) त्वाम् (बृहस्पतिः) अध्यापकः (अस्मिन्) (योनौ) गृहाश्रमे (असीषदन्) सादयन्तु ॥ ५९ ॥

अन्वयः—हे छि त्वं लोकं पृण छिद्रं पृण ध्रुवा सीदार्थो इन्द्राग्नी बृहस्पतिश्चास्मिन् योनौ त्वाऽसीषदन् ॥ ५९ ॥

भावार्थः—सुदक्षया स्त्रिया गृहकृत्यसाधनानि पूर्णानि कृत्वा कार्याणि साधनीयानि विदुषां विदुषीणां च गृहाश्रमकृत्येषु प्रीतिर्यथा स्यात्तथोपदेष्टव्यम् ॥ ५९ ॥

पदार्थः—हे स्त्रि (त्वम्) तू इस (लोकम्) लोक तथा परलोक को (पृण) सुखयुक्त कर (छिद्रम्) अपनी न्यूनता को (पृण) पूरी कर और (ध्रुवा) निश्चलता से (सीद) घर में बैठ (अथो) इस के अनन्तर (इन्द्राग्नी) उत्तम धनी ज्ञानी तथा (बृहस्पतिः) अध्यापक (अस्मिन्) इस (योनी) गृहाश्रम में (त्वा) तुझ को (असीषदन्) स्थापित करें ॥ ५६ ॥

भावार्थः—अच्छी चतुर स्त्री को चाहिये कि घर के कार्यों के साधनों को पूरे करके सब कार्यों को सिद्ध करें। जैसे विद्वान् स्त्री और विद्वान् पुरुषों की गृहाश्रम के कर्त्तव्य कर्मों में प्रीति हो वैसा उपदेश किया करे ॥ ५६ ॥

ता अस्येत्यस्य प्रियमेधा ऋषिः । आपो देवताः ।

विराडनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ राजप्रजाधर्ममाह ॥

अब राजा प्रजा का धर्म अगले मन्त्र में कहा है ॥

ताऽस्य सूददोहसः सोमं श्रीणन्ति पृश्नयः ।
जन्मन्देवानां विशांस्त्रिष्वारोचने दिवः ॥ ६० ॥

ताः । अस्य । सूददोहस इति सूदऽदोहसः ।
सोमम् । श्रीणन्ति । पृश्नयः । जन्मन् । देवानाम् ।
विशः । त्रिषु । आ । रोचने दिवः ॥ ६० ॥

पदार्थः—(ताः) (अस्य) सभाध्यक्षस्य (सूददोहसः) सूदाः पाककर्त्तारो दोहसः प्रपूरकाश्च यासु ताः (सोमम्) सोमब-
ल्याद्योषधिरसान्वितं पाकम् (श्रीणन्ति) पचन्ति (पृश्नयः) प्रश्नयः

(जन्मन्) जन्मनि (देवानाम्) विदुषाम् (विशः) या वि-
शन्ति (त्रिषु) वेदरीत्या कर्मोपासनाज्ञानेषु (आ) (रोचने)
प्रकाशने (दिवः) द्योतनात्मकस्य परमात्मनः ॥ ६० ॥

अन्वयः—आ विद्यासुशिक्षान्विता देवानां जन्मन् पृथ्वयः
सूददोहसस्त्रिषु दिवो रोचने च प्रवर्तमाना विशः सन्ति ता अ-
स्य सोममाश्रीणन्ति ॥ ६० ॥

भावार्थः—प्रजापतिभिः सर्वाः प्रजाः विद्यासुशिक्षाग्रहणे नि-
योजनीयाः प्राजाश्च नियुञ्जन्तु । नह्येतेन विना कर्मोपासनाज्ञा-
नेश्वराणां यथार्थी बोधो भवितुमर्हति ॥ ६० ॥

पदार्थः—जो विद्या और अच्छी शिक्षा से युक्त [देवानाम्] विद्वानों के
[जन्मन्] जन्म विषय में [पृथ्वयः] पूछने हारीं [सूददोहसः] रसोया और कार्यों के
पूर्ण करने वाले पुरुषों से युक्त [त्रिषु] वेदरीति से कर्म उपासना और ज्ञानों तथा
[दिवः] सब के अन्तः प्रकाशक परमात्मा के [रोचने] प्रकाश में वर्तमान [विशः]
प्रजा हैं [ताः] वे [अस्य] इस समाध्यक्त राजा के [सोमम्] सोमबल्ली आदि
ओषधियों के रसों से युक्त भोजनीय पदार्थों को [आ] सब ओर से [श्रीणन्ति]
पकाती हैं ॥ ६० ॥

भावार्थः—प्रजापालक रूपों को चाहिये कि सब प्रजाओं को विद्या और
अच्छी शिक्षा के ग्रहण में नियुक्त करें और प्रजा भी स्वयं नियुक्त हों इस के विना
कर्म उपासना ज्ञान और ईश्वर का यथार्थ बोध कभी नहीं हो सकता ॥ ६० ॥

इन्द्रं विश्वा इत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही वि० ॥

इन्द्रं विश्वां अवीवृधन् समुद्रव्यचसंगिरः । र-
थीतमं रथीनां वाजानां सत्पतिं पतिम् ॥ ६१ ॥

१५८४

पञ्चदशोऽध्यायः ॥

इन्द्रम् । विश्वाः । अवीवृधन् । समुद्रव्यचस-
मिति समुद्रव्यचसम् । गिरः । रथीतमम् । रथि-
तममिति रथिऽतमम् । रथीनाम् । रथिनामिति
रथिऽनाम् । वाजानाम् । सत्पतिमिति सत्पतिम् ।
पतिम् ॥ ६१ ॥

पदार्थः—(इन्द्रम्) परमैश्वर्ययुक्तं सभेशम् (विश्वाः) अ-
खिलाः (अवीवृधन्) वर्धयन्तु (समुद्रव्यचसम्) समुद्रस्यान्त-
रिक्षस्य व्यचो व्याप्तिर्यस्य तम् (गिरः) विद्यासुशिद्धान्विता वा-
एयः (रथीतमम्) अतिशयितो रथी । अत्र ईद्रधिनः । ८ । २।
१७ । इति वार्तिकेन ईकारादेशः । (रथीनाम्) शूरवीराणां मध्ये
अत्रान्येषामिति दीर्घः (वाजानाम्) विज्ञानवताम् (सत्पतिम्)
सतां व्यवहाराणां विदुषां वा पालकम् (पतिम्) स्वामिनम् ॥ ६१ ॥

अन्वयः—विश्वागिरः समुद्रव्यचसं रथीनां वाजानां सत्पतिं
प्रजानां पतिमिन्द्रमवीवृधन् ॥ ६१ ॥

भावार्थः—राजप्रजाजना राजधर्मयुक्तमीश्वरमिव वर्त्तमानं
न्यायाधीशं सभापतिं सततं प्रोत्साहयन्तु । एवं सभापतिरेतांश्च ॥ ६१ ॥

पदार्थः—(विश्वाः) सब (गिरः) विद्या और शिक्षा से युक्त वाणी (स-
मुद्रव्यचसम्) आकाश के तुल्य व्याप्तिवाले (रथीनाम्) शूर वीरों में (रथीतमम्)
उत्तम शूरवीर (वाजानाम्) विज्ञानी पुरुषों के (सत्पतिम्) सत्यव्यवहारों और वि-
द्वानों के रक्षक तथा प्रजाओं के (पतिम्) स्वामी (इन्द्रम्) परमसंपत्तियुक्त सभा-
पति राजा को (अवीवृधन्) बढ़ावें ॥ ६१ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

१५८५

भावार्थः—राज और प्रजा के जन राज धर्म से युक्त ईश्वर के समान व-
त्तमान न्यायाधीश सभापति को निरन्तर उत्साह देवें ऐसे ही सभापति इन प्रजा और
राज के पुरुषों को भी उत्साही करें ॥ ६१ ॥

प्रोथदश्वइत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । अग्निर्देवता ।

विराट्त्रिष्टुप् छन्दः । धैबतः । स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

प्रोथदश्वो न यवसेऽविष्यन्यदा नहः संवरणा-
द्व्यस्थात् । आदस्यवातो अनु वाति शोचिरधं स्म
ते व्रजनं कृष्णमस्ति ॥ ६२ ॥

प्रोथत् । अश्वः । न । यवसे । अविष्यन् ।
यदा । महः । संवरणादिति सम्ऽवरणात् । वि ।
अस्थात् । आत् । अस्य । वातः । अनु । वाति ।
शोचिः । अधः । स्म । ते । व्रजनम् । कृष्णम् । अस्ति ॥ ६२ ॥

पदार्थः—(प्रोथत्) पठ्याप्नुयात् (अश्वः) वाजी (न)
इव (यवसे) वृसाद्याय (अविष्यन्) रक्षणादिकं कुर्वन्
(यदा) (महः) महतः (संवरणात्) आच्छादनात् (वि)
(अस्थात्) तिष्ठेत् (आत्) (अस्य) (वातः) गन्ता
(अनु) (वाति) गच्छति (शोचिः) प्रकाशः (अधः) अध
(स्म) एव (ते) तव (व्रजनम्) गमनम् (कृष्णम्) क-
र्षकम् (अस्ति) ॥ ६२ ॥

अन्वयः—हे राजन् भवान् यवसेऽश्वो न प्रजाः प्रोथत् ।
यदा महः संवरणादविष्यन् व्यस्थादादस्य ते तव वृजनं कृष्णं
शोचिरस्ति । अध स्मास्य तव वातोऽनुवाति ॥ ६२ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा पालनात्तुरंगाः पुष्टा भूत्वा
कार्यसिद्धिदमा भवन्ति तथैव न्यायेन संपालिताः प्रजाः सन्तुष्टा
भूत्वा राज्यं वर्धयन्ति ॥ ६२ ॥

पदार्थः—हे राजन् आप (यवसे) भूसाश्वादि के लिये (अश्वः घोड़े के
(न) समान प्रजाओं को (प्रोथत्) समर्थ कीजिये (यदा) जब (महः) बड़े (सं-
वरणात्) आच्छादन से (अविष्यन्) रक्षा आदि करते हुए (व्यस्थात्) स्थित
हों (आत्) पुनः (अस्य) इस (ते) आप का (वृजनम्) चलने तथा (कृष्णम्)
आकर्षण करने वाला (शोचिः) प्रकाश (अस्ति) है (अध) इस के पश्चात् (स्म)
ही आप का (वातः) चलने वाला भृत्य (अनु, वाति) पीछे चलता है ॥ ६२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जैसे रक्षा करने से घोड़े पुष्ट होकर
कार्य सिद्ध करने में समर्थ होते हैं वैसे ही न्याय से रक्षा की हुई प्रजा सन्तुष्ट हो
कर राज्य को बढ़ाती हैं ॥ ६२ ॥

आयोष्टे त्वस्य वसिष्ठ ऋषिः । विदुषी देवता ।

विराट् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

विदुष्या किं कर्तव्यमित्याह ॥

विदुषी स्त्री को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

आयोष्टा सदनै सादयाम्यवतश्छायायां संसु-
द्रस्य हृदये । रश्मीवतीं भास्वतीमा या द्यां भास्यां
पृथिवीमोर्वन्तरिक्षम् ॥ ६३ ॥

आयो। त्वा। सद्ने। सादयामि। अवतः। छायाया-
म्। समुद्रस्य। हृदये। रश्मीवतीम्। रश्मिवती-
मिति रश्मिऽवतीम्। भास्वतीम्। आ। या। द्याम्।
भासि। आ। पृथिवी। आम्। उरु। अन्तरिक्षम् ॥ ६३ ॥

पदार्थः—(आयोः) न्यायानुगामिनो दीर्घजीवितस्य (त्वा)
त्वाम् (सद्ने) स्थाने (सादयामि) (अवतः) रक्षणादि कुर्वतः
(छायायाम्) आश्रये (समुद्रस्य) (हृदये) मध्ये (रश्मीव-
तीम्) प्रशस्तविद्याप्रकाशयुक्ताम् । अतान्येषामपीति दीर्घः (भा-
स्वतीम्) देदीप्यमानाम् (आ) (या) (द्याम्) प्रकाशम् (भासि)
दीपयति (आ) (पृथिवीम्) भूमिम् (आ) (उरु) (अ-
न्तरिक्षम्) आकाशम् ॥ ६३ ॥

अन्वयः—हे स्त्रि या त्वं द्यां पृथिवीमन्तरिक्षमुर्वाभासि तां र-
श्मीवतीं भास्वतीं त्वा त्वामायोः सद्नेऽवतश्छायायामा सादयामि
समुद्रस्य हृदयेऽहमासादयामि ॥ ६३ ॥

भावार्थः—हे स्त्रि सन्धक्पालकस्य पत्युः सद्ने तदाश्रये स-
मुद्रदत्तोर्भां हृद्यां त्वां स्थापयामि त्वं गृहाश्रमधर्मं प्रकाशय पत्यादीन्
सुखय त्वां चैते सुखयन्तु ॥ ६३ ॥

पदार्थः—हे स्त्रि (या) जो तू (द्याम्) प्रकाश (पृथिवीम्) भूमि और
(अन्तरिक्षम्) आकाश को (उरु) बहुत (आ, भासि) प्रकाशित करती है उस
(रश्मीवतीम्) शुद्ध विद्या के प्रकाश से युक्त (भास्वतीम्) शोभा को प्राप्त हुई
(त्वा) तुझ को (आयोः) न्यायानुकूल चलने वाले निरंजीवि पुरुष के (सद्ने)

१५८८

पञ्चदशोऽध्यायः ॥

स्थान में और (अवतः) रत्ना आदि करते हुए के (छायायाम्) आश्रय में (आ, सादयामि) अच्छे प्रकार स्थापित तथा (समुद्रस्य) अन्तरिक्ष के (हृदये) बीच (आ) शुद्ध प्रकार से मैं स्थित कराता हूँ ॥ ६३ ॥

भावार्थः—हे स्त्री अच्छे प्रकार पालने हारे पति के आश्रयरूप स्थान में समुद्र के तुल्य चंचलता रहित गम्भीरतायुक्त प्यारी तुझ को स्थित करता हूँ तू गृहाश्रम के धर्म का प्रकाश कर पति आदि को सुखी रख और तुझ को भी पति आदि सुखी रखें ॥ ६३ ॥

परमेष्ठीत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । परमात्मा देवता ।

आकृतिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

दम्पतीभ्यां कथं भवितव्यमित्याह ॥

स्त्री पुरुष परस्पर कैसे हों यह वि० ॥

परमेष्ठी त्वां सादयतु दिवस्पृष्ठे व्यचस्वतीं प्रथंस्वतीं दिवं यच्छ दिवं दृष्टुं ह दिवं माहिं सीः । विश्वं स्मै प्राणायामनायं व्यानायौ दानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय । सूर्यस्त्वाऽभिषातु मह्या स्वस्त्या छर्दिषा शन्तमेन तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवे सीदतम् ॥ ६४ ॥

परमेष्ठी । परमेस्थीति परमेऽस्थी । त्वा । सादयतु । दिवः । पृष्ठे । व्यचस्वतीम् । प्रथंस्वतीम् । दिवंम् । यच्छ । दिवंम् । दृष्टुं ह । दिवंम् । मा ।

हिंसीः । विश्वस्मै । प्राणाय । अपानायेत्यपऽप्रा-
 नाय । व्यानायेतिविऽप्रानाय । उदानायेत्युतऽप्रा-
 नाय । प्रतिष्ठायै । प्रतिस्थाया इति प्रतिऽस्थायै ।
 चरित्राय । सूर्यः । त्वा । अभि । पातु । मह्या ।
 स्वस्त्या । छर्दिषा । शन्तमेनेति शम्स्तमेन । तया ।
 देवतया । अङ्गिरस्वत् । ध्रुवे । सीदतम् ॥ ६४ ॥

पदार्थः—(परमेष्ठी) परमात्मा (त्वा) त्वां सतीं स्त्रि-
 यम् (सादयतु) (दिवः) कमनीयस्य गृहस्थव्यवहारस्य (पृष्ठे)
 आधारे (व्यचस्वतीम्) (प्रशस्तविद्याव्यापिकाम्) (प्रथस्व-
 तीम्) बहुः प्रथः प्रख्यातिः प्रशंसा विद्यते यस्यां ताम् (दिवम्)
 न्यायप्रकाशम् (यच्छ) देहि (दिवम्) विद्यासूर्यम् (दंह)
 (दिवम्) धर्मप्रकाशम् (मा) (हिंसीः) हिंस्याः (विश्वस्मै)
 समग्राय (प्राणाय) जीवनसुखाय (अपानाय) दुःखनिरुत्तये
 (व्यानाय) विविधविद्याव्याप्तये (उदानाय) उत्कृष्टबलाय
 (प्रतिष्ठायै) सर्वत्रसत्काराय (चरित्राय) सत्कर्मनुष्ठानाय
 (सूर्यः) चराचरात्मेश्वरः (त्वा) त्वाम् (अभि) सर्वतः (पातु)
 रक्षतु (मह्या) महत्या (स्वस्त्या) सत्क्रियया (छर्दिषा)
 सत्यासत्यदीप्तेन (शन्तमेन) अतिशयसुखेन (तया) (देव-
 तया) (अङ्गिरस्वत्) (ध्रुवे) पुरुषः स्त्री च (सीदतम्) ॥ ६४ ॥

१५६०

पञ्चदशोऽध्यायः ॥

अन्वयः—हे स्त्रि परमेष्ठी विश्वस्मै प्राणायानाय व्याना-
योदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय दिवस्पृष्ठे प्रथस्वतीं व्यचस्वतीं यां
त्वा त्वां सादयतु सा त्वं दिवं यच्छ दिवं दृढ दिवं मा हिंसीः
सूर्यो मद्या स्वस्त्या शन्तमेन छर्दिषा त्वभिपातु सपतिस्त्वं च
तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवे सीदतम् ॥ ६४ ॥

भावार्थः—परश्वेर आज्ञापयति यथा शिशिरर्तुः सुखप्रदो
भवति तथा स्त्रीपुरुषौ परस्परं संतुष्टौ भूत्वा सर्वाण्युत्तमानि कर्मा-
ण्यनुष्ठाय दुष्टानि त्यक्त्वा परमेश्वरोपासनया च सततं प्रमोदे-
ताम् ॥ ६४ ॥

पदार्थः—हे स्त्रि [परमेष्ठी] परमात्मा [विश्वस्मै] समग्र [प्राणाय]
जीवन के सुख [अपानाय] दुःखनिवृत्ति [व्यानाय] नाना विद्याओं की व्याप्ति
[उदानाय] उत्तम बल [प्रतिष्ठायै] सर्वत्र सत्कार और [चरित्राय] श्रेष्ठ कर्मों
के अनुष्ठान के लिये [दिवः] कमनीय गृहस्थ व्यवहार के [पृष्ठे] आधार में [प्र-
थस्वतीम्] बहुत प्रसिद्ध प्रशंसा वाली [व्यचस्वतीम्] प्रशंसित विद्या में व्याप्त जिस
[त्वा] तुझ को [सादयतु] स्थापित करे सो तू [दिवम्] न्याय के प्रकाश को
[यच्छ] दिया कर [दिवम्] विद्या रूप सूर्य को [दृढ] दृढ कर [दिवम्] धर्म
के प्रकाश को [मा, हिंसीः] मत नष्ट कर [सूर्यः] चराचर जगत् का स्वामी ईश्वर
[मद्या] बड़े अच्छे [स्वस्त्या] सत्कार [शन्तमेन] अतिशय सुख और [छर्दि-
षा] सत्यासत्य के प्रकाश से [त्वा] तुझ को [अभिपातु] सब ओर से रक्षा करे
वह तेरा पति और तू दोनों [तया] उस [देवतया] परमेश्वर देवता के साथ
[अङ्गिरस्वत्] प्राण के तुल्य [ध्रुवे] निश्चल [सीदतम्] स्थिर रहो ॥ ६४ ॥

भावार्थः—परमेश्वर आज्ञा करता है कि जैसे शिशिर ऋतु सुखदायी होता
है वैसे स्त्रीपुरुष परस्पर संतोषी हों सब उत्तम कर्मों का अनुष्ठान कर और दुष्ट कर्मों
को छोड़ के परमेश्वर की उपासना से निरन्तर आनन्द किया करें ॥ ६४ ॥

सहस्रस्येत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । विद्वान् देवता ।

विराडनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कर्तव्यमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

सहस्रस्य प्रमासि सहस्रस्य प्रतिमासि सह-
स्रस्योन्मासि साहस्रोऽसि सहस्राय त्वा ॥६५॥

सहस्रस्य । प्रमेति प्रऽमा । असि । सहस्रस्य ।
प्रतिमेति प्रतिऽमा । असि । सहस्रस्य । उन्मे-
त्युत्ऽमा । असि । साहस्रः । असि । सहस्राय ।
त्वा ॥ ६५ ॥

पदार्थः—(सहस्रस्य) असंख्यपदार्थयुक्तस्य जगतः (प्रमा)
प्रमाणं यथार्थविज्ञानम् (असि) (सहस्रस्य) असंख्य पदार्थ-
विशेषस्य (प्रतिमा) प्रतिमीयन्ते परिमीयन्ते सर्वे पदार्था यथा
सा (असि) (सहस्रस्य) असंख्यास्य स्थूलवस्तुनः (उन्मा) ऊर्ध्व
मिनोति यथा तुलया तद्वत् (असि) (साहस्रः) सहस्रमसंख्याताः
पदार्था विद्या वा विद्यन्ते यस्य सः (असि) (सहस्राय) असं-
ख्यप्रयोजनाय (त्वा) त्वाम् ॥ ६५ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् विदुषि वा यतस्त्वं सहस्रस्य प्रमेवासि
सहस्रस्य प्रतिमेवासि सहस्रस्योन्मेवासि साहस्रोऽसि तस्मात्सह-
स्राय त्वा त्वां परमेष्ठी सत्ये व्यवहारे सादयतु ॥ ६५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—पूर्वमन्त्रात्परमेष्ठीसादवत्विति
पदद्वयमनुवर्तते । मनुष्याणां त्रिभिः साधनैर्व्यवहाराः सिध्यन्ति ।

१५६२

पञ्चदशोऽध्यायः ॥

एकं प्रमा यद्यथार्थविज्ञानम् । द्वितीया प्रतिमा यानि परिमाणसा-
धनानि पदार्थतोलनार्थानि तृतीयसुन्मा तुलादिकं चेति ॥ ६५ ॥
इति शिशिरर्त्तवर्णनम् । अत्रर्त्तुविद्याप्रतिपादनादेतदर्थस्य
पूर्वाध्यायार्थेन सह संगतिरस्तीति वेद्यम् ॥

पदार्थः—हे विद्वन् पुरुष विदुषी स्त्रि वा जिस कारण तू [सहस्रस्य] अ-
संख्यात पदार्थों से युक्त जगत् के [प्रमा] प्रमाण यथार्थ ज्ञान के तुल्य [असि]
है [सहस्रस्य] असंख्य विशेष पदार्थों के [प्रतिमा] तोलनसाधन के तुल्य [असि]
है [सहस्रस्य] असंख्य स्थूल वस्तुओं के [उन्मा] तोलने की तुला के समान
[असि] है [साहस्रः] असंख्य पदार्थ और विद्याओं से युक्त [असि] है
इस कारण [सहस्राय] असंख्यात प्रयोजनों के लिये [त्वा] तुझ को परमात्मा
व्यवहार में स्थित करे ॥ ६५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—यहां पूर्वमन्त्र से परमेष्ठी, सादयतु
इन दो पदों की अनुवृत्ति आती है । तीन साधनों से मनुष्यों के व्यवहार सिद्ध
होते हैं । एक तो यथार्थविज्ञान दूसरा पदार्थ तोलने के लिये तोल के साधन वाट
और तीसरा तराजू आदि । यह शिशिर ऋतु का वर्णन पूरा हुआ ॥ ६५ ॥
इस अध्याय में ऋतुविद्या का प्रतिपादन होने से इस अध्याय के अर्थ की पूर्व
अध्याय के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ।

इति श्रीमद्दिहृदरपरमहंसपरिव्राजकाचार्याणां परमविदुषां
श्रीयुतविरजानन्दसरस्वतीस्वामिनां शिष्येण श्रीमत्पर-
महंसपरिव्राजकाचार्येण श्रीयुतदयानन्दसरस्वती
स्वामिना विराचिते संस्कृताष्ट्यभाषाभ्यां
विभूषिते सुप्रमाणयुक्ते यजुर्वेदभाष्ये
पञ्चदशोऽध्यायः सम्पूर्णः ॥ १५ ॥

सा.

॥

स्थ

अ-

सि]

प्रसि]

समान

] है

मात्मा

दयतु

सिद्ध

न वाट

की पूर्व

।

त

र्ष

[

के

थ

[

[

के

[

ष

व

[

है

को

ARCHIVES DATA BASE

ARCHIVES DATA BASE
2011-12

